

The Culture of Polis

КУЛТУРА

ПОЛИСА

Часопис за нејовање демократске политичке културе

ISSN 1820-4589

Година XIII

Број 29

2016. година

Култура - Полис, Нови Сад
Институт за Европске студије, Београд

ISSN 1820-4589

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. XIII (2016), бр. 29
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Институт за европске студије Београд, www.ies.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Зоран Аврамовић, др Ђорђе Стојановић,
др Милан Суботић, др Александар Гајић,
др Небојша Петровић, др Жељко Бјелајац,
др Веселин Конатар, др Милан Игрутиновић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Дарко Гавриловић

секретар уредништва: др Марија Ђорић

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Василе Табара (Румунија)
др Даниела Блажевска (БРЈ Македонија)
др Дејан Михајловић (Мексико)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић, др Срђан Шљукић,
др Драган Лакићевић, др Мирослав Прокопијевић,
др Радослав Гађиновић, др Зоран Арачки, др Недељко Прдић,
др Вељко Делибашић.

штампа: НС Мала књига +

тираж: 400.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.- 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

САДРЖАЈ:

I ПОЛИТИКА И ИСТОРИЈА

Радослав Гађиновић, <i>Турбуленције у Србији након мајског преврата и оснивање организације „Уједињење или смрт”</i>	11-29
Владимир Баровић, <i>Улога новинара и медија у обавештајно-пропагандном ангажовању различитих група пред напад на Краљевину Југославију 1941. године</i>	31-44
Предраг Терзић, <i>Констанова критика Русоовог схватања народне суверености и покушаји ограничавања владавине већине</i>	45-57
Веран Станчевић, <i>Смисао сецесије у доба глобализације</i>	59-74

II ГЕОПОЛИТИКА, ЕУ И МИГРАНТСКА КРИЗА

Александар Саша Гајић, <i>Геополитика сиријских миграција и ЕУ</i>	77-93
Драган Петровић / Наташа Томић-Петровић, <i>Европа и миграције са ваневропских подручја - историја и садашњи процеси</i>	95-107
Драган Д. Лакићевић, <i>Идеологија европејства и њена критика</i>	109-122
Слободан Зечевић, <i>Турска као кандидат за улазак у Европску унију</i>	123-132
Горан В. Николић, <i>Нови глобални поредак: економске основе мултилатерализма</i>	133-148
Гордана Гасми, <i>Принципи недискриминације и савесног испуњавања обавеза државе - Теоријски поглед на Истанбул конвенцију Савета Европе и праксу Европског суда за људска права</i>	149-167
Тамара Гајић, <i>Право на политичко репрезентовање жена у земљама Европске уније</i>	169-186

III ПРАВО И ДРУШТВО

Жељко Бјелајац, <i>Подизање колективне свести и едукација младих као одговор на експанзију трговине људима</i>	189-200
Божидар Бановић / Вишња Ранђеловић, <i>Начело опортунитета кривичног гоњења и пракса вишег и основног тужилаштва у Крагујевцу</i>	201-212
Ненад Бингулац / Милован Јовановић, <i>Кривичноправни оквир заштите од корупције у Републици Србији</i>	213-225
Вељко М. Делибашић, <i>Поједини аспекти притвора и одлуке Европског суда за људска права</i>	227-238
Јоко Драгојловић / Милош Стаменковић, <i>Притвор према малолетним учиниоцима кривичних дела</i>	239-249
Гвозден Гргур, <i>Перцепција проблема безбедности осуђених лица на издржавању казне затвора</i>	251-267
Јасмина Рајаковић Мијаиловић / Владимир Д Шиповац, <i>Феномен и појавни облици корупције у јавном сектору</i>	269-278
Зоран С. Павловић / Ненад Д. Стефановић, <i>Истина и њено утврђивање у кривичном поступку</i>	279-292

IV ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

Вера Арежина, <i>Значај језика у политичким наукама</i>	295-307
Ана Билиновић, <i>Друштвена (де)конструкција родног идентитета</i>	309-324
Срђан Т. Кораћ, <i>Докле сеже моћ организација грађанског друштва у контроли рада јавне управе?</i>	325-337
Бојана Комароми, <i>Маргинализација, друштвене мреже и електронска комуникација: значај, предности и ограничења електронских група за подршку</i>	339-349
Дарко Голић / Војкан Теодоровић, <i>Изборни систем у Србији: изборна геометрија и изборна математика</i>	351-367
Томо В. Одаловић, <i>Анализа легитимитета међународног кривичног трибунала за бившу Југославију</i>	369-379

V СОЦИОЛОГИЈА И ДРУШТВО

Владан Д. Видицки, <i>Корени економске социологије: доприноси класичне и неокласичне политичке економије</i>	383-394
Јована Шкорић, <i>Социјална искљученост и неједнакост у контексту глобализације</i>	395-405
Зоран Николић / Маријана Царић, <i>Преламање парадигми – Кунова, Поперова, Хусерлова и Гадамерова перспектива</i>	407-420

Кристина Пејковић, <i>Друштвена спознаја:</i> <i>механизми конструкције менталних представа</i>	421-436
Драгана Павловић / Рада Стојановић, <i>Утицај интернета међу младима у Србији</i>	437-450
Сања Д. Мандарић, <i>Утицај друштва на развој свинг плесова</i>	451-463
VI ДРУШТВО И БЕЗБЕДНОСТ	
Вељко Благојевић, <i>Одбрамбена дипломатија у функцији</i> <i>спољне политике државе</i>	467-479
Хатица Бериша / Миле Ракић, <i>Људска безбедност у Авганистану</i>	481-496
Марко М. Крстић, <i>Међународни тероризам у ери глобализације</i>	497-509
Милован Р. Суботић / Иван Р. Димитријевић, <i>Фактор гомиле у навијачком насиљу</i>	511-526
Марија Р. Ђорић, <i>Кју клукс клан као међународна</i> <i>екстремистичка организација</i>	527-539
Веселин Конатар / Нађа Конатар, <i>Ислеђивање уз примену тортуре</i> <i>као метод прикупљања обавештајних података</i>	541-557
Драган Божовић, <i>Идеолошки заокрет у канадској политици</i> <i>безбедности - Харперов неоконзервативизам</i>	559-572
VII ФИЛОЗОФИЈА И ПОЛИТИКА	
Игор Јанев, <i>Мета - дијалектичка метода у објашњењу основног</i> <i>питања егзистенције свега постојећег и могућност новог</i> <i>метода доказивања егзистенције Бога</i>	575-590
Анита М. Низић, <i>Ничеово учење о вечном враћању истог као</i> <i>основна идеја цикличних теорија друштва</i>	591-602
VIII ДРУШТВО И ЕКОНОМИЈА	
Вук М. Раичевић / Радивој В. Продановић, <i>Тржиште функционалне</i> <i>хране у Србији и потреба доношења правне регулативе</i>	605-619
Озрен Н. Узелац, <i>Одређивање појмова „потрошач” и</i> <i>„корисник услуге осигурања” и разлози за законску заштиту</i> <i>интереса корисника услуга осигурања</i>	621-633
Сандра Д. Брканлић / Маја Р. Ћирић, <i>Утицај услужног амбијента</i> <i>високошколске установе на сатисфакцију студената</i>	635-650

CONTENT:

I POLITICS AND HISTORY

- Radoslav Gaćinović, *Turbulences in Serbia following the maycoup d'etat and the establishment of an organization „Unification or death”* . . . 11-29
- Vladimir Barović, *The role of journalists, minority organizations, movements and media in the intelligence and propaganda involvement of different groups before the attack on the Kingdom of Yugoslavia 1941st* . . . 31-44
- Predrag Terzić, *Konstan's criticism of rousseau's views on popular sovereignty and attempts to limit the rule of majority* 45-57
- Veran Stančetić,
The meaning of secession in the era of globalization 59-74

II GEOPOLITICS, EU AND MIGRANT CRISIS

- Aleksandar Saša Gajić,
Geopolitics of Syrian migration and EU 77-93
- Dragan Petrović / Nataša Tomić-Petrović, *Europe and migrations from non-european areas – hystory and present processes* 95-107
- Dragan D. Lakićević,
The ideology of Europeism and its critique 109-122
- Slobodan Zečević,
Turkey as a candidate for accession to the European Union . . . 123-132
- Goran V. Nikolić, *The New Global Order:*
The Economic Foundations for Multilateralism 133-148
- Gordana Gasmi, *Principles of non-discrimination and of due diligence of states - Theoretical view on The Istanbul Convention of the Council of Europe and the practice of the European court of human rights* . 149-167
- Tamara Gajić, *The right to political representation of women in the countries of the European Union* 169-186

III LAW AND SOCIETY

- Željko Bjelajac, *Collective consciousness raising and education of young people in response to expansion of human trafficking* 189-200
- Božidar Banović / Višnja Randelović,
The principle of opportunity and the practice of primary and higher prosecution in Kragujevac 201-212
- Nenad Bingulac / Milovan Jovanović, *Criminal legal framework for rotection against corruption in Serbia*. 213-225
- Veljko M. Delibašić, *Some aspects of the detention and the decisions of The European court of human rights* 227-238
- Joko Dragojlović / Miloš Stamenković,
Custody against juvenile criminal offenders 239-249
- Gvozden Grgur, *Perceptions of safety problems convicts serving prison sentences* 251-267
- Jasmina Rajaković Mijailović / Vladimir D Šipovac,
The phenomenon and forms of corruption in the public sector . . . 269-278
- Zoran S. Pavlović / Nenad D. Stefanović,
Truth and its determination in a criminal procedure 279-292

IV POLITICS AND SOCIETY

- Vera Arežina,
The importance of language in political sciences 295-307
- Ana Bilinović,
The social (de)construction of gender identity 309-324
- Srđan T. Korać, *How powerful are civil society organisations when control the public administration performance?*. 325-337
- Bojana Komaromi, *Marginalisation, social networks and online com-munication: significance, benefits and limitations of online support groups* 339-349
- Darko Golić / Vojkan Teodorović, *The electoral system in Serbia: electoral geometry and matemathematics*. 351-367
- Tomo V. Odalović, *Analysis of legitimacy of the international criminal tribunal for the former Yugoslavia* 369-379

V SOCIOLOGY AND SOCIETY

- Vladan D. Vidicki, *Roots of economic sociology: contributions of classical and neoclassical political economy* . . . 383-394
- Jovana Škorić,
Social exclusion and inequality in the context of globalization . . . 395-405
- Zoran Nikolić / Marijana Carić, *Paradigms refraction – Kuhn's, Popper's, Husserl's and Gadamer's perspectives* 407-420

Kristina Pejčković, <i>Social knowledge: construction mechanisms of mental performance</i>	421-436
Dragana Pavlović / Rada Stojanović, <i>The impact of the Internet among youth in Serbia</i>	437-450
Sanja D. Mandarić, <i>Social influences on development of swing dances</i>	451-463
VI SOCIETY AND SECURITY	
Veljko Blagojević, <i>Defenders diplomacy in the function of foreign policy states</i>	467-479
Hatidža Beriša / Mile Rakić, <i>Human security in Afghanistan</i>	481-496
Marko M. Krstić, <i>International terrorism in the era of globalization</i>	497-509
Milovan R. Subotić / Ivan R. Dimitrijević, <i>Crowd Factor in Fan Violence</i>	511-526
Marija R. Đorić, <i>Ku klux klan as an international extremist organization</i>	527-539
Veselin Konatar / Nađa Konatar, <i>Interrogation with the application of torture as a method of collecting intelligence data</i>	541-557
Dragan Božović, <i>The ideological shift in canadian security policy- Harper neo-conservativism</i>	559-572
VII PHILOSOPHY AND POLITICS	
Igor Janev, <i>Meta - Dialectic approach applied to the basic question of Ontology of the origin of "Everything that is" and the possibilities of that methodology in the problem of prove and the explanation of God</i> . .	575-590
Anita M. Nizić, <i>Nietzsche's eternal recurrence of the same as the basic idea of cyclical theories of society</i>	591-602
VIII SOCIETY AND ECONOMY	
Vuk M. Raičević / Radivoj V. Prodanović, <i>Functional Food Market in Serbia and Needs of Passing Legislation</i>	605-619
Ozren N. Uzelac, <i>Defining the terms "consumer" and "insurance buyer" and reasons for legal protection of the insurance buyer interest</i>	621-633
Sandra D. Brkanlić / Maja R. Ćirić, <i>The influence of servicescape of a higher education institution on student satisfaction</i>	635-650

I

ПОЛИТИКА И ИСТОРИЈА

РАДОСЛАВ ГАЋИНОВИЋ
Институту за политичке студије
Београд

УДК 316.334.3:321.7
Оригиналан научни рад
Примљен: 05.01.2016
Одобрен: 24.01.2016
Страна: 11-29

ТУРБУЛЕНЦИЈЕ У СРБИЈИ НАКОН МАЈСКОГ ПРЕВРАТА И ОСНИВАЊЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ „УЈЕДИЊЕЊЕ ИЛИ СМРТ”

*Убиство краља нанеће велику штету нашем
угледу и угрозиће мир у земљи и иностранству.
Али време ће показати да то нисмо учинили из
нискости и мржње, већ у интересу државе.*

Капетан Апис, 1903. године

Сажетак: Заверу против последњег Обреновића покренули су и организовали цивили-завереници, припадници Либералне и Напредне странке. На њиховом челу био је Јован Авакумовић, бивши министар-председник. Цивили-завереници су преко Антића и Аписа убацили своје идеје међу офицере, који су били предодређени за непосредне извршиоце завере. У јесен 1901. године завереници су одржали прве састанке, донели одлуку о организовању и извршењу завере и положили заклетву да ће убити краља Александра и краљицу Драгу, као главне кривце за све невоље у које је земља била увучена. Ноћу између 28. и 29. маја (по старом календару), једна група официра-завереника на силу су ушли у двор и ликвидирали краља Александра и краљицу Драгу. Исте ноћи убијени су и председник владе генерал Цинцар-Марковић, министар војни генерал Милован Павловић, тројица краљевих ађутаната и два краљичина брата: Никола и Никодије Луњевица. Од завереника рањен је само капетан Драгутин Димитријевић-Апис. Скоро одмах након основања Народна одбрана је од политичке организације све више прерасла у културну организација која није одговарала самој сврси њеног постојања, па је на иницијативу професора гимназије у Скопљу Богдана Раденковића, националног радника родом са Косова, 13. маја 1911. године основана нова национално-револуционарна организација као фракција Народне одбране, организација „Уједињење или смрт” на чије је чело изабран Драгутин Димитријевић Апис.

Кључне речи: Мајски преврат, завера, династија, убиство, грађанска демократија

Почетком XX века сукоб између краља Александра и народа нагло се заострио. Ступајући на престо, краљ Александар је нарушио односе с либералима, тј. са странком у којој су Обреновићи имали најјачи ослонац. После тога

се на кратко време приближио радикалима. Наиме, после једног неуспелог атентата на краља Милана 1899. године („ивањдански атентат”), краљ отац и краљ син повели су незапамћену хајку против опозиционе Радикалне странке, похапсили и на дугогодишњу робију осудили радикалне прваке под оптужбом да су они организовали атентат, иако нису имали никакве везе са атентатом. Све те акције предузимане су с намером да се сруши цео уставно - парламентарни систем државе, који је сметао последњим Обреновићима у провођењу њихове спољне и унутрашње политике.

Међутим, необавештени људи су веровали да су за све неразумне краљеве поступке криви његови лоши саветници. Тек када се 1901. године, у инат целој земљи, краљ Александар верио, и оженио се знатно старијом проблематичном удовицом Драгом Машин, дворском дамом краљице Наталије. Тада су и најшири слојеви народа схватили да неприлике које су задесиле земљу потичу од самог краља. Брачну везу младог краља осудили су и његови родитељи. На то је краљ Александар реаговао наредбом војсци да се краљ Милан – до тада његов „драги папа”, који је у то време боравио у иностранству, *убије ако покуша да се врати у земљу*. Потресен том вешћу, краљ Милан се разболео и од велике туге ускоро умро у Бечу. Тим гестом краљ Александар је удаљио од себе и последње кућне пријатеље, који су га напустили, и то заувек. Ускоро затим скандал с лажном трудноћом краљице Драге, коју је обелоданио лични лекар руског цара Николе II, изазвао је срџбу у народу и убрзао пад династије Обреновића.¹

Заверу против последњег Обреновића покренули су и организовали цивили-завереници, припадници Либералне и Напредне странке. На њиховом челу био је Јован Авакумовић, бивши министар - председник. Цивили-завереници су преко Антића и Аписа убацили своје идеје међу офицере, који су били предодређени за непосредне извршиоце завере. У јесен 1901. године завереници су одржали прве састанке, донели одлуку о организовању и извршењу завере и положили заклетву да ће убити краља Александра и краљицу Драгу, као главне кривце за све невоље у које је земља била увучена.

Сам Апис који је на себе преузео највећу улогу често се састајао са својим саборцима официрима, у својој соби у улици Светог Саве. Ту је чувао и први списак официра и текст заклетве коју су потписали њих шесторица. Живан Живановић, Аписов зет пише: „Драгутин је крио списак завереника у старој пећи у мом дому. Често је окупљао те офицере код себе. Знали су да сатима разговарају. Нисам знао шта се спремао али сам осећао да Апис не мирује и да су његове претње краљу и краљици веома опасне”. Новембра 1901. године група официра је на предлог Аписа одлучила да у заверу укључи и водеће политичаре. Поручник Антоније Антић је одлучио да у заверу укључи и свог ујака Ђорђа Генчића који је био некадашњи министар унутрашњих послова. Генчић је још позвао и генерала Јована Атанасковића и Николу Хаџи Тому. Везу са официрима држао је сам Ђорђе Генчић. Битно је овде напоменути да је први састанак завереника одржан 6. септембра 1901. године и

¹ Проф. др Радослав Гађиновић, Научни саветник у Институту за политичке студије у Београду

на њему је било одлучено да се краљ и краљица убију. На том састанку били су присутни: Драгутин Димитријевић-Апис, поручник, Антоније Антић, поручник-сестрић Ђорђа Генчића, Драгутин Дујић, поручник, Милан Петровић, капетан и Радомир Аранђеловић, капетан.²

Завера се брзо проширила и на друге гарнизоне у земљи. Поред Београда и Ниша дошло се и до официра у Зајечару и Неготину. Апис је врло мудро и смишљено организовао акције и доносио одлуке. Знао је да саговорнике својим убедљивим речником и чврстином својих ставова придобије за сваку, па и ову одлуку. Један од завереника био је Војислав Танкосић који ће касније повести Лапски четнички одред у борбу против турских снага на караулу Миrowaц и Репоња код Мердара и на тај начин отпочети победоносни ход славне Треће Армије генерала Боже Јанковића у коначно ослобођење Косова и Метохије октобра и новембра 1912. године.

Унутрашњи политички сукоби праћени су у војсци са све већим интересовањем. На почетку сукоба официри су се држали по страни. Али, малопомало – под утицајем одважног писања опозиционе штампе – многи млади официри су се определили за опозицију.

Завереници су истовремено разматрали питање избора новог владара. У прво време су били за кандидатуру неког страног принца. Али, на предлог руског амбасадара у Бечу грофа Сергија Капниста (који је о томе био консултован), определили су се за принца Петра Карађорђевића, који је у то време боравио у Женеви. Поводом тога Д. Мићић бележи једну занимљиву анегдоту. Наиме, када је један од завереника обавестио инжењеријског пуковника и министра грађевина у пензији Светозара Станковића, који је био укључен у заверу, да је питање будућег краља решио у корист принца Петра Карађорђевића, он је уздахнуо: „Е, децо, обрасте бостан! Имаћете да ратујете докле год та династија буде на престолу”.³

Ситуација у земљи брзо је сазревала за извршење промене на пестолу. То се јасно показало за време мартовских демонстрација 1903. године у Београду. Наиме, 23. марта (по старом календару) трговачки помоћници држали су свој митинг. Касније им се придружила и школска омладина. Збор се претворио у велику политичку демонстрацију против укидања Устава, који је извршио краљ Александар. Убрзо су трупе београдског гарнизона изведене на улицу да растуре демонстранте. Међутим, када је један коњички ескадрон наишао на густе редове демонстраната, њихов командир се окренуо према својим војницима и, уместо наредбе да употребе сабље и карабине, гласно им довикнуо: „*Пазите добро да кога не прегазите!*” У исто време, на Калемегдану, један инжењерски потпуковник разоружао је једног жандарма који је намеравао да употреби револвер против демонстраната. То нису били случајни гестови, такво је било расположење целе војске. Маса је клицала: „*Живела војска!*” То

² Жељко Видаков Зиројевић, *Истина о Апису*, Стручна књига, Београд, 2000, стр. 43

³ Славица Б. Ратковић Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Војно-историјски институт, Београд, 2007; Миле Бјелајац, „*Дипломатија и војска Србије и Југославије 1901-1909*”, Академија за дипломатију и безбедност и Медија центар „ОДБРАНА”, Београд, 2010, стр. 87,

нису биле случајне речи, оне су јасно говориле да су се народ и војска стопили у један унутрашњи фронт, да су прожети истим мислима и жељама. Последица тог прећутног споразума између народа и војске био је 29. мај. Ноћу између 28. и 29. маја (по старом календару), једна група официра - завереника на силу су ушли у двор и ликвидирали краља Александра и краљицу Драгу.⁴ Исте ноћи убијени су и председник владе генерал Цинцар-Марковић, министар војни генерал Милован Павловић, тројица краљевих ађутаната и два краљичина брата: Никола и Никодије Луњевица. Од завереника рањен је само капетан Драгутин Димитријевић-Апис. Вест о смрти краља Александра није никога ожалостила, јер су били веома омрзнути и он и његов режим. Мајским превратом срушена је аутократска владавина краља Александра Обреновића, која је као „тешка мора притискала целокупан живот нације”, и замењена владавином либералне буржоазије и грађанске демократије. Иако ни ова владавина није обећавала потпуто мирну пловидбу државном броду, на вест о промени на кормилу државе цела земља је одахнула. Нови режим донео је нова стремљења на унутрашњем и спољно-политичком плану. Самодржавље и тиранија замењени су владавином буржоаског парламентаризма у унутрашњој зависности Србије од Хабзбуршке монархије. То је довело до снажнијег економског, политичког, културног и националног полета у Србији прве деценије XX века. Међутим, тај „нормални и парламентарни живот Србије,” истицао је Душан Поповић – „био је у току ове деценије с времена на време прекидан потмулим вулканским потресима милитаризма”. Војска је постала веома значајан чинилац у политичком животу Србије.⁵

Након свечаног венчања краља Александра и Драге Машин 23. јула 1900. године, краљ је као знак своје добре воље и у част своје женидбе донео нови Устав, вратио грађанске слободе, редовне слободне изборе и помиловао све радикале који су му се одмах ставили на располагање.

У то време краљица Драга је улагала максималне напоре да у свим срединама преко својих поданика оствари утицај. Краљ јој је слепо веровао, чак су и њене одлуке биле увек спроведене у дело. Колико јој је веровао говори и податак да га је она чак убедила да је у другом стању. Не проверавајући он је дао да се то одмах обнародује. Међутим, после прегледа двојице доктора из Париза све те његове наде и жеље су отишле у неповрат. Народ је све више веровао да ће на српски престо доћи краљичин брат Никодин Луњевица. То је још више подгрејавало ионако врло драматичну ситуацију. Краљ Александар је из дана у дан тонуо у депресију, све мање је имао утицај на војску, а и на остале политичке структуре у земљи. Сваки напад који је био упућен према краљици Драги за њега је био гори него напад непријатеља на Србију. Више се плашио да се њој нешто не деси него да му Петар Карађорђевић отме престо. За њега је Драга Машин била све. Она му је креирала политику, одлучивала

⁴ У звери је учествовало 5 грађанских лица, 2 генерала и 100 официра разних чинова (Саво Скоко и Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић*, том I, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1990. године, стр. 161).

⁵ Саво Скоко и Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић*, том I, Београдски издавачко - графички завод, Београд, 1990. године, стр. 167.

шта кад треба урадити. Он је био без перспективни извршилац њених замисли и жеља.⁶

Све ово народ није могао више да трпи, па су 23. марта 1903. године биле у Београду демонстрације против краља и његовог режима. Народ није могао да му заборави да је и марта 1902. године угушио студентске демонстрације. Исте године је распустио владу и укинуо Устав из 1901. године. Демонстрације марта 1903. године имале су много мртвих и рањених. То је још више иритирало народ а код завереника убрзало датум извођења атентата. Сам Апис је сматрао да се више не сме оклевати и да је време за убиство краља дошло. Он је био и одредио датум за извршење атентата. Датум 29. мај. истог тога дана 1868. године пре 45 година у Кошутњаку је убијен и кнез Михаило Обреновић.⁷

Преврат од 29. маја 1903. године свакако је имао своју опозицију и само захваљујући околности да је стари режим био стварно у народу омрзнут, они који се нису мирили са новим стањем нису смели да изазивају немире. Међутим, јула 1903. године, из Француске, где је био годину дана на школовању, вратио се генералштабни *капетан Милан Новаковић*. Он је био веома незадовољан што за њега није било места у војном врху па је почео око себе да окупља незадовољне људе и пензионере, осуђујући поступак са Александром и Драгом.⁸

⁶ Колико је краљица Драга Машин-Луњевица имала утицаја на краља Александра говори и чињеница да је она наредила да се у њену част изради орден-медаља за даме 1902. године која је носила њено име и иницијал Д на круни (Жељко Видаков Зиројевић, *Истина о Апису*, Стручна књига, Београд, 2000, стр. 27)

⁷ Гарашанин је 1897. дао оставку, а годину дана касније убијен је кнез Михаило Обреновић у Топчидеру код Београда. Мада су убиство извршили следбеници династије Карађорђевића, и Турска и Аустрија биле су вишеструко умешане у то убиство. Слободан Јовановић, историчар Србије XIX века, сматрао је да је Турска непосредни кривац за ово убиство, док је Аустроугарска дозволила завереницима да користе њену територију. Београдски двор је Александра Карађорђевића, који је живео у Будимпешти, прогласио кривим за заверу и осудио га на двадесет година затвора. Српска влада је затражила од мађарске владе да кнеза Александра изведе пред суд. Будимпештански суд је најпре одбацио оптужбе против њега на основу „недовољних доказа”. Међутим, Апелациони суд га је прогласио кривим и осудио на осам година затвора, на основу чињенице да је он набавио оружје и новац за убице. Али, пошто су се односи са Србијом погоршавали, Врховни суд Мађарске одбацио је ову пресуду и потврдио првобитну (Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, I*, Геца Кон, Београд, 1934. године, стр. 8)

⁸ Када је 1. августа 1903. стигао у Ниш, Новаковић је почео да кује заверу, али га је капетан Драгутин Димитријевић са још 20 официра завереника ухапсио 21. августа. У септембру војни суд је осудио Димитрија Лазаревића на две године затвора, четворицу капетана и четворицу поручника на 13 месеци затвора с губитком чина. Остали су осуђени на по четири месеца затвора. Новаковић је 16. септембра 1905. године изашао из затвора и наставио да ровари. Формирао је одбор за регулисање завереничког питања. Покренуо је лист „За Отаџбину”. Успео је да окупи доста подофицира из крагујевачког гарнизона, који нису били задовољни својим материјалним положајем. Дана 17. априла 1905. године извршено је хапшење завереника: четири официра и 27 подофицира. Велики војни суд је крајем јануара 1907. године осудио: једног официра на 20 година, тројицу официра на по 15 година; двојицу официра на по 10 година; једног официра на осам година; тројицу официра на по шест година; једног официра на пет година; четворицу подофицира на по четири године; 12 подофицира на по три године и седморицу подофицира на по шест

Ови догађаји су још више усложнили и онако компликоване политичке прилике у земљи, а посебно пензионисањем одређеног броја официра 1906. године, а између осталих и: Дамјана Поповића, Александра Машин, Петра Мишића, Л. Лазаревића и Љ. Костића. Њихово пензионисање је поименично тражила енглеска влада, јер су учествовали 29. маја 1903. године у завери. У оквиру ових акција смењен је генералштабни пуковник Живојин Мишић 26. јуна 1903. године, са дужности команданта Дринске дивизијске области и постављен за помоћника начелника Генералштаба, а онда пензионисан 24. марта 1904. године. Са њим је пензионисано и још 11 пуковника. После уклањања нај оданијих и нај способнијих српских официра Енглеска је успоставила дипломатске односе са Србијом, па јој је чак пружила и подршку у Царинском рату са Аустроугарском. Веома је јасно да то Енглеска није чинила да би помогла Србији. Њој је на Балкану требао савезник који би спречавао Немачку и Аустроугарску на њиховом путу ка Истоку. Природно-географски то је била Србија а Енглеска је у то време форсирала не Србију, него некога кога је хтела да учини својим подаником, који би пристао да гине за њене интересе.

Завереници су 29. маја 1903. године убили краљевски пар, председника владе, министра војске и оба краљичина брата и прогласили Петра I Карађорђевића за краља Србије. Истога дана је формирана влада од представника свих грађанских странака, под председништвом Јована Авакумовића, који је био главни организатор завере. Влада је одмах поново прогласила важећим Устав из 1901. године. Скупштина је 2. јуна 1903. вратила на снагу Устав од 1888. и изабрала Петра Карађорђевића за краља чија је власт подређена Парламенту. Устав из 1888. који је враћен на снагу после Мајског преврата назван је Уставом из 1903. године, због мањих измена устава из 1888. године.⁹

У владу су после преврата ушла четворица завереника и петорица изабраних министара који нису учествовали у завери; тројица либерала, један напредњак, један радикал, двојица самосталаца, један генерал и један пуковник. Иако је и после прврата задржан изборни цензус и установа квалификованих посланика, после преврата је наступио период парламентаризма. Нови режим су 1903. године признали: Русија, Аустроугарска, Црна Гора, Немачка, Грчка, Румунија, Турска, Италија, Швајцарска, Шпанија, Шведска и Белгија. Енглеска је једина отворила тзв. „завереничко питање”. Енглеска је устала против поступка према члановима династије Обреновић. Није им уопште сметало што је тај исти краљ терорисао нацију годинама, није им ни најмање сметало што је баш тај Александар, само 66 дана пре своје погибије издао наређење полицији да отвори ватру на народ-демонстранте и да дозволи да том приликом буду убијена четворица демонстраната. У политичком заплету који је настао британска влада је покушала уценама да учествује у деоби плена. Енглеске власти нису хтеле да схвате да 29. маја 1903. године није био разбојнички акт него

месеци. Милан Новаковић је 16. септембра 1907. године убијен у затвору Управе града Београда (Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Домино фер – Наша књижара, Београд, 2011, стр. 677)

⁹ Мира Радојевић и Љубодраг Димић, „*Србија у Великом рату 1914-1918*,” Српска књижевна задруга и Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2014, стр. 22.

тренутак извршења пресуде коју је изрекао народ у покушају да своју судбину узме у своје руке. Енглези су условили обнављање дипломатских односа са Србијом уклањањем завереника из војске и државне управе, па чак и њихово извођење пред суд. Српски народ је сувише био поносан да би им дозволио да они одређују кога ће да поштује, а кога да изводи на суд. Влада Јована Авакумовића, која је образована 29. маја 1903. године, у септембру је спровела изборе на којима је од 462.100 уписаних бирача гласало 54 посто.¹⁰

Народна скупштина изабрала је за новог краља Србије, 2. јуна 1903., Петра Карађорђевића, унука Вождова и сина кнеза Александра, а пре његова доласка рехабилитовала је с малим изменама, устав од 1888. године. Краљ је 12. јуна, по доласку из Женеви, положио заклетву на устав и саставио своју владу, која је Србији донела ненадане успехе. Краљ Петар није имао никаквих изузетних способности, али је у Србију стигао као човек у годинама, с богатим искуством. После босанског устанка, у ком је желео бити народу од користи, он се више није јавно истицао.¹¹ У Женеви кнез Петар I Карађорђевић је живео мирно, имао је довољно времена и могућности да прати догађаје у савременој Европи и у Српству и да из њих извуче потребне поуке. Ту је стекао оно драгоцено уверење, које му је било водилја у целом државничком деловању, *да се само у слободи може ценити и волети слобода*. Стога је, као владар Србије, инсистирао да се развије уставни живот до своје пуне снаге и да народна воља дође јасно до свог пуног изражаја. За време његове владавине Србија је постала слободнија, носилац свих народних идеала.

¹⁰ Том приликом је Радикална странка добила 75, Самостална радикална 66, Народна (стара Либерална странка) 17 и Народњаци 1 посланика, а и Социјалдемократска странка 1 кандидата. После избора је формирана коалициона Радикалско-Самостална влада у којој није било завереника. Свакако је то јединствен случај да завереници смене династију, да непосредно после тога предају политичку власт политичарима, а да у влади не задрже за себе ниједно место. Свакако то говори о чистоти намера приликом оснивања завереничке организације. Сигурно то говори о томе да је организација дело најбољих синова српског народа, који су, доводећи своје животе у не малу опасност, одлучили да изврше смену династија како би створили услове да судбина српског народа дође у руке народних лидера, који и желе и могу да народ поведу ка прогресу. Кад се оцењује парламентаризам Србије из тог времена не треба губити из вида чињеницу да су 1904. године у Европи право гласа имали, од укупног броја становништва у: Србији 23,0%; Француској (1907) 28,1%; Швајцарској (1907) 28,9%; Немачкој (1907) 22,0%; Аустроугарској (1907) 19,9%; Холандији (1907) 15,4%; Енглеској (1905) 16,7%; Македонији (1890) 6,3% (Др Животије Ђорђевић, *Сатирање српства у XIX и XX веку, Том I*, Драслар партнер, Београд, 2012, стр. 95-96)

¹¹ Године 1883. дошао је на Цетиње, где се оженио „зорном” Зорком, најстаријом кћерком кнеза Николе, 30. јула исте године. С њом је имао три сина (Ђорђа, Александра и Андрију) и кћер Јелену. Кнегиња Зорка умрла је на Цетињу 4. марта 1890, мало пошто је донела на свет свог трећег сина, који је умро мало иза ње. Кнез Петар остао је на Цетињу све до 3. септембра 1894, када је отишао у Женеву, ради васпитања деце. Између њега и његова таста, кнеза Николе, нису увек били најбољи односи, а после Петрова одласка из Црне Горе они су сасвим охладнели. С много више пажње према свом зету односила се кнегиња Милена (Владимир Ћоровић, *Историја Срба, Домино фер – наша књижара*, Београд, 2011, стр. 673)

Уједињење или смрт – револуционарна фракција народне одбране

У друштво „Народна одбрана” су ушли представници свих странака, с намером да ради виших националних интереса умире партијске страсти и створе концентрацију свих народних снага. Други циљ је био, с обзиром на тадашњу могућност рата између Србије и Аустроугарске, да Народна одбрана постане матица за прикупљање и организацију добровољачких одреда. У Србији, обновљена Народна одбрана радила је активно на јачању витешког духа и физичке регенерације, помагањем спортских друштава, а у крајевима ван Србије намеравала је, помоћу предавања и разних патриотских манифестација, развијати свест о народном јединству. Активност Народне одбране је ипак била ограничена и у погледу на учеснике, а прилично и на подручје. У Србији, она је од 1912. године осетно губила поверење. Из њеног руководства излазили су постепено грађански интелектуалци, нарочито угледнији јавни радници, незадовољни понашањем појединих њених чланова. Они су основали нову организацију *Културну лигу*. У самој Народној одбрани почело је све мање бивати пуне сагласности у раду. Један део њених вођа био је за то да се цео рад подеси према духу нових правила и да буде више културан и дефанзиван, како је, уосталом, гласило и име друштва, а други, борбенији, тражио је да се покаже још више активности, који се убрзо издвојио и основао посебну организацију под именом *Уједињење или смрт*. Ова друга организација, боље рећи револуционарна фракција служила се само привремено именом Народне одбране, иако се са њом није слагала, и то, по казивању Чеда Поповића, једног од најактивнијих чланова ове друге, стога што је рад Народне одбране с почетка стекао извесну популарност код народа ван граница Србије. Већина људи тада није знала да је некада чувена „Народна одбрана” склизнула од политичке у неку културну организацију и да није испунила очекивања грађана Србије у периоду велике опасности од агресије Аустроугарске на Србију. И поред тога, нова револуционарна фракција је имала стила у понашање у односу према „Народној одбрани”, јер није хтела да плаши људе који су и тада због необавештености имали велико поверење у „Народну одбрану”.¹²

Покрет народне одбране био је јаван и масован. У њему је био такорећи читав народ. То се види по броју одбора и повереништава, који су спонтано ницали из народа. У Босни и Херцеговини народна одбрана наишла је на одушевљен одзив и будила наду на национално ослобођење. Аустројски властодршци видели су у њој опасну анти аустројску организацију. Између народне одбране и организације „Уједињење или смрт” настао је извесни паралелизам у акцији. У уставу „Уједињење или смрт” се каже да „претпоставља револуционарну борбу културној с тога јој је институција апсолутно тајна за шири

¹² Народна одбрана је основана у Београду, 8. октобра 1908. године, после кризе коју је изазвала анексија Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске монархије. Задатак народне одбране је био да брани народне интересе, прикупља добровољце за националну борбу, јер је сваког момената претила опасност од агресије Аустроугарске монархије. Предлог за формирање народне одбране дао је Бранислав Нушић на народном протесту, који је одржан код споменика Кнеза Михаила уз подршку омладине, радника, сељака и српске интелектуалне елите (Радослав Гађиновић, *Млада Босна*, Медија центар „ОДБАНА”. Београд, 2014, стр. 73-75)

круг” пошто је било људи који су припадали руководствима једне и друге организације, „*Уједињење или смрт*” је знала шта ради *Народна одбрана*, чији је рад био јаван, док *Народна одбрана* није знала какав је програм деловања организације „*Уједињење или смрт*.” То је омогућило врховној централној управи Црне руке да „присвоји” Народну одбрану, како каже Чеда Поповић. Наиме, она је одредила свог члана Милана Васића на место секретара Народне одбране и својим утицајем у њеном Управном одбору обезбедила његов долазак на то место.

После анексионе кризе чинило се да ће покрет за српско ослобођење и уједињење доживети потпуни пораз. У Турској је младотурски режим почео убрзан рад (уз немачку помоћ) на модернизацији и ојачавању дотада заостале империје. Четничка акција у Отоманској империји је обустављена а насиље над Србима се све већим интензитетом наставља у Старој Србији и Македонији. Аустроугарска је све чвршће држала власт у Босни и Херцеговини са намером да ту вечно остане, па је чак показивала намере да се шири и даље на исток. У том циљу је склопила уговор са Турском о градњи пруге кроз стратешки веома значајан Новопазарски санџак. Званична Србија је била присиљена да се обавезе да ће прекинути сваку своју пропаганду у Босни и Херцеговини. „Народна одбрана”, као патриотска организација основана у јеку анексионе кризе, била је приморана да своју активност сведе на културни рад. Велике силе су улагале велике напоре против било какве промене тренутног стања на Балкану. У таквим околностима јавља се идеја о оснивању једне тајне организације која би повела акцију за национално ослобођење. Иницијатива за оснивање једног таквог друштва потекла је од Богдана Раденковића, националног радника родом са Косова. Раденковић, професор гимназије у Скопљу, био је један од предводника четничке акције на „српском класичном југу”, а од 1908. председник Српске демократске лиге, политичке организације Срба у Отоманској империји. Незадовољан ставовима званичне Србије према положају Срба у Турској, повезао се са групом официра – „младих завереника”, са којима је сарађивао у току четничке акције. Предложио им је да оснују тајну организацију (по угледу на ВМРО) која ће водити револуционарну акцију у српским покрајинама које су биле под туђинском влашћу. Официри са којима је прво контактирао били су бивши четници Велимир Вемић и Војин Танкосић. У то примарно језгро организације спада и интелектуалац Љубомир Јовановић Чупа. Он је био позната јавна личност, студентски вођа на мартовским демонстрацијама 1903. и покретач патриотског листа „Словенски југ”. Њега су сматрали идеологом организације, он је написао њен устав и друге документе. На студијама у Бриселу упознао се са програмима европских тајних револуционарних друштава, нарочито карбонара, те је прихватио многе њихове идеје.¹³

Неслагање и многи проблеми у руководству „*Народне одбране*” обележили су половину 1911. Наиме, у лето 1911. кад је било извесно да се одвојила група активистички расположених, претежно млађих, људи, која је 13. маја

¹³ Слободан Бјелица, *Организација „Уједињење или смрт”*, Култура полиса бр. 2-3/2005, изд. Култура – Полис, Нови Сад, 2005, стр. 59,

1911. основала посебно удружење(име јој је дао Раденковић). Организација је почела да делује и да се шири у потаји (сматра се да је највише чланова имала пред балканске ратове – око две хиљаде), али су штампа и власт убрзо сазнали за њу. Она је у јавности почела популарно да се назива „*Црна рука*”, по њеном симболу, руци са завијеном заставом, који је уз лобању и укрштене кости, каму, бомбу и бочицу са отровом био представљен на печату организације. Већину чланства чинили су официри, а најутицајније међу њима био је Апис. Аписова концепција деловања организације, насупрот првобитних идеја Раденковића, поред национално – револуционарног рада подразумевала је и њено уплитање у политичке односе у Србији.¹⁴

Дакле, стварни вођа организације „*Уједињење или смрт*” постао је генералштабни мајор Драгутин Димитријевић звани Апис, који је био и један од главних завереника против краља Александра Обреновића. Завереничким структурама припадао је и највећи број његових првих сарадника. Ново удружење звало се *Уједињење или смрт*, и његово име било је довољно да означи програм, у публици, њему је дато тајанствено име *Црна рука*. Друштво је, по свом статуту, револуционарни рад претпостављало духовном, а од Србије је хтелo да створи прави Пијемонт. Тим именом се звао и орган тога Друштва, који је покренут у јесен те године. Његов задатак је био да, уз живу националну пропаганду, изведе револуционарну организацију у свим областима где Срби живе, да би поспешео процес народног уједињења с једне и пораз српских противника с друге стране.

Организација „*Уједињење или смрт*” је створена из разлога што „*Народна одбрана*” није била довољна за национално револуционарни рад. Идеју за њено оснивање дао је Богдан Раденковић – вицеконзул који ће касније бити осуђен на Солунском процесу. Поред њега ову акцију су први подржавали и пришли јој Љуба Јовановић – Чупа.¹⁵ Поред њих иницијативу за формирање

¹⁴ Васа Казимировић, *Црна рука*, Призма, Крагујевац, 1997, стр. 389

¹⁵ Љубомир Јовановић Чупа рођен је у близини Ужица 1877. године. Основну школу завршио је у родном крају, а гимназију у Београду, где је и уписао студије на Правном факултету. Оптужен је као вођа мартовских великосрпских демонстрација у Београду, па је морао да напусти Србију. Пребегло је чамцем прво у Земун, а одатле у Беч. Вратио се у Србију након Мајског преврата и одмах ступио у чету Бацете Рујанца. Учествовао је у више борби, а након Бацетине смрти вратио се у Београд и завршио студије на Правном факултету. Након покретања листа „Пијемонт” постао је његов уредник. Око тог листа окупљао је националне револуционаре из свих југословенских крајева и имао значајан утицај на омладински покрет. Јовановић је био Мацини младе Србије. Сви истакнути представници југословенске омладине долазили су у скромно уредништво „Пијемонта” да виде и чују Љубомира. Тамо су се могли срести завереници из свих покрајина Аустроугарске и Македоније. Јовановића су, прећутно, сви признавали за „централни комитет” покрета, који је обећавао да ће ослободити и ујединити наш народ. Владимир Гађиновић о њему, између осталог, пише: „Често сам га виђао око седам часова увече, кад је излазио из уредништва, задубљен у своје мисли, као загонетна сенка. Кад год помислим на Србију, свагда видим његову апостолску појаву над српским хоризонтом”. Када је почео Балкански рат, оставља лист „Пијемонт” и одлази на фронт. Рањен у колено, у болници у Скопљу добија колеру и умире 1913. године. Сахрањен је у Скопљу, али је тај део гробља касније преоран, тако да се не зна где почивају посмртни остаци Љубомира Јовановића Чупе. Многи аутори писали су о његовом блиским везама с масонеријом. Масони су, у тексту „Одговорност за светски рат Јована М. Јовановића”, објављеном у „Политици” 1930. године, признали да је Љубомир Јовановић Чупа био

једне овакве национално-револуционарне организације подржао је и Милован Миловановић који је 1911. и 1912. године био председник владе Србије. Умро је непосредно пред почетак балканских ратова и на дужности председника заменио га је Никола Пашић. Такође, један од првих чланова те организације био је и коњички потпуковник Велимир Вемић који ће такође на Солунском процесу бити осуђен. Наведене личности на суђењу нису порекли да су припадали овој организацији али да им циљ није био да убију Александра нити Пашића већ је циљ организације био уједињење свих српских земаља а пре свега борба против Аустроугарске.

Што се тиче симбола организације, у печат је стављен нож, бомба и отров као симболи националне револуције. Чланови Врховне Централне управе су сматрали да су то средства за постизање националних циљева. Став ове организације био је, да се национални непријатељи ликвидирају ван граница Србије, а ако би се такви појавили и у Србији онда би се према њима предузеле акције ликвидације.

Што се документације и архиве ове организације тиче она је скоро уништена приликом повлачења српске војске новембра 1915. године тако да је мало шта остало. Оно што је остало пронашао је пуковник Дуњић у личним стварима пуковника Драгутина Димитријевића – Аписа непосредно пред његово хапшење.

То је период и политичких превирања, када краљ позива Живојина Мишића на разговор, консултује га, а онда реактивира и распоређује на место помоћника начелника Генералштаба, као генералштабног пуковника. Завереници августа 1911. године формирају организацију *Уједињење или смрт*, коју Димитрије Туцовић оцењује као: „анти демократску, анти парламентарну, милитаристичку касту”. Регент Александар преко Петра Живковића формира *Белу руку*. Живковић је тада био мајор. Крајем 1911. и почетком 1912. године враћена је у службу већина официра који су после мајског преврата пензионисани као непожељни.¹⁶

Чланови удружења организације „*Уједињење или смрт*,” све млади људи, деловали су највише међу омладином. „Сматрали смо”, пише Чеда Поповић, „да је само омладина способна да крене новим, одлучним путем, будући да су старији нараштаји, чак и они међу њима који су се експонирали у националној борби, заморени и изгубили веру у себе, да су постали мање отпорни, па су прешли на рад путевима компромиса и разних догађања”. Они су имали највише везе међу младим студентима, њиховим старијим и млађим друговима, који су имали „*свете ватре*” одушевљавања и који су, у својој младој ма-

члан масонске ложе *Уједињење*, у коју је ушао само да би мистични ритуал приликом пријема нових чланова пренео у организацију *Уједињење или смрт*. (Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, „Домино Фер – Наша књижара”, Београд, 2011, стр. 671–754; Владимир Гађиновић, *Споменица Владимира Гађиновића*, уредио Перо Слијепчевић, издали пријатељи и другови, штампарија Петра Н. Гаковића, Сарајево, 1921; Владимир Гађиновић, *Огледи и писма*, „Просвјета”, Сарајево, 1956, стр. 86–88; „Политика”, XXVII/1930, 8050, 1–2).

¹⁶ Др Животије Ђорђевић, *Сатирање српства у XIX и XX веку*, Том I, Драслар партнер, Београд, 2012, стр.112

шти, све ствари гледали без много сазнања о релативности и били увек мање-више апсолутних схватања. Култ Србије био је, код њих, безграничан. У пролеће 1912. године, кад је једна група босанских ђака из Тузле прешла у Зворник, младићи су, чим су ступили на српско тле, пали на колена и почели да љубе слободну земљу као светињу. После победничких ратова 1912/13. године, тај је култ постао још већи и захватио је не само омладину него и друге, старије слојеве.¹⁷

Оснивање организације „Уједињење или смрт!“ изазвало је посебно интересовање србијанске јавности. Током 1911. штампа, нарочито она под контролом владе, водила је жестоку кампању против ове организације, означавајући је као превратничку организацију и захтевајући од власти да се обрачуна са њом. Кампањи коју су повели радикали придружили су се и социјалдемократе, који су Аписову организацију сматрали реакционарном и антидемократском. За новоосновано друштво велико интересовање су исказивали и аустроугарски дипломатски представници. Убрзо после оснивања, црнорукци су сами упознали престол наследника Александра са својим удружењем и његовим национално-ослободилачким циљевима. Том приликом је Александар, још увек у пријатељским односима са Аписом, приложио 25000 франака за Пијемонт. Црнорукци су у прво време чак сматрали престолонаследника за свог члана и инсистирали на Петровој абдикацији у његову корист. Али убрзо су њихови односи захладнели. Тројица официра: Петар Живковић, Јосиф Костић и Љубивоје Барјактаревић су одмах по добијању понуде да приступе организацији њено постојање пријавили властима и захтевали истрагу. Но, како је извршилац истраге, командант Дунавске дивизије пуковник Милош Божановић био близак Аписовој групи (као и министар војни Степа Степановић и начелник Главног ђенералштаба Радомир Путник), они су ослобођени оптужбе а официри који су их осумњичили били су прекомандовани из Београда. Ипак, Александар је почео да заузима непријатељски став према Апису и његовим следбеницима. Крајем 1911, уз његов благослов, створена је супарничка официрска организација „Бела рука“, коју су предводили такође бивши завереници

¹⁷ Активност омладине била је, за све то време, на високом нивоу. Агитовало се на све начине; преко јавности, штампом и предавањима, и непосредни у самом народу. Извесни старији листови, као сплитска *Слобода* и шибенички *Напредак*, долазе од јесени 1912. у руке омладински листови *Препород* у Љубљани, *Српска омладина* у Сарајеву, *Нови Србин* у Сомбору. Ти листови су били кратког даха јер нису имали довољно материјалних средстава, јер су њихови уредници и сарадници већином студенти, који су „птице селице“ и који се, због разних амбиција, не слажу увек међусобно, и јер их добар део, ради својих чланака, мора да издржава судске прогоне. Али, мада листови ничу и пропадају, њихова се активност ипак осећа у свакој средини где су се јавили. Њихове идеје су се шириле и добијале све више присталица. У извесним местима, нарочито у Далмацији, та омладина је имала моћан утицај у целом друштву. У Сплиту, за време најтеже кризе у Скадарском питању, састају се 16. марта тајно делегати Уједињене националистичке омладине, који закључују да на аустроугарски притисак против српских краљевина одговоре револуционарном пропагандом у народу и војсци. Мобилисани омладинци развијају, заиста, у војсци живу делатност. „Општа је парола била: дође ли до рата, ускратити послушност и пребегћи Србима“. Од 8. маја 1913. у Сплиту се покреће и нов лист *Уједињење*, али га власти угушују већ с другим бројем. У затвор су дошли не само његови уредници него, чак, и његови читаоци. Од 1913. године покренут је, чак у Женеви, сличан омладински лист под насловом *Унион* (Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Домино Фер – Наша књижара, Београд, 2011, стр. 687)

– Петар Живковић, Јосиф Костић и Петар Мишић. Марта 1912. дошло је до споразума на састанку Аписа и престолонаследника. Како је краљ Петар био болестан и очекивала се смена на престолу, црнорукци су обећали да се неће противити ступању Александра на престо, а он се заузврат обавезао да ће им омогућити да и надаље задрже контролу над војском.¹⁸ Међутим, престолонаследник је и после овог компромиса задржао негативан став према „Црној руци” и њеном утицају на државне послове.

Устав организације „Уједињење или смрт”¹⁹

I. ЦИЉ И НАЗИВ

Члан 1

У циљу остварења народних идеала – уједињења Српства, ствара се организација, чији члан може бити сваки Србин без обзира на пол, веру, место рођења, као и сваки онај, који буде искрено служио овој идеји.

Члан 2

Организација претпоставља револуционарну борбу културној, с тога јој је институција апсолутно тајна за шири круг.

Члан 3

Организација носи назив „Уједињење или смрт”.

Члан 4

За испуњење свога задатка, организација:

1. Према карактеру свога бића утиче на све службене факторе у Србији као Пијемонту, и на све друштвене слојеве и целокупни друштвени живот у њој.
2. Спроводи револуционарну организацију по свим територијама, на којима Срби живе.
3. Ван граница бори се свима средствима против свију непријатеља ове идеје.
4. Одржава пријатељске везе са свим оним државама, народним организацијама и појединим личностима, које су пријатељски расположени према Србији и српском племену.
5. Указује сваку помоћ свим оним народима и организацијама, који се боре за своје национално ослобођење и уједињење.

II. НАДЛЕШТВА ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Члан 5

Најстарија власт организације јесте Врховна Централна Управа са седиштем у Београду. Она се брине о извршењу свију напред наведених послова.

Члан 6

Број чланова Врховне Централне Управе неограничен је – принципијелно што мање.

¹⁸ Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, БИГЗ, Београд, 1996, стр.59 и 63

¹⁹ Жељко Видаков Зиројевић, *Истина о Апису*, ИШ Стручна књига, д.п., Београ, 2000, стр.45-49

Члан 7

Врховну Централну Управу састављају, поред чланова из Краљевине Србије, и један опуномоћени делегат организације ових српских покрајина:

1. Босне и Херцеговине,
2. Црне Горе,
3. Хрватске, Славоније и Срема,
4. Војводине и
5. Приморја.

Члан 8

Спровођење организације у Србије спада непосредно и задатак Врховној Централној Управи.

Члан 9

Спровођење организације у покрајинама српским ван границе Краљевине Србије спада у дужност свакој покрајинској управи за њену покрајину.

Покрајинска управа је најстарија организација власт у својој покрајини.

Члан 10

Подела организације на окружне и остале управе регулисаће се пословником организације, који ће издати, а према потребама у току времена, мењати и допуњавати Врховне Централна Управа.

Члан 11

Свака управа из своје средине бира себи председника, секретара и благајника.

Члан 12

Секретар по самој природи послова, може замењивати председника. Њему се у Врховној Централној Управи осигурава егзистенција тако, да се сав преда организационом послу.

Члан 13

Звање председника и благајника је бесплатно.

Члан 14

Одлуке по свим пословима организације доносе се и седницама Врховне Централне Управе већином гласова.

Члан 15

При извршењу одлука путем организације, апсолутна власт припада председнику и секретару.

Члан 16

У изузетним хитним и мање важним случајевима, председник са секретаром доносе одлуку, старају се о њеном извршењу, реформишући о томе на првој седници Врховној Централној Управи.

За што правилније управљање послова Врховна Централна Управа дели се на секције, према природи посла.

Члан 18

Врховна Централна Управа одржава везу са покрајинским управама преко опуномоћених делегата тих организација, који су уједно и чланови Врховне Централне Управе; у изузетним случајевима преко нарочитих изасланика.

Члан 19

Покрајинским управама оставља се слобода рада. Једино извођење ширих револуционарних покрета зависиће од одобрења Врховне Централне Управе.

Члан 20

Врховна Централна Управа, регулисаће све потребне знаке за чување тајног карактера организације.

Члан 21

Врховна Централна Управа, дужна је да благовремено обавештава све чланове организације, надлежним путем, о свима важнијим питањима, која се тичу организације.

Члан 22

Врховна Централна Управа, с времена на време, контролише рад својих управа. Аналогно томе, поступају и остале управе.

III ЧЛАНОВИ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Члан 23

Као принцип при спровођењу организације у детаљу има важити правило: саобраћај и општење вршити само преко нарочито одређених и легитимних лица.

Члан 24

Дужност је сваког члана да врбује нове чланове, при чему он својим животом јамчи за оне, које уводи у организацију.

Члан 25

Чланови организације међу собом се лично не познају. Само чланови Управе познају се лично.

Члан 26

У организацији чланови се воде по бројевима. Али, Врховна централна Управа треба, да их зна поименице.

Члан 27

Чланови организације морају се безусловно покоравати свим наређењима њихових управа, као и саме управе непосредно вишим управама.

Члан 28

Сваки члан дужан је, да надлежним путем доставља све оно, што дозна, како приватно тако и у службеној функцији његовој, а има интереса за организацију.

Члан 29

Интерес организације стоји над свим осталим.

Члан 30

При ступању у организацију сваки члан треба да зна, да ступањем у организацију он губи своју личност: он не може да очекује никакве славе, никакве личне користи, било материјалне било моралне. Према томе, ко од чланова покуша да искористи организацију за своје личне, класне или партијске интересе, казниће се.

Ако из тога произађе штета за организацију, казниће се смрћу.

Члан 31

Ко једном ступи у организацију, из ње више не може изаћи, нити му ко може уважити оставку.

Члан 32

Сваки члан потпомагаће организацију недељним уплатама.

Организација према потреби новац може набављати и принудним путем. Одобрење за овакве поступке издаје Врховна централна Управа у земљи, или покрајинске управе у својим покрајинама.

Члан 33

При изрицању смртне казне Врховна Централна Управа руководиће се тиме, да она буде поуздано извршена, без обзира на средства, која ће се при томе употребити.

IV. ПЕЧАТ И ЗАКЛЕТВА

Члан 34

Организација има овакав печат:

У средини печата снажно савијена рука држи развијену заставу, на њој(као грб) мртвачка глава са укрштеним костима; поред заставе нож, бомба и отров. Около је натпис с лева у десно: „Уједињење или Смрт”, а оздо „Врховна Централна Управа.”

Члан 35

При ступању у организацију полаже се заклетва, која гласи: „Ја Н. Н. ступајући у организацију „Уједињење или смрт”, заклињем се сунцем што ме греје, земљом што ме храни, Богом, крвљу својих отаца, чашћу и животом, да ћу од овога часа па до смрти верно служити задатку ове организације и увек бити готов, да за њу поднесем се жртве.

Заклињем се богом, чашћу и животом, да ћу све тајне ове организације собом у гроб понети.

Нек ми суди Бог и моји другови у овој организацији, ако ову заклетву хотимично или нехотимично не извршим или прекршим.

V. ПРЕЛАЗНА НАРЕЂЕЊА

Члан 36

Овај Устав ступа одмах у живот.

Члан 37

Устав се овај не може мењати.

Београд, 9. мај 1911.

Потписници:

1. мајор Илија Радивојевић
2. Вице-Конзул Богдан Раденковић,
3. Пуковник Чедомир А. Поповић,
4. Потпуковник Велимир Вемић,
5. Новинар Љубомир С. Јовановић,
6. Пуковник Драгутин Т. Димитријевић – Апис,
7. Мајор Војислав – Војин П. Танкосић,
8. Пуковник Молован Гр. Миловановић – Пилац,
9. Мајор Милан Васић,
10. Потпуковник Илија М. Јовановић - Пчињски

Београд, 9. мај 1911.

Члан 37
Устав се овај не може мењати
Милан Васић Вице-Конзул Београда
9 маја 1911.
7 Београд

1. Илија Радивојевић
2. Богдан Раденковић
3. Чедомир А. Поповић
4. Велимир Вемић
5. Љубомир С. Јовановић
6. Драгутин Т. Димитријевић
7. Војислав – Војин П. Танкосић
8. Молован Гр. Миловановић
9. Милан Васић
10. Илија М. Јовановић

Литература:

1. Bjelajac, M. „*Diplomatija i vojska Srbije i Jugoslavije 1901-1909*, Akademija za diplomatiju i bezbednost i Medija centar „ODBRANA”, Beograd, 2010,
2. Bjelica, S. *Organizacija „Ujedinjenje ili smrt”*, Kultura polisa br. 2-3/2005, izd. Kultura – Polis, Novi Sad, 2005,
3. Gaćinović, V. *Spomenica Vladimira Gaćinovića*, uredio Pero Slijepčević, izdali prijatelji i drugovi, štamparija Petra N. Gakovića, Sarajevo, 1921;
4. Gaćinović, V. *Ogledi i pisma*, „Prosvjeta”, Sarajevo, 1956, str. 86–88; „Politika”, XXVII/1930,
5. Gaćinović, R. *Mlada Bosna*, Medija centar „ODBRANA”. Beograd, 2014,
6. Gligorijević, B. *Kralj Aleksandar Karađorđević*, BIGZ, Beograd, 1996,
7. Zirojević, V. *Ž. Istina o Apisu*, Stručna knjiga, Beograd, 2000,
8. Jovanović, S. *Vlada Milana Obrenovića, I*, Geca Kon, Beograd, 1934,
9. Ratković Kostić, B. S., „*Evropeizacija srpske vojske 1878-1903*”, Vojno-istorijski institut, Beograd, 2007;
10. Radojević, M. i Dimić, Lj. „*Srbija u Velikom ratu 1914-1918*”, Srpska književna zadruga i Beogradski forum za svet ravnopravnih, Beograd, 2014,
11. Skoko, S. i Opačić, P. *Vojvoda Stepa Stepanović*, tom I, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1990,
12. Ćorović, V. *Istorija Srba*, Domino fer – Naša knjižara, Beograd, 2011,
13. Đorđević, Ž. *Satiranje srpstva u XIX i XX veku, Tom I*, Draslar partner, Beograd, 2012,
14. Kazimirović, V. *Crna ruka*, Prizma, Kragujevac, 1997,

TURBULENCES IN SERBIA FOLLOWING THE MAYCOUP D’ETAT AND THE ESTABLISHMENT OF AN ORGANIZATION „UNIFICATION OR DEATH”

Summary: In the beginning of the time period in question that is described in this paper the Army officers used to observe internal political conflicts with interest. In the beginning of the conflict in question the officers did not tend to get involved in it. However, as the time went by, under the influence of brave writing of oppositional press, eventually many young officers opted to support the opposition. At the same time the conspirators took into consideration the issue of the selection of a new leader. Firstly they were interested to find some foreign prince as a candidate for such position. For this position a duke Sergey Kapnist, Russian ambassador in Wien, who had been consulted regarding this matter, suggested Prince Petar Karađorđević who was in Geneva at that period. As for the situation in Serbia at that time, it seemed that it was just about time for a change of the leader on the throne. It became obvious during demonstrations which took place in Belgrade in March of 1903. Namely, on March 23 (if counting the time in accord with old calendar) merchants’ assistants held their meeting in Belgrade and later were joined by the school youth. Their meeting turned into a great political demonstration against abolition of the Constitution, which had been committed by King Aleksandar before that. Soon after that the troops of a Belgrade garrison went out on the streets to stop the demonstrators. However, when one cavalry squadron encountered dense rows of the demonstrators, their Commander turned to the soldiers and, instead shouting the orders to them to use their sabers and carbines against the

demonstrators, he loudly shouted: „Take good care that you do not run over somebody!“ At the same time, on the Kalemegdan hill one engineer Lieutenant Colonel disarmed a gendarme who had intended to use his gun against demonstrators. These were not some random gestures, as such was the mood of the whole army at the time. The masses shouted: „Long live the Army!“ These were not just some simple and accidental words blurted out, but they clearly exhibited that the people and Army had merged into one single internal front and that they had become imbued with the same thoughts and intentions. The consequence of such „silent agreement“ between the people and Army was the event of 29th of May. In the night between 28 and 29th of May (in accord with old calendar time counting) one group of the officers – conspirators went inside of the Court and murdered King Aleksandar and Queen Draga. In the same night President of the Government General Cincar – Markovic, Minister Army General Milovan Pavlovic and three King’s adjutants and two Queen’s brothers Nikola and Nikodije Lunjevica were murdered, too. Among the conspirators only the Captain Dragutin Dimitrijevic – Apis was wounded. The news on the death of King Aleksandar did not make anybody sad, because the King and his regime were not much beloved among the people. The Maycoup d’etat toppled the autocratic rule of the King Aleksandar Obrenovic which „surpressed whole life of the nation as some nightmare“ and it was substituted by the government of liberal bourgeoisie and civil democracy. Even though this new government did not promise totally smooth and easy sailing of the state ship, the whole state sighed out with relief on the news of the change of the government at the helm of the state ship. The new regime brought to political scene some new aspirations in the fields of domestic and foreign politics. Soon afterward there was established an organization entitled „Unification or death“ due to the fact that the activity of the organization „National defense“ was not sufficient to fulfill the needs of the national-revolutionary objectives of that time. It was established by its ideological father Bogdan Radenkovic – a vice Consul who was later sentenced at so-called Thessaloniki court trial. Along with Radenkovic, this organization was supported and joined by Ljuba Popovic – Cupa and also the initiative for the establishment of such national-revolutionary organization was supported by Milovan Milovanovic, who was President of the Government of Serbia in 1911 and 1912. Milovanovic passed away shortly before the beginning of Balkan Wars and he was substituted by Nikola Pasic on that duty. In addition, one of first members of this organization was also an infantry Lieutenant Colonel Velimir Vemic who also later was sentenced at the Thessaloniki court trial. The abovementioned persons did not deny during this court trial that they were members of this organization, but claimed that their objective was not murdering of King Aleksandar and politician Pasic, but that instead of it the objective of the organization was the unification of all Serbian states and, before everything else, the struggle against Austro-Hungary.

Key words: May coup d’etat, conspiracy, dynasty, murder, civil democracy

ВЛАДИМИР БАРОВИЋ*

Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 316.776(4):355.4(497.1)

Монографска студија

Примљен: 05.01.2016

Одобрен: 27.01.2016

Страна: 31-44

УЛОГА НОВИНАРА И МЕДИЈА У ОБАВЕШТАЈНО - ПРОПАГАНДНОМ АНГАЖОВАЊУ РАЗЛИЧИТИХ ГРУПА ПРЕД НАПАД НА КРАЉЕВИНУ ЈУГОСЛАВИЈУ 1941. ГОДИНЕ

Сажетак: У раду се разматра деловање медија и појединих новинара на страни различитих сукобљених страна пред априлски рат 1941. године, на подручју некадашње Дунавске бановине и Краљевине Југославије. У том контексту се сагледава и деловање немачке националне заједнице окупљене у Културбунду, чији поједини чланови су обавештајно деловали за немачке безбедносно-обавештајне службе. Посебно се третира делатност британске обавештајне службе на пољу медијске пропаганде у циљу придобијања југословенског становништва и припадника војске за савезничку страну. Без идеолошке пристрасности анализирана је делатност различитих медија, новинара, идеолошких и мањинских организација, које су обавештајним радом и деловањем углавном прикупљале војне и безбедносне податке о Краљевини Југославији.

Кључне речи: медији, новинари, пропаганда, Немци, Британци, обавештајна служба, пета колона, Културбунд

Уводно разматрање

Када анализирамо делатност обавештајних служби у прошлости, није тешко закључити да су сви органи безбедности обилатно користили новинаре, медије и партијске организације али и своје националне мањине у другим земљама, да би дошли до поврељивих информација и података из домена одбране. Можемо констатовати, да је слична ситуација и данас, када разни безбедносно-обавештајни системи користе новинаре, извештаче, дописнике, и друге медијске раднике у циљу прибављања поврељивих информација. Новинарска професија је увек била погодна за обавештајно деловање јер се и сами представници медија по природи свога посла баве сакупљањем података, које кроз

* barovic.vladimir@gmail.com

различите журналистичке форме пласирају у својим медијима. Из наведеног разлога, у историји су увек новинари били злоупотребљавани у обавештајне сврхе (Баровић, 2011: 81).

Са друге стране треба нагласити да је посебно осетљиво питање анализе обавештајне делатности идеолошких скупова као што су нацисти, због њихове структуре али и немачке националне мањине која је услед стицаја историјских прилика крајем 1944. године, напустила подручје данашње Војводине, а тиме и територију предратне Краљевине Југославије. Та држава је пре Другог светског рата имала велики број припадника немачке националне мањине, да би након тог колосалног сукоба остао на подручју нове државе сасвим незнатан број Немаца. У послератној историографији та велика миграција је углавном тумачена као добровољни одлазак у страху од могуће одмазде, због страшних злочина које су немачке војне и полицијске власти починиле на подручју бивше Југославије. Да не улазимо много у вредносне судове и процене, треба у светлу извора и компетентних аутора размотрити поједине обавештајне сегменте деловања појединих припадника немачке националне заједнице на територији Краљевине Југославије пред рат, односно распад те државе. Потребно је нагласити да рад није написан претенциозно са жељом да се дају оштре оцене и коначни судови, већ са циљем да то буде мали допринос сагледавању шире визуре проблема који се посматра.

Често су припадници немачке националне заједнице али и поједини новинари, оптуживани да су припадници пете колоне те је важно размотрити то питање. Када говоримо о петој колони, сматрамо да је наведени термин доста коришћен у неодговарајућем контексту и да је у нашој историографији обележавао сваку шпијунску, непријатељску и издајничку делатност. Сам термин пета колона долази од једне организације коју је основао Немачки саобраћајни биро у Београду, а чији је покретач био обавештајац – нацистички агент и службеник те институције Карл Краус Лот. Он је уз помоћ агента и службеника Саобраћајног бироа Хермана Бекера средином 1940. године основао „Пету колону“, коју су затим два пута недељно обучавали и инструисали у просторијама бившег чехословачког посланства у Београду (Архив Војноисторијског института, Београд, фонд – Бивша југословенска војска - у даљем тексту (ВИИ, БЈВ) К-6, ф. 2, д. 43).

Фолксдојчери укључени у пету колону наводно су организовали излете на бициклима и моторима које су набављали преко немачке задруге „Аграрије“ да би се бавили војном обуком. Иако су подаци о постојању и деловању те организације веома штури и фрагментарни, чињенице говоре да је југословенска штампа искористила те податке да би повела кампању против наводне пете колоне. За пету колону су проглашавани Немци - домаћи фолксдојчери којима су одузимани радио-апарати, било је и хапшења сумњивих, а штампа је водила жестоку кампању против пете колоне. Зато ћемо размотрити који су елементи допринели стварању фаме о фолксдојчерима као Хитлеровом обавештајном апарату јер је након рата, што из ненаучних кругова што из квазинаучне историографије, произишао стереотип да су сви фолксдојчери били шпијуни или тзв. петоколонаши.

Треба истаћи да су пред априлски рат и друге идеолошке орјентације имале одређене активности на пољу обавештајне припреме и војног организовања. Тако су осим фолксдојчера и чланова Културбунда и припадници левичарских и антифашистичких снага, вршили одређене радње на организовању и спремању за евентуални војни сукоб, а ни савезничке обавештајне службе (британска пре свега), нису биле неактивне на том пољу. Због тога је важно сагледати све елементе, при чему треба одбацити идеолошке наочаре, и проблем треба третирати са одређеном објективношћу, коју пружа историјска дистанца од више деценија.

Паравојно организовање при Културбунду

Чињенице да је било организовања оружаних одреда и обавештајног, медијског и пропагандног деловања Културбунда ипак постоје. У духу националсоцијалистичке идеологије а по угледу на нацистичку Немачку, Културбунд је основао своје полувојне одреде „Дојче маншафт“ (Deutsche Mannschaft), који су званично били задужени за одржавање реда на приредбама и манифестацијама, те је тако на гау-концерту у Сомбору (марта 1941. године) редарствену службу обављало 80 припадника „Дојче маншафта“ из Станишића и још 60 из Пригревице (Deutsches Volksblatt, 01-03.1941, članak „Gauwunschkonzert in Sombor“).

Први маншафти у Краљевини Југославији настали су средином и крајем 1940. године, али је сличног организовања било и раније у оквиру Културбунда, а пошто су ти одреди били копија нацистичких СА јединица, имали су класичан облик паравојних јединица осим што им је недостајало оружје. Немачка и мађарска мањина биле су стално под присмотром југословенских органа безбедности још од краја Првог светског рата и осим чланова ловачких удружења другим припадницима тих националних мањина било је веома тешко да легално поседују оружје које се може користити у војне сврхе. Војне безбедносне службе су још 1939. године откриле одређену количину оружја на гробљу у Новом Врбасу, а код фолксдојчера Георга Крума из Бачког Јарка нађен је јуна 1940. године револвер (Архив Војводине, Нови Сад, фонд – Краљевска управа Дунавске бановине - у даљем тексту (АВ, КУДБ) ИИ УО 11046 пов. 1940., извештај среског начелника у Жабљу).

Руководство Културбунда је у мају 1940. године тражило од војне обавештајне службе немачке војске Абвера да им достави оружје које је, наводно, потребно због могућих напада на фолксдојчере, али је то одбијено да се не би кварили добри односи између Немачке и Југославије. Стога је вођа Културбунда, Сеп Јанко у децембру 1940. године поново затражио знатне количине оружја, овог пута од VOMI¹, са образложењем да у Војводини постоје

¹ VOMI - „Volksdeutsche Mittelstelle NSDAP“, који је основан 1936. године и деловао је у оквиру Националсоцијалистичке партије са циљем координације и усмеравања дејства, политичких и економских послова немачких мањинских организација у иностранству.

четничке формације које делују ван сваке контроле званичних власти, али немачке институције нису желеле да ремете међудржавне односе због борбеног духа своје мањине. VOMI је, међутим, у јануару 1941. године познатом експоненту пронацистичке струје у Културбунду, Густаву Халваксу² поверила да формира паравојне јединице назване „Selbstschutzorganisation“ – „Организација за личну заштиту“. Рибентропово министарство спољних послова затражило је да се та акција обустави ради очувања добрих односа са Југославијом, али је Халвакс на своју руку наставио са организовањем омладинских друштава, са јасним циљем да се паравојне снаге обуче до тог нивоа да би им у погодном тренутку лако поделили оружје и створили паравојне формације Културбунда (Мирнић, 1974: 71).

Такозвана пета колона, готово да није имала скривених радњи, барем што се тиче полувојних организације које је Халвакс формирао, а извештаји органа власти јасно су говорили шта се спрема у немачкој заједници. Једно од најбољих сведочанстава о војним припремама дела фолксдојчера јесте извештај војнобезбедносних органа југословенске краљевске војске о ноћним вежбама у Секићу које су одржане 14. фебруара 1941. године. Фолксдојчери су имали и једнообразну одећу која је подсећала на војну униформу: „...да се под униформом подразумевало: црне чизме, црне бриж-чакшире са црним капутотом и војничка капа форме коју носи немачка војска. Вежба је изведена тако да су унапред послате патроле а главнина се кретала позади на растојању од 20 метара. Вежбама је руководио Франц Глекнер (изворно писање имена није означено), месни учитељ и резервни поручник. Вежба је трајала од 21 до 23 часа и завршила се збором, којом приликом је Глекнер одржао краћи говор“ (VII, БЈВ, К-1, ф.4,д.34.)

Однос југословенске војске и припадника немачке мањине

У обавештајном деловању на подручју Дунавске бановине тј. данашње АП Војводине (и Краљевине Југославије), што се тиче немачких обавештајних служби, можемо разликовати два раздобља: у првом раздобљу, до почетка 1940. године, главну улогу је имао обавештајни апарат СС-а (RSHA), док је у другом периоду, који траје до Априлског рата, доминирала војна служба (ABWEHR). СС је имао доминацију и у идеолошком смислу – био је ближи фолксдојчерима из пронацистичког „обновитељског“ круга, а можемо констатovati да је војвођанским Немцима тек пред сам рат почео да се за своје услуге чешће обраћа и војни обавештајни биро. Једна од најважнијих обавештајних

² Густав Халвакс је назван Хорстом Везелом војвођанских Немаца јер је био ватрени поборник нацизма, као резервни официр југословенске војске побегао је за Немачку где је као фолксдојчер ступио у јединицу борбеног СС-а. У почетку је у борбеном СС-у служио као обичан војник да би касније напредовао. Учествовао је у походу на Француску, такође је био као старешнина ангажован у нападу на СССР, где је погинуо на почетку тог похода, да би од есесовске команде био постхумно одликован. Према непотврђеним подацима учествовао је и у нападу на Краљевину Југославију априла 1941. године.

служби Трећег рајха била је поменута војна обавештајна служба Абвер (ABWEHR), чије је Друго одељење, под руководством потпуковника Лахоузен-на, имало добре контакте са војвођанским фолксдојчерима. Његова служба је користила разне фолксдојчере за обавештајни рад, а 1940. вођа месне групе Културбунда у Илоку Фердинанд Кисел ухапшен је због шпијунаже при чему је југословенска полиција у његовој кући открила и тајну радио-станицу. Због обавештајног рада ухапшени су и 20. априла 1940. осуђени на затворске казне припадници Културбунда Јохан Штојншег и Карл Вајт, док је октобра исте године ухапшен студент Фридрих Биндер, који је правио скице војних утврђења и бункера по Војводини (Миловановић, 1978: 177).

Немачка војна обавештајна служба била је, како се рат приближавао југословенским границама, све агилнија у врбовању припадника Културбунда те је Главни генералштаб југословенске војске јуна 1940. године упутио допис командантима армијских области са акцентом на деловању немачких обвезника који по доласку са вежбе реферишу Културбунду о свему што су у војсци запазили и што има везе са обавештајном делатношћу. „Месне фолксдојчерске организације записнички утврђују поједине жалбе обвезника и достављају их немачком посланству. На исти начин прикупљају организације фолксдојчера, у циљу достављања немачком посланству у Београду, податке о случајевима разрешења дужности резервног официра, појединих припадника немачке мањине, а нарочито чланова Културбунда“ (Миловановић, 1978: 177-178). Чињеница је да војне власти нису имале поверења у резервне официре и војнике немачке народности и да је често у мобилисаним јединицама било увреда на њихов рачун. Не само обични војници већ ни југословенски официри нису пропуштали да нагласе да ће Хитлер, ако нападне Југославију, пропасти а било је често оштрих речи и на рачун владе која се приближава традиционалним непријатељима тј. Немачкој (Бибер, 1966: 233).

Ако са одређене историјске дистанце посматрамо наведене поступке, можемо закључити да су они само додатно мотивисали немачке обвезнике да преносе обавештајне податке Абверу, али и они који то нису чинили, добијали су увреде на лични рачун да су нелојални грађани и петоколонаши. Амбасадор Рајха у Краљевини Југославији, Фон Херен протествовао је код министра спољних послова због антинемачких изјава у армији, али је добио одговор да војни команданти и официри морају бити неполитички настројени. Фон Херенов протест у фебруару 1940. године да немачки обвезници копају ровове и раде друге позадинске послове такође није услышен. До које мере су Немци имали приступ информацијама из југословенске војске, сведочи и податак да је до Абвера стигло строго поверљиво наређење (Стр.пов. Дј.Бр. 6265) министарства војске и морнарице од 28. септембра 1939. године да из редова резервних старешина треба уклонити несловенски живаљ, а пре свега Немце и Мађаре. У наредби се каже да их треба за сваки дисциплински прекршај деградирати и према немачким изворима на тај начин је до августа наредне 1940. године чин изгубило 450 резервних официра, већином немачке националне припадности (Бибер, 1966: 400). Према другим изворима од 200 резервних официра који су

због различитих преступа изгубили чинове (комунистичка делатност, недисциплина и сл.), Немаца је било свега четрдесет (Бибер, 1966: 324).

Културбунд и обавештајна делатност „Јупитера“

Због делатности немачке војне обавештајне службе реаговали су и југословенски војнобезбедносни органи те је у марту 1941. године примећено да је савезно вођство Културбунда дало специјалне смернице фолксдојчерима како да се понашају при позиву на мобилизацију. Иако је ратно стање уведено у великом броју европских земаља (чак и у неутралним земљама врше се превентивне мобилизацијске припреме), те се и у Краљевини Југославији одвијају војне вежбе и мобилизацијске радње, Културбунд није, као што се могло и очекивати, дао директиву да се избегава мобилизација. Напротив, обвезницима је предлагано да се представљају као што лојалнији војници и да нипошто не шире националсоцијалистичку пропаганду, већ да као примерни југословенски војници добију одговорна места: курира, ордонанса, писара, и да затим сакупљају важне обавештајне податке. Југословенски војнобезбедносни органи су добили информације да се ради о фолксдојчерима који се нису истицали нацистичким испадима и идеолошким деловањем јер су само преко повучених и поверљивих особа агенти Абвера могли добити поуздане податке (ВИИ, 12-5/4, Команда жандармерије Београд, 10.3.1941. Министарству војске и морнарице). Абвер је вредним радом заокружио своју обавештајну мрежу до краја 1940. године у Краљевини Југославији. Та организација шифровано је названа „Јупитер“, а њена структура и намена формулисана је у центру Абвера у Бечу. То је била широко заснована организација састављена од фолксдојчера, а намењена вршењу саботажа, диверзија и обавештајним задацима. Њен командант у Бечу био је мајор Фехнер, док је шеф у Краљевини Југославији био капетан Рихтен, руководилац сектора II Абвера (Миловановић, 1978: 302).

Организација „Јупитер“ била је посебно разграната у Дунавској бановини односно данашњој АП Војводини и зато се ваља упознати са њеним деловањем карактеристичним по веома доброј радио-вези која је остваривана мрежом тајних емисионих станица у Новом Саду, Вршцу, Марибору, Београду и Загребу које су одржавале везу са централом у Бечу. На челу ударних група основаних у оквиру „Јупитера“ биле су проверене вође месних група Културбунда које су имале следеће задатке: вршити диверзије, нападати колоне југословенске војске, запоседати важне установе, хапсити непожељне и „силом оружја заштитити фолксдојчере од терористичких аката Срба“ (Миловановић, 1978: 302).

Центар у Вршцу имао је радио-станицу под шифрованим именом „Вероника“, док је центар Абвера у Новом Саду у седишту целокупног Културбунда у Хабаг-хаусу имао шпијунску радио-станицу под шифром „Нора“. Она је имала мали пријемник од 40 W са 3 емисиона кристала која су дозвољавала рад на фреквенцији на којој је радила и легална новинска агенција „Хаваш и др.“ И то је било лукавство због ког нацистичку станицу нису могли детекто-

вати гониометри југословенске краљевске војске смештени на аеродрому у Новом Саду на Сајлову (данашња касарна Југовићево). Први радиограм размењен је између бечког центра (Вере) и новосадске испоставе (Норе) 19. новембра 1940. године (Мирнић, 1974: 69).

Делатност фолксдојчера у оквиру „Јупитера“ била је усмерена на послове обавештајне природе те су у државу убацивани активни официри немачке војске са знањем језика и уредним пасошима. Они су затим у сарадњи са домаћим фолксдојчерима одлазили на војне вежбе уместо позваних југословенских грађана немачке народности, што је био конкретан вид шпијунаже (АВ, КУДБ, Одеск јавне безбедности, пов. 8733/1940). Делатност „Јупитера“ посебно је дошла до изражаја за време априлског рата 1941. године, када је та организација била од велике користи наступајућим колонама регуларне немачке војске.

Домаћи медији и новинари у служби Трећег рајха

Поред војне обавештајне службе у Југославији је деловала и нацистичка државна Главна управа за безбедност Рајха (RSHA), чија је VI управа била задужена за подручје Краљевине. Први човек те организације био је СС мајор Карло Краус Лот, који је био карактеристичан по томе што је за своје послове регрутовао посленике седме силе – новинаре. Краус је имао свог агента, руског емигранта новинара Александра Лањина, а један од најзначајнијих сарадника немачке службе била је и новинарка Вера Пешић (Миловановић, 1978: 243-245).

Да је новинарска професија, нажалост, увек била погодна за различите обавештајне делатности и да нису само војвођански Немци били пета колона Трећег рајха, доказује и чињеница да је РСХА врбовала домаће представнике медија за своје обавештајне делатности. Веома значајно место у мрежи мајора СС-а Крауса узимала је група новинара и истомишљеника – нацистичких симпатизера која се окупљала у просторијама листа „Балканске земље“, а коју су чинили: Лазар Прокић, Шпиро Наранџић, Душан Филиповић, Момчило Стаменковић, Милан Кокотовић, Жика Филиповић, Љубомир Лукатела, Љубисав Милановић. Када је лист угашен средином 1940. године, покренут је нов под називом „Сигнал“, који је био антисемитски, антикомунистички и антидемократски. Тај лист у суштини је био националсоцијалистички гласник и често је објављивао пропагандне написе из Одсека за штампу немачке амбасаде у Београду, а пошто је претерао са пронацистичким журнализмом, власт га је забранила (Миловановић, 1978: 249). Уредник „Сигнала“ био је новинар Лазар Прокић³, који је од 1939. године био сарадник листа „Самоуправа“ (новине

³ Лазар Прокић је тридесетих година студирао у Паризу где је због лоше материјалне ситуације почео да ради као националсоцијалистички пропагандиста, мада је имао контакте и са француским левичарским партијама. Као члан „Бироа Рибентроп“ Прокић је био активни агитатор под управом др Ота Абеца а због те делатности француске власти га протерују из земље 1939. године. Пре рата је био лични пријатељ организатора нацистичке шпијунаже у Југославији СС официра Карла Крауса Лота. За време рата био је Недићев пропагандиста и шеф Одељења опште

владајуће странке Југословенске радикалне заједнице), а као осведочени симпатизер нацизма са групом новинара забрањеног „Сигнала“ покреће нов лист, под називом, „Нова Зора“. После два броја и тај лист је због пропаганде забрањен, а уредник Прокић је накратко био ухапшен да би се затим запослио у високотиражном прорежимском листу „Време“. Прокић се уз новинарски посао бавио и директном шпијунажом за Немачку, а у томе му је помагао колега новинар Крста Шандан, који је радио у многобројним европским листовима као дописник и специјалиста за балканске земље (Миловановић, 1978: 249).

Поред класичних шпијунских послова Прокић и Шандан су активно деловали на медијском пропагандном пољу и газећи све професионалне скрупуле протурали су у медијима („Самоуправа“, „Време“) вести и информације из Одсека за штампу немачке амбасаде у Београду, што нам довољно говори о томе да пристрасно новинарство нема граница. Колико је новинарска професија била злоупотребљавана, сведочи податак да након хапшења немачког обавештајца Карла Крауса у Мостару априла 1940. и одлуке да буде протеран (која је на интервенцију немачког посланства опозвана), он одлучује да се уместо службеника Саобраћајног бироа представља као новинар запослен у немачком посланству, а за ту сврху је набавио и уредну новинарску легитимацију (Миловановић, 1978: 250).

Као новинар се представљао и инжењер Крати, који је због обавештајног рада ухапшен, али је на интервенцију немачког амбасадора протеран из земље без суђења. Није неопходно посебно истицати да су поред немачких и савезнички обавештајни бирои користили новинаре као своје сараднике, али је нагласак стављен на немачку обавештајну службу да бисмо истакли да нису само фолксдојчери били дежурни шпијуни, већ су се тиме бавили и југословенски држављани, српске и других словенских националности.

Уз разгранату идеолошку националсоцијалистичку концепцију војвођанским Немцима који су ушли у Културбунд, вођство је приказивало обавештајни рад као нешто сасвим природно и корисно за Рајх. Војвођански Немци су стога често почињали да се баве обавештајним радом те је тако у Руми 3. маја 1940. године ухапшен Александар Риг, са још пет домаћих фолксдојчера јер су сакупљали поверљиве војне информације (ВИИ, 32-26/1, извештај Дунавског жандармеријског пука за мај 1940.).

Да су чак и друге обавештајне службе злоупотребљавале спремност војвођанских фолксдојчера да раде за Рајх, показује и случај Јозефа Вајса, конобара у новосадском хотелу „Слобода“. Њега је врбовао Алберт Хумел, представивши се као немачки обавештајцац, а пошто се Вајс радо прихватио обавештајног посла и набавио карте са уцртаним војним утврђењима у Војводини,

пропаганде, узео је учешће у организацији Антимасонске изложбе и држао говоре протв комунизма, јеврејства, масона, величао је нацизам и немачке победе. Као члан нацистичке партије и један од немачких људи од поверења средином 1943. године у Берлину је имао специјалну мисију припреме сусрета Хитлер-Недић. Након бекства из земље као осведочени сарадник окупатора изручен је од стране англоамеричких снага југословенским властима крајем 1945. године и као ратни злочинац осуђен на двадесет година робије, да би након амнестије почетком 1962. године илегално емигрирао у СР Немачку, где се бавио писањем у емигрантским часописима.

полиција је ухапсила обојицу. Током истражног поступка утврђено је да Хумел ради за мађарску обавештајну службу, али се лажно представио да би искористио фолксдојчере који су радо сарађивали са обавештајним службама Трећег Рајха (Миловановић, 1978: 176).

Медији против нацизма

Треба нагласити да су поједини југословенски медији отворено писали о нацистичкој шпијунажи те је „Трговачки гласник“ истицао да су земљу преплавили „туристи“, у ствари немачки агенти, и да њих, односно опасне фолксдојчере треба учинити нешкодљивима. На то писање штампе оштро је протествовао Фон Херен, немачки посланик, те је министар Цинцар-Марковић препоручио Влади Краљевине Југославије да се „Трговински гласник“ заплени што је и учињено, а у исто време је у том листу за наредне бројеве значајно појачана цензура (Бибер, 1966: 238).

Иако је од 1939. године био на снази споразум Молотов–Рибентроп те су комунисти били нешто умеренији у нападима на националсоцијализам, треба истаћи и левичарско писање о нацистичкој шпијунажи. Лист Комунистичке партије Југославије „Пролетер“ донео је у броју 3-4 за април-мај 1940. године чланак „Од кога Југославији прети опасност да буде увучена у рат“, у коме констатује да је пета колона империјалистичких сила добила задатак да државу уведе у светски сукоб. Аутори у тексту истичу следеће: „Режим додуше гони неке сумњиве „туристе“, али неће да види чланове „пете колоне“, који врше не мање опасну работу“ (Пролетер, 3-4, април-мај 1940, чланак, “ Од кога Југославији прети опасност да буде увучена у рат“, стр. 9-11). Лист тајне Комунистичке партије Југославије је под петом колоном подразумевао пре свега чланове Културбунда који су активно радили на припреми диверзантских група и слали обавештења преко радио-станица при чему су знали да иза њих стоји моћни немачки Рајх и његов посланик у Београду Фон Херен, који је увек по потреби интервенисао када су југословенске власти покушале да спрече деструктивно деловање појединаца или организованих група немачке националне мањине тј. Културбунда.

Треба нагласити да када говоримо и пишемо о медијима углавном у визури имамо оне класичне и најприсутније: штампу, радио и телевизију. Треба ипак навести и друге медије који су посебно у мутним временима веома актуелни а то су леци, који су веома ефикасно средство пропаганде. Тај медиј је релативно лако растурити, а веома је тешко установити ко их је саставио, где су штампани, какав скривени циљ имају и сл. По београдским улицама средином маја 1940. године растуран је летак са упозорењем на немачку пету колону у Белгији и Холандији, чији су припадници, обучени у униформе армија тих земаља, били убачени падобранима у позадину. У летку је написано да су Немци у Југославији посакривали складишта домаћих војних униформи које ће послужити петокOLONашима у погодном тренутку. Летак је наглашавао да су немачка и мађарска мањина ти петокOLONашки елементи у држави и пози-

вао је становништво да сумњиве људе пријављује надлежним властима (Бибер, 1966: 238-239).

Психоза изазвана вестима о петој колони, али и делатност Културбунда проузроковали су велико узнемирење код већинског становништва посебно у Дунавској бановини, а изгреди са обе стране само су подгревали ионако усијану атмосферу. Тако су, на пример, 19. маја 1940. године, немачки сељаци у сремском селу Добановци (у близини Земуна) узвикивали пароле: „Живео Хитлер и Немачка! Доле Француска и Енглеска!“ (ВИИ, 26-17/3). Поједини чланови Културбунда при том су се намерно надмено и изазивачки држали уз обавезно поздрављање уздигнутом десном руком, учестале су разне фолксдојчерске манифестације, било је разних инцидената чак и туча немачких и српских мобилисаних обвезника у војним јединицама. Југословенска краљевска војска пратила је деловање фолксдојчера и сачињавала интерне извештаје о деловању Културбунда, а извештај од 22. јуна 1940. године доноси занимљиве податке о држању појединих нацистички настројених Немаца: „Дрскост и охолост хитлероваца прелази сваку границу...охолост њихова не сузбија се како треба од надлежних. Још ће се ово стање погоршати ако Немци осете (а што је неминовно преко своја два конзула на овој територији) за директиве Господина Министра Унутрашњих послова Пов. И.број 26761 од 18. јуна т.г., у којима се наглашује да се према националним мањинама поступа са што више такта и са свим нужним обзирима, као и да се што блаже примењује Уредба о боравку и контроли странаца.“ Командант Потиске дивизијске области поручио је 21. марта 1940. године команданту Прве армијске области поводом рада Културбунда: „Борба против тога рада на терену, услед низа препрека опортунистичког значаја мора се ограничити на палијативне административне санкције за поједине прекршаје, који не могу тај штетан рад коначно обуставити, већ само по некада га кочити. Једино ефикасна мера би била – растурање „Културбунда“ у Новом Саду и укидање његових правила. Али сумњам да се таква мера, обизром на опште стање може сада применити?“ (ВИИ, 26-23/3). И поред јадиковки да општа ситуација не дозвољава превентивне мере против обавештајне делатности појединаца и група из Културбунда, ни војска није предузимала неке озбиљније контраобавештајне мере. Жалили су се да немају довољно људи, материјалних и техничких средстава и све се сводило на новчане казне или у најбољем случају, депортацију ухапшене особе ако је била страни држављанин.

Да су југословенске власти биле веома благе, видимо и из податка да од 1. септембра 1940. године па до средине јануара 1941. године, када је вођена веома интензивна обавештајна делатност немачких служби у Југославији, из земље није протеран ниједан немачки држављанин иако је било доста основа за то. Што се тиче југословенских фолксдојчера, и када би били ухапшени, након ислеђивања и интервенције виших инстанци брзо би били пуштани. Такав пример можемо видети и приликом хапшења немачког омладинског вође Лудвига Рица, који је приведен 6. јуна 1940. године, а у „познатом“ затвору „Главњачи“ подвргнут је полицијским методама да би 13. јула био предат „Суду за заштиту државе“ због шпијунаже у корист Немачке. Рица су на ин-

тервенцију „одгоре“ због наводног „недостатка доказа“ пустили на слободу већ 10. августа, што је само један од многих примера како се југословенска држава толерантно односила према нацистичким агентима из редова сопствене мањине (Бибер, 1966: 403).

Британска обавештајна делатност и домаћи медији

Треба нагласити да је борба идеологија искључива и бекомпромисна и да стога тај сукоб који се одвијао на подручју Дунавске бановине и Краљевине Југославије, морамо сагледати без предрасуда које су оптерећивале ове просторе у мањој или већој мери читавих педесет година. Поред тога што смо помињали да је Културбунд био финансиран од матице, за своје тајне организације које су обављале обавештајне послове за нацистичку Немачку, такође се мора рећи да су у Југославији и друге групације осим нациста финансиране споља. Савез земљорадника је од Британије добијао новчану помоћ (5000 фунти месечно) од јула 1940. године, а новац су од поменте државе примали и Вјећеслав Вилдер односно Самостална демократска странка и Илија Трифуновић Бирчанин, председник „Народне одбране“ (Петрановић, 1992: 65). Пошто смо видели да је Културбунд имао одређену потражњу за оружјем, а постављена је била и радио-станица у седишту те организације у Новом Саду, треба нагласити да је из Грчке допремано британско оружје у Савез земљорадника, у чијој је централи (Балканска улица у Београду) био ускладиштен поред ратног материјала и одређен број радио-станица (Марјановић, 1979: 46). Поред давања новчаних средстава и диверзантско-комуникационе опреме Британци су, као и Немци, имали добру обавештајну везу у Краљевини Југославији. Поред већ поменутог Вилдера (познатог као пан Вилдер) специјална служба Интелигенс сервиса (SOE) имала је своје обавештајце у Билу Бејлију и Дуану Билу Хадсону, који су радили као рударски инжењери, али им је права активност била обављање обавештајне делатности.

Као што су све службе користиле посленике „седме силе“-новинаре, тако су и Британци имали дописника из Београда Теренса Атертона, који је направио мрежу међу домаћим новинарима која је издавала и антинемачке новине у Југославији. Листови које су финансирали британски обавештајци били су „Балкан Хералд“, „Anglo-Yugoslav Review“ и „Британија“, а пошто је у тим медијима отворено писано у савезничком пропагандном тону, те новине су органи власти забрањивали као опасне по југословенску неутралност. После забране издавани су нови листови са нешто дискретнијим називима „Човечанство“ и „Даница“, а извор информација је била новинска агенција „Британова“, као и енглески радио и штампа (Марјановић, 1979: 23-24).

Британски обавештајци направили су мрежу и међу домаћим становништвом, радио-станице су деловале у Сушаку, Љубљани, Скопљу, Београду, Нишу и Сарајеву, а због шпијунске делатности из Југославије је протерано више сарадника СОЕ (Јулијус Ханау, Хед...) (Петрановић, 1992: 65). Неутралност Југославије била је на климавим ногама, а како је у њој роварила немачка

мрежа разних обавештајних служби, видимо да су деловале и савезничке (у првом реду британске) обавештајне службе тако да у том контексту рата обавештајаца на југословенском (самим тим и војвођанском) простору морамо посматрати и улогу Културбунда. У њему је било доста појединаца који се баве такозваним петоколонашким деловањем, али је после рата то представљено као колективна делатност скоро свих чланова те организације, а познато је такође да су, ако су Немци у Војводини радо обављали задатке те природе за своју матичну земљу, и Срби то чинили за „традиционалне савезнике“ у шта је често био уплетен и новинарски занат. Треба истаћи да су Британци имали посебно добро раширену обавештајну мрежу у највишим војним установама Југославије као што је Главни генералштаб, а један од елитних родова војске, ваздухопловство, такође је било у мрежи њихових агената. Јаке везе и контакте Енглези су имали са бригадним генералом Боривојем Мирковићем, који ће бити главни организатор и вођа официрске завере и пуча 27. марта 1941. године.

Закључно разматрање

У раду је посебно изнет рад новинара и појединих медија, који су били обавештајно и пропагандо ангажовани на страни појединих зараћених сила, односно супротстављених идеолошких струја. Оно што је посебно занимљиво јесте учешће домицилног становништва у одређеним покретима, односно обавештајним организацијама. При том треба нагласити да је највећи број медија у Дунавској бановини и Краљевини Југославији имао симпатије за савезнике, који су то били и у Првом светском рату. Међу конзументима информација на српском говорном подручју, такође је највећи број грађана био антифашистички оријентисан, док је одређени број грађан имао симпатије и за Совјетску Русију, како због идеје социјализма тако и због традиционалних веза и блискости са руским народом.

Сви наведени елементи сугеришу да је улога новинара и мањинских организација пре свега немачке, била доста комплексна и да је захтевала доста напора и лукавства да би се извела обавештајна или пропагандна делатност у корист Трећег рајха. Треба истаћи да су медији и новинари који су радили у корист нацистичке обавештајне службе били поред законских санкција, били препуштени и презиру средине у којој су живели, док је савезничка пропаганда и обавештајна делатност више симпатисана и толерисана. Што се тиче комунистичке пропаганде и обавештајне делатности ту су симпатије биле подељене, а ако се изузме један мањи део становништва, углавном су конзументи информација, под утицајем великих медија сматрали и тај елемент као деструктиван и опасан по државу, монархију и њене интересе.

Пред обавештајно-пропагандним налетом различитих идеолошких усмерења, контраобавештајна служба војске Краљевине Југославије није се добро снашла као ни управни систем те државе. Део одговорности сноси и неодлучна државна политика, која је левирала од незамерања нацистичкој Немачкој, пре-

ко савезништва са њом па до мартовског преврата и отвореног стављања на страну савезника, које је невешто упаковано у неутралност. Држава је у значајној мери спутавала органе војске и полиције у обрачуна са експонетима нацистичке обавештајне службе о чему сведоче и веома благе казне, које сигурно нису биле санкције које ће одвраћати будуће шпијуне. Нешто оштрији наступ југословенске власти су имале према представницима комунистичког покрета, чији чланови су од познате „Обзнане“, гоњени, малтретирани, затварани и прогањани као чланови забрањене револуционарне партије.

Са друге стране су представници пробританских медија и експоненти обавештајне службе те државе не само толерисани већ и подржавани од стране појединих војних и државних ауторитета и инстанци власти. Поред тога што су Британци били добро инфилтрирани у војни систем Краљевине Југославије, они су имали и јаку подршку у редовима већинског народа, о чему сведочи мартовски пуч (који су сви политички фактори подржали, а на демонстрацијама подршке су били чак и припадници Љотићеве профашистичке организације „Збор“).

На крају можемо констатовати да су новинари имали значајану улогу у обавештајно-пропагандом деловању што свакако не иде на част професији, нити у прилог поштовања етичког кодекса, који журналистима строго забрањује такав облик анагажовања. Медији су одувек били атрактивни апарати у рукама експонената обавештајних система, а поље мапинупације је увек велико и погодно таквом раду, при чему је идеолошка компонента имала пресудну улогу. Ма какава била делатност мањинских група, медија или идејних струјања, треба нагласити да су сви набројани елементи у својој суштини били настројени негативно према Краљевини Југославији. Нацисти су Југославију држали за версајску творевину која служи савезничким интересима, док су Британци у њој видели погодну снагу која ће макар на трен одвући Хитлерову пажњу са њиховог острва, које се огорчено борило са немачким Рајхом.

Због наведених чињеница можемо констатовати да су сви наведени елементи (не)свесно, мање или више експлицитно желели да се та државна творевина активира, узме учешће у новом европском поретку, или стане на страну савезничких сила. Сви наведени интереси, који су дијаметрално супротни свакако су занимљиви за изучавање ширих историјских процеса и догађаја које треба подробно анализирати и посматрати да би се комплексније и обухватније разумели и оценили.

Литература:

1. Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, fond – Bivša jugoslovenska vojska – VII, BJV.
2. Arhiv Vojvodine, Novi Sad, fond – Kraljevska uprava Dunavske banovine – AV, KUDB.
3. Barović, Vladimir (2011). Odnos bezbednosno – obaveštajnih službi i medijskih sistema sa aspekta novinarske etike. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke, broj 134-(1/2011).(81-93).*

4. Biber, Dušan (1966). *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, Ljubljana.
5. Deutsches Volksblatt, nemački list izlazio u Novom Sadu.
6. Jong, Louis (1959). *Die deutsche Funfte Kolonne im 2. Weltkrieg*, Veröffentlichungendes Instituts fur Zeitgeschishte, Stuttgart.
7. Milovanović, Nikola(1978). *Pukotine kraljevstva*,Prosveta, Beograd.
8. Mirnić, Josip (1974). *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad.
9. Proleter, List KPJ.
10. Vranešević Branislav, Omladina Vojvodine u borbi protiv fašizma i Minhenskog diktata, Minhenskiot dogovor i jugoslovensite i čehoslovačkite narodi, Skopje,1980.
11. Milosavljević Petar (1980). *O nekim aspektima delatnosti KPJ u periodu minhenske krize*, Minhenskiot dogovor i jugoslovensite i čehoslovačkite narodi, Skopje.
12. Petranović, Branko (1992). *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd.
13. Marjanović, Jovan (1979). *Draža Mihajlović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb-Beograd.

THE ROLE OF JOURNALISTS, MINORITY ORGANIZATIONS, MOVEMENTS AND MEDIA IN THE INTELLIGENCE AND PROPAGANDA INVOLVEMENT OF DIFFERENT GROUPS BEFORE THE ATTACK ON THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA 1941ST

Summary: This paper discusses the effect of media and individual journalists on the side of the various conflicting parties before the April 1941. year, in the former Danube Banovina and the Kingdom of Yugoslavia. In this context, the review and action, the German national community gathered in Kulturbund, whose individual members have acted for the German intelligence Security Intelligence Service. Specially treated activities of British intelligence in the field of media propaganda to winning jugsolovenskog population for the Allied side. Without ideological bias analyzed the activity of different media, journalists, ideological and minority organizations, which are intelligence-collecting and acting mostly military and security data about the Kingdom of Yugoslavia.

Key words: media, journalists, propaganda, Germans, British, Intelligence Service, the fifth column, Kulturbund

ПРЕДРАГ ТЕРЗИЋ*

Институт за политичке студије
Београд

УДК 316.334.3:321.011

Монографска студија

Примљен: 19.01.2016

Одобрен: 12.02.2016

Страна: 45-57

КОНСТАНОВА КРИТИКА РУСОООВОГ СХВАТАЊА НАРОДНЕ СУВЕРЕНОСТИ И ПОКУШАЈИ ОГРАНИЧАВАЊА ВЛАДАВИНЕ ВЕЋИНЕ**

Сажетак: У тексту се проучава Констанова критика Русоовог схватања народне суверености. У основи Констанове теорије налази се питање слободе. Величајући и стављајући у први план човека и његову личност, Констан слободу одређује као карактеристику појединца. За Констана слобода на правом месту подразумева независност од власти, односно ограничавање власти у границама јасно формулисаних и минимално одређених надлежности, које ни у ком случају не могу угрозити природна права појединаца. Противећи се тежњама за успостављањем неограничене власти, а у циљу заштите слободе појединца, Констан је подвргао ревизији Русоову теорију неограничене суверености. Русоовски и јакобински схваћену идеју народне суверености Констан посматра кроз могућност настанка тираније, а радикалну идеју народне суверености представља као саму клицу тиранске власти. У циљу ограничавања владавине већине, Констан предвиђа неколико институционалних механизма: 1) административну поделу земље, 2) неутралну краљевску власт, 3) горњи парламентарни дом, 4) независну судску власт, 5) индивидуална грађанска права, 6) ограничено бирачко право.

Кључне речи: народна сувереност, слобода, демократија, тиранија већине, Бенжамен Констан, Жан-Жак Русо

Увод

Као потомак француских хугенота који су из домовине протерани током XVII века, Бенжамен де Ребек Констан је рођен у Швајцарској 1767. године. Констан је живео и у Енглеској и данашњој Немачкој, а највећи део живота провео је у Француској, где је и преминуо 1830. године. Његове либералне идеје стекле су популарност и успеле да остваре социјалну потпору у редовима

* terzic84p@yahoo.com

** Овај текст је настао као део рада у оквиру пројеката бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

француске буржоазије с почетка XIX stoleћа. У вековима који су следили Констан остаје упамћен као теоретичар развијеног либерализма.

Либерални теоретичар, али и делатник либерализма, посланик у француској Народној скупштини, новинар и пред сам крај живота председник Државног савета, Бенжамен Констан је своје либерално опредељење у политичком, економском и друштвеном пољу уопште засновао не на тада популарним економистичким и утилитаристичким позицијама Џејмса Мила и Џеремија Бентама, већ је развој његових идеја проистекао из другачијих, етичко - културолошких, основа.

Промену теоријске основаности либералних погледа Бенжамена Констана у односу на енглеске утилитаристе пратило је и другачије поимање људске природе по ком се у антрополошком виду човек више не посматра као биће које је превасходно окренуто остварењу сопствене користи и максимизацији среће, већ се на људско биће гледа као на независну личност која стреми остварењу духовних интереса.

Као наследник хугенота, Констан је наследио и „тај упорни и бунтовни индивидуализам који не признаје никакав виши ауторитет од своје савести, и све ставља под суд свога разума.“ (Јовановић, 1935: 288). Сматрао је да се не само француско, већ и сва друга друштва могу уредити и своје деловање одредити у складу с принципима разума. Прихватање политичког рационализма као инструментарија за уређење државе и друштва, поред практичне примене, указује и на постојање филозофског идеализма у основи Констанових схватања.

Констаново одређење слободе

Као класичан либерал, Констан је своје теоријске и практичне тежње усмеравао ка остварењу и опредмећењу идеала слободе. Величајући и стављајући у први план човека и његову личност, Констан слободу одређује као карактеристику појединца, чак као део његове личности. Индивидуално разумевање природе слободе не укида, међутим, могућности настанка друштвене или неког другог облика колективне слободе. Слобода појединца је услов и клица настанка слободе друштва, али се слобода појединца ни на који начин и ни под којим условима не може ограничити, па макар то било и у сврху одбране слободе колективитета.

За Констана слобода на правом месту подразумева независност од власти, односно ограничавање власти у границама јасно формулисаних и минимално одређених надлежности, које ни у ком случају не могу угрозити природна права појединаца. Тако схваћена, модерна слобода се супроставља античком типу слободног деловања. Док је античко схватање слободе било превасходно оличено у постојању могућности слободног политичког активизма, Констан модерно разумевање слободе одређује на првом месту кроз истицање неопходности остварења индивидуалне, грађанске самосталности: „Из свега што сам изложио следи да ми не можемо уживати слободу старих која се сас-

тојала од активног и сталног учествовања у колективној моћи. Наша слобода за нас мора се састојати од мирног уживања приватне независности.“ (Констан, 2005: 211).

Тако негативно схватање слободе („слобода од“) успоставља примат у односу на позитивну, политичку слободу („слобода за“). Док античка слобода у себи сажима примат заједнице над појединцем, модерна слобода је, насупрот њој, у својој бити индивидуална, јер придаје већи значај слободи појединачног грађанина у односу на друштвене циљеве, који неретко нису у складу с њом. Политичка важност грађанина с правом гласа у антици омогућавала му је да „одлучује о рату и миру“ и „испитује своје владаре или своје надређене“, али „као потчињен заједничком телу он може, кад на њега дође ред, бити лишен свог имања, свог достојанства, бити прогнан, осуђен на смрт по вољи заједнице којој припада. Код модерних, напротив, појединац, независтан у приватном животу, чак и у најслободнијим државама суверен је само привидно.“ (Констан, 2005: 207).

У модерном друштву слобода је превасходно грађанска, при чему се антички идеал политичке слободе своди на инструментариј чија се улога исцрпљује у отклањању могућности нарушавања слободе појединаца који чине друштво. Античко поимање слободе као идеала грађанског живота у старогрчким градовима-државама постаје у савремености посао малог броја изабраних. Смањење броја грађана који се баве јавним пословима прате и захтеви за сужавањем надлежности државног апарата.

Овако Констан одређује савремено схватање слободе: „То је за сваког право да буде потчињен једино законима, да не може бити ни ухапшен, ни затворен, ни малтретиран посредством самовоље једног или више појединаца. То је за сваког право да искаже своје мишљење, да изабере своје занимање и да га упражњава, да располаже својим власништвом, да га чак и злоупотреби, да иде, да долази, а да за то не мора да добије дозволу и да не мора да полаже рачуне о својим мотивима или својим поступцима. То је за сваког право да се уједињује са другим појединцима, било да би расправљао о својим интересима, било да би исповедао веру коју он и његови истомишљеници преферирају, било, једноставно, да би проводио дане и сате на начин који најбоље одговара његовим склоностима и ћудима. Коначно, то је за сваког право да утиче на владину администрацију, било постављањем неких или свих од владиних чиновника, било представкама, петицијама, захтевима које је власт, мањевише обавезна да узме у разматрање.“ (Констан, 2005: 206-207).

Слобода „савремених народа“ се простире на очување приватне сфере појединца од уплитања државне власти и на успостављање инструмената који ће омогућити остваривање такве заштите, али оставља и простор појединцу да, користећи се економским и политичким слободама, покреће иницијативе у привредној, друштвеној и политичкој сфери. Ако је држава правима грађана спречена да своје деловање усмери унутар приватне сфере појединаца, мешајући се у привредни живот, рад удружења, верске односе, грађанима остаје допуштено да утичу на државну сферу, као активни политички делатници или у виду пасивних бирача.

Констанова критика просвећеног апсолутизма

Идеје просвећеног апсолутизма остварене у европским државама осамнаестог века представљале су историјски напредак у погледу могућности развијања привредног и културног живота. Реформе које су спроводили тадашњи владари Аустрије, Русије, Пруске, Шпаније омогућавале су заштиту права својине и развој слободне трговине. За време постојања апсолутистичких држава у Европи долази и до њиховог територијалног проширења и настанка колонијалних поседа који су се простирали на другим континентима. Територијално ширење на просторе богате природним сировинама и пољопривредним производима значило је како побољшање услова за поспешивање производње, тако и увећање тржишта што је све заједно водило расту економске моћи и акумулацији капитала. У то доба капитал почиње да се акумулира у рукама слоја из кога ће се касније створити буржоазија, чинећи тако друштвену окосницу настајућег либералног покрета. (Матић, 1993: 611).

Иако је апсолутистичка држава штитила право својине и својим мерама омогућила настанак слободне трговине, нови прерогативи нису обухватили и државну заштиту индивидуалних слобода њених грађана. У таквој држави још увек није било простора за заштиту политичких права у виду слободне штампе или широког активног и пасивног права гласа, а нису била заштићена ни грађанска права. Зато Констан с правом сматра да се систем просвећеног апсолутизма никако не може оценити као либералан, ако се као критеријум вредновања политичког поретка примени принцип индивидуалне слободе.

Међутим, и поред већ од Констана изнетих недостатака просвећеног апсолутизма који је постојао у европским државама осамнаестог века, ради се о поретку који је подразумевао друштвено-историјски и економско-политички напредак, и то у двојаком смислу. С једне стране, просвећени апсолутизам произвео је значајан помак у односу на сталешке монархије, и то у виду настанка строго централизованих држава насупрот ранијим облицима феудалних земаља, реформи у области државне управе и војске, али и настанку барока и класицизма у култури. Апсолутистичка држава је, иако по својим битним карактеристикама супростављена настајућим либералним порецима, у себи садржала и претпоставке за њихово стварање. Настанак политичког централизма уместо ранијег феудалног партикуларизма остварио је могућности за стварање јединственог тржишта које је употпуњено ширењем апсолутистичких држава на колонијална пространства на другим континентима. Без обзира што таква централистичка држава није била либерална, она је „припремила економске и друге услове за касније учвршћивање либералних институција и односа, као и за спонтану тржишну доминацију грађанске класе, због којих је деспотска држава постала непотребна и кад је дошло до стварања ограничене државе 'ноћног чувара', која се стара само о најопштијим интересима тржишног друштва.“ (Матић, 1993: 611).

Констанов либерални отклон у односу на поредак просвећеног апсолутизма није подразумевао и његову безусловну опредељеност за остварење демократских идеја. Насупрот таквом једностраном и дихотомом виђењу раз-

личитих политичких поредака, Констан се противи просвећеном апсолутизму због његових нелибералних тенденција, али се, с друге стране, супроставља и радикалном егалитаризму, екстремном схватању народне суверености, неспутаној слободи и револуционарним обртима. У том смислу, Бенжамена Констана треба одредити као противника свих радикално-демократских поредака.

Критика радикално - демократских поредака: неограничена vs ограничена сувереност

Констан сматра да је заједничка нит која повезује радикално-демократске поредке с различитим облицима недемократских система њихова заједничка склоност ка појави нелибералних тенденција: „Када се постави да је сувереност народа неограничена, у људском друштву се створи или се у њега насумице убацује власт која је сама по себи превеликог степена и која је зло ма у чијим се рукама нашла. Поверите је једном човеку, неколицини, свима, подједнако ће бити зло. Ви ћете се окомити на носиоце те власти, и према приликама, оптуживаћете заредом монархију, аристократију, демократију, мешовиту власт, представнички систем. Грешите; оптуживати треба степен моћи, а не носиоце моћи. Треба казнити оружје, а не руку која га држи. Има претешких предмета за људску руку.“ (Констан, 2000: 16).

Иманентна тежња разноликих политичких поредака ка појави тенденција које угрожавају индивидуалну слободу произилази, дакле, из степена моћи који сабирају носиоци власти, било да се ради о једном човеку, неколицини или, пак, мноштву. Из неограничености суверености која карактерише овакве поредке, укључујући и радикално-демократске системе, јавља се могућност настанка ничим ограничене власти. Противећи се тежњама за успостављањем ни на који начин ограничене власти, Констан је подвргао ревизији Русоову теорију неограничене суверености.

Историјско памћење, које се налази у корену Русоовог схватања, показивало је да је акумулација власти увек настајала у рукама једног човека или неколицине људи. Зато се у то доба није ни размишљало о могућности сабирања огромне моћи у рукама управо оних који су се супростављали неограниченој власти, у рукама већине. „Они су видели у историји мали број људи, или чак само једног човека, у поседу огромне власти, који је нанео много зла; али гнев добронамерних људи окренуо против оних који су поседовали власт, не противу власти као такве. Уместо да униште ту власт, они су помишљали само да је помере.“ (Констан, 2000: 16).

Истичући природно право на слободу, Русо је настојао да покаже како сви људи имају једнако право на учешће у друштвеном животу. У сагласју с Русоом, Констан не негира право грађана да учествују у друштвеном жувоту, али се супроставља укидању других грађанских и политичких слобода и превеликом обиму надлежности на русоовски начин схваћене политичке заједнице.

Егалитарност у праву гласа у концепцији Жан-Жака Русоа бива проширена и на другу врсту једнакости, али сада исказану као једнакост непоседовања грађанских и политичких слобода. Да политичко право гласа не само да није компатибилно с грађанским и другим политичким правима и слободама, већ да његово остварење управо произилази из укидања свих других слобода, види се из следећих Русоових речи: „Све те одредбе, правилно схваћене, свODE се на једну једину: на потпуно одрицање сваког члана друштва свих својих права у корист целе заједнице: јер, најпре, пошто се сваки даје цео, положај је исти за све; а будући да је положај једнак за све, нико нема рачуна да га отежава другима. (Русо, 1993: 35)

Русо сматра да се склапањем друштвеног уговора појединац одриче дела својих права, али да му, с друге стране, друштвени уговор омогућава остварење грађанске слободе и заштиту својине, јер према његовом мишљењу „оно што човек губи друштвеним уговором, то су његова природна слобода и неограничено право на све што га мами и што може да постигне, а оно што добија, то су грађанска слобода и својина над свим што је у његовој државини.“ (Русо, 1993: 39). Проблем с „добитном“ страном друштвеног уговора произилази из тога што су све грађанске слободе било ког појединца ограничене општом вољом других чланова заједнице. Иако је сувереност неспорна карактеристика државне власти, русоовски схваћена општа воља (*volonté générale*) није воља свих (*volonté de tous*), већ само већине грађана и као таква она се неретко разуме као основ различитих нелибералних схватања демократских поредака.

Радикално-демократски пореци у којима постоји широк опсег питања у вези којих одлуке доносе сви чланови заједнице у очима либерала деветнаестог века посматрају се кроз владавину масе, нумеричке већине, светине која утиче на сва питања од важности не само за државу, већ и за живот сваког њеног грађанина. У том процесу, вољи већине бивају жртвована сва права и све слободе грађана, тако да се о питањима од непосредне, чак суштинске, важности за њихове животе, питају исто колико и било који други становник. Судбина човека тако је препуштена у руке опште воље, чиме друштвени уговор постаје „најстрашније помоћно средство сваковрсног деспотизма“. (Констан, 2000: 17).

Док Констан истиче да је индивидуална слобода највиши принцип на ком треба да се заснива сваки поредак, Русо наглашава различитост „природе“ појединачне и опште воље: „Уистину, ако није немогућно да се једна појединачна воља сложи у неким питањима са општом вољом, немогућно је бар да та сагласност буде трајна и стална; јер појединачна воља по својој природи тежи привилегијама, док општа воља тежи једнакости.“ (Русо, 1993: 39).

Русоово схватање народне суверености подразумева постојање ничим ограничене могућности државе да надлежности протеже на сва питања око којих се већина становника заједнице сагласи. „Као што природа даје сваком човеку неограничену власт над свима његовим удовима, тако и друштвени уговор даје политичком телу неограничену власт над свима његовим члановима; то је иста власт која, руковођена општом вољом, носи, као што сам

рекао, назив сувереност.“ Насупрот Русоу, Констан наглашава да „сувереност постоји само ограничено и релативно. Тамо где почињу независност и лични живот, престаје јурисдикција те суверености. Ако друштво пређе ту линију, оно постаје исто толико криво колико и деспот чије је једино право мач истребитељ; друштво не може да прекорачи своја овлашћења а да не буде узурпаторско, а већина да не буде одметничка.“ (Констан, 2000: 17).

Русоовски и јакобински схваћену идеју народне суверености Констан посматра кроз могућност настанка тираније, а радикалну идеју народне суверености представља као саму клицу тиранске власти: „Одобравање већине није уопште довољно у свим случајевима да би озаконило њене поступке: има таквих дела које ништа не може озаконити; када их било која власт почини, без обзира на порекло на које се позива, свеједно је да ли себе назива појединцем или нацијом; и ако би власт била нација мање или онај један грађанин кога гуши, она не би била легитимнија.“ (Констан, 2000: 17).

Бенжамен Констан сматра да тачку спајања свих апсолутистичких и радикално-демократских појава, процеса и начина владања чини њихова заједничка тенденција ка угрожавању слободе појединца: „Суверенство постоји само на начин ограничен и односан. Власт овог суверенства престаје код оне тачке код које почиње лична независност и лични живот. Ако друштво прекорачи ту линију, оно је исто тако криво као и деспот, који све своје право црпи од мача што искорењује; друштво не може прекорачити своју надлежност, а да не постане узурпатор; већина а да не постане бунтовна.“ (Констан, 1883: 3-4).

Поред природе суверене власти, Констан налази да треба поставити и питање начина употребе суверености. Ако се сувереност одреди као заједничко својство свих припадника одређене политичке заједнице јасно је да не могу сви заједно учествовати у доношењу сваке појединачне одлуке, већ да је неопходно да сувереност делегирају. Међутим, као делегирана, сувереност народа губи своје основне атрибуте које јој Русо придаје.

Делегирана сувереност масе претвара се, у крајњем, у своју супротност, односно у владавину малог броја људи изабраних од стране већине. Иако изабрани од стране већине, вршиоци суверености не морају да имају и исте интересе као већина. Уместо оних интереса око којих се сложила већина становника, практични вршиоци суверености могу тежити остварењу сопствених, ускопарцијалних, групних или личних интереса. Тако радикално-демократски поредак добија сличност с претходним, недемократским системима.

Институционални механизми за ограничавање владавине већине

Констаново наглашавање значаја неопходности ограничавања власти имало је за циљ заштиту појединаца и њихове индивидуалне слободе од деловања државе. За разлику од Русоа који је, у складу с теоријом поделе власти, предлагао поделу власти на законодавну, извршну и судску, Бенжамен Констан је сматрао „да ако је укупна сума власти неограничена, подељене власти

треба само да направе савез, и деспотизму нема лека.“ (Констан, 2000: 20). У том смислу, формална подела неограничене власти представљала би само нов начин организације послова у оквиру апсолутних надлежности државне власти.

Уместо постојања апсолутно неограничене државне власти, Констан се залаже за ограничења власти, односно стварање таквих домена на које држава неће имати никаквог утицаја. У циљу ограничавања владавине већине, Констан предвиђа неколико институционалних механизма: 1) административну поделу земље, 2) неутралну краљевску власт, 3) горњи парламентарни дом, 4) независну судску власт, 5) индивидуална грађанска права, 6) ограничено бирачко право.

Посматрано на пољу организације власти, Констан се залаже за административну децентрализацију, а као најбољи облик власти наводи уставну монархију која „ствара ову неутралну власт у лицу владоца.“ (Констан, 1883: 14). Циљ такве државе је да својим грађанима гарантује индивидуална права. Констан разликује пет власти у уставној монархији: 1) краљевску власт; 2) извршну; 3) трајну представничку власт, односно горњи дом; 4) „владу представничку јавног мњења“ и 5) судску власт. (Констан, 1883: 14).

1. Неутрална краљевска власт

Краљевску власт Констан одређује као неутралну, али и средишњу власт која надилази све четири друге власти, „то је власт у исти мах виша и посредничка, која нема интереса да ремети, већ да одржава равнотежу.“ (Констан, 2000: 25). Иако је виша од других власти, краљевска власт није неспутана моћ која се може мешати у рад других органа и присвајати њихове надлежности. Њена улога је опредмеђена у успостављању склада и поправљању нарушене равнотеже између других, активних грана власти: „Краљ ствара неке власти, обуздава друге, управља тако политичком акцијом да је умери, не учествујући у њој. Отуда проиходи његова неприкосновеност.“ (Констан, 2000: 90). Овакву посредничку улогу краљевске власти никако не треба поистовећивати с апсолутном влашћу. Насупрот апсолутистичкој монархији, краљевска власт мора бити ограничена и кретати се искључиво у оквиру уставних надлежности.

Неутралност краљеве власти произилази из његовог надилажења парцијалних интереса који одликују друге гране власти. „Краљ је, у слободној земљи, посебно биће, изнад разних мишљења, чији је једини интерес одржавање реда и слободе, који се не може никада наћи у заједничком статусу нас осталих, који је неповодљив, према томе, за страстима које се из тог нашег заједничког статуса рађају, и за свим оним страстима које перспектива да се у том статусу поново нађу нужно потхрањује у срцу функционера баштиника те тренутне моћи.“ (Констан, 2000: 27).

Краљ има право именовања носилаца законодавних и судских функција, право именовања наследних магистрата, право распуштања представничких скупштина, право именовања министара, као и могућност помиловања. Право

владаоца да распусти представничку скупштину не треба схватити као могућност монарха да прекине мандат скупштинском сазиву који одбија да се повињује његовој вољи, већ управо као заштиту слободе представљања и брану која штити државу од могућности злоупотребе слободе, развијања демагогије и настанка популизма, јер „када се поставе никакве границе представничкој власти, представници народа нису браниоци слободе, већ кандидати за тиранију“ (Констан, 2000: 37).

2. Извршна власт

Извршну власт чине министри. Ако је монархова власт неутрална, власт министара је извршна. Како краљ не би улазио у политичке сукобе и слабио ауторитет свог положаја, неопходно је да посредством министара упућује различите предлоге у парламент. На примедбу да шеф државе може да подржи и доношење неког нелибералног закона, Констан одговара да је могуће да монарх не дозволи примену неке одлуке коју је припремила влада, али да његов нацрт политичког система не допушта усвајање нелибералних закона, па макар се и сам краљ залагао за такво решење. Док у деспотијама реч шефа државе представља сам закон, у уставном нацрту Бенжамена Констана за реализацију намере шефа државе потребно је да формални предлог покрене извршна власт. За било какав нелиберални наум, краљ би, дакле, „морао наћи министарство које би било вољно да га слиједи.“ (Valentini, 1982: 129).

Будући да је монарх неодговоран, одговорност за његове предлоге преузимају министри. Министри могу пред судом одговарати уколико изврше злоупотребу легалне власти, ако донесу нелегална акта која штете јавном интересу и у случајевима угрожавања слободе, личне сигурности и имовине.

3. Горњи парламентарни дом

Горњи дом дводомог парламента Констан назива и „трајна представничка власт“. Функција горњег дома огледа се у акумулирању породичног и личног угледа у рукама једне класе, која је способна да, крећући се у оквиру уставних и законских надлежности, постане двострука социјална и политичка противтежа. Ако се, с једне стране, противи могућности настанка тираније већине, с друге, ништа мање значајне стране, горњи дом се јавља као противтежа појави деспотске власти једног човека.

Чланом овог дома не постаје се искључиво наслеђем чланства с оца на сина, већ је трајној представничкој власти дат карактер отворености тиме што се њеним чланом може постати и именовањем од стране краља. Управо због отворености тела за све грађане који се покажу достојним да уђу у његов састав, коначни број његових чланова није одређен, али треба нагласити да Констан сматра да би претерано увећање горњег дома довело у питање сам углед институције.

4. Доњи дом

У Констановој концепцији политичког поретка начело изборности примењује се при састављању доњег дома, односно „владе представничке јавног мњења“. Доњи дом треба да сачињавају заступници различитих посебних, парцијалних интереса како би сучељавањем аргумената настојали да обезбеде усвајање одлука које су у складу с јавним интересом. „Тај јавни интерес није ништа друго до индивидуални интереси међусобно онеспособљени да шкоде једни другима.“ (Констан, 2000: 48).

Избори за доњи дом треба да буду непосредни јер се на тај начин омогућава успостављање контаката између различитих социјалних класа. „Међутим, пожељно је да јавне функције заузимају углавном људи ако не из богаташке, оно бар из имућне класе. Њихова почетна позиција је повољнија, њихово васпитање однегованије, њихов дух слободнији, њихова интелигенција боље припремљена за примање знања. Сиромаштво има своје предрасуде, као и незнање.“ (Констан, 2000: 55).

5. Судска власт

Судска власт се одређује као независна како од извршне, тако и од законодавне власти. Будући да монарху придаје улогу носиоца неутралне власти, Констан сматра да краљ треба да именује судије чија ће функција бити стална а самим тим и независна од воље извршне власти или представничког дома.

Судијама у раду помажу поротници. Иако без правничког знања, чланови пороте разумним расуђивањем упоређују доказни материјал, изјаве сведока и индиције, на основу којих затим формирају своја уверења.

Корективни фактор који може да утиче на неизвршење казне по осуђено лице односи се на монархово право помиловања. „Право помиловања није ништа друго до помирење општег закона са личном правичношћу.“ (Констан, 2000: 155).

6. Индивидуална грађанска права

Констан је чврсто на становишту да сувереност не може и не сме бити свемогућа и неспутана, већ да мора бити ограничена грађанским и политичким правима појединаца, у која убраја личне и верске слободе, слободу штампе, али и слободу економског деловања. (Констан, 1883: 108, Valentini, 1982: 128). Ова индивидуална грађанска права „не зависе ни од једног социјалног или политичког ауторитета, и свака власт која крши та права постаје незаконита.“ (Констан, 2000: 20).

Констан тежи потпуном остварењу верске слободе. Његово схватање религије не исцрпљује се у некаквој државној религији, нити у свим од државе признатим верама, већ тежи свеколикој слободи верског осећања, укључивши и могућност оснивања секти. Иза Констановог опредељења за опредељивање апсолутне слободе вероисповести, стоји, у ствари, његово залагање за омогу-

ћавање слободе стварања критичког мишљења у односу на преовлађујућа схватања у неком друштву.

Залажући се за потпуно остварење слободе штампе, Констан истиче и неколико случајева у којима се штампа ограничава. Слобода штампе се укида када лист подстиче на убиства, грађански рат или вређа шефа државе. Приликом суђења за дела учињена путем штампе велики значај има порота, јер ова дела обухватају како саме факте тако, али у већој мери, и намеру која се текстом настојала постићи.

Грађанске, политичке и економске слободе представљају извор постанка и функционисања приватне сфере појединца, али и границу, односно бедем до кога сеже деловање државне власти. Ограничена државна власт сведена је тако на функцију одржавања безбедности, као суштинску надлежност државног апарата.

7. *Право гласа*

Док се представничка власт по трајању заснива на постојању скупштине с наследним правом, „владу представничку јавног мњења“, односно скупштину по мишљењу, чине посланици који су изабрани од грађана с правом гласа.

Право учествовања у политичком животу заједнице стиче се испуњавањем два услова. Први се тиче одређеног броја година живота, а други подразумева поседовање заједничког интереса са свим другим члановима заједнице. Ако су из првог искључена деца, из другог услова су изузети странци. Поред ова два основна услова, Констан предвиђа да је за бављење стварима од јавног интереса неопходно и довољно слободног времена, а њега имају само они који поседују знатније власништво. Власништво је услов за обезбеђење довољно слободног времена, али и гарант независности од туђе воље.

Имовински ограничено изборно право је резултат важности коју Констан придаје политичкој функцији власништва. Тек с власништвом појединац стиче праву независност и могућност да разуме потребе заједнице: „Невласник, који је овисан радник, нема више разборитости од неког дјечака и он углавном није заинтересован за државни напредак. Напротив, ако му се дају политичка права, он ће их проводити да би се докопао власништва и узроковат ће немире и превирања.“ (Valenitini, 1982: 130).

Међутим, непоседовање власништва не подразумева истовремено и непостојање образовања и недостатак интелектуалне развијености појединца. Ипак, Бенжамен Констан овој групи не додељује политичка права јер, наводећи пример Француске револуције, наглашава да интелектуалци-невласници могу кренути путем екстремних и апстрактних политичких ставова. У вези с тим, Констан истиче да „либерална занимања морају можда више него икоја друга бити скопчана са имањем, да не би њихов уплив у политичким дискусијама био штетан.“ (Констан, 1883: 61-62).

Закључак

Као представник развијеног либерализма с краја осамнаестог и почетка деветнаестог века, Бенжамен Констан је у свом деловању и теоријским промишљањима исказивао противљење концепту неограничене суверености. Неограничена сувереност није само карактеристика деспотских и других недемократских режима, већ у исто време представља и озбиљну опасност по демократске поретке. Док је у првима носилац суверености појединац или уска група људи, у демократским порецима неограничена сувереност задобија облик необуздане власти већине.

Насупрот Русоовом схватању народне суверености као апсолутног права већине да доноси одлуке у одређеној политичкој заједници, Констан је настојао да прецизно утврди границе државне власти. Утврђујући као главни принцип политичког поретка заштиту индивидуалне слободе, Бенжамен Констан се супроставља како просвећеном апсолутизму, тако и неограниченој народној суверености. Тако се Русоов концепт неограничене народне суверености одређује као легитимишуће средство већине које јој омогућава да одлучује о свим политичким, економским, друштвеним и другим питањима у одређеној политичкој заједници.

Бенжамен Констан остаје упамћен као противник револуционарних преврата, јакобинског схватања власти и русоовског разумевања народне суверености. Настојећи да заузда власт већине и сведе је на уставом прецизно одређене надлежности, Констан је предложио значајне институционалне механизме, од којих се неки примењују и данас.

Литература:

1. Valentini, Francesco (1982): *Moderna politička misao*, Školska knjiga, Zagreb.
2. Jovanović, Slobodan (1935): *Iz istorije političkih doktrina, knjiga druga*, Geca Kon, Beograd.
3. Konstan, Benžamen (1883): *Načela politike i o ministarskoj odgovornosti*, Kraljevsko-srpska državna štamparija, Beograd.
4. Konstan, Benžamen (2005): „O razlici slobode kod starih i modernih (1819)“, *Nova srpska politička misao*, Vol. X (1-4).
5. Konstan, Benžamen (2000): *Principi politike i drugi spisi*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
6. Matić, Milan (1993): *Odrednica Liberalizam, Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd.
7. Ruso, Žan-Žak (1993): *Društveni ugovor: O poreklu i osnovima nejednakosti među ljudima; Rasprava o naukama i umetnostima*, Filip Višnjić, Beograd.

KONSTAN'S CRITICISM OF ROUSSEAU'S VIEWS ON POPULAR SOVEREIGNTY AND ATTEMPTS TO LIMIT THE RULE OF MAJORITY

Summary: The text explores Konstan's criticism of Rousseau's conception of popular sovereignty. Essentially, Konstan's theory is the question of freedom. Glorifying and foregrounding the man and his personality, he defines Konstan's freedom as the characteristic of the individual. For Konstan, freedom in the first place means independence from the government, or limitation of the authorities within the limits of clearly formulated and minimum specified jurisdiction, which in any case can not endanger the natural rights of individuals. Opposing the aspirations for the establishment of unlimited power, and in order to protect the freedom of individual, Konstan revised Rousseau's theory of unlimited sovereignty. Rousseau's and Jacobin-conceived idea of popular sovereignty, Konstan presents through the possibility of tyranny and radical idea of popular sovereignty as a very cause of a tyrannical government. In order to limit the majority rule, Konstan provides a number of institutional mechanisms: 1) an administrative division of the country, 2) a neutral kingdom, 3) the upper house of parliament, 4) an independent judicial power, 5) individual civil rights, 6) limited right to vote.

Key words: popular sovereignty, freedom, democracy, tyranny of the majority, Benjamin Konstan, Jean-Jacques Rousseau

ВЕРАН СТАНЧЕТИЋ*

Факултет за европске
правно – политичке студије
Нови Сад

УДК 373.173:327

Оригиналан научни рад

Примљен: 31.01.2016

Одобрен: 19.02.2016

Страна: 59-74

СМИСАО СЕЦЕСИЈЕ У ДОБА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Сажетак: Досадашња политичка теорија и наука нуде скромне налазе и сазнања о феномену сецесије. Са друге стране са аспекта политичке праксе ради се о актуелној појави која често изазива конфликте. Правна регулатива, како националних држава тако и на међународном нивоу је прилично непрецизна и уопштена што отвара простор за различита често супротстављена тумачења. Ова непрецизност произилази из сложених политичких и друштвених питања на које нема једнозначних одговора. Стога је сврха овог чланка актуелизација и политиколошка опсервација феномена сецесије. Ово подразумева анализу смисла, мотива, услова и одлучујућих фактора сецесије. У раду су представљене и контроверзе између сецесије и природе савремене државе.

Кључне речи: самоопредељење, сецесија, глобализација, национална држава суверенитет, јавно управљање.

Право на самоопредељење – сецесију, досадашња знања

У савременом свету постоји више хиљада разних народа или етничких група и тек нешто мање од 200 држава. Јасно је да највећи број ових народа односно националних и/или етничких група нема сопствену „аутохтону“ државу. Иако један број ових ентитета не захтева самосталност, у свету је свакако велики број покрета који се залажу за иступање (сецесију, независност) из државе у којој тренутно припадају.

Са теоријске тачке гледиште могуће је заузети два становишта о овој појави. Прво становиште јесте крајње либерално и подразумева давање права свакој од ових групација или ентитета да егзистира независно односно у оквиру или са другим политичким заједницама – државама. Друго становиште које би се могло окарактерисати као конзервативно (у смислу да „конзервира“ односно чува постојећи поредак) јесте оно по коме савремени свет треба да функционише на основу постојећих држава а да се стицање независности одређене

* vstancetic@fepps.edu.rs

територије или региона унутар неке постојеће државе може догодити тек у изузетним случајевима.¹

Потоње становиште је и основа за данас доминантно и прихваћено стање у пракси, те је унето у неке акте на међународном и међудржавном нивоу (Гајић, 2015: 13-17). Наравно, дискутабилна је и изгледа селективна реализација ових принципа у пракси, што је виђено и на нашим просторима. Упркос томе ово становиште са практичне тачке гледишта делује прихватљивије (бар у нашем времену) него либерално. Заправо ни либерално становиште са аспекта политичке филозофије није спорно, али можемо само да слутимо какве би у политичке и друштвене потресе изазвала његова реализација у пракси, нарочито на нашим просторима.²

Интересантно је да је сецесија тема о којој је у друштвеним и политичким наукама било мало говора упркос чињеници да се ради о феномену који се задњих деценија одвија пред нашим очима.³ У данашњој теорији влада велика конфузија око овог питања (Прокопијевић, 2000: 201)⁴. Ни код велика на политичке теорије – Аристотела, Макијавелија, Лока или Токвила нема говора о сецесији. Изгледа да је ова тема везана за појаву национализма и националистичких осећања што је појава новијег датума.

С обзиром на констатовани значај теме, те њену досадашњу скромну елаборацију, циљ овог чланка није анализа правног (формалног) аспекта овог феномена, већ актуелизација теме са политиколошке тачке гледишта и анализа **смисла, мотива, услова и одлучујућег фактора** сецесије. Уз то стоје и питања начелне аргументације за и против сецесије. Сва ова питања представљају позадину или платформу у оквиру које егзистирају одређена правна решења (која представљају „апликативни софтвер“ у оквиру те платформе). Како се она састоји од веома сложених питања на које нема једнозначних одговора тако је и правна регулатива у овој области прилично непрецизна. Ова непрецизност отвара простор за бројна - различита тумачења и интерпретације што је

¹ Иако је последњих деценија постојала снажна жеља за националном независношћу, нарочито у време пада социјализма, међународна правна регулатива у вези сецесије остала је прилично рестриктивна. То је последица и тога што су и национална законодавства у том смислу рестриктивна јер сасвим је логично да држава у свом уставу или законодавству не подстиче сецесију. Са друге стране у неким документима попут Повеље УН се говори о праву народа на самоопредељење али без прецизнијег дефинисања и описа садржаја тог права. Отуда произилазе бројне недоследне консеквенце и произвољна тумачења у овој области.

² Са аспекта политичке филозофије, нарочито либералне питање права на самоопредељење а што напросто резултира сецесијом није спорно у фундаменталном смислу јер се базира на слободи избора, а слобода (и то негативна) је основна вредност либерализма. Упркос томе ова теорија није дала одговоре па ни поставила озбиљна питања на тему права на отцепљење. У радовима кључних либералних аутора, попут Лока, Смита, Хајека и Фридмана акценат се ставља на аутономију и слободу, те на разлике и веру да политичка заједница мора да почива на сагласности, али нема озбиљне опсервације феномена сецесије.

³ На пример: распад СССР и СФРЈ, Кувајт, Тајван, Косово и Метохија, Крим, бројне су тенденције ка независности у многим европским државама (Велика Британије, Шпанија, БиХ, Француска, Италија...).

⁴ Током деведесетих година био је мали научних конференција на којима је тема била сецесија. Као примери могу се навести: *Liberty Fund*, одржана у Русту у Аустрији 1991. и 1993. у Алпбаху (такође Аустрија).

често увод у конфликт. Потребно је и представити или бар поменути бројне контроверзе сецесије са аспекта савремене државе и друштва. У раду су попуњени и неки могући одговори али и приступи при анализи овог феномена, који би требало да допринесу исправности будућих опсервација и објективности закључивања о овој иначе веома осетљивој теми.

Национална држава у време глобализације – има ли смисла стварати нове државе (територијално мање од постојећих)?

По питању значаја националне државе и нације, у данашње време, у теорији постоје два супротстављена становишта. По једном, национална држава у условима глобализације и савремене информационо-комуникационе револуције губи свој смисао или сврху па је отуда бесмислено и стварање нових држава односно сецесија. По другом – супротном становишту национална држава у последње време доживљава своју „пролиферацију“ те као концепт (п)остаје веома значајна. Аргументи за оба од ових становишта су прилично „јаки“ те на први поглед није лако решити загонетку који је од ова два става ближи истини. Стога је сврсисходно представити основе аргументе за оба мишљења.

По једној групи аутора револуционарни развој науке и технике и интензиван процес глобализације одлучујуће утиче на традиционално схватање државе, односно на битне компоненте државе те је стога упитна њена судбина у будућности. У том контексту говори се о националној држави као превазиђеној творевини у постмодерном добу. У зборнику радова „Ридер глобалне трансформације“ који су приредили Дејвид Хелд (David Held) и Ентони Мекгру (Anthony McGrew), бројни аутори пишу о овоме феномену. Анамарија Слотер (Anne-Marie Slaughter), на пример, пише о дисперзији државе на њене конститутивне компоненте и институције и јачању актера на унутардржавном и међународном нивоу као што су: невладине организације, локалне и регионалне власти, економски гиганти, међународни актери попут ММФ, СТО и сл (Slaughter, 2003). У истом Зборнику друга ауторка сматра да је у току процес настајања и развоја нових, „хибридних“ форми идентитета и поверења као што су ЕУ, подсистеми унутар држава, глобални градови, међународне невладине организације. Узрок ових процеса се налази у ИТ технологији која је надјачала монопол власти у поседовању у управљању информацијама. Ово је довело до пада поверења у званичну власт јер су се појавили и други ентитети који захваљујући информацијама које имају могу да решавају друштвене проблеме успешније него формална власт (Mathews, 2003). Отуда неки предвиђају да ће до 2100. године глобално ангажовани „градови-државе“ постати уместо садашњих држава места организовања светских послова (Peirce, 2000). Сузан Стрејнц (Susan Strange) полази од претпоставке да су држава и политичари изгубили ауторитет и моћ коју су некад имали. Анализирајући један од битних појмова у политикологији – моћ, ауторка настоји да утврди изворе моћи у савременом друштву. Она долази до закључка да су се безличне силе светског тржишта ујединиле након завршетка Хладног рата и постале моћније од држа-

вних власти. Као последица тога политика више није ствар само политичара и они нису једини актери у доношењу одлука, пошто моћ произлази из деперсонализованог тржишта и често је ненамерно продукују учесници на тржишту (купци, продавци и други). Закључак ауторке је да моћ државе слаби појавом све већег распршивања и преношења власти на велики број институција и асоцијација, затим на локална и регионална тела (Strange, 2003).

Насупрот овим становиштима о, назовимо их, одумирању државе стоје аргументи који указују на супротне тенденције. Став да територијално-национална држава и даље представља не само доминантан облик организовања већ да је задњих деценија све присутнија, може лако да се поткрепи са више аргумената. Агресивни национализам и њиме узроковани грађански ратови широм света потврђују тежњу националних ослободилачких покрета за самосталношћу и државношћу. Распад неуспелих држава и стварање нових чланица међународне заједнице, повећали су број чланица УН са 166 у 1991. години на 199 за нешто више од десет година.⁵ „Ако би се данашње слабе, неуспешне државе распале на још мање засебне, тако што би разне националности унутар њих добиле независност и постале суверене државе, УН би у 21. веку могле имати 400 до 500 чланица. Неки, истина смело и помало са претеривањем, процењују да би број независних држава у глобалном систему могао да порасте са 207 у 2000. години на преко 800 до 2025 (Кегли, Виткоф, 2006: 62-63).“⁶

За разлику од ова два супротстављена гледишта, знатан је број аутора који на питање да ли држава јача или слаби не одговарају једнозначно, већ сматрају да се ради о сложеном феномену и да у неким аспектима држава јача а у неким слаби (Man, 2003). По овом приступу држава не нестаје али се у савременим условима мења, а та промена се манифестује у трансформацији суверенитета. Дејвид Хелд ову промену означава као трансформацију од класичног ка либералном суверенитету (Held, 2003: 172) док Роберт Киохејн (Robert Koehane) сматра да је суверенитет данас значајно трансформисан и постаје све мање територијално дефинисан а све више ствар договора различитих политика обликованих комплексним транснационалним мрежама (Koehane, 2003: 147-161).

*

Након кратких увида у аргументе који говоре о одумирању или ренесанси националне државе, односно њеној трансформацији, намеће се питање да ли се може објективно доћи до поузданих закључака. Ако је тачна претпоставка да државе губе свој значај и смисао онда ни стварање нових држава (сецесија) нема смисла. Важи и обрнуто. Да би се дошло до „колико-толико“ задовољавајућих и релативно поузданих исказа треба скренути пажњу на процес **глобали-**

⁵ Напомена: Повећање овог броја није нужно последица распада држава већ и уласка неких већ постојећих, нпр. Швајцарска је постала члан УН у септембру 2002. године.

⁶ Међутим ове претпоставке су у супротности са теоријама о уједињењу света па и праксом јер упркос настанку нових држава ако се посматра дужи историјски период долази до опадања броја политичких јединица и увећања по величини политичких јединица. Више о овом феномену на наредним странама.

зације и природу савременог **јавног управљања** (енгл. Governance) и кључног обележја државе - **суверенитета**. Овој опсервацији извесну рефлексију може да да и тзв. теорија о уједињењу света.

Глобализација. У бројним дефиницијама и одредницама глобализација се дефинише као процес повезивања држава и друштава сталним растом сарадње и трговине што води стварању света као интегрисане целине или глобалног система и јединственог места у коме промене повезују људе заједничком судбином (Плевник, 2003: 23). Када се говори о глобализацији најчешће се помињу три њена аспекта и то: политички, економски и културни (Станчетић, 2012: 26-29). У вези са глобализацијом поставља се неколико важних питања на које се дају такође супротни одговори. Једно питање је да ли је глобализација објективан тј. спонтан или наметнут процес. Док једни глобализацију виде као спонтану последицу развоја, нарочито науке и технологије други глобализацију виде као пројекат наметнут са Запада те овај процес означавају као вестернизацију. Различита су и виђења последица глобализације те места и улоге националне државе. Ипак, могла би се сврстати у три групе: виђења хиперглобалиста, скептика и трансформациониста.⁷

За хиперглобалисте глобализација је историјска нужност. По њима, она радикално мења уобичајени доскора доминантни поглед на свет и политичко и друштвено организовање. Кључна карактеристика глобализације је да она води уједначавању и интеграцији на свим пољима. Кеничи Омае (Kenichi Ohmae) истиче да глобализација не само што је нужна већ и пожељна, а да једину баријеру глобализацији представља локализам који се означава као ретроградни пол света. Хиперглобалисти као *pro* аргумент наводе повећање светског богатства. Принципи као што су ефикасност и економичност, затим повећана покретљивост људи, капитала и технологије, омогућавају да и људи из сиромашних крајева буду укључени у ове трендове или да ови елементи стигну у мање развијене земље и тако допринесу њиховом бржем развоју. На пољу културе хиперглобалисти најављују крај националних култура и стварање јединствене, светске културе. Сличан став имају и према националној држави. За њих је на сцену ступио крај националних држава. Она, сматрају, потпуно је изгубила своју аутономију и суверенитет, а националне економије се претварају у пословне јединице транснационалног финансијског капитала, мултинационалних корпорација, ММФ-а и других светских играча у глобалној тржишној утакмици (Вулетић, 2003). Ставови хиперглобалиста добро може да илуструје Фукујамина (Fukuyama) слика „краја историје“ по којој је прошло време антагонизама и драматичних сукоба и ратова, фашизам и комунизам су нестали са сцене, демократија и тржиште су постали универзални и на тај начин, по овом аутору, дошло се до самог краја историје, односно до хармоничног поретка (Фукујама, 1992).⁸

⁷ Ову систематизацију и груписање гледишта на процес глобализације и улогу државе је направио Дејвид Хелд.

⁸ Ипак, ратни сукоби у свету последњих година и глобални тероризам демантују Фукујама. Изгледа да је Хантингтон боље предвидео развој догађаја на глобалној сцени.

Одговори скептика су сасвим супротни. За ову групу аутора у које спадају Пјер Бурдије (Pierre Bourdieu), Ноам Чомски (Noam Chomsky), Сузан Џорџ (Suzanne George) и др., глобализација не доводи до светског прогреса пошто она, иако на укупном нивоу повећава богатство, истовремено ствара све већу неједнакост и постојећи јаз. Као аргументе наводе податке о односу између богатих и сиромашних. По извештају УН из 1999. више од 1,5 милијарди људи живи са једним доларом дневно, док нешто више од 200 светских милијардера располаже богатством које је веће него укупан годишњи доходак земаља у којима живи више од 45 одсто становништва света. С обзиром на то да се у последње време повећава разлика између богатих и сиромашних, глобализација по овом становишту не доноси напредак већ, напротив, декаденцију. Све ово доводи до поларизације на мали број богатих и велику већину сиромашних, што може бити увод у велике ратове, сукобе и фундаментализам. Даље, ови аутори сматрају да време националне државе није прошло. Као аргумент овој тези наводе се многобројне новонастале државе. По њима, она није субјекат који је потчињен објективном процесу глобализације, већ напротив, државе су креатори глобализације и актуелног светског поретка. При томе се обично мисли на САД и западне земље, при чему се глобализација не прихвата као објективан и нужан процес, већ као западни пројекат и план у циљу контроле над преосталим делом света и богаћења на рачун других, најчешће мање развијених земаља. Стога, скептици наглашавају да у политичком погледу, обележје глобализације није међузависност, већ зависност. С обзиром на то да глобална економија захтева и извесну глобалну или транснационалну организацију или, како неки кажу, „светску државу“, скептици наглашавају да ова форма организације има изразито ауторитарне црте (Печујлић, 2003).

Ове две групе опречних ставова представљају два модела размишљања (позитивног и негативног) о глобализацији. Ипак, реално је претпоставити да глобализација, будући веома комплексан процес, има својих и негативних и позитивних страна. Тешко би у реалности било прихватити да све што се дешава на глобалном плану има лоше последице, или обрнуто. У том смислу умеренији (критички) приступ имају тзв. трансформационисти који настоје утврдити обе стране глобализације. Представник ове групе је критичка теорија глобализације којој припадају врсни аутори као што су: Сигмунд Бауман (Zygmunt. Bauman), Урлих Бек (Ulrich Beck), Ентони Гиденс (Anthony Giddens), Дејвид Хелд.

Уједињење света. Са аспекта настанка нових држава интересантно је поменути стопу опадања броја политичких заједница и увећање по територији политичких заједница. Познати амерички антрополог Роберт Карнеиро (Robert L. Carneiro, 1978) је истраживао и писао о овим феноменима који у крајњој инстанци или далекој будућности могу довести до политичког уједињења света. Остаје међутим дилема, да ли ће се то уједињење остваривати мирољубиво или ратовањем (кроз елиминацију противника). Ова претпоставка о политичком уједињењу света у будућности је на први поглед у контрадикцији са већ поменутим феноменом повећања броја држава и претпоставком о великом броју будућих УН чланица. Ипак, када је реч о краћим историјским интерва-

лима могуће је издвојити периоде настанка нових тј. повећања броја држава. Али када се погледају дужи историјски интервали или укупна позната историја евидентно је опадање броја политичких јединица (а последично и њихово територијално увећање). Тако, на пример, на простору бивше СФРЈ јесу настале нове државе, али са друге стране долази и до политичког уједињења већег дела европског континента.

Хорнел Харт (Hornell Hart, 1948) је мерио подручја где су се распадале и настајале империје и уносио у дијаграм у односу на време. То је чинио за период од 2400. године пре нове ере до 1944. и добио је растућу криву која указује на све мањи број територијално већих политичких јединица. Раул Нарол (Raoul Naroll, 1967) је користио разрађену процедуру која је укључивала поређење подручја највећих империја у периодима од узастопних 500 година тј. од 2500. године пре нове ере до његових дана. Луи Марано (Louis Morano, 1973) је узео Наролове податке и унео у дијаграм. Обојица су имала за циљ да предвиде када ће се одиграти политичко уједињење и настати светска држава.⁹

Ако ће се то заиста у једном тренутку догодити, на који начин ће се то догодити и има ли смисла стварати нове државе ако „невидљива сила еволуције“ води ка укрупњавању политичких јединица и настанку светске државе у будућности? А по питању на који начин се ово може десити, амерички антрополог Лесли Вајт (Leslie White) пише: „Изгледа да постоје две могућности. Једна је мирољубива и до ње ће доћи добровољном предајом постојећих националних суверенитета једној светској власти, а многи ту власт виде у УН. А ако светска држава неће бити остварена мирољубивом предајом националних суверенитета, онда до ње може доћи само преко истог оног процеса преко кога су стваране и прошириване државе у прошлости – наиме ратом“ (White, 1959).

Након увида у ове прогнозе и ставове о глобализацији остаје питање (бес)смисла сецесије стварања нових, мањих држава. Уз прогнозе о политичком уједињењу света и природу процеса глобализације изгледа да стварање нових држава сецесијом нема много објективних аргумената.¹⁰ Заузели оптимистички или песимистички став према глобализацији остаје једна чињеница а то је да долази до све чвршће повезаности актера на политичкој и економској сцени. У таквим околностима се независност све чешће своди на форму а суверенитет више на формално право него на реалну могућност управљања. Ако глобализација и концепт политичког уједињења света делују као „сувише теоријски“ инструменти досадашње анализе, истраживање суверенитета и могућности држава да истински самостално управљају собом може да изоштри слику смисла сецесије у савременим условима.

⁹ Интересантни су њихови закључци. По Нароловој рачуници вероватноћа да се формира светска држава око 2125. износи 40%, а већ 2250. вероватноћа је 64%. По овој рачуници светска држава је врло извесна 2500. када је вероватноћа 87% а 2750. је чак 95%. Има и других оваквих рачуница који се међу собом разликују али оно око чега се већина слаже јесте да појављивање светске државе мора бити пре ствар векова или чак декада, а не миленија.

¹⁰ Дobar пример су бивше Југословенске републике. Словенија је, на пример, 1991 стекла независност тј. суверенитет од југословенске државе да би већ од 2004. тај суверенитет делила са Европском унијом.

Из тог разлога треба детаљније преиспитати могућност објективно независног управљања једне суверене државе (власти) одакле произилази још један прилог ка могућем одговору на постављено питање.

Јавно управљање и суверенитет. О стварању нових независних држава сецесијом од (или распадом) постојеће се може полемисати и са аспекта суверености те реалног и заиста независног (сувереног) управљања или одлучивања у једној држави. Да би се дошло до одређених закључака у вези са овим областима појам суверенитета треба пажљиво аналитички разложити те разликовати формални (правни) и реални (политички) аспект суверенитета. Појам или идеја о суверенитету датира још од времена старог Рима, мада је током историје мењао своја значења и дефиниције. Међутим, тек је у 17. веку након Вестфалског мира ова идеја институционализована, или другим речима идеја суверенитета је конвертована у „апликативни“ (примењени) концепт помоћу права. Битно је разграничити формални (правни) суверенитет од реалног (политичког или супстанцијалног) због тога што држава формално може бити суверена а да у пракси не може да „спроводи и живи свој суверенитет“.

Тако, све суверене државе су формално једнаке, имају по један глас у Генералној скупштини УН. Али упоредимо ли државе попут Србије, Македоније, Црне Горе, са Русијом, САД или Кином, на пример, очито је колико исти термин (држава) означава реалитете по многим карактеристикама екстремно различите. Заправо свакој сувереној држави је формално дата могућност да буде и реално суверена. Кључно питање је да ли је свака држава у могућности да то оствари? Ако би смо анализирали суверенитет са формалне и реалне тачке гледишта третирајући га на традиционалан начин, лако би смо дошли до закључка да би се овај епитет могао приписати само великим државама попут САД, Кине, Русије, Индије... Разлог томе је што реални капацитет државе да суверено делују и реално контролишу оно што им формално-правно припада зависи од економске снаге, политичко-административних капацитета, институција и карактеристика саме политичке заједнице.¹¹

Међутим, изузев овога, постоје и други фактори који релативизују суверенитет и могућност реалног управљања чак и у великим или тзв. успешним државама због којих неки сматрају да: „државе неће бити још дуго суверене у традиционалном значењу те речи“ (Sørensen, 2004: 107). Као узроци који доводе до „десуверенизације“ држава могу се навести следећи:

- 1) Компјутерска трансмисија података, радио таласи, сателити, телефони омогућавају изузетно брзу комуникацију. Комуникација се одвија таквом брзином да то ствара велике тешкоће државама да их надзиру, благовремено евидентирају и контролишу;

¹¹ На пример, у време гасне кризе 2009. када је дошло до конфликта између Русије и Украјине дошло је до прекидања снабдевања Европе гасом. У таквој ситуацији реално суверена (или „суверенија“) је само она земља која је изградила сопствене капацитете да одоли оваквим кризама. Држава која има сопствене резерве, која предвиђа овакве догађаје и која може дужи период да издржи без дотока нових количина гаса, свакако је „суверенија“ од оних држава у којима су се последице гасне кризе осетиле свега неколико дана након завртања гасовода.

- 2) Електронски мас-медији су ограничили државну доминацију над образовањем и информисањем;
- 3) Држава не може да буде ауторитет прекограничним асоцијацијама или глобалним компанијама;
- 4) Држава све мање може да успоставља правила и контролише глобалне финансијске токове;
- 5) Светски еколошки проблеми као што су, на пример, озонска рупа или уништавање биодиверзитета, такође угрожавају материјалне предуслове суверенитета (Scholte, 2000: 136).¹²

Ипак најрадикалније промене су на пољу јавног управљања (енгл. *governance*), које илуструју изрази као што су: вишеслојно управљање (*multilevel governance*), економске прекограничне мреже, супранационални елементи у националној заједници. Последица овога је детериторијализација суверенитета. Стога је он данас све мање територијално дефинисан а све више ствар договора различитих политика обликованих комплексним транснционалним мрежама (Koehn, 2003: 147-161).

Још један модел који добро описује природу савременог јавног управљања јесте конгруентан систем.¹³ Овај модел помиње и Михаел Цирн у својој књизи *Управљање са оне стране националне државе* (Цирн, 2003). Конгруентан систем постоји онда када се субјекат и објекат управљања поклапају што је основни услов ефикасног управљања. Карактеристика савременог доба јесте све веће разилажење субјекта (државе) и објекта (оно чиме се управља) управљања. Наиме, некада се највећи број активности попут економских, саобраћаја, загађења животне средине итд. одвијао претежно у оквиру националних граница те су оне могле бити уређене мерама националне државе. Међутим, услед напретка науке и технике и уопште развоја човекових могућности, ове активности као и њихове последице све више превазилазе националне границе те тиме држава, по мишљењу Цирна, губи суштински елемент легитимације – ефикасно управљање.¹⁴ Ову ситуацију је добро илустровао Урлих Бек својом реченицом да се још увек „о друштву и држави мисли, и они се организују и живе као да су подударни“ (Бек, 1997: 115).

Укратко по овом мишљењу или приступу држава која је просторно фиксирана губи своју релевантност услед све већ броја „нетериторијалних“ проблема те тзв. имплозије света.

¹² Ово су само примери који указују на преобликовање суверенитета, мање у правном аспекту а више у материјалном. Међутим, задњих деценија долази и до промена у формалном аспекту и регулативним правилима. Принцип неинтервенције и немешања у унутрашња питања друге државе је практично искључен. Са тзв. контролисаном интервенцијом се и Србија (прецизније тадашња СРЈ) суочила крајем 20. века. Људска права се данас такође постављају изнад суверенитета.

¹³ Израз конгруенција је настао од латинске речи *congruere* што значи подударност, складност, поклапање, сагласност...

¹⁴ Пример неконгруентног система је ситуација у којој једна држава има еколошке проблеме. Она може донети одговарајућу регулативу којом на пример ограничава емитовање одређених гасова али то неће довести до ефекта ако загађење долази из других држава. Или други пример, у некој држави може да постоји строжа забрана пропагирања радикалних идеја него у другом. Међутим да ли ова регулатива има ефекта ако неко ко има седиште у другој држави (која нема строгу регулативу), емитује такве садржине преко интернета а који су универзално доступни?

Мотиви за независност

Након досадашњег разматрања стиче се утисак о исправности исказа да држава какву данас познајемо (нарочито територијално мања) губи своју релевантност. Стога се намеће питање чему стицање независности и суверенитета тј. стварање нове државе када се ради претежно о формалним категоријама. Постоји још један јак аргумент који иде у прилог овој претпоставци – „нестварању“ нових држава (под условом да је реч о демократским државама западног или европског типа). Наиме, ако се анализирају захтеви већине покрета за независност у бројним случајевима је њихове захтеве или интересе могуће решити у оквиру постојеће државе или заједнице. Најчешће су ти захтеви везани за финансијску аутономију, економску политику, те друге секторске политике (образовну, културну, здравствену...). Све је то могуће остварити и у оквиру постојећих држава.

Али упркос свему томе, сецесије се догађају, нове државе настају, понекад и у крвавим ратовима. Подручје бивше Југославије је типичан пример. Проблем Косова и Метохије, нестабилност БиХ такође добро илуструју ову тенденцију. Покрета за самоопредељење и гласних заступања идеје независности има и у многим европским развијеним државама, у Великој Британији (Ирска, Шкотска), Шпанији (Баскија, Каталонија), Француској (Корзика), Канада (Квибек), Италији (Лига Север), Белгији (анимозитети фламанског и валонског региона).

Дакле, идеја о националној држави постаје све мање релевантна неки сматрају и превазиђена у смислу објективног суверенитета и јавног управљања али постаје истовремено и све релевантнија као мотиватор и подстрекивач политичких акција.

На крају закључимо да са **објективне** и теоријске тачке гледишта има мало аргумената који иду у прилог сецесије и стварању нових држава, али и да **пракса** последњих деценија указује на супротне тенденције. О чему се заправо ради и шта је мотив за сецесију и настанак нових држава. Ако нема много објективних повода и мотива онда свакако постоји доста субјективних, а они често нису и не морају бити рационални. Стога би их укратко требало проанализирати.¹⁵

1) Прво, како људи а тако и политика нису само рационални већ често и ирационални или емоционални, тако и идеја о сопственој држави не мора имати нужно утемељење у реалној или објективној потреби. Сама идеја нације и националне државе садржи у себи емотивну и идентитетску компоненту уз коју иде и национални понос. Штавише идентитет се помиње и као једна од основних људских потреба.¹⁶ Ово су елементи који могу послужити као мобилизатор ширих народних маса да подрже идеју независности.

¹⁵ Напомена: Овде се мисли првенствено на европске државе и демократије западног типа у којима у скорој прошлости није било организованог насиља или погрома над унутардржавним подручјима или народима који теже ка независности, односно у којима се поштују људска права. У државама у којима то није случај, свакако да постоје објективни мотиви за независност.

¹⁶ Ову идеју конципира и познати социјални психолог Ерих Фром, заговорник критичке теорије друштва и припадник франфуртског круга. По њему основне потребе које конституишу човекову

2) Другу групу фактора или мобилизатора за идеју о независности би могли идентификовати као психолошке или као оне који произилазе из људске природе. Наиме, човеку је иманентно да уколико се не налази у задовољавајућој ситуацији (или то тако перципира) најчешће кривца тражи у другом. Слично се може применити и на шире друштвено/територијалне групе – колективитете. Стога, будућу замишљену ситуацију човек је склон да идеализује. У филозофији али и психологији је познато да када људи немају потпуне информације о нечему, а будући да имају потребу сазнања целине, ту целину надомештају сопственом пројекцијом и надопуњују је најчешће оним елементима које би сами желели да виде. Тако је чест случај да емигранти чија се деца роде у иностранству или њихови потомци имају много позитивнију слику (често је она и романтичарско-емотивна) о земљи порекла него њени становници. Укратко, незадовољном човеку је увек боље оно што је другачије или што је у другом времену или простору. Слично, ако се ове поставке примене на колективне идентитете – територије унутар неке државе које теже осамостаљењу, опет ћемо на делу имати перцепцију о незадовољству а главни кривац ће бити систем и наравно постојећа држава и власт који се доживљавају као експлоататори. Ако се ово поткрепи и са аргументима као што је далеко највећа развијеност региона главног града у односу на периферне регионе, те тенденцијама политичара централне власти да задржавају моћ у својим рукама насупрот локалним и регионалним политичарима, па чак и анимозитетима према главном граду који симболише државу, онда сви ови фактори постају мобилизатор или појачивач захтева за самосталношћу.

3) Овим се долази и до још једног могућег мотива или подстрека за независност а то је „чист“ политички интерес оних који воде свој регион ка независности и заступају ту идеју. Иако је и ово повезано са претходним – психолошким факторима, овај интерес и настојање се може образложити ничеовском вољом за моћ. У другом плану је реални квантум те моћи а у првом плану симболичка моћ. Напросто, неко ко је био сам регионални нпр. гувернер или секретар централне власти задужен за рецимо развој региона у случају независности постаје, шеф државе, премијер, министар и сл. Овде се ради, у ствари, више о егоистичким мотивима и интересима који се често стављају под плашт бриге о широј заједници, очувању националног идентитета и сл. У питању су мотиви које добро може да опише теорија јавног избора или конституционална економија.¹⁷

4) Коначно подстрек сецесионизму могу да дају и спољне силе, нарочито велике државе које имају глобални значај. Током историје све до данашњих дана познато је да су велике државе увек деловале у складу са својим интере-

природу су потребе за: удруживањем, стварањем, укореењем у роду, стицањем сопственог идентитета и оквиром оријентације и веровања (Фром, 1980). Слично Фрому и амерички социолог Исак Томас (бихевиориста) као једну од основних људских потреба наводи потребу за признањем.

¹⁷ Конституционална економија или Теорија јавног избора је политиколошка дисциплина или прецизније метод објашњавања политичких појава и процеса применом економских категорија и концепата.

сима а који су због њихове величине и значаја често дислоцирани и налазе на просторима других држава. Често су бивале у позицији да осујете покушаје сецесионизма али и да дају подршку и подстрек. Међутим, како су у политици кључне категорије моћ и интерес онда овакви сценарији не треба да нас чуде.

Услови - ризични фактори који у пракси могу довести до сецесије

Већ је поменуто да колективитет или група људи која није задовољна својим животним стандардом или своју позицију перципира као незадовољавајућу природно тежи ка супротстављању власти. Ова супротстављања наравно не морају бити увек у виду захтева за аутономијом или сецесијом, али уколико се фактор незадовољства (чест узрок је **низак животни стандард или велики регионални диспаритети**) поклопи са још неколико фактора онда је могуће да дође и до овог случаја.

Данас се као честа окосница тензија између централне власти (државе) и локалних и регионалних власти јављају јавне финансије или тачније **право управљања јавним финансијама**. У савременим условима информационе технологије и доступности информација али и инсистирања на демократским начелима, данашње локалне власти могу често боље да решавају своје проблеме него централна власт. Стога се захтева већа финансијска аутономија или чак фискални федерализам. Често када ово није могуће остварити, регионални лидери прибегавају оштрој реторици и радикализацији тензија, говорећи о потреби за отцепљењем. Пример за то је Лига север (Lega Nord), радикална политичка странка која делује на северу Италије. Њени лидери често говоре и о могућој сецесији, мада је њихов кључни циљ ипак фискални федерализам. Аналитичари сматрају да они не желе истински независност већ траже много више да би добили оно што заправо желе а то је већа финансијска аутономија.

У овом контексту занимљиво је поменути Шпанију и њен проблем са Каталонијом. Може се поставити питање зашто су у последње време „традиционални“ тражиоци независност – Баскијци прилично тихи док Каталонци гласно захтевају независност?

Могући одговор лежи у организацији шпанске државе. Наиме, у Шпанији постоји радикална асиметрија између две групе аутономних заједница (региона). У једној групи аутономних заједница се налазе Баскијска земља за коју важи тзв. Concierto систем и Навара за коју важи Convenio систем. Суштина ових модела је да омогућавају готово максималну пореску аутономију. Другу групу представља тзв. заједнички систем који се примењује у осталим аутономним заједницама. Карактеристика овог система је да у далеко већој мери ограничава аутономију заједница што резултира значајном финансијском зависношћу од централне власти. О степену финансијске аутономије најбоље говоре структуре буџета и проценат који чине државни трансфери. За аутономне заједнице које припадају заједничком систему, државни трансфери чине око 60% буџета. Порези чине око 20% регионалних буџета, при чему нису сви слободни, већ држава опет утиче на начин трошења. Насупрот томе стоје ре-

шења Баскијске земље (Basque country) у чијем буџету државни трансфери чине мање од 1% а у случају Наваре мање од 3%. Ове две аутономне заједнице имају, дакле, скоро апсолутну финансијску независност (Almendral, 2003: 41-66).

Још један фактор који може произвести бунт локалног становништва и њихових лидера јесте мала **могућност утицања локалних и регионалних власти и организација и на остале секторе јавних политика** (нарочито у области школства и културе). Ово је најчешће последица централизације државе у којој се највећа количина новца слива у централну касу а онда централна власт арбитрарно одлучује о његовој прерасподели.

Коначно, када поред свега овога постоји и **регионални идентитет**, нарочито ако се ради о етничком или националном идентитету, онда су постигнути критични услови који могу бити истинска претња стабилности.

На основу ових неколико фактора који могу утицати позитивно или негативно на односе централне власти (државе) и регионалних представника може се рећи следеће:

Сваки од поменутих фактора може негативно утицати на стабилност система или на појаву захтева за сецесијом. Уколико постоји само један фактор (нпр. мања финансијска аутономија) али се поштују рецимо људска и мањинска права онда таква ситуација неће продуковати критичну енергију која може разградити систем. Међутим, уколико се на једном простору појави више поменутих фактора или чак сви, онда су створени услови који могу довести до великих ризика или чак разградње државе.

Теорије одлучујућег фактора за сецесију

Средишње питање права или боље речено оправдања на самоопредељење и сецесију се своди на оно што је за отцепљење најважније – одлучујуће. У том смислу новије дебате на ову тему указују на бар три одлучујућа сегмента. Једни сматрају да су најважнији **разлози** за отцепљење, други мисле да су то **услови** под којима се отцепљење одвија, док трећи сматрају да је најважније **право** на самоопредељење (Прокопијевић, 2000: 202).

Када је реч о **разлозима** за отцепљење наводе се четири аргумента: националистички, аргумент неправедне расподеле, аргумент сагласности и корективне правде. По националистичком аргументу би свака нација требала да има право на сопствену државу. Међутим ово не може да прође емпиријски тест. Само подаци о броју нација и етничких група, њиховој расутости и постојећим државама указују да овај аргумент остаје у домену теорије. Аргумент неравноправне расподеле се наводи у случају када нека влада води дискриминатору политику према некој групи, нацији, региону...¹⁸ Сматра се да је отпор таквој политици оправдан а ако то не донесе резултате онда отпори у крајњој

¹⁸ Под дискриминацијом се у овом контексту сматра и материјална (порези, инвестиције, јавне финансије) и нематеријална (људска права, култура, религија...).

линији могу довести до отцепљења. Аргумент о сагласности произилази из либералне политичке теорије по којој је сагласност нужни услов политичке обавезе. Укратко недостатак сагласности је довољан разлог за отцепљење. Коначно по аргументу корективне правде држава односно регион има право да се отцепи ако је некада био независан а потом силом или неправедно укључен у неку већу државу, од које сада жели да се поново осамостали.

Када је у питању друга теорија, као **услови** сецесије се наводе:

- Одговарајућа територијална величина и број становника;
- Способност нове државе да привредно преживи;
- Неугрожавање међународне безбедности;
- Политичка зрелост и институционална сагласност са вишим стандардима људских права;
- Одбрањивост.

По трећем мишљењу разлози или услови отцепљења су секундарни већ је кључ у **праву** на самоопредељење а отцепљење је само практична последица коришћења тога права (Nielsen, 1993: 29-43). Ово мишљење има исходиште у Миловој Представничкој влади, и по њему је право на самоопредељење универзално и довољна је само трајна воља стабилне натполовичне већине да би се активирало.

Ипак, сви наведени аргументи су прилично дискутабилни и комплексни када би покушали да се реализују у пракси. Стога није чудно што у вези са овим ни правне норме не могу да буду јасне па ни што често избијају конфликти који могу завршити и оружаним сукобима. Можда се као аргумент издваја корективна правда. Међутим, у политичком процесу ретко кад су сви задовољни и дискутабилно је када су и да ли су лоши резултати последица свесне дискриминаторске политике централне власти. Што се тиче реализације аргумента о сагласности или праву на независности већ је поменут број постојећих држава и број етничких скупова те могући хаос услед примене овог аргумента. Када је реч условима, упитне су готово све тачке. Нема правила колико велика треба да буде држава а способност државе да привредно преживи (сама) или одбрањивост су крајње релативне категорије у доба повезаности и глобализације.

Закључак

На крају, баш као и на почетку се може рећи да је сецесија односно право на самоопредељење веома осетљива тема која може бити интерпретирана на бројне начине а чије закључци могу бити супротни што, разуме се, може водити конфликтима.

Са глобалне тачке гледишта и основних универзалних вредности (пре свега људски живот и мир) решење је у обостраном компромису и постојећих држава и територија – народа који теже независности. Како је у овом раду указано, стварање нових држава сецесијом нема много смисла са објективне и управљачке тачке гледишта. То је више ствар субјективних тежњи него објек-

тивне потребе. А ако је примарна вредност грађанин и квалитетан, достојанствен и слободан живот, онда те вредности или циљеви треба да буду примарни, а они се могу постићи и у ширим политичким заједницама, ако се имају на уму савремена технологија политике и организациони принципи на којима почивају модерне државе (децентрализација, аутономија). Сецесионистички покрети морају да буду свесни последица које могу да изазову али морају бити и свесни и искрени према грађанима да евентуални суверенитет у условима глобализације не омогућава битно другачије вођење политике него што би то било могуће у постојећој заједници.

Са друге стране државе морају имати слуха за оне који живе унутар ње а имају тежњу ка већој аутономији. И морају препуштати део надлежности, не само због тога што се то од њих тражи већ и због тога што су децентрализоване форме управљања адекватније савременом добу. Заправо држава треба да ради на оним сегментима који су поменути као важни за њену стабилност: да обезбеди услове за квалитетан животни стандард, да негује све групне идентитете као и заједнички (државни – национални) и да субнационалним заједницама и територијалним јединицама омогућава аутономно управљање јавним политикама.

Литература:

1. Almendral, Violeta Ruiz (2003): The Asymmetric Distribution of Taxation Powers in the Spanish State of Autonomies: The Common System and the Foral Tax Regimes, in: *Regional & Federal Studies*, Volume 13, Issue 4.
2. Beck, Ulrich (1997): *Was ist Globalisierung? Irrtümer des Globalismus – Antworten auf Globalisierung*, Frankfurt a.M.
3. Carneiro, Rober L. (1978): Political Expansion As an Expression of the Principle of Competitive Exclusion, in: *Origins of the State: the Anthropology of Political Evolution*, ed. Ronald I. Cohen, Elman Rogers Service, Institute for the Study of Human Issues.
4. Cirm, Mihael (2003): *Upravljanje sa one strane nacionalne države*, Filip Višnjić, Beograd.
5. From, Erih (1980): *Zdravo društvo*, Rad, Beograd.
6. Fukuyama Francis (1992): *The end of History and last Man*, London.
7. Gajić, Aleksandar Saša (2015): „Slučajevi“ Kosova i Krima: kontraverze prava na samoopredeljenje u savremenom kontekstu, u: *Kultura polisa*, godina 12, broj 28, Kultura polisa, Novi Sad i Institut za evropske studije, Beograd.
8. Hart, Hornell (1948): The Logistic Growth of Political Areas, in *Social Forces*, 26, No 4, Oxford University Press.
9. Held, David (2003): The Changing Structure of International Law: Sovereignty Transformed? in: *Global Transformation Reader*, ed. David Held and Anthony McGrew, Polity Press, Cambridge.
10. Kegli, Čarls, Vitkof, Judžin (2006): *Svetska politika, trend i transformacija*, FPN, Beograd.
11. Koehane, Robert (2003): Sovereignty in International Society, in: *Global Transformation Reader*, ed. David Held and Anthony McGrew, Polity Press, Cambridge.
12. Koehane, Robert (2003): Sovereignty in International Society, in: *Global Transformation Reader*, ed. David Held and Anthony McGrew, Polity Press, Cambridge.

13. Man, Michael (2003): Has Globalization Ended the Rise and Rise of the Nation-State?, in: *Global Transformation Reader*, ed. David Held and Anthony McGrew, Polity Press, Cambridge
14. Marano, Lois A. (1973): A Macrohistoric Trend toward World Government, *Behavior Science Notes*, 8.
15. Mathews, Jessika T (2003): Power Shift, in: *Global Transformation Reader*, ed. David Held and Anthony McGrew, Polity Press, Cambridge.
16. Naroll, Raoul (1967): Imperial Cycles and World Order, *Peace Research Society Papers*, 7.
17. Nielsen, Kai (1993), Secession: The case of Quebec, in: *Journal of applied philosophy*, Vol 10, No 1.
18. Pečujlić, Miroslav (2003): Globalizacija – dva lika sveta, u zborniku: *Aspekti globalizacije*, Beogradska otvorena škola, Beograd.
19. Peirce, Neal (2000): Keep an Eye on “Citistates” Where Economics Action Is, *International Herald Tribune*, 9.
20. Plevnik, Jasna (2003): *Iza globalizacije*, Golden marketing, Zagreb.
21. Prokopijević, Miroslav (2000): Konstitucionalna ekonomija, E-press, Beograd.
22. Salughter, Anne-Marie (2003): Governing the Global Economy Through Government Networks, in: *Global Transformation Reader*, ed. David Held and Anthony McGrew, Polity Press, Cambridge.
23. Scholte, Jan Aart (2000): *Globalization – A Critical Introduction*, Macmillan, London.
24. Sørensen, Georg (2004): *The Transformation of the State, beyond the Myth of Retreat*, Palgrave Macmillan, New York.
25. Stančetić, Veran (2012): *Reforma upravljanja u savremenoj državi – razvojni i demokratski potencijali decentralizovane države*, Službeni glasnik, Beograd.
26. Strange, Susan (2003): The Declining Authority of States, in *Global Transformation Reader*, ed. David Held and Anthony McGrew, Polity Press, Cambridge.
27. Vuletić, Vladimir (2003): Rivalski pristupi u izučavanju globalizacije, u zborniku: *Aspekti globalizacije*, Beogradska otvorena škola, Beograd.
28. White, Leslie A. (1959): Reviewed Works: Energy for Man: Windmills to Nuclear Power by Hans Thirring; The Atom and the Energy Revolution by Norman Lansdell, in: *American Anthropologist*, New Series, Vol. 61, No. 3.

THE MEANING OF SECESSION IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Summary: Contemporary political theory and science offer only modest results and knowledge about the phenomenon of secession. On the other hand, in terms of political practices, it is an actual phenomenon which often causes conflicts. Legal regulations, at a national, as well as international level, are quite vague and generalized, which makes space for different and often conflicting interpretations. This imprecision arises from the complex political and social issues on which there are no clear-cut answers. Therefore, the purpose of this article is the actualization and political observation of the phenomenon of secession. This includes analysis of the meaning, motives, conditions and determining factors of the secession. The paper also presents the controversies between secession and the nature of the modern state.

Key words: self-determination, secession, globalization, national state, sovereignty, governance

II

ГЕОПОЛИТИКА, ЕУ И МИГРАНТСКА КРИЗА

ГЕОПОЛИТИКА СИРИЈСКИХ МИГРАЦИЈА И ЕУ*

Сажетак: Проучавање феномена миграција углавном се своди на нормативистичко теоријско вредновање овог процеса, на демографско - културолошку анализу или на економске аспекте интеграције имигрантског становништва, а најређе на посматрање његове геополитичке димензије. У раду се анализира геополитичка димензија миграција из ратом захваћене Сирије ка ЕУ у оквиру два друга важна процеса – „арапског пролећа“ и системске кризе ЕУ које такође имају своје геополитичке димензије. Уочавајући однос масовног избеглиштва као нежељене, споредне последице тока ратних операција у Сирији и њихових геостратешких циљева, масовно мигрирање овог становништва из околних земаља Леванта ка централним земаљама ЕУ показује посве другу логику, више везано за геополитичке прилике у ЕУ него на нестабилном Блиском истоку.

Кључне речи: миграције, криза ЕУ, арапско пролеће, грађански рат у Сирији, геополитика, имигрантска криза у ЕУ, Шенген

Проучавање феномена савремених масовних миграција и судбина миграната¹ на месту њиховог приспећа у савременим друштвеним истраживањима претежно је усмерено или на нормативистичко теоријско вредновање ових процеса као пратеће појаве глобализације (већ у складу са идеолошким предубеђењима истраживача), или, пак, на анализу у демографско-културолошком кључу који посматра утицај њиховог приспећа на општу и радно способну структуру становништва државе имиграције те евентуалну (не)успешност њихове акултурације. Трећи приступ фокусиран је на економске аспекте интеграције дела радно способног имигрантског становништва и трошкове њиховог издржавања у оквирима својеврсне *cost-benefit* анализе. Убедљиво најзаступ-

* Рад је настао у оквиру пројекта 179014 кога финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

¹ Мигрирање представља селидбу људи у одредишне земље из које они не потичу нити имају њихово држаљство, а са намером сталног пребивања. Људи који прибегавају овој селидби називају се мигрантима (од латинског: *migrare*, луталица) или имигрантима (из перспективе државе у коју долазе), односно емигрантима (из перспективе земље коју напуштају).

љенији је први, нормативистички приступ, и то онај његов постмодернистичко-либерални вид који се, уз негативно вредновање државног суверенитета, граница и бинарних перцепција „нас“ и „њих“ (у овом случају статусно другачијих „држављана“ и „имиграната“) афирмативно односи ка масовним пресељењима становништва као процесима који ће постепено да потру државну сувереност те све бинарне дистнкције, укључујући и оне статусне.² За заговорнике либерализма универзални принцип слободе јачи је од домицилног статуса и свих из њега проистеклих пратећих разлика, а право на кретање јаче од државних норматива: у том кључу се разумевају и оправдавају процеси миграција који не само да треба да афирмишу овако разумевану универзалну слободу, већ и да укину постојеће разлике које носи досадашњи принцип државне суверености.

„Библија сведочи о два основна узрока миграција, *трбухом за крухом*, или миграција ради бољег живота (Аврам постаје Авраам и сели се у Обећану земљу) и миграција као последица рата/насиља (вавилонско ропство јеврејског народа због богоодступништва, односно вавилоског освајања).“³ Ова два разлога мигрирања остала су доминанта до данашњих дана који у себи садрже и све остале моменте за одлучивање за сеобу: од немогућности приступа ресурсима у месту ранијег настањивања, изостанка запошљавања, жеље за фамилијарним обједињењем, жудње за већим животним стандардом, измене климатских услова који се одражавају на опште услове живота и рада, бежање од ратних и политичких конфликта или природних непогода... Друштвена истраживања феномена мигрирања - уместо на геополитичке узроке и последице - усмеравају се пре свега на ткз. *push* и *pull* факторе – на факторе које их одбацују (из пређашње средине, тј. државе) и факторе који их вуку, привлаче (ка новој средин,тј. држави).⁴

Геополитичка димензија имиграција много се ређе узима у обзир, поготово геополитичке димензије узрока мигрирања и њене геополитичке последице. Миграње са својим геополитичким аспектима представља крупну исто-

² „Традиционална сувереност подразумева да држављански статус представља, ако не неопредељиву, а онда барем важну границу између *наше земље* и иностранства, између домаћег и страног. Она права која имамо у властитој земљи, оној чији смо држављанин (или држављанка) – немамо у другим земљама, у којима евентуално постоји само право на гостопримство и на минималну заштиту.... Либерална политика, наиме, полази од претпоставке да сваки човек на свијету има право на слободу. Слобода је највиша и једина универзална вриједност – она жеља коју имају сви људи на свијету, без обзира гдје се родили. Рођење у некој земљи, ствар је околности на које нитко од нас није могао утјецати. Нитко није заслужан што се родио у мирном и демократском дијелу свијета нити крив што се родио у сиромаштву и диктатури, рату и неслободи. Због тога што су људи рођени у овом другом лошијем и несигурнијем дијелу свијета, не заслужују бити трајно кажњени...“ каже Дејан Јовић у Јовић Дејан, „Азиланти и рат либералне и конзервативне Европе“, Нови Стандард, 13.октобар 2015., <http://www.standard.rs/svet/32900-%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8>.

Приступљено 15.10.2015. године.

³ Јанковић Слободан, „Савремени миграциони трендови: последице по Србију“, Национални интерес, 2/2010, година 6 vol 8., Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 228.

⁴ Видети Zeev Ben-Sira, Immigration, Stress, and Readjustment. Greenwood Publishing Group, Westport, 1997, стр. 7–10.

ријску константу, сасвим очигледну свакоме ко проучава процесе настанка, развоја и нестанка држава као територијалних, геополитичких творевина. Масовне миграције, нарочито оне читавих народа, кроз историју су мењале судбине држава: неке из корена потресали, дубински трансформисали њихову природу, неке разарали а на њиховим разрушеним темељима доводили до ницања нових држава, нових геополитичких ентитета. О томе сведоче напознатије историјске миграције: од античке феничанске и грчке колонизације Средоземља, „велике сеобе народа“ (375-800 после Христа) која је срушила Западно римско царство на чијим су рушевинима, из варварских протодржава, постепено никле европске нације и њихове државе, преко мигрирање белог становништва на новооткривени амерички континент (почевши од открића Новог света 1492. године, конквистадорских освајања и колонизације Латинске Америке до стварања пуританских колонија у Новој Енглеској (1620-1640) те потоњих имиграција у САД и Канаду (нпр. ирских миграната половином 19. века, „велике миграције“ у Канаду 1815-1850)), нама добро познате „велике сеобе Срба“ у Јужну Угарску из Старе Србије (1690. и 1730.) све до миграције хинду и муслиманског становништва 1947. након поделе Британске Индије на Доминион Пакистан (касније: Пакистан) и Индијски савез (касније: Републику Индију). Наравно, ту су и бројни савременији примери масовних миграција узроковани сукобима у другој половини 20. века и лошим економским стањем у „трећем свету“.

Геополитичке димензије „арапског пролећа“ и кризе ЕУ

Савремена мигрантска криза која потреса ЕУ не тиче се само повећања броја избеглица и имиграната који приспевају на њено тле различитим путевима са југа и југоистока, преко Медитерана и југоисточне Европе, већ и геополитичких димензија две велике кризе – северноафричко-блискоисточне кризе коју је донело „арапско пролеће“ (2011.) и унутрашње, системске кризе саме ЕУ, чије логике јасно кореспондирају са светском кризом започетом 2008. године, глобалним геополитичким токовима везаним за урушавање униполарног света те геостратегијама које се са различитих страна разигравају овим поводима. Обе кризе додатно су појачале већ деценијама присутне трендове махом економских миграција из нестабилних земаља у развоју ка развијеним друштвима западне Европе. Но, права поплава избеглица изазвана је немирима те политичком и економском дестабилизацијом широког простора Блиског Истока (Сирија, Ирак, Јемен), Северне и централне Африке (Либија, Еритреја, Сомалија, Судан, Нигерија) и централне и јужне Азије (Авганистан, Пакистан, Бангладеш) која има јасне геополитичке узроке, као што и правци којом се крећу колоне избеглица имају своје геополитичке разлоге и импликације. Са друге стране, диференцијација и конфузија унутар саме ЕУ (то јест - између њених држава чланица) око стратегија прихвата имиграната и њиховог правичног распоређивања јасно указује на њихово груписање у складу са различитим геополитичким оријентацијама све очитије израженим од избијања дужничке кризе у ЕУ.

„Арапско пролеће“ у геополитичком смислу представља драстичну дестабилизацију широког простора средњег дела Римланда на његовом северноафричком, медитеранском ободу, као и на Блиском и Средњем истоку све до периферије индијског потконента као јужног дела појаса додира светског копна и светско мора. Оно се рефлектује како на субсахарску, дубоко континенталну зону Африке што је, такође, захваћена процесима изразите динамичне нестабилности, тако и на просторе централне Азије које су, до даљег, почетком 21. века геополитички обуздане коалицијом великих континенталних играча (Русије, Кине) са регионалним силама (Иран, Казахстан) у циљу одржавања *status quo*-а, тј. стварања стабилних интересних сфера, ко-просперитетних зона и трансконтиненталних видова сарадње.

У стицају унутрашњих узрока дестабилизације (социо-економски проблеми, идеолошке размирице, демографски бум, стихијско пресељивање руралног становништва у урбане центре, промена начина живота услед нагле технолошке модернизације, негативне климатске промене, ресурсна инсуфицијенција, међуетничке и међуконфесионалне размирице са својим замршеним предисторијама али и идентитетска криза, геостратешка ривалства итд) са упливима спољних сила којима је дестабилизација одговарала чији је епицентар био арапски свет – започела је нова фаза разигравања глобалних геостратешких сценарија у условима светске економске кризе. Иницијални, појединачно најјачи дестабилишући фактор по режиме на простору средњег дела Римланда могу се идентификовати у манипулацији ценама хране од стране глобалних финансијских мешетара које су драстично покренуле прво социјалне, а потом и међуетничке тензије. Додуше, и раније су се дешавали социјални протести због поскупљења животних намирница: у Египту 1977, 1986. и 2008, у Тунису 1984. и 2008. године, али они нису довели до револуционарних преврата. Међутим, глобалне берзанске манипулације хране на светском нивоу у периоду април 2010 - април 2011 које су довеле до раста цена у просеку 36% (пшенице 77%) у исламским земљама, а пре свих манипулације „Голдман-Сакс“ путем емитовања фјучерса за храну која још није била ни засађена као и вештачким повећањем потражње, овај пут је дестабилизовао прво северноафрички обод Римланда, а онда и Арапско полуострво и Левант.⁵ Где ово није било довољно, путем распиривања племенских и етно-конфесионалних сукоба зарад прерасподеле моћи на рушевинама старих режима - а уз обилну инфилтрацију међународног тероризма и страног интервенционизма - рапламсани су грађански ратови на просторима Либије, преко Јемена до Сирије и (раније већ ратом девастираног) Ирака.

Ексалација насиља са циљем распада политичких система и њихових ионако трошних социо-економских конструкција као своју непосредну последицу имали су праву поплаву миграната који су бежали са ових простора. Миранти се - са средњег појаса Римланда те ионако њему ближих континенталних простора Африке и Азије – почињу кретати на север и северозапад, пут Европе као замишљеног богатог уточишта и сигурне зоне.

⁵ Детаљније у Janković Slobodan, Gajić Aleksandar, „EU Security Policy in North Africa and the Middle East“, Serbian Political Thought, no. 1/2015, Year VII, Vol. 11, Institute for Political Studies, Belgrade, стр. 39-69.

Почеци савремене мигрантске кризе сежу још у период између 2007. и 2011. када су прве веће групе мигранта из Африке и Блиског истока кренуле пут ЕУ. Тада су нпр. Грчка и Европска агенција за заштиту граница (Фронтекс) били принуђени да поопштре граничну контролу, што је 2012. године довело до опадања броја мигранатског прелажења између Турске и Грчке за чак 95%.⁶ Ратови који су ескалирали током „арапског пролећа“, а понајвише рат у Либији, поново су преокренули ове трендове. Услед пребега миграната бродовима преко Средоземља, Италија је била принуђена да покрене широку поморску операцију „Mare Nostrum“ која је трајала до 2014, након чега је надлежност над праћењем и спасавањем мигранта преузео Фронтекс са својом операцијом „Тритон“.⁷ Италија је још тада наишла на неслагање других чланица ЕУ по питању одобравања додатних средстава за ове операције, које су, по њима, само охрабривале и поспешивале масе миграната да се упуте у опасни прелаз преко Средоземља које је многе стајао живота.

Постоји осам главних праваца којима се (према Фронтексу) илегални мигранти крећу пут ЕУ: западно-афричка рута, западно-медитеранска рута (која иде из земаља Магреба до Шпаније и Француске), централно - медитеранска рута (од либијских и тунуџанских обала пут Апенинског полуострва), рута кроз Апулију и Калабрију, западно-балканска рута (од Грчке, преко Македоније и Србије до Мађарске и Хрватске), источно-медитеранска рута (прекоморским путевима са Леванта до грчких острва па, потом, на Балкан) и (најређе коришћена) рута преко источних граница (са постсовјетског простора) ка централним земаљама ЕУ. Најзначајнији правци су они са североафричких обала преко Средоземља до „меког трбуха“ европског западног дела Римланда (западна, централна и источна средоземна рута), као и она преко балканског мостобрана, која иде од турске обале до грчких острва и даље, кроз полуострво, пут средње Европе. Ради се о правцима који у геополитичком смислу показују порозност у ЕУ интегрисаног европског југа те неинтегрисаност доброг дела Балкана (који тако представља својеврсни проточни бојлер за масовне миграције).

Само у 2014. години, 283 532 илегалних имиграната ушло је у ЕУ преко Средоземног мора или кроз Западни Балкан, што је два и по пута већи број од броја приспећа илегалних имиграната у 2013. године. Половина њих је била из Сирије, Еритреје и Авганистана, а друга половина из других северноафричких, субсахарских те блискоисточних земаља.⁸ 2015. године тренд се мења: рута из Турске преко Грчке и Балкана узима првенство над поморским медитеранским правцем чије је прво одредиште било Италија. Већ у првих шест месеци 2015.

⁶ "Greece completes anti-migrant fence at Turkish legends border". Kathimerini, 17 December 2012. <http://www.ekathimerini.com/147035/article/ekathimerini/news/greece-completes-anti-migrant-fence-at-turkish-border> *приступљено 24.10.2015.*

⁷ "EC MEMO, Brussels, 7 October 2014, Frontex Joint Operation 'Triton' – Concerted efforts to manage migration in the Central Mediterranean". *European Union, European Commission*. http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-566_en.htm *приступљено 24.10.2015.*

⁸ Према "Annual Risk Analysis 2015", Frontex, 27 April 2015. *стр.* 59. http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annual_Risk_Analysis_2015.pdf#page=59 *приступљено 19.10.2015.*

број илегалних имиграната премашио је њихов укупни прилив 2014. године, са тенденцијом даљег, непрестаног раста. Док средоземним путем ка Италији махом пристижу афрички имигранти (из Еритреје, Сомалије и Нигерије), бројници су они блискоисточни који, преко Турске, пристују из Сирије (57%) и Авганистана (22%). За првих осам месеци 2015. године број имигранта који је пристигао у ЕУ оцењен је да премашује цифру од пола милиона.⁹ Еуростат је изнео податке о преко 600 хиљада захтева (услишена мање од трећина њих) за азил током 2014. године, чиме је премашен „рекорд“ из 1992. године. Две трећине приспелих азиланата смештени су у четири државе ЕУ – у Немачку, Шведску, Италију и Француску. У првој половини 2015. године број захева за азил је дошао готово до цифре од 400 хиљада. Према проценама стручних служби, преко три хиљаде имиграна се утопило у Средоземном мору 2014. године, покушавајући да користе морске руте. Сматра се да је за првих 13 година овог века преко 22 хиљаде миграната на овај начин страдало на истим деловима пута уласка илегалних миграната у ЕУ.

Ескалација мигрантске кризе одвија се и рефлектује на ЕУ која пролази кроз више етапа своје унутрашње системске кризе отпочете кризом јавног дуга. Системска криза ЕУ такође има изражену геополитичку димензију – у питању је диференцијација унутар ЕУ на основу различитих геополитичких и интересних предзнака од којих је, током хладноратовске и постхладноратовске епохе, била саздана ова супранационална творевина – на атлантистичку и средњоевропску, континенталну оријентацију. Оне су, премда у деценијском савезу, истовремено и ривали који се боре и надигравају по питању превласти у изграђеним институционалним структурама ЕУ и смеровима у којима они делују. Анлоамерички атлантисти одржавају своју дугодеценијску позицију хегмона стечену у светским ратовима и Хладном рату где, штитећи западни део Европе, истовремено врше и његово геополитичко „спутавање“ и контролисање. Средњоевропски континенталисти пак желе да кроз сарадњу (и са некадашњим противницима и са савезницима) остваре оно што нису успели у светским ратовима: да креирају, под својим водством и у складу са својим интересима, претежно аутономну геополитичку сферу између „светског мора“ и „срца копна“. Историјски гледано, на настанак и развој пројекта ЕУ несумњиво доминантнији је био утицај атлантиста. Они су евроинтеграције користили пре свега као средство геостратегије опкољавање Хартланда али и за контролу западног дела Римланда те за постепено ширење у дубину континенталне масе. Средњоевропљани су им се у овом захвату придруживали како би, берем делимично, остваривали и своје стратешке циљеве.

Светска економска криза, чији је епицентар у атлантистичком систему, несумњиво је ојачала позицију средњоевропског геополитичког концепта у његовим покушајима да се у значајнијој мери осамостали и покуша да наменте своју већу улогу у оквиру сложеног ЕУ здања. Истовремено, криза је отворила простор атлантистима да је преусмере и тако искористе постојеће економске

⁹ "More than 500 000 migrants detected at EU external borders so far this year", *Frontex*. 14 September 2015, <http://frontex.europa.eu/news/more-than-500-000-migrants-detected-at-eu-external-borders-so-far-this-year-fGa82v> приступљено 19.10.2015.

кризне налете да ове тенденције унутар ЕУ осујете. „Кроз активирање конструкционе, системске грешке уграђене у ЕУ и њену монетарну унију у времену њеног настанка (стварање јединственог монетарног простора без јединствене фискалне и економске политике, те изостанка чврсте контроле дозвољеног буџетског дефицита) врши се, менаџментом монетарне кризе и кризе јавног дуга, њено систематско спутавање и слабљење како се не би осамосталила и повезала са другим настајућим центрима моћи у периоду док је прекоатлански епицентар глобалног капитала захваћен кризном спиралом.“¹⁰ Док на атлантистичком геополитичком фону, осим Англосаксонаца и њихових историјских савезника, играју и неке бивше социјалистичке државе те неке од земаља јужне Европе дубоко погођене кризом и мерама штедње, „језгро“ европског континентализма чине, уз Немачка и Аустрију, делом и Данска и Шведска као и друге, овом концепту ближе земље које су приступиле ЕУ током „великог проширења“ 2004. године. Друга по значају чланица европске осовине, Француска, крајње је амбивалентна, некада се придружујући алтантистима, а некада континенталистима. Испод површине срдачних односа у структурама ЕУ одвија се динамично надметање ове две у сржи геополитички различите концепције – од спољнополитичких потеза, економских антикризних мера, питања даљег проширења ЕУ, институционалног преображаја и деловања, кадровских решења итд. Криза мигранта и дубоке поделе у приступу ношења са њом само је нови моменат у овом комплексном унутаревропском превирању. У оквиру ње, најзначајнији сегмент чини криза сиријских миграната, са сопственом геополитичком димензијом, узроцима и последицама.

Сиријски рат и мигрантска криза

Грађански рат у Сирији је сложен, са више нивоа и димензија - локалних, регионалних и оних међународних. У његове унутрашње разлоге спадају бројне слабости предратног сиријског политичког система, затим нарушени међуетнички и међуконфесионални односи, као и незадовољство социоекономским приликама који додатно погоршане са избијањем светске кризе. Од тренутка његовог распламсавања, грађански рат је постепено попримио конфесионално-етнички карактер сукоба између сунита окренутих радикалним верзијама исламизма и режиима око кога се групишу несунитске мањине, а пре свих шиитски алавити. У међународним размерама борба етно - конфесионалних војски и њихових фракција представља вид „геостратешког надигравања између околних регионалних, па и великих сила што у грађанском рату имају своје фаворите које помажу и преко којих желе да остваре неке од својих ширих, виталних стратешких интереса. У том смислу сиријски грађански рат се претворио у типични „рат преко посредника“ (“Proxy War”) где се, преко локалних актера, надмећу велике силе – феномен толико пута виђен током 20. века, од шпанског грађанског рата до практично свих релевантнијих хладнора-

¹⁰ Гајић Александар, „Геополитика кризе ЕУ“; у зборнику Криза ЕУ – оквири, домети, трендови (ут. А Гајић, М. Игрутиновић), ИЕС; Београд, 2014, стр. 147.

товских сукоба.¹¹ Прави узрок избијања рата је поремећај пређашње равнотеже снага између сунитских и шиитских држава на Блиском истоку кога је нарушила америчка инвазија на Ирак 2003. и тамошњи грађански рат, који је, укупно узевши, довео до пораста утицаја Ирана на шиите у региону. Све то је створило утисак о готово извесној перспективи иранске регионалне хегемоније које се прибојавају пре свих сунитске заливске државе. Због тога су ове државе кризна дешавања током „арапског пролећа“ виделе као погодну прилику да, између осталог, дестабилизују Сирију као важног иранског савезника и тако покушају да потисну нарасли утицај Техерана. Кроз помагање различитих радикалних група у настојању да сруше Асадов шиитско-хришћанско-мањински режим у Дамаску, стратегијски план ових држава је био тај да прекину „шиитски лук“ који се преко Ирака и Сирије пружа до Средоземља, до Либана, а са крајњим циљем да одвоје шиитски Хезболах од Хамаса и потом ликвидирају. Тим настојањима се са севера, из сопствених интереса, придружила и Турска чији АКП режим подржава умерене „нерадикалне“ устанике тз. „Слободне сиријске армије“ у борби против Асада, а посредно и исламисте који се боре против сиријских Курда који живе на северу земље, дуж турске границе. „Ово је, повратно, само појачало осовину Дамаска и Техерана, који је видео у побуни „заверу сунита“ која смера да им преотме стратешке позиције у Сирији као „срцу Леванта“, па је, заједно са либанским Хезболахом, похрлио да помогне савезнички Асадов режим.“¹² У позадини регионалних играча налазе се и велике силе са својим стратешким пројекцијама: западне силе кроз менаџмент конфликта услед постојећи регионалних противуречности, смерају да преобликују регионалну геополитичку ситуацију у правцу стварања „Великог Блиског истока“, која након подршке рушењу Адаса смера да се обруши на нараслу иранску моћ и потпуно истисне руске и кинеске утицаје у овом делу света. Због тога Русија, подупирући иранске савезничке напоре, чврсто брани Башара Ал Асада као стратешког савезника на Блиском истоку чија би сунитска радикализација могла да има озбиљне геополитичке последице – постепено окруживање Ирана и омогућавање радикалном исламизму да, уз благонаклоност Запада, започне озбиљнију инфилтрацију на просторе Кавказа и Средње Азије.

Четворогодишњи рат између различитих фракција, међу којима су се многе отеле контроли својих инспиратора, имао је као своју непосредну последицу не само погибију између 200 и 300 хиљада људи,¹³ већ и масовно расељавање домицилног становништва. Више од половине предратног становништва Сирије је расељено, што унутар ратом захваћене земље, што у околним земљама. Процењује се да близу 13 милиона житеља ове земље који се и даље налазе унутар њених граница требају хитну хуманитарну помоћ. Око 6,5 милиона људи је расељено унутар Сирије, а око 4,2 милиона у околним земљама (95% њих у пет суседних земаља – Турској, Либану, Јордану, Ираку и

¹¹ Гајић Александар, „Грађански рат у Сирији - геополитички оквир“, Култура Полиса бр. 28, 2/2015, К. Полиса и ИЕС; Нови Сад, 2015, стр. 27.

¹² Исто.

¹³ Видети: "310,000 people killed since the beginning of the Syrian Revolution". The Syrian Observatory for Human Rights. 16 April 2015. приступљено 20. 10.2015.

Египту). Према проценама УНЦХР-а из октобра 2015.¹⁴ године укупан број избеглица из Сирије у другим земљама (не узимајући обзир стране који су напустили своја пребивалишта у Сирији) се процењује на 4,183,535 од чега је у Турску пристигло њи 2,13 милиона, у Либану 1,18 милиона, у Јордана 629 хиљада, у Ираку око 250 хиљада, у Египту око 130 хиљада. Постоје и непроверене процене о броју избеглица у Саудијској Арабији и Кувајту, које се крећу од тога да су избеглице веома малобројне до оних који сматрају да су ове земље примиле више стотина хиљада избеглица али да их тамошње власти нису ни на који начин регистровале.

Није тешко временски одредити почетак и темпо избегличке кризе: већ након првих побуна и жестоког одговора власти у Дамаску, 3. Маја 2011. забележен је прелазак првих избеглица из Сирије у Турску (њих око 300, до половине маја већ око 1000).¹⁵ Турска формира први избеглички логор у провинцији Хатај. У истом периоду избеглице стижу у северни Либан, у село Вади Калед. Након борби око Јиср ал Шогура, који је практично уништен, многе хиљаде избеглица почињу да се сливају у Турску. До краја године у Либану је било шест хиљада избеглица, а хиљаду и по у Јордану. Турска је због тога отворила шест кампова за њихов прихват. Већ у првим месецима 2012. њихов број у Турској је био 13 хиљада, док су десетине хиљада њих тек пристизале. Регистроване избеглице у Јордану досегле су цифру од 80 хиљада које су биле смештене у Рамти и Мафраку, док је први већи број избеглица запажен и како улази у Ирак. У Либану број сиријских избеглица дошао је до броја 8,5 хиљада смештених претежно у долину Бека. Од априла 2012. године број избеглица у околиним државама почиње драстично да расте услед распламсавања борби. Рачуна се да је тада већ више стотина хиљада лица било интерно расељено широм сиријске територије.

Током лета 2012. године, када су се жестоке борбе водиле око престонице Дамаска, највећи број избеглица бежи пут Либана, уз стално повећање њиховог броја у Јордану и Ираку. УНХЦР процењује да је половином јула било 112 хиљада избелица у околним државама, да би их крајем године било већ преко 400 хиљада, највише у Турској (135 хиљада), Ираку (преко 60 хиљада), Либану (око 42 хиљаде), Јордану (око 150 хиљада), Египту (око 13 хиљада регистрованих и преко хиљаду нерегистрованих)¹⁶. Следеће 2013. године овај тренд био је настављен: број избеглих у околне државе се повећао на око 1,3 милиона, а прве значајније групе избеглица примешћене су како из Турске покушавају да уђу у Бугарску, чланицу ЕУ.¹⁷ У септембру, међу имигрантима које преко Средоземља покушавају да се домогну Италије, примећено је

¹⁴ UNHCR Syria Regional Refugee Response/Total Persons of Concern". UNHCR. 15,10 2015. приступљено 20. 10.2015.

¹⁵ "Turkey preparing for large numbers of Syrian refugees". Ya Libnan. 3 May 2011, <http://yalibnan.com/2011/05/03/turkey-preparing-for-large-numbers-of-syrian-refugees> приступљено 21. 10.2015.

¹⁶ United Nations High Commissioner for Refugees. "UNHCR - Number of Syrian refugees triples to 112,000 since April". <http://www.unhcr.org/500530136.html>, приступљено 21.10.2015.

¹⁷ <http://yalibnan.com/2011/05/03/turkey-preparing-for-large-numbers-of-syrian-refugees/> приступљено 21.10.2015.

значајније присуство Сиријаца међу у масама азиланта из северне и централне Африке. Они су на пут овим правцем махом кренули из Египта који их је претходно прихватио као избеглице са ратом захваћених простора. До краја 2014. године институције које се баве миграцијама становништва процењују да је број интерно расељених лица у ратом захваћеној Сирији премашао 6,5 милиона док је више од три милиона избегло ван територија ове земље: у Јордан преко 600 хиљада, у Турску преко 800 хиљада, у Либан 1,4 милиона. Са оваквим високим цифрама, простор Сирије је постао подручје одвијања највеће савремене хуманитарне катастрофе у свету. 2015. година донела је масовну миграцију Сиријаца смештених у околне државе као простору ЕУ, који су до августа месеца поднели преко 300 хиљада захтева за азил у европским земљама.¹⁸

Правци кретања избеглица са територија Сирије у околне блискоисточне земље пре свега су узроковани логиком ратних операција и материјалних разарања: јасно је уочљива корелација између броја и праваца кретања избегличких колона са правцима војних операција и борбама на одређеним подручјима. Иако се ове операције воде са јасним не само војним већ и геостратешким циљевима зарађених страна, њихов циљ није - или бар није приоритетно - етничко чишћење становништва и промена његове територијалне распрострањености унутар Сирије. Поједине исламистичке групе, додуше, показују тенденцију да врше масовне злочине над несунитским, пре свега хришћанским и алавитским становништвом, али је њихова примарна мотивација за то идеолошко-верска, а не просторно – стратешка. Промена броја и структуре становништва те број изгубљених и правац њиховог бежања са ратних подручја споредни резултат настојања да се војно овлада простором за кога се бори више сукобљених страна. На ово зарађене стране свакако пристају и, штавише, рачунају на њихове последице, мада им то није примарни циљ.

Резултат масовног пресељења дела сиријске популације своје последице има у околним државама, драматично утичући на структуру становништва неких од њих те вршећи значајно економско оптерећење (пре свих Либана и Јордана), што у збиру може да има и своје дугорочне социјалнополитичке, па и геополитичке последице. У такође ратом захваћеном Ираку прилив сиријских избеглица (око 250 хиљада у 2015. години) само додатно је погоршао тамошњу хуманитарну катастрофу, будући да је у део Ирака кога контролише влада у Багдаду од исламиста избегло око 1, 8 милиона људи. У већим и моћнијим државама, као што су Турска и Египат, ове последице нису ни приближно од толиког значаја, али могу снажно да утичу на тамошњу политичку климу и унутрашње процесе. Ипак, у геостратешком смислу је симптоматично да избеглички таласи и целокупна криза се пре свега преливају на запад (Либан), југозапад (Јордан) и север (Турску). Сунитске монархије са Арапског полуострва (Саудијска Арабија, Катар итд), које су на све начине помогле устанике да се рат у Сирији распламса, а које при томе имају довољно средстава да удоме

¹⁸ Према УНЦХР-у, видети: <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/asylum.php> приступљено 21.10.2015.

значајнији број истоверних Арапа, то не чине, или - ако и прихватају мањи број њих – то чине „испод радара“, без регистравања и званичне помоћи, штитећи своја буџетска средства, општи стандард сопственог становништва и њихова радна места од неминовних промена које би, обзиром на њихову укупну популацију, изазвао прилив великог броја избеглих попут оног у Турској или Либану. Званично ни један Сиријац није затражио азил у заливским државама, премда је њихов фактички број којим се лицитира негде између 100 хиљада и (свакако претеране цифре) пола милиона. Треба напоменути да ни једна заливска држава није пописница Конвенције о избеглицама УН, па је необавезују стандарди које она прописује у вези са људима који су побегли са ратом захваћених подручја. Такође, све друге арапске земље, изузев Алжира, Судана, Мауританије и Јемена задржале су визни режим према сиријским држављанима, не показујући ни најмању жељу да укину баријере према становницима ове ратом опустошене земље. Напротив, доследно су задржали своје баријере.

Логика мигрантских таласа и ЕУ

Ако је масовно избеглиштво дела сиријске популације у околне блиско-источне земље било секундарна последица ратне логике испод које се налазе геостратешки интереси сукобљених страна и великих сила које их подржавају и преко којих теже да се позиционирају у једном типичном „посредничком рату“ (проху war), логика покретања мигрантских маса према срцу ЕУ је самостална и прилично другачија. Она је, као прво, део ширих миграција из афричког и азијског дела Римладна кроз меки трбух ЕУ ка његовом средишту, а која је је од раније присутна и примарно мотивисана економским разлозима. Миграције овим правцима интензивно трају већ више од две деценије и доносе читав низ нових проблематичних ситуација европским земљама у које се мигранти уселјавају. „Ти људи, који долазе из другачијих култура, са навикама и традицијом који се разликују од европских, прво су мислили да обезбеде себи материјални бољитак. Тада је незапосленост у европским земљама била на нивоу од пет одсто и посла је било. Прва генерација није правила проблеме. Већ са другом, а посебно са трећом генерацијом, настају сукоби. Потомци оних који су се иселили како би живели боље него у Пакистану, Нигерији, Замбији или у Турској, желе да земљу домаћина претворе у Турску, Пакистан или Нигерију. Према подацима британске полиције, у тој земљи има 751 четврт у којој не владају ред и закон. У Шведској је 55 таквих четврти, у Француској је исти случај.“¹⁹

Управо мигрирање са описаним последицама је драстично интензивира-но са дестабилизацијом читавог простора које је донело „арапско пролеће“,

¹⁹ Јанковић Слободан, „Србија и сеоба народа“; Вечерње новости, 03.09.2015, <http://www.novosti.rs/%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8/%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0/%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%88%D1%82%D0%B2%D0%BE.395.html:565582-Dr-Slobodan-Jankovic-Srbija-i-seoba-naroda> приступљено 24.10.2015.

које је инспирисано и подржано пре свега од стране атлантистичке геополитичке опције. Обзиром да су масе Сиријаца, избегле у земље блискоистичног окружења као сигурне земље, у највећој мери тамо смештене већ више година као и да је њихов мотив миграција ка ЕУ пре свега економски - у процесима свог масовног пресељења они више не представљају избеглице, већ класичне мигранте које желе да добију азил у земљама са високим стандардом. Ако је њихова избегличка судбина тужна и буди сажаљење, а њихова мотивација за миграцијом у богатије земље сасвим разумљива – начин, брзина, организација кретања те бројност мигрантских кретања указују на нешто сасвим друго: на планирано и добро усмерену активност која има читав низ жељених и нежељених последица, између осталог и оних геополитичких.

Наиме, бројност у кратком року на миграције покренутих маса је крајње необична: процене УН, базиране на дугорецијском проучавању избегличке проблематике, стоје на закључцима као се више од 80%, а некад и близу 90% избеглица (а данас их у свету има око 59 милиона) широм света остају да пребивају у регијама из којих потичу, те да се, по обустављању сукоба, велика већина њих враћа у своју постојбину. Зашто избеглице по правилу у највећој мери остају у окружењу земље из које су избегле? Зато што се надају релативно скором повратку и зато што немају могућности, то јест довољно материјалних средстава за наставак миграција. Ако их околне земље релативно добро прихвате, омогуће им иоле прихватљиво збрињавање те их издржавају – они остају у овим земљама све док се не стекну услови за повратак.

Ситуација са сиријским мигрантима потпуно искаче из ових оквира: иако су, као избеглице, они смештени у културно, етнички и професионално сродне државе у региону, а највише у оне које су, попут Турске, Јордана и Египта са својим економским потенцијалима у стању да их збрину, Сиријци се одважују на веома дуг, ризичан и скуп пут као земљама ЕУ, које, додуше, имају значајну потребу за имиграционом радном снагом,²⁰ али не у толиком обиму и такве радне, образовне и старосне структуре какву, са кратким роком приспећа, „омогућавају“ мигранти. Такође, мигрантске масе показују велики степен упућености у кретање постојећим правцима и реагују готово моментално на њихове измене; добро су међусобно координисане и прилично добро познају прилике у земљама кроз које се крећу; имају довољно новчаних средстава (и то не само готовинских, већ подижу донирани новац уз помоћ кредитних картица итд), упорни су да досегну циљане дестинације – неке од најразвијенијих земаља ЕУ, а не оне земље који имају нешто нижи стандард. Финансијску подршку да изведу дуг и тежак пут добијају не само од сродника који већ живе у државама ЕУ, већ, пре свега, од стране заливских монархија које су подржале устанак који је разорио њихову матичну земљу, то јест од истих оних које нису показали никакво интересовање да приме и региструју избеглице. Постоји низ материјалних доказа о видео претентацијама у избегличким

²⁰ Неке од процене Европске комисије су да је, за одржавање постојећег економског и социјалног система услед негативних демографских трендова у ЕУ, потребно у наредне две деценије примити око милион миграната годишње, на простору целе ЕУ. Видети: Hugo Brady, *EU migration policy: An AZ*, The Centre for European Reform, London February 2008, стр. 14.

камповима у Турској о томе како стићи до Немачке за пет дана, као и о томе да се колонама избеглих на кредитне картице масовно уплаћују довољни износи да би се етапно пребацили до срца ЕУ:

Број сиријских миграната је изузетно висок гледајући и у односу на укупан број миграната који пристижу у Европу, као и у односу на укупну избегличку популацију смештену у земље блискоисточног региона. Док је до 2014. године највећи број миграната стизао у ЕУ из послератне, значајно девастиране Либије преко Средоземља за Италију (њих око 170 хиљада) док је мањина (око 50 хиљада) стизала преко Турске за Грчку, у 2015. десио се преокрет: сада трећина свих миграната у Европу пристиже из Турске преко Грчке ка средњој Европи (тачније: сада је „средњом медитеранском ругом“ за Италију пристигло 121 хиљада миграната до септембра 2015. године, док је из Турске за Грчку је у истом периоду стигло преко 310 хиљада миграната, највише Сиријаца (њих 70%)). Све то упућује на планско, организовано помагање масовног миграција у Европу у до сада незабележеним размерама (у 2015. је удвостручен њихов укупан број у односу на 2014.), посебно ако се посматра удео оних који мигрирају у односу на бројност укупне избегличке популације на Блиском истоку.

Постоје различите спекулације о томе ко спонзорише и усмерава таласе миграната ка ЕУ: неки аналитичари сматрају да је у питању директна и искључива стратегија атлантиста и њима придружених, савезничких петродоларских монархија да се масе миграната преселе у Европу. По њима, целу операцију спроводе разне добротворне организације махом из САД и других англосаксонских земаља, чији се медији, такође, крајње афирмативно односе према мигрантима у њиховим настојањима да досегну земље имигрирања. „Свако јутро, каже Сламова, пред банкоматима у Атини, Београду, Будимпешти, односно у пограничним местима, стварају се редови којима се тискају мигранти, Неко им, значи, са оне стране океана шаље новац.“²¹ Други истраживачи овог феномена, попут Јелене Ларнове, специјалисте у области информационе технологије, имају нешто изнијансираније мишљење, не сваљујући аутоматски кривицу само на политичке врхове држава које, додуше, имају у оваквим сложеним ситуацијама и своје геополитичке циљеве, али не руководе непосредно организовањем миграција. „Она сматра да „операцију избеглице“ организује, финансира и подстиче група, односно савез разних невладиних и других организација повезаних са шпијунским, финансијским, крупним медијским и другим круговима. Они имају утицај и на највише политичке па и владајуће кругове Запада. Групе овог савеза представљају стубове глобалне криминалне економије која посредством банкарско-финансијске сфере директно узајамно дејствује са легалном привредом.“²² Сличним речником, мађарски премијер Орбан је за организовање и финансирање масовних миграција преко територи-

²¹ Милошевић Ђорђе, „Окупација Европе: реална опасност или иррационални страх?, портал НСПМ; <http://www.nspm.rs/savremeni-svet/okupacija-evrope-%E2%80%93-realna-opasnost-ili-iracionalan-strah.html?alphabet=1> приступљено 24.10.2015.

²² Исто.

је његове земље оптужио Џорџа Сороса.²³ Трећи заступају тезу како иза мигрантских покрета са Блиског истока стоји сама Турска држава како би уценила ЕУ да отвори њен дуго времена заустављени процес евроинтеграција и при том хитно добије довољно средстава за издржавање масе избеглица смештених у камповима на југу турске територије. „Ердоган је планирао да проблеме које тај талас производи искористи као неку врсту уцене у „преговарачком процесу“, уз помоћ које би успео да избоксује убрзан пријем Турске у ЕУ... Кад је покренуо стотине хиљада сиријских избеглица из својих кампова, Ердоган је знао да ће подстаћи хуманитарну, социјалну и политичку кризу у ЕУ, која ће бити принуђена да га клечећи на коленима моли да заустави талас по сваку цену. Тим мотивом се водио кад је отпутовао у Брисел са фрапантним захтевом да ЕУ исплати његовој земљи милијарде долара и да им омогући убрзани пријем у ту организацију, што је само доказало да је од почетка планирао да карту избеглица користи као уцену зарад остварења својих циљева.“²⁴ – тврди Андреј Корбико.

Уместо закључка

Не прихватајући априорно све ове хипотезе (које се не искључују, већ у великој мери, надопуњују) нити морално вреднујући интересне позиције и пројекције актера „избегличке кризе“ усмерићемо се пре и изнад свега на њене геополитичке последице: јасно је да овакви покрети великих мигрантских група у геополитичкој перспективи највише погодују атлантистичкој концепцији, а највише штете средњоевропској, те да је ови први, ако директно и у потпуности не инспиришу, организују и финансирају, посматрају и подржавају са крајњом благонаклоношћу, будући на њене геополитичке последице. Наиме, и поред потребе земаља ЕУ за годишњим приливом миграната различитог стручног профила, оваква њихова количина се, нагло и центрирано, пребацује не као оптерећење на целу ЕУ, већ претежно на оне који чине осовину другог, у односу на атлантистички ривалског геополитичког концепта унутар ЕУ. Премда су ове државе са својим привредама у стању да поднесу готово цео терет масовних миграција у досадашњем обиму, њихово приспеће им представља значајно економско оптерећење које - у времену када покушавају да се изборе на читавом другом низу поља да наметну по себе повољније решење и постепено преуреде системском кризом угрожену ЕУ у правцу који је по њих најпожељнији - им нимало не треба.

Осим тога, мигрантске колоне у стању су да дестабилизују читав низ економски и организационо слабијих транзитних држава на путу ка „срцу ЕУ“, како оних које су пуноправне чланице тако још више оних који су у номинал-

²³ Видети Gegely Andrasz, „Orban accuses Soros of stoking refugee wave to weaken Europe“, Bloomberg Business, October, 30.2015 <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-10-30/orban-accuses-soros-of-stoking-refugee-wave-to-weaken-europe> приступљено 4.11.2015.

²⁴ Корбико Андреј, „Избегличка геополитика или Србија у опасности“, Нови Стандард, 23.10.2015, <http://www.standard.rs/svet/32962-%> приступљено 24.10.2015.

ном процесу придруживања. У време када услед снажних израза кризе и међусобно супростављених стратегија њеног превазилажење долази до пуцања по шавовима, па и до конфронтација по читавом низу антикризних мера (од мера штедње, начина покривања јавног дуга, заједничке спољне и безбедносне политике, питања федерализације и кадровских решења која неминовно утичу и на природу и начине спровођења конкретних мера) између чланица ЕУ, чак и ранија, до тада неупитна решења и достигнућа ЕУ која су релативно функционисала и око којих је, грубо узевши, постојао какав-такав консензус услед интересног преклапања – сада су, услед кризе изазване приливом миграната, такође доведене у питање.

У питању је, пре свега, опстанак „Шенгенског споразума“ који обухвата 26 земаља чланица ЕУ (и пет чланица ЕФТА) који су укунули своје међусобне, унутрашње границе а задржали само спољашњу граничну контролу, као и „Даблинских прописа“ који регулишу материју одговорности свих држава чланица да на прописани начин третирају захтеве за азил. Ексалација мигрантске кризе довела је до делимичне суспензије „Даблинских прописа“. То је, затрпана захтевима за азил, прва учинила Мађарска која је 23. јуна 2015. престала да прима азилатне које су из ње крочили у друге ЕУ земље, па бивали враћани у њу. 24. августа Немачка је суспендовала „Даблинске прописе“ и сама преузела решавање захтева за азил. Следиле су је Чешка, Аустрија и Данска. Важно је приметити како све ове земље припадају или гравитирају „средњоевропском“ геополитичком континентализму.

Суочавање са избегличком кризом довело је до делимичног напуштања „Шенгенског споразума“ који у перспективи прети његовим распадом. 9. септембра 2015. Данска је затворила своје железничке и аутомбилске правце са Немачком. Немачка је три дана касније увела привремену граничну контролу са Аустријом, док је Чешка на граници према Аустрији појачала полицијску контролу. Већ наредни дан, Аустрија је учинила исто на граници ка Мађарској користећи уз полицијске и своје војне капаците. Мађарска је распоредила своје снаге ка Србији уводећи од тог дана нове законске прописе који сва лица која илегално улазе на њену територију сочавају сам могућом затворском казном од 3 до 5 година.

Реакције на кретање мигранта, уз изградњу граничних препрека и стационирања служби за сузбијање илегалне имиграције, довеле су до бројних граничних неприлика, сукоба и нереди: на граничном прелазу из Грчке у Македонију, на прелазу из Србије у Мађарску итд. Мађарска је подигла бодљикаву жицу дугу 175 км дуж целе границе са Србијом, а потом на исти начин оградила и део границе са Хрватском. Словенија је блокирала транзит миграната из Хрватске уз најаву смањења броја коју ће у будуће да пропушта кроз своју територију. Аустрија је најавила пуно оспособљавање границе ка Мађарској чија би функција била ограничена на шест месеци, док је Немачка увела рестрикције железничког саобраћаја иу Аустрије.

Развој догађаја несумњиво указује на делимично урушавање Шенгенског споразума. Он је донео додатну политичку конфузију између држава чланица

ЕУ и обзнанио њихову додатну поларизацију како према мерама појединих држава, тако и према предлозима да се заједнички реши проблем миграната (предлог Жан Клод Јункера није наишао на одобравање).²⁵ То је довело до различитих спекулација и промишљања прогностичких сценарија о даљем исходима ношења са мигрантском кризом и њеним последицама на функционисање ЕУ. Разматрају се сценарији где би се режим азила поделио на два дела (северни под вођством Немачке и јужним, под предводништвом Италије), затим где би се режим граница распао на три целине (западну, источну и јужну). Трећи сценарио је онај у коме би поспешивање реформи зарад придруживања западног дела Балкана доживело колапс, а ове земље биле избачене из Шенгенске зоне. У четвртном сценарију би Турска, незадовољна због задржавања рестриктивног визног режима према њој, директно „активирала“ све сопствене мигранте и, попут „оружа за масовно мигрирање“ упутила их да преплаве ЕУ. Постоје и сценарији који се баве разматрањем перпектива даљег, још драстичнијег суочавања целе ЕУ са „мешаном миграцијом“ (економском и ратном) уз помоћ новог, заједничког режима надзора спољних граница ЕУ који би подразумевао ремилитаризацију граничне контроле, као и сценарији у коме би цео међународни режим који се тиче избеглица и миграната доживи колапс...²⁶ Сви ови сценарији нам указују не само на невеселе перспективе ЕУ у ношењу са „оружјем за масовно мигрирање“ већ и на стратешке интересе значајних међународних играча који ова масовна кретања користе зарад сопствених, ширих циљева, у много већој геополитичкој игри.

Литература:

1. Brady Hugo, *EU migration policy: An AZ*, The Centre for European Reform, London, February 2008
2. Gajić Aleksandar, „Geopolitika krize EU“; u zborniku Kriza EU – okviri, dometi, trendovi (ut. A Gajić, M. Igrutinović), IES; Beograd, 2014
3. Gajić Aleksandar, „Građanski rat u Siriji - geopolitički okvir“, Kultura Polisa br. 28, 2/2015, K. Polisa i IES; Novi Sad, 2015
4. Videti Gegely Andrasz, „Orban accuses Soros of stoking refugee wave to weaken Europe“, Bloomberg Business, October, 30.2015
<http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-10-30/orban-accuses-soros-of-stoking-refugee-wave-to-weaken-europe>
5. "Greece completes anti-migrant fence at Turkish border". Kathimerini. 17 December 2012. <http://www.ekathimerini.com/147035/article/ekathimerini/news/greece-completes-anti-migrant-fence-at-turkish-border>

²⁵ Председник ЕК злагао се да се 160 хиљада тражилаца азила разместе широм ЕУ по принципу нових договорених квота али није наишао на разумевање значајнијег броја држава чланица ЕУ. Вође Вишеградске групе су на септембарском митингу у Прагу прокламовали како неће прихватити никакве наметнуте квоте које би важиле на дужи рок.. Француска је изјављивала да ће у року од две године прихватити 24 хиљаде азиланата, а Велика Британија 20 хиљада.

²⁶ Више о свим овим могућим сценаријима еволуције мигрантске кризе у ЕУ код: Parkes Roderick, *EU and the Geopolitics of Migration*, Unipaper no 1. © SWEDISH INSTITUTE OF INTERNATIONAL AFFAIRS, 2015, <http://www.ui.se/eng/upl/files/111585.pdf> приступљено 24.10.2015.

Summary: Research of the phenomenae of migration is mostly directed towards normativistic theoretical valuation of this process, on demographic and cultural analysis or on economic aspect of integration of immigrants, and, quite rarely, on observation of its geopolitical dimension. This Paper analyses geopolitical dimensions of migrations from Syria and its civil war to EU by taking into consideration two other important processes - “Arab Spring” and system crisis of EU, also with their geopolitical dimensions. By agnizing relation between mass migration as undesirable, accidental consequence of war operations and their geostrategic goals, movement of this population from surrounding Levant countries to central EU member states expresses quite different logic that is more connected to the situation in EU than in the unstable Near East.

93

ДРАГАН ПЕТРОВИЋ

Институт за међународну
политику и привреду

Београд

НАТАША ТОМИЋ-ПЕТРОВИЋ

Саобраћајни факултет

Београд

УДК 314.112(4+5):314.15

Оригиналан научни рад

Примљен: 02.02.2016

Одобен: 13.02.2016

Страна: 95-107

ЕВРОПА И МИГРАЦИЈЕ СА ВАНЕВРОПСКИХ ПОДРУЧЈА - ИСТОРИЈА И САДАШЊИ ПРОЦЕСИ

Сажетак: Европски континент је током историје захваљујући свом убрзаном цивилизацијском развоју, географским открићима које је предводио и напосле политичком, економском и војном експанзијом, укључујући на свом врхунцу и колонијална освајања, имао извесну доминацију у односу на друге континенте и цивилизације. Када су у питању миграције оне су се све до процеса деколонизације одвијале углавном у правцу европског становништва ка колонијама и другим континентима, док су миграције неевропеидних народа ка Старом континенту биле фрагментарна појава, тек нешто појачана последњих деценија. Међутим, последњих година је видљив талас миграција ка Европи, посебно земљама ЕУ са Блиског истока, Северне и субсахарске Африке. У раду се анализира процес миграција популације Блиског истока, северне и субсахарске Африке ка Европи последњих година, проузрокован добрим делом сукобима и немирима у овим деловима света, као и сиромаштвом. Европска унија до сада по овом питању наилази на велики изазов и нејединство својих чланица, што додатно проширује саму вишедимензионалну кризу Уније која је у току.

Кључне речи: Миграције; Европа, Европска унија; Блиски исток, северна и субсахарска Африка; Мигрантска криза

Током своје историје Европски континент се суочавао у неколико наврата, искључиво током Средњег века (а у случају турског притиска и почетком Новог века), са најездама ваневропских освајача који су у вишевековним периодима у три наврата успели да запоседну рубне области старог континента. Међутим, модерне миграције ваневропског становништва су превасходно везане за колонијалну епоху и прилив ваневропског становништва тим путем. Ипак масовнији прилив становништва са тих подручја је настао у периоду деколонизације. У периоду деколонизације највећи део миграната се односио на европеидно становништво белих колона који су долазили у метрополу, а тек у мањој мери, али ипак осетно и када је у питању домицилно и у целини становништво неевропског порекла. Међутим, тек у периоду након Другог свет-

ског рата, јавља се у већем броју популација из колонија која се настањује у својим европским метрополама. Најчешће су то биле привремене миграције – студије и школовање у целини, административни и пословни разлози. Тек са развојем процеса деколонизације јавља се у осетнијем броју популација неевропског порекла у европским метрополама која се ту трајно настањује. Њихови мотиви су страх од репресије у својим домицилним земљама које стичу независност и лична несигурност за себе, чланове породице и (или) капитал са којим располажу, а временом је све већи мотив постао економски фактор. Економски фактор у правцу привременог или чак трајног боравка везано за запошљавање и обезбеђење егзистенције.

Током протеклих око пола века та мигрантска популација је бројчано значајно ојачана на различите начине: због високог природног прираштаја; због либералних законских решења која омогућавају и члановима фамилије, негде и шире, да се доселе привремено или трајно у европске земље; због повремених таласа несигурности, укључујући и грађанске ратове, етничке сукобе и друго, где су нови мигранти у осетнијем броју долазили у европске земље; потом доласци на привремени рад из економских разлога или на школовање, који су се временом претварали у дуже или чак трајно живљење у Европи. Временом су висока социјална давања по стандардима Европске Уније (у даљем тексту: ЕУ) привлачила бројне популације и мигрантске таласе да долазе у европске земље. Ипак последњи велики талас миграција претежно арапског и другог муслиманског становништва са Блиског истока, Средњег истока (Авганистан), северне Африке, са акцентом на Сирији, по свом обиму и континуитету, до сада је невиђен на европским просторима, и између осталог је заљубљао и прети да угрози опстанак и саме ЕУ.

Колонијална епоха и прилив миграната неевропског порекла у њихове метрополе и Европу

Колонијална освајања су започета у периоду Великих географских открића, крајем XV и почетком XVI века. Тада су их чинили поглавито Шпанија и Португалија, да би се потом у колонијална освајања укључиле Француска, Холандија и потом и Енглеска (Британија), нарочито током XVII и XVIII века. Већ у првим деценијама XVI века Шпанија и Португалија су запоселе Латинску Америку, низ обалских места са пристаништима у Африци, као и неким приморским подручјима у Азији (Филипине, делове Индонезије, Индије и др). Током XVII и XVIII века Британија, Француска и Холандија су заузеле највећи део Северне Америке и стекле више упоришта у области Кариба, Африке и Азије, где су се често сукобљавале за превласт са Португалијом и Шпанијом. Током Седмогодишњег рата 1756-1763, Британија је поразила Француску и преотела јој многе важне колоније, као што је пре и после тога потискивала Португалију и Холандију, и створила најмоћније колонијално царство на свету, са акцентом на владавини Индијским подконтинентом. У овим првим фазама развоја колонијализма постојала је и деколонизација, али у смислу да су

се бројни потомци белих колона еманциповали и освојили независност од метрополе, попут случаја шпанских колонија у Латинској Америци током друге и треће деценије XIX века и португалског Бразила и пре тога САД у рату за независност од Британије 1783. године.

Модерна ера колонијализма почиње негде од седамдесетих година XIX века, када су се у колонијална освајања укључиле и Немачка, Белгија, Италија. Африка је у потпуности подељена између европских колонијалних сила, највећи део Азије, а од раније Аустралија и Океанија, као и извесни преостали поседи европских сила у обе Америке. Ако пратимо миграцију током читаве ове епохе све до 1914. године, видећемо да је несразмерно већа миграција, и то у милионима усељеника, становништва Европе ка колонијалним поседима, него обрнуто, домицилног становништва колонија ка Европи. Још су из првих шпанских и португалских колонија нарочито из Латинске Америке долазили појединци или групице домородаца које су колонизатори доводили у метрополе. Са друге стране, велики број црначког становништва пореклом из Африке, транспортовани су као робови на Амерички континент. У том смислу можемо констатовати да се миграције неевропског становништва ка Европи у овом дугачком вишевековном периоду развоја колонијализма, као уочљив и масован феномен није одвијао.

Овде врло сажето можемо споменути феномен продора ваневропских освајача на тло Европе у Средњем и још само у случају Турака Османлија и у првом делу Новог века. У случају Русије монголско-татарски освајач је потиснут и одстрањен већ након Куликовске битке 1380, а тај процес је завршен до друге половине XV века. Следило је потом уништење неколико држава-каната које су преостале на ободним просторима и након тога: 1551-1556. године уништени су и освојени Казански и Астрахански канат, потом Сибирски, да би Кримски канат који се повезао са Отоманском империјом, у потпуности био поседнут у осмој деценији XVIII века. Монголско-татарско становништво се повукло, протерано, побијено или асимиловано, а они његови делови који су остали представљали су мањину у словенском мору, која је временом ипак опстала у фрагментима, углавном на простору данашњег Татарстана, северног Кавказа и још неким областима. Када је у питању продор у Европу Арабљана, био је локализован на Пиринејско полуострво, али је процес Реконквисте трајао све до 1492. године и пада Гранаде (мада је већ у XIII веку преостали део Шпаније и цела Португалија био ослобођен). Остаци Мавара, чак и Јевреји су након пада Гранаде протерани или прекрштени. Најзад, када су у питању Османлије њихов продор је трајао више векова и досегао је до опсаде Беча 1526. и поново 1683. године. Међутим, након 1683. године долази до повлачења, што је решавањем Источног питања окончано до Првог Балканског рата, оверено Версајским мировним уговором, а потом миром у Лозани 1922. године након турско-грчког рата. Остаци у етничком смислу вишевековне турске владавине су делови исламизираних народа Балкана, (Бошњаци, Помаци и др.), док су једино Албанци већински примили ислам. Са друге стране, етничких Турака готово и нема у озбиљнијем броју на Балкану, ван граница данашње Турске. У том правцу можемо констатовати да су последице у етничком смис-

лу ових вишевековних продора ваневропских најезди у Европи остали не посебно значајни.¹

Када су у питању миграције ваневропског становништва у Европу, током периода вишевековног егзистирања европских колонијалних царстава све до периода деколонизације, то су готово маргиналне појаве. Један од разлога мањег доласка миграната из ваневропских посела у Европу је био тај, што колонијалне силе нису биле заинтересоване за њихов масовнији долазак, потом то је економски врло сиромашно становништво које би тешко живело у метрополама где су услови живота далеко скупљи. Климатски фактор, нарочито када су у питању колонијалне силе ван Шпаније и Португалије (потом Италије) је био значајан да је њима клима метропола исувише оштра и хладнија у односу на тропске и суптропске пределе одакле потичу. Расна сегрегација, тада нарочито истакнута, такође је доприносила да су масовније миграције из колонија ка метрополама (и уопште ка Европи) изостајале.

У Првом светском рату због исцрпљености снага на фронтима, нарочито силе Антанте доводе и колонијалне трупе на европска ратишта. У томе су предњачиле Француска и Британија, па је то изазвало одређени одијум на европским просторима, посебно након рата када су француске трупе заводиле ред у Рајнској и Сарској области које су једно време имале специјалан статус, односно надзор Друштва народа. Између два светска рата се нешто повећао различитим облицима миграција удео популације из колонија у својим метрополама, да би то нарочито дошло до изражаја у годинама након Другог светског рата. Школовање у метрополама, вршење одређених административних послова, па чак и различити облици печалбе били су облици миграторних кретања ка Европи, али често су имали само привремени карактер.²

Након 2000-те године долази до повећавања мигрантског становништва које није европског порекла у земљама ЕУ. Тако долази до пораста становништва ваневропског порекла, попут Пакистанаца, из земаља Магреба, Кине. Тако је 2012. године у ЕУ било између осталог трајно насељено са статусом држављана око два милиона Турака, 1,4 милиона Мароканаца, 0,7 милиона Кинеза, и 0,65 милиона Индијаца, 0,4 милиона Пакистанаца.³

Масовне савремене миграције неевропског становништва на простор Европе и то са сталним насељавањем имамо у периоду саме деколонизације. То је у вези посебно са окончањима антиколонијалних ратова где су делови адми-

¹ Драган Петровић, «Судари цивилизација у Средњем веку на рубовима Европе», Витешка култура, Београд, број. 4, стр. 39-57. Мирослав Брандт, *Средњовековно доба повијесног развика*, Свеучилишна наклада, Вибер, Загреб, 1980.

² Migration and Immigrants in Europe: A Historical and Demographic Perspective http://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-21674-4_3/fulltext.html Тако су по овим подацима већина западноевропских земаља 1975. године, имала од 4-8 % свог становништва (држављана) мигрантског порекла, а Швајцарска чак 16 %. Истина овде су спадали сви мигранти држављани, али томе треба додати и становништво на привременом раду и са статусом емигранта без пуног држављанства.

³ „Migration Towards and from Europe“ Migration and Immigrants in Europe: A Historical and Demographic Perspective http://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-21674-4_3/fulltext.html

нистрације, војске и безбедносног апарата дотадашњих колонија које су чинили и домороци, због превасходно страха од репресалија били принуђени да се по давању тим бившим колонијама статуса независности селе у метрополе у потрази за егзистенцијом и сигурношћу, водећи и своје породице најчешће са собом. Иако је у истом периоду европске метрополе заплуснуо велики број избеглица белих колона који су напуштали дотадашње колоније, у Европу се досељавао и изванредан број досељеника домицилних народа. Некада је разлог био њихова угроженост услед отпочињања грађанских и етничких сукоба, као што је то био случај на Индијском подконтиненту, где су се милиони избеглица селили у правцу Индије или Пакистана и Бангладеша, а један, додуше мањи део, одлазио да привремено или чак трајно живи у Британију.⁴ Нарочито је масовна била сеоба Арапа и Бербера након добијања независности Алжира 1962. године, из редова администрације, војске и полиције (тзв. «харки»)⁵. Ово је представљало базу, нуклеус арапске популације у Француској, која ће се потом стално и на различите начине увећавати.

Француска већ готово два века има изражен механички прираштај становништва, због сталног пораста и дотока миграната из различитих делова света. То је посебно било изражено, све до шездесетих година из колонија, где су мигранти углавном били из домицилних народа који су тамо живели. Томе треба додати миграције из источне Европе, Пиринејског полуострва, Италије и др. мотивисане махом економским мотивима, као и професионалним (стручно усавршавање и др.). У истом периоду етнички Французи нису тако масовно мигрирали у француске колоније (сем у Магреб, посебно Алжир) и Нови свет (САД, Канада, Аустралија и др.) попут Енглезе, Немаца, Италијана и других западноевропских народа. У периоду крајем педесетих и почетком шездесетих година највећи део француских и европеидних колониста из француских колонија које су добијале независност (посебно из Магреба) се масовно селио у Француску. Тада су њима посебно насељени француски Медитерански појас и јужна Француска у целини. После Првог светског рата многи Белгијанци, Пољаци, Италијани су се насељавали у Француској, а након Другог светског рата порасле су миграције из Шпаније и Португалије, делом мотивисане и политичким разлозима, као и због избегавања службе војног рока. Интересантно је да врло велики проценат емиграната из других земаља у Француској релативно брзо губи свој идентитет и прима француски, те се стапа у француски национ. Тако је рецимо према подацима из 2000. године било у Француској око 4,3 милиона странаца од којих је 1,5 милиона примило француско држављанство, а остали су имали статус странаца. То је и један од разлога динамичног раста француског становништва последњих деценија. Са друге стране и при-

⁴ From the 1950s to 1974: Guest Worker Schemes and Decolonization, in the "Migration and Immigrants in Europe: A Historical and Demographic Perspective" http://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-21674-4_3/fulltext.html

⁵ Dalila Kerchouche, *Mon père, ce harki*, Senil, Paris, 2003 ; Pierre Daum, *Le dernier tabou, les harkis restés en Algérie après l'indépendance*, éditions Solin-Actes Sud avril 2015 ; Драган Петровић, *Југословенско-француски односи у време Алжирског рата 1952-1964*. Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2008.

родни прираштај је позитиван, супротно трендовима у највећем броју западно-европских земаља. Тако је рецимо 2002. године у Француској рођено 796.000 деце, а исте године умрло 550.000 људи, што је прираштај око 313 000, имајући у обзир да је исте године позитиван миграторни салдо износио 62 000 особа.⁶ Слична ситуација је забележена и следећих година па Француска бележи позитиван природни прираштај⁷

Дакле, имиграција становништва страног порекла у Француску била је изражена још од друге половине, и посебно крајем XIX века, па током читавог XX века. У почетку су то били претежно околни народи које је привлачила недовољна насељеност Француске, повољни климатски, морфометријски и други физичко-географски и географски фактори у целини. Затим, ту су били досељеници из удаљенијих предела попут Пољака, Јевреја, Руса, Југословена, Јермена и др. Миграција се наставила и након 1946. године где су доминирали Италијани, Шпанци и Португалци, као и бројни Французи репартирани из старих француских колонија. Затим ту долазе домородачки радници северне Африке, посебно Алжирци, потом из црне Африке, Индонежани и Арапи са Блиског истока и др. Нарочито су мигранти неевропског порекла у Француској запосели велике градове, попут Марсеја, Лиона и Париза, док је то далеко мање изражено у унутрашњости земље.

У Италији везано за колонијални период и деколонизацију, поред повратка више од милион Италијана колона, дошло је и пар стотина хиљада Либијца, Сомалијаца, становништва из Еритреје. У последњој четвртини XX века запажен је тренд ваневропских миграната из северне Африке, али и из јужне Азије и Далеког истока. Интересантан је податак да је у структури миграната далеко више мушкараца који су дошли из арапског света северне Африке, али и више жена у структури миграната из Азије, посебно Филипина.⁸ Званично по попису у Италији има више од милион муслимана држављана, што значи да је извесно већи удео мигрантског порекла из Африке и Азије, пошто кријумчарењем миграната последњих година се ова популација увећава, а није легализована држављанством. Овome треба додати да један мањи удео миграната из Африке и Азије није муслиманске вероисповести, па је за претпоставити да поред, до милион и по држављана Италије који су неевропског порекла, још можда најмање толико се у њој налази са намерама да трајно остане, а да немају адекватни статус држављана, или изузетно чак нису ни пријављени. Заправо као и у случајевима више других земаља Европе, посебно чланица ЕУ последњих година и до неколико милиона илегалних миграната се нашло на Старом континенту, углавном на простору Уније који ту теже да дуже или чак

⁶ France, *La documentation Française*, Ministère des Affaires étrangères, Paris, 2005, p.65.

⁷ *Bilan démographique 2008*, INSEE, Paris, 2009.

Године 2003. родило се 792.600, а умрло 560.300 људи. Када је 2004. године вршен попис 16,2 % становништва је било старије од 65 и 25,3 % млађе од 20 година, док је 1994. 14,6 % становништва било изнад 65 и 26,7 % испод 20 година. У 2003. години склопљено је 280.300 бракова, што је 6000 мање него 2002. У просеку у оквиру структуре венчаних мушкарци су имали 30,4, а жене 28,3 године.

⁸ <http://www.britannica.com/place/Italy/Plant-life#toc26974>

трајно остану. Само неким од њих временом успева да добију макар неки облик статуса, а многи немају стално место боравка и чак мењају земље у којима одседају.⁹

Мигрантски талас са Блиског истока и Северне Африке

Масовне миграције ка Европи најновијег датума везане су за покретање широких маса становништва Блиског истока, Северне Африке, па и Авганистана. Ови процеси су се у далеко мањој мери одвијали и протеклих година, највише због сиромаштва и друштвене и политичке нестабилности ових региона и привлачности које у њиховим очима има Европа са аспекта богатства и регулисаних услова живота, социјалних надлежности, али и већ формиране и бројне мигрантске заједнице у њима. Због изузетно мале квоте која је крајње симболична у правцу дозвољених миграција за земље ЕУ, која се углавном једнократно одобравају за одређене неуралгичне тачке у окружењу (попут сиријске кризе), потребе добијања визе, стотинама хиљада миграната преостаје покушај илегалног уласка на тло Европе, пре свега Уније. Велики контраст између развијене и високим стандардима регулисане ЕУ и европских земаља у целини, у односу на суседне географске регије Северне и субсахарске Африке, Блиског истока, резултирале су сталним миграторним притиском ка Европи. Колонијално наслеђе и формирање мигрантских заједница народа од популације бивших колонија у западноевропским земљама, само је иницијална база за стално проширивање мигрантских таласа ка европском подручју.¹⁰

Мигрантски таласи заплускују нарочито јужну Европу, пре свега преко Медитерана, али и Балкана. Протеклих петнаест година рачуна се да је око 25000 људи изгубило живот покушавајући да илегално уђе у земље Европске уније.¹¹ У првом полугодишту 2015. године дошло је до пораста ваневропских нелегалних миграција за 175 % у односу на исти период 2014. године, односно до доласка преко 340 000 миграната. Њих око 2000 је изгубило живот приликом покушаја да нелегално уђу у Унију са простора Медитерана само у овом периоду.¹² Укупан број избеглица тражилаца азила и интерно расељених тражилаца азила и интерно расељених лица у свету је премашило 50 милиона наводи се у прошлогодишњем саопштењу Агенције УН за избеглице уз упозорење да је то највећи број након Другог светског рата. Због рата у Сирији, због нестабилности у Либији и Ираку, због општих превирања на Блиском истоку и северној Африци, због раста диспропорције између богате и сређене Европе и сиромаштва планетарног југа, расте мигрантски притисак последњих година ка «старом континенту», посебно земљама Уније. У том правцу Унија као це-

⁹ <http://demo.istat.it/bilmens2009gen/index02.html>;

<http://www.britannica.com/place/Italy/Plant-life#toc26974>

¹⁰ <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1290967>

¹¹ <http://bif.rs/2015/08/evropa-protiv-izbeglica-i-migranata-tvrđava-blagostanja-ili-sebicnosti/>

¹² [file:///C:/Documents%20and%20Settings/Dragan/My%20Documents/Downloads/Policy-Brief-Migration-final-CO%20\(2\).pdf](file:///C:/Documents%20and%20Settings/Dragan/My%20Documents/Downloads/Policy-Brief-Migration-final-CO%20(2).pdf)

лина не само да нема јединствену и разрађену стратегију, већ се и оне мере које су донете по том питању у Бриселу селективно крше од најугроженијих, по овом питању, земаља чланица.¹³ Још током претходних година изграђене су специјалне ограде као брана мигрантском таласу у Сеути и Мелиљи,¹⁴ два града енклаве у приобаљу медитеранском Марока који још припадају Шпанији.¹⁵ Такође мигранти покушавају да се домогну обала Шпаније проласком морским путем. Друга важна рута за долазак миграната у Европу и ЕУ је Либија. Њена дуга, равна пешчана обала, али и слабе централне власти након свргавања Гадафија, повољна је за укрцавање хиљада миграната из арапског света и субсахарске Африке који покушавају да стигну до Старог континента, пре свега искрцавањем на дугачке обале и острва Италије и Малте. Пре две године ту је дошло до једне од највећих несрећа када је брод са мигрантима потонуо наомак италијанске обале и том приликом удавило се око 400 људи. Италија је преко своје обалске патроле и морнарице појачала операције заштите од шверцовања миграната, али и помоћи у случају несрећа. ЕУ је преузела потом, делом контролу овог правца, у почетку са недовољно средстава када је и број несрећних миграната који су настрадали био велики, да би се ова операција појачала и са нешто више успеха и уложених средстава у последњој години.¹⁶

Када су у питању Алжир и Тунис, одавде се тек, ту и тамо, одржавају извесни кријумчарски ланци, који покушавају да стигну до обала европских суседних земаља (Француске, Италије и Шпаније), али то се одвија у далеко мањем обиму, него што је то случај са Либијом. Највеће несреће и потапања бродова који кријумчаре мигранте управо су се последњих година дешавала на путу од Либије ка Италији.

Најзад најфреквентније миграције ка Европи протеклих неколико година, са амплитудом у 2015. години, долазе из Сирије, а у мањој мери и других земаља регије (Ирака, Авганистана и др.) преко Турске, или поморским путем

¹³ file:///C:/Documents%20and%20Settings/Dragan/My%20Documents/Downloads/vanselm.pdf Joanna Vam Selm, "Are asylum and immigration really a European Union issue; file:///C:/Documents%20and%20Settings/Dragan/My%20Documents/Downloads/CEPS+PB332+Refugee+Crisis+in+EU_0.pdf CEPS Policy brief The 2015 *Refugee Crisis in the European Union* Elspeth Guild, Cathryn Costello, Madelin Garlick and Violeta Moreno-Lax, numero 332, September 2015.; file:///C:/Documents%20and%20Settings/Dragan/My%20Documents/Downloads/54524-191583-1-PB.pdf Viljar Veebel, Raul Marcus, „Europe Refugee Crisis in 2015, and Security Threat from the Baltic Perspective, Journal of politics and Law, vol 8, no 4, 2015, Published Canadian center of Science and Education,

¹⁴ <http://bif.rs/2015/08/evropa-protiv-izbeglica-i-migranata-tvrdava-blagostanja-ili-sebicnosti/> Шпанија је прва земља у оквиру ЕУ која је почела да диже ограде на својим границама према „Трећем свету“, тако што је још пре двадесет година, деведесетих почела да диже у почетку обичне ограде око Сеуте (дужине осам километара) и Мелиље (дужине 11 км), које су потом ојачаване до данашње висине од шест метара бодљикаве жице и то троструке паралелне ограде, снабдевене камерама и сензорима.

¹⁵ Шпанија је из колонијалних времена располагала са обалским средоземним делом Марока, тзв. Ел Риф, који, је пошто је ова земља стекла независност од Француске 1956. године; три године касније добио независност и припојен Мароку. Међутим, то није било и за ове две луке које су остале у поседу Шпаније, као и Канарска острва све до данашњих дана, а и Мадрид их третира као саставни део националне територије, а не као прекоморске поседе.

¹⁶ <http://bif.rs/2015/08/evropa-protiv-izbeglica-i-migranata-tvrdava-blagostanja-ili-sebicnosti/>

преко Грчке, и даље балканском рутом ка Немачкој и другим земљама ЕУ западне и средње Европе.

Они који би из геополитичких разлога могли да «помогну» овој сеоби народа ка старом континенту су свакако одређене глобалистичке структуре пре свега у САД, а донекле и геополитика англосаксонских сила у целини, јер јој не одговара развијена и снажна Европа, посебно не Русија.¹⁷ У том правцу се могу посматрати и неки елементи пројекта «Пан Европе», чији је идејни творац Калерги који је и сам био из мешаног брака.¹⁸

Терористички напади у Паризу су паралелно са великим, до сада невиђеним по свом обиму и притиску, мигрантским таласом из Сирије, али и из Блиског истока у целини, као и из Африке, током 2015. године¹⁹ извршили велики удар на свест јавног мњења у Европи.²⁰ Овоме треба додати и одијум у вези низа инцидената које мигрантска популација прави крајем 2015. и почетком 2016. године, нарочито у Немачкој (силовања, крађе, туче и други инциденти). Ово ће сигурно резултирати повећаном нетрпељивошћу према постојећој мигрантској популацији и још више смањењем спремности на пријем нових миграната. У ЕУ се све више показује нејединство око мигрантске политике и неспремност за пријем нових миграната.

Специфичности положаја српског фактора на Балкану у односу на миграције са Блиског истока

На први поглед Србија и српски фактор у целини нису толико угрожени миграторним таласима са Блиског истока, северне и субсахарске Африке, јер највећи део миграната тежи ка земљама ЕУ у потрази за послом и егзистенци-

¹⁷ Александар Дел Вал, *САД и ислам, завера против Европе*, „Службени лист СРЈ“, Београд, 1997.

¹⁸ <http://www.intermagazin.rs/deo-velikog-plana-namerno-izazvali-migracije-da-bi-unistili-evropu/>

¹⁹ [file:///C:/Documents%20and%20Settings/Dragan/My%20Documents/Downloads/Policy-Brief-Migration-final-CO%20\(1\).pdf](file:///C:/Documents%20and%20Settings/Dragan/My%20Documents/Downloads/Policy-Brief-Migration-final-CO%20(1).pdf)

²⁰ Терористички напади у Паризу вишеструко и тешко ће погодити највише у унутрашњем политичком животу Француске управо Оланда и његову владајућу Партију социјалиста. Наиме, Партија социјалиста је она за коју највише гласа део француске популације мигрантског, и што је посебно важно мултирасног и мултиконфесионалног дела становништва. Заправо овај део популације готово да у озбиљнијем уделу и не гласа за УМП, центристичку странку Бајруа, Доменика Де Вилпена, а да не говоримо за Национални фронт. Партија социјалиста се традиционално оптужује да је попустљива према мигрантима. Било каква напетост између дела француске популације мигрантског порекла, посебно неевропског порекла, доводи до хомогенизације доминацијских Француза и до раста утицаја деснијих странака, нарочито Националног фронта, а у мањој мери и УМП и осталих сличних. У том правцу, како у Француској постоји паралелно са променама у светском поретку који иде ка мултиполаризму, незадовољство актуелном политиком званичног Париза, која је сувише нагета ка Вашингтону у односу и на традиционалну политику, а и у односу на могућности, што представља јачање практично свих странака сем владајуће Партије социјалиста. Последњи терористички напад ће мање одговарати и опозиционој антиамеричкој и антиглобалистичкој странци изражене левице Меланшона, а највећи добитак ће имати Национални фронт, што је било видљиво већ на регионалним и локалним изборима крајем 2015. године.

јом. Међутим, опасност је врло велика из више разлога. Прво, ми спадамо у народе са тешко погођеном демографијом након 1990.²¹ године, као и све друге земље у транзицији. Наиме, у Србији се годишње роди око 65 000 беба, а умре око 100 000 особа, што је смањење за близу 35 000 становника, чему треба додати приближно још толико због негативног механичког прираста (толико се више исели из земље у иностранство него што се досели).²² Дакле, без обзира што се и у Западној Европи, дакле оној ван бивших социјалистичких земаља које су у транзицији, природни прираштај нешто успорио, па и зауставио, ни изблиза се не може мерити са оним падом популације због негативног природног прираштаја, као што је то случај са земљама у транзицији, а где спада и Србија. Следећи важан ограничавајући фактор за Србе када су у питању миграције са Блиског истока и северне и субсахарске Африке, је чињеница да се ми граничимо са низом муслиманских народа и муслиманских енклава (федерација БиХ, потом Косово и Метохија, Албанија, муслимани у Рашкој области и др), а у исто време Турска има извешан уплив на читав овај простор. Како мигранти улазе у Србију са југа, и чак се заустављају у Прешевској долини, Бујановцу (где је један сабирни центар), дакле управо у областима где је албанска популација бројна, и где већ постоје сепаратистичке тенденције, то би могло да допринесе дестабилизацији земље. У сваком случају стационарање у Србији већег броја муслиманских избеглица и миграната додатно би угрозило безбедност земље управо и из напред наведених фактора: демографска лоша слика, са природним и механичким одливом и смањењем популације, старење становништва, постојање муслиманских мањина и суседа, са сепаратистичким и нерешеним територијалним питањима, као и експанзија и утицај Турске на делу Балкана. Стога за Србију није прихватљиво да прима избеглице и мигранте са Блиског истока, Северне и субсахарске Африке. Посебно што се због политике условљавања из Уније и неотпорним на притиске политичким и делом друштвеног естабилишмента на власти у Србији, могу очекивати попуштања на рачун националног и државног интереса по овим питањима. Овome треба додати када је у питању Србија, и врло осетљиво питање реадмисије потписано у вези процеса приступања ЕУ претходних година. То све представља врло тежак багаж проатланстичких снага у српском друштву, које без обзира на веома лоше резултате постоктобарске концепције у Србији (наставак катастрофалне неолибералне економије, антисоцијално законодавство, уступци и предаја Косова и Метохије, укључујући и његов још увек српски, етнички север, некритички наставак испуњавања бројних услова на путу ка ЕУ, приближавање чак и НАТО упркос негативном ставу јавног мњења, блокада медија...) имају опредељење да наставе тај правац и то у сасвим новим геополитичким околностима све више мултиполарног светског поретка. То, ће свакако

²¹ Видети и: Ракочевић Живојин, „Награђени злочин“ (Crime Rewarded), Република Србија, Канцеларија за Косово и Метохију.

²² Мирјана Бобић, Марија Бабовић, „Међународне миграције у Србији – стање и политике“, Социологија, вол. XV 2013, н. 2, Београд, стр. 209-227.

<http://www.nspm.rs/prenosimo/stanovnistvo-evrope-25-godina-posle-pada-berlinskog-zida-na-istoku-evrope-30-miliona-dece-manje.html?alphabet=l>

продубити нове сукобе у српском друштву и политици, тако да се мигрантско питање тешко може посматрати изоловано од свега тога. Јер која је логика да управо Србија педантно и покорно прихвата и спроводи у пракси политику Брисела и Уније и по питању миграната, када то у исто време не ради у пракси највећи део самих чланица ЕУ, што је посебно видљиво од 2015. године.

Резиме

Светска историја је добрим делом била и европоцентрична, имајући у виду значај Европе у претходним историјским епохама. Током Новог века европске силе су путем колонија овладале највећим делом осталих континената. Предоминантан је био случај колонизације Европљана на тим просторима, док је долазак ваневропских народа на Стари континент био у пракси далеко ређа и не масовна појава. Током процеса деколонизације, и након њега ствара се постепено на простору бивших метропола мање скупине заједница из бивших колонија, које ту долазе привремено, или чак у неким случајевима и трајно. Мигрантска криза последњих година је резултат са једне стране економски мотивисаних миграција, а са друге стране, због немира и нестабилности у појединим подручјима Азије (углавном Блиски исток) и Африке, долази до масовних миграција углавном у потрази за сигурношћу и егзистенцијом. Земље ЕУ немају одговор и заједничку политику по том питању, што је још један од елемената кризе ЕУ која је видљива последњих година.

Србија, српски фактор у целини, укључујући и читав Балкан, се географски налазе на удару копненог пута миграционог таласа углавном са Блиског истока и у мањој мери и из Африке. Српски фактор због сопствених демографских слабости, географског и геополитичког положаја, има разлога да мигрантску кризу посматра са крајњим опрезом, и то је још један у низу фактора који би требало да представљају као мотив да се истраје у борби за демократију и слободу, што је нарочито у Постоктобарском периоду озбиљно доведено у питање, имајући у виду притиске англосаксонских сила и Немачке. Лоши резултати неолибералног модела, геополитичка решења на штету српског фактора током читавог постоктобарског периода креирана од наведених сила, те промене у светском поретку у правцу мултиполарности, представљају додатан мотив за демократијом и ресуверенизацијом Србије, где ће се и мигрантска криза решавати у правцу државне и националне стратегије и политике.

Литература:

1. Brandt Miroslav, *Srednjovekovno doba povijesnog razvitka*, Sveučilišna naklada, Viber, Zagreb, 1980.
2. Bobić Mirjana, Babović Marija, „Međunarodne migracije u Srbiji – stanje i politike“, *Sociologija*, vol. HV 2013, n. 2, Beograd, str. 209-227.
3. *Bilan démographique 2008*, INSEE, Paris, 2009.

4. Dalila Kerchouche, *Mon père, ce harki*, Senil, Paris, 2003 ;
5. Daum Pierre, *Le dernier tabou, les harkis restés en Algérie après l'indépendance*, éditions Solin-Actes Sud avril 2015 ;
6. Del Val Aleksandar, *SAD i islam, zavera protiv Evrope*, „Službeni list SRJ“, Beograd, 1997.
7. France, *La documentation Française*, Ministère des Affaires étrangères, Paris, 2005,
8. Petrović Dragan, *Jugoslovensko-francuski odnosi u vreme Alžirskog rata 1952-1964*. Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2008.
9. Petrović Dragan, «Moguća strategija razvoja Srbije, društveno ekonomska analiza», u *Moguće strategije razvoja Srbije*, urednik akademik Časlav Očić, Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje društvenih nauka, Ekonomski zbornik, Knjiga HIII, Beograd, 2014, str. 731-741.
10. Petrović Dragan, „Demografija Francuske – istorijska analiza i savremeno stanje“, *Demografija Međunarodni časopis za demografska i ostala društvena istraživanja*, knjiga H, Beograd, 2013, str. 143-150,
11. Petrović Dragan, «Sudari civilizacija u Srednjem veku na rubovima Evrope», *Viteška kultura*, Beograd, 2015, broj. 4, str. 39-57.
12. Rakočević Živojin, „Nagrađeni zločin“ (Crime Rewarded), Republika Srbija, Kancelarija za Kosovo i Metohiju.

Документи:

1. <http://www.britannica.com/place/Italy/Plant-life#toc26974>
2. <http://bif.rs/2015/08/evropa-protiv-izbeglica-i-migranata-tvrđava-blagostanja-ili-sebicnosti/>
3. file:///C:/Documents%20and%20Settings/Dragan/My%20Documents/Downloads/Policy-Brief-Migration-final-CO%20(2).pdf
4. file:///C:/Documents%20and%20Settings/Dragan/My%20Documents/Downloads/van-selm.pdf Joanna Vam Selm, “Are asylum and immigration really a European Union issue;
5. file:///C:/Documents%20and%20Settings/Dragan/My%20Documents/Downloads/CEPS+PB332+Refugee+Crisis+in+EU_0.pdf CEPS Policy brief The 2015 *Refugee Crisis in the European Union* Elspeth Guild, Cathryn Costello, Madelin Garlick and Violeta Moreno-Lax, numero 332, September 2015.;0
6. file:///C:/Documents%20and%20Settings/Dragan/My%20Documents/Downloads/54524-191583-1-PB.pdf Viljar Veebel, Raul Marcus, „Europe Refugee Crisis in 2015, and Security Threat from the Baltic Perspective, *Journal of politics and Law*, vol 8, no 4, 2015, Published Canadian center of Science and Education,
7. <http://www.intermagazin.rs/deo-velikog-plana-namerno-izazvali-migracije-da-bi-unistili-evropu/>
8. <http://demo.istat.it/bilmens2009gen/index02.html>;
9. **Migration and Immigrants in Europe: A Historical and Demographic Perspective** http://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-21674-4_3/fulltext.html

EUROPE AND MIGRATIONS FROM NON-EUROPEAN AREAS – HYSTORY AND PRESENT PROCESSES

Summary: European continent throughout history due to its rapid development of civilization, geographical discoveries led and in particular the political, economic and military expansion, including at its peak also the colonial conquests, had certain domination over other continents and civilizations. When it comes to migration, till the beginning of the process of decolonization they have been developing mainly in the direction of the European population toward colonies and other continents, while the migration of non-European nations on the Old Continent were fragmentary phenomenon only slightly increased in last decades. However, during last years a wave of migrations in the direction of Europe, especially countries of the European Union, is evident, from the Middle-East, North and sub-Saharan Africa. In this paper process of migration of the population of the Middle-East, North and Sub-Saharan Africa to Europe in the last years caused largely by conflicts and riots in these parts of the world, as well as poverty is analyzed. The European Union so far on this issue is facing a great challenge and disunity of its members, what further expands the multidimensional crisis of the Union that is in progress.

Key words: migrations; Europe; European Union; Middle East, North and Sub-Saharan Africa; Migration crisis

ИДЕОЛОГИЈА ЕВРОПЕЈСТВА И ЊЕНА КРИТИКА

Сажетак: Основна идеја текста је да покаже да је могуће повући релативно јасну границу између две визије уједињења Европе. Она, за коју можемо тврдити да је рационална и остварљива почива на очувању традиционалне улоге националних парламената и ослања се на њихову сарадњу у уклањању непотребних граничних баријера у кретању људи и капитала. Друга визија, која је данас у пуном замаху, заснива се на тоталној хомогенизацији и хармонизацији свих аспеката живота грађана ЕУ. Она почива на идеологији европејства: погледа на свет који инсистира да су националне државе превазиђене историјске категорије и да се рађа ново европско грађанство засновано на мултикултуралности и новом осећању припадности. Њени носиоци су различите елите састављене од политичара, администрације ЕУ и различитих интересних група: њих везује пре свега прагматички интерес очувања властитог повлашћеног положаја и деловања, које стоји ван било какве демократске контроле. Текст настоји да покаже да се идеологија европејства у пракси реализује као систем непрестаних импровизација једне недодирљиве елите, која својом идејом наднационалних институција покушава да руководи и контролише око пола милијарде људи. Оваква амбиција је скупа, нерационална, економски контрапродуктивна и нарочито по мале земље и културе разорна

Кључне речи: европејство, утопизам, идеологија, демократски дефицит, НВО

Овај текст ће покушати да демистификује слаткоречиве фразе заговорника идеје тоталне хомогенизације Европске уније – коју ћемо именовати термином европејство. Настојаћу да покажем да се иза те заводљиве идеологије сакривају тврди материјални и политички интереси издвојених елита и да се цео увелико текућо процес одвија на штету већине њених грађана. Посебно ће бити издвојене три узајамно повезана феномена, која непосредно погађају потребе и перспективе грађана, у које се европејство непрестано заклиње:

- Демократски дефицит - немогућност становника ЕУ да се утиче и контролишу одлуке европске бирократије
- Социјално-тржишна економија - маска за експлоатацију мање развијених привреда
- Манипулација и разарање цивилизацијских вредности - „алтернативне групе“ као идеолошки савезник ЕУ бирократије

Дакле, аргументација која следи ће свој интерес усмерити најпре на критику идеологије европејства, дифузне представе евро-интеграциониста помоћу које опсењују и правдају своју позицију моћи, контроле и експлоатације. Иза лепошавих фраза које углавном обећавају рај у хармонизованој и хомогенизованој Европи крију се непосредни интереси господарења, избегавање сваке контроле јавности и велике неодговорности. Наиме, показате се да иза велике амбиције наднационалних институција да одређују све аспекте економског, политичког и културног живота стоји дух импровизације, девастирање слабих привреда, нерационалог кориштења ресурса, ратних игара и неспособности да се решавају ургентни проблеми.

Идеологија европејства и демократски дефицит

Послужићу се констатацијом Вацлава Клауса (Vaclav Klaus) де се европејство може сматрати доминантном идеологијом савремене Европе.¹ Ова идеологија, упркос (а додао бих и управо због) разних двосмислености даје оквир и оправдање суштинским тенденцијама које доминирају унутар Европе, прецизније Европске уније. Но управо због крајње непрецизног и вишесмисленог концепта европејства, ова владајућа идеологија скрива многе заблуде које су у њој садржане. Иза заслађених речи и бујуце разнородних обећања наивном размишљању остају сакривене разне противречности: када се оне испоље, показује се у којој мери је концепт потпуно хомогенизоване и са врха контролисане Европе девијантан, а по њене становнике контрапродуктиван и спутавајући.

У том смислу европејство је слично многим познатим идеологијама из бављења (просветитељству, комунизму, либерализму) нудећи један имагинарни потпуно нови поредак, будуће безконфликтно друштво обиља у коме се хармонично уклапају сви интереси. Тешко је одолети овој слаткоречивој фразеологији која у својим основним документима обилато нуди све саме најпожељније ствари: друштво у коме су уклоњене старе границе и поделе, друштво у коме влада мир и у коме је немогућ рат, друштво толеранције у коме људи неће бити угрожени због својих идеолошких, верских или других уверења, место где ће се без икаквих конфликта сусретати разне културе, обичаји и вредности, где влада економски просперитет и опште благостање. Понуда је заиста обилна и са становишта рационалности само неко огрезао у предрасудама, мрзовољи и ксенофобији не би прихватио пружене руке избављења. Сходно свим правилима рекламе врховни заступници и реализатори европејства као да већ својим изгледом гарантују остваривост својих нацрта. Видимо њихова самозадовољна лица на конференцијама, њихове заједничке слике испод заставе нове Европе. Њихови идеолози се надмећу у хвалоспевима: Није ли ЕУ која се сада здушно уздиже најуспешнији миротворачки концепт у ис-

¹ Vaclav Klaus, „What is Europeism?“, *What is Europeism or what should be the future of Europe*, (V. Klaus, J. Weigl, P. Mach, M. Loužek, J. Brodski), CEP, Praha, 2007.

торији Европе? Нису ли европске институције попут ЕУ парламента, ЕУ савета, ЕУ комисије, Суда правде, Централна банка ЕУ највећи гарант одрживости и успешности овог пројекта? Није ли Европа, као никада до сада, заштићена атланским војним савезом, највећом организованом војном силом коју је свет икада поседовао?

Сходно концепту европског јединства и стварању новог идентитета Европљанина, стари обрасци попут националне државе, националне културе, национале економије, језика и традиција се показују не само као нешто демодје и анахроно, већ и као директна сметња настанку новог поретка. Зато није ни мало чуди да и велики мислиоци опут Хабермаса (Habermas), здушно подржавају овај пројект: зашто из најављене добровљне мешавине разних култура са европског простора, и уз помоћ поменутих институција, не би обликовали нов европски идентитет? Европљани неће више тражити ослонац на превазиђеном националном патосу, већ на чистом уставном патриотизму. Европски устав ће, пре или касније, објединити европско грађанство. Он ће деловати попут Русове опште воље: гарантоваће остварење интереса сваког појединца будући да ће они бити ти који ће га властитом вољом успоставити.

Премда се тврди да је савремени човек имун на идеолошке садржаје, то није тачно. Баш као што није имун ни на религиозне, а понајмање на оне који, попут идеологије европејства, свесно и несвесно мешају ове две сфере. Идеолошки склоп европејства се позива на хришћанску традицију као заједнички скуп представа и веровања њених становника које даје подлогу новом европском идентитету. То би требало а буде онај доњи, темељни, чврсто нерелефтовани онтолошки слој на коме ће се градити остали слојеви европског грађанина. Други елемент ове идеолошке конструкције је мноштво прожимајућих култура - такозвана мултикултуралност. Овде се ради о свесној, рационалној делатности. Њу реализују чланице ЕУ са својом опште прихваћеном културном политиком. Трећи кохезиони елемент били би заједнички економски интереси.

Да не би само климали главом изнесеним поставкама, на тренутак ћемо се позвати на неке евидентне чињенице које мало кваре претходну идиличну слику новог европског бића. Да почнемо од главног аргумента за оправдање овог модерног Левијатана – да ЕУ обезбеђује трајан мир између вечних размирица европских поредица. Не изостаје ни тврдња да је уједињење Европе донело најдужи период мира на континенту. Међутим, не могу одолети искушењу а да се не упитам шта је са бруталним ратом на тлу бивше Југославије, зар и она није била у Европи? Чак и када би узели претпоставку да су узроци рата само ендogene природе, зар се може пренебрегнути више него евидентно учешће многих европских земаља у овом десетогодишњем ратном потхвату? Чланице ЕУ су на речима биле против рата, а у суштини су без зазора продавали оружје сукобљеним странама, давале дипломатску и сву осталу логику од прилике до прилике, итд. На крају, очито је да су желеле распад Југославије иначе се референдум не би респисивао по републикама, већ на читавој територији Југославије. Рачун је био јасан – нека се примитивни племенски инстинкти Балканаца прво иживе, а онда ће нове патуљасте творевине смерно ући у

просветљену европску породицу. Уз све то овај рат је НАТО пакту пружио не само разлог опстанка, него га охрабрио за даље „миротворне“ операције дилемом света.

Ако би смо чак и заборавили ову неугодну епизоду, да за тренутак промислимо о хришћанству као темељу европског идентитета. Ако чак потиснемо у позадину сурову историју верских ратова у Европи који, такорећи, немају адекватног пандана у целокупној светској повести, ипак не можемо превидети да успостављена толеранција између католичких и протестанских нација не може имати универзално важење. Јер, потсетимо се, да се поменути распад на тлу Југославије управо одвијао по верским шавовима националних цркава. Био је то у много чему прави верски рат између хришћана (католика и првославца) као и обе хришћанске конфесије са муслиманима. Не треба, дакле, заборавити на трајни анимозитет између католичке и православне цркве који траје у већем или мањем интензитету око један миелнијум, као и на то да нису ни сви Европљани хришћани.² Да ли ће заиста верски антагонизам конструктима мултикултурализма и уставног патриотизма заиста ишчезнути, или ће се само притајити? Не заборавимо да све четири велике религије пледирају на универзалност и супериорност властите доктрине, на фактор очувања цивилизација које заступају. Тешко је поверовати да ће оне у име Уставног патриотизма напустити своја веровање, јер би оне тако у много чему изгубиле разлог свог постојања. Не знам да ли секуларизам може ту да помогне, помоготово на подручјима де се религије у свој оштрини непосредно додирују. Не сумњам у начелу да ће цркве понављати Христове речи помирења и праштања, залагати се за дијалог и толеранцију, али у моменту потенцијалне кризе, како искуство говори, понашаће се сасвим другачије. Баш као и политичари, како говори скорашњи пример „избегличке кризе“. Преко ноћи су ти исти Европејци подигли бодљикаве жице, позвали се на национални патриотизам, стали у одбрану својих неприкосновених националних суверенитета. Има се утисак да ће се темељи ових пешчаних кула сами од себе растрести са првим јачим ветром. Зар тако заиста мора бити? Не мора, али се треба ипак подсетити на то да је социјализам пропао због сувише високо постављених идеала и норми. Стварност је све више одступала од свог узора: када је путем силе покушано да се она уклопи у норму, дошло је до масовног одбијања оних у чије име је вршено насиље.

У контексту теме религиозне потке европског јединства постоји још један, актуелно много већи проблем него што је то анимозитет између католичанства и православља. А то је однос Европе према исламу. Процентуално гледано, број припадника ове религије а самим тим и цивилизације у ЕУ није велик – око 3%, или нумерички изражено око петнаест милиона људи. Чак и ако се занемари да ће због релативно високог прираштаја и миграција овај број расти, два су друга важна елемента који иду директно насупрот идеји интеграционизма. Ова верска скупина суштински нити жели, а вероватно и не може,

² Статистике кажу да се 72% Европљана идентификују као хришћани: од тога 48% су католици, 8% православци, 12% протестанти.

да интегрише у европска друштва. Пример турског становништва у Немачкој или арапског у Француској то најречитије говори. Други, још важнији елемент који се надовезује на поменути констатацију јесте то да је Европска заједница активно ушла у пројектовани конфликт Запада и Ислама. Под Западом мислимо на Сједињене државе и њене најверније европске војне савезнике. Немајући властиту спољну политику а упетљане у политичке пројекте Сједињених држава, европске земље су ушле сукоб са исламским светом. И тај сукоб ће трајати и трајати; вероватно деценијама. Активно војно учешће Француске, Британије и још неких држава у Авганистану, Ираку, Либији, Сирији и Јемену за непосредну последицу су донеле крај мирног живота у Европи. Дакле, уништава се оно чиме су Европејци највише поносини: спокојан живот грађана без опасности по сопствени живот. Немамо времена да образлажемо како су, корак по корак, европске бирократе и амбициозни политичари упали у замку непромишљених ратних похода и неолонијалних амбиција. Тек, непосредан резултат је тај да више ниједно место на европском тлу није сигурно од терористичких напада, с тим што су најугроженије престонице неоколонијалистички расположених држава.

Посматрано са дистанце, можда је то цена остварења новог европског идентитета: мора се имати непријатељ од крви и меса да би се постигло јединство, да би се удруженим снагама кренуло против заједничког непријатеља. Није ли Карл Шмит говорио да је основни пар у политици (схваћеној као успостављање новог друштвеног ентитета) пријатељ – непријатељ. Можда тако размишљају и европски политичари док, држећи се под руку и окружени пратећом гардом, марширају европским престоницима, где су од тероризма страдали њихови грађани. Говоре о слободи говора, политичким слободама, о европском братству, прикривајући да су многи од њих својим одлукама о ратном ангажману проузроковали ова крвава насиља. Покушавају да нас увере да су терористи верски фанатици, мрзители свега цивилизованог и лудаци, а не помињу чији су авиони бомбардовали градове и уништили живот милиона недужних становника од Триполија до Кабула. За заступнике европске политике њихове интервенције су биле изнуђене, а једини прави кривци су локални диктатори од Садама, преко Гадафија до Садата. Зар је хумана и добра Европа могла скрштених руку да гледа недостатак демократије у тим земљама? Људска права на демократски поредак су универзала, па су самим тим и спроведене војне интервенције учињене ради добробити становништва које је живело под диктатурама. Увек се питамо, да ли они сами верују у флоскуле које изричу или је на делу познати цинизам политичара?

Но, вратимо се основној поставци критике идеологије евроинтеграционизма. Њена основна карактеристика је вишесмисленост, олако узимање крајње проблематичних категорија као саморазумљивих и неоспорних (навели смо пример хришћанства као темљног оквира који агрантује складно уклапање крајње хетерогених садржаја). Разумљиво - пошто је и лаику јасно колико је тешко ускладити религиозно испарцелисан простор - главни савезник се ипак проналази у секуларним институцијама. Зато се проповеда да ЕУ увелико спроводи политику мултикултуралности или мноштва култура, ако би ту сло-

женицу превели на наш језик. Но, лако је изрећи норму: да видимо како то функционише у стварности. Да ли је реч о стапању различитих, особених култура у нешто ново или пак о томе да оне егзистирају паралелно, трудећи се да се не сукобе? Поменимо само језик: филолози по својој струци пре свега инсистирају на чистоћи властитог језика. Мешање језика, узимање страних речи здраво за готово, сматрају варваризмом. Треба се сетити само гнева Француза због коришћења све већег броја енглеских речи. Сваки језик је творевина која се обликовала током десетина хиљада година: чистила, мењала се, надограђивала, налазила своја правила, богатила... То је биће једне заједнице и појединца јер покрива безбројне нијансе размишљања, поимања, осећања. Да ли сада, у уједињеној Европи, треба жртвовати или гурнути у страну појединачно лингвистичко богатство зарад туђег језика, помоћу кога сви треба како тако да функционисемо? Да ли Европљанин треба да буде фрустриран ако не влада тим страним језиком, који, да парадокс буде већи, припада некоме ко је само са пола ноге у Европи (мислимо на енглески језик и Велику Британију)? Није ли доминација енглеског и то у његовој поједностављеној форми, заправо насиље над другим припадницима европских нација? Јер, да не заборавимо, језичка доминација је уједно и културна доминација, што није далеко и од неке врсте политичке, па и економске доминације. Да ли су о томе имало размишљали Европејци? И зашто се, рецимо, Сједињене државе здушно залажу за ЕУ као интегрисану супер-државу (којој они одређују спољну политику јер фактички руководе здруженом оружаном силом). Не личи нам то на систем колонијалне хијерархије?

Да ли се уопште могу лако измирити укореења становишта и предрасуде које различити културни обрасци нуде ако се зна да су национални идентитети често изграђени на основу супротстављању и одупирању другим образцима? С друге стране, није нужно да неговање властите културе значи затварање и одбојност према другим традицијама. Све зависи од контекста и околности. Управо је специфичност традиције, језика и обичаја оно што чини особеност неке културе: ако се тога ослободимо, шта тачно преостаје? Могу ли се вештачки изградити неки општи, универзални модели, а да се не постигне аморфна безличност? Да ли ће будући Европљани бити особе без својстава, продукт сличан масовној роби за потрошњу? Како онда водити културну политику? Каже се: пожељно је чувати властиту културу, али и бити отворен према другим културама. Али, где су ту јасне границе? Наиме, лако је давати упуте и норме. Тек у стварности, међу живим људима, искрсавају прави проблеми.

Политичари стално балансирају између понављања мантри о универзалним наднационалним вредностима европејства и удварање националним сентиментима. Како то измирити: бити Француз и Европејац? Бити Немац и Европејац? Заборавити прошлост, све ратове и све бивше непријатеље? Постати трајан пријатељ заувек, наћи тачку поклапања на основу заједничких интереса? Шта може понудити ЕУ као симболику која ће код становника Европе обликовати осећај припадности?

ЕУ, попут некадашњих вођа Француске револуције, као да покушава да уведе ново рачунање времена, инаугуришући почетак савршеног поретка. Француски претходници су уместо календара светаца измислили симболе природе, а време је почело да се рачуна од момента када су они освојили власт. Нешто слично чине њихови наследници, визионари и администратори нове Европе: сваки дан нови, универзални празник за све становнике континента, које наткриљују звезде ЕУ. Дан борбе против рака, Дан Европе, Дан овај, Дан онај. На те нове празнике нас подсећају дириговане телевизије државних програма, телали модерног доба. Да ли та „нова божанства“ треба да изврше неку врсту амнезије? Да ли ће нови ритуали и нови симболи заживети или ће шупље одзвањати јер у њих нико заиста неће веровати? Да ли ће опстати или ишчезнути управо као што су ишчезли они јакобински или бољшевички? Као и са сваком новом религијом, ништа се поуздано не може знати унапред.

У неком смислу, као примећује Ранкин (Rankin), европејство представља квази-религију.³ Реч је, заправо, о конгломерату разнородних идеја које су унутар себе контрадикторне, па су самим тим последице њихове примене у великој мери непредвидиве. Реч је о квази-религији у том смислу што уместо есхатолошког избављења у оностраниости што праве религије проповедају, ова идеологија нуди избављење *hic et nunc*. Њени постулати су јасни: прихватите учење о свепожимајућем европејству, одбаците раније предрасуде, традицију и веровању, беспоговорно испуњавајте директиве са врха бриселске бирократије, клањајте се величанственом уму наших водећих финансијских институција (ММФ, ВТО, Европској централној банци) – и нема препрека новом срећном животу.

Клаус напомиње да је европејство потпуно дифузан појам: иако се њим руководи целокупна политика европске бирократије, он никада није јасно експлициран. Управо захваљујући конфузији шта би **европејство тачно** морало да значи, он стоји као згодан **плашт за деловање различитих интересних група** који за себе успевају да остваре огромне материјалне и друге користи. И то на штету већине од око пола милијарде људи у Унији. Управо непостојање јасних граница која политика би се сматрала допуштеном а која не, омогућује овим интересним групама да избегну било какву делотворну демократску проверу, критику и контролу. Европске елите су себе поставили за арбитре исправности, оне имају власт попут апсолутног монарха. Не постоји ни један механизам у оквиру структуре ЕУ који би омогућио њихову контролу, проверу и стављање пред одговорност.

Социјално-тржишна економија

У својој критици Европејства Васлав Клаус препознаје три димензије у којима се оно испољава: (а) схватању политичке економије; (б) схватању спољне политике и (ц) концепту свеобухватних интеграција. Укратко ћемо представити његова запажања и дати властите коментаре.

³ A. Rankin "What is Wrong with the European Ideal?", *New Europe*, London, 2000.

ЕУ полази од концепта такозване социјално-тржишне економије. То је покушај да се економија ослони на функционисању тржишних сила, на једној страни, уз истовремено кориговање и регулисање тих истих сила, на другој. Емпиријски посматрано, економија ЕУ је у односу на конкурентске економије (Сједињене државе, азијске земље) непродуктивна, демотивишућа, изузетно редистрибутивна и патерналистичка. Овај концепт се позива на елемент друштености и заједништва – и то лепо звучи. Али, аутор сматра, ако се узму у обзир стварни ефекти – реч је о економији која је и пре свега веома неправична јер погодује јаким чланицама, а уништава слабе. Наиме, у тренутку када се ЕУ одлучила за проширење, она је релативно неразвијеним привредним структурама придошлица наметнула такве услове да их је скоро све ставила у флагрантну финансијску зависност: те земље су укинуле царине, отвориле своја тржишта за робу развијеног западног света и у великој мери разориле властите привредне потенцијале. Оне су, дакле, послушале савете западних експерата верујући у исцељујућу моћ заједничког тржишта. Међутим, западна тржишта су за њих остала затворена, увоз капитала прескуп, а властити систем финансија спутан интересима богатих економија. Другим речима, разлика између богатих и сиромашних не само да се није смањила, него често и увећала: привлачна обећања о брзом економском приближавању стандарду високоразвијених друштава су се показала као мамац. Уместо придружењу клубу развијених, новопримљене чланице су ушле у дубоку економску зависност, а с обзиром да су полуге одлучивања у рукама међународних институција, може се говорити и о полуколонијалном статусу.

Комбинација тржишне саморегулације и интервенција од стране ЕУ институција, по мишљењу многих економиста, само поскупљује трошкове трансакција. Наиме, интервенције дају могућност власти да поступа арбитрарно и да фаворизује једне учеснике тржишне игре на рачун других учесника. Да наведемо Клаусово мишљење о тој ствари: „Тужан је интелектуални дефицит Европејаца да не схватају да су у највећем броју случајева грешке власти много опасније од грешака тржишта и да власт није неутрални ентитет који максимизира добробит грађана, већ инструмент заступања врло уских приватних интереса (различитих интересних група, политичара и бирократа, који такође задовољавају своје властите интересе). Европејци не схватају да регулација од стране власти оружје у рукама добро организованих интересних група, и да она није промотер интереса анонимних, неорганизованих и стога готово немоћних грађана.“ (Klaus, 2007:11)

Ми бисмо додали: када је реч о саморегулативном деловању тржишта, то је више идеал него реалност. Наиме, постоје толико велике аберације између теорије и стварности да је питање у којој мери је тржишна саморегулација у данашњим условима уопше могућа. Велике корпорације лако могу да постигну договор и поделу тржишта (као што се управо догађа) тако да идеал фер конкуренције долази у питање, чак и када политичари и партије не би били у клијентистичком односу према њима.

Међутим оно што је суштински ваљано у Клаусовој анализи је то *какав је тип интеграција заиста рационалан*. Постоје два облика интеграција: један,

Клаус га назива *модел либералних европских интеграција*, се заснива на идеји сарадње између појединачних влада европских земаља. Он у себи укључује елементе контроле власти од стране оних који су погођени њеним одлукама – изборе, смену власти, њену критику, итд. и то на основу унутрашњег политичког и економског либерарно-демократског устројства друштва. Овај модел има за циљ олакшавање економских активности и укидање непотребних баријера. Други модел, *модел тоталних европских интеграција*, који иступа под слоганом тоталне *хармонизације* (што у пракси значи *хомогенизације*) заснива се на уједињењу одозго. Њега до крајњих граница оркестрирају и поспешују актуалне елите ЕУ. Он почива на идеји поравњања скоро свих аспеката живота становништва ЕУ и то се постиже захтевом за истим институцијама, истим законима, истим правилима, итд. Све у Европи мора бити идентично, од парламентарног устројства до судског система, образовања, система социјалног и пензионог осигурања, одбрамбеног система, система казнене политике, система лечења, система ветеринарских услуга итд. Овај концепт се реализује постојањем наднационалног ауторитета који дефинише све параметре за целу интегрисану Европу.

Први модел се заснива на претпоставци разбијања оних баријера које омогућују пожељну конкуренцију како између националних економија, као и либерализацију унутар њих самих. Он је трајао до средине осамдесетих година прошлог века. Касније је, у општем замаху за што већим степеном интегрисања, преовладао други модел, а европејство се са њим у потпуности идентификовало. Та идеја је отеловљена, сматра аутор, у концепту Европског устава.

Наднационалне европске институције оличавају амбицију успостављања пост-државног друштва. Филозофија интеграције нам говори да је национална држава мртва: самим тим, уместо принципа концензуса се предлаже принцип већине гласова. ЕУ бирократија и ЕУ политичари тако своде националне парламенте на извршиоце својих директива. Укидањем специфичности одређених територијалних целина и уникатних решења, укида се и могућност компарације: више се не може знати шта је боље, а шта горе решење, јер ће постојати само оно решење које одреди надређена наднационална елита. Само, питамо се, није ли то уједно и укидање рационалног расуђивања? Када изостане могућност поређења различитих начина решавања проблема, када се у начелу побијају могућности алтератива, шта преостаје? Није ли такав модел у најдиректнијој конфронтацији са научном методом? Он много више личи на религиозну догматику јер заправо у старту онемогућује дискусију, различите предлоге и експерименте.

Хармонизација „одозго“ је зато апсурдна и контрапродуктивна. У то се могу уверити сви, и велике и мале земље, поготово ове потоње. Зашто? Зато што одлуке фактички долазе од представника најмоћнијих држава који нити знају нити их интересују специфичности и особене околности малих (поготово новопримељених) држава-чланица. Они примењују стандарде који њима одговарају на системиме и околности који су по свему другачији. Као резултат ти стандарди постају или неоствариви или контрапродуктивни. Регулација из једног центра далеко од познавања конкретне ситуације – нужно води у по-

грешке. Како неко може исправно просуђивати о ономе што апсолутно не познаје? Цео систем *хармонизације* би био колико-толико смислен када би ствари ишле обрнутим смером. Од сабирања појединачних увида конкретних ситуација, индуктивно, а не дедуктивно. Овако, како ствари стоје, командују они који најмање знају и које последице њихових властитиух одлука најмање погађају.

Да наведемо само од неких последица овог априорног приступа: повећање непотребних трошкова и пребацивање трошкова на слабе привреде, тако што се (свесно) смањује њихова конкурентна способност. Како се то чини? Веома једноставно: довољно је да се државе са slabим привредама, под изговором хармонизације, натерају да се лише својих компаративних предности (рецимо јефтине енергије и слично), или да им се не дозволи да развију своју стратегију развоја, већ да је морају уклопити у „заједничку стратегију ЕУ“. Постоји безброј начина да се заустави сваки осетнији развитак ових друштава и то све под слоганом „заједништва, европских вредности и јединства“. Треба се сетити како су интеранционалне организације наметнуле бившим социјалистичким друштвима концепт мале привреде као најбољег модела привреде за њих. То фактички значи оне не треба да се индустријски развијају већ да униште своје велике индустријске комплексе као нерационале и економски неодрживе. Уместо тога, оне треба да форсирају развој малих и средњих предузећа. А то значи да производе мале серије успутних производа, којим ће задовољавати потребе великих западних индустрија (у Србији је Европска агенција за реконструкцију подигла шест својих центара које већ другу деценију успешно шире ту филозофију минимализма и кадровски попуњавају државне службе). Али, шта је резултат свега тога? Општа незапосленост, тотална економска зависност, непостојање развоја, изостанак потребних знања и искустава у складу са развојем модерне индустрије, итд. итд. Да ли заиста деиндустријализација води у бољитак?

Професионали активисти европејства

Свака нова идеологија свог природног савезника има у младости. Инсистирање на историјском новуму, на скоку у нову будућност, на потребу за рушењем старог и окошталог, на изградњи новог квалитетнијег света – све то привлачи младе људе. И заводи, такође: треба се сетити како су тоталитарни системи у успону - болшевизам, фашизам и национал-социјализам готово до савршенства инструментализовали младу генерацију за реализацију својих циљева. Млади јуришници су просто хрили да пропагирају и стварају тај обећани поредак не видећи ни за тренутак вешту манипулацију људи политике. Неискуство, незрелост, заслепљеност слаткоречивим фразама, осећање активног учешћа у преобликовању света, препознавање себе као личности које стварају нови свет – безброј је разлога зашто је младо покољење лако придобити и створити борбене групе спремне да се фанатично боре за велике идеје.

Америка и Европска унија пронашла је универзалног имплементатора својих политичких идеја: то су невладине организације или цивилни сектор. Само име звучи невино и заводљиво. добровољне организације грађана које се брину о добробити друштва – оне презентују грађанство, неутралне су на идеологије и партије, ослобођене државних стега. Но, када се мало боље анализира деловање ових организација, поготово оних које су најгласније – види се да је реч о нечему сасвим другом. Оне не живе од прилога грађана, већ су образоване су и финансиране од стране фондова ЕУ или америчких фондова. Сходно томе и обављају оно што је у интересу оних који их одржавају у животу. Дакле, ова „удружења грађана“ не полажу рачуна грађанима, већ донаторима и то за услуге за које донатори, односно државе и агенције које стоје иза њих, имају интереса.

Може поставити и питање зашто се ЕУ толико ослања на невладин сектор када унутар државних институција има и искусније и компетентније људе за извршење тих истих пројеката? Навешћу два разлога: прво зато што елите ЕУ немају велико поверења у државне институције као такве и радије послују са овим *ad hoc* направљеним пара-институцијама. ЕУ бирократи их могу користити за своје властите циљеве, независно од било које државне политике земље у којој се пројект имплементира. Други разлог је следећи: с обзиром да НВО представљају углавном импровизоријум, политички ауторитети и бирократија ЕУ послујући са њима лакше прикрива властиту некомпетентност, незнања и дилетантизам. Бирају се сарадници који ће беспоговорно извршавати њихове налоге а који ни сами не располажу неким већим стручним знањем и искуством. То су углавном млади људи, ентузијастички или каријеристи. ЕУ их подучава да верују у њену идеологију кроз систем брзих курсева. Кроз тренинг и саморганизовање временом се издвајају оне организације које се показују као најкосрисније и најубојитије. Њихов рад је углавном пропагандне природе: то су мале, али гласне групе за притисак.

Није нимало случајно да ЕУ може у својој политици увек да рачуна на гласну подршку одређених невладиних група – за родна права, за људска права, групе за мултикултуралност, итд. Пошто су елите ЕУ далеко од грађана, ове групе постају њихов медијатор, њихова продужена рука у јавности, њихов природни савезник. Пошто НВО фингирају грађанство, оне бирократама и политичарима ЕУ дају привидан демократски легитимитет.

Није случајно што европејство толико инсистира на родним правима, сурогат-материнству и свему ономе што је не-традиционално и не-конзервативно. Рекли смо, иза европске елите стоје дугорочни властити интереси и то је оно пресудно: разарање традиционалних културних образаца је средство. У том подухвату поништења свих табуа, који су, да подсетимо, основ људске цивилизације, они користе и по потреби злоупотребљавају одређене социјалне групе које се из разних разлога и саме осећају угроженим. .

Клаус са правом примећује да заступници инеграцисија не воле традиционални политички оквир који подразумева демократску контролу. Зато толико инсистирају да се одлуке доносе на над-националном нивоу. Они воле да

„размишљају глобално“, да се баве „светским геостратегијама“ и ватрени су поборници обликовања међународних организација које никоме не полажу одговорност за своја дела. Европејци намерно и тенденциозно повезују националну државу са национализмом, што уопште не мора да буде случај. Из ове лажне премисе они изводе (лажан) закључак: мултикултурализам и деасимилација су једина алтернатива болесним, ксенофобним и себичним национализму. Грађани ЕУ треба да буду у што већој мери денационализовани. У складу са том идеологијом они оснивају и финансирају проевропске политичке партије: све те мере служе за успостављање новог идентитета Европејца. Њихови идеолози су свесни да је то могуће само путем „лаганог формирања заједничког европског сећања, традиције, митова, симбола и слике етничког и националног.“ (Smith, 1995: 135) Како ће Европљани да пронађу те заједничке митове, симболе и етничко јединство – остаје нерешено. За сада су то само апстрактне приче и апстракције. Приче о универзалним људским и родним правима, о заједничком хришћанском обрасцу, итд. су само схеме: њима недостаје конкретност, занос, емоције. А без тога, без унутрашњег струјања крви, конкретних јунака и страдања – није настао ниједан мит.

Или је ипак могуће да се кроз непосредно страдање произведе тај мит? Серијом интервенција Сједињених држава на арапске земље, интервенција у којима су често здушно учествовале европске НАТО чланице, стварају се елементи за потенцијалну евро-хомогенизацију. Реч је о већ поменутом пројектованом сукобу између Запада и Ислама. Не заборавимо да се хомогеност најбоље постиже када се има заједнички непријатељ. Сједињене државе су већ учиниле све да Европу удаље од Русије и да кроз сукоб у Украјини на дуге стазе спречи економску а самим тим и политичку, сарадњу ова два велика ентитета. Евроинтеграционисти који су, игром околности, у мандаринској потчињености према Сједињеним државама, понављају исте фразе у осуди Руске федерације. Но, јасно је: са Русијом, као силом која има атомско оружје, се не ратује, али се зато може ратовати са диктаторским арапским режимима. Зашто да не: они не само да не поштују људских права, него имају и изворе нафте.

Европска унија као сурогат супер-државе морала би, хтела не-хтела, да заокружи свој систем функционисања. То значи да постигне довољну меру јединства, а то значи да све више и више хомогенизује - економски, политички, културно. То је могуће само преко све веће контроле и хијерахизованог модела одлучивања. Ради ефикасности, све оно што се одлупири овом укалупљивању мора на то бити натерано: идеологија хармонизације, додуше, почива на добровољности, на препознавању поклапања појединачних и општих интереса, на убеђивању, на свеобухватној идеологији која оправдава ове процесе. Ако то не функционише, примењују се другачија средства.

Ако би смо завили у сферу егзистенције европске елите, приметили би невероватну расипност и помпу, енормну саморекламу и оптимизам. И заиста, та елита живи у властитом свету великих прихода, хотела са пет звездица, чартер авиона, стотина састанака о свему и свачему, бљештавих конференција за штампу и испразних фраза. Непрестано се нешто ново реформише, усагла-

шава, доносе директиве, њен апарат се умрежава и умножава, фингира се активизам – све то у многоне подсећа на идеју перманентне револуције, само што се она сада одвија у импресивном декору конференцијских сала, ексклузивних пријема и медијског жагора. Не треба много проницљивости па схватити да се све те личности ЕУ елите међусобно добро познају, да живе на високим привилегијама и да чине све да одрже илузију своје посвећености општој ствари. На крају крајева, њихов добитак је импресиван: задовољавају потребу за испољавањем моћи, за патронством, за командовањем, за надзирањем, за удобним животом лишеном неке велике одговорности. Довољно је ритуално понављање мантри: саставни део ових елита су европска администрација и идејни саборци, дакле интелектуална елита која је задужена за пропаганду. Ово тројство има заједнички интерес – а то је да се највише баве тиме да очувају разлоге властитог опстанка. А то чине на маестралан начин – они нису одговорни бирачком телу, народу, већ светлој будућности, на коју се позивају.

Није случајна њихова аверзија према контролним механизминатрадиционалне, националне државе. Бирачко тело и јавно мњење до њих тешко досеже: они живе у властитом изолованом свету где се свака одлука унапред проглашава ваљаном, јер не постоји начин да се упитају они који сnose последице примене те исте одлуке. Ове елите веома прагматски максимизирају своју добит. Комплексни систем одлучивања је сачињен тако да се успоставља енормна дистанца у односу на трошкове које сnose други.

Суштински је важно то да је реч о јаким коалиционим групама које немају изгледа никакву противтежу. Хетерогени састав Европе и мноштво различитих интереса онемогућава билу какву озбиљнију конфронтацију. Сасвим је могуће да чак највећи број становника ЕУ сматра да је политика ових елита контрапродуктивна и да се са њом не слаже – али ови стварни грађани немају адекватан начин повезивања и орагнизовања те остају без фактичког утицаја. На другој страни, мноштво невладиних организација се показују као мобилне и ефектне у симулирању опште воље. Оне својим дејством и пропагандом у корист евроинтеграциониста успевају да се саморекламирају као *vox populi* и да неутралишу незадовољства. Тако се једноставно лако утишава неслагање расплинуте већине која углавном себе заваара да су контрапродуктивне одлуке поменутих елита нешто пролазно. Манипулација тако успева да одржи привид нормалности и да транкилизира јавност. Распршена воља око пет стотина милиона становника ЕУ бива транспстанцијализована у јединствену вољу елите и њихових савезника који симулирају општи концензус.

Литература:

1. Habermas, Jurgen(2001): Why Europe needs Constitution?, *New Left Review* 11, 11/2001
2. Klaus, Vaclav (2007): What is Europeism?, *What is Europeism or what should be the future of Europe*, (V. Klaus, J. Weigl, P. Mach, M. Loužek, J. Brodski), CEP, Praha
3. Rankin, A. "What is Wrong with the European Ideal?", *New Europe*, London, 2000.

4. Smith, Andrew (1992): National identity and Idea of European Unity, *International Affairs* 68, 1/1992.
5. Smith, Andrew (1995): *Nations and nationalism in Global Era Polity*, Cambridge

THE IDEOLOGY OF EUROPEISM AND ITS CRITIQUE

Summary: The main idea of the text is to demonstrate that it is possible to draw a relatively clear line between two visions of united Europe. One, for which we claim that is rational and could be achieved by the maintenance of the traditional role of national parliaments and their cooperation in dismantling unnecessary border barriers for free movement of people and capital. The other vision, that is today in full swing, is based on total homogenization and harmonization of all aspects of the life of EU citizens of. It is founded on the ideology of Europeism: the world view which insists that the nation state is an obsolete historical category and that we are witnessing emergence of the new European citizenship, founded on multiculturalism and new feelings of adherence. Its proponents are different elites - EU politicians, EU administrators and different interest groups. They are linked by pragmatic interest of maintenance of their own privileged positions and actions, that are beyond any democratic control. The text aims to expose that ideology of Europeism is being realized in practice as a system of improvisations of an untouchable elite, which uses supranational institutions to regulate and control 500 million people. That ambition is expensive, irrational, economically counterproductive, especially when applied in the small countries.

Key Words: europeism, utopianism, ideology, democracy deficit, NGO

СЛОБОДАН ЗЕЧЕВИЋ
Институт за европске студије
Београд

УДК 316.334.3(49): 327(512.1)
Оригиналан научни рад
Примљен: 24.01.2016
Одобен: 11.02.2016
Страна: 123-132

ТУРСКА КАО КАНДИДАТ ЗА УЛАЗАК У ЕВРОПСКУ УНИЈУ

Сажетак: Односи између Турске и Европске уније су сложени обзиром да почивају на политички контроверзном ставу о могућности приступања ове државе Унији. У овом контексту треба имати у виду да је још 1963. године закључен споразум из Анкаре о придруживању Турске Европској економској заједници. Турској је признат статус кандидата за улазак у Европску унију на састанку Европског савета у Хелсинкију 1999. године док су приступни преговори започели у октобру 2005. године. Без обзира на претходно изнето поједини европски политичари оспоравају тезу да је Турска европска држава јер се поред осталог, њен главни град Анкара налази у Азији где живи 95 одсто турског становништва. Културне и цивилизацијске разлике између турске и других држава чланица Европске уније јесу осетљива тема. Приступање Турске може да изазове институционалне проблеме због броја становника ове земље (78 милиона). Наиме, у том случају Турска би уз Немачку била држава са највећим бројем посланика у Европском парламенту и утицајем у Савету приликом доношења одлука квалификованом већином. Турска има проблем са поштовањем људских и мањинских права и не признаје Републику Кипар. Због свега изнетог пријем Турске у Европску унију је неизвестан.

Кључне речи: Европска унија, Турска, приступни преговори, људска и мањинска права, европска држава, институције Европске уније

Увод

Односи између Турске и Европске уније сложени су обзиром да почивају на политички контроверзном ставу о могућности приступања ове државе Унији. У овом контексту треба имати у виду да је још 1963. године (Alomar, Daziano, Lambert, Sorin, 2013: 483) закључен споразум из Анкаре о придруживању Турске Европској економској заједници, који је ступио на снагу 12. децембра 1964. године. Овај споразум требало је да кроз економску либерализацију односа допринесе подизању животног стандарда турских грађана, али и да обавезе турску државу да примени норме и обавезе предвиђене оснивачким уго-

ворима чиме би се евентуално створили услови да обе стране узму у разматрање питање приступања Турске Заједници.¹

Турски премијер Тургут Озал је 1987. године поднео захтев Савету за приступање његове државе Европској економској заједници (Alomar, Daziano, Lambert, Sorin, 2013: 483). Међутим, кандидатура о којој је реч није наишла на подршку у Европском парламенту и Комисији. Европски парламент тражио је да Турска призна одговорност за геноцид над јерменским народом из 1915. године, док је Комисија у децембру 1989. године издала негативно мишљење о кандидатури Турске из више разлога: лоши односи са Грчком; проблем турске окупације северног Кипра; недовољно уважавање демократских начела и права мањина. Ипак, у склопу реализације споразума о придруживању из Анкаре из 1964. године, између Турске и Европске уније је у марту 1995. године закључен споразум о успостављењу царинске Уније.² Турској је признат статус кандидата за улазак у Европску унију на састанку Европског савета у Хелсинскију 1999. године. У децембру 2002. године Европски савет доноси одлуку којом се предвиђа да, уколико Турска буде поштовала Копенхагеншке критеријуме, са овом државом могу да се отворе преговори о приступању Европској унији. У децембру 2004. године Европски савет доноси одлуку да отвори приступне преговоре са Турском под условом да ова последња по предлогу Комисије донесе одређене законодавне акте, као и да прошири примену споразума о придруживању на све новопримљене чланице Уније, укључујући и Републику Кипар. Иако је турска влада почетком 2005. године одбила да призна Републику Кипар, ипак 3. октобра исте године долази до отварања приступних преговора, с тим што се у усвојеном преговарачком оквиру подвлачи да исход преговора не може унапред да се предвиди, јер он зависи од способности Турске да испуни тражене обавезе, као и од могућности Уније да прихвати Турску у своје окриље. У случају неуспеха преговора о приступању Турска би требало да се повеже са Унијом што је могуће чвршћим везама.

У међувремену нису постигнути значајнији резултати у преговарачком процесу. Наиме, до недавно отоврено је свега 14 од 35 поглавља а привремено је затворено само једно. Приликом самита одржаног 29. новембра 2015. године између Турске и Европске уније постигнут је договор да се Турској пружи финансијска помоћ за пријем миграната са Блиског Истока и из Африке.³ У том контексту договорено је и да се ојача борба против шверца људи путем јачег надзора турске границе као и турским прихватањем реадмисије миграната. Европска унија у претходно поменуте сврхе треба да одвоји три милијарде евра које ће бити сукцесивно исплаћене Турској у року од две године, под условом да Турска покаже да предузима мере у циљу пријема, помоћи и интеграције миграната на својој територији. Европска унија је са своје стране прихватила да деблокира приступни процес Турске тако што је отворено још једно преговарачко поглавље (економска и монетарна политика). Унија је обећала

¹ Члан 28 споразума о асоцијацији између Европске економске заједнице и Турске. www.wikipedia.org, 08.01.2016.

² *L' Union europeenne et la Turquie*, www.diplomatie.gouv.fr, 08.01.2016.

³ *L' Union europeenne et la Turquie*, www.diplomatie.gouv.fr, 08.01.2016.

Турској да ће у току првог тромесечја 2016. године да ради на отварању нових поглавља. Поред тога, Унија је прихватила и да убрза визну либерализацију за турске грађане под условом да Турска у потпуности примени споразум о реадмисији из 2014. и то до јуна 2016. године. Уколико се стекну услови визна либерализација за улазак турских грађана у Европску унију требало би да ступи на снагу у октобру 2016. године. Из претходно изнетог а поготову из дужине приступних преговора може да се уочи да постоје суштински проблеми за улазак Турске у Европску унију.

Разлози у прилог турског приступања Европској унији

Стратегијски положај Турске на преласку Европе у Азију, као и њена атланска опредељеност представља један од аргумената за прикључивање ове државе Европској унији. У очима европљана Турска има и друге адуте, а реч је о динамичном привредном расту, бројном и у просеку младом становништву спремном да ради по знатно нижим примањима од европских. Са 78 милиона становника турско тржиште представља велику прилику за пласман производа предузећа из Европске уније. С друге стране, поједине државе чланице са мањком наталитета попут Немачке, могле би да увезу турску радну снагу која је неопходна њиховој привреди. Турска има геостратешки значај и у транспорту нафте из средње азијских држава ка Европској унији.⁴ Реч је о нафтоводу који би преко Азербејџана и Грузије требало да се заврши на турској обали Медитерана. Преко Турске као своје чланице Европска унија би могла да врши политички утицај на блискоисточне, арапске и азијске државе.

Сви претходно изнети европски геостратешки интереси међутим не морају да се остваре искључиво путем приступања Турске Европској унији. Могуће је наиме, успоставити стратешко билатерално партнерство између две стране.

Да ли је Турска заиста европска држава ?

Према члану 49 уговора о Европској унији свака европска држава која уважава начела на којима је заснована Европска унија а ради се о поштовању људског достојанства, слободе, демократије, једнакости, правне државе и људских права, може да постане њена чланица. Из претходно изнетог проистиче да је кандидатура за чланство у Европској унији условљена не само поседовањем атрибута државе (територија, становништво и организована политичка власт) већ и географским припадањем државне територије Европском континенту (Berramdane, Rossetto, 2013: 37). Правно тумачење члана 49 уговора о Европској унији гласи да је довољно да се и врло мали део државне територије налази у Европи да би се испунио географски услов. Турска дакле, формално испуњава услов о географском припадништву Европском континенту иако се

⁴ Guy Baudelle, Benoît Montabone, *La Turquie et l' Union européenne*, <http://echogeo.revues.org>, 01.11.2016.

преко 90 одсто њене државне територије налази у Азији. У том смислу Европски савет на састанку Хелсинкију у децембру 1999. године потврдио је да је Турска европска држава (Dehousse, 2014: 17).

Међутим, без обзира на претходно изнето поједини истакнути европски политичари оспоравају тезу да је Турска европска држава. Тако је бивши француски председник Валери Жискар Дестен (Valéry Giscard d'Estaing) 2002. године у тренутцима када је био на челу Конвенције о будућности Европе, која је припремала текст Европског устава, изјавио да је Турска веома важна држава која је блиска Европи али не и европска држава.⁵ Жискар поткрепљује претходно изнети аргумент чињеницом да се главни град Турске Анкара не налази на Европском континенту, као и да 95 одсто турског становништва живи ван европске територије. Жискар сматра да они који гурају процес приступања Турске јесу заправо противници Европске уније са намером да њен институционални систем учине крхким и усмере процес европске интеграције у правцу стварања заједничког подручја за слободну робну размену између Европе и Блиског истока. Жискар овде наравно мисли на остваривање британских интереса унутар Уније. Британци се надају да би на тај начин обезбедили себи спокој јер би зауставили процес чвршћег европског интегрисања, што је иначе у супротности са изворним пројектом Европске уније. Регионална организација која би се бавила економском сарадњом између Европе и блиског Истока, заправо била би крај европске интеграције засноване на идеји о изградњи европске федералне државе.

Други проблем који се јавља у контексту турског приступања Унији јесте проблем историјске и културне утемељености европске интеграције. Уједињење европских држава у Европску унију плод је развоја политичке свести и воље људи који су живели на европском континенту, односно резултат њиховог цивилизацијског, интелектуалног и моралног развоја (Cartou, Clergerie, Gruber, Rambaud, 2006: 1). Европски народи имају заједничке цивилизацијске темеље чији је извор у грчко-римској хуманистичкој филозофији и хришћанској религији (Cartou, 1996: 4). Из ових цивилизацијских темеља проистиче европски законодавни систем који штити одређене вредности, начин живота и приступ друштвеним и породичним питањима. Исламска цивилизација, којој Турска припада, заслужује пуно поштовање али се по својим вредностима разликује од европске у погледу успостављања секуларне државе, положаја жена у друштву, критичког довођења у питање државне власти и верских догми, сатиричног односа према религији, слободе изражавања, поимању институције брака итд... Учешће отоманске империје у европској историји не може да буде доведено у питање, али је оно изражено као конфронтација два друштвена модела. Овај цивилизацијски и друштвени сукоб су донекле требале да помире радикалне проевропске реформе турског друштва које је спроводио Кемал Ататурк између два светска рата.

Историјски гледано Турска се налази на раскршћу између Балкана и Блиског истока, Медитерана и Црног мора. Турска је држава између две цивили-

⁵ Arnaud Leparmentier, Laurent Zecchini, *Pour ou contre une adhesion de la Turquie a l' Union europeenne*, www.lemonde.fr, 08.11.2002.

лизације и два света (хришћанско-европског и муслиманско-арапског). У току хладног рата, да би спречила утицај Русије на њеним границама, Турска се определила за западну страну те је њена армија постала стуб НАТО пакта и један од најважнијих савезника Сједињених Америчких Држава.

Лоши односи Турске са Грчком због Кипарског проблема

Захваљујући турској војној интервенцији 1974. године, на северном делу Кипарског острва је 1875. године успостављена протурска Република Северни Кипар. Ову државу није признала ни један од држава чланица Европске економске заједнице, док су Уједињене Нације прогласиле турску војну интервенцију на Кипру у супротности са одредбама међународног права (Manin, 2005: 102). Заједница је сматрала да је једино прогрчка влада у Никозији међународно призната. Европска унија је 2004. године примила Републику Кипар у своје окриље иако није дошло до уједињења грчког и турског дела острва. Решење је нађено у томе да се право Уније не примењује на северном турском делу острва све док Савет једногласном одлуком, а на предлог Комисије не одлучи другачије (Manin, 2005: 102). План Уједињених Нација о уједињењу два дела острва је 2004. године одбачен на референдуму у јужном грчком делу острва. Кипарски проблем озбиљно компликује процес приступања Турске Европској унији. Наиме, Турска има дипломатске односе само са Северним Кипром на коме је стационирано око 40 хиљада турских војника. Турска је потписала протокол којим је проширила примену одредби споразума о царинској унији са Европском унијом на десет новопримљених чланица у 2004. години. Међутим, Турска влада је затим нагласила да потписани протокол не значи признање владе у Никозији.

Турска као исламска држава

Институције Европске уније (Комисија и Европски парламент) никада не истичу културне и цивилизацијске аргументе као препреку за улазак Турске у Европску унију. Реч је пре свега о испуњавању Копенхагенских критеријума у погледу поштовања правних тековина, људских и мањинских права, степена економске развијености и сл... Међутим, разлика између исламске и јудео-хришћанске цивилизације и културе лебди над током приступних преговора. Постоје мишљења, попут оног бившег кардинала а затим и Папе Рацингера (Ratzinger) да европска интеграција има своју културну и цивилизацијску хришћанску основу и да није реч само о географском оквиру интеграције.⁶ У случају приступања Турске дошло би до угрожавања цивилизацијске основе Европске уније. Наиме, у Европској унији је у 2007. години живело око 16 милиона муслимана, а са пријемом Турске тај број би порастао на преко 100 милиона, или за око 18 одсто становништва.⁷

⁶ Chantal Kefyke, *L'adhesion de la Turquie a l'Union europeenne: enjeux et etat du debat*, Courier hebdomadaire du CRISP, n. 1933-1934, 2006/28, p. 5-72.

⁷ www.wikipedia.org, 24.01.2016.

Проблем ислама у Турској не би требало да постоји као такав јер је реч о лаичкој држави од 1937. године. Лаичке вредности међутим у овом тренутку брани једино у политичком смислу ослабљена турска армија. Наиме, турским политичким животом од 2002. године доминирају умерене исламистичке странке попут странке Правде и развоја (АКП) председника Рецепа Тајипа Ердогана (Recep Tayyip Erdogan).

Турско приступање и институционална и политичка равнотежа у Европској унији

Са готово 78 милиона становника Турска би у случају пријема у Европску унију била уз Немачку (81 милион) најмогољуднија чланица Европске уније. Овим би Турска у институцијама Европске уније стала раме уз раме са политички најутицајнијим чланицама као што су Немачка, Француска, Велика Британија и Италија. Једнако као и Немачка, имала би највише посланика у Европском парламенту, њих 96-оро. Број становника државе чланице утиче и на доношење одлука у Савету као једној од две гране законодавне власти у Европској унији. Наиме, према уговору из Лисабона највећи број одлука у Савету усваја се квалификованом већином која износи 55 одсто гласова за од укупног броја представника (министара) држава чланица у овом органу, под условом да чланови Савета који су позитивно гласали представљају 65 одсто становништва Европске уније.⁸ Обзиром на број становника, турски глас био би незаобилазан фактор приликом одлучивања квалификованом већином у Савету чиме би се умањио значај добијања сагласности од министара средњих или малих држава чланица. С друге стране, блокирајућа мањина која спречава доношење одлуке или акта у Савету достигнута је ако су против ње гласали представници држава које имају преко 35 одсто становништва Европске уније. И у овом другом случају Турска би уз учешће још само две велике државе чланице лако могла да спречи доношење правних норми или политичких одлука.

На основу броја становника Турска би у институционалном систему Европске уније добила политички утицај коју имају државе са изузетно развијеном привредом попут Немачке, Велике Британије, Француске и Италије, иако турски бруто друштвени производ по становнику износи 10 782 долара, док је исти у Немачкој преко 35 000 евра.⁹ Ипак, треба имати у виду да се услед динамичног економског раста Турска у овом тренутку по одређеним економским параметрима налази на седмом месту у Европи. Турска је имала изузетно високу стопу привредног раста од преко осам одсто у 2010. и 2011., да би иста пала на три одсто у 2015. години.¹⁰

Толики политички утицај у институцијама Европске уније државе чије је становништво у огромној већини исламске вероисповести и која припада различитој цивилизацији од европске, јесте неприхватљив за многе унутар Уније.

⁸ Члан 16 став 4 уговора о Европској унији.

⁹ www.tresor.economie.gouv.fr, 17.01.2016.

¹⁰ www.wikipedia.org, 15.01.2016.

Поред тога, познато је да је Турска у војном и политичком смислу везана за Сједињене Америчке Државе те би њено гласање у институцијама Уније могло да се поклапа са британским, обзиром и да је Велика Британија чврсто везана атлантским партнерством са Сједињеним Државама. Турско-Британски двојац би дакле, могао да угрози традиционално доминантну и водећу улогу Француске и Немачке у Европској унији. Управо ово последње партнерство је у претходним деценијама омогућило да дође до одређеног степена федерализације европског уставног и правног поретка.

Поштовање људских права и права мањина

Европски суд за људска права у Стразбуру обрађује велики број притужби на рачун турских власти у погледу поштовања људских права. Тако је између 2003. и 2005. године овај Суд обрадио 161 предмет и донео 132 пресуде у којима утврђује повреде људских права од стране турских власти, а 28 предмета се завршило споразумом са подносиоцем захтева док је само у два случаја Турска ослобођена.¹¹ Турски кривични закон је предвиђао ка кажњиво „клеветање националног идентитета“ те су по том основу кривично гоњени турски интелектуалци попут Орхана Памука (Orhan Pamuk) или јерменског новинара Хранта Динка (Hrant Dink). У турским затворима коришћени су различити облици тортуре попут електрошокова, а долазило је до неразјашњених смртних случајева приликом пребацивања затвореника из једног затвора у други. Поред тога, јављали су се случајеви где притвореници нису могли да добију заштиту адвоката. Ипак, Турска је направила помаке у правцу заштите људских права укидањем 2004. године смртне казне као тежњама председника Ердогана да искорени тортуру над затвореницима. Такође је укинута одредба турског закона о превентивном притвору од тридесет који је сведен на четири дана.

Поштовање мањинских права још је једна препрека на путу уласка Турске у Европску унију. Пре свега реч је о курдском проблему. Наиме, још је Кемал Ататурк двадесетих година прошлог века обећао Курдима аутономију, али је ово обећање остало мртво слово на папиру. Турске власти су деценијама имале сукоб са курдским становништвом који је довео до стварања оружане Курдске гериле предвођене седамдесетих и осамдесетих година XX века Курдском радничком партијом (ПКК). Овај сукоб произвео је репресију турске државе над курдским интелектуалцима и уметницима. Турска је тек 2002. године укунула ванредно стање у једанаест курдских провинција.¹² С друге стране, Турска је признала масакр али не и унапред испланиран геноцид над јерменским народом који је извршен 1915. године. Управо због помињања геноцида над Јерменима у децембру 2005. године дошло је до кривичног гоњења нобеловца Орхана Памука од стране турских власти.

¹¹ Chantal Kefyeye, *L'adhesion de la Turquie a l' Union europeenne: enjeux et etat du debat*, Courier hebdomadaire du CRISP, n. 1933-1934, 2006/28, p. 5-72.

¹² Chantal Kefyeye, *L'adhesion de la Turquie a l' Union europeenne: enjeux et etat du debat*, Courier hebdomadaire du CRISP, n. 1933-1934, 2006/28, p. 5-72.

Члан 10 турског устава јемчи једнакост свих грађана без обзира на верску, расну, филозофску, религијску или полну припадност. Ипак, у Турској као исламској земљи далеко од тога да је достигнут ниво полне равноправности који постоји у Европској унији. У централним и источним деловима турске проценат описмењавања женског становништва је слаб тако да оно углавном остаје код куће и нема запослење, док је учешће жена у турској политици процентуално веома мало.¹³ У турски кривични закон се релативно касно увове оштре санкције за физичко злостављање жена од стране партнера (2004. година). У пракси постоје и даље захтеви да младе девојке пре брака донесу „потврду о невиности“. Приликом доношења турског кривичног законика 2004. године било је захтева да се у претходно поменути унесе кривично дело „зинаба“ односно брачне преваре, што је спречено тек захваљујући оштром противљењу институција Европске уније. Хомосексуалци у Турској такође не уживају иста права као у Европској унији. Владајућа странка Правде и развоја наглашава да еволуција у том правцу није на дневном реду. У 2005. години гувернер Анкаре тражио је од турског тужилаштва да забрани организацију КА-ОС-ГЛ за одбрану права хомосексуалаца због њених „неморалних ставова“, али се од ове иницијативе одлустало опет на интервенцију из Европске уније.

Закључак

Приступање Турске Европској унији започело је далеке 1963. године потписивањем споразума из Анкаре о придруживању ове државе Европској економској заједници. Иако просечна дужина процеса приступања износи нешто више од десет година, индикативно је да до данас није дошло до турског пријема у Унију. Из претходно изнетог проистиче да је Турска случај за себе који не треба доводити у везу са приступањем других европских држава. Случај турске заправо говори више о недоумицама Европљана у вези са њеном кандидатуром него о могућностима уласка других кандидата.

Европска унија се неоспорно суочава са техничким проблемима у овом процесу како у погледу примене европских правних тековина (*aquí communautaire*) или пак у погледу пуног поштовања људских и мањинских права од стране турских власти. Присутне су и објективне тешкоће везане за степен економске развијености Турске у односу на европски просек. Поред ових техничких постоје и дубље суштинске препреке за пријем Турске у европско окриље. Наиме, разлике о којима је било речи не би дошле до изражаја у толикој мери да је Турска класична европска држава која припада јудеохришћанској цивилизацији и култури. Турска као држава исламске цивилизације има додатни изазов доказивања да је као таква спремна да у потуности прихвати европске стандарде. Међутим, и када би до тога дошло остају недоумице да ли су све чланице Европске уније спремне да прихвате ризик од ремећања институционалне и демографске равнотеже које би могао да изазове пријем ове мно-

¹³ Chantal Kefyeke, *L'adhésion de la Turquie à l'Union européenne: enjeux et état du débat*, *Courier hebdomadaire du CRISP*, n. 1933-1934, 2006/28, p. 5-72.

гољудне исламске земље у Европску унију. С тим у вези треба имати у виду да је Француска истакла да би о турском пријему у Европску унију њени грађани морали да се изјасне на референдуму. Пораст исламизма односно мешања религије у световне послове у исламском свету, све више даје за право онима који сматрају да Турска није европска држава јер не припада у Европи владајућој култури.

Ако већ постоје озбиљне препреке и недоумице у вези са пријемом Турске у Европску унију поставља се питање зашто је уопште отворен процес њеног приступања? У овом контексту треба имати у виду да је Турска још 1952. године ушла у НАТО пакт и тиме постала кључни савезник Сједињених Америчких Држава у јужној Европи, са задатком да блокира евентуални стратешки уплив Русије у том региону. Интерес Сједињених Америчких Држава је не само да чврсто војно integriше Турску у западни савез, већ и да то учини у економском и политичком смислу кроз њен пријем у Европску унију. Поред Сједињених Држава и Велика Британија има интерес за пријем Турске у Унију. Реч је о британском стратешком приступу развоју европске интеграције која би по Британцима требала да се одвија у правцу одржавања великог заједничког тржишта лишеног сваке државне суверености. Дакле, Британци посматрају Европску унију као заједнички економски простор лишен јединствене федералне власти, војске и спољне политике. Велика Британија очекује да би пријем једне велике државе која се толико разликује од осталих заправо онемогућио сваки чвршћи облик интегрисања унутар Европске уније. На крају, треба имати у виду економске интересе свих држава чланица да integriшу турско тржиште са великим бројем потрошача у европско, како би на њему слободно пласирали своје производе.

Турско приступање Европској унији упућује заправо на суштинско питање, какву Унију Европљани желе? Уколико је реч о намери да се створи суверена федерална европска држава онда би случај Турске требало да буде закључен стварањем блиских веза између ње и Европске уније кроз једну врсту привилегованог партнерства које иначе постоји у односима Уније са Норвешком или Швајцарском. Дакле у том случају пријем Турске у Европску унију био би искључен, што ни у ком случају не би представљало омаловажавање Турског народа и државе јер таква привилегована партнерства постоје примера ради у односима између Сједињених Америчких Држава и Канаде, или пак Мексика. У случају да Европска унија потпуно прерасте у лабави конфедерални савез са примарним задатком одржавања у животу великог заједничког европског тржишта, онда пријем Турске у Европску унију сам по себи не би представљао непремостив проблем.

Литература:

1. B. Alomar, S. Daziano, Th. Lambert, J. Sorin, *Grandes questions europeennes*, Sedes, 3 edition, Paris, 2013.
2. Abdelkhaleq Berramdane, Jean Rosseto, *Droit de l' Union europeenne*, LGDJ, Paris, 2013.

3. Georges Berthu, Dominique Souchet, *Le traite d' Amsterdam contre la democratie*, Liberte politique, Paris, 1988.
4. Louis Cartou, Jean-Louis Clergerie, Annie Gruber, Patrick Rambaud, *L' Union europeenne*, Dalloz, 6 edition, Paris, 2006.
5. Michel Clapie, *Manuel d' institutions europeennes*, Flammarion, 3 edition, Paris, 2010.
6. Philippe Moreau Defarges, *Les institutions europeennes*, Armand Colind, 3 edition, Paris, 1998.
7. Sous la direction de Renaud Dehousse, *L' Union europeenne*, La documentation francaise, 4 edition, Paris, 2014.
8. Valery Giscard d' Estaing, *La constitution pour l' Europe*, Albin Michel, Paris, 2003.
9. Sajmon Hiks, *Politički sistem Evropske unije*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
10. Guy Isaac, Marc Blanquet, *Droit general de l' Union europeenne*, Sirey, 10 edition, Paris, 2012.
11. Philippe Manin, *L' Union europeenne*, Pedone, N. 6, Paris, 2005.
12. Le traite de Nice, premieres analyses, PUS, Strasbourg, 2001. – Ch. Carotenuto, *Le deuxieme et troisieme piliers*.
13. Andre Pecheul, *Le traite de Lisbonne, La constitution malgre nous?*, Editions Cujas, Paris, 2008.
14. Slobodan Samardžić, *Evropska unija kao model nadnacionalne zajednice*, Institut za evropske studije, Edicija Analize, Beograd 1998.
15. Nicolas Sarkozy, *Un traite pour l' Europe*, Dalloz, Paris, 2008.
16. Jean-Luc Sauron, *Comprendre le traite de Lisbonne*, Gualino editeur, Paris, 2008.
17. Denys Simon, *Le systeme juridique communautaire*, PUF, 3 edition, Paris, 2001.
18. Slobodan Zečević, *Evropska unija – pravo i institucionalni sistem*, Evropski univerzitet, Beograd, 2011.

TURKEY AS A CANDIDATE FOR ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION

Summary: Relations between Turkey and the European Union are complex because it is based on a political controversial stance on the possibility of accession of this country to the Union. Turkey and the European Union concluded already in 1963 the agreement on association. This country was recognized as candidate to the accession in 1999 on meeting of European council in Helsinki and the negotiation of accession started only in October 2005. However regardless previously disclosed certain European politicians dispute the thesis that Turkey is European country because its capital Ankara is in Asia where she lives 95 percent of Turkish population. There is also a hypersensitive terrain of cultural and confessional differences between Turkey and other EU members. The accession of Turkey can cause an institutional problem in European Union due to the numerous Turkish populations (78 millions). In that case Turkey will be with Germany the biggest country of the Union with the most important number of the deputy s in European Parliament and the great influence in Council when its take decision by qualify majority vote. Turkey has also problem with respect of human and minority rights and do not recognize the Republic of Cyprus. Due to the above stated reasons, the Turkish entry into the European Union is extremely uncertain.

Key words: The European Union, Turkey, accession negotiation, human and minority rights, European country, The institutions of European Union

ГОРАН В. НИКОЛИЋ
Институт за европске студије
Београд

УДК 316.334:339.9
Оригиналан научни рад
Примљен: 27.01.2016
Одобрен: 11.02.2016
Страна: 133-148

НОВИ ГЛОБАЛНИ ПОРЕДАК: ЕКОНОМСКЕ ОСНОВЕ МУЛТИЛАТЕРАЛИЗМА*

Сажетак: За протеклих 25 година Америка је доминирала глобалном политиком. Нова игра са Русијом и Кином, која се одвија у Сирији и Јужном кинеском мору наговештава борбу за одржавање тог статуса. И поред свега, САД једина земља у стању да пројектује моћ широм света, док је њена доминација финансијским системом неупитна.

Да би уравнотежила монетарни поредак Кина је изградила мрежу за трговину јуаном широм света. У новембру 2015. године ММФ је укључио јуан у ексклузивну групу пет валута које чине корпу специјалних валута ММФ-а, што представља јавно признање снаге Кине у глобалној економији. Учесће кинеске прекограничне трговине доминирало у јуанима порасло је са практично нултог удела 2008. на 25% 2015. те је крајем 2015. њена монета пета најкоришћенија валута за ино-плаћања. Евентуална појава јуана као глобалне резервне валуте би поткопала камен темељац америчке моћи. Да би кинеска монета постала кредибилна алтернатива долару, поред одрживог снажног економског раста, потребно је да продубљивање финансијских тржишта у Кини, који би уз то постао транспарентнији те уливао поверење, као тренутно амерички.

Нови економски светски поредак повезана је и са наступајућом потпуном демографском превлашћу земаља у развоју. Успостављање БРИЦС-ове Нове развојне банке и Азијске инфраструктурне инвестиционе банке (обе базиране у Кини) 2015. је прекретница, јер су до сада светом финансија доминирале институција којима су управљали западњаци (Светска банка и ММФ). Имајући у виду демографске промене, клатно ће наставити да се љуља у корист земаља у развоју, а посебно према БРИЦС земљама (Бразил, Русија, Индија, Кина и Јужна Африка).

Генерално, односи између Кине и Америке су од кључног значаја, и због мира и просперитета, две државе морају бити у стању да раде заједно, посебно у економском домену. Америчка спољна политика још није прилагођена новонастајућем свету. Политиком која је углавном подразумевала извоз америчких вредности данас је тешко управљати. Јасно је да се економске основе за мултилатерализам, односно нови светски поредак, убрзано стварају.

Кључне речи: Кина, САД, Русија, јуан, долар, глобална економија

* Рад је део пројекта Србија у процесима европских интеграција: глобални контекст, институције и идентитет који под бројем 179014 финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Уводна разматрања

У Сирији, по први пут од хладног рата, Русија је распоредила своје снаге ван бившег СССР-а у намери да подржи свога савезника. У водама између Вијетнама и Филипина, САД је одлуком да пошаље сигнал да не признаје Кине територијалне претензије над мноштвом (вештачких) гребена бранећи право да плови у оквиру 12 миља поморског појаса. У протеклих четврт века САД је доминирала светском политиком, али се чини да је почетак нове ере односа са Русијом и Кином неизбежан. Као и увек, тај сукоб води се делимично и војно (преко проксија) али је то и борба за глобалну легитимност. Путин жели да дискредитује америчко управљање међународним поретком, те да оспори право Запада да се меша у унутрашња питања суверених земаља. Воде Јужног кинеског мора, саобраћајнице за добар део глобалне поморске трговине, је предмет спора између земаља региона. Кина намеће своје виђење помоћу војног запоседања острваца и гребена, што је резултат растуће поморске снаге најмогуљдније земље. САД инсистира у овом случају на принципу, не заузимајући став о томе ко је власник острва, али инсистирајући да Кина треба да успостави своја права путем преговора или међународном арбитражом. Међутим, Кина се понаша баш као и САД небројено пута, једноставно поставља правила, јер има могућност за то.

И поред тога што трендови указују на умањење америчке снаге, САД су и даље једина земља у стању да пројектује моћ широм света, док је њен утицај над глобалним финансијским системом, са доларом као главном полугом, и даље доминантан. Међутим, постоје разлози за бригу у Вашингтону. Реафирмација руске снаге прави проблем, али су односи са Кином су важнији и теже управљиви. Због економске повезаности две највеће економије би морале бити у стању да раде заједно, иако неминовно све чешће долази до ривалства и неповерења.

Америчка спољна политика се још није прилагодила наступајућем глобалном поретку. САД још увек воде спољну политику добрим делом оријентисану на извоз америчких вредности, што већина земаља доживљава као намећање. Изузетак су нето добитници данашњег поретка, пре свега земље Западне Европе, које још увек виде демократију и слободно тржишта као пут до сопственог просперитета и мира, и због тога желе да се очува америчко лидерство. Тврдња Обаме да ће систем међународног права и људских права само радити ако његова земља одређује дневни ред и преузима иницијативу, као што је урадила са иранским нуклеарним програмом, у овим земљама добија пуну афирмацију. Ако жели да се одржи као глобални лидер, тај статус ће са собом доносити све тежу дипломатију и повремену примену силе. Истина, Америка и даље има ресурсе које друге силе немају, пре свега бројна савезништва, укључујући и НАТО, тако да ће извесна жеља за доминацијом светом имати чиме да се подупиру.¹

¹ The Economist, October 17th 2015. Great power politics: The new game. www.economist.com/news/leaders/21674699-american-dominance-being-challenged-new-game?cid1=cust/ednew/n/n/n/20151015n/owned/n/n/nwl/n/n/E/email

Извоз роба и даље убедљиво највећим делом иде морем: невероватних 90% светске трговине (у тежини и запремини). Међутим, слобода приступа и превоза морем није датост, већ је последица правила заснованог међународном систему од којег готово све државе имају користи, али који у последњих неколико деценија само Америка, у сарадњи са блиским савезницима, одржава, односно управља, трошећи своје ресурсе.

И овде је главни изазивач Кина, која је одлучна да промени равнотежу, улажући огромна средства у сопствену флоту, пре свега њен ракетни део, у циљу да Америку одгурне иза првог, на крају, иза другог ланаца острва у широком кинеском приобаљу.

Кина такође тражи могућност да патролира главним тачкама које дају приступ Индијском океану, кроз које иде већи део увоза нафте (око 40% долази кроз мореуз Хормуз и преко 80% преко мореуза Малака). Заштите виталних економских интереса претпоставља присуство и доминацију на мору јужно и источно од Кине, уз могућност да интервенише тамо где је потребно у контексту глобалног ширења присуства најмоћније земље. Он о што је проблем за друге земље је да су Индијски океан, Јужно кинеско море и Источно кинеско море виталне транзитне руте за светску економију, где се налази осам од десет најпрометнијих светских контејнерских лука у региону. Две трећине светских испорука нафте путују преко Индијског океана на путу до Пацифика (15 милиона барела дневно пролази кроз мореуз Малака). Скоро 30% од поморске трговине иде преко Јужно кинеског мора.

Ипак, фискални расходи за обрану САД су 2014. износили чак 610 милијарди долара, што је три пута више од кинеских (216), док су Индија и Јапан имали 50, односно 46 милијарди долара исте расходе. Кина сада има највећи број (савремених) ратних бродова у Азији, за 50 посто више него Индонезија, Јапан, Малезија, Филипини и Вијетнам, док је друга најмоћнија у региону, индијска морнарица, која је најодлучнија да спречи да Индијски океан постане „Chinese Lake” Кинески војни експерти верују да ће план требати још 30 година да могу парирати ефикасности америчке морнарице.²

Економски весници новог мултилатералног поретка

И економски индикатори показује да је на делу прерасподела глобалне моћи, а финансијско-економска криза 2007-2008. само је убрзала овај процес. По први пут у модерној историји једна не-западна држава (Кина) постала је водећа индустријска сила света и највећи глобални извозник. Истина, економија није једини фактор који опредељује геополитичку констелацију, али је она дугорочно од највећег значаја. Све је извесније да је свет пред уласком у неку врсту мултиполарног међународног поретка. Важан, али не пресудан, моменат ће бити на почетку следеће деценије, када ће Кина, то је све извесније, преузети место највеће светске привреде, мерено тржишним курсевима.

² <http://www.economist.com/news/international/21674648-china-no-longer-accepts-america-should-be-asia-pacifics-dominant-naval-power-who-rules>

Бројни референтни економисти, међу којима су Оливер Бланшард (Olivier Blanchard) или шефица ММФ Кристин Лагард (Kristin Lagarde), изражавају страх од 'нове осредњости' (new mediocrity), што значи низак раст у дужем периоду, конкретније успорен економски раста након 2007.³ Бланшард потенцира да седам година након финансијско-економске кризе спор опоравак западних земаља убрзава ребаланс глобалне економске моћи (наравно, ка Истоку).⁴ Остаје питање да ли су недовољне инвестиције или успоравање технолошких иновација гурнули глобалну економију у „нову нормалу”, која подразумева ниже стопе раста (нпр. САД бележе успоравање раста продуктивности, који је у просеку износио само 0,7% на годишњем нивоу од 2010.). Наиме, иновације које би драматично унапредиле продуктивност као што је то био случај са електрификацијом, аутомобилима, рачунарима у прошлом веку, чини се да нису реалне.

Јануарска пројекција ИМФ (2016) указује да се очекује умерен раст глобалне економије (изражено у куповној моћи) ове и наредне године (3,4%, односно 3,6%).⁵ Раст Кине пројектован је на 6,3%, после 6,9% у 2015, док се очекује да економија САД расте 2,6%, иако прелиминирани показатељи указују да је раст у 2015. износио тек 1,9%. Наиме, према Reuters survey of economists, раст БДП САД био је тек 0.8% у последњем кварталу 2015, после раста од 2% у трећем тромесечју исте године (реални ануализовани раст БДП САД износио је 3,9 % у другом кварталу, те 0,6 у првом).⁶ Раст је успорен због јаког долара (ојачао за 11% у последњих годину дана у односу на главне светске валуте), што је погодило извоз, док су ниске цене нафте смањиле инвестиције енергетских фирми.⁷

Оно што је за тему рада важније је да октобарске пројекције ИМФ (2015) указују да ће се удео појединих економија, посебно многољудних земаља у развоју (ЗУР), повећавати у светском БДП, што је тренд који траје скоро две деценије. Индикативно је да је чак две трећине раста светског БДП током последње деценије генерисано порастом производње у ЗУР, пре свега Кини, а упркос најспоријем привредном расту у 2015. у последњих четврт века, Кина је и даље највећи контрибутор глобалног раста.⁸ Наиме, у протеклих десет година, закључно са 2014, Кина је чинила просечних 1,6 процентних поена раста светског БДП годишње (грубо око 2/5), што је више него двоструко од заједничког доприноса од 0,7 процентних поена такозваних напредних економија. Свакако, не треба очекивати повратак на пред-кризне године наглог успона, имајући у виду да демографски притисци погађају све водеће економије, укључујући кинеску.

³ Lagarde, Kristin, 2015. 'Prevent „New Mediocre” From Becoming „New Reality”. IMF Survey (IMF-WORLD BANK SPRING MEETINGS), April 9, 2015.

<http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2015/NEW040915A.htm>

⁴ Olivier Blanchard. Contours of Macroeconomic Policy in the Future, IMFdirect, April 2, 2015. <http://blog-imfdirect.imf.org/2015/04/02/contours-of-macroeconomic-policy-in-the-future/>

⁵ <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2016/update/01/>

⁶ http://www.bea.gov/newsreleases/national/gdp/2015/gdp2q15_3rd.htm

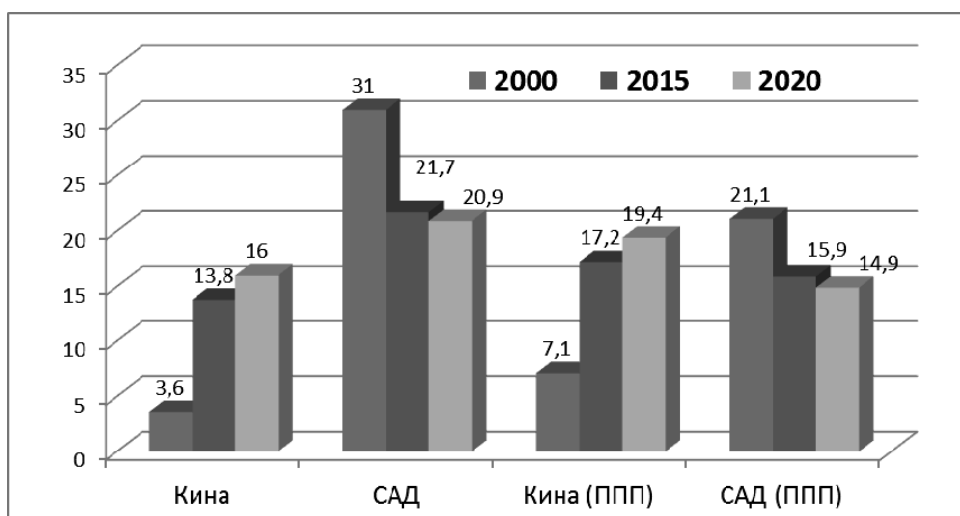
⁷ <http://www.reuters.com/article/us-usa-economy-fourthquarter-idUSKCN0V70BY>

⁸ World GDP, The Economist, March 21st, 2015. <http://www.economist.com/news/economic-and-financial-indicators/21646778-world-gdp>

Ако се посматра БДП по куповној моћи (ГДП ППП) процењени ГДП ППП Кине од 19 510 милијарди долара 2015. знатно је већи од оног у САД (17 968 милијарди долара).⁹ Истина, кинеска економија успорава раст (очекује се 6,3% у овој години), што се види и по расту удела услуга у БДП, које су 2015. достигле 50,5% БДП, које настављају да подижу свој удео у укупној економији, што је пожељан тренд, који указује на ребалансирање кинеске економије, те смањивање ослоња на извозно-инвестиционо оријентисан раст.

Кина ће 2016. чинити скоро две трећине БДП САД, а према пројекцији ИМФ 2020. ће доспети на 77% БДП САД, да би се већ 2028. две економије изједначиле (ИМФ, 2015). Међутим, пројекције The Economist-а говоре да ће то већ бити 2022.¹⁰ Иначе, релативно опадање привреде САД, односно смањивање њеног удела у глобалном БДП, посебно је изражено након 2000. и убрзано кризом 2008. Иначе, удео БДП ЕУ у глобалном БДП константно пада од 2000 (када је износио близу трећине) и после удела од 22% 2015. паће на око петине 2020. Русија је важан глобални играч, пре свега, због своје војне снаге, док је удео њене економије у глобалном БДП релативно скроман: око 3%, гледајући БДП по куповној моћи.¹¹ На графикону 1. може се пратити практично константан тренд опадања удела САД у светском БДП, уз истовремени раст Кине.

Графикон 1: Учешће САД и Кине глобалном БДП и глобалном БДП ППП (по куповној моћи) 2000, 2015. и 2020.

Извор: IMF, October, 2015 (Online база података)

⁹ IMF, 2015 (October). *Online baza podataka.*

¹⁰ The Economist, 2014. 'Chinese and American GDP forecasts: Catching the eagle'. The Economist, August 22nd 2014. <http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2014/08/chinese-and-american-gdp-forecasts>

¹¹ IMF, 2015. *Online база података.*

Средином 2015. Credit Suisse је проценио укупно приватно богатство земаља, које за САД износи 85,9 хиљада милијарди долара, а за Кину 22,8. Чак и ако је кинеско приватно богатство потцењено то не може знатније испеглати дисбаланс, нити то може боља нето позиција Кине у имовини јавног сектора. Укупно, 2015 национални јаз богатства између САД и Кине је огромних 45 хиљада милијарди долара.¹²

Ипак, нису сви песимистични у погледу америчке глобалне доминације средњорочно и дугорочно. Поред осталих, Каплан (2015) сматра да је Америка ‘осуђена’ на светско лидерство, и он то види као пресуду географије. Наиме, Америка има најповољнији географски положај у свету; САД не само да је заштићена са два океана и канадским Арктиком, онда такође има предност хиљада километара унутрашњим речних пловних путева. Јачање економске моћи ових речних система, односно обиље лука дуж атлантске обале и мексичког залива је САД дало могућност да стекну ефективну контролу над Великим Карибима на прелазу у 20. век. Тако је САД задоминирала западном хемисфером, и стекне капацитет да утиче на однос снага у источној хемисфери. То се показало као битна геополитичка предност у 20. веку, јер су САД у два светска рата и током Хладног рата успеле да однесу превагу. Све ово је имало везе са многим факторима, али без географије тешко да би они били у функцији. И поред овога, Русија и Кина су огромне империје које имају капацитет да заједно доминирају источном хемисфером, док је напредна технологија је ублажила заштитни зид два океана, као 11.9.2001, када је исламски екстремизам покушао да угрози САД.¹³

Када је у питању Кина, званични став је да је њена економија достигла једну вишу фазу равнотеже (‘new normal’). Услуге расту брже него било који други сектор, достигавши 50,5% БДП-а у 2014. Ипак, то је знатно ниже од 60-65% удела типичног за економије каква кинеска елита сматра да је њихова. Потребан је процес структурног прилагођавања бар још једну деценију, да би заиста ушло у ‘нову нормалу’, односно услугама вођен привредни раст.

Пуно је референтних економиста који доводе у питање могућност Кине да одржи високе стопе раста у годинама које долазе, од којих неки чак сматрају да је „меко приземљење” већ почело. Процењује се да ће значајан пад цена некретнина успорити кинески раст наредних година.¹⁴ Потенцијални, али не и нерешив проблем, представља снажан раст активе неформалног банкарског сектора.

Оно што је можда најважније је да је после неколико година проведених у покушајима да убеди западне земље да се придруже Азијској инфраструктурно инвестиционој банци (Asian Infrastructure Investment Bank: АИИБ), Кина

¹² Derek M. Scissors, 2015. 45 Trillion Reasons Why China Can't Challenge America's Economic Might National Interest, October 15, 2015. nationalinterest.org/blog/the-buzz/45-trillion-reasons-why-china-cant-challenge-america%E2%80%99s-14087?page=show

¹³ Robert Kaplan, 2015. ‘America Is Fated to Lead’ National Interest, January-February 2015. (December 22, 2014) <http://nationalinterest.org/feature/america-fated-lead-11901?page=show>

¹⁴ www.bloomberg.com/news/articles/2015-03-18/china-home-prices-fall-in-more-cities-amid-economic-slowdown

је основала АИИБ марта 2015, те ће ускоро почети да реализује милијарде долара кредита за финансирање путева, лука, водоснабдевања и канализације, и телеком пројеката на територији целе Азије. Наиме, упркос снажном лобирању САД против, знатан број европских савезника САД (Британија, Француска, Немачка и Италија), те Јужна Кореја, су постали суоснивачи нове, Кином предвођене, банке. Банка ће, такође суптилно проширити утицај Кине „на рачун САД”, које су доминирале у међународним економским системом од краја Другог светског рата.¹⁵ Спор око АИИБ је део онога што САД види као део ширег стратешког такмичења са Кином у тежњи за контролом организација које успостављају правила за међународну економију. У напору да одбрани моћ ММФ и Светске банке, САД је испреговарала транс-пацифичко партнерство, зони слободне трговине која искључује Кину. Индикативне су речи америчког председника Обама којима је најавио потписивање споразума о Транспацифичком трговинском партнерству (ТПП), кога чине 12 земаља, и којим је створено подручје слободне трговине: ‘Не можемо допустити да земље попут Кине пишу правила глобалне економије. Ми треба да пишемо та правила’. Многи у овом споразуму виде намеру САД да обуздају Кину и њен економски раст, а то се покушава учинити окупљањем у заједницу свих азијско-пацифичких земаља осим Кине, која је као алтернативу и одговор на ТПП покренула пројекат ‘Нови пут свиле’.

James Wolfensohn, бивши шеф Светске банке, потенцира да иако се земље БРИЦС данас суочавају са економским проблемима, промењени економски поредак повезан са новом демографском равнотежом моћи се назире. Наиме, пројекције указују да ће Африка (сада 16%) чинити четвртину светске популације до 2050, док ће у исто време Азија порасти, у процентима глобалног БДП-а, као и по броју становника. Европа која има нешто преко десетине светске популације данас пада на 7,4% половином века, а пад ће се наставити до 2100. Од укупне глобалне популације која ће износити 9,4 милијарди 2050. само 1,3 милијарде живеће на територијама бивших западних сила, што ће, заједно са знатно бржим економским растом осталог дела планете, свет учинити веома различитим од оног данас. На БРИЦС самиту јула 2015. Покренута је Нова развојна банка, која ће заједно са АИИБ, постати потенцијални ривал у ММФ-у и Светској банци, којима доминирају западњаци. Због тога оснивање ове две институције представља прекретницу. Имајући у виду промена удела становништва у глобалној популацији, баланс ће прећи у корист „мање развијеног света”.¹⁶

За Русију, са огромним природним ресурсима, технолошком експертизом и квалификованом радном снаге, западне санкције могу имати чак позитиван ефекат, јер та земља има капиталистички систем који нуди значајне користи онима који се најбоље прилагоде ограничењима. Структурна трансформација, односно померање на лествици новододате вредности не би требало да

¹⁵ China's latest power play comes at the expense of America. *The Week* March 28, 2015.

<http://theweek.com/articles/546475/chinas-latest-power-play-comes-expense-america>

¹⁶ JAMES WOLFENSOHN, 2015. A historic turning point. [TTP://MONDEDIPLO.COM/2015/10/17SUPP](http://MONDEDIPLO.COM/2015/10/17SUPP)

буде тешко јер Русија има све што је потребно за производњу готових производа које је претходно увозила. Увозна субституција је већ повећала продуктивност у неколико кључних сектора: машинској индустрији, петрохемији, индустрији лекова и пољопривреди, док је извоз производа високе додате вредности порастао 6% у првој половини 2015.¹⁷

Нови монетарни поредак на помолу?

Значај монете у доброј мери одређује и глобалну позицију дате државе. Теза по којој ће долар изгубити улогу и важност „резервне валуте” често се подгрејава. Недавно је британски Financial Times објавио да већина менаџера девизних резерви у светским централним банкама очекује да ће долар бити замењен „портфељем валута” у следећих 25 година.¹⁸ Незадовољство доларом у свету расте због непрекидне енормне емисије нових количина те валуте, пре свега услед повећања потрошње америчке владе. То изазива страх свих који чувају доларе од губитка његове куповне моћи, која је већ од почетка претходног века била енормна (од 1900 до данас долар је изгубио око 98 посто своје куповне моћи!). Без данашњег статуса долара Америка више не би могла да емитује неограничене количине новца ради извлачења из рецесија и не би могла тако мирно да игнорише огромни јавни дуг. Разлог због ког се долар тако нашироко користи, и због ког се већином светских роба тргује у доларима, лежи у томе што ниједно друго валутно подручје у свету нема толико дубока и ликвидна тржишта.

Средином 1950-их долар је коначно прстигао фунту као валута у глобалним девизним резервама, а већ 1870. БДП САД је прстигао британски. Први озбиљан изазивач након тога постаје евро, у коме је деноминован највећи део светских обвезница и у коме се држи 27% девизних резерви (на супрот три петине глобалних девизних резерви, које су у доларима). Међутим, да би стварна мултилатералност постојала и на валутном подручју потребна је још једна валута снаге евра. Као таква се није наметнула фунта, ни „швајцарац”, нити јен.

Удео долара у алоцираним светским девизним резервама, које чине 58,17% свих девизних резерви, опада од увођења евра, чији се удео благо повећава (Bagnall, 2013). У последњих 15 година, закључно са другим тромесечјем 2015, удео долара у девизним резервама пао је са 72% на 63,75%, док је удео евра повећан са 17,5% на 20,51%.¹⁹ Ово указује да је тренутно најозбиљнији изазивач долару евро, у коме је иначе деноминован највећи део светских

¹⁷ Are Sanctions Saving Russia? Richard A. Werner Vladimir I. Yakunin OCT 13, 2015.

<https://www.project-syndicate.org/commentary/are-sanctions-helping-russia-by-richard-a--werner-and-vladimir-i--yakunin-2015-10#oipZz4c72pg2SfL0.99>

¹⁸ Идеја да ће злато заменити долар у великој мери је апсурдна, будући да га нема ни приближно довољно да покрије светске потребе за ликвидношћу, а уз то САД у својим националним резервама имају највише злата на свету.

¹⁹ <http://data.imf.org/?sk=E6A5F467-C14B-4AA8-9F6D-5A09EC4E62A4>

обвезница. Треће место ће у наредној деценији, по свему судећи, заузети јуан. За сада је неоспорно да јуан (официјелно: ренминби) постаје регионална валута. Иначе, у покушају да буде уврштена у корпу валута СПВ ММФ-а, крајем септембра 2015. Кина је први пут објавила официјелне податке о девизним резервама.²⁰ Коначно, у новембру 2015. године ММФ је укључио јуан у ексклузивну групу пет валута које чине корпу специјалних валута ММФ-а, где су још долар, евро, фунта и јен, што представља јавно признање снаге Кине у глобалној економији (одлука ће ступити на снагу крајем ове године). Поред тога, у јануару 2016. историјска реформа по питању квота у ММФ-у довела је до тога да су четири земље у развоју (Кина, Индија, Бразил и Русија) међу 10 највећих чланица ММФ-а. Кинеска квота је повећана са 4% на 6,4%, што је ту земљу учинило трећим највећим акционаром у ММФ-у.²¹

Статус долара је подржан и дубоким финансијским тржиштима и повећењу инвеститора. Ако то жели да промени, Кина ће стога морати да престане да интервенишу на девизном тржишту и да изгради велико и транспарентно тржиште обвезница (интервенција током од лета 2015, укључујући и јануар 2016, како би подржали цене акција указује да је Кина још далеко од развијања зрелог финансијског система). Главни проблем за Кину је бојазан да би конвертибилна валута брзо јачала и тако учинила добар део извоза ценовно неконкурентним, док би се увоз драматично повећао (слично се десило Јапану од 70-их и 80-их). Већ сада је раст плата у Кини бржи него раст продуктивности. То би значило да реална апresiasiја јуана није опција, јер би знатнији скок реалне вредности кинеске монете погодио њене извознике и присилио би их да производњу алоцирају у јефтинија места. Јачи јуан би, такође, смањио вредност девизних резерви. Повећало би се и интересовање за поседовање што више кинеске валуте у очекивању њене више вредности. С друге стране, уклањање ограничења за улагања Кинеза у иностранство би деловало у супротном смеру, смањујући вредност јуана због одлива капитала из земље.

Формално кинеска централна банка дозвољава флукуације према америчком монети (и до 1% дневно). Иначе, централна банка Кине је смањила каматне стопе осам пута од новембра 2014. и предузела друге кораке да подстакне банке да више позајмљују, док је Влада наставила да финансира огромне инфраструктурне пројекте.

Потенцијална потцењеност јуана, која подстицајно делује на спољнотрговинску размену најмогућније земље предмет је честих оптужби од стране САД и ЕУ. Захтев да се јачањем кинеске валуте (вештачки) висок суфицит обори и повећа потрошња и увоз Кине већ деценију је на столу. Кина, иако невољна да валуту препусти стихији међународног финансијског тржишта, прави повремене уступке. Од 1997. до средине 2005. вредност јуана је била фиксирана (8,28 за долар), да би потом био уведен управљано флукуирајући курс

²⁰ Andrew Mayeda, 2015. China Reports First Official FX Reserve Data to IMF September 30, 2015. www.bloomberg.com/news/articles/2015-09-30/china-reports-reserve-data-to-imf-for-first-time-in-reform-push

²¹ <http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2016/POL012716B.htm>

и до јула 2008. (када је услед кризе опет фиксиран) јуан је снажно ојачао, на 6,83 за долар. Од јуна 2010. враћен је флексибилни режим, и кинеска валута је поступно апресирала према долару. Међутим, супротан тренд креће од претходне године. После изненадне депресијацију од близу 3% током августа 2015, јуан је поново благо слабио да би последњег радног дана у јануару 2016. био 6,55 јуана за долар (вредност јуана у офшор трговини је нешто виси: 6,62 за долар).²² С овим је делимично повезан и пад девизних резерви Кине које су служе и за одбрану валуте. Оне су током 2015. смањење за 512,7 милијарди долара, на 3300 милијарди, што је историјски највећи пад (на максимуму су биле јуна 2014, са 3993 милијарди долара).²³ Пекинг је такође предузео даље кораке како би контролисао одлив капитала из земље, тј. смањив притисак на депресијацију валуте.

Јасно је да најнижи економски раст у последњих 25 даје инвеститорима основ да врше притисак на јуан, подстицајући одлив капитала. Фискални приходи су порасли 8,4% 2015, њен најспорији темпо од 1988. године, док је јавна потрошња скочила 15,8%, јер Влада повећава издатке како би ублажила успоравање. Водећи берзански индекс Кине, Shanghai Composite Index, је, и поред опоравка крајем јануара 2016. године, изгубио 22,6% вредности током првог месеца ове године, што је најгори месец од октобра 2008. Ипак, у односу на децембар 2014. вредност водећег берзанског индекса Кине је практично непромењена, иако је од средине претходне године бележен значајан пад (у јуну 2015. Исти индекс био је преко 5000 поена, али је током 2007. достигао скоро 6000). У односу на већи део 2013-2014. вредност Shanghai Composite Index-a је почетком 2016. виша за око 30%.²⁴

Од почетка пилот програма за цросс-бордер траде сеттлементс у јуанима у Асизи 2009, удео трговине фактурисане у јуанима порастао је са 3,2% на 25%, и требало би у складу с проценом *Financial Times*, ускоро да достигне 46% (offshore kliring центри налазе су Хонг Конгу, Сингапору, Тајвану, Лондону и Франкфурту).²⁵ Јуан је још далеко од светске резервне валуте, што захтева пуну конвертибилности и комплетну либерализацију тржишта капитала, али се пут ка триполарном монетарном систему назире.²⁶

Треба рећи да се потцењеност јуана значајно смањила последње три године, за око 10% реално. Наиме, експанзивна фискална и монетарна политика условила је јачање домаће тражње (и инфлације) те се суфицит текућег рачуна платног биланса смањив за две трећине (на око 2,1% БДП 2015.²⁷). У међувремену и амерички платнобиласни дефицит је двоструко смањен (2,6%

²² REUTERS, Januar 29, 2016. China's yuan firms on midpoint, Beijing vows to keep yuan stable. <http://www.reuters.com/article/us-china-yuan-idUSKCN0V70BK?mod=related&channelName=ousivMolt>

²³ <http://marketrealist.com/2016/01/chinas-foreign-reserves-fell-108-billion-december/>

²⁴ [http://finance.yahoo.com/echarts?s=000001.SS+Interactive#{,range":",2y",,allowChartStacking":true}](http://finance.yahoo.com/echarts?s=000001.SS+Interactive#{,range)

²⁵ „The Future of the Renminbi” report, *Financial Times*, London, 30 November 2015.

²⁶ Eswar Prasad quoted by James Kynge in „Pivotal moment for the renminbi and China” in „The Future of the Renminbi” report, *Financial Times*, London, 30 November 2015.

²⁷ <http://www.tradingeconomics.com/china/current-account>

БДП 2015.²⁸), што је допринело да се ниво глобалне неравнотеже и притисак на Кину, као „валутног манипулатора”, смањи.²⁹

У првој половини друге деценије 21. века Кина је изградила мрежу за трговање јуаном широм света, док САД није покушавала да то осујети. Међутим, до крупних несугласица је дошло 2014. када је Америка покушала, безуспешно, да убеди своје савезнике да остану ван АИИБ (Asian Infrastructure Investment Bank). Америка је основала октобра 2015. и Пацифички трговински споразум (Trans-Pacific Partnership-ТПП) који искључује Кину.

Кина се официјелно залаже за стварање нове глобалне валуте која би на крају заменила долар, али је вероватно да ће пут ка том циљу ићи преко интернационализације јуана. С тим је, свакако, повезана и претња америчког конгреса због „манипулација валутом”, односно дестимулативног курса за увоз. Ипак, пред Светском трговинском организацијом то формално није прекршај (а Кина би на евентуалне санкције САД вероватно одговорила циљаним реторзивним мерама).

Интернационализацију јуана Кина подстиче и валутним аранжманима. До сада кинеска централна банка има потписане ‘currency-swap agreements’ са више од 20 централних банака, укључујући и ЕЦБ.³⁰ Своп аранжмани имају за циљ да централне банке олакшају недостатак ликвидности током периода тензија на финансијским тржиштима, али и да подстакну инвестиције у оба правца.

На састанку земаља БРИЦС јула 2015. договорено оснивање заједничке банке за развој, која би поспешила међусобну трговину и највише поговорила ширем прихватању кинеске валуте, односно њеној интернационализацији. Циљ је смањити зависност од долара и евра, али значајан напредак је удаљен око 10 година. Употреба локалних валута ће смањити трошкове размене трговинских учесника, за које се процењује да износе до 4% од обима трансакција.

Кина може убрзати интернационализацију своје монете смањењем баријера за стране инвестиције на свом тржишту обвезница, што је октобра 2015. и урађено на лондонској берзи. Ипак, странци држе тек 200 милијарди долара у кинеским акцијама и обвезница, што је чак 80 пута мање него што 16 хиљада милијарди долара у америчким хартијама од вредности.³¹

Јуан би могао да постане светска валута, али не брзо. Улога долара, у коме је и даље три петине глобалних девизних резерви, је свакако у опасности. Познати светски економиста Eichengreen тврди да би јуан могао постати водеће глобална валута око 2020. Статус резервне валуте зависи од величине еко-

²⁸ http://bea.gov/newsreleases/international/transactions/trans_highlights.pdf

²⁹ Реална апresiasiја јуана која је трајала годинама, пре свега, је била условљена смањивањем гема између плата у индустријском сектору Кине и раста продуктивности. Треба додати да Кина има ниске царине, али субвенционише домаће компаније и дискриминише иностране, посебно у секторима енергетике, транспорта на тај начин убрзавајући трансфер иностране технологије.

³⁰ Потписани су уговори о валутним своповима са Аустралијом, Турском, Емиратима, Монголијом, Малезијом. Кина са Русијом као и Јапаном има уговоре који олакшавају предузећима да користе националне валуте приликом плаћања.

³¹ If the Yuan Competes with the Dollar. 2015. <http://worldif.economist.com/article/6/what-if-the-yuan-competes-with-the-dollar-clash-of-the-currencies>

номије (друга на свету), извоза (1. место) и нето стране имовине. Кина већ има нето имовину у иностранству од 1800 милијарди долара (девизне резерве чине нешто више од трећине укупних светских резерви).

Ипак, неки знаци указују да интернационализација јуана неће ићи тако брзо. Наиме, након отварања зоне слободне трговине у Шангају крајем октобра 2013. и поред жеље да се релаксира девизна и политика каматних стопа, Кина је агресивно интервенисала да спречи раст своје монете, због страха да би либерализација девизног тржишта могла да угрози конкуреност извоза (Хонг, 2013).

Основно ограничење за интернационализацију јуана је контрола капитала. Кина је започела процес либерализације капиталног рачуна од 1996, а преостала је углавном контрола кретања краткорочног капитала. За потпуну конвертибилност потребна је макроекономска стабилност, смањивање финансијског левериџа, флексибилнија структура каматних стопа, минимизирати интервенције на девизном тржишту. Због још увек високих ризика кинеска влада ће одржати постепени приступ у погледу либерализације капиталног рачуна (Yongding, 2014).

Кина је близу покретања система за обраду прекограничног плаћања у јуанима (ЦИПС). Иако је описан као платформа за олакшавање трансакција, њене последице могу временом бити далекосежне. То ће омогућити банкама и компанијама за трансфер новца широм света, независно од долара. Претња искључивања из америчког финансијског система ће почети да губи своју снагу.

Како међународна употреба јуана буде расла, Кина ће бити у позицији да учини више на глобалном финансијском систему. Када је Lehman Brothers пропао 2008. ФЕД су отвориле хитне своп линије према банкама широм света. Ако би се криза десила за деценију или две Кина би могла да игра сличну улогу, и кроз успостављање валутних свопова са многим земљама, од Аргентине до Русије.

Јасно је да би појава јуана као кредибилне алтернативе долару поткопала један од камена темељаца америчке моћи. Нпр. санкције против Ирана и Северне Кореје имале су тежину и због улоге долара у глобалним финансијама. Наиме, око 45% свих прекограничних трансакција су изражене у доларима (свакој банци у међународном пословању потребан је приступ на америчком банкарском систему, да би вршила плаћања или управљање готовином, а за то је потребно америчка непротивљење). Индикативно је да је централна банка Кине 2013. након санкција САД престала да опслужује клијенте у С. Кореји, док је годину раније, на врхунцу америчког притиска на Иран, Кина невољно смањила увоз нафте из те државе.

„Огромна привилегија” (Exorbitant Privilege) која припада издаваоцу доминантне валуте не би била више само америчка. Наиме, компаније и трезор САД се због тога деценијама могу задуживати по нижим ценама. Нпр. приноси на америчке десетогодишње обвезнице су били око један процентни поен нижи у раним 2000-им захваљујући статусу долара. У случају дужничке кризе ФЕД може једноставно одштампати више долара за отплату обавеза владе.

У сваком случају, мало је вероватно да ће јуан заузети место долара, али је извесно да ће удео ове валуте у глобалним токовима убрзано расти и да ће вероватно довести до значајнијег смањења интернационалне улоге америчке монете. Глобални финансијски систем се свакако креће ка све више мулти-валутном систему. Ипак, долазеће промене не значе да ће долар потпуно изгубити међународни статус, већ ће америчка валута постати само „једна од неколико валута које ће делити међународну улогу” (Eichengreen, 2011).

Закључна разматрања

Чини се да оно што чини срж међународних односа јесте геополитика, која је опет постала централно њихово обележје. И поред глобализације, основне интеракције (и међузависност) између људи дешавају се у оквиру њихових држава, односно друштава (и евентуално оних суседних), што ствара потенцијал за конфликте (људи у интеракцију неминовно су и у конкуренцији, која опет може водити конфликту). Ратови између држава и конкуренција у пост-хладноратовском раздобљу били су доминантно обележени геополитиком. Индикативно је да и поред тога што је Кина постала врло важан и атрактиван трговински партнер већине земаља у Југоисточној Азији, то није учинило ове државе мање забринутим за своју безбедност. Слично је са латиноамеричким државама које се често уједињују против САД. Не треба сметнути са ума да се земље и даље често групишу у складу са идеологијом (нпр. повезивање левичарских режима), религијом, или преко разних међународних организација, врло слично како је то било и током 20. века.³² Индикативна је теза Миршајмера (2001) како ће раст Кине на неки начин значити повратак „трагедији политике великих сила”.³³

Дакле, економија Кине, вођена снажном извозно оријентисаном индустријом, ће надмашити америчку почетком наредне деценије. Ипак, у асиметричном свету која се рађа, САД ће остати војно доминантна. Генерално, САД ће и током 20-их година 21. века остати водећа глобална сила и то захваљујући снажној дипломатији и мрежи савезништава у свету, војној супремацији и доминирајућем културном обрасцу. Европа ће наставити да буде фокусирана на себе, по питањима као што је проширење ЕУ и санирање ефеката кризе, али ће ЕУ, и поред тога, и даље остати снажан глобални ‘играч’.

У очима Пекинга, амерички стратегија према Кини имао следеће циљеве: изоловати, сузбијати, умањити, поделити и саботирати политичко вођство. За САД, дугорочна политика Пекинга има за циљ да изгура САД из Азије ради успостављања кинеске сфере утицаја. И Кина и САД треба да спрече погоршавање односа и да узајамно превазилазе могућу кризу односима или чак конфликт. Кина, и Русија, су моћне, независне државе са незападаним погледом

³² Zachary Keck, 2013. How Geopolitics Doomed the Clash of Civilizations. The Diplomat (September 7, 2013). Retrieved from <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://thediplomat.com/the-editor/2013/09/07/how-geopolitics-doomed-the-clash-of-civilizations/>

³³ John Mearsheimer, 2001. The Tragedy of Great Power Politics. (13-14) New York: Norton.

на свет, и то су практично увек биле, док је ЕУ, иначе најважнији савезник Америке, политички и војно некохерентна и неефикасна. Чак и да је Кина демократска држава то не би правило суштинску разлику.

Дугорочне пројекције показују путању раста за Кину сличну оној за Јапан крајем 20. века, што указује да ће БДП по глави становника достићи садашње јапански или европски ниво од средине 21. века. Кина је постала језгро 'југ-југ' трговине и инвестициона база, заменивши Јапан и САД. Ово указује на нови шаблон географије светске трговине, где ће у Источној Азији бити базиран систем трговања са југоном, са Кином у језгру. У 2013. ова трговина чинила је четвртину светске, док је трговина између развијених земаља пала на мање од 30%. Резултат је смањење традиционалне зависности тржишта у земљама Латинске Америке, подсахарске и југоисточне Азије од Европе и САД. Ово је праћено, посебно у источној Азији, индустријским надоградњом: у тим земљама светски удео у индустријској додатој вредности је порастао са 8,8% на скоро 30%.³⁴

Ерозија евроатлантске превласти је јасно и из ирелевантности старих клубова (нпр. Г7) и сталног опадања легитимитета и ауторитета Бретон Вудс институција, пре свега ММФ-а. Схватајући изазов, САД је интензивно лобирала савезничке државе у Азији и Европи да остану ван АИИБ, али неуспешно. Важно је и то да је Кина главни поверилац САД, али и да Америка остаје кључно тржиште за производе направљене у Кини. Дугорочни интерес Кине је да се постепено смањи своје огромне доларске фондове који је излажу дискреционој монетарној политици САД. С друге стране, САД жели да наставе да доминирају са позиције силе, неутралишући напоре Кина и других државама постколонијалистичког света да буду коаутори глобалних правила игре.³⁵

Успон Кине ће неизбежно бити изазов дугогодишњем присуству Америке у Азији. Биполарна Азија је реална могућност, са Синосфером окруженом приобалским земљама у лабавом савезу, чији је архитекта САД. Ипак, промене у глобалном распореду снага које се називу неће бити брзе и свакако неће следећу деценију учинити револуционарном. Поједностављено, свет на почетку двадесетих година 21. столећа биће сличан данашњем, тек са нешто мањом улогом Запада, у корист ЗУР, пре свега, Кине.

Литература:

1. Bureau of Economic Analysis, 2016.
bea.gov/newsreleases/international/transactions/trans_highlights.pdf
2. Blanchard, Olivier, 2015. 'Contours of Macroeconomic Policy in the Future', IMF direct, April 2, 2015. Retrieved from <http://blog-imfdirect.imf.org/2015/04/02/contours-of-macroeconomic-policy-in-the-future/>

³⁴ China rewrites the global rules BY PHILIP S GOLUB [HTTPS://MONDEDIPLO.COM/2016/02/08CHINA](https://mondediplo.com/2016/02/08china)

³⁵ Jane Perlez, „Stampede to Join China's Development Bank Stuns Even its Founder”, *The New York Times*, 2 April 2015; and „China Creates a World Bank of its Own, and the US Balks”, *The New York Times*, 4 December 2015.

3. Eichengreen, John, 2011. *The Exorbitant Privilege: The Rise and Fall of the US dollar and the Future of the International Monetary System* (23-24), Oxford University Press (p. 41).
4. IEA, 2014. Signs of stress must not be ignored, IEA warns in its new World Energy Outlook. International Energy Agency, 12 November 2014, London.
<http://www.iea.org/newsroomandevents/pressreleases/2014/november/signs-of-stress-must-not-be-ignored-iea-warns-in-its-new-world-energy-outlook.html>
5. imf.org/external/pubs/ft/weo/2016/update/01/
6. IMF (2015), Online baza podataka (October).
7. GOLUB, PHILIP 2016. China rewrites the global rules Le MONDE. 2016. MONDEDI-PLO.COM/2016/02/08CHINA
8. Kaplan, Robert, 2015. 'America Is Fated to Lead' National Interest, January-February 2015. (December 22, 2014) <http://nationalinterest.org/feature/america-fated-lead-11901?page=show>
9. Kazianis, Harry (2015). 'Should America Really Fear Chinas Military?', National Interest, April 5, 2015. Retrieved from <http://nationalinterest.org/feature/should-america-really-fear-chinas-military-12544?page=show>
10. Keck, Zachary, 2013. How Geopolitics Doomed the Clash of Civilizations. The Diplomat (September 7, 2013). Retrieved from <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://thediplomat.com/the-editor/2013/09/07/how-geopolitics-doomed-the-clash-of-civilizations/>
11. Lagarde, Kristin, 2015. 'Prevent „New Mediocre” From Becoming „New Reality”'. IMF Survey (IMF-WORLD BANK SPRING MEETINGS), April 9, 2015. Retrieved from <http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2015/NEW040915A.htm>
12. Mayeda Andrew, 2015. China Reports First Official FX Reserve Data to IMF September 30, 2015. www.bloomberg.com/news/articles/2015-09-30/china-reports-reserve-data-to-imf-for-first-time-in-reform-push
13. Mearsheimer, John, 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. (13-14) New York: Norton.
14. Perlez, Jane, 2015. „Stampede to Join China's Development Bank Stuns Even its Founder", The New York Times, 2 April 2015; and „China Creates a World Bank of its Own, and the US Balks", The New York Times, 4 December 2015.
15. REUTERS, Januar 29, 2016. China s yuan firms on midpoint, Beijing vows to keep yuan stable. <http://www.reuters.com/article/us-china-yuan-idUSKCN0V70BK?mod=related&channelName=ousivMolt>
16. Scissors Derek, 2015. 45 Trillion Reasons Why China Can't Challenge America's Economic Might
17. October 15, 2015. <http://nationalinterest.org/blog/the-buzz/45-trillion-reasons-why-china-cant-challenge-america%E2%80%99s-14087?page=show>
18. The Economist, October 17th 2015. Great power politics: The new game. www.economist.com/news/leaders/21674699-american-dominance-being-challenged-new-game?cid1=cust/ednew/n/n/n/20151015n/owned/n/n/nwl/n/n/E/email
19. The Economist, 2015. 'World GDP', March 21st, 2015. Retrieved from <http://www.economist.com/news/economic-and-financial-indicators/21646778-world-gdp>
20. The Economist, 2014. 'Chinese and American GDP forecasts: Catching the eagle'. The Economist, August 22nd 2014. <http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2014/08/chinese-and-american-gdp-forecasts>

21. The Economist, 2015. Great power politics: The new game. Oct 17th 2015
<http://www.economist.com/news/leaders/21674699-american-dominance-being-challenged-new-game?cid1=cust/ednew/n/n/n/20151015n/owned/n/n/nwl/n/n/E/email>
22. The Week, 2015. China's latest power play comes at the expense of America. The Week. March 28, 2015 <http://theweek.com/articles/546475/chinas-latest-power-play-comes-expense-america>
23. Werner Richard & Yakunin Vladimir, 2015. Are Sanctions Saving Russia? OCT 13, 2015. <https://www.project-syndicate.org/commentary/are-sanctions-helping-russia-by-richard-a--werner-and-vladimir-i--yakunin-2015-10#oipZz4c72pg2SfL0.99>
24. WOLFENSOHN JAMES, 2015. A historic turning point.
[TTP://MONDEDIPLO.COM/2015/10/17SUPP](http://MONDEDIPLO.COM/2015/10/17SUPP)
25. World GDP, The Economist, March 21st, 2015. <http://www.economist.com/news/economic-and-financial-indicators/21646778-world-gdp>
26. World IF, 2015. If the Yuan Competes with the Dollar. 2015.
<http://worldif.economist.com/article/6/what-if-the-yuan-competes-with-the-dollar-clash-of-the-currencies>

THE NEW GLOBAL ORDER: THE ECONOMIC FOUNDATIONS FOR MULTILATERALISM

Summary: For the past 25 years America has dominated great-power politics. The new game with Russia and China that is unfolding in Syria and the South China Sea is a taste of the struggle ahead. Even today, America remains the only country able to project power right across the globe and its sway over the financial system is still growing.

To make more balanced monetary order China has built a network for Yuan-trading around the world. In November 2015 the International Monetary Fund has included China's yuan in an exclusive group of currencies that make up the basket of the IMF's Special Drawing Rights, which represents public acknowledgement of China's heft in the global economy. The share of Chinese cross-border trade settled in Yuan rose from practically nothing in 2008 to 25% 2015, and it is now the fifth-most-used currency for international payments. Yuan emergence as a global reserve currency would undermine a cornerstone of American power. To make Yuan credible alternative to the dollar the key, beside sustainable strong economic growth, is to make China's financial system as deep, open and trusted as America's.

The new economic world order is connected with the upcoming demographic supremacy of developing countries. The establishment of BRICS's New Development Bank and the Asia Infrastructure Investment Bank (both in China) in 2015 is a turning point: until now the world has been dominated by the World Bank and the IMF. Given the changing population proportions, the balance will continue to shift in favour of the "less developed" world and especially BRICS countries (Brazil, Russia, India, China and South Africa).

Generally, relations between China and America are crucial and for the sake of peace and prosperity, the two must be able to work together, especially in economic domain. American foreign policy has not yet adjusted to this contested world. Policy which has chiefly involved the export of American values today is hard to manage. The economic foundations for multilateralism, that is the new global order, are emerging.

Key words: China, U.S., Russia, Yuan, Dollar, The Global Economy

ГОРДАНА ГАСМИ*
Институт за упоредно право
Београд

УДК 340.12:341.24
Монографска студија
Примљен: 01.02.2016
Одобрен: 28.02.2016
Страна: 149-167

ПРИНЦИПИ НЕДИСКРИМИНАЦИЈЕ И САВЕСНОГ ИСПУЊАВАЊА ОБАВЕЗА ДРЖАВЕ -

Теоријски поглед на Истанбул конвенцију Савета Европе и праксу Европског суда за људска права

Сажетак: Рад је фокусиран на анализу принципа недискриминације и новог принципа савесног испуњавања обавеза државе у Конвенцији Савета Европе о спречавању и борби против насиља према женама и насиља у породици (Истанбул Конвенција), која је ступила на снагу почетком августа 2014. године. Такође се разматра и релевантна судска пракса Европског суда за људска права, који је својим скорашњим пресудама био претеча правног утемељења принципа савесног испуњавања обавеза државе у домену сузбијања родно заснованог и породичног насиља. Маркантни случајеви Европског суда за људска права дају оријентир за даље решавање правних случајева у ситуацијама када се утврди да државе имају обавезу дужне пажње („due diligence”), обавеза која значи да државе нису само одговорне за доношење закона који гарантују права жена, него и да осигурају да се ови закони спроводе кроз функционални правосудни систем и ланац правде који је родно освешћен. То значи да је неопходно перманентно вршити сензибилисање судија на националном ницоу, кроз стручне обуке и тренинге у правцу унапређивања знања о родно заснованом и породичном насиљу, како би се повећао степен непристрасног одлучивања у конкретним споровима.

Кључне речи: недискриминација, принцип савесног испуњавања обавеза држава, Савет Европе, Истанбул Конвенција, Европски суд за људска права, родно засновано и породично насиље

Увод

Насиље према женама је глобални феномен, распрострањен нажалост независно од географског положаја, степена економског развоја или политичког режима држава. Стога је перманентно значајно, не само водити кампа-

* gordana.gasmi@gmail.com

ње против насиља према женама и породичног насиља, него и паралелно доносити међународне правно обавезујуће инструменте, који прецизирају постојеће глобалне одредбе, али на регионалном нивоу. Конвенција је ступила на снагу 1. августа 2014. године, тако што је десет држава положило ратификационе инструменте о прихватању Конвенције, чиме је она постала правно обавезна на регионалном, а тиме и на међународном плану¹. Тешкоће уобличавања одредби Конвенције и двогодишње трајање преговора² о њеном формулисању у оквиру посебног експертског комитета Савета Европе од 2009. до 2011. указују на револуционарни карактер увођења нових обавеза државе у овој сфери заштите људских права жртава породичног и родно заснованог насиља.

Нова Конвенција Савета Европе представља обновљено стремљење ка суштинској једнакости између жена и мушкараца, усмерена ка отклањању дубоко укорених неједнаких односа моћи између полова. Отуда се насиље према женама правно сагледава кроз призму тешке дискриминације и кршења људских права жена са искуством насиља. Поред родног приступа, Конвенција садржи и широк обухват примене, јер упућује земље потписнице да њене одредбе регулишу и заштиту осталих жртава насиља у породици, деце и старих. Ипак, фокус Конвенције остаје родно засновано насиље, тј насиље против жене зато што је жена, односно оно које несразмерно утиче на жене³. Тако је у одредбама чл. 2. Конвенције утврђено да потписнице које су чланице Конвенције, треба да поклоне посебну пажњу женама које су жртве родно заснованог насиља приликом примене одредби ове Конвенције.

Конвенција Савета Европе (СЕ) о спречавању и борби против насиља према женама и насиља у породици (Истанбул Конвенција)⁴ је незаобилазни међународно-правни докуменат, који је превасходно усмерен на заштиту људских права жена и осталих жртава породичног насиља. Основни циљ нове Конвенције Савета Европе представља успостављање нулте толеранције у Европи у односу на насиље према женама и насиље у породици.

Значајно је истаћи далекосежна решења Конвенције, посебно имајући у виду превенцију, протекцију жртава насиља и процесуирање починилаца⁵, што све укупно чини базу концепта: „три П” плус интегрисани родни приступ у све мере јавне политике, које земље потписнице Конвенције буду предузимале у

¹ Више о томе: Г. Гасми, „Конвенција Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици – правни коментар”, на српском, UNDP projekat и Kraljevina Norveška, „Borba protiv seksualnog i rodno zasnovanog nasilja”, Министарство рада и социјалне политике Р. Србије, 2012. ISBN 978-86-7704-068-0 – , str. 122, www.gendernet.rs

² Проф. Др Гордана Гасми, ауторка, заступала је Србију на експертском нивоу приликом преговора о тексту Истанбул Конвенције, сада је експерт Савета Европе за област родне равноправности и људских права

³ Чл. 3 Конвенције – Дефиниције,

<http://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/text-of-the-convention>

⁴ Добила је назив Истанбул Конвенција према месту потписивања приликом заседања Комитета министара Савета Европе у Истанбулу, маја 2011.

⁵ Више о томе код: Гасми Г, Петровић Д, „Глобални значај нових европских стандарда кривично – правног процесуирања починилаца породичног и родно заснованог насиља”, Култура Полиса, посебно издање, Нови Сад, ИСЧН 1820- 4589, 2015., стр. 93-109.

овом домену. Такође је битно указати на кристално прецизни родно засновани приступ у одредбама Конвенције, како на пољу дефинисања феномена насиља, тако и у области превенције и уклањања штетних родних стереотипа, који су корен прећутног одобравања насиља према женама. Конвенција је први међународни уговор који садржи експлицитну дефиницију рода, у смислу друштвено успостављених улога додељених женама и мушкарцима у односу на њихова понашања. При томе, промовисан је принцип једнакости, те су заштитом Конвенције обухваћене све жене и девојчице, независно од њиховог расног или социјалног порекла, религије, мигрантског или брачног статуса или сексуалног опредељења. Постоје такође групе женске популације које су изложене већем ризику од насиља, те Конвенција упућује државе потписнице да предузму према њима одговарајуће специфичне мере заштите.

Теоријски поглед на Истанбул конвенцију Савета Европе

Правни значај Истанбул Конвенције Савета Европе

Конвенција представља први регионални правни међународно-правни инструмент на нивоу Европе за борбу против насиља према женама и породичног насиља. Свеобухватни циљ ове Конвенције је заштита права жртава насиља, превасходно насиља над женама и осталих жртава насиља у породици, те да им се обезбеди највиши ниво заштите. Насиље у породици је дубоко укорењено у друштву. С обзиром да се одвија у приватној сфери, често га је тешко препознати и казнити у односу на остале јавне форме насиља. Отуда се агенције и службе надлежне за пружање помоћи жртвама суочавају са различитим облицима скривања истине у четири зида. До кажњавања долази само у случајевима дуготрајног испољавања породичног насиља и то на суров начин, са понекад и фаталним последицама⁶. Међу жртвама насиља у породици упадљиво предњаче жене, што потврђују и емпиријски резултати релевантних истраживања на глобалном нивоу. Насиље према женама у породичном контексту је образац непрекидног настављања насиља и злоупотребе, ситуација поновљене виктимизације, где је жртва рањива баш због тога што дели дом са својим злостављачем, а има и осећање лојалности, или чак љубави, према њему⁷.

Правни допринос Конвенције представља чињеница да она обавезује земље потписнице да у своја домаћа законодавства унесу прописе о кривичном гоњењу одређених кривичних дела, као што су: генитално сакаћење жена и девојчица, принудни брак, узнемиравање личности, принудни абортус и принудна стерилизација.

Конвенција захтева од земаља потписница ко-ординисани приступ у решавању проблема насиља према женама и насиља у породици, уз учешће свих

⁶ *The World's Women 2010, Trends and Statistics*, United Nations, New York, 2010, Department of Economic and Social Affairs, ST/ESA/STAT/SER.K/19, ISBN 978-92-1-161539-5, p. 131.

⁷ Kelly, 2003. Цит. према: Игњатовић Тања., „Насиље према женама у интимном партнерском односу: Модел координираног одговора заједнице”, РЖЦ, Београд, 2011. стр. 21.

надлежних државних органа и невладиног сектора. То значи да су релевантни учесници у ланцу надлежних државних тела и представници цивилног друштва обавезни да израде протоколе о сарадњи на националном нивоу.

Драгоцену вредност Конвенције представља установљивање посебног надзорног механизма за праћење њене примене у форми независног експертског тела (ГРЕВИО)⁸, у циљу дугорочне ефективности одредаба Конвенције. Један од важних циљева Конвенције представља унапређење међународне сарадње у погледу елиминисања насиља над женама и насиља у породици, имајући у виду не само правну сарадњу у кривичним и грађанским правним питањима, него и размену информација ради спречавања кривичних дела из ове Конвенције и обезбеђивања заштите жена и осталих жртава насиља у породици.

Генерално гледано, у Европи је дошло до промене ставова јавног мњења о овом проблему и у већини земаља су људи све више свесни да се ради о негативној друштвеној појави, а не само о изолованом, појединачном приватном проблему. Тим пре, ако се имају у виду пратеће разарујуће последице породичног насиља. Стога је у већини европских земаља насиље у породици правно сврстано у категорију кривичних дела.

Конвенција⁹ је, као регионални инструмент, отворена за ратификацију и приступање државама чланицама Савета Европе, али такође и државама које нису чланице СЕ и Европској унији, као целини. Савет Европе окупља 47 држава чланица и око 800 милиона грађана. Активности СЕ усмерене су ка заштити људских права и слобода, на основу Европске Конвенције о људским правима (1950). Једна од приоритетних области је управо регулисање превенције и борбе против насиља према женама и породичног насиља. Новији базични стратешки документ је Препорука Савета Европе (Рец. (2002)5) државама чланицама о заштити жена од насиља. Полазећи од Препоруке СЕ бр. 5 (2002) о заштити жена од насиља, Савет Европе по први пут утврђује Конвенцију са правно обавезујућим стандардима спречавања насиља према женама и насиља у породици, са принципима заштите жртава и кажњавања извршилаца.

Томе је претходила широка кампања невладиних организација у бројним земљама чланицама Савета Европе, посебно у периоду 2006 – 2008. год. Конвенција регулише борбу против насиља према женама, али укључена је и заштита деце, старих и мушкараца од насиља у породици. Посебан фокус Конвенције је усмерен ка спречавању насиља према женама, имајући у виду реално стање проблема: *насиље према женама = тежак облик дискриминације према женама*. Поред тога, емпиријска истраживања указују на чињеницу да већину извршилаца породичног насиља чине мушкарци, те је стога акценат Конвенције усмерен ка спречавању и борби против насиља према женама. Међутим, област примене Конвенције односи се експлицитно и на све жртве насиља у породици, али су се стране уговорнице обавезале да посебну пажњу поклоне женама, које су жртве родно заснованог насиља (чл. 2. Конвенције).

⁸ ГРЕВИО – независно експертско тело у саставу од 10 независних експерата из земаља потписница Конвенције је основан јула 2015. за праћење примене Истанбул Конвенције

⁹ Текст Конвенције: <http://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/text-of-the-convention>

Конвенција се састоји из Преамбуле и 12 поглавља (укупно 81 члан и додатак о привилегијама и имунитету чланова ГРЕВИО експертског тела за примену Конвенције). Текст Конвенције је био предмет скоро двогодишњих преговора држава чланица на експертском нивоу у оквиру 9 заседања *Ad Hoc* Комитета за спречавање и борбу против насиља према женама и насиља у породици (*Ad Hoc Committee for preventing and combating violence against women and domestic violence – CAHVIO*). *Ad Hoc* CAHVIO комитет је формиран одлуком Комитета министара СЕ децембра 2008., а отпочео је са радом априла 2009. године на основу мандата повереног од стране Комитета министара СЕ и завршио рад почетком 2011. усвајањем текста Конвенције, која је затим отворена за потписивање на министарском заседању чланица Савета Европе у Истанбулу маја 2011.

Принцип једнакости и недискриминације

У Конвенцији је правно установљен принцип (чл. 4) да свако лице има право да живи слободно од насиља у јавној и у приватној сфери. У погледу фокуса примене Конвенције, нарочито је важно да су жене оне које преовлађују међу жртвама родно заснованог насиља, те је унете посебна обавеза промоције и заштите овог права за жене.

Током преговора, неке делегације у експертском Комитету Савета Европе су се успротивиле акцентовању превасходно жена као жртава насиља и захтевале да право живота слободно од насиља у јавној и у приватној сфери буде широко дефинисано за сва лица. Преовладало је компромисно решење да ово право буде прокламовано и заштићено за све, али да су државе потписнице позване да предузму законодавне и друге мере јавне политике да унапреде и заштите права свих, а посебно жена да живе слободно од насиља и у јавној и у приватној сфери. Дискриминација над женама представља плодно тле за толеранцију насиља над женама. Све мере које се предузимају за спречавање и борбу против насиља над женама треба да промовишу једнакост између жена и мушкараца као једину суштинску једнакост, што ће спречити такво насиље у будућности.

У пресуди случаја *Opuz v. Turkey*, Европски суд за људска права бавио се међусобном повезаношћу између дискриминације и насиља над женама и закључио да родно засновано насиље представља облик дискриминације зато што углавном погађа жене, а жене нису заштићене законом подједнако као мушкарци.

Управо из ових разлога став 2 потврђује принцип суштинске једнакости између жена и мушкараца, захтевајући од земаља чланица не само да осуде све облике насиља над женама, већ и да укључе принцип једнакости у законодавство, обезбеде његово остварење у пракси, као и да забране дискриминацију законом и укину све дискриминативне законе и праксе.

„Члан 4 – Основна права, принцип једнакости и недискриминације

1. Чланице ће предузети неопходне законодавне односно друге мере за унапређење и заштиту права свакога, посебно жена, да живи слободно од насиља како у јавној тако и у приватној сфери.

2. Чланице ће осудити све облике дискриминације над женама, и без одлагања предузети неопходне законодавне и друге мере за спречавање дискриминације, а посебно:
 - укључивањем у устав државе односно друге одговарајуће законе принцип једнакости између жена и мушкараца и обезбеђивањем практичног остваривања овог принципа;
 - забраном дискриминације над женама, укључујући коришћењем санкција, према потреби;
 - укидањем закона и пракси које дискриминишу жене.
3. Чланице ће обезбедити примену одредби ове Конвенције, посебно мера заштите права жртава, без дискриминације по било ком основу, као што је пол, род, раса, боја коже, језик, вероисповест, политичко или неко друго мишљење, национално односно друштвено порекло, припадност националној мањини, имовина, рођење, сексуално опредељење, родни идентитет, узраст, здравствено стање, инвалидитет, брачно стање, статус мигранта или избеглице, односно неки други статус.
4. Посебне мере неопходне за спречавање и заштиту жена од родно заснованог насиља не сматрају се дискриминацијом у смислу ове Конвенције.”¹⁰

Принцип суштинске једнакости између жена и мушкараца подразумева да уживање права на слободу од насиља стоји у међусобној повезаности са обавезом земаља чланица да обезбеде једнакост између жена и мушкараца у остваривању и уживању свих грађанских, политичких, економских, друштвених и културних права у складу са инструментима из области људских права Савета Европе, посебно Европске Конвенције о људским правима (ECHR) и њеним протоколима и Европском социјалном повељом и другим међународним инструментима којих су чланице, а посебно УН Конвенције о отклањању свих облика дискриминације према женама (CEDAW).

Важно је нагласити да овај став даје земљама чланицама две могућности како да испуне захтев и укључе принцип једнакости између жена и мушкараца у законодавство: измене и допуне устава односно укључивање у друге законодавне акте. Уз то, обавеза да се обезбеди практично остварење једнакости између жена и мушкараца значи да често није довољно укључивање у законодавство, већ су потребне и практичне мере за спровођење овог принципа. Ове практичне мере могу укључити и примену позитивних мера ради остварења политике једнаких могућности.

Став 3 забрањује дискриминацију приликом примене Конвенције од стране чланица. Значење дискриминације идентично је ономе које је дато у члану 14 Европске Конвенције о људским правима (ECHR). Од великог значаја за предмет Конвенције је да се не прави дискриминација по основу следећих категорија: род, сексуална оријентација, родни идентитет, узраст, здравствено стање, инвалидитет, брачно стање и мигрантски односно избеглички статус односно други статус, што значи да овај списак није коначан. Истраживање понашања жртава насиља над женама и насиља у породици које се тиче тражења помоћи, али такође и пружања услуга у Европи показује да је дискриминација над одређеним групама жртава још увек распрострањена. Жене још

¹⁰ *Ibidem*

увећ могу да доживе дискриминацију од органа унутрашњих послова односно судства приликом пријављивања дела родно заснованог насиља. Слично томе, хомосексуалци, лезбијке и бисексуалне жртве насиља у породици су често искључене из услуга подршке због своје сексуалне оријентације. Одређене групе лица могу такође доживети дискриминацију на основу свог родног идентитета, што једноставно речено значи да род са којим се идентификују не мора бити у складу са полом који добију рођењем. Ту спадају категорије лица као што су трансродне и транссексуалне особе, особе које се преоблаче (*cross-dressers*), трансвестити и друге групе лица које не одговарају ономе што је друштво одредило као „мушке” односно „женске” категорије. Уз то, мигранткиње и жене избеглице такође могу бити искључене из услуга подршке због свог боравишног статуса. Битно је истаћи да жене некад доживљавају вишеструке облике дискриминације и насиља, као што је случај са женама са инвалидитетом и/или женама из националних мањина, Ромкињама, односно женама са ХИВ-ом/сидом.

Забрана дискриминације из става 3 много је ограниченијег обима од забране дискриминације над женама из става 2 овог члана. Она захтева од чланица да се уздрже од дискриминације у примени одредби Конвенције, док став 2 позива чланице да осуде дискриминацију у областима изван надлежности Конвенције.

Став 4 односи се на посебне мере које чланица Конвенције може да предузме како би повећала заштиту жена од родно заснованог насиља – мере које би користиле само жене. Ова одредба не укида општу забрану дискриминације. У складу са чланом 4 CEDAW конвенције, овај став одређује да посебне мере које имају за циљ спречавање и заштиту жена од родно заснованог насиља и које се не односе на мушкарце не представљају облик дискриминације.

То је у складу са концептом дискриминације како га тумачи Европски суд за људска права у својој судској пракси која се односи на члан 14 ECHR Конвенције Савета Европе. Ова судска пракса посебно разјашњава да дискриминацију не представља свако различито понашање. Како је Суд навео, нпр. у пресуди *Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom*, „различито понашање је дискриминативно уколико нема разлог односно разумно оправдање, односно, уколико не прати легитиман циљ односно уколико не постоји разумна веза односно реципрочност између употребљених средстава и очекиваног циља”. Чињеница да жене доживљавају родно засновано насиље, укључујући и насиље у породици, у значајно већој мери од мушкараца може се сматрати разлогом и разумним оправдањем за употребу средстава и предузимање посебних мера искључиво у корист жена са искуством преживљеног насиља.¹¹

Принцип дужне пажње и савесног испуњавања обавеза за државе – „due diligence”

Према међународном закону држава је одговорна за међународно незаконита учињена дела која се могу са њом повезати, кроз рад њихових органа

¹¹ Подвлачење ауторке

попут полиције, имиграционе службе и затворских чувара. Ово начело је прописано у Члановима Комисије међународног права о одговорности држава за међународно незаконита дела (2001), који су широко прихваћени као обичајно међународно право. Према међународним прописима о људским правима, држава има како негативна тако и позитивна задужења: државни званичници морају и да поштују закон и уздржавају се од чињења међународно незаконитих дела и морају да штите лица од других недржавних актера.

Обавеза дужне пажње државе усвојена је у више међународних инструмената, тумачења и пресуда које се односе на људска права у погледу насиља над женама. У њих спадају и Општа препорука бр.19 CEDAW комитета о насиљу над женама (1992), члан 4 Декларације Генералне скупштине Уједињених нација о елиминисању насиља над женама (1993), Конвенција о спречавању насиља над женама (Конвенција *Belém do Pará*, 1994) коју је усвојила Организација америчких држава, као и Препорука Савета Европе Rec(2002)5 Комитета министара државама чланицама о заштити жена од насиља (2002).

„Члан 5 – Дужна пажња и савесно испуњавање обавеза државе

1. Стране су уздржане од учешћа у било каквом чину насиља над женама и обезбеђују да државни органи, званичници, службеници, установе и други актери, који наступају у име државе, поступају у складу са овом обавезом.
2. Стране се обавезују да предузму неопходне законодавне или друге мере и да, са дужном пажњом тј. потпуном посвећеношћу: спрече, истраже, казне и обезбеде репарацију за дела насиља обухваћена овом Конвенцијом, која почине недржавни субјекти.”¹²

Садржај члана 5 одражава судску праксу Европског суда за људска права, који је усвојио обавезу дужне пажње држава у пресуди: *Opuz v. Turkey*, 2009. Суд је установио да позитивна обавеза заштите права на живот (члан 2 ECHR) захтева од државних власти да покажу дужну прилежност, на пример предузимајући превентивне оперативне мере у заштити лица чији је живот угрожен. Члан 5 став 1 односи се на обавезу државе да обезбеди да се њени органи, званичници, агенти, институције и други актери који иступају у име државе уздрже од дела насиља над женама, док став 2 садржи обавезе чланица у спровођењу дужне пажње и прилежности у вези са делима обухваћеним овом конвенцијом почињеним од стране недржавних актера. У оба случаја држава је одговорна уколико дође до њиховог кршења.

У односу на овакав развој догађаја у међународном праву и судској јуриспруденцији, веома је било значајно укључити принцип дужне пажње, односно принцип савесног испуњавања обавеза државе у ову Конвенцију. Она не представља обавезу која се односи на резултат, већ обавезу која се односи на средство. Чланице су у обавези да организују свој одговор на све облике насиља обухваћених овом Конвенцијом, тако да надлежни органи могу савесно да спречавају, истражују, кажњавају и обезбеде репарацију за таква дела насиља. Уколико у томе не успеју држава је одговорна за чин насиља, који би иначе

¹² <http://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/text-of-the-convention>

био искључива одговорност недржавног актера. Појам „недржавни актер” односи се на физичка лица¹³.

Насиље над женама које почине недржавни актери прелази праг кршења људских права, како се наводи у члану 2 уколико чланице имају обавезу да предузму законодавне и друге мере неопходне за примену дужне прилежности у спречавању, истрази, кажњавању и репарацији за дела насиља обухваћена овом Конвенцијом, као и да обезбеде заштиту жртвама.

Појам „репарација” може да обухвати различите облике репарације у складу са међународним прописима о људским правима, као што је реституција, компензација, рехабилитација, задовољење као и гаранција непонављања. У погледу компензације, важно је нагласити да овај облик репарације чланица обезбеђује под условима наведеним у члану 30 (2) ове Конвенције, који регулише питања накнаде¹⁴. Прецизније речено, овим одредбама је уведена и државна накнада, под условом да је дошло до озбиљних телесних повреда или нарушавања здравља жртве. Ипак, жртва треба првенствено да тражи накнаду од починиоца. Накнаду жртва може да тражи и од осигуравајућих компанија или од државних програма здравственог и социјалног осигурања.

Релевантна судска пракса Европског суда за људска права у Стразбуру

Упоредна пракса националних судова чланица Савета Европе

Упоредна пракса националних судова земаља чланица Савета Европе је разнолика. У једанаест држава чланица Савета Европе, односно у Албанији, Аустрији, Босни и Херцеговини, Естонији, Грчкој, Италији, Пољској, Португал, Сан Марино, Шпанији и Швајцарској, судови су дужни да наставе кривични поступак упркос повлачења тужбе од стране жртве, у случајевима насиља у породици.

Насупрот томе, у двадесет седам држава чланица СЕ, односно у Андори, Јерменији, Азербејџану, Белгији, Бугарској, Кипру, Чешкој, Данској, Енглеској и Велсу, Финској, БЈР Македонији, Француској, Грузији, Немачкој, Мађарској, Ирској, Летонији, Луксембургу, Малти, Молдавији, Холандији, Руској Федерацији, Србији, Словачкој, Шведској, Турској и Украјини, судови имају дискреционо право у одлучивању да ли да наставе кривични поступак против починилаца насиља у породици када жртва повуче тужбу.

Значајан број европских правних система праве разлику између кривичних дела која се гоне по приватној тужби (и за које је тужба жртве предуслов за правно гоњење) и оних које гони јавни тужилац (обично озбиљнија кривична дела, чије гоњење се сматра да је у јавном интересу).

¹³ Концепт „недржавни актер” тј. физичка лица је већ објашњен у тачки II Препоруке Савета Европе Rec (2002)5 о заштити жена од насиља.

¹⁴ Одредбе овог чл. 30. регулишу да је првенствено учинилац кривичног дела одговоран за штету и реституцију. Жртве имају право на потраживање накнаде од починилаца за било које кривично дело утврђено овом Конвенцијом.

Европски суд за људска права (ЕСЉП)¹⁵ је у једној од својих пресуда тумачио одредбе Европске Конвенције о правима човека (1950) тако да прва реченица члана 2. став 1 о основном праву на живот налаже држави не само да се уздржи од намерног и незаконитог одузимања живота, него и да предузме одговарајуће кораке како би заштитила животе оних који су под њеном јурисдикцијом (ЛЦБ против Уједињеног Краљевства, 9. јун 1998.)¹⁶

Ово подразумева првенствену дужност државе да обезбеди право на живот успостављањем ефикасних одредби кривичног права да спречи извршење кривичних дела против лица које штити агенције за спровођење закона у циљу спречавања, сузбијања и кажњавања повреда кривично-правних одредби. Такође, у одговарајућим околностима постоји позитивна обавеза државе да предузме превентивне оперативне мере како би заштитиле појединца чији је живот у опасности од кривичних дела другог појединца¹⁷.

Европски суд за људска права оцењује, на основу националних судских пракси, да изгледа да не постоји општи консензус међу државама чланицама Савета Европе у погледу кривичног гоњења против починилаца насиља у породици, када је жртва повукла своју тужбу.

Изабране релевантне пресуде Европског суда за људска права

A) „ECHR CASE OF BEVACQUA AND S. v. BULGARIA, 2008”

Чињенично стање:

У марту 2000. године, Валентина Николаева Бевасква напустила је свој брачни дом у Бугарској са својим малолетним сином, након више година патње због насиља од стране њеног мужа и преселила се у стан својих родитеља. Истог дана је поднела захтев за развод и тражила привремени одређивање притвора, Упркос јасним доказима о злостављању, свака ставка у ланцу националног правосуђа пала је на испиту заштите њених права.

Било је потребно више од годину дана да власти предузму одговарајуће радње, остављајући на тај начин Валентину и њеног сина у озбиљној опасности. Њен осветољубиви муж ју је више пута претукао и насилно преузео њиховог сина на дужи период. Са сваким новим инцидентом, она је подносила тужбу јавном тужилаштву и посредством форензичких испитивача успевала да добије медицинску документацију. У свакој прилици, власти су показале недостатак било ког смисла за хитност у решавању проблема.

Валентина се жалила Министарству унутрашњих послова да је полиција мало учинила да јој помогне да добије старатељство над сином и није предузела потребне мере да га заштити. Речено јој је да није било ничега што би полиција могла да уради у „приватном спору”. Судови се нису бавили њеним захтевима за привремене мере и спровели су меру од два месеца периода поми-

¹⁵ У даљем тексту: ECHR од скраћенице на енглеском за Европски суд за људска права

¹⁶ L.C.B. v. the United Kingdom, 9 June 1998

¹⁷ *Osman v. the United Kingdom*, 28 October 1998, § 115, *Reports* 1998-VIII, cited in *Kontrová v. Slovakia*, no. 7510/04, §49, ECHR 2007-... (extracts)

рења пре покретања поступка развода. Валентина је коначно добила развод и старатељство над својим сином у мају 2001. Године. Мешутим, када је отишла до свог бившег дома да прикупи своје ствари, она је поново била нападнута од стране њеног бившег мужа. Она је уложила тужбу органима гоњења, али су они су одбили да покрену кривични поступак против њеног бившег мужа.

ЕCHR пресуда:

У 2001. години, уз подршку невладиних организација које се баве људским правима, Бугарске фондације за родна истраживања и Интерајтс (Interights), Валентина и њен син изнели су свој случај пред Европским судом за људска права (ЕCHR, ЕЦХР). Она је навела да су бугарски званичници прекршили њихово право на поштовање приватног и породичног живота, укључујући њихов физички и психички интегритет, што је заштићено Европском конвенцијом о људским правима.

У претходном периоду, већина европских влада и Суд (ЕCHR) су тумачили Европску Конвенцију о правима човека тако да су породични односи и релације између појединаца питања изван надлежности државе.

У овом случају, међутим, Суд (ЕCHR) је пресудио тако да поштовање приватног и породичног живота може укључити дужност примењивања у пракси одговарајућег правног оквира, који омогућава заштиту од аката насиља почињеног од стране физичких лица. Када је Суд коначно донео пресуду у 2008. години, закључио је да је држава Бугарска прекршила Европску Конвенцију, тиме што је пропустила да испуни ове позитивне обавезе.

Овај случај пред Судом ЕЦХР (ЕCHR) и случајеви који следе, унели су револуцију у правно разумевање насиља у породици, од приватног дела које је пролазило углавном некажњено, до схватања о повреди људских права за које државе имају одговорност да је сузбијају.

Поред тога, овај случај је посебно допринео настанку „due diligence” стандарда (обавеза дужне пажње државе), односно процени да ли су државе обављале своју дужност да обезбеде функционисање правосудног система за сузбијање насиља у породици.

Предухитривши пресуду ЕЦХР, у 2005. години, Бугарска је усвојила свеобухватно законодавство, стављајући одговорност превасходно на државу да спречи насиље у породици и пружи помоћ жртвама. Закон, који је израђен у тесној сарадњи са бугарском Фондацијом за родна истраживања, садржи одредбе о одобравању привременог старатељства над децом и мере за хитну заштиту жртве. У 2007. години, смернице за полицајце су издате и основана је национална база података случајева насиља у породици. Женске организације су биле веома активне у лобирању за адекватно финансирање за спровођење закона, подстакнуте случајем Валентине.

Валентина Николаева Бевасква (Valentina Nikolaeva Bevacqua) показала је изузетну истрајност у свом трагању за правдом, суочавајући се са огромним препрекама проистеклим из пасивности система и из дисфункционалног правосуђа. Милиони жена имају, као и Валентина, две главне препреке приликом

обраћања званичном правосудном систему. С једне стране, опсежне друштвене баријере их обесхрабрују да износе своје случајеве. С друге стране, правосудни системи немају капацитета, што је резултирало неприступачним судницама, скупим трошковима и службеницима који не реагују на потребе жена жртава насиља.

„Владавина права захтева не само да се доносе закони, него и да се подједнако примењују и да постоји независно судство, без пристрасности или дискриминације”¹⁸

Б) „ECHR CASE OF BRANKO TOMAŠIĆ AND OTHERS v. CROATIA, 2009”

Чињенично стање:

М.М. је служио казну у затвору Вараждин и пуштен је на дан 3 јула 2006. Дана 15. августа 2006. године пуцао је и усмртио бившу супругу М.Т., ћерку В.Т. и затим извршио самоубиство. Пре трагедије, сусед је запазио М.М. да носи аутоматску пушку и оставља свој бицикл у оближњој шуми. Сусед је одмах позвао полицију. Полиција је стигла на лице места после двадесет минута, одмах након трагичног догађаја.

М.М. је имао здравствени картон из затвора, који је поднела Влада, али који није указивао на спроведено психијатријско лечење или психотерапијски третман. Дана 6. новембра 2006. године подносиоци представке – блиски рођаци убијених тј бивше супруге и њене кћера, предали су предлог државном тужиоцу за решење њиховог захтева за накнаду нематеријалне штете у вези са смрћу М.Т. и В.Т.

Тужиоци су навели пропусте од стране надлежних органа да предузму одговарајуће кораке како би заштитили животе М.Т. и В.Т. и неадекватност истраге о околностима њихове смрти. Они су тражили 1,105,000 хрватских куна (ХРК) као накнаду и 13.481 куна за трошкове. Тужиоци нису добили никакав одговор.

Дана 2. јануара 2006. М.М. дошао је у Центар за социјални рад и тврдио да има бомбу и да ће је „бацити на своју бившу супругу [што значи М.Т.] и дете”. Дана 3. фебруара 2006. године М.М. приведен је након покретања кривичног поступка против њега у Општинском суду Чаковец 27. јануара 2006. Психијатријско мишљење прибављено током поступка садржи изјаву да је 2. јануара 2006. године М.М. тврдио пред запосленима у Центру за социјални да има бомбу и да су његове претње озбиљног карактера. Он је поновио тврдњу 19. јануара 2006. године пред полицајцима из станице полиције Међумурје. Дана 15. марта 2006. године Општински суд је утврдио да је М.М. крив за претње бившој супрузи М.Т. у неколико наврата у периоду од јула до 30. децембра 2005. Одређено је пет месеци затвора и мера безбедности обавезног психијатријског лечења.

¹⁸ „The rule of law requires not only that laws are passed, but that they are equally enforced and independently adjudicated, free from bias or discrimination”. (UN WOMEN „Progress of the World’s Women 2011 – 12, In Pursuit of JUSTICE”), (UN WOMEN, „Напредак светских жена 2011 - 12, У потрази за правдом”)

ЕCHR пресуда:

Подносиоци су поднели двоструку тужбу на основу члана 2. Европске Конвенције о људским правима. Они су у првој тужби тврдили да је држава Хрватска пропустила да испуни своје позитивне обавезе у циљу спречавања смрти М.Т. и В.Т. и друго, да је држава пропустила да спроведе детаљну истрагу о могућој одговорности својих службених лица за смрт М.Т. и В.Т.

Члан 2 Европске конвенције о људским правима гласи:

- „1. Право на живот сваке особе заштићено је законом. Нико не може бити лишен живота намерно, сем приликом извршења пресуде суда којом је осуђен за злочин за који је ова казна предвиђена законом.
2. Лишење живота се не сматра противним овом члану ако проистекне из употребе силе која је апсолутно неопходна:
- (А) ради одбране неког лица од незаконитог насиља;
 - (Б) да би се извршило законито хапшење или спречило бекство лица законито лишеног слободе;
 - (Ц) приликом законитих мера које се предузимају у циљу сузбијања нереда или побуне.”

Међутим, и без обзира на шансе за успех потенцијалног грађанског поступка који се односи на законитост аката надлежних органа, Суд (*ECHR*) констатује да у сваком случају није питање да ли су власти поступале незаконито или да ли је било индивидуалне одговорности службеног лица по било ком основу.

Много шире, централно питање у овом предмету су наводни недостаци националног система за заштиту живота појединаца од радњи опасних криминалаца, који су идентификовани као такви пред надлежним органима, као и недостатак третмана таквих криминалаца, укључујући правни оквир унутар којег надлежни органи треба да делују и механизми предвиђени за то.

У вези с тим Суд (*ECHR*) примећује да Хрватска није показала да је жалба о овим питањима, а посебно обраћање тужилаца на основу чл. 2. Европске Конвенције о људским правима у вези са недостатака домаћег закона и праксе која је претходила смрти М.Т. и В.Т., могла бити испитана у било ком националном званичном поступку.

Суд констатује да у случајевима који се односе на смрт у околностима које би могле довести до одговорности државе, власти морају да делују на сопствену иницијативу. Они не смеју препустити иницијативу сродницима да подносе формалну жалбу или да преузму одговорност за вођење било каквих истражних поступака¹⁹.

- Општи принципи члана 2. Европске Конвенције о људским правима:

Суд констатује да члан 2 налаже држави да предузме одговарајуће кораке како би заштитила животе оних који су под њеном јурисдикцијом²⁰. Ово

¹⁹ Суд се позвао на своју пресуду у претходном спору из 2001. - *McKerr v. the United Kingdom*, no. 28883/95, § 111, ECHR 2001-III, and *Slimani v. France*, no. 57671/00, § 29, ECHR 2004-IX (extracts)).

²⁰ *L.C.B. v. the United Kingdom*, 9 June 1998, Reports of Judgments and Decisions 1998-III, § 36

подразумева основну дужност државе да обезбеди право на живот успостављањем ефикасних²¹ одредби кривичног права да спречи извршење кривичних дела против лица која штите систем за спречавање, сузбијање и кажњавање повреде ових одредби²².

Позитивна обавеза државе ће настати у мери у којој је утврђено да су власти знале или је требало да знају у време постојања стварног и непосредног ризика по живот идентификованог појединца од кривичних дела трећих лица и да при томе нису предузели мере у оквиру својих овлашћења која, по разумној процени, би се могло очекивати да ће спречити тај ризик²³.

Пошто адекватан психијатријски третман није био пружен М.М. у затвору, није ни било процене његовог стања пре него што је пуштен из затвора у циљу процене ризика да, када буде на слободи, може спровести своје претходне претње против живота М.Т. и В.Т.

Суд сматра такав пропуст посебно упечатљивим, с обзиром на то да његове претње су озбиљно схваћене од стране националних судова и имајући у виду да психијатријски извештај изричито наводи да постоји јака вероватноћа да би могао да понови иста или слична кривична дела. Суд је утврдио да су власти Хрватске, у вези са смрћу два блиска сродника подносилаца тужбе, прекршиле Европску Конвенцију људским правима. У овим околностима Суд сматра да су подносиоци представке претрпели нематеријалну штету. Суд је донео пресуду по основу правичности и имајући у виду одштету у сличним случајевима, да подносиоцима представке додели 40.000 евра заједнички, плус сваки евентуални порез који се буде од њих потраживао.

В. „ECHR CASE OF OPUZ v. TURKEY, 2009”

Чињенично стање:

Предмет је проистекао из представке (бр 33401/02.) Против Републике Турске коју је Суд (ЕЦХР) примио према члану 34. Европске Конвенције за заштиту људских права и основних слобода, од турског држављанина, гђе Нахиде Опуз („подносилац”), 15. јула 2002. У тужби се тврди да су државни органи пропустили да њу и њену мајку заштите од насиља у породици, што је резултирало смрћу њене мајке и њеним злостављањем. У периоду од 1995-2002 Х.О. је напао озбиљно шест пута своју жену и њену мајку, са тешким последицама по здравље које су опасне по живот. Истрага је обустављена три пута због одустајања жртве да поднесе тужбу и два пута због недостатка доказа. Случај је резултирао пуцањем у мајку подносиоца представке ватреним оружјем од стране Х.О. и њеном тренутном смрћу. То је коначна последица дуготрајног и поновљаног насиља у породици.

ЕCHR пресуда:

Релевантно међународно и упоредно право - УН ЦЕДАВ (UN CEDAW) Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације према женама, дефи-

²¹ Подвлачење ауторке

²² *Nachova and Others v. Bulgaria* [GC], nos. 43577/98 and 43579/98, § 160, ECHR 2005-VII

²³ *Osman*, cited above, § 116; *Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom*, no. 46477/99, § 55, ECHR 2002-III; and *Bromiley v. the United Kingdom* (dec.), no. 33747/96, 23 November 1999

нише дискриминацију над женама као „... свако разликовање, искључивање или ограничавање на основу пола које има ефекат или циљ да угрози или онемогући признање, уживање или вршење од стране жена, без обзира на њихово брачно стање, на основу равноправности мушкараца и жена, људских права и основних слобода у политичком, економском, социјалном, културном, грађанском или другом пољу.”

Комитет за елиминацију свих облика дискриминације жена (у даљем тексту „ЦЕДАВ CEDAW Комитет”) је утврдио да „родно засновано насиље представља облик дискриминације који озбиљно инхибира способност жена да уживају права и слободе на основу једнакости са мушкарцима „и на тај начин је забрањено чланом 1. ЦЕДАВ Конвенције.

У оквиру опште категорије родно заснованог насиља, Комитет у дефиницију укључује насиље као „лични чин” и „Насиље у породици”²⁴ у складу са Општом Препоруком Комитета бр. 19 о насиљу над женама из 1992. Сходно томе, родно засновано насиље намеће одређене дужности државама. Општа Препорука бр. 19 поставља каталог таквих обавеза. Оне укључују дужност државе да „предузме све законске и друге мере које су неопходне да се обезбеди ефикасна заштита жена од родно заснованог насиља, укључујући кривичне санкције, правне лекове и компензационе одредбе за заштиту жена од свих облика насиља.”²⁵

Суд (ECHR) је донео пресуду да је Турска прекршила одредбе 2, 3, и 14 Европске конвенције о људским правима: право на живот, забрана тортуре и одредба о забрани дискриминације. Правни основ за коначно приписивање одговорности државе за приватна дела физичких лица, ослања на неуспех државе да испуни дужност оибезбеђивања људских права у складу са чл. 1 (1) Америчке конвенције о људским правима (1969). Суд (ECHR) је констатовао:

„Да би се појавила позитивна обавеза државе, мора се утврдити да су власти знале или је требало да знају у време постојања стварног и непосредног ризика по живот конкретног појединца од кривичних дела треће стране и да при томе, нису предузели мере у оквиру својих овлашћења која, по разумној процени, могу спречити тај ризик.”

У таквим околностима, Суд (ECHR, ЕСЉП) закључује да националне власти Турске нису испуниле обавезу дужне пажње (due diligence). Стога нису испунили своју позитивну обавезу да заштите право на живот мајке подносиоца представке у смислу члана 2. Европске Конвенције о људским правима.

Суд (ECHR) закључује да је дошло до кршења члана 3. Европске Конвенције о људским правима, као резултат пропуста државних органа да предузму заштитне мере у виду ефективне превенције у спречавању тешких повреда личног интегритета подносиоца представке од стране њеног мужа.

Што се тиче нематеријалне штете, Суд примећује да је подносилац представке несумњиво претрпео бол и патњу због убиства своје мајке и констатује

²⁴ Committee’s General Recommendation No. 19 on „Violence Against Women,” (1992) UN doc. CEDAW/C/1992/L.1/Add.15

²⁵ Ibidem

неуспех власти Турске да предузму довољне мере да се спречи насиље у породици почињено од стране њеног мужа и да му се одреди одговарајућа казна.

Суд је донео пресуду на основу правичности, којом додељује подносиоцу представке 30.000 евра у односу на штету коју је претрпела, као резултат кршења чланова 2, 3 и 14 Европске Конвенције о људским правима. Суд сматра да је разумно да досуди износ од ЕУР 6.500 за трошкове и издатке за поступак пред Судом, умањено за ЕУР 1.494 тј за износ који је подносилац примила путем правне помоћи од Савета Европе.

Закључна разматрања

Када држава предузима мало или нимало напора да заустави одређени облик приватног тј породичног насиља, то значи да прећутно одобрава то насиље. Европски суд за људска права је у својој пресуди закључио да:

„То саучесништво трансформише оно што би иначе било потпуно приватно понашање у конструктивни акт државе.”²⁶

Постоји одређен број принципа који треба да се испуне, од стране судова, да би био успостављен делотворан национални судски систем и да се осигура приступ правди:

- (А) бити праведан приликом пресуђивања;
- (Б) бити фер у начину на који суд третира парничне странке;
- (В) понудити одговарајуће процедуре по разумној цени;
- (Г) бавити се случајевима са разумном брзином;
- (Д) бити разумљив у правном саобраћају свима онима који га користе;
- (Ђ) реаговати на потребе оних који користе судски поступак;
- (Е) обезбедити онолико правне сигурности колико природа конкретног случаја то дозвољава;
- (Ж) бити ефикасан, односно судски поступци треба да буду добро организовани.

Закључци који проистичу из релевантне праксе Европског суда за људска права указују да насиље над женама никако није више приватна ствар, скривена од интервенције надлежних државних органа. Напротив, ради се о друштвено опасном феномену, на који са правом указују осуђујуће пресуде Европског суда за људска права и нове одредбе Конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици.

Савремена истраживања су показала да неке родне улоге и традиционална понашања могу да допринесу да насиље над женама постане прихватљиво! Род је друштвено конструисана категорија, која додељује женама и мушкарцима њихове специфичне и посебне улоге и понашања.

Насиље над женама представља вид незаконите дискриминације.

Један обећавајући приступ ка елиминисању последица и смањењу стопе учесталости породичног и родно заснованог насиља је интегрисања услуга за

²⁶ Беваквa против Бугарске, Европски суд за људска права, 2008 (*Bevacqua v Bulgaria*, European Court of Human Rights, 2008)

жртве путем „ОнеСтоп сноп”, односно обејдињавањем на једном месту свих надлежних служби и њиховим координисаним приступом. То показује пилот пројекат у Молдавији подржан од стране UN WOMEN током 2011 – 2013²⁷.

У неким земљама (Канада, Велика Британија, Пољска) постоје специјализовани породични судови. Када имају адекватне ресурсе, специјализовани судови за насиље у породици могу да помогну да се обезбеди одговорност починиоца и заштита жртава, пружајући услуге као што је расправа иза затворених врата и омогућавајући повећање уске стручности судија и осталог особља²⁸.

Заступљеност жена у судству је суштинско питање једнакости и правичности, али је такође важно и за одржавање поверења јавности у правосудни систем. Постоје емпиријски докази да жене судије могу створити погодније окружење за жене странке у судским поступцима, што може да направи разлику у резултатима суђења. Једна студија у Сједињеним Америчким Државама открива да жене судије за 11 одсто чешће пресуђују у корист тужиоца у случајевима дискриминације при запошљавању²⁹.

На глобалном нивоу, жене чине 27 одсто свих судија³⁰ према подацима из Извештаја УН. Међутим, то није једнако географски распоређено. Примера ради, заступљеност жена у судству представља око 50 процената у централној и источној Европи и централној Азији, али у Јужној Азији је много мање. Заступљеност жена у врховним, уставним и регионалним судовима такође варира: Србија, Руанда, Словенија, Канада и Бивша Југословенска Република Македонија има највећи проценат жена судија према овом Извештају УН.

Маркантни случајеви Европског суда за људска права дају оријентир за даље решавање правних случајева у ситуацијама када се утврди да државе имају обавезу дужне пажње ("due diligence"), обавеза која значи да државе нису само одговорне за доношење закона који гарантују права жена, него и да осигурају да се ови закони спроводе кроз функционални правосудни систем и ланац правде који је родно освешћен. То значи да је неопходно перманентно вршити сензибилисање судија на националном нивоу, кроз стручне обуке и тренинге у правцу унапређивања знања о родно заснованом и породичном насиљу, како би се повећао степен непристрасног одлучивања у конкретним споровима.

²⁷ Ауторка је у својству експерта Савета Европе отворила Регионални семинар у Букурешту о сузбијању родно заснованог и породичног насиља, новембра 2013. Када су изнети резултати пројекта „One Stop Shop for combating gender based violence and family violence” UN WOMEN, Moldavia

²⁸ Специјализовани судови за насиље у породици су уведени такође у Бразилу, Непалу, Шпанији, Великој Британији, неколико држава у Сједињеним Америчким Државама, Уругвају, Канади и Венецуели.

²⁹ UN WOMEN „Progress of the World’s Women 2011 – 12, In Pursuit of JUSTICE”, p. 63.

³⁰ UN WOMEN „Progress of the World’s Women 2011 – 12, In Pursuit of JUSTICE”, p. 47.

Литература:

1. Abbott Jean, MD; Robin Johnson, MD; Jane Koziol-McLain, RN, MS; Steven R. Lowenstein, MD, „Domestic Violence Against Women - Incidence and Prevalence in an Emergency Department Population”, *The Journal of American Medical Association, JAMA*. 1995;273(22):1763-1767. pp
2. Admira, „Empowerment and Building a Supportive Environment” in „Work for Care – A Trainer’s Manual – sexual and Domestic Violence During and After War”, Utrecht, Netherlands, 2005
3. Antic Gaber, M, „Violence in the EU examined – Policies on Violence against Women, Children and Youth in 2004 Accession Countries”, University of Ljubljana, Slovenia, 2009
4. Appel, A.E. & Holden G.W, „The co-occurrence of spouse and physical child abuse – A review and appraisal”, *Journal of Family Psychology*, no 12, pp. 579-599, 1998
5. Belknap J. & McCall K.D., „Women battering and police referrals”, *Journal of Criminal Justice*, no 22, pp. 223-236, 1994
6. Stephen R. Dearwater, MS; Jeffrey H. Coben, MD; Jacquelyn C. Campbell, RN, PhD; Gregory Nah, MA; Nancy Glass, RN, MSN, MPH; Elizabeth McLoughlin, ScD; Betty Bekemeier, MSN, MPH, „Prevalence of Intimate Partner Abuse in Women Treated at Community Hospital Emergency Departments”, *The Journal of American Medical Association*, 1998;280(5):433-438 pp
7. Chinkin Christine, „The Duty of Due Diligence”, Ad Hoc Committee on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (CAHVIO, Council of Europe, Strasbourg), May 2010
8. EU Guidelines Human Rights and International Humanitarian Law, „Violence against women and girls and combating all forms of discrimination against them”, pp. 65-76, Council of the European Union, Bruxelles, 2009
9. Gasmi Gordana, „Legal Commentary on the CoE Convention on combating violence against women and domestic violence”, UNDP, Belgrade, 2012.
10. Gasmi Gordana, „New European Legal Standards in the area of women human rights – CoE Convention on combating violence against women and domestic violence”, Collection of papers presented at the International Conference on the Efficiency of Legal Norms I, Cluj-Napoca, Romania, ISBN 978-60-522-873-3, 2012, pp. 141-153,
11. Bergman B, Brismar B. A five year follow-up study of 117 battered women. *Am J Public Health*.1991;81:1486-1489.
12. Varvaro FF. Treatment of the battered woman: effective response of the emergency department. *Am Coll Emerg Physicians*.1989;11:8-13.
13. Goldberg WG, Tomlanovich MC. Domestic violence victims in the emergency department. *JAMA*.1984;251:3259-3264.
14. Stark E, Flitcraft A, Frazier W. Wife Abuse in the Medical Setting: An Introduction for Health Personnel . Washington, DC: Office of Domestic Violence; 1981.
15. Schulman MA: Survey of Spousal Violence against Women in Kentucky, Harris Study. #792701, 1979.
16. Szinovacz ME: Using couple data as a methodological tool: The case of marital violence. *J Marriage Family* 1983; 45:633-644.
17. Teske RHC, Parker JC: Spouse Abuse in Texas: A Study of Women's Attitudes and Experiences. Huntsville, TX: Criminal Justice Center, Sam Houston State University, 1983.
18. McLeer SV: Spouse abuse. In: P. Sholovar (ed): *The Handbook of Marital Therapy*. Jamaica, NY: Spectrum Publisher, 1981.

PRINCIPLES OF NON-DISCRIMINATION AND OF DUE DILIGENCE OF STATES - Theoretical view on The Istanbul Convention of the Council of Europe and the practice of the European court of human rights

Summary: The paper is focused on the analysis of the principle of non-discrimination and the new principle due diligence of states in the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention), which entered into force in early August 2014. It also discuss the relevant jurisprudence of the European Court of Human Rights, whose recent judgments were the forerunner of a legal establishing of the principle of due diligence of states in the field of combating gender-based and domestic violence. The striking cases of the European Court of Human Rights provide a landmark for further solving legal cases in situations where it is established that states have an obligation of due diligence, an obligation which means that states are not only responsible for passing laws that guarantee women's rights, but also to ensure that these laws are implemented through a functioning judicial system and justice chain that is gender-responsive. This means that it is necessary to continuously perform sensitizing judges on the national level, through professional trainings and expert consultancy in the direction of improving knowledge about gender-based and domestic violence, in order to increase the level of impartial decision-making in court cases.

Key words: non-discrimination, the principle of due diligence of states, the Council of Europe, Istanbul Convention, the European Court of Human rights, gender-based and domestic violence

ТАМАРА ГАЈИЋ*

Факултет за европске правно-
политичке студије
Нови Сад

УДК 305-055.2:342.8(4)

Монографска студија

Примљен: 30.01.2016

Одобрен: 18.02.2016

Страна: 169-186

ПРАВО НА ПОЛИТИЧКО РЕПРЕЗЕНТОВАЊЕ ЖЕНА У ЗЕМЉАМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Сажетак: Подзаступљеност жена у политичком животу представља глобални проблем. Мада бројни међународни документи прописују различите стандарде који би требало да обезбеде равноправну заступљеност жена и мушкараца у јавном и политичком животу, право жена на политичко репрезентовање и даље није у потпуности остварено. Правилним дефинисањем права на политичко репрезентовање жена, рад ће показати да је становиште о гарантовању једнаког третмана појединцима нетачно, те да је неопходно увођење посебних мера како би се успоставила равноправност полова у јавном и политичком животу. Посебна пажња биће посвећена најважнијим факторима изборног система којима се настоји остварити једнака заступљеност жена и мушкараца у парламенту као и анализи унутрашњих правних система три земље: Шведске, Француске и Словеније.

Кључне речи: равноправност полова, право на политичко репрезентовање, изборни систем, квоте, посебне мере, Европска унија

Једно од питања које се у савременој науци посебно разматра јесте питање партиципације жена на местима одлучивања и њихове стварне моћи. Све већа подзаступљеност жена у парламентима, али и другим политичким телима, указује на проблем политичког репрезентовања жена. Заснована на модерним теоријама политичког репрезентовања и редефинисању концепта политике једнакости, област политичког представништва ипак није обезбедила равномерно представљање група. Будући да гарантовање пасивног бирачког права женама није резултирало остваривањем тог права, било је очигледно да се ради о постојању дискриминације.

Прве реформе у области политичког представништва одиграле су се на међународно правном нивоу. Постепено је напуштано становиште да је једнак третман довољно гарантовати свим појединцима и преовладало је схватање да је право на репрезентовање неопходно гарантовати и групама. Како се забрана

* tamara_gajic91@yahoo.com

дискриминације у остваривању овог права показала као неефикасна, прешло се на посебне мере за жене. Њима су се настојале омогућити једнаке шансе за напредак и равномеран статус у друштву.

Несразмерна заступљеност жена и мушкараца у представничким телима све више добија на значају и представља предмет интензивног теоријског проучавања. Све већа заинтересованост за питање партиципације жена у одлучивању у јавним пословима условљена је не само статистичким подацима о ниској заступљености жена у политици, већ и истраживањима о расподели моћи у друштву. У том погледу, ситуација је повољнија у развјеним европским земљама, пре свега скандинавским, а посебно неповољна у неразвијеним земљама света и земљама у транзицији.

Дефинисање права жена на политичко репрезентовање

У модерним демократским државама, бирачко право представља један од најзначајнијих облика институционалне партиципације грађана у политичком животу. Одређено као политичко право грађана да бирају своје представнике на изборима и уједно буду бирани, гарантовано је уставом и детаљно разрађено у изборним законима. Развој бирачког права, које је током историје било ограничено различитим цензусима, није се у свим земљама одвијао на исти начин. Значајније ширење бирачког права уочава се тек након Другог светског рата, када већина европских земаља уводи опште право гласа.

Темеље савременој мизогинији и еманципаторској борби жена за остваривање својих права поставила је филозофска расправа о томе шта је човек, односно шта је жена. У оквиру расправе која је трајала од XII до XVI века, **Кристина де Пизан** (*Christine de Pizan*), ауторка књиге „Град жена“ из 1405. године, супротставља се мизогиној традицији и приписује женама све оно што им је та традиција одузела: интелигенцију, душу, способност да владају собом и другима (Шијачки, 2011: 99).

У иницијативама за женску еманципацију, посебно место заузима француска новинарка, револуционарка и боркиња за женска права, **Олимпија де Гуж** (*Olympe de Gouges*). Тражећи једнака права за учешће у јавном и политичком животу за грађанке, она пише „Декларацију о правима жене и грађанке“. Сматрала је да Француска револуција није потпуна док жене не постану свесне права која им припадају и због тога је наишла на велики отпор револуционара и вођа Француске револуције. Представљена као прва особа која је формулисала женска људска и грађанска права, залагала се и за могућност жена да учествују у политичком животу, истичући да „свим грађанкама и грађанима морају – будући да су пред очима закона једнаки – у једнакој мери бити доступни сви јавни положаји и службе, узимајући у обзир њихове способности, врлине и таленте“ (Ибид., 100).

Најзначајнија представница либералног феминизма, Енглескиња, **Мери Вулстонкрафт** (*Mary Wollstonecraft*), такође је писала о женским људским

правима. Осим права на учешће у јавном и политичком животу и права на образовање, средином XIX века, брачни пар **Џон Стјуарт Мил** (*John Stuart Mill*) и његова супруга **Харијета Тејлор Мил** (*Harriet Taylor Mill*), почињу да се залажу за укључивање жена у изборне процесе и право на рад. Из борбе за политичка права и демократизацију, током XVIII и XIX века, развио се либерални феминизам. Основна карактеристика овог покрета било је инсистирање на једнакости и равноправности на индивидуалном нивоу. Повећање броја жена на местима одлучивања настојало се остварити кроз отварање нових радних места, доношење закона против дискриминације и кроз образовање жена, које је требало да обезбеди њихову финансијску независност. До краја Другог светског рата, идеје поменутог женског покрета су се прошириле на земље енглеске империје, Нови Зеланд, Аустралију, неке државе САД и скандинавске земље.

Мада право жена на политичко репрезентовање није прецизно дефинисано, развој теорије у овој области води порекло од традиционалног схватања да *„женама, као ни било којој другој групи, не треба гарантовати нека 'посебна' права која немају припадници неких других група“* (Седларевић, 2014: 102). Имајући у виду да постоји несразмера у заступљености жена и мушкараца у политичком животу, поставља се питање шта је са женама као групом. Да би смо одговорили на ово питање, најпре морамо да одредимо да ли је право жена на политичко репрезентовање лично или колективно право.

Према становишту **Вила Кимлике** (*Will Kymlicka*), право жена на политичко репрезентовање није ни индивидуално ни колективно, већ припада категорији групно диференцираних права. Његова сврха је *„да омогући женама да буду биране у представничка тела посредством посебних мера. Ово право је гарантовано женама као групи, али је субјект права свака припадница те групе. Његово остваривање подразумева репрезентовање жена у представничким органима у одређеном броју или сразмери и везано је за преференцијални правни третман жена као групе“* (Кимлика, 2004: 55-56).

Дефинишући право на политичко репрезентовање као групно диференцирано право, да бисмо могли говорити о његовој теоријској основи, неопходно је да утврдимо који су то аргументи на којима би се оно темељило. Према Трипковићу, најбоље аргументе за повећање броја жена у политици дају **Пипа Норрис** (*Pippa Norris*) и **Џони Ловендуски** (*Joni Lovenduski*). Оне наводе следећа два аргумента: *симболички* и *супстантивни*. Симболички аргумент почива на теорији представљања према којој парламент може да функционише само ако одражава све поделе у друштву. У том случају, разлика која постоји у заступљености жена и мушкараца у политичком животу, довољна је да оправда увођење посебних мера које би требало да обезбеде сразмерно представљање, независно од тога да ли њихово посебно репрезентовање заиста чини неку промену која би га оправдала. С друге стране, супстантивни аргумент истиче како би више жена у парламенту довело до суштинских промена у политикама које спроводе, будући да жене деле различите вредности, интересе и гледишта од мушкараца (Трипковић, 2007: 28-30).

Иако многим идеја о групно диференцираним правима делује као супротна либерализму, групно диференцирана права заправо надграђују концепт индивидуалних, либералних права и воде њиховом потпунијем остваривању. Захваљујући групно диференцираним правима, омогућено је унапређење процеса демократизације и представљање интереса оних група које нису у довољној мери заступљене у представничким телима. Ипак, да би се што боље разумело шта право на политичко репрезентовање обухвата, неопходно је рећи нешто више о правним нормама којима је оно уређено.

Право жена на политичко репрезентовање и међународни нормативни оквир

Након завршетка Другог светског рата, значајну улогу у ширењу демократских идеја и залагању за остварење политичких права жена, одиграле су међународне организације. Тежња да се заједнички реше постојећи проблеми, приближила је супротстављене идеје Запада и Истока у оквир међународног права.

За питање жена у политици најважније је било препознати право на учествовање у јавној власти као људско право. Иако су се у почетку инструменти међународног права бавили забраном дискриминације, која је била неопходан услов једнакости, убрзо је постало јасно да је она као таква, недовољна. Како фактичка равноправност није била постигнута, у међународним документима су почеле да се уводе одредбе о посебним мерама за жене. Мада је свака земља на основу државног уређења самостално формирала сопствено законодавство, била је дужна да се придржава стандарда и принципа који су успостављени у међународном праву. Међу њима, најзначајнији су стандарди три међународне организације: Уједињених нација, Савета Европе и Европске уније.

Због свог универзалног и правно-обавезујућег карактера, стандарди Уједињених нација имају посебан значај. Од општих докумената, два најзначајнија документа за право жена на политичко репрезентовање, који истовремено забрањују дискриминацију и гарантују право на учествовање у јавним пословима, су *Универзална декларација о људским правима* из 1948. године¹ и *Међународни пакт о грађанским и политичким правима* из 1966. године.²

Мада је од самог оснивања Организација уједињених нација била посвећена равноправности полова и забрани дискриминације, њихово прокламовање у међународним документима попут Декларације и Међународног пакта, није било довољно да отклони фактичку дискриминацију. Највећи проблем у томе представљала је примена посебних мера, које иако су дозвољене, нису обавезне за државе. Стога, да бисмо могли говорити о женама и једнаком уживању међународно гарантованих људских права, неопходно је рећи нешто више о

¹ Резолуција Генералне скупштине Уједињених нација 217 (III) од 10. децембра 1948. године.

² Резолуција Генералне скупштине Уједињених нација 2200 (XXI) од 16. децембра 1966. године, ступио на снагу 23. марта 1976. године.

посебним документима Уједињених нација. Међу најзначајнијим, убрајају се **Конвенција о политичким правима жена (1952)**³ и **Декларацију о елиминацији дискриминације жена**⁴, у чијем се члану 1. наводи како је дискриминација жена фундаментално неправична и вређа људско достојанство.⁵

Услед немогућности да се у потпуности искорени дискриминација жена, Генерална скупштина Уједињених нација је 1979. године усвојила **Конвенцију о елиминисању свих облика дискриминације жена**.⁶ Ова Конвенција данас представља један од најшире прихваћених међународних споразума о људским правима. Будући да иде даље од простог гарантовања једнакости пред законом, Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена представља први међународни документ који налаже увођење посебних мера за постизање равноправности жена и мушкараца. За област политичког репрезентовања жена, највећи значај има члан 7. Конвенције.⁷

Поред поменутих општих и посебних докумената, у оквиру Уједињених нација усвојени су и правно необавезујући документи. За унапређење положаја жена најзначајнија је била Четврта светска конференција о женама, одржана 1995. године у Пекингу, на којој је усвојена **Пекиншка декларација и Платформа за акцију**.⁸ Основна сврха Декларације и Платформе усмерена је ка уклањање главних препрека које стоје на путу унапређењу положаја жена. У Платформи за акцију, значај политичког репрезентовања жена истакнут је на следећи начин: „Постизање циља равноправног учешћа жена и мушкараца у одлучивању осигураће равнотежу која тачније одсликава састав друштва и која је потребна за јачање демократије и промоцију његовог исправног функционирања.“⁹ Да политичко репрезентовање жена није битно само за развој демократије, показује и процес доношења одлука. У оквиру њега, захтева се разматрање сваке одлуке која се доноси, са становишта њеног дејства на области од посебног значаја за жене.

Иако је у почетку следио смер деловања Уједињених нација, Савет Европе је политику равноправности полова постепено почео да развија на свој начин. Мада не постоји већи број извора који се баве правом жена на поли-

³ Резолуција Генералне скупштине Уједињених нација 640 (VII) из 1952. године.

⁴ Резолуција Генералне скупштине Уједињених нација 2263 (XXII) од 7. новембра 1967. године.

⁵ Декларација о елиминацији дискриминације жена, члан 1.

⁶ Резолуција Генералне скупштине Уједињених нација 34/180 од 18. децембра 1979, ступила на снагу 3. септембра 1981. године.

⁷ Члан 7. Конвенције гласи: „Државе потписнице ће предузети све одговарајуће мере за елиминацију дискриминације жена у политичком и јавном животу земље, а посебно ће обезбедити женама једнаке услове као и мушкарцима у погледу права:

а) да гласају на свим изборима и јавним референдумима и да имају право на избор у све органе за које се врши јавни избор;

б) да учествују у формулисању владине политике и у њеном спровођењу, да имају јавне функције и да обављају све функције на свим нивоима власти;

ц) да учествују у невладиним организацијама и асоцијацијама које се баве јавним и политичким животом у земљи.“

⁸ Конференција је одржана од 4. до 15. септембра 1995. године, а присуствовали су представници 190 држава чланица Уједињених нација.

⁹ Платформа за акцију, параграф 181.

тичко репрезентовање у правно обавезујућој форми, као најзначајнији, неопходно је поменути *Европску конвенцију за заштиту људских права и основних слобода*.¹⁰ Први од докумената који се односио на жене и политику, била је *Резолуција 356 Саветодавне скупштине о политичком, друштвеном и грађанском положају жена у Европи*, донета 1967. године. Мада се учешће жена у изборима чинило задовољавајуће, Скупштина је приметила да су жене ипак биле „подзаступљене у већини изборних дужности и положаја политичке одговорности“ (Штимац Радин, 2004: 21).

Правом жена на политичко репрезентовање детаљније се баве правно необавезујући документи Савета Европе. Они су битни јер их за образлагање пресуда користи Европски суд за људска права, а у најзначајније спада *Декларација о једнакости мушкараца и жена као фундаменталном критеријуму демократије (Истанбулска декларација)*.¹¹ Усвојена Декларација представљала је одлучујући корак ка признању важности уравнотежене заступљености оба пола за демократију и друштвену једнакост.¹²

Након Истанбулске декларације, Савет Европе је своју пажњу усмерио ка уравнотеженој партиципацији жена и мушкараца у политичком и јавном одлучивању. Она је разрађена у оквиру *Препоруке Комитета министара Савета Европе – Rec (2003)3*.¹³ Иако се под уравнотеженом партиципацијом мушкараца и жена подразумева представљеност мушкараца или жена не мања од 40%, у било ком телу које одлучује о јавним пословима, тај циљ је и даље ретко где остварен.

Поред Уједињених нација и Савета Европе, и на нивоу Европске уније донето је мноштво докумената о родној равноправности. Због природе своје организације, стандарди Европске уније се по много чему разликују од стандарда других међународних организација. Док су одређена питања из области родне равноправности детаљно регулисана, постоје и она која нису. У ту групу спада и право жена на политичко репрезентовање.

Један од докумената који је био усмерен ка постизању пуне равноправности жена и мушкараца, била је *Мапа пута за једнакост жена и мушкараца 2006.-2010*. Усвојена од стране Европске комисије, Мапа пута је дефинисала подручја у којима је требало појачати активности Европске уније везане за постизање једнакости полова. Поред тога, она се залагала за даљу промоцију активног учешћа жена у политици и заузимање водећих позиција у јавним службама.

¹⁰ Рим, 4. новембар 1950. године, ступила на снагу 3. септембра 1953. године.

¹¹ Усвојена на Четвртој европској министарској конференцији о једнакости жена и мушкараца, Истанбул, 13-14. новембар 1997. године.

¹² Истанбулска декларација: „Наглашавајући да, пошто се друштво састоји од подједнаког броја жена и мушкараца и како је једна од највећих структуралних разлика међу људима пол, балансирана заступљеност жена и мушкараца код доношења политичких одлука, осигурала би боље функционисање демократског друштва.“

¹³ *Balanced Participation of Women and Men in Political and Public Decision-Making*, Recommendation Rec (2003)3 усвојена од стране Комитета министара Савета Европе 12. марта 2003. године на 831. састанку заменика министара.

Поред *Женске повеље*¹⁴, коју је 2010. године представила Европска комисија, један од стратешких докумената Европске уније јесте и *Стратегија Европске уније за равноправност између жена и мушкараца од 2010. до 2015. године*. Усмерена ка постизању родне равноправности, на основу приоритетних области дефинисаних у Женској повељи, ова Стратегија је прописала и њихове конкретне активности.

Од аката Европског парламента, неопходно је поменути *Резолуцију Европског парламента о женама у одлучивању*.¹⁵ У њој се помиње „разуман циљ од 40% партиципације жена“, а веће учешће се објашњава применом пропорционалног изборног система.¹⁶ Учешће жена у одлучивању о јавним пословима и боље функционисање друштва као целине, доводи се у везу са заштитом интереса жена као групе. У погледу увођења посебних мера за репрезентовање жена у представничким телима, у Резолуцији се наводи да „*употреба квота као прелазне мере помаже да се изједначи учешће жена и мушкараца у политичком животу.*“¹⁷

Поред постојања свих наведених докумената, право жена на политичко репрезентовање и даље није довољно регулисано у оквиру Европске уније. Мада сви међународни документи прокламују равноправну партиципацију жена и мушкараца, основна препрека остваривању овог права је одсуство ефикасног система заштите који би обезбедио да се оно поштује. Поред тога, мноштво правно необавезујућих докумената и противљење „старих“ демократија увођењу преференцијалног третмана додатно кочи његову реализацију и онемогућава правичан развој демократије.

Посебне мере за повећање политичке партиципације жена

Након добијања права гласа, жене су сматрале да је њихова већа представљеност у парламенту на пола остварена. Да је ситуација била нешто другачија, говори податак да су у великом броју земаља, жене и даље мање заступљене у јавном и политичком животу у односу на мушкараце. Мада сви уставни гарантују бирачко право без дискриминације, да се приметити да жене још увек нису у пуној мери искористиле своје пасивно бирачко право.

Повећање броја жена у политици битно је не само због остваривања женских људских и политичких права, већ и због даљег развоја демократије. Мада је положај жена у политици и њихово равноправно репрезентовање регулисано бројним међународним документима, да би одређени циљеви и идеје

¹⁴ Повеља дефинише пет кључних акцијских подручја: равноправност на тржишту рада и једнаку економску независност за жене и мушкарце, једнаке плате за једнаки рад, равноправност у доношењу одлука, искорењивање родно специфичног насиља и равноправност изван граница Европске уније.

¹⁵ European Parliament resolution on women in decision-making, B5-0180/2000, од 2. марта 2000. године.

¹⁶ *Ибид.*, Преамбула, параграфи Ц и Е

¹⁷ *Ибид.*, члан 3.

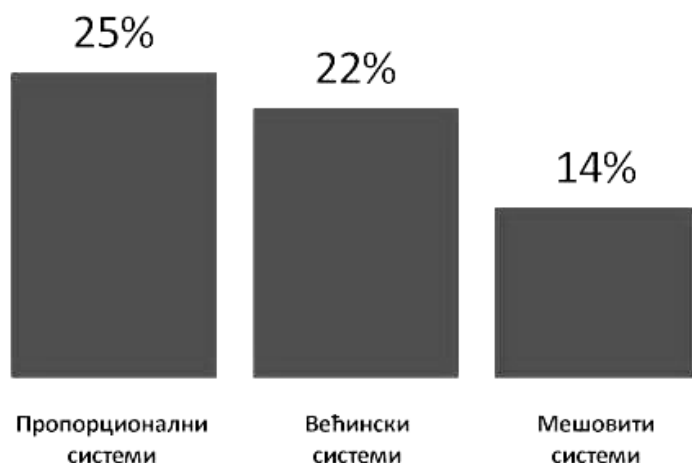
били испуњени, неопходно је омогућити деловање институционалних механизма за родну равноправност.

Међу механизмима којима се може повећати присуство жена у политичком животу, најчешће се наводе реформе политичких партија, квоте и друге мере афирмативне акције, обуке у политичким вештинама и повећању свести о питањима родне дискриминације, формирање женских секција у партијским структурама или развитак женских политичких организација (Мршевић, 2011: 84).

У друштвима у којим далеко већи део друштвене и политичке моћи припада мушкарцима, квота изборни системи су се показали као најефикасније средство у повећању броја жена на местима одлучивања.

Слика бр. 1: *Просечан однос посланица изабраних у земљама са различитим изборним системима*
Figure 1: *Average proportion of women MPs elected in countries with different electoral systems*

ПРОСЕЧАН ОДНОС ПОСЛАНИЦА ИЗАБРАНИХ У ЗЕМЉАМА СА РАЗЛИЧИТИМ ИЗБОРНИМ СИСТЕМИМА

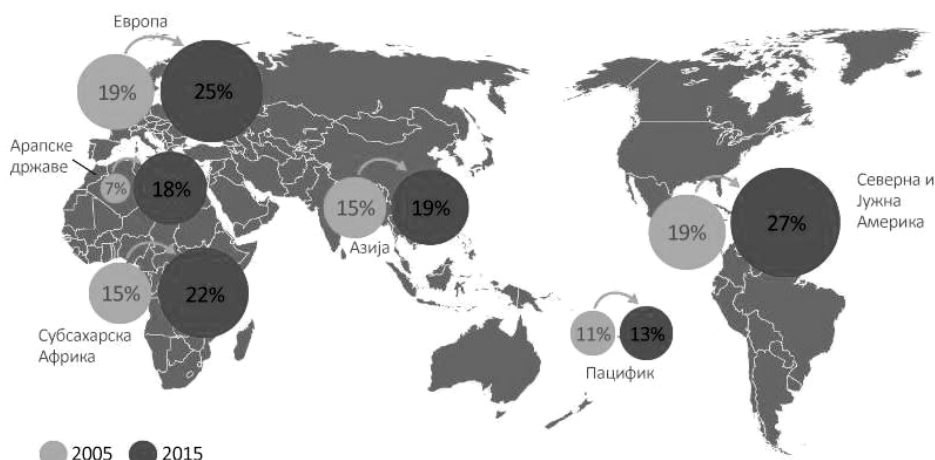

Извор: IDEA. *Women in politics – achieving key milestones*. [Online]. March 2015. Доступно на: <http://www.idea.int/gender/women-in-politics-achieving-key-milestones.cfm>

Слика бр. 2: *Проценат жена у парламентима – напредак у протеклој деценији (регионални просек за 2005. и 2015. годину)*

Figure 2: *Proportion of women in parliaments: Progress over the last decade (regional averages for 2005 and 2015)*

ПРОЦЕНАТ ЖЕНА У ПАРЛАМЕНТИМА: НАПРЕДАК У ПРОТЕКЛОЈ ДЕЦЕНИЈИ
(регионални просек за 2005. и 2015. годину)

Извор: IDEA. *Women in politics – achieving key milestones*. [Online]. March 2015. Доступно на: <http://www.idea.int/gender/women-in-politics-achieving-key-milestones.cfm>

Највећи број држава Европске уније прихвата пропорционални систем расподеле мандата. Определеујући се за различите математичке методе прерачунавања освојених гласова у посланичке мандате, у оквиру метода изборних квота разликују се Херова (Hare) квота или Хамилтонова метода, Друп или Хагенбах-Бишопова квота и Империјал квота. Поред математичке прерасподеле гласова у мандате, на већу заступљеност жена у политици утиче и минималан проценат гласова које партије морају да освоје како би учествовале у расподели мандата (изборни цензус), величина изборне јединице и типови изборних листа.

Утицај изборних система на заступљеност жена се разликује између демократија са дужом демократском традицијом и новијих демократија. Мада у основи унапређења родне равноправности лежи принцип недискриминације, јасно је да декларативна заштита против дискриминације није довољна да обезбеди равноправан третман жена и мушкараца. Стога, различити међународни документи прописују могућност предузимања мера афирмативне акције.

Мере афирмативне акције (позитивна дискриминација, посебне мере), представљају скуп мера које се предузимају „у циљу отклањања сваке непосредне или посредне дискриминације, неопходне за остварење равноправности, потребне заштите и напретка лица или групе лица која се налазе у неједнаком положају, да би им се омогућило потпуно уживање људских и мањинских пра-

ва под једнаким условима“ (Пајванчић, 2008: 22). У контексту родне равноправности, афирмативне мере се доносе да би допринеле изједначавању положаја мање заступљеног пола. Оне нису дискриминаторне и примењују се све док се не оствари циљ због ког су уведене (Пајванчић, 2006: 10).

Једна од најзначајнијих мера афирмативне акције за повећање политичке партиципације жена у одговарајућим институцијама власти јесте квота изборни систем. Дефинисан као институционални механизам којим се настоји повећати учешће жена у представничким телима и процесима доношења политичких одлука, одређујући минималан проценат или број мање заступљеног пола на изборним листама или у политичким телима, квота изборни систем треба да исправи вишемиленијумско потискивање жена у сферу приватности и њихово онемогућавање да равноправно одлучују у јавном и професионалном животу. Прихваћене у више од 70 земаља света, родне квоте су узроковале драматичне промене на ранг листи земаља која се заснивала на учешћу жена у представничким телима. Стога не треба да чуди, што су се земље попут Руанде и Мозамбика, нашле на самом врху листе заједно са традиционално водећим земљама у примени квота.

С обзиром на то да ли су квоте установљене правним прописима или актима политичких странака, разликујемо следећа два *типа* квота: законске/уставне квоте, регулисане уставима, изборним законодавством или неким од закона из групе антидискриминационих закона; и партијске квоте¹⁸, регулисане актима политичких странака (страначки статuti и/или правилници) (Пајванчић, 2011: 253-254).

Поред типова, у погледу *врсте* и *ефекта* разликујемо квоте за мање заступљени пол на листи кандидата (једноструке квоте), двоструке (дупле) квоте и троструке квоте. Мада је опште познато да пропорционални изборни системи пружају веће изгледе за имплементацију квота као посебних мера за повећање учешћа мање заступљеног пола у парламенту, неопходно је поменути неке од посебних мера које се користе за повећање учешћа жена у политичком животу у оквиру већинског система. Под њима се обично подразумева посебна помоћ при кандидовању жена попут, оснивање фонда за плаћање финансијског депозита за кандидаткиње или укидање обавезе плаћања депозита за жене, већи обим финансијских средстава намењених изборној кампањи кандидаткиња, формирање одређеног броја (нпр. не мање од 30%) изборних јединица у којима се изборна утакмица води искључиво између кандидаткиња, посебне технике гласања и друго (Пајванчић, 2006: 23).

Аргументи који се најчешће наводе у прилог повећања броја жена на местима одлучивања утемељени су на идеји правде, еманципацији жена, интересним разликама које су родно условљене, промени у политикама и политичкој култури, ревитализацији демократије и сл. (Баћановић, 2009: 46). Стога, главну предност квота као посебних мера налазимо у њиховом недискриминаторном карактеру.

¹⁸ Само партијске квоте постоје на пример у Данској, Холандији, Норвешкој, Пољској, Шпанији, Шведској, Немачкој и др.

С друге стране, аргументи против увођења квота највише се односе на некомпетитиван изборни процес, ограничења права бирача и изостајање суштинске родне равноправности (*Ибид.*, 26). Истичући како су квоте против принципа једнаких могућности за све, јер женама дају предности у односу на мушкарце, главни противници увођења квота наводе да су политички представници стога изабрани захваљујући својој родној припадности, а не због својих квалификација. Како увођење квота води сукобима унутар партијских организација, као њихову главну ману они наводе кршење принципа либералне демократије.

Поред поменутих мера афирмативне акције, законских промена, активног партнерства са мушкарицима и подизања јавне свести о важности пропорционалног учешћа жена и мушкараца, потребно је поменути још неке од стратегија које утичу на већу видљивост жена у политици (*Ибид.*, 45-48). У њих убрајамо: повећање броја квалификованих жена претендената, изграђивање и одржавање веза са женским организацијама, партијско повезивање, ефикасну употребу медија, формирања женских одбора, прикупљање и ширење статистичких података о женској партиципацији и репрезентацији и довођење женских питања у главне политичке токове.

Мада квоте саме по себи не могу да обезбеде пуну пропорционалност, њихов позитивни утицај мења политичку културу и преноси тежиште партијских програма и активности на питања подршке женским кандидатима (Мршевић, 2007: 38). Такође, квота систем има још једну важну друштвену улогу. Он представља и све оне категорије жена које су у потпуности одсутне из јавног живота. У њих спадају црне жене, мигранткиње, инвалидне жене, младе жене, жене етничких мањина. Како их одсуство из свих друштвених токова чини још дискриминисанијим, квота систем настоји да покаже да репрезентација није везана само за политику, способност и конкуренцију, већ се искључиво односи на представљање људи.

Право жена на политичко репрезентовање – анализа унутрашњих правних система Шведске, Француске и Словеније

Да бисмо приказали како је учешће жена у политичком животу и процесу одлучивања унапређено, неопходно је да направимо анализу унутрашњих правних система неколико европских земаља. Како је репрезентовање жена повезано са степеном остварене демократије, за анализу су одабране државе са приближним нивоом економске развијености и демократичности.

Прва од држава која ће бити представљена је Шведска, скандинавска земља са традиционално високим степеном заступљености жена у политичком животу. Потом ће бити анализирана Француска, земља паритета и једна од земаља оснивача Европске уније, док ће као последња бити представљена Словенија, држава која је Европској унији приступила током њеног највећег проширења, 2004. године.

Шведска

Када се помене политичко репрезентовање жена, обично се прво помисли на скандинавске земље, посебно Норвешку и Шведску, које су већ традиционално водећи светски лидери у броју жена на политичким положајима. Шведска се тренутно са 43,6% жена у Риксдагу, налази на петом месту у свету по броју жена у националном представничком телу, док у Европском парламенту заузима друго место.¹⁹

Мада се у литератури наводи како је овај број остварен захваљујући систему изборних квота, продор жена на политичку сцену Шведске десио се већ 70-их година. Будући да квоте тада нису биле уведене, применом посебних мера током 80-их година, проценат жена у парламентима се већ кретао од 20% до 30%. Због неуобичајеног усвајања квота након оствареног високог нивоа заступљености жена у парламентима, Шведска чини готово уникатан пример.

Такмичарски дух политичких партија, јавне кампање женских секција, снажан утицај демократске политичке културе, висок степен образованости жена и укупан економски просперитет, изазвали су ланчану реакцију у повећању броја жена у политици. Захваљујући томе, 1974. године проценат изабраних и номинованих жена порастао је са 14 на 21%, да би 1988. године достигао 38% жена у шведском парламенту.

Промоцију жена у Шведској најпре су започеле мање партије са политичке левнице. Предузимање конкретних акција у циљу промовисања жена и политике родне равноправности, натерало је велике политичке партије да крену истим путем како не би изгубиле трку за женским гласовима. Концепт „*заразе*“ омогућио је политичким партијама да копирају успешније изборне стратегије других странака и тако не заостају за њима.

Као алтернатива зарази, јавила се *теорија дифузије* која је заступала став ширења идеје побољшања родне равноправности. Према овој теорији, поред притисака конкурентских политичких пратија, на повећање броја жена у политици и унапређење политике родне равноправности, утицали су и нарасли захтеви женског покрета и општег бирачког тела за применом додатних мера.

Из свега наведеног можемо да закључимо да су повољан културни контекст, правни систем који познаје могућност увођења посебних мера за остваривање равноправности и пропорционални изборни систем, били главни актери процеса увећања броја жена на изборним положајима у Шведској.

Француска – земља паритета

Француска је земља која је прошла дугачак пут од друштва у коме су жене биле традиционално потиснуте, до предводнице у увођењу посебних мера за жене у политици. Мада се сматрала родоначелницом концепта „универзалног грађанства“, тај концепт није увек укључивао оба пола. Иако је опште бирачко право у Француској уведено 1848. године, жене су га стекле тек

¹⁹ Детаљније на: *Fondation Robert Schuman ©. A modern Europe is one that includes more women. [Online]. 2015. Доступно на: <http://www.robert-schuman.eu/en/european-issues/0346-a-modern-europe-is-one-that-includes-more-women>*

1944. године. Свега 5% жена биле су посланице у Народној скупштини 1945. године. Да се ситуација временом није много променила, говори и податак да их је у истом телу, 1996. године било тек 6% (Мршевић, 2006: 1062).

Први напредак жене су постигле још седамдесетих година, за време конзервативног председника **Валери Жискар Д'Естена** (*Valéry Giscard d'Estaing*). Две жене које су оставиле важан политички траг у погледу женских питања, биле су **Симон Вејл** (*Simone Weil*) и **Франсоаз Жиру** (*Françoise Giroud*).²⁰

За време председничке кампање 1981. године, левичар **Франсоа Митеран** (*François Mitterrand*) је предложио да се уведе квота од минималних 30% жена за парламентарне изборе. Први покушај да се законским мерама исправи неповољан положај жена начињен је 1982. године. Закон који је предвиђао да на изборној листи не сме бити више од 75% кандидата истог пола, усвојен је у оба дома, али пре него што је ступио на снагу, Уставни савет га је оценио као неуставан. Чврсту уставотворну препреку за увођење посебних мера за жене у политици могла је да сруши само промена Устава. Ипак, за тако нешто још увек није постојала подршка шире јавности.

Током деведесетих година, јавио се нови покрет који се залагао за потпуни паритет (*parité*) полова у политици. Виђен као средство које би омогућило француској демократији да достигне свој максимум, убрзо је задобио подршку јавног мњења. Наглашавајући двостраност људске природе, паритет се фокусирао на истицање једнакости, најзначајније вредности француске традиције, и полних разлика као средства за достизање те једнакости (Трипковић, 2007: 225).

Промовисање паритетне реформе и политике родне равноправности довело је до прве промене која се десила на изборима за Народну скупштину 1997. године. Тада је Социјалистичка странка изабрала 30% изборних јединица у којима су канديدоване жене, а страначки лидер **Лионел Жоспен** (*Lionel Jospin*), обећао промену устава која би дозволила паритетну реформу.

Тек након промене Устава²¹, измењено је и изборно законодавство 2000. године. Увођењем паритета, Француска је постала једна од држава важних за проучавање групног репрезентовања жена.

Имајући у виду да се право жена на политичко репрезентовање у француској правној традицији сматра механизмом достизања равноправности, паритетну реформу у Француској би стога требало посматрати у контексту општег процеса демократизације, који не води одустајању од универзалности грађана и људских права, већ укључивању француских грађана у процес доношења одлука.

²⁰ Симон Вејл је као министарка здравља од 1976. до 1979. побољшала могућност коришћења абортуса који је тек био легализован 1975. године. Франсоаз Жиру је 1974. године постала прва министарка за женска питања.

²¹ Променом устава допуњена су два члана Устава Француске Републике. Члану 3 додата је одредба која предвиђа да закон подупије једнак приступ жена и мушкараца изборним мандатима и положајима, док се чланом 4, који се односи на политичке странке, истиче како су оне те које, под условима одређеним законом, доприносе имплементацији принципа постављеног поменути ставом члана 3.

Словенија

Словенија је 2004. године постала чланица Европске уније. Како је у националном парламенту (Државном збору), деведесетих година имала између 7,8% и 13% жена, не треба да чуди што се у процесу придруживања Европској унији налазила при дну држава кандидаткиња. Данас је тај број повећала на 36%.²²

У Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (СФРЈ), Словенија је представљала једну од најразвијенијих република. Мада је 1974. године усвојила квоте од 30% за жене у статутима друштвено-политичких организација, ова одредба је била поштована само првих година. Чинећи 46% радне снаге, која је доприносила и пуњењу националног буџета, и око 40% чланства Комунистичке партије, жене су током 80-их година прошлог века и даље биле подзаступљене у политичком животу Словеније (Уљаревић, 2011: 18).

Са политичким и економским реформама, 1986. године, јављају се и прве женске политичке групе: *Жене за политику* и *Пренер клуб*. Креирајући партијске листе на начин да игноришу жене, након првих вишестраначких избора 1990. године, успостављање родне равноправности било је остављено за нека друга времена. Док је већина политичких партија на квоте гледала као на „срамно комунистичко наслеђе“, само неке од партија су их начелно подржале.

Растуће незадовољство међу женама и мушкарцима који су се залагали за већу заступљеност жена у политици, довело је до оснивања Коалиције за паритет 2001. године. Главни циљ Коалиције било је постизање равноправне заступљености жена и мушкараца у свим телима политичког одлучивања. Користећи процес придруживања Европској унији, Коалиција је радила и на промени устава²³, увођењем позитивних мера у политици (Мршевић, 2007: 216).

Током првих избора за Европски парламент, 2003. године, као кандидате за изборе, словеначке политичке партије су номиновале само мушкарце. Да би се испоштовао принцип равноправне заступљености жена и мушкараца, највећи притисак вршен је од стране политичарки свих већих партијских групација у Европској унији. Поред тога, Коалиција за паритет је иницирала допуну Закона о изборима за Европски парламент. Прописујући квоту за кандидационе листе на изборима, Закон је одредио да ни један пол на листи, не сме бити заступљен са мање од 40% (*Ибидем.*).

Након допуне Закона о изборима за Европски парламент, 2005. године усвојен је Закон о изменама и допунама Закона о локалним изборима. Квота за парламентарне изборе прописана је најкасније, у јулу 2006. године. Након што су усвојене измене и допуне Закона о изборима за Државни збор, у Закону је било прописано да на кандидационој листи ни један пол не сме бити заступљен са мање од 35% од укупног броја на листи. Прелазим одредбама је од-

²² Детаљније на: *Inter-Parliamentary Union. Women in national parliaments. [Online]. August 2015.* <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>

²³ Државни збор је 200. године усвојио амандман којим је промењен члан 43 словеначког устава који сада гласи: „Закон одређује мере за подстицање једнаких могућности жена и мушкараца као кандидата на изборима за тела на државном и локалном нивоу.“

ређено да ће на првим следећим изборима прописана квота за кандидате листе бити 25% (*Ибид.*, 218). На последњим изборима који су одржани 2014. године, у Државни збор изабрано је 36% жена.

Закључак

Маргинална улога жена у политици се дуго година сматрала безначајним питањем. Условљена друштвеном неједнакошћу и традиционалном поделом родних улога, спречавала је жене да буду препознате као озбиљне кандидаткиње за политичке функције. Мада су од самог почетка развоја демократске традиције жене биле искључене из политичког живота, данас се њихова подзаступљеност сматра симптомом нездраве демократије и дубоком кризом политичког представништва.

Одређено као групно диференцирано право које подразумева посебан третман за жене, право жена на политичко репрезентовање утемељено је на модерним правним и политичким теоријама. Захваљујући бројним међународним организацијама, њиховим активностима и препорукама, забележен је знатан прогрес у погледу повећаног броја жена на местима одлучивања. Највећи утицај на унутрашње право извршила је управо Конвенција о елиминацији свих облика дискриминације жена, први међународни документ којим је прописано увођење посебних мера за постизање равноправности жена и мушкараца.

Иако тренутно постоји консензус у свим битнијим међународним организацијама да су квоте најважнији фактор за повећање процента жена у процесима одлучивања, то не значи да је постигнута и општа родна равноправност у друштву. Доминантни обрасци понашања који се заснивају на традиционалним поделама родних улога, својствени су како земљама које предњаче у афирмацији родне равноправности, тако и земљама које су означене као проблематичне у овом домену. Оно што их разликује и у великој мери утиче на остваривање права жена на политичко репрезентовање, односи се на приступ идентификацији проблема и спремности и способности политичких елита да приступе њиховом решавању. Поред тога, пропорционални изборни систем, број посланика који се бира у изборним јединицама, концепт „заразе“, тип изборне листе и технике гласања су такође значајни чиниоци који доприносе повећању броја жена у политичком животу.

Упоредна анализа унутрашњих правних система Шведске, Француске и Словеније, показала је да саме квоте, као афирмативна акција, не решавају питање подзаступљености жена нити мењају политички систем доминантно обликован од стране мушкараца. Све док постоји истинска политичка воља да се приступи решавању неједнаке заступљености полова применом посебних мера, могуће је и решење. Да би посебне мере биле ефикасно спроведене, неопходно је обезбедити и адекватне санкције, од којих се као најделотворнија показала се немогућност проглашења листе.

Уколико желимо да говоримо о постојању истинске демократије, неопходно је да државе и политичке партије предузму одговарајуће активности како би елиминисале проблем системске маргинализације жена у друштву. Условљена неједнаком расподелом друштвене и политичке моћи, стереотипима и предрасудама, подзаступљеност жена представља структурални проблем за чије је решавање неопходна сингерија више актера. Иако се директним посебним мерама може повећати број жена у парламенту, суштинску једнакост између жена и мушкараца, као фундаментални критеријум демократије, није могуће остварити без промене политичке културе, важног сегмента у обликовању друштва отвореног за другачије.

Литература:

1. Baćanović, Višnja (2009): „Žene na mestima odlučivanja i kvote u Srbiji i Evropskoj uniji“, u: *Evropska unija i rodna ravnopravnost: knjiga 2*, ur. Zorana Šijački, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad
2. Kimlika, Vil (2004): *Multikulturalizam: multikulturno građanstvo*, CID, Podgorica
3. Mršević, Zorica (2011): *Ka demokratskom društvu - rodna ravnopravnost*, Institut društvenih nauka, Beograd
4. Mršević, Zorica (2007): *Ka demokratskom društvu – sistem izbornih kvota*, Institut društvenih nauka, Beograd
5. Mršević, Zorica (2006): Mesto značaja kvota izbornog sistema: iskustva Francuske i Norveške, *Pravni život*, 12/2006, str. 1057-1072.
6. Pajvančić, Marijana (2011): „Kvote kao instrument politike jednakih mogućnosti“ u: *Partije i izbori u Srbiji – 20 godina*, ur. Čedomir Čupić, Fondacija Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka – Centar za demokratiju, Beograd
7. Pajvančić, Marijana (2008): *Parlamentarno pravo*, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd
8. Pajvančić, Marijana (2006): „Pravo žena na učešće u javnoj vlasti“, u: *U susret zakonu o ravnopravnosti polova - evropska budućnost Srbije*, ur. Miloš Đajić, Centar modernih veština, Beograd
9. Pajvančić, Marijana (2006): „Ravnopravnost polova – reprezentovanje u skupštinama i institucionalni mehanizmi – pet godina posle (2000-2005)“, u: *Pet godina posle*, ur. Zorana Šijački, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad
10. Sedlarević, Maja (2014): Institucionalno rešenje pitanja rodne ravnopravnosti u AP Vojvodini – osvrt na učinjeno u periodu 2000-2004. godine, *Politikon*, 8/2014, str. 98-120.
11. Tripković, Boško (2007): Ravnopravnost i razlike: pravo žena na političko reprezentovanje, STYLOS, Novi Sad
12. Uljarević, Daliborka (2011): Žene u politici – Uvid u najbolje evropske politike i prakse u osnženju žena, za političku participaciju, uključujući uticaj uvođenja kvota, Vlada Crne Gore – Ministarstvo za ljudska i manjinska prava, Podgorica
13. Šijački, Zorana (2011): „Žene u istoriji Evrope“ u: *Evropska unija i rodna ravnopravnost*, ur. Zorana Šijački, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad
14. Štimac Radin, Helena (2004): *Ravnopravnost – Vijeće Europe i sudjelovanje žena u političkom životu*, Vlada Republike Hrvatske – Ured za ravnopravnost spolova, Zagreb

Правни акти:

1. 14. Constitutional Court Republic of Slovenia, Constitution of Slovenia, Official Gazette RS Nos. 33/91-I, 42/97, 66/2000, 24/03, 69/04, 68/06, and 47/13, доступно на: <http://www.us-rs.si/en/about-the-court/legal-basis/> [Приступљено: 04.09.2015.]
2. Council of Europe - Committee of Ministers, *Balanced Participation of Women and Men in Political and Public Decision-Making*, Recommendation Rec(2003)3, 12 March 2003, доступно на: [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=Rec\(2003\)3&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=Rec(2003)3&Language=lanEnglish&Ver=original&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383) [Приступљено: 25.08.2015.]
3. Council of Europe, *Convention of the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, 4. November 1950, доступно на: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/005.htm> [Приступљено: 25.08.2015.]
4. Council of Europe, Declaration on equality between women and men as a fundamental criterion of democracy, 13-14 November 1997, доступно на: [http://www.coe.int/t/DGHL/STANDARDSETTING/EQUALITY/05conferences/ministerial-conferences/4th-Ministerial%20Conference/MEG-4\(1997\)18_en.pdf](http://www.coe.int/t/DGHL/STANDARDSETTING/EQUALITY/05conferences/ministerial-conferences/4th-Ministerial%20Conference/MEG-4(1997)18_en.pdf) [Приступљено: 25.08.2015.]
5. European Commission, *Strategy for equality between women and men 2010-2015*, September 2010, доступно на: http://ec.europa.eu/justice/genderequality/files/strategy_equality_women_men_en.pdf [Приступљено: 28.08.2015.]
6. European Parliament, *European Parliament resolution on women in decision-making*, 2 March 2000, B5-0180/2000, доступно на: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=OJ:C:2000:346:TOC> [Приступљено: 28.08.2015.]
7. UN General Assembly, *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women*, 18 December 1975, 34/180, доступно на: http://www.ipu.org/PDF/publications/cedaw_en.pdf [Приступљено: 22.08.2015.]
8. UN General Assembly, *Convention on the Political Rights of Women*, 20 December 1952, A/RES/640(VII), доступно на: <http://www.refworld.org/docid/3ae6b3b08.html> [Приступљено: 22.08.2015.]
9. UN General Assembly, *Declaration on the Elimination of Discrimination against Women*, 7 November 1967, A/RES/2263(XXII), доступно на: <http://www.refworld.org/docid/3b00f05938.html> [Приступљено: 22.08.2015.]
10. UN General Assembly, *International Covenant on Civil and Political Rights*, 16. December 1966, 2200A (XXI), доступно на: <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx> [Приступљено: 22.08.2015.]
11. UN General Assembly, *The Universal Declaration of Human Rights*, 10 December 1948, 217 (III), доступно на: <http://www.un.org/en/documents/udhr/> [Приступљено: 22.08.2015.]
12. United Nations, *Beijing Declaration and Platform of Action, adopted at the Fourth World Conference on Women*, 27 October 1995, доступно на: <http://www.refworld.org/docid/3dde04324.html> [Приступљено: 22.08.2015.]

Интернет извори:

1. Fondation Robert Schuman,
<http://www.robert-schuman.eu/en>
2. International Institute for Democracy and Electoral Assistance,
<http://www.idea.int/index.cfm>
3. Inter-Parliamentary Union,
<http://www.ipu.org/english/home.htm>
4. Quota Project-Global Database of Quotas for Women,
<http://www.quotaproject.org/index.cfm>

**THE RIGHT TO POLITICAL REPRESENTATION OF WOMEN IN
THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION**

Summary: The under-representation of women in political life is a major global problem. Although many international documents provide different standards which should ensure equal representation of women and men in public and political life, the right to political representation of women is still not fully realized. With proper definition of the right to political representation of women, this paper will show that the viewpoint on the guarantee of equal treatment of individuals is incorrect, and that is necessary to introduce specific measures in order to establish gender equality in public and political life. Special attention will be paid to the most important factors of the electoral system which should ensure the equal representation of women and men in parliament as well as the analysis of internal legal system of the three countries: Sweden, France and Slovenia.

Key words: gender equality, the right to political representation, electoral system, quotas, special measures, the European Union

III

ПРАВО И ДРУШТВО

ЖЕЉКО БЈЕЛАЈАЦ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 316.624:343

Оригиналан научни рад

Примљен: 01.02.2016

Одобрен: 15.02.2016

Страна: 189-200

ПОДИЗАЊЕ КОЛЕКТИВНЕ СВЕСТИ И ЕДУКАЦИЈА МЛАДИХ КАО ОДГОВОР НА ЕКСПАНЗИЈУ ТРГОВИНЕ ЉУДИМА

Сажетак: Трговина људима је озбиљан злочин којим се тешко крше људска права. То је облик криминалне делатности којом се људи експлоатишу на најсуровије начине. Жртве се врбују лажним обећањима о добро плаћеним пословима и привлачним могућностима, а потом се суочавају психофизичким тортурама, сексуалном експлоатацијом, присилним радом и др. Трговина људима је заиста постала глобална претња стотинама хиљада угрожених жена, мушкараца и деце широм света. Глобални напори у борби против трговине људима кроз промовисање политике која инкриминише трговце и пружа заштиту жртвама, не дају задовољавајуће резултате. Стога подизање колективне свести о трговини људима и едукација младих као одговор на експанзију овог феномена, јесте важан корак у превенцији, односно самозаштити и пружању помоћи другима, како не би постали жртве овог окрутног злочина против човечности.

Кључне речи: трговина људима, злочин, колективна свест, едукација, превенција

Увод

Трговина људима/модерно ропство, није како се то лаички мисли, индивидуални феномен који угрожава ограничен број људи, већ је то феномен који је попримио планетарне размере, постајући тако глобална претња милионима људи, мушкарцима, женама и деци на сваком континенту и региону широм света. Овом феномену који има дубоке друштвене и економске импликације, нарочито погодује глобализација и употреба нових технологија, што је довело до тога да ова криминална делатност, постане веома организован и уносан посао, који генерише на десетине милијарди долара профита на годишњем нивоу.

* zdjbjelajac@gmail.com

Узроци трговине људима су: сиромаштво, незапосленост, миграциони чиниоци, степен хуманог развоја, управљања и владавине права, неједнакост полова, дискриминација на тржишту рада, милитаризација региона, организовани криминал, корупција, насиље у породици, недостатак образовања и информисања, породични миље и ендогени фактори и др. Заправо, комплексност феномена трговине људима, укорењеног готово у свим сферама живота и рада савременог човека, најбоље се може предочити кроз анализу узрока, који доприносе тенденцији перманентног раста ове појаве. Наиме, као што се запажа, узроци трговине људима су сложени и многоструки, почевши од оних који се односе на макросоцијалне факторе, па све до оних на микроплану, које карактеришу између осталог личне подложности и склоности.

Облици експлоатације из којих се акумулира велика добит међусобно се разликују, али сви подразумевају насилну експлоатацију и злоупотребу људских бића и њихових права. Видови експлоатације могу имати широк дијапазон, од сексуалне експлоатације, експлоатације радне снаге, поробљавања као радника у домаћинству, укључивања у криминал, присилне војне службе, уговорених бракова, итд. При том, ниво психичких и физичких оштећења код жртава трговине људима до те мере је изражен да га је веома тешко изнова избалансирати и оспособити жртве до одговарајућег телесног и менталног здравља.

Имајући у виду чињеницу да трговина људима представља грубо кршење људских права (па би стога требала бити препознатљива и као најекстремнији облик повреде људских права), те да годишњи глобални промет који се остварује од овог облика криминала готово постаје конкурентан са профитом оствареним од трговине наркотицима, сузбијање ове појаве упоредо са тероризмом и кријумчарењем наркотика, назначава се као приоритет савремене међународне заједнице која се суочава са бројним изазовима.

Подизање колективне свести о трговини људима и едукација младих као одговор на експанзију ове појаве, мора се поставити као императив у борби за сузбијање овог суровог антицивилизацијског злочина против човечности.

Трговина људима – злочин против човечности

Стотине хиљада особа, на планетарном нивоу нестане под веома чудним околностима. Неке нестале особе су заправо жртве трговине људима, а поједине пронађу уточиште у разним сектама, где су такође изложене тортури уз различите облике манипулација. Поједине нестале особе никада не пронађу уточиште у сигурним склоништима, већ „падају“ у руке немилосрдних криминалаца, трговаца људима, протагониста једног од најгорих злочина нашег доба. Мушкарци су најчешће жртве због присилног рада, жене због сексуалне експлоатације, а деца због просјачења и продаје породицама без деце ради усвајања. Нека од деце, бивају украдена, одмах након порођаја, не осетивши топлину мајчиног загрљаја.¹ На пример, афера украдених беба још увек је ак-

¹ Жељко Бјелајац, Милован Јовановић, „Трговина људским органима-Злочин савременог доба“, *Политичка ревија*, Вол.39, бр. 1/2014, Институт за политичке студије, Београд, 2014, стр. 269-284.

туелна у Србији. Чак 6.000 родитеља у Србији сумња да су им бебе украдене одмах по рођењу, а њих 1.500 је у претходних неколико деценија покренуло тужбе и кривичне пријаве, од којих ниједна никада није решена, уз образложење да су застареле. Држава је планирала да покрене истраге о свим пријављеним случајевима нестанка деце у српским породицима у последњих неколико деценија.

Трговина људима је феномен који има тешке последице у односу на сигурност, бољитак и људска права жртава, које у свим фазама и процесима овог злочина трпе физичко и сексуално злостављање, присиљене на живот у условима физичког и психолошког заточеништва. Није реткост да жртве бивају и убијене у знак поруке и упозорења другим жртвама у циљу спречавања сведочења или тражења помоћи, али и осигурања трајне контроле и константног надзора ради што дугорочнијег изабљивања и експлоатације жртава.² Жртве трговине људима улазе у круг терора и суровости, због изузетно бруталног психофизичког третмана од стране трговаца људима.³ Дакле, условно речено, у најблажим облицима, особе се продају новим „власницима“, али многе завршавају као жртве трговања људским органима, најбруталнијег злочина савременог доба. Управо из тих разлога Принципи и смернице које су препоручиле УН о људским правима и трговини људима, почињу насловом „Примат људских права“. Наиме, жртвама се ускраћује право на: живот, рад, образовање, достојанство, сигурност, право на једнакост, слободу кретања, право на здравље и др. При том, жене жртве трговине људима, приликом сексуалне експлоатације нису у ситуацији да спроводе мере нормалне здравствене заштите, па је заступљеност ХИВ-а/АИДС-а, код њих процентуално најизраженија. Тако се ниподаштава право на живот и право на здравље, као и концепт људског достојанства, супротно међународним нормама и постављеним цивилизацијским стандардима.

У циљу општег сагледавања, важно је напоменути да трговци људима у циљу сексуалне експлоатације егзистирају на неколико различитих нивоа, од спонтаних неорганизованих контаката на ниском нивоу, до врло комплексних, софистицираних, међународних организованих мрежа на високом нивоу. Трговина људима садржи и обухвата три међусобно повезана елемента: регрутовање, миграцију и експлоатацију. Постоје четири основна начина којима се жене регрутују у трговини људима: потпуна присила путем отмице (киднаповање), обмана кроз обећање о легитимном запослењу, обмана путем полуистине, свесно прихватање рада у проституцији. При том, жртве се контролишу и експлоатишу кроз следеће механизме: обавезивање због задужености, изолација - одузимање докумената, употреба насиља и застрашивање, претње насиљем против породице жртве, психолошко заробљавање и тортура.⁴ Из приложеног

² Božidar Banović, Željko Bjelajac, „Traumatic experiences, psychophysical consequences and needs of human trafficking victims“, *Vojnosanitetski pregled*, vol. 69, iss. 1, Uprava za vojno zdravstvo MO Srbije, Beograd, 2012, str. 94-97.

³ Željko Bjelajac, Žaklina Spalević, Božidar Banović, „Psychophysical status of human trafficking victims“, *HealthMED journal*, Volume 7, Number 4, DRUNPP, Sarajevo, 2013, pp. 1341-1347.

⁴ Željko Bjelajac, Miloš Marković, Zoran Pavlović, „Particulars of Modern Slavery as a Deviant Social Phenomenon“, *Review of International Affairs*, Vol. LXIII, No. 1146, April-June 2012, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, pp. 33-50.

се да запазити да трговина људима представља један комплексан глобални и по много чему јединствен злочиначки феномен који захтева једнообразну и континуирану акцију међународне заједнице.

С тим у вези, као реакција на овај свеprisутни негативни друштвени феномен, уз Конвенцију Уједињених нација против транснационалног организованог криминала, 2000-те године, усвојен је и Протокол за превенцију, сузбијање и кажњавање трговине људским бићима, нарочито женама и децом, тзв. Палермо протокол, као први значајни међународни документ који се бави проблемом трговине људима на савремен и свеуобухватан начин. Тај документ, уз све недостатке, поставио је апсолутне стандарде у погледу дефиниције овог феномена, јер заправо најчешће прихваћена дефиниција трговине људима потиче из поменутог Палермо протокола, који између осталог, у члану 3. дефинише које радње представљају облике трговине људима:

За сврху овог протокола: (а) „трговина људским бићима“ значи врбовање, превозење, пребацивање, скривање и примање лица, путем претње силом или употребом силе или других облика присиле, отмице, преваре, обмане, злоупотребе овлашћења или тешког положаја или давања или примања новца или користи да би се добио пристанак лица које има контролу над другим лицем, у циљу експлоатације. Експлоатација обухвата, као минимум, експлоатацију проституције других лица или друге облике сексуалне експлоатације, принудни рад или службу, ропство или однос сличан ропству, сервитут или уклањање органа; (б) пристанак жртве трговине људским бићима на намеравању експлоатацију изнету у подставу (а) овог члана је без значаја у случајевима у којима је коришћена било која мера изнета у подставу (а); (ц) врбовање, превозење, пребацивање, скривање или примање детета за сврхе експлоатације сматра се „трговином људским бићима“ чак и ако не обухвата било које од средстава изнетих у подставу (а) овог члана; (д) „дете“ значи било коју особу млађу од осамнаест година.

У датом контексту, спровођење мера за сузбијање трговине људима све више постаје један од приоритета свих земаља чланица ОУН-а. Стога је у националним оквирима, неопходно створити адекватне законске оквири и ускладити их са законодавством ЕУ и општеприхваћеним међународним стандардима. Поред неопходности успостављања међународне сарадње, потребно је обезбедити помоћ и заштиту жртвама трговине људима, њихову рехабилитацију и реинтеграцију у друштво, а изнад свега, с аспекта превентивних мера, подизање колективне свести и едукација младих мора бити у средишту пажње, као својеврстан одговор на експанзију трговине људима.

Значај подизања колективне свести о трговини људима

Колективна свест је свест коју чини систем заједничких уверења, ставова, погледа на свет и вредности људи у једном друштву, који појединци затичу у одређеној културној и социјалној заједници и који одређује њихов начин мишљења и делања. Појам има кључну улогу у објашњењу многих друштве-

них појава и социјалног понашања људи, јер колективна свест обликује индивидуалну свест појединих припадника друштвене заједнице.⁵ Наравно, „то обликовање“ може ићи у више праваца, почевши од промовисања политика осмишљених како би производеле одбојан став према одређеним негативним појавама у друштву, па све до оних које могу вешто манипулисати људским умом. Образовни систем неретко образује децу и омладину, не за „здраве улоге у заједници“, већ нехотице врши функцију подмукле индоктринације.

Подизање колективне свести о трговини људима, као антицивизацијској појави, један је од излаза којим се потискује ово савремено зло. Појединци који су задужени за сузбијање ове појаве, виде у едукацији младих шансу за благовремене интервенције против трговине људима. Наиме, погрешна су уверења да је трговина људима такав савремени облик ропства који се не може победити, те да „просечна“ особа не може ништа учинити у борби против овог злочина. Чланови друштва, који су наоружани образовањем и знањем о трговини људима, могу теже упасти у „замку“ трговаца људима, могу ефикасније идентификовати починиоце и жртве овог злочина и могу бити кључни у његовом сузбијању. Због тог неспорно уверљивог разлога морају се користити сва расположива средства за подизање свести о трговини људима, те узроцима и последицама које има ова штетна појава по друштво у целини. Постоји, дакле, веома реална потреба да се концепт подизања колективне свести о трговини људима, прошири на глобалном нивоу, како би потенцијалне жртве постале свесне замки и техника за врбовање, које су својствене трговцима људима. Обзиром да је већина младих девојака одрасло без свести о трговини људима, први корак треба да буде њихово „освешћивање“, како би се осигурало да оне, али и будуће генерације буду спремне да се суоче са ризицима трговине људима.⁶ Савремени човек живи у суровом свету у којем се замагљује граница између добра и зла. Он живи и ради под великим притиском у непрестаном искушењу и болу, спашавању и рвању са злом... Управо из тих разлога треба да постоји пажња. Жене, жртве трговине људима, морају бити свесне чињенице, да се на пример, иза плашта примамљивих огласа о добро плаћеним пословима у иностранству, можда крије ланац добро организоване мреже трговаца људима.

Подизање колективне свести о трговини људима је као „довођење светлости у таму“ и то је једноставно глас за жртве. Докле год смо тихи неправда ће наставити да расте.⁷ Свесност је кључ у борби против модерног ропства.⁸ Зато се мора развити друштвена свест, о оштрој осуди и заустављању сексуалне експлоатације поробљених жена, али и свих других облика експлоатације

⁵ sr.wikipedia.org/sr/23/11/2015.

⁶ Жељко Бјелајац, *Трговина људима-Злочин против човечности*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад, 2014, стр. 377.

⁷ <https://exoduscry.com/prevention/awareness/25/11/2015>.

⁸ Rigan Lukadu (eng. *Regan Lookadoo*), „Human Trafficking and Teacher Awareness: Equipping Teachers with Knowledge and Resources to Combat Human Trafficking“, http://www.campbellsville.edu/Websites/cu/images/Library/Campbellsville_Review/Vol._7_/Human_Trafficking_and_Teacher_Awareness-LookadooR1.pdf, p.9/02/12/2015.

људских бића. Превенција и искорењивање модерног ропства, не могу бити партнер незнању, јер незнање подстиче раст ове подмукле „индустрије“ и води нас у незнађе.

Едукација младих као одговор на експанзију трговине људима

Образовање (*lat. educatus, educate, educere* – изнети; *ducere* – водити; едукација) је процес промене личности у жељеном правцу усвајањем различитих садржаја у зависности од узраста и потреба јединке. Образовање укључује и васпитне, поред образовних садржаја. Најзначајнија образовна институција образовно – васпитног карактера је школа. Развојем система комуникације образовање постаје глобални процес који је тешко усмеравати само у жељеном правцу одређене социјалне заједнице. Образовање је процес у коме друштво преноси акумулирано знање, вештине и вредности, с генерације на генерацију.⁹ Образовање је најважније расположиво средство за подстицање дубљег и складнијег људског развоја, а тиме и за смањење глади, сиромаштва, потлачености, незнања, угњетавања и рата (*UNESCO*) .

Едукација младих о трговини људима, представља релативно нови приступ у сузбијању ове појаве. Овај приступ је усмерен на подизање свести о трговини људима нарочито међу школском популацијом. Родитељи, наставници, и други чланови заједнице, треба да охрабрују младе да се наоружају знањем против овог савременог зла. Знаци упозорења за потенцијалну опасност од трговаца људима, морају бити на време детектовани. Када су деца у основној и средњој школи са својим наставницима „снабдевени“ знањем о свим битним аспектима трговине људима, они стварају прву линију одбране против трговаца људима у свом окружењу. У контексту трговине људима, едукација подразумева да се ово кривично дело учини „видљивим“, јер недостатак свести омогућава да оно буде невидљиво, тј. да у „тами“ постоји и да напредује.

Наравно да родитељи имају примарну улогу у васпитавању деце. Међутим, ту улогу им перфидно и полако узима један „нови свет“, а то је виртуелни свет интернета, чију сугестибилност на обликовање понашања младих не треба занемаривати и потцењивати. Тај виртуелни простор, вешто користе трговци људима, како би намамљивали потенцијалне жртве. С друге стране, школе су места, која треба да предњаче у употпуњавању празнина у образовању. Наставници у школама треба да преносе практична знања и вештине, те да утичу на креативност деце. Креатори програма по којима се деца различитог узраста образују, морају исте да изместе из прошлог, по много чему превазиђеног времена у садашње време, које је пуно изазова и опасности. Дефинитивно, у том правцу треба прилагодити наставне програме још у основном образовању и усталити, на пример неке предмете, који би се могли звати „Култура безбедности“ или „Безбедносна култура“, где би се континуирано образовали млади о опасностима и ризицима са којима се суочавају у савременом

⁹ <http://sr.wikipedia.org/sr/02/12/2015>.

друштву. Школе заправо треба да утичу на будност деце. Утолико пре, јер је савремено ропство, између осталог, метастазирало због немара и „успаваности“ друштвене заједнице. Једноставно, да би се спречила експлоатација деце и младих, наставници у школама морају „стићи“ до њих пре трговаца људима, учећи их да постану разумнији и имунији на тактике трговаца људима.¹⁰ Свако дете и сваки млади човек на земљиној кугли заслужује да расте и да живи без опасности од поробљавања и трговине људима. Такође, обавеза је сваког човека да зна шта је трговина људима, како утиче на његов живот и живот других и шта се може урадити против ње. Зато разумевање околности у којима егзистира трговина људима, кроз процес образовања, доприноси оснаживању и самопоштовању младих, али и развоју свести о ризицима комерцијалне сексуалне експлоатације. Интегрисање модерног ропства у постојеће наставне програме, има много позитивних страна које поред побољшања формалног образовања, доприносе афирмацији физичког и психичког здравље деце. Из тог разлога се са уважавањем треба односити према тренду који потенцирају студенти у оквиру високог образовања, а који се односи на организовање разних трибина и учествовање на курсевима о трговини људима. Ти курсеви пружају могућност студентима, да истраже узроке и предложи могућа решења за модерно ропство, те да стечена знања о трговини људима шире у свом окружењу и примењују у својим будућим професијама. Таква тенденција доприноси повећању антитрафикинг курса на глобалном нивоу, што подразумева развој и унапређење глобалне заједнице у борби против савременог ропства.

У, и пре свега оспособљавањем школа, наставника/ца и стручних сарадника/ца да се на квалитетан начин придруже у примени превенције трговине људима, настоји се да се повећа обухват деце и младих који је упознат са проблемом трговине људима, како би били у стању да препознају сумњиве понуде и ситуације које могу довести до тога да постану жртве. Осим тога, важно је и да наставници/це имају довољно знања и вештина да препознају вулнерабилност својих ученика и да адекватно реагују у ситуацијама када препознају да је неко од њих у опасности да се нађе у ланцу трговине људима. Ово је веома важно имајући у виду да, према подацима свих релевантних актера, деца и млади чине значајну већину оних који се врбују за трговину људима, те да је последњих година присутан снажан тренд врбовања све млађих особа.¹¹ Стога, да би процес едукације младих био успешан и да би млади могли стећи одговарајуће вештине за супростављање трговини људима, едукатори/наставници морају располагати не само квалитетним, већ и примењивим знањем, промовишући не „искључиво пасивно образовање“, већ тзв. „образовање у акцији“. Млада особа кроз овај концепт може много тога да научи и добије кроз пројекцију реалних животних ситуација. Живећи и радећи у другачијем амбијенту, млади људи упознају сами/е себе и, истовремено, уче како да се прилагоде датим околностима, развијајући и стичући нове вештине.

¹⁰ Жељко Бјелајац, *Трговина људима-Злочин против човечности*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад, 2014, стр. 378.

¹¹ Маша Аврамовић, Ивана Радовић, Мелита Ранђеловић, *Борба против трговине људима: приручник за наставнике*, АСТРА – Акција против трговине људима, Београд, 2011, стр. 4–5.

У том правцу, потребно је афирмисати креативни дух код младих и подстицати их да развијају практичне антитрафикинг активности у школи, на пример, предлагајући им:¹²

- Да организују пројекцију неког од изабраних играних филмова који се баве трговином људима и разговор о филму. Пројекцији би могли да присуствују ученици, наставници, стручни сарадници, родитељи;
- Да могу позвати у госте неку организацију која се бави проблемом трговине људима и организовати трибину или радионицу на ову тему. На радионици/трибини би могли да учествују ученици из других одељења, наставници, стручни сарадници, као и родитељи;
- Да осмисле плакате и истакну их по школи како би својим вршњацима, наставницима, родитељима указали на проблем трговине људима;
- Да направе флајере које ће делити својим вршњацима, наставницима, родитељима са саветима на који начин могу избећи ризик од трговине људима;
- Да организују презентацију резултата анкете о трговини људима коју су спровели у школи уз дискусију о добијеним резултатима;
- Да за време одмора или у договору са управом школе, изведу перформанс на тему трговине људима.

Задатак наставника/едукатора је да кроз дијалог и дебате „уведу у свест“ младих, питање модерног ропства, као актуелно животно питање, а не питање прошлости које их не дотиче. Едукација у том погледу не сме се свести на фактичку информисаност, већ мора бити пројектована тако, да истовремено подразумева „позив на акцију“, односно да ученици/студенти размисле о свом нивоу укључености, схватајући да практичним и теоријским образовањем добијају потенцијал за промену. Наравно, поред мотивације за помагање другима, стечена знања о трговини људима, ученици/студенти морају користити превасходно за сопствену сигурност, јер су квалитетном едукацијом и обуком дошли у посед ефикасних алата за самозаштиту.

Међу основним задацима које школа треба да оствари јесте оспособљавање ученика за самосталну примену стечених знања у потпуно новим и различитим животним околностима, што у највећој мери подразумева развој стваралачког мишљења. Примена знања у новим ситуацијама и развој стваралачког мишљења јесу основни и трајни циљеви проблемске наставе.¹³ Ако едукатор може да се повеже са учесницима, онда ће и учесници бити отворенији да приме поруку и да промене свој став или понашање, посматраће едукатора као поуздан извор информација и вероваће у примљене информације.¹⁴ Интерактивни приступ у том погледу је најунчиковитији. Тим пре, јер трговина људима није обична и једноставна тема, већ тема која суштински и садржајно представља прави изазов. Отворена и стална комуникација са младима,

¹² Ибид, стр. 62.

¹³ Александра Мандић, „Интерактивно учење у проблемској настави“, www.edusoft.rs/cms/.../проблемска_настава_математике_.пдф/08/12/2015.

¹⁴ Марија Анђелковић, Маријана Глигорић и др., *Трговина људима – приручник за вршњачку едукацију са анализом добрих пракси превентивно едукативних радионица*, АСТРА – Акција против трговине људима, Београд, 2008, стр. 26.

уливање знања, самопоуздања, контролисање ситуација и управљање вештинама, сложени су и захтевни задаци у изграђивању капацитета и способности да се одупремо трговини људима. Класичним обликом информисања и предавања, може се задовољити само одређена форма, стицања површног знања о трговини људима, али то сигурно неће дати дугорочне и опипљиве резултате. Важно је знати да постоје бројни корисни ресурси на располагању за наставу о трговини људима. Едукативни програми о различитим темама у оквиру трговине људима, који су дизајнирани да задовоље теоријске и практичне потребе ученика/студената, са циљем да они афирмишу промовисање ефикасне политике за борбу против трговине људима, могу се спроводити искључиво кроз интерактивну наставу. Такав приступ у овом домену је посебно учинковит и не би требао да има алтернативу.

Интерактивна настава или учење подразумева сложен поступак који тежи да имитира процес сазнавања какав се одвија у аутентичним животним околностима и води једном целовитом искуственом доживљају, употребљивом и трајном. У интерактивном процесу учења остварује се сарадња између наставника и ученика и то у облику заједничке конструкције нових знања и у виду активности наставника и ученика које су комплементарне, односно које се допуњују. Код овог начина рада то се постиже кроз планирано, вођено и временски скраћено пролажење кључних фаза оваквог учења:¹⁵

- Ученици се најпре уводе у контекст теме којом желимо да се бавимо;
- Креира се ситуација која свима омогућава да активно учествују у истраживању и изналагању решења за постављени проблем;
- Кроз дискусију се размењује, објашњава, прецизира и уобличује искуство;
- Успоставља се веза са постојећим знањима и праве се различите генерализације.

Активно учешће, особе која је преживела трауму, односно жртве трговине људима у едукативним програмима, показало се посебно делотворним. Наиме, млади ће, кроз разговор са жртвом, боље разумети тежину проблема, развијајући перцепцију о истом. Такође, уз истовремено поистовећивање и саосећање са жртвом, ствара се позитиван емотивни набој, који може бити од помоћи за унапређење осећаја солидарности са другима, што је од кључне важности за формирање здраве и друштвено одговорне личности интегрисане у систем савременог колективног живљења.

Напослетку, едукација младих о трговини људима, мора да се спроводи са крајњим опрезом. Неке „лекције“ о трговини људима, код посебно „осетљиве“ деце могу допринети појави конфузности, развити одређене страхове, бити погрешно схваћене и протумачене на пример, на начин, да су многи људи зли, да је опасно склапати пријатељства, да је ризично дружити се, путовати и слично. То може утицати да се деца самоизолирају или развију неку врсту виртуелних или стварних фобија, које су ограничавајуће за њихов даљи биопсихолошки развој.

¹⁵ Anđelija Ivkov-Džigurski, „O interaktivnoj nastavi – prezentacija 1, Interaktivna –responsibilna nastava – prezentacija 2“, www.dgt.uns.ac.rs/download/inovacije_7.pptx/08/12/2015.

Резултати и дискусија

Феномену трговине људима, како код нас, тако и у свету, дуже време се поклањала недовољна пажња, усредсређена на један вид, сегмент, или конкретан случај у непосредном или ширем окружењу, без идеје о подизању колективне свести и разумевања, шта је то, заправо, модерно ропство. То је појава која се не може посматрати уско, већ као сложени склоп узрока, последица, ускраћивања елементарних људских права и слобода, и дискриминација. Анализирати овај проблем као изолован, доприноси замагљивању његове суштине и реалности. Наиме, дуго је времена прошло до општег консензуса о томе да проблем трговине људима превасходно треба решавати из перспективе људских права, што подразумева фокусирање на напоре да се обнове најосновнија људска права и слободе за жртве трговине људима.

Упркос томе, што су протекле деценије отклоњене бројне препреке које су овај злочин чиниле „невидљивим“ као што су: неадекватна законска регулатива; често поистовећивање са другим кривичним делима, као што су проституција и кријумчарење људи; неадекватна заштита жртава; механичко примењивање закона, итд., још увек није у довољној мери изражена свест о томе, колико је овај злочин погубан по човечанство у целини. Едукација, подизање колективне свести и информисаност о томе шта је то заправо трговина људима, у Републици Србији, али и у земљама у региону, изостаје или се не спроводи на адекватан и делотворан начин.

Истраживање које је за потребе овог рада, обављено у периоду од 15.11.2015. године до 25.12.2015. године, имало је за циљ да одговори на питање колико је наша омладина едукована о трговини људима. Истраживање је спроведено методом анкетирања, истраживачком техником - лицем у лице на случајном узорку од 300 испитаника (130 ученика гимназија у Београду и 170 студената Београдског универзитета, настањених у студентским домовима). На основу методологије која је успостављена приликом спровођења овог истраживања, обухваћене су следеће категорије испитаника:

- Полна структура испитаника: 68% жена и 32% мушкараца;
- Старосна структура испитаника: између 16 и 23 године.

Истраживање је спроведено кроз једноставна питања:

1. Да ли знате шта је то трговина људима?
2. Да ли постоји разлика између проституције, трговине људима и кријумчарења људи?
3. Да ли и Ви можете постати жртва трговине људима?

На прво питање: „Да ли знате шта је то трговина људима?“, само 32% испитаника дало је прихватљив одговор; 40% испитаника дало је конфузне и нејасне одговоре који се не могу прихватити; 28% испитаника није знало да одговори на постављено питање.

На друго питање: „Да ли постоји разлика између проституције, трговине људима и кријумчарења људи?“, чак 40% испитаника је одговорило да не

види разлику између тих појава; 43% испитаника је дало одговоре који се могу прихватити; 17% испитаника одговорило је на конфузан и неприхватљив начин.

На треће питање: „Да ли и Ви можете постати жртва трговине људима?“, 64% је испитаника је одговорило са не; 24% испитаника је одговорило на прихватљив начин, да се то свакоме може десити; док је 12% испитаника одговорило са „не знам“.

Ово истраживање, иако је спроведено на узорку који није репрезентативан, сугерише да млади људи без обзира што су под највећим ризиком од уласка у ланац трговине људима, нису у довољној мери обухваћени програмима превенције и едукације, те на тај начин нису „оснажени“ да заштите себе и своју околину од трговине људима.

Закључак

Трговина људима је комплексна друштвена појава са дубоким коренима који досежу далеко у историју. Заправо, то је појава која се не може искоренити, јер траје од постојања човечанства. Зато је реално говорити, не о искорењивању ове појаве, већ о њеном сузбијању и свођењу на што минималнију меру, која је „подношљива“ за друштво. Изузетно тежак и бруталан карактер, овог феномена, најбоље се може препознати кроз трговину људским органима.

Наиме, у последње време, облик трговине људима, зарад одстрањивања органа, као најмрачнија и најбизарнија појава модерног доба, добија на значају и пажњи међународне јавности, која се суочава са чињеницом да црно тржиште трговине људским органима, никада није било развијеније.

Зато је у односу на било коју противмеру, веома важно сагледати и успоставити јасно појмовно одређење овог кривичног дела, и разграничити га од сродних кривичних дела, попут проституције и кријумчарења људи. Потом, значајно је, дефинисати узроке и последице, људске и стратегијске ризике, карактеристике жртава и „трговаца“, елементе и фазе процеса трговине људима, те напослетку разрадити превентивне стратегије и акције за његово сузбијање. Истовремено, нужно је успостављање међународне сарадње и интензивирање исте, посебно са државама у региону, међународним организацијама, невладиним организацијама и другима који су укључени у фронт за сузбијање и превенцију модерног ропства.

У датом контексту, едукација је врло важан сегмент за подизање нивоа самозаштите и спречавања трговине људима. Стицањем специфичних знања циљних група о трговини људима, као што су: полицајци, цариници, здравствени радници, социјални радници, просветни радници, радници у правосудју, службеници у конзуларним и дипломатским представништвима, војни аташеи, невладине организације, новинари и представници медија, стручно особље које брине о жртвама трговине људима итд., сужава се маневарски простор модерним робовласницима. При том, изнад свега, важно је ставити акценат на едукацију деце, омладине и жена, као посебно подложних и рањивих категорија становништва.

Литература:

1. Anđelković, Marija; Gligorić, Marijana; et al. (2008): Trgovina ljudima – priručnik za vršnjačku edukaciju sa analizom dobrih praksi preventivno edukativnih radionica, ASTRA – Akcija protiv trgovine ljudima, Beograd.
2. Avramović, Maša; Radović, Ivana; Randelović, Melita (2011): Borba protiv trgovine ljudima: priručnik za nastavnike, ASTRA – Akcija protiv trgovine ljudima, Beograd.
3. Banović, Božidar; Bjelajac, Željko (2012): „Traumatic experiences, psychophysical consequences and needs of human trafficking victims“, Vojnosanitetski pregled, vol. 69, iss. 1, Uprava za vojno zdravstvo MO Srbije, Beograd.
4. Bjelajac, Željko (2014): Trgovina ljudima-Zločin protiv čovečnosti, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad.
5. Bjelajac, Željko; Jovanović, Milovan (2014): „Trgovina ljudskim organima-Zločin savremenog doba“, Politička revija, Vol.39, br. 1/2014, Institut za političke studije, Beograd.
6. Bjelajac, Željko; Marković, Miloš; Pavlović, Zoran (2012): „Particulars of Modern Slavery as a Deviant Social Phenomenon“, Review of International Affairs, Vol. LXIII, No. 1146, April-June 2012, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.
7. Bjelajac, Željko; Spalević, Žaklina; Banović, Božidar (2013): „Psychophysical status of human trafficking victims“, HealthMED journal, Volume 7, Number 4, DRUNPP, Sarajevo.
8. Ivkov-Džigurski, Anđelija (2012): O interaktivnoj nastavi – prezentacija 1, Interaktivna – responsibilna nastava – prezentacija 2, www.dgt.uns.ac.rs
9. Lookadoo, Regan (2012-2014): „Human Trafficking and Teacher Awareness: Equipping Teachers with Knowledge and Resources to Combat Human Trafficking“, <http://www.campbellsville.edu>
10. Mandić, Aleksandra: „Interaktivno učenje u problemskoj nastavi“, www.edusoft.rs
11. <https://sr.wikipedia.org>
12. <https://exoduscry.com>

COLLECTIVE CONSCIOUSNESS RAISING AND EDUCATION OF YOUNG PEOPLE IN RESPONSE TO EXPANSION OF HUMAN TRAFFICKING

Summary: Human trafficking is a serious crime that is difficult to violate human rights. It is a form of criminal activity that exploits people in the cruelest of ways. Victims are recruited with false promises of well-paid jobs and attractive opportunities, and then face the mental and physical torture, sexual exploitation, forced labor and others. Human trafficking has indeed become a global threat to hundreds of thousands of vulnerable women, men and children around the world. Global efforts to combat human trafficking by promoting policies that criminalises traders and provide protection to victims, do not give satisfactory results. Therefore, raising collective awareness of human trafficking and education of youth in response to the expansion of this phenomenon, it is an important step in the prevention or self-protection and assisting others in their environment in order not to become victims of this cruel crime against humanity.

Key words: human trafficking, crime, collective awareness, education, prevention

БОЖИДАР БАНОВИЋ
Факултет безбедности
Београд
ВИШЊА РАНЂЕЛОВИЋ
Правни факултет
Крагујевац

УДК 343.8(497.11)
Монографска студија
Примљен: 01.02.2016
Одобен: 21.02.2016
Страна: 201-212

НАЧЕЛО ОПОРТУНИТЕТА КРИВИЧНОГ ГОЊЕЊА И ПРАКСА ВИШЕГ И ОСНОВНОГ ТУЖИЛАШТВА У КРАГУЈЕВЦУ

Сажетак: Аутори у раду анализирају начело опортунитета кривичног гоњења у позитивном кривичном процесном законодавству Републике Србије, са посебним освртом на појам и сврху овог начела. Опортунитет, као једна од поједностављених форми поступања, има за циљ да омогући јавним тужиоцима да одбаце кривичне пријаве код извршења лакших кривичних дела, а све у циљу растерећења кривичног правосуђа и омогућавања судовима да се баве озбиљнијим кривичним предметима. Међутим, поставља се питање да ли је овај циљ у пракси и постигнут. У раду је дат и приказ спроведеног истраживања о примени начела опортунитета у поступку према пунолетним лицима у пракси Основног и Вишег тужилаштва у Крагујевцу, као и анализа резултата истраживања, на основу које се може закључити да се опортунитет у пракси доста рестиктивно примењује.

Кључне речи: поједностављене форме поступања, кривично гоњење, легалитет, опортунитет, одлагање кривичног гоњења, одбацивање кривичне пријаве

Једна од основних карактеристика савременог кривичног процесног права јесте сталан раст и развој поједностављених форми поступања. Разлози овакве тенденције су пре свега практичне природе, имајући у виду оптерећеност кривичног правосуђа бројним предметима, дужину трајања и велике трошкове кривичних поступака. Начело опортунитета кривичног гоњења представља једну од бројих поједностављених форми поступања у кривичном процесном законодавству Србије, коме се све више придаје на значају последњих година. Основни циљеви свих поједностављених форми поступања, па и начела опортунитета, јесу да кривични поступци буду бржи, деформализовани у мери у којој је то могуће, и да краће трају, што све доприноси повећању ефикасности кривичног правосуђа. Наиме, треба тежити рационализацији правосудног система и растерећењу судова, као и проналажењу ефикаснијих мера кривичног процесног реаговања према учиниоцима кривичних дела у одређеним случајевима.

Међутим, прописивање нових и измена постојећих поједностављених форми поступања не значи аутоматски да су задати циљеви и постигнути. Неопходно је да се поједностављене форме поступања примењују и да функционишу у пракси, па самим тим постоји и потреба честог истраживања праксе. Следствено, циљ нашег рада је да пре свега објасни појам и сврху начела опортунитета, а затим да прикаже статистичке податке примене начела опортунитета кривичног гоњења према пунолетним лицима од стране јавног тужилаштва на подручју града Крагујевца, од почетка примене новог Законика о кривичном поступку („Сл. Гласник РС“, бр. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013 и 55/2014) до момента спровођења истраживања, као и да да анализу прикупљених података, а све то како би се извела једна коначна оцена примене овог начела у пракси и његовог стварног утицаја на ефикасност кривичног правосуђа и дали предлози *de lege ferenda*.

Појам и сврха начела опортунитета

Као једно од основних начела кривичног процесног права код нас је прихваћено начело легалитета кривичног гоњења према коме је „јавни тужилац обавезан да предузме и продужи кривично гоњење ако су испуњени законски услови за то, односно ако постоје докази који говоре у прилог потребном степену сумње да је учињено кривично дело за које се гони по службеној дужности“ (Бејатовић, 2014: 92). Дакле, покретање и вођење кривичног поступка не зависе од воље јавног тужиоца, већ је то његова обавеза када су испуњени законски услови. Као изузетак од начела легалитета појављује се начело опортунитета кривичног гоњења, у складу са којим јавни тужилац у сваком конкретном случају цени да ли је целисходно покренути кривични поступак за чије покретање су испуњени сви законски услови (Бејатовић, 2014: 93). Оно се у правној теорији дефинише као „обавеза органа кривичног гоњења да врши функцију кривичног гоњења, ако су испуњени законом предвиђени услови и ако је то у конкретном случају сврсисходно с обзиром на јавни интерес“ (Циглер, 2004:5). Разлози који могу да говоре у прилог томе да није целисходно покренути кривични поступак могу бити различити, нпр. политички разлози, утисак који кривично гоњење оставља на јавност, безначајност кривичног дела, безначајност причињене штете, надокнађеност штете, потреба благонаклоног поступања према извршиоцу из криминално-политичких разлога с обзиром на његову личност итд. (Бејатовић, 2014: 93). Дакле, из оваквог одређивања начела опортунитета, могу се извести следеће његове карактеристике: прво, овим начелом се решава питање обавезности кривичног гоњења; друго, оно важи за јавног тужиоца као државног органа коме је поверена функција кривичног гоњења; треће, може се применити само ако се претходно стекну сви законски услови за кривично гоњење; четврто, као исход дискреционе оцене јавног тужиоца, кривично гоњење може изостати када са становишта јавног интереса гоњење не би било целисходно (Ђурђић, 2012: 250).

Између начела легалитета и опортунитета кривичног гоњења постоје бројне разлике и сличности. Разлике се могу најбоље уочити у њиховој процесној садржини, с обзиром на то да начело легалитета овлашћује јавног тужиоца да оцењује само и искључиво законитост кривичног гоњења, док је начело опортунитета обимније садржине, па овлашћује јавног тужиоца да оцењује и законитост и целисходност кривичног гоњења имајући у виду јавни интерес (Ђурђић, *Načelo oportuniteta krivičnog gonjenja*, 1996: 435). Из ове разлике логично следи још једна разлика, а то је обавеза јавног тужиоца, по принципу легалитета, да гони ако су испуњени сви законски услови, док по принципу опортунитета он није обавезан да гони ако то не захтева јавни интерес. С обзиром на ово, видна је и разлика у дејству на примену материјалног права: са једне стране, начело легалитета обезбеђује примену материјалног права у свим случајевима у којима важи, док са друге стране, начело опортунитета не осигурава примену материјалног права у обиму у коме важи, тј. ограничава његову зону примене (Ђурђић, *Načelo oportuniteta krivičnog gonjenja*, 1996: 436). Међутим, поред бројних разлика треба истаћи и поједине сличности између ова два начела. Наиме, оба начела су у вези са функцијом кривичног гоњења које се предузима по службеној дужности, затим, оба служе истој сврси, а то је остваривање кривичне репресије у циљу заштите друштва од криминалитета, и на крају, неопходна претпоставка оба начела је дужност јавног тужиоца да оцени да ли постоје кривично дело и учинилац и да ли има довољно основа за покретање кривичног поступка (Ђурђић, *Načelo oportuniteta krivičnog gonjenja*, 1996: 437-438).

У литератури се могу наћи многе критике начела опортунитета, како у поступку пред националним, тако и пред међународним судовима (Бановић, 2011:253-265). Као пример се наводи околност да се њиме ограничава примена материјалног кривичног права, али не сме се занемарити чињеница да и унутар самог материјалног кривичног права постоје институти који ограничавају његову примену, као што су дело малог значаја, ослобођење од казне, амнестија и помиловање итд. Затим, истиче се да се применом начела опортунитета нарушава принцип једнакости, јер не смеју постојати грађани који се подвргавају кривичном гоњењу и грађани који су од њега изузети (Васиљевић, 1981: 123). Међутим, и ова критика је неприхватљива јер управо начело опортунитета омогућава да се у различитим ситуацијама (с обзиром на то да су кривични догађаји различити), различито и поступа, а све у циљу правичности (Ђурђић & др., 2009: 26). И поред ових критика, сврха којој служи начело опортунитета је веома значајна и у њој леже оправдање и кривично процесни разлози озакоњења овог начела. Као основни кривично процесни разлог озакоњења опортунитета кривичног гоњења могла би се истаћи чињеница његовог доприноса рационализацији кривичног правосуђа и растерећењу кривичних судова, кроз заобилажење дуготрајних и скувих кривичних поступака када се ради о лакшим кривичним делима и изношење пред кривични суд само тежих и слођеженијих предмета, па се начело опортунитета може посматрати као значајан инструмент јавног тужиоца, а његово нормирање као потпуно оправдано.

Случајеви могуће примене начела опортунитета у кривичном процесном праву Републике Србије

Опште напомене

Важећи Законик о кривичном поступку Републике Србије је одредбом чл. 6. ст. 1. прихватио начело легалитета кривичног гоњења, прописујући да је јавни тужилац дужан да предузме и продужи кривично гоњење када постоје основи сумње да је учињено кривично дело или да је одређено лице учинило кривично дело за које се гони по службеној дужности. Мађутим, иако је начело легалитета прихваћено као правило, у нашем кривичном процесном законодавству своју примену је нашло и начело опортунитета кривичног гоњења, и то као изузетак од примене начела легалитета. Као што је већ поменуто, према начелу опортунитета кривичног гоњења јавни тужилац је овлашћен да у сваком конкретном случају, и поред испуњености свих законских претпоставки за покретање кривичног поступка, цени да ли је целисходно покренути поступак. У кривичном процесном праву Републике Србије предвиђено је неколико случајева примене начела опортунитета кривичног гоњења: у поступку према пунолетним лицима у два случаја, у поступку према малолетним лицима у два случаја, у случају приватне и супсидијарне тужбе, код кривичних дела која се гоне по предлогу оштећеног, као и код установе одобрења. Такође, начело опортунитета налази своју примену и у поступку уступања кривичног гоњења иностраној држави и у поступку екстрадиције. Имајући у виду да се наше истраживање односи само на случајеве примене начела опортунитета према пунолетним лицима, у даљем делу рада биће објашњени управо ти случајеви његове примене.

Поступак према пунолетним лицима

У поступку према пунолетним лицима, јавни тужилац се може користити начелом опортунитета кривичног гоњења у два случаја, и то у виду одлагања кривичног гоњења и у виду одбацивања кривичне пријаве.

1. Одлагање кривичног гоњења

У складу са чл. 283. ЗКП јавни тужилац може одложити кривично гоњење за кривична дела за која је предвиђена новчана казна или казна затвора до пет година, ако осумњичени прихвати једну или више од следећих обавеза: 1. да отклони штетну последицу насталу извршењем кривичног дела или да накнади причињену штету; 2. да плати одређени новчани износ у корист хуманитарне организације, фонда или јавне установе; 3. да обави одређени друштвено корисни или хуманитарни рад; 4. да испуни доспеле обавезе издржавања; 5. да се подвргне одвикавању од алкохола или опојних дрога; 6. да се подвргне психосоцијалном третману ради отклањања узрока насилничког понашања; 7. да изврши обавезу установљену правноснажном одлуком суда, односно поштује ограничење утврђено правноснажном судском одлуком. Дакле, у овом случају тзв. *условљеног (условног) опортунитета*, јавни тужилац може одложити кривично гоњења само ако се ради о кривичним делима за која је

запрећена новчана казна или казна затвора до пет година, што указује да је реч о кривичним делима за која се суди у скраћеном кривичном поступку у коме се не спроводи истрага. Обавезе, чијим извршењем од стране осумњиченог јавни тужилац условљава одбацивање кривичне пријаве, су разноврсне, а њихов одабир јавни тужилац врши у зависности од конкретног случаја, узимајући у обзир циљеве института. Законодавац није дао никаква правила нити смернице којима би се јавни тужилац могао руководити приликом избора обавезе, али би било сврсисходно да се осумњичени пре свега обавезе на отклањање штетне последице, односно накнаду причињене штете, уколико су оне нанете оштећеном (Илић, Мајић, Бељански, & Трешњев, 2013: 652). Досадашња пракса и статистички подаци су показали да се примена условљеног опортунитета углавном своди на уплату новчаних средстава, а при том се занемарује чињеница да је законодавац овластио јавног тужиоца да осумњиченом може да наложи извршење једне или више мера из чл. 283. ЗКП. Треба имати у виду да и остале обавезе из овог члана, у зависности од конкретног случаја, могу да остваре сврху опортунитета, нпр. испуњење доспеле обавезе издржавања код кривичног дела недавање издржавања из чл. 195. КЗ, подвргавање одвицавању од алкохола код кривичног дела насиља у породици из чл. 194. КЗ или опојних дрога код кривичног дела неовлашћено држање опојних дрога из чл. 246.а КЗ итд. (Ilić & Kiurski, 2013: 228-229). Може се закључити да врсту и висину мере треба у сваком конкретном случају прилагодити чињеничном стању и личности осумњиченог, а да се том приликом не угрози принцип правичности (Ђурђић & др., 2009: 93).

За условљени опортунитет кривичног гоњења се може рећи да „представља једну врсту хибридне, по свом карактеру мешовите кривичнопроцесне установе, која има елементе како класичног непокретања кривичног поступка због нецелисходности, тако и елементе опроштаја учиниоцу кривичног дела, уколико испуни одређене обавезе које с обзиром на свој карактер имају сличности и са неким кривичним санкцијама (нпр. са новчаном казном, са радом у јавном интересу), па се овом установом у одређеној мери може остварити и сврха кривичног санкционисања, а да при том, у формалном смислу не долази до кажњавања и неких уобичајених последица извршења казне, нити наступа тзв. стигматизација осуђиваности“ (Шкулић, 2008: 44).

Приликом примене овог института у пракси су се појавиле одређени проблеми као што су неуједначеност праксе у погледу примене или непримене опортунитета, исправност тужилачке одлуке, утврђивање висине штете учињене кривичним делом, одређивање праве мере висине новчаног износа итд. (Вучковић, 2014: 372).

Одлука којом јавни тужилац одлучује о одлагању кривичног гоњења је наредба, у којој ће јавни тужилац одредити и рок у коме осумњичени мора извршити преузете обавезе, с тим да тај рок не може бити дужи од годину дана (чл. 283. ст. 2. ЗКП). Надзор над извршењем обавеза обавља повереник из органа управе надлежног за послове извршења кривичних санкција, у складу са прописом који доноси министар надлежан за послове правосуђа (чл. 283. ст. 2. ЗКП). ЗКП одређује форму одлуке, то је наредба, али није одређен њен садр-

жај, па би поред обавеза које је осумњичени дужан да изврши и рока за извршење, наредба могла да садржи још и личне податке осумњиченог, опис и правну квалификацију дела (Вучковић, 2014: 380-381).

Ако осумњичени изврши наложену обавезу, јавни тужилац ће решењем одбацити кривичну пријаву и о томе обавестити оштећеног који у том случају нема право подношења приговора непосредно вишем јавном тужиоцу (чл. 283. ст. 3. ЗКП). Одлагање кривичног гоњења је само прелазна фаза у овом поступку, крајњи циљ је испуњење преузете обавезе од стране осумњиченог и одустајање од вођења кривичног поступка (Илић, Мајић, Бељански, & Трешњев, 2013: 653). У случају када осумњичени не испуни наложену обавезу у остављеном року, тужилац ће поступити по кривичној пријави предузимањем кривичног гоњења (Вучковић, 2014: 381).

2. Одбацивање кривичне пријаве

Други могући облик начела опортунитета у поступку према пунолетним лицима јер одбацивање кривичне пријаве, где не долази до налагања осумњиченом да изврши било какве обавезе, па се зато овај облик опортунитета назива и *чист опортунитет* (Ђурђић & др., 2009: 90). У складу са одредбом чл. 284. ст. 3. ЗКП, у случају кривичних дела за која је прописана казна затвора до три године, јавни тужилац може одбацити кривичну пријаву ако је осумњичени, услед стварног кајања, спречио наступање штете или је штету у потпуности већ надокнадио, а јавни тужилац, према околностима случаја, оцени да изрицање кривичне санкције не би било правично. Дакле, услови који овде морају кумулативно да буду испуњени су: да се ради о кривичном делу за које је прописана казна затвора до три године, да је осумњичени испољио стварно кајање, да је осумњичени услед таквог кајања спречио наступање штете или је штету већ у потпуности надокнадио и да јавни тужилац, према околностима случаја, оцени да изрицање кривичне санкције не би било правично (Ђурђић & др., 2009: 90). Пракса је показала да се овде најчешће ради о ситуацијама где је дошло до измирења окривљеног и оштећеног, до успостављања нормалних односа међу њима, па би државна интервенција могла да буде само контрапродуктивна. Међутим, и да није таква ситуација, сагласност оштећеног није овде нужна, ако су испуњени кумулативно постављени услови (Илић, Мајић, Бељански, & Трешњев, 2013: 655). Суштина овог облика опортунитета је у репарацији оштећеном, уз одређено понашање осумњиченог које указује да вођење кривичног поступка не би било сврсисходно (Ђокић, 2009: 309).

Одлука којом јавни тужилац одлучује о одбацивању кривичне пријаве је решење, које би у изреци требало да садржи чињенични опис кривичног дела, док у образложењу, при оцени испуњености услова за примену опортунитета, треба посебно указати на то зашто изрицање кривичне санкције не би било правично у конкретном случају (Вучковић, 2014: 381). У случају одбацивања кривичне пријаве по овом основу, оштећени нема право подношења приговора непосредно вишем јавном тужиоцу (чл. 284. ст. 3. ЗКП).

Начело опортунитета у пракси Основног и Вишег тужилаштва у Крагујевцу

У даљем тексту рада представимо резултате истраживања које је спроведено у Основном и Вишем тужилаштву у Крагујевцу. Истраживање се односи на примену начела опортунитета, односно на примену чл. 283. и чл. 284. ст. 3. ЗКП, почев од примене новог ЗКП, 01. октобра 2013. године, до времена спровођења истраживања, 01. маја 2015. године.

1. Основно јавно тужилаштво у Крагујевцу

У наведеном периоду од 01. октобра 2013. године до 01. маја 2015. године, Основном тужилаштву у Крагујевцу је поднето укупно 4.579 кривичних пријава. Од наведеног броја поднетих кривичних пријава, у 1.997 случајева (43,6%) Тужилаштво је покушало са применом одлагања кривичног гоњења из чл. 283. ЗКП. Од тога су успешно окончана 892 случаја одлагања кривичног гоњења, односно у 892 (44,7%) случаја је одбачена кривична пријава услед успешног извршења наложене обавезе. Даље се може закључити да у 1.105 случајева (55,3%) наложена обавеза није успешно извршена или је поступак извршења у току (Основно тужилаштво у Крагујевцу не води евиденцију о томе у ком броју случајева одлагање кривичног гоњења није успешно окончано, односно у ком броју случајева је извршење наложене обавезе у току).

У оквиру успешно окончаног одлагања кривичног гоњења, највише је изречено мера уплате одређеног износа на рачун Републике Србије, и то у 749 случајева (83,9%), а укупан износ који је уплаћен је 20.150.500,00 динара. Укупно су извршене 74 мере (8,3%) уплате новчаног износа оштећеном на име накнаде штете, а укупан износ уплата је 5.604.507,15 динара. Затим, извршено је 55 обавеза (6,2%) уплате одређеног износа и на рачун државе и у корист оштећеног, од тога је држави уплаћено 1.907.000,00 динара, а укупан износ уплаћен оштећенима је 4.367.742,00 динара. Извршене су 4 обавезе (0,5%) уплате одређеног износа држави и обављања друштвено корисног рада, и у оквиру тога је на рачун државе уплаћен износ од 140.000,00 динара, а обављено је 1.560 часова друштвено корисног рада. Даље, укупно је извршено 8 мера (0,9%) обављања друштвено корисног рада, што обухвата 1.320 часова таквог рада. На крају, извршене су 2 мере (0,2%) подвргавања психосоцијалном третману. Може се закључити да се обавеза уплате одређеног износа на рачун Републике Србије налаже несразмерно чешће него било која друга обавеза.

У оквиру случајева успешног одлагања кривичног гоњења (892 случаја), може се приметити да се код појединих кривичних дела опортунитет често примењује, док осталих кривичних дела само изузетно. У табели која следи приказали смо кривична дела код којих је опортунитет успешно примењен:

Кривично дело	Број укупно примљених кривичних пријава за поједина кривична дела у периоду од 01.10.2013. до 01.05.2015. године	Број случајева примене начела опортунитета у периоду од 01.10.2013. до 01.05.2015. године	%
чл. 121. КЗ	113	8	(7,08%)
чл. 122. КЗ	88	2	(2,27%)
чл. 124. КЗ	9	4	(44,44%)
чл. 137. КЗ	20	5	(25%)
чл. 138. КЗ	288	19	(6,6%)
чл. 169. КЗ	4	4	(100%)
чл. 190. КЗ	4	4	(100%)
чл. 194. КЗ	351	30	(8,55%)
чл. 195. КЗ	155	14	(9,03%)
чл. 203. КЗ	581	119	(20,5%)
чл. 207. КЗ	29	8	(23,2%)
чл. 208. КЗ	129	7	(5,43%)
чл. 210. КЗ	6	5	(83,33%)
чл. 212. КЗ	22	2	(9,09%)
чл. 219.а КЗ	43	2	(4,65%)
чл. 221. КЗ	21	2	(9,52%)
чл. 228. КЗ	7	5	(71,43%)
чл. 229. КЗ	15	8	(53,33%)
чл. 234. КЗ	103	4	(3,9%)
чл. 246. КЗ	3	1	(33,33%)
чл. 246.а КЗ	66	18	(27,3%)
чл. 269. КЗ	3	1	(33,33%)
чл. 275. КЗ	109	7	(6,42%)
чл. 276. КЗ	10	1	(10%)
чл. 278. КЗ	15	2	(13,33%)
чл. 279. КЗ	4	1	(25%)
чл. 289. КЗ	322	223	(69,25%)
чл. 290. КЗ	4	4	(100%)
чл. 296. КЗ	1	1	(100%)
чл. 297. КЗ	96	38	(39,6%)
чл. 330. КЗ	1108	221	(20,05%)
чл. 334. КЗ	54	10	(18,52%)
чл. 344. КЗ	95	39	(41,05%)
чл. 348. КЗ	74	13	(17,57%)
чл. 354. КЗ	5	4	(80%)
чл. 355. КЗ	94	8	(8,5%)
чл. 356. КЗ	8	3	(37,5%)
чл. 357. КЗ	9	4	(44,4%)
чл. 358. КЗ	57	23	(40,35%)
чл. 362. КЗ	6	2	(33,3%)
чл. 364. КЗ	22	9	(40,9%)
чл. 23. ЗЈРМ	21	7	(33,3%)

На основу приказане табеле, може се закључити да се одлагање кривичног гоњења у највећем броју случајева користи код кривичног дела из чл. 289. КЗ – угрожавање јавног саобраћаја, и то у 223 случаја (25%), затим код кривичног дела из чл. 330. КЗ – самовлашће, у 221 случају (24,8%), и код кривичног дела из чл. 203. КЗ – крађа, у 119 случајева (13,3%). Затим следе кривично дело из чл. 344. КЗ – насилничко понашање, где је одлагање кривичног гоњења успешно примењено у 39 случајева, кривично дело из чл. 297. КЗ – тешка дела против безбедности јавног саобраћаја, где је одлагање кривичног гоњења успешно примењено у 38 случајева и кривично дело из чл. 194. КЗ, где је одлагање кривичног гоњења успешно примењено у 30 случајева. У 23 случаја одлагање кривичног гоњења је успешно примењено код кривичног дела из чл. 358. КЗ – навођење на оверавање неистинитог садржаја, а у 19 случајева код кривичног дела из чл. 138. КЗ – угрожавање сигурности. Код осталих наведених кривичних дела, одлагање кривичног гоњења је примењивано у знатно мањем броју случајева. Од укупног броја ових кривичних дела, може се утврдити да је начело опортунитета у 63,1% случајева примењено на само три кривична дела – угрожавање јавног саобраћаја, самовлашће и крађу, а у осталих 36,9% случајева је примењивано на 39 кривичних дела.

Може се закључити да се начело опортунитета у пракси не примењује у односу на сва кривична дела код којих се на основу законских услова може применити, већ је његова примена честа само код одређеног броја кривичних дела.

Из приказане табеле се може видети и колики је проценат успешне примене начела опортунитета код наведених кривичних дела, у односу на укупан број кривичних пријава поднетих за та кривична дела у периоду истраживања. У највећем броју случајева је опортунитет успешно примењен код кривичних дела која нису била тако честа у пракси (поднето је мало кривичних пријава). Међутим, код кривичних дела угрожавање јавног саобраћаја (чл. 289. КЗ), насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу (чл. 344. КЗ) и навођење на оверавање неистинитог садржаја (чл. 358. КЗ), је висок проценат примене начела опортунитета у односу на укупан број поднетих кривичних пријава.

С обзиром на то да је обавеза подвргавања психосоцијалном третману успешно извршена само у два случаја, треба истаћи да је оба пута налагано њено извршење код кривичног дела из чл. 194. КЗ – насиље у породици.

За наведени период истраживања, у односу на укупан број поднетих кривичних пријава, кривична пријава је била одбачена на основу чл. 284. ст. 3. ЗКП само у осам случајева (0,2%), и то за следећа кривична дела: чл. 122. КЗ – лака телесна повреда, чл. 195. КЗ – недавање издржавања, чл. 203. КЗ – крађа (два случаја), чл. 212. КЗ – уништење и оштећење туђе ствари и чл. 330. КЗ – самовлашће (три случаја).

2. Више јавно тужилаштво у Крагујевцу

У наведеном периоду истраживања, Вишем јавном тужилаштву у Крагујевцу је поднето укупно 236 кривичних пријава. Од овог броја поднетих кри-

вичних пријава, Више тужилаштво је само у два случаја (0,8%) применило одлагање кривичног гоњења (чл. 283. ЗКП), и то оба пута код кривичног дела из чл. 344.а КЗ - насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу. У оба случаја је окривљеном наложено да уплати одређени износ у корист хуманитарне организације, фонда или јавне установе, у конкретним случајевима на рачун Владе РС, ради отклањања последица ванредних околности, поплаве. Оба окривљена су уплатила износ од преко 100.000,00 динара у наложеном року, па је кривична пријава против њих одбачена.

У наведеном периоду, Више тужилаштво није ни у једном случају поступило по чл. 284. ст. 3. ЗКП, који предвиђа одбацивање кривичне пријаве услед стварног кајања окривљеног.

Закључак

Тенденција сталног пораста броја и развоја поједностављених форми поступања, а посебно опортунитета кривичног гоњења, евидентна је у нашем кривичном процесном праву. Основни разлог озакоњења и примене начела опортунитета јесте омогућавање јавним тужиоцима да одбаце кривичне пријаве код лакших кривичних дела, а све у циљу њиховог фокусирања на теже и озбиљније кривичне предмете, растерећења кривичног правосуђа и постизања криминалнополитичких циљева налагањем обавеза окривљеном. Поставља се питање да ли је овај циљ у пракси остварен? Ако се узме у обзир спроведено истраживање, може се закључити да се начело опортунитета врло рестриктивно примењује у пракси Основног и Вишег тужилаштва града Крагујевца. Иако у оквиру чл. 283. ЗКП, у коме је предвиђено одлагање кривичног гоњења, законодавац предвиђа могућност налагања окривљеном седам различитих обавеза, у пракси се најчешће налаже обавеза уплате одређеног новчаног износа у корист хуманитарне организације, фонда или јавне установе. Такође, честа је и обавеза накнаде штете оштећеном.

Спроведеним истраживањем није се могао утврдити разлог најчешћег налагања ових „имовинских“ обавеза, па се може поставити питање да ли разлог лежи у чињеници да је налагање оваквих обавеза најједноставније за јавне тужиоце, или је најпогодније за учиниоце кривичних дела, или пак у пракси нису створени услови за чешћу примену осталих обавеза. Јасно је да је извршење „имовинских“ обавеза некада најлогичније решење, јер је, на пример, некада у интересу самог оштећеног да се одмах отклони штетна последица или да му се одмах накнади причињена штета, а не да чека окончање кривичног, а затим и парничног поступка, да би му штета била надокнађена. Међутим, и налагање осталих обавеза се, у зависности од околности конкретног случаја, може показати као ефикасно решење. На пример, обављање друштвеног корисног рада, не само да може бити од значаја за државу, него може остварити и специјалну превенцију, односно утицати на окривљеног да више не врши кривична дела. Ипак, код нас је налагање ове мере врло ретко, што се може видети и из спроведеног истраживања. Затим, мера испуњења доспелих обавеза издр-

жавања у наведеном периоду истраживања није ниједном изречена, а може се показати као врло ефикасна код кривичног дела из чл. 195. КЗ – недавање издржавања, које је врло често у пракси. Обавеза подвргавања одвикавању од алкохола или опојних дрога, која такође није ниједном наложена у периоду на који се односи истраживање, може бити од великог значаја код појединих кривичних дела, као што су насиље у породици и кривична дела у вези са употребом дрога, а која су честа у пракси. Подвргавање третману одвикавања може да утиче на учиниоца да више не врши кривична дела. Исто дејство може да има и налагање учиниоцу обавезе да се подвргне психосоцијалном третману, што би омогућило и његову ресоцијализацију.

Сprovedено истраживање је такође показало врло ретку примену чл. 284. ст. 3. ЗКП, тј. одбачаја кривичне примене у случају стварног кајања. На овакву ситуацију можда утиче недовољно одређење поједних појмова у оквиру овог члана (нпр. стварно кајање, правичност), што самим тим повлачи већу одговорност јавних тужилаца приликом процене да ли су испуњени сви законски услови за примену овог института. Зато би, у даљим изменама кривичног процесног законодавства, требало размислити о прецизнијем регулисању института стварног кајања. Тако би за примену института стварног кајања могли да се примене критеријуми који су неопходни за примену овог института према Кривичном законика Републике Србије, а то су да учинилац отклони последице дела или надокнади штету проузроковану кривичним делом и да то учини пре него што је сазнао да је откривен (чл. 58. КЗ). Међутим, правичност је појам који је тешко и непожељно дефинисати, с обзиром на то да његову садржину јавни тужиоци треба да одређују од случаја до случаја, у зависности од околности сваког конкретног кривичног догађаја. Ипак, може бити дато неко упутство за одређивање да ли је нешто правично или не. На пример, да ли би у конкретном случају, имајући у виду испуњеност свих услова за постојање института стварног кајања (да је учинилац отклонио штету и да је то учинио пре него што је сазнао да је откривен), у односу на конкретног учиниоца кривичног дела било оправдано предузети кривично гоњење или не.

Литература:

1. Banović, B. (2011). Selektivno krivično gonjenje pred međunarodnim krivičnim sudovima. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 49(2-3):253-265.
2. Bejatović, S. (2014). *Krivično procesno pravo*. Beograd: Službeni glasnik.
3. Vasiljević, T. (1981). *Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ*. Beograd: Savremena administracija.
4. Vučković, B. (2014). Oportunitet krivičnog gonjenja i optuženje. *Optuženje i drugi krivičnopravni instrumenti državne reakcije na kriminalitet*. Zlatibor: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu.
5. Đokić, I. (2009). Načelo oportuniteta krivičnog gonjenja. *Stanje kriminaliteta u Srbiji i pravna sredstva reagovanja*, 3: 303-316, Beograd: Pravni fakultet u Beogradu.
6. Đurđić, V., & dr., i. (2009). *Oportunitet krivičnog gonjenja*. Beograd: Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu.

7. Đurđić, V. (1996). Načelo oportuniteta krivičnog gonjenja. *Pravni život*, 9:431-447. Beograd: Udruženje pravnika Srbije.
8. Đurđić, V. (2012). Diskreciono gonjenje učinilaca krivičnih dela. *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 10:249-270. Zenica: Pravni fakultet u Zenici.
9. Ilić, G. P., Majić, M., Beljanski, S., & Trešnjević, A. (2013). *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*. Beograd: Službeni glasnik.
10. Ilić, G., & Kiurski, J. (2013). Oportunitet krivičnog gonjenja i dosadašnja iskustva u njenoj primeni. *Pojednostavljene forme postupanja u krivičnim stvarima, regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva i iskustva u primeni*. Beograd: Misija OEBS u Srbiji.
11. Cigler, S., (1994). Odnos načela legaliteta i oportuniteta krivičnog gonjenja prema drugim pravnim načelima", *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 4:5, Novi Sad: Advokatska komora Vojvodine.
12. Škulić, M. (2008). *Krivično procesno pravo*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

THE PRINCIPLE OF OPPORTUNITY AND THE PRACTICE OF PRIMARY AND HIGHER PROSECUTION IN KRAGUJEVAC

Summary: In the paper authors analyze the principle of opportunity of criminal prosecution in the positive legislation of criminal procedure of Republic of Serbia. The principle of opportunity, as one of the simplified forms of procedure, enables public prosecutors to drop criminal charges regarding minor criminal offences, with the aim of relieving the criminal justice system and to allow the courts to deal with serious criminal cases. However, the question is whether this aim is achieved or not. The research of application of principle of opportunity in the proceeding against adults in the practice of Primary and Higher prosecution in Kragujevac is presented in the paper, as well as the analysis of the research results, based on which it can be concluded that this principle is very restrictively applied in the practice.

Key words: simplified forms of procedure, criminal prosecution, legality, opportunity, disposal of criminal prosecution, rejection of criminal charges

НЕНАД БИНГУЛАЦ*
МИЛОВАН ЈОВАНОВИЋ
Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 343.3/.7(497.11)
Монографска студија
Примљен: 01.02.2016
Одобрен: 21.02.2016
Страна: 213-225

КРИВИЧНОПРАВНИ ОКВИР ЗАШТИТЕ ОД КОРУПЦИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак: Корупција као економски и политички проблем представља негативну друштвену појаву које је у већој или мањој мери присутна у свим државама света. Првенствени циљ овог рада је да се сагледају и размотре најкарактеристичнији појавни облици корупције у Републици Србији како би се препознале њене специфичности, а након чега би се могло утицати на њено смањење. У оквиру овог истраживања посебна пажња је посвећена и значајнијим статистичким показатељима корупције, али и мита као ужег појавног облика, у Републици Србији са упоредним приказом истих података у региону Западни Балкан, а све како би се употпуности разумеле досадашње антикорупцијске мере и степен њихове ефикасности. Затим, начињен је осврт на кривичноправну и другу законску регулативу у Републици Србији којом се уређује питање заштите од корупције. Значај овог дела истраживања је у приказивању и сагледавању актуелних антикорупцијских мера. У последњем делу рада, изнети су закључци истраживања ове проблематике који се посебно односе на негативан утицај на економски систем државе, а након чега су предложене поједине антикорупцијске мере.

Кључне речи: корупција, мито, појавни облици корупције и мита, законска заштита од корупције, антикоруптивне мере

Уводна разматрања

Последњих деценија проблематику корупције одликују новије форме испољавања првенствено услед многих друштвених, социјалних и економских промена које представљају директну везу са ратним дешавањима, већим политичким променама, економским и привредним слабљењима државе, али и услед планираних приватизација државне имовине и других облика транзиционе политике. Управо слабљење стандарда грађана и постепено јачање сиве економије, поред неспорног директног негативног утицаја на економски систем државе, најчешћа последица је и повећање криминогеног и девијантног понашања.

* nbingulac@pravni-fakultet.info

Корупција и мито, а мито као један од најчешћих ужих појавних облика, представљају негативне друштвене појаве које су у већој или мањој мери присутне у свим државама света. У зависности од степена развоја друштва и државе разликују се појавни облици ова два проблема, почевши од неприкривеног и јавно познатог понашања па све до „елегантно“ инкорпорираног у многе државне органе и институције.

Корупција се све чешће може посматрати и кроз проблематику организованог криминала и то на начин да организовано криминално деловање манифестује уска сарадња тј. спрега, управо са државним органима и институцијама. Поједини аутори указују да се управо корупција јавља као пратећа делатност основних активности криминалне групе из разлога јер се уз помоћ ње постиже успостављање и ширење моћи.¹ Када се боље сагледају узроци који погодују настанку и развоју организованог криминалитета може се уочити да се они не разликују у многome од већ поменутих околности које најчешће претходују проблематици корупције и мита. По многим ауторима основни узроци настајања криминалитета су у дисфункцијалном међусобном друштвеном односу којег најчешће изазивају неадекватан и неравномеран материјални развој и друштвена подела рада, услед чега настају неправедности у економској и политичкој сфери у оквиру једне земље, што често може да изазива одређене импликације и на међународном нивоу.² Повезаност корупције и организованог криминала је и томе што организовани криминал мора да има механизме самозаштите, јер се једино на тај начин може гарантовати криминална активност и њен опстанак, стога се прибегава методама насиља и застрашивања, или се успостављају криминалне везе са државним органима, политичким странкама, а то се најчешће остварује путем корупције.³ Поред до сада изнетог, потребно је још нагласити да корупцију, посматрано засебно или у склопу организованог криминалитета, често карактерише и значајан степен конспирације, прикривености и организованости посебно у расподели послова тј. задатака (исто као и ког организованог криминалитета), што је и разумно за очекивати јер ипак се корупција испољава код кривичних дела против службене дужности (злоупотреба службеног положаја, кршење закона од стране судије, јавног тужиоца и његовог заменика, несавестан рад у служби, противзаконита наплата и исплата, превара у служби, примање мита, давање мита, одавање службене тајне и др).

У нестручној јавности, најчешће се не прави разлика између корупције и мита или се не може начинити јасна разлика између та два појма. Базично посматрано, корупција обухвата знатно шири спектар злоупотребе службеног положаја, тј. може да обухвати већи низ различитих облика криминала, док се

¹ Добовшек, Бојан, *Феноменолошка обележја корупције кроз прозму делатности организованог криминала*, ур. Бјелајац, Жељко и Зиројевић, Мина, *Организовани криминалитет – Изазов XXI века*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, 2012., стр.327.

² Бјелајац, Жељко, *Организовани криминалитет – Империја зла*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, 2013., стр.79.

³ Бошковић Александар, Павловић Зоран, *Special evidentiary actions in the function of combating organized crime in Serbia*, *Journal of Eastern European criminal law*, no. 1/2015, стр. 42.

мито ограничава на примање или давање новца или поклона или неке друге користи лицу на службеном положају.

Поједини аутори прецизирају да корупција поред тога што представља злоупотребу јавне службене функције, при чему се мисли на разне облике изнуда, тражење мита и сл., не мора се ограничавати само на јавну функцију. Корупција може да постоји и у приватном сектору при чему се она може односити на узимање мита како би се фаворизовао одређени клијент (купац или добављач) или због одавања пословне тајне и сл.⁴

Поједини појавни облици корупције у Републици Србији

Појавни облици корупције у одређеној мери варирају од нивоа (јавне) службене функције, с тим да имају многе заједничке карактеристике. Услед потребе за концизношћу овог истраживања, за пример ће се узети локални ниво првенствено из разлога јер се на овом нивоу грађани могу најчешће сусрести са овом проблематиком и „осетити” њене последице.

Из до сада изнетог, може да се закључи да корупција на сваком нивоу службене функције има своје појединости и карактеристике. Специфичност локалног нивоа заснива се искључиво на међусобном друштвеном односу грађана, што директно произилази из локалне заједнице (руралне или урбане) као облика удруживања грађана. У локалној заједници, која се најчешће може окарактерисати као релативно мања друштвена заједница, остварују се многи социјални контакти који се могу груписати у родбинске, пријатељске, познаничке и друге односе. Управо ови односи често могу да буду довољан повод за разне облике злоупотребе службеног положаја што директно утиче на кршење закона или на одступање од уобичајених примена правних норми, при чему се ствара неравноправност између грађана. Поменуте околности неретко се разматрају и са коруптивног аспекта. На корупцију у локалној самоуправи утичу и други фактори о којима је већ било речи, почевши од економске кризе, транзиционе промене, приватизације...

Околности које се могу окарактерисати као потенцијални предуслови за испољавање корупције у локалној самоуправи често се односе на њено јачање које се манифестује преношењем надлежности из различитих области (децентрализација). Јачање локалне самоуправе захтева проширивање кадровских и финансијских оквира. У економско кризним временима неретко постоји одсуство финансија које су потребне за ефикасно и квалитетно спровођење надлежности услед чега се у тим ситуацијама могу створити околности које погодују злоупотребама службеног положаја и корупцији.

С обзиром да је у надлежности локалне самоуправе примена многобројних закона и других правних норми (поверене и изворне надлежности) повећава се ризик од настанка корупције приликом њихове примене. Околности које олакшавају или омогућавају настанак корупције могу се пронаћи у одсуству

⁴ ICAEW, *Business and economic crime in an international context*, ICAEW, London, 2010, стр. 11.

појединих прописа или у њиховој непрецизности, јер се у овим случајевима примењују тзв. дискреционе одлуке. Поменуто је од посебног значаја за превентивно деловање.

Облици корупције који се могу појавити на локалном нивоу произилазе и из политичког утицаја владајућих странака. Иако овај појавни облик корупције није само карактеристика локалне самоуправе, честа је његова јасна манифестација. Утицај политичких странака, а најчешће појединаца на важнијим страначким функцијама, званично се одвија преко институција јавног сектора како би се одржао легитимитет власти и легалитет рада, али интереси који се остварују, у појединим случајевима, могу да користе само мањем броју људи или само појединцима, што најчешће има негативне последице по целокупну заједницу (фингирани тендери, анекси уговора који у знатној мери повећавају одређене трошкове и сл). У стручним круговима овај облик корупције се назива политичка корупција.

Под политичком корупцијом подразумева се злоупотреба јавних овлашћења, односно поверене власти, у приватне или у уже одређене групне сврхе, а са основним циљем да се увећа моћ и остваре значајне финансијске користи (богаћење). Поједини аутори указују да је једна од основних одлика политичке корупције константна потрага за остваривањем поменутог, а не на развојним и регулаторним активностима. На овај начин, исти аутори истичу да се урушава демократска идеја о јавном интересу и служби политичара и службеника и њиховој одговорности према бирачима.⁵

Политичка корупција има више појавних облика почевши од вољног припремања и изгласавања непрецизних закона и подзаконских аката са тзв. правним празнинама, учестала примена „декретоманије” (владавина уредбама и подзаконским актима извршне власти), одређивања бројних законских тзв. прелазних решења, нетранспарентно вођење прихода и расхода политичких странака и др.⁶

Постоје и они појавни облици који су знатно јасније уочљивији од стране грађана и то у сфери регулисања система запошљавања и напредовања у служби, злоупотребом јавних финансија стварају се нова радна места најчешће за страначки кадар.

Препознавањем могућих предуслова за постојање корупције, могу се начинити одређени превентивни кораци. Један од првих потребних корака је да се повећа ниво надзора и контроле над изворним и повереним надлежностима и формирање јавних контролних тела која ће се бавити радом локалне власти. Када је реч о политичкој корупцији, мишљења смо да се она због своје специфичности може теже искоренити, а сигурно један од начина је благовремено усвајање закона који на прецизан и јасно дефинисан начин уређују питање управљања локалном самоуправом, затим, запошљавање партијског кадра које није нужно за функционисање и развијање локалне самоуправе може се у

⁵ Стојиљковић, Зоран, *Политичка корупција и слаба држава*, Филозофија и друштво XXIV(1), 2013, стр. 146.

⁶ *Ibid.*

одређеној мери ограничити доследнијим спровођењем већ одређених постојећих закона (нпр. Закон о радним односима у државним органима⁷).

Сузбијање корупције посебно на локалном нивоу је од изузетне важности управо због непосреднијег односа локалне власти према грађанима, а оно се може постићи анализом указаних појавних облика и узрока, а и применом адекватних антикорупционих мера.

Проблематика корупције, а и мита у смислу њеног ужег појавног облика, као значајне претње економском развоју, не представља само карактеристику за једну земљу или један регион. Корупција и мито представља светски проблем и они у својим појавним облицима не одступају у многеме од појавних облика у Србији. Посматрано са међународног нивоа, од значаја је искорењивање или барем смањивање предуслова за корупцију и мито који настају приликом страног улагања (у локалну заједницу и сл.) или у међудржавним пројектима. Корупција и мито поред директног негативног економског утицаја, посредно стварају несигурност за легитимно пословање посебно код страних улагача што може да створи значајне пословне проблеме (нпр. избегавање сарадње) на вишегодишњем плану. Овај проблем је препознала и Организација за економску сарадњу и развој (ОЕЦД) усвајањем Конвенције о подмићивању страних државних службеника (Convention on the Bribery of Foreign Public Officials⁸) којом се предвиђа да државе чланице ОЕЦД-а, предвиде кривично дело давања мита од стране физичких или правних лица, било којем државном службенику, чиме се постиже спречавање давања мита и постојања корупције чак и у одсуству законске регулативе у законодавству земље из које је лице које нуди мито нпр. страни улагач.

Поред сагледаних појединих значајнијих појавних облика корупције и мита, од значаја је указати и на разматрање које се односи на веома танку линију (границу) између мита и изнуде, како би се ова проблематика могла боље схватити. Поједини аутори који су се бавили овим питањем, изнуду сврставају у две групе. Прва група чини изнуду која настаје под претњом или страхом, док другу групу чини изнуда под окривљем јавне канцеларије (under colour of office). Исти аутори указују на веома нијансирану разлику између мита и изнуде, па тако под изнудом предвиђају тражење новца, ствари или других услуга од стране лица на службеном положају како би се утицало на неку званичну одлуку, док се под митом предвиђа давање одређене користи како би се постигао повлашћени положај код тог лица на службеном положају ради утицања на неку званичну одлуку.⁹

Проблематика мита у Србији може се сагледавати и из културолошког и социолошког угла, мада се ни ова проблематика нужно не односи само на Ср-

⁷ Закон о радним односима у државним органима Службени гласник РС, бр. 48/91, 66/91, 44/98-др. закон*, 49/99-др. закон**, 34/2001-др. закон, 39/2002, 49/2005-одлука УСРС, 79/2005-др. закон, 81/2005-испр. др. закона, 83/2005-испр. др. закона и 23/2013-одлука УС.

⁸ Convention on the Bribery of Foreign Public Officials, www.oecd.org/corruption/oecdantibriberyconvention.htm, 12.02.2016.

⁹ Lindgren, James, *The theory, history and practice of the bribery-extortion distinction*, Law review, vol. 141, University of Pennsylvania, 1993., стр. 1695-1696.

бију.¹⁰ Без улажења у дубље разматрање о поменутом, неретка је пракса у Србији да давање поклона представља „знак захвалности”. Проблем који може да настане код ове релативне културолошке праксе је када поклон прими лице на службеном положају од којег се очекује да професионално извршава своје обавезе, а да притом не обезбеди даваоцу поклона привилеговани положај, јер у таквим случајевима давање поклона сматра се митом. Поједини аутори претходно указано разматрали су из угла морала и то започевши своју анализу од дечије развојне психологије и „подмићивања” тј. обећања поклона и да ли се такви поступци могу сматрати моралним и пожељним. Исти аутори су у свом истраживању назначили да један од приоритетних задатака у спречавању корупције и мита јесте стварање услова у којима ће се испољавати јаке моралне осуде корупције, што не представља ни мало једноставан задатак посебно када постоји „криза морала”.¹¹

Значајнији статистички показатељи корупције и мита у Републици Србији

Канцеларија Уједињених Нација за питања дроге и криминала (UNODC) сачињава годишње извештаје у којима се анализира проблематика мита и корупције у државама широм света. Последњи доступан Извештај који се односи на Републику Србију сачињен је за 2013. годину.¹²

Анализа Канцеларије показала је да је највиши степен ризика од подмићивања код комуналних служби, полиције, општинских и покрајинских служби и на царини. По подацима, мито се најчешће даје државним/јавним службеницима и то у новцу 45,2% , у храни и пићу 25,5% и у осталој роби 21,7%. По истим подацима може да се види да је просек мита који је дат у новцу негде око 52.588 динара. Анализа указује и на то да је у 56,1% случајева мито тражено и то у 16,2% случајева експлицитно, у 22,4% случајева имплицитно, а у 17,5% случајева на основу захтева треће стране, док се од укупног броја давања мита у 43,5% случајева мито је понуђено, а да претходно није тражено. За разлоге због којих се даје мито у 40,3% случајева наводи се да се ради о „убрзавању процедура које се односе на пословање”, у 19% случајева наводи се да се мито даје због „добивања бољег третмана”, док у 11,3% случајева наводи се да се мито даје због „омогућавања завршавања процедуре”.

Истраживање Канцеларије обухватило је и разматрање распрострањености и учесталости пословног подмићивања у Србији, чиме се дошло до пода-

¹⁰ У Русији, Турској, Италији и многим другим земљама неретко се дају и добијају поклони (карактеристични национални поклони) на пословним састанцима посебно када се ради о међународној сарадњи. Више о овој проблематици видети Esadze, Londa, *Глосар термина у области сукоба интереса и корупције*, Policy & Legal Advice Centre, Београд, 2013, стр. 12.

¹¹ Мрвић-Петровић, Наташа, *Морална компонента спречавања корупције*, ур. Ћирић Јован, Борба против корупције – искуства и поређења, Институт за упоредно право, Београд, 2013., стр. 23 и 26.

¹² UNODC, *Пословање корупција и криминал у Србији – утицај корупције и осталих кривичних радњи на пословно окружење*, Извештај за 2013. годину, стр. 6.

така да је распрострањеност знатно виша у односу на регионални просек, док је учесталост пословног подмићивања скоро сразмерна са регионалним просеком.¹³

О облицима давања мита, иако је већ било речи, у наставку истраживања ове проблематике додатно ће се прецизирати.

У Републици Србији новац се најчешће даје као мито (45,2%) док се у региону новац даје у мањем броју случајева (око 36%), али остали облици давања мита су више заступљени у региону у односу на Србију, па је тако мито у облику хране и пића у Србији заступљено са 25,5%, док је у региону заступљено са 33,6%, мито у облику „услуга за услугу“ у Србији је заступљено са 6,7%, док је у региону заступљено са 10,6%. Мито у облику вредних предмета и других погодности у Србији заступљено са 2,6% док је у региону заступљено са 5,4%. Једино је давање мита у осталој роби скоро изједначено (Србија 21,7%, регион 21%).¹⁴

Разматрање ове проблематике сагледано је и према времену давања мита. Значај ове анализе је у томе што се у одређеној мери могу боље разумети мотиви давања мита. Имајући на уму изнето, првенствено се мисли на то да мито које је дато након пружене услуге може да се перципира као облик захвалности, о чему је већ било речи. Анализа података показује да од укупног броја датог мита у Републици Србији у највећем проценту (46,1%) је дато након пружања услуге, док је пре пружања услуге мито дато у 25,7% случајева. Поред ове две временске одређености, подаци указују да је 22,3% случајева мито дато у тренутку пружања услуге, а да је у 5,3% случајева део мита дат пре, а део после пружене услуге.¹⁵

Анализа Канцеларије показала је да у примању мита нису сви државни / јавни службеници „равномерно“ заступљени, тј. поједини се знатно чешће подмићују у односу на друге. Значај података који ће бити приказани најзначајнију улогу имају управо у планирању антикоруптивних мера.

Службена лица која најчешће примају мито су на позицијама јавних комуналних служби (15,4%), док мито најмање примају службеници на позицијама министарства / завода за социјалну заштиту (2,2%). Ови подаци када се упореде са подацима добијем из региона, види се да у региону најчешће примају мито службена лица која се налазе на позицијама царинских служби (6,4%), док мито најмање примају службеници на позицијама министарства / завода за социјалну заштиту, исто као и у Србији (1,7%). Поред указаног, упоредни подаци указују да службеници у сектору здравства су приближно изједначени по питању примања мита у Србији и региону (око 4,2%).¹⁶

Подаци који су анализирани од стране Канцеларије Уједињених Нација за питања дроге и криминала (UNODC) у овом концизнијем приказу значајни су не само због приказа распрострањености ове проблематике у Србији, већ и

¹³ *Ibid.*, стр. 16.

¹⁴ *Ibid.*, стр. 22.

¹⁵ *Ibid.*, стр. 25.

¹⁶ *Ibid.*, стр. 30.

због могућности да се на основу њих могу размотрити планови и стратегије на основу којих би се могла успоставити боља борба у превенцији корупције и мита на националном нивоу, што је од изузетног значаја посебно за јачање и развијање економског система државе.

Осврт на кривичноправну и другу законску регулативу у Републици Србији којом се уређује питање заштите од корупције

Пре него што се сагледа кривичноправно регулисање ове проблематике потребно је по хијерархијском редоследу првенствено указати на Устав Републике Србије¹⁷ који садржи норме о спречавању сукоба интереса, неспојивости функција, али и норме на основу којих су основане институције које се између осталог баве овом проблематиком (Државне ревизорске институције, Заштитник грађана и др). С обзиром да се ради о највишем правном акту државе којим се уређују најзначајнија питања, разумно је што се проблематика корупције уређује у овој мери.

Кривични законик Републике Србије¹⁸ у глави 33 предвиђа 12 кривичних дела против службене дужности и то: злоупотреба службеног положаја (члан 359), кршење закона од стране судије, јавног тужиоца и његовог заменика (члан 360), несавестан рад у служби (члан 361), противзаконита наплата и исплата (члан 362), ненаменско коришћење буџетских средстава (члан 362а), превара у служби (члан 363), проневера (члан 364), послуга (члан 365), трговина утицајем (члан 366), примање мита (члан 367), давање мита (члан 368) и давање службене тајне (члан 369). У досадашњем разматрању проблематике корупције и мита акценат истраживања је био само на неким од указаних кривичних дела, стога управо ће та кривична дела нешто ближе бити сагледана.

Кривично дело злоупотребе службеног положаја уређује се чланом 359. којим се предвиђа да службено лице које искоришћавањем свог службеног положаја или овлашћења или прекорачењем границе свог службеног овлашћења или невршењем своје службене дужности прибави себи или другом физичком или правном лицу неку корист, другом нанесе какву штету или теже повреди права другог, биће кажњено затвором од шест месеци до пет година. Истим чланом се још предвиђа да ако је извршењем овог дела прибављена имовинска корист у износу преко 450.000 динара, учинилац ће се казнити затвором од једне до осам година, док у случајевима када вредност прибављене имовинске користи прелази износ од 1.500.000 динара онда ће се учинилац казнити затвором од две до дванаест година.

Кривично дело примање мита уређује се чланом 367. којим се предвиђа да службено лице које непосредно или посредно захтева или прими поклон или другу корист или службено лице које прими обећање поклона или друге

¹⁷ Устав Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 98/2006

¹⁸ Кривични законик Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014

користи за себе или другог да у оквиру свог службеног овлашћења или у вези са својим службеним овлашћењем изврши службену радњу коју не би смело извршити или да не изврши службену радњу коју би морало извршити, казниће се затвором од две до дванаест година, док ће се казнити затвором од две до осам година у случају када службено лице изврши службену радњу коју би морало извршити или да не изврши службену радњу коју не би смело извршити. У случајевима када службено лице изврши неку од поменутих радњи у вези са откривањем кривичног дела, покретањем или вођењем кривичног поступка, изрицањем или извршењем кривичне санкције тада ће се оно казнити затвором од три до петнаест година. Истим чланом се предвиђа да када службено лице које после извршења, односно неизвршења већ до сада наведених службених радњи захтева или прими поклон или другу корист, казниће се затвором од три месеца до три године. Поред до сада указаног, истим чланом предвиђа се још да ће страном службено лице које учини неко од наведених дела овог члана, бити кажњено казном прописаном за то дело. Исто се односи и на одговорно лице у предузећу, установи или другом субјекту. У последњем ставу овог члана предвиђа се и мера одузимања примљених поклона на овај начин стечене имовинске користи.

Кривично дело давање мита уређује се чланом 368. којим се предвиђа да лице које службеном или другом лицу учини, понуди или обећа поклон или другу корист да би службено лице у оквиру свог службеног овлашћења или у вези са својим службеним овлашћењем извршило службену радњу коју не би смело извршити или да не изврши службену радњу коју би морало извршити или лице које посредује при оваквом подмићивању службеног лица биће кажњено затвором од шест месеци до пет година, док ће се казнити затвором до три године лице које службеном или другом лицу учини, понуди или обећа поклон или другу корист да службено лице у оквиру свог службеног овлашћења или у вези са својим службеним овлашћењем изврши службену радњу коју би морало извршити или да не изврши службену радњу коју не би смело извршити или ко посредује при оваквом подмићивању службеног лица. Наведене одредбе примењују се и у случајевима када је мито дато, понуђено или обећано страном службеном лицу или одговорном лицу у предузећу, установи или другом субјекту. На крају, чланом се предвиђа и да учуницац овог дела који је пријавио дело пре него што је сазнао да је оно откривено може бити ослобођен од казне.

Закон о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, корупције и других посебно тешких кривичних дела¹⁹ представља закон којим се уређује образовање, организација, надлежност и овлашћења државних органа и посебних организационих јединица државних органа, у циљу откривања, кривичног гоњења и суђења за кривична дела. Овај закон примењује се само за неколико кривичних дела која се односе на сузби-

¹⁹ Закон о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, корупције и других посебно тешких кривичних дела, Службени гласник РС, бр. 42/2002, 27/2003, 39/2003, 67/2003, 29/2004, 58/2004 - др. закон, 45/2005, 61/2005, 72/2009, 72/2011 - др. закон, 101/2011 - др. закон и 32/2013

јање корупције и то: кривична дела против службене дужности (злоупотреба службеног положаја; трговина утицајем; примање мита и давање мита), кривично дело злоупотреба положаја одговорног лица, кривично дело злоупотреба у вези са јавном набавком и кривично дело злоупотреба службеног положаја.

Законом о одузимању имовине проистекле из кривичног дела²⁰ предвиђају се услови, поступак и органи надлежни за откривање, одузимање и управљање имовином физичких и правних лица проистеклом из кривичног дела, а основни циљ овог закона је управо одузимање имовине прибављене корупцијом (проистекле из кривичног дела).

Поред до сада указаних закона, један од најзначајнијих закона којим се уређује област корупције је Закон о Агенцији за борбу против корупције.²¹ Овај закон представља законско утемељење за оснивање поменуте Агенције као самосталног и независног државног органа који је за обављање послова из своје надлежности одговоран Народној скупштини Републике Србије. Законом се између осталог уређују питања сукоба интереса (забрана вршења друге јавне функције; вршење функција у политичкој странци, односно политичком субјекту; обављање другог посла или делатности; обављање другог посла или делатности у време ступања на јавну функцију; обавеза пријављивања о постојању сукоба интереса; забрана оснивања привредног друштва или јавне службе за време вршења јавне функције и др), поклона (обавеза одбијања пријема поклона; обавеза обавештавања и вођење евиденције о поклону и забрана пријема поклона за повезано лице), пријављивање имовине (ванредно пријављивање имовине; регистар имовине и др), превенције копрупције, евиденција и заштита података и казнене одредбе.

Значајан закон за превенцију корупције је Закон о финансирању политичких странака²² који као основни циљ има уређивање извора и начина финансирања, евидентирања и контролу финансирања политичких активности политичких странака, коалиција и група грађана. Неспорно је да овај закон представља антикорупцијску меру посебно у области већ поменуте политичке корупције.

Потребно је указати још и на Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја²³ којим се уређују права на приступ информацијама од јавног значаја којима располажу органи јавне власти. Посебан значај овог закона је првенствено у додатном облику борбе против корупције управо због могућности приступа одређеним информацијама, али и због тога што је на основу овог закона установљен Повереник за информације од јавног значаја који представља самостални државни орган који је независан у вршењу своје надлежности.

²⁰ Закон о одузимању имовине проистекле из кривичног дела, Службени гласник РС, бр. 32/2013

²¹ Закон о Агенцији за борбу против корупције, Службени гласник РС, бр. 97/08, 53/10, 66/11-УС, 67/13-УС и 8/15-УС

²² Закон о финансирању политичких странака, Службени гласник РС, бр. 43/2011 и 123/2014

²³ Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја, Службени гласник РС, бр. 120/2004, 54/2007, 104/2009 и 36/2010

Закључна разматрања

Проблематика корупције представља веома комплексан проблем сваке државе, посебно оних које спадају у групу са ослабљеним или недовољно развијеним економским системом. Савремени погледи на корупцију указују да се она може посматрати и кроз призму организованог криминала јер се управо корупција јавља као пратећа делатност основних активности криминалне групе како би се постигло успостављање и ширење моћи.

Многе су околности које се могу сматрати за предуслове и узроке корупције, при чему се најчешће мисли на дисфункцијалном међусобном друштвеном односу којег најчешће изазивају неадекватан и неравномеран материјални развој и друштвена подела рада, услед чега настају неправедности у економској и политичкој сфери у оквиру једне земље.

Да би антикоруптивне мере могле дати ефекат, неопходно је сагледати појавне облике корупције. У овом истраживању, сагледани су поједини најзаступљенији појавни облици који су размотрени на примеру локалног нивоа управе из разлога јер се на овом нивоу грађани најчешће сусрећу са проблематиком корупције и самим тим она на њих има директне негативне ефекте.

Након разматрања ове проблематике са теоријског аспекта, у истраживању посебна пажња је посвећена и значајнијим статистичким показатељима корупције и мита као ужег појавног облика у Републици Србији са упоредним приказом истих података за регион Западни Балкан, како би се могло сагледати ефикасност досадашњих антикорупцијских мера.

У последњем делу овог истраживања начињен је осврт на кривичноправну и другу законску регулативу у Републици Србији којом се уређује питање корупције, а значај овог дела истраживања је у томе што су приказане актуелне антикорупцијске мере.

Закључци до којих се дошло након сагледавања проблематике корупције и мита као ужег појавног облика у Републици Србији се првенствено односе на неспоран негативан утицај на економски систем државе због стављања личног интереса испред интереса заједнице, али и због стварања несигурности за легитимно пословање посебно код страних улагача што може да створи значајне пословне проблеме на вишегодишњем плану.

Да ли се корупција може искоренити? Не, посебно не на нивоима где постоји могућност за дискреционим одлукама службеног лица, нпр. код запошљавања (утицај политичке странке, познаничке и родбинске везе посебно у мањим срединама), док би се само уз ефикаснију примену закона, акционих планова, транспарентности у раду и уз савестан и независан рад агенција које су основане за борбу против корупције, корупција могла у значајној мери смањити на највишим државним нивоима, али то захтева одређено време и константну контролу, што није лако за постићи посебно у економски кризним временима.

У разматрању предлога за спречавање корупције на основу домаће и стране праксе, дошли смо до закључка да не постоји ниједно решење са којим

се може гарантовати спречавање корупције, тј. генерално економског криминала, али свака адекватна мера у одређеној мери утиче на његову превенцију чиме се може смањити ризик овог облика криминала. Са већим бројем превентивних мера, у смислу доношења нових и допуна постојећих закона, предвиђањем и спровођењем националних планова и стратегија, формирањем независних агенција, одржавањем високог нивоа транспарентности у раду и др, стварају се услови који отежавају настајање економског криминала.

Поред изнетог, за спречавање корупције и генерално економског криминала, потребно је имати сарадњу са другим државама и међународним организацијама и пратити њихова искуства, а по потреби начинити и хармонизацију домаћег законодавства посебно ако постоји процена да одређене мере могу да имају позитивне ефекте. Затим, потребно је и радити на постизању и подстицању високог нивоа професионализма код лица на службеном положају кроз едукацију али и кроз економску стимулацију.

На крају, због комплексности ове проблематике, њено разматрање и проналажење ефикасних антикорупцијских мера је неопходно и са теоријског аспекта, што представља један од посебних циљева и доприноса овог рада.

Литература:

1. Bjelajac, Željko, *Organizovani kriminalitet – Imperija zla*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, 2013.
2. Bošković Aleksandar, Pavlović Zoran, *Special evidentiary actions in the function of combating organized crime in Serbia*, Journal of Easternneuropean criminal law, no. 1/2015, str. 40-57.
3. Dobovšek, Bojan, *Fenomenološka obeležja korupcije kroz prozmu delatnosti organizovanog kriminala*, ur. Bjelajac, Željko i Zirojević, Mina, *Organizovani kriminalitet – Izaзов XXI veka*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, 2012., str. 327-346.
4. Esadze, Londa, *Glosar termina u oblasti sukoba interesa i korupcije*, Policy & Legal Advice Centre, Beograd, 2013.
5. Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije, Službeni glasnik RS, br. 97/08, 53/10, 66/11-US, 67/13-US i 8/15-US
6. Zakon o oduzimanju imovine proistekle iz krivičnog dela, Službeni glasnik RS, br. 32/2013
7. Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, korupcije i drugih posebno teških krivičnih dela, Službeni glasnik RS, br. 42/2002, 27/2003, 39/2003, 67/2003, 29/2004, 58/2004 - dr. zakon, 45/2005, 61/2005, 72/2009, 72/2011 - dr. zakon, 101/2011 - dr. zakon i 32/2013
8. Zakon o radnim odnosima u državnim organima Službeni glasnik RS, br. 48/91, 66/91, 44/98-dr. zakon*, 49/99-dr. zakon**, 34/2001-dr. zakon, 39/2002, 49/2005-odluka USRS, 79/2005-dr. zakon, 81/2005-ispr. dr. zakona, 83/2005-ispr.dr. zakona i 23/2013-odluka US.
9. Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, Službeni glasnik RS, br. 120/2004, 54/2007, 104/2009 i 36/2010
10. Zakon o finansiranju političkih stranaka, Službeni glasnik RS, br. 43/2011 i 123/2014

11. ICAEW, *Business and economic crime in an international context*, ICAEW, London, 2010.
12. Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014
13. Lindgren, James, *The theory, history and practice of the bribery-extortion distinction*, Law review, vol. 141, University of Pennsylvania, 1993., str. 1695-1740.
14. Mrvić-Petrović, Nataša, *Moralna komponenta sprečavanja korupcije*, ur. Ćirić Jovan, Borba protiv korupcije – iskustva i poređenja, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2013., str. 21-30.
15. Stojiljković, Zoran, *Politička korupcija i slaba država*, Filozofija i društvo XXIV(1), 2013.
16. UNODC, *Poslovanje korupcija i kriminal u Srbiji – uticaj korupcije i ostalih krivičnih radnji na poslovno okruženje*, Izveštaj za 2013. godinu
17. Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/2006
18. Convention on the Bribery of Foreign Public Officials, www.oecd.org/corruption/oecdanti briberyconvention.htm, 12.02.2016.

CRIMINAL LEGAL FRAMEWORK FOR PROTECTION AGAINST CORRUPTION IN SERBIA

Summary: Corruption as an economic and political problem, represent negative social phenomena and it is more or less present in all countries of the world. The primary objective of this paper is that the review and discuss the most characteristic manifestations of corruption in the Republic of Serbia in order to identify its specific features, and then it could be affected on its reduction. Further in the paper a special attention was paid to the major statistical indicators of corruption in the Republic of Serbia with is comparative review with same data in the region of the Western Balkans, all in order to fully understand the current anti-corruption measures and their level of efficiency. Furthermore a reference was made to the criminal and other legislations in the Republic of Serbia that are governing the issue of corruption. The importance of this part of the research is that it shows the current anti-corruption measures. In the last part of the paper we have provided conclusions of the research about the issues which relate primarily to the negative impact on the economic system of the country, and after that we have proposed specific anti-corruption measures.

Key words: corruption, bribery, manifestations of corruption and bribery, legal protection against corruption, anti-corruption measures

ВЕЉКО М. ДЕЛИБАШИЋ*
Београд

УДК 343.8:342.7(4)
Монографска студија
Примљен: 01.01.2016
Одобрен: 21.01.2016
Страна: 227-138

ПОЈЕДИНИ АСПЕКТИ ПРИТВОРА И ОДЛУКЕ ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Сажетак: У раду се указује на поједине аспекте притвора, а пре свега на законитост лишења слободе, права лица лишеног слободе и неопходност хитног поступања у притворским предметима. Такође, скреће се пажња на потребу преиспитивања одлуке о лишењу слободе и детаљног образложења такве одлуке, а посебно се анализира опасност од понављања кривичног дела као основ за одређивање притвора. У раду се наводи већи број одлука Европског суда за људска права о питањима која се обрађују у овом раду, уз напомену да се овим одлукама успостављају стандарди који би морали да се поштују када је реч о мери којом се одузима основно људско право, право на слободу. На крају рада изводе се закључци, који се свode на констатацију да наша земља углавном поштује стандарде који су успостављени одлукама ЕСЉП, уз напомену да би, уместо притвора, требало чешће примењивати алтернативне мере за обезбеђење присуства окривљеног у кривичном поступку.

Кључне речи: притвор; лишење слободе; права ухапшеног; права окривљеног

Увод

Право на слободу и безбедност гарантовано је Уставом Републике Србије и Европском конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода, коју је наша земља потписала. Овим актима и Закоником о кривичном поступку предвиђа се одступање од права на слободу у виду притвора, па чињеница да се њима регулише притвор указује на то да је реч о изузетно важном питању.

Поред тога, судска пракса Европског суда за људска права (ЕСЉП) представља, или би требало да представља, један од кључних коректива и путоказ развоја кривично-процесног законодавства у националним оквирима. Стандарди који су успостављени тумачењем одредби Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода од стране суда обавезујући су за

* veljkodelibasic@mts.rs; + 381 64 1100-761

све државе потписнице, па је зато неопходно, приликом проучавања притвора, имати у виду и праксу овог суда.

Иначе, притвор представља посебан облик превентивног лишења слободе у току кривичног поступка, и ради се о најтежој мери којом се обезбеђује присуство окривљеног током кривичног поступка, али се том мером могу истовремено постизати и други циљеви, дозвољени или недозвољени (на пример, изнуђивање признања).¹

У питању је популарна мера за обезбеђење присуства окривљеног у кривичном поступку, којом се на најлакши начин решава дилема шта са окривљеним док траје кривични поступак, а да ли је тај најлакши начин уједно и најбољи, комплексно је питање. Као и у свим стварима, и код одређивања притвора потребно је наћи одговарајућу меру. Уколико се та мера не пронађе, једна од последица је пренасељеност затвора, односно пренасељеност затвора је можда највећи проблем кад је притвор у питању јер се притвореници морају одвојити од осуђених лица, а смештајни капацитети намењени овој категорији затвореника услед њиховог прекомерног броја углавном су недовољни. То онда ствара додатни низ проблема (Илић А, 2011: 252).

При томе треба имати у виду да притвор нема казни карактер и он свакако по својој процесној природи није оно што у пракси веома често фактички јесте, некаква квази казна, тежа казна од судски изречене казне, казна пре изрицања праве казне, нити аконтација казне. Он није, оно што у пракси такође често јесте, а не сме ни да се претвори у начин вршења притиска на осумњиченог да призна дело које му се ставља на терет (Организација уједињених нација, 2000: 9).

Законитост лишења слободе

Лишење слободе је, према изричитој законској норми, хапшење, задржавање, забрана напуштања стана, притвор и боравак у установи који се, у складу са Законом о кривичном поступку (члан 2. став 1. тачка 23), урачунава у притвор.

Када је реч о притвору он се може одредити само под условима предвиђеним у Законику о кривичном поступку и ако се иста сврха не може остварити другом мером. И једна и друга одредница представљају одређену врсту нормативног плеоназма. Наиме, јасно је да се притвор може одредити само на основу законских решења која регулишу ову област, имајући у виду да би и без посебног подсећања на то свако другачије поступање било незаконито.

¹ У предмету Окружног суда у Београду, Посебно одељење К. П. број 14/06, у коме је било 53 окривљених, истражни судија В. М. је одредио притвор свима који нису признали дело које им се ставило на терет (девет притворених лица је правноснажном пресудом ослобођено!), док је истовремено, све оне који су признали дело, пустио да се бране са слободе. Затим је током истраге укидао притвор, односно пуштао на слободу све оне који су накнадно признали дело, а оставио у притвору оне који су то одбили да учине, што свакако представља својеврсно изнуђивање исказа.

Такође, истицање изузетности одређивања притвора представља у извесном смислу понављање одредбе члана 189. став 1. Законика о кривичном поступку, имајући у виду да је и овде изричито наведено да ће орган поступка водити рачуна да се не примењује тежа мера ако се иста сврха може постићи блажом мером. Оправдање за ово, у извесном смислу прекомерно нормирање, може се пронаћи у жељи законодавца да још једном истакне потребу посебно опрезног поступања када је реч о притвору (Илић, 2012: 449).

Као и раније, основни услов за одређивање притвора јесте постојање основане сумње да је окривљени учинио кривично дело. За разлику од некадашњег Законика о кривичном поступку када овај услов сам по себи и није имао неки посебан смисао, јер се једноставно подразумевао онда када је кривични поступак већ покренут, с обзиром на то да се окривљени не би ни могао гонити а да не постоји основана сумња да је учинио кривично дело, сада овај услов има свој пуни смисао јер се истрага води на нивоу нижег степена сумње - основа сумње. То значи да ако се притвор одређује у истрази за коју је иначе, довољно да постоје основи сумње, мора истовремено постојати виши степен сумње, тј. основана сумња да је окривљени учинио кривично дело (Шкулић, 2014: 141).

Поред постојања основане сумње да је окривљени учинио кривично дело, за одређивање притвора, неопходно је да кумулативно буде испуњен један или више услова који су прописни чланом 211. став 1. тачка 1, 2, 3. и 4. Законика о кривичном поступку, а они постоје ако: 1) се окривљени крије или се не може утврдити његова истоветност или у својству оптуженог очигледно избегава да дође на главни претрес или ако постоје друге околности које указују на опасност од бекства; 2) постоје околности које указују да ће уништити, сакрити, изменити или фалсификовати доказе или трагове кривичног дела, или ако особите околности указују да ће ометати поступак утицањем на сведоке, саучеснике или прикриваче; 3) особите околности указују да ће у кратком временском периоду поновити кривично дело или довршити покушано кривично дело или учинити кривично дело којим прети; 4) је за кривично дело које му се ставља на терет прописана казна затвора преко десет година, односно казна затвора преко пет година за кривично дело са елементима насиља или му је пресудом првостепеног суда изречена казна затвора од пет година или тежа казна, а начин извршења или тежина последице кривичног дела су довеле до узнемирења јавноти које може угрозити несметано и правично вођење кривичног поступка.

Поред тога, у предлогу за изрицање мере безбедности обавезног психијатријског лечења јавни тужилац може предложити да се према окривљеном који се налази на слободи одреди притвор, поред основа из члана 211. Законика о кривичном поступку, и ако постоји оправдана опасност да би услед душевних сметњи могао да изврши кривично дело. Из овог произилази да је за одређивање притвора лицима против којих се води поступак за изрицање мере безбедности другачији од оног који је прописан чланом 211. став 1. тачка 3. Законика о кривичном поступку, односно није потребно да особите околности указују да ће у кратком временском периоду поновити кривично дело или до-

вршити покушано кривично дело или учинити кривично дело којим прети, већ је довољно да постоји оправдана опасност да би услед душевних сметњи могао да изврши кривично дело.² Зато је добро што је законодавац прописао, да ће пре одлучивања о одређивању притвора суд прибавити мишљење вештака (члан 524).

Права лица лишеног слободе

Законик о кривичном поступку кроз две одредбе прописује права окривљеног (члан 68) и права ухапшеног (члан 69), па се језичким тумачењем може доћи до погрешног закључка да ухапшени нема баш сва права која припадају окривљеном, јер се наводи да ухапшеном, поред неких, али не свих права, која има окривљени, припадају и друга права. Међутим, то, наравано, није тако, јер да би неко лице било лишено слободе, оно претходно мора да добије статус окривљеног (осумњичени, окривљени или оптужени),³ па самим тим, ухапшеном лицу припадају сва она права која припадају окривљеном, плус права која добија због чињенице да је реч о ухапшеном лицу.

Тако законик прописује (члан 68) да окривљени има право да:

- 1) У најкраћем року, а увек пре првог саслушања, подробно и на језику који разуме буде обавештен о делу које му се ставља на терет, о природи и разлозима оптужбе, као и да све што изјави може да буде коришћено као доказ у поступку. Када је реч о језику који окривљени разуме, спорно је ко и на који начин утврђује да ли окривљени разуме одређени језик. У пракси се може појавити озбиљан проблем али и злоупотребе овог права, јер држављанин Србије не мора увек да разуме српски језик, на пример, када се ради о српском држављанину који је рођен и цео живот провео у иностранству. Такође, у пракси се појавио озбиљан проблем с бошњачким језиком, јер су се, у великом броју предмета, држављани Србије изјаснили да не разумеју српски језик!? него само бошњачки, тражећи да им се у складу с Уставом и законом обезбеди тумач за бошњачки језик. Како у Србији, при министарству правде постоји само један тумач за бошњачки језик, ово је довело до великог броја предмета које није могуће судити јер суд није у могућности да окривљеном обезбеди преводиоца за бошњачки језик. Аргументовано се може бранити став да је у питању груба злоупотреба уставног и законског права. При решавању овог проблема мора се поћи од Устава Републике Србије (члан 199) који прописује да свако има право да користи свој језик у поступку пред судом, односно да незнање језика на коме се води поступак не сме бити сметња за остваривање и заштити људских права.
- 2) Ништа не изјави, ускрати одговор на поједино питање, слободно изнесе своју одбрану, призна или не призна кривицу. Имајући у виду да је орган поступка дужан (члан 68. став 2) да пре првог саслушања окривљеног поучи о правима из

² Ако се ради о лицу са душевним сметњама, по правилу ће бити искључена кривица, па се неће радити о кривичном делу, него о противправном делу одређеном у закону као кривично дело.

³ Осим у случају тзв. грађанског хапшења, које траје кратко време, јер се такво лице мора одмах предати надлежним државним органима, лице лишено слободе и формално има статус окривљеног, односно својство осумњиченог, окривљеног или оптуженог лица (у појам окривљеног улази и својство осуђеног, које није релевантно за овај рад).

члана 68. става 1. тач. 2) до 4) и тачка 6), то је уједно и право окривљеног, односно има право да буде поучен о својим правима. Зато се не може прихватити мишљење по којем, „када је у питању упозорење лицу лишеном слободе да све што изјави може бити употребљено као доказ против њега (може да буде коришћено као доказ у поступку, прим. аут.), по ставу Врховног суда Србије, ова ситуација се односи на изјаву осумњиченог лица коју би евентуално дало пре него што је саслушан у присуству браниоца, те уколико је оно дало исказ у присуству браниоца с којим је имало поверљив разговор, а записник не садржи констатацију о његовом праву да није дужан да изнесе своју одбрану и да на постављена питања не мора да одговара, одсуство те констатације не чини тај записник недозвољеним (Манојловић, 2008: 348-349)”. Наиме, оран поступка има дужност да упозори окривљеног и не може се ослободити те своје дужности, па чак ни тиме што је окривљеном омогућено једно сасвим друго право, право на поверљив разговор са браниоцем. Ово тим пре што бранилац, за разлику од органа поступка, нема обавезу да упозорава окривљеног, а може се догодити да то бранилац не уради из више разлога, на пример, несавесно обавља свој посао, није стручњак за кривично право па не зна за право окривљеног да буде упозорен, не жели да губи време упозоравајући клијента јер очекује да своју обавезу испуни орган поступка итд.

- 3) Да се брани сам или уз стручну помоћ браниоца.
- 4) Његовом саслушању присуствује бранилац. Поред тога што окривљени има право на браниоца, треба речи да постоје случајеви када он мора имати браниоца (члан 74), па уколико окривљени сам не ангажује браниоца, орган поступка ће му га поставити по службеној дужности. Тако на пример, окривљени мора имати браниоца ако је задржан или му је забрањено да напушта стан или је притворен - од лишења слободе, па до правноснажности решења о укидању мере. За ово питање важан документ је Директива о праву на приступ адвокату Европске уније, који доприноси развоју фер и ефикасног система заштите процесних права осумњичених у Европској унији. (Ogorodova; Spronken, 2014: 204).
- 5) У најкраћем могућем року буде изведен пред суд и да му буде суђено непристрасно, правично и у разумном року.
- 6) Непосредно пре првог саслушања прочита кривичну пријаву, записник о увиђају и налаз и мишљење вештака.
- 7) Да му се осигура довољно времена и могућности за припремање одбране.
- 8) Разматра списе и разгледа предмете који служе као доказ.
- 9) Прикупља доказе за своју одбрану.
- 10) Да се изјасни о свим чињеницама и доказима који га терете и да износи чињенице и доказе у своју корист, да испитује сведоке оптужбе и захтева да се, под истим условима као сведоци оптужбе, у његовом присуству испитују сведоци одбране.
- 11) Користи правна средства и правне лекове. С тим у вези, ЕСЈП у предмету *A and others v. The United Kingdom* истиче да судски поступак у којем се преиспитује законитост лишења слободе мора бити контрадикторан и осигурати расправу о свим спорним питањима, као и „једнакост оружја”, односно процесну равноправност странака. Законик о кривичном поступку предвиђа да се приликом одређивања притвора у контрадикторном поступку расправе спорна питања, али се у том процесном тренутку ипак не обезбеђује пуна процесна равноправност странака, односно „једнакост оружја”, јер браниоцу, по правилу, није омогућено да види цео спис.
- 12) Предузима друге радње када је то одређено Закоником о кривичном поступку.

С обзиром на то, да законодавац прописује (члан 69. став 1) да, ухапшени, поред права из члана 68. става 1. тач. 2. до 4. и тачка 6, има још нека права, могло би се закључити да ухапшени нема права из члана 68. став 1. тачка 1, 5, 7. до 12. и става 2, што би било погрешно. Тако на пример, управо ухапшени, који је уједно и окривљени, има право да у најкраћем року, а увек пре првог саслушања, подробно и на језику који разуме буде обавештен о делу које му се ставља на терет, о природи и разлозима оптужбе, као и да све што изјави може да буде коришћено као доказ у поступку, а ово право постоји тим пре, што се ради не само о окривљеном, већ и лицу које је лишено слободе.

Дакле, на основу члана 69. Законика о кривичном поступку ухапшени, такође, има право да:

- 1) Одмах на језику који разуме буде обавештен о разлогу хапшења. У односу на ово важно право ухапшеног, ЕСЈП у предмету *Saadi v. The United Kingdom* заузима став да је повређен члан 5. став 2. Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, јер је подносилац захтева први пут обавештен о стварним разлозима притварања када је већ био у притвору 76 сати, а то је морало бити урађено „у најкраћем року”.
- 2) Пре него што буде саслушан, има са браниоцем поверљив разговор који се надзире само гледањем, а не и слушањем.
- 3) Захтева да без одлагања о хапшењу буде обавештен неко од чланова његове породице или друго њему блиско лице, као и дипломатско-конзуларни представник државе чији је држављанин, односно представник овлашћене међународне организације јавноправног карактера, ако је у питању избеглица или лице без држављанства.
- 4) Захтева да га без одлагања прегледа лекар кога слободно изабере, а ако он није доступан, лекар кога одреди јавни тужилац, односно суд.

Такође, лице ухапшено без одлуке суда, односно лице ухапшено на основу одлуке суда које није саслушано, мора бити без одлагања, а најкасније у року од 48 часова, предато надлежном судији за претходни поступак или ако се то не догоди, пуштено на слободу. Занимљиво је рећи да ЕСЈП, због обавезе да води рачуна о свим земљама потписницама Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, у предмету *Mc Kay v. The United Kingdom* утврђује стандард да најдужи рок у којем ухапшено лице мора бити доведено пред судску власт износи четири дана, односно дупло дуже него што је то прописано Законом о кривичном поступку, који по овом питању свакако има примат у примени. Тачније, без обзира на стандард ЕСЈП, мора се поштовати рок од 48 часова.

Хитност поступања

Законик о кривичном поступку експлицитно прописује да је дужност свих органа који учествују у кривичном поступку и органа који им пружају правну помоћ да трајање притвора сведу на најкраће неопходно време и да поступају са нарочитом хитношћу ако се окривљени налази у притвору (члан

210. став 2). С тим у вези и ЕСЉП у предмету *Murray v. The United Kingdom* истиче да је циљ притварања напредовање у истрази, потврдом или негирањем конкретних сумњи на којима је лишење слободе засновано.

Поступање с нарочитом хитношћу огледа се у прекоредном заказивању радњи у притворским предметима, поступању и након редовног радног времена и у нерадне дане, као и у посебном старању о ефикасном одвијању поступака у овим случајевима. Хитност поступања у притворским предметима и ограничавање рокова трајања притвора законодавац, такође, намеће прописивањем рокова у којима се морају предузети одређене радње у овим поступцима, као и рокова максималног трајања притвора. (Илић, 2012: 450).

У пракси постоји озбиљан проблем који у битном онемогућава хитност у поступању због изјављивања жалби на решење о одређивању или продужењу притвора. Наиме, иако Законик о кривичном поступку прописује да се одлука о жалби доноси у року од 48 часова (члан 214 став 4), по правилу, се тај рок не поштује, нарочито у предметима у којима има више окривљених и бранилаца. До тога долази зато што се прво чека да сви окривљени и браниоци приме решење, затим да им истекне рок за изјављивање жалбе или да поднесу жалбу, па се тек онда предмет са свим жалбама шаље већу које једном одлуком одлучује о свим жалбама. За то време, које некада може да буде и двадесетак дана, јавни тужилац практично не може суштински да поступа по том предмету. Тиме се, прво, драстично прекорачује рок од 48 сати у коме би морала да се донесе одлука о жалби (оног окривљеног или браниоца који је решење примио први дан и одмах уложио жалбу), а, друго, онемогућава хитно поступање. Тако на пример, у предмету који води Више тужилаштво у Београду Кти број 467/15, полицијско задржавање је окривљенима одређено 26. 12. 2015, затим је притвор одређен 28. 12. 2015. решењем Вишег суда у Београду Кпп број 358/15, а о жалбама окривљених и бранилаца одлучено је тек 13. 1. 2016. године. Другим речима, у овом предмету није уопште поступано пуних 17 дана.

Такође, у основним судовима у Београду и Вишем суду у Београду, по правилу, хитност поступања у току истраге је озбиљно угрожена јер тужιοци имају на располагању просторију у којој саслушавају саокривљене и испитују сведоке и вештаке само један дан у недељи, па када се догоди да позвано лице не може тог дана да се одазове на позив, његово саслушање/испитивање се пролонгира најмање за седам дана. Проблем је још озбиљнији када у току истраге треба испитати велики број сведока, па уколико је, на пример, потребно пет радних дана, њихово испитивање, уместо пет радних дана, односно једне радне недеље, траје пет недеља, односно више од месец дана.

Преиспитивање лишења слободе и образложење одлуке о притвору

Решења о одређивању, а нарочито о продужењу притвора у пракси су често типска с мало или нимало стварних разлога за примену мере којом се озбиљно ограничавају права и слободе појединаца. Понегде су се могла срести

и образложења која указују на то да суд одређени законом предвиђени основ за притвор тумачи сувише екстензивно, а понекад чак и потпуно неправилно. То је довело до неприхватљиве ситуације у којој притвор суштински више личи на антиципирану казну, него на меру за несметано одвијање кривичног поступка (Илић, 2012: 450-451).

Да би се овакво поступање избегло, нужно је приликом сваког доношења одлуке о одређивању или продужавању притвора имати на уму како уставне, тако и одредбе Законика о кривичном поступку које говоре о изузетности ове мере и нужности њеног рестриктивног посматрања. Само тако ће се избећи ситуација да се притвор, иако формалним позивањем на законске одредбе, у суштинском смислу одређује и продужава мимо законом предвиђених услова (Илић, 2012: 451).

С тим у вези, ЕСЉП у предмету *Demirel v. Turkey*, истиче да судови не смеју заснивати своје одлуке на стереотипним разлозима и да морају навести разлоге који оправдавају даље продужење притвора, укључујући и све изнете аргументе обе стране, при чему окривљени и његов бранилац морају добити препис одлуке против које морају имати право жалбе. У овој одлуци се заузима и став да се у случају када је једини преостали разлог за продужење притвора страх да ће окривљени побећи и тиме избећи појављивање на суђењу мора наложити његово пуштање на слободу пре првостепене пресуде, ако се од њега могу добити додатна јемства да ће се појавити на суђењу.

Поред тога, ЕСЉП у предмету *Garcia Alva v. Germany* подсећа да надлежни суд мора испитати, не само сагласност са процесним захтевима прописаним у домаћем праву, већ и разумност сумње на којој се темељи хапшење и легитимност сврхе која се настоји постићи хапшењем и каснијим притварањем. Суд који разматра жалбу против притварања мора осигурати јемства судског поступка. Поступак мора бити контрадикторан и увек мора осигурати једнакост оружја између странака. Једнакост оружја, сматра овај суд, није осигурана ако је браниоцу спречен приступ списима докумената у истражном спису. У конкретном случају, подносилац захтева уопштено је информосан после хапшења о основама сумње и доказима против њега, као и о основама за притварање. Према мишљењу суда, окривљени је тешко могао ваљано оспорити поузданост таквог приказа, ако пре тога није упућен у доказе на којима се тај приказ заснива. То захтева да оптужени добије одговарајућу могућност да се упозна са изјавама и другим доказима.

Такође, ЕСЉП у предмету *Jablonski v. Poland* наглашава да су за оправдано продужење притвора након протекла одређеног времена потребна додатна образложења, као и да се сваки случај мора засебно ценити да би се одредио тренутак у којем оптужба мора доказати више од разумне сумње, односно пружити додатне разлоге да би окривљени остао у притвору.

Опасност од понављања кривичног дела

Притвор који би се одредио због постојања особитих околности које указују да ће окривљени учинити ново кривично дело или довршити покушано кривично дело, односно да ће учинити кривично дело којим прети, практично представља једну врсту наглашено превентивног лишења слободе окривеног у циљу одређене специјалне превентиве. Овај разлог би се евентуално могао доводити у питање са становишта његове усклађености са уставноправним одредбама, јер се у члану 30. став 1. Устава Републике Србије наводи да „лице за које постоји основана сумња да је учинило кривично дело може бити притворено само на основу одлуке суда, ако је притварање *неопходно ради вођења кривичног поступка*”. Може се поставити питање, да ли је превентивно деловање у односу на могуће ново, тј. неко будуће кривично дело окривљеног заиста у битној мери повезан са неопходношћу вођења кривичног поступка, што представља уставно ограничење (Шкулић, 2007: 594).

Начелно би се могло сматрати да могуће будуће кривично дело нема непосредне везе са кривичним поступком који се води због већ учињеног кривичног дела, а при томе би се посебно могла, са становишта уставноправних одредаба, довести у питање формулација да ће „окривљени учинити ново кривично дело”, јер би то онда практично значило или могло значити да се *a priori* претпоставља да је окривљени свакако учинио кривично дело које је предмет кривичног поступка, а то би онда било у директној супротности са претпоставком невиности садржаном, како у члану 3. Законика о кривичном поступку, тако и у члану 34. став 3. Устава Републике Србије, који прописује да се свако сматра невиним за кривично дело, док се његова кривица не утврди правноснажном одлуком суда. Међутим, сви ови наведени аргументи су ипак релативног значаја и недовољне тежине, тако да се и разлог за притвор садржан у члану 211. став 1. тачка 3. Законика о кривичном поступку може подвести под општу формулацију садржану у члану 30. став 1. Устава Републике Србије (Шкулић, 2007: 595). Томе треба додати да Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, чланом 5. став 1. тачка ц, дозвољава лишење слободе када се то оправдано сматра потребним како би се предупредило извршење кривичног дела.

Наиме, уколико би окривљени учинио кривично дело, без обзира на то да ли се ради о новом кривичном делу, довршењу започетог кривичног дела или чињењу кривичног дела којим прети, то би, у сваком случају, утицало негативно на вођење кривичног поступка који је у току, па се одређивањем притвора да се то спречи, поред превентивног деловања, штите и интереси започетог кривичног поступка. Зато се и ови разлози за притвор могу сматрати усклађеним са цитираном одредбом члана 30. став 1. Устава Републике Србије (Шкулић, 2007: 595).

Према неким мишљењима притвор се може, односно треба одредити не само због бојазни да ће учинилац кривичног дела поновити дело, него и онда када се његовом применом може пружити корисна заштита учиниоцу кри-

вичног дела од осветничког реаговања оштећеног или других лица (Merle, 1971: 569, цитат према Радуловић, 2009: 241). Овакав став се с правом критикује, уз констатацију да се на учиниоца кривичног дела не сме гледати само кроз призму кривице и одговорности, него му треба пружити и одговарајућу заштиту у случајевима када је изложен осветничкој опасности од стране оштећеног или његове родбине, односно пријатеља. Међутим, поставља се питање да ли тај облик заштите треба да буде стављање окривљеног у притвор, чиме би притварање окривљеног уследило због неких других разлога који се налазе ван личности окривљеног и изван интереса кривичног поступка и дезавуисало би оне гаранције које устав даје грађанима када је у питању стављање у притвор. Када би се ова опасност од осветничког реаговања у односу на окривљеног прихватила као основ за одређивање притвора, онда би то било одступање правде пред законом линча, што је неспојиво са данашњим развојем цивилизације (Радуловић, 2009: 241-242).

Закључак

Једно од основних људских права је право на слободу и оно се само изузетно може ограничити, када је то неопходно ради несметаног вођења кривичног поступка. Код нас је питање притвора одређено Уставом Републике Србије, Европском конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода и Закоником о кривичном поступку. Приликом решавања спорних питања која се односе на притвор морају се узимати у обзир одлуке Европског суда за људска права и стандарди који су овим одлукама успостављени.

Код нас су успостављени стандарди углавном у складу са стандардима које захтева ЕСЉП, а по неким питањима су постигнути виши стандарди, као што је то на пример, случај са стандардом да најдужи рок у којем ухапшено лице мора бити доведено пред судску власт износи четири дана, док је то код нас тај рок 48 сати. Међутим, и поред ове опште констатације, мора се нагласити да још увек у неким случајевима долази до озбиљних злоупотреба приликом одређивања или продужавања притвора, као и да се не поштују баш сви стандарди успостављени на темељу одлука ЕСЉП.

На крају, неопходно је рећи и то да се у нашој кривично-правној пракси недовољно одређују алтернативне мере. Код суда постоји једна врста устаљене праксе да се у образложењима решења о притвору среће став да се „притвор не може заменити ни једном другом мером”, али без навођења правих разлога. Правилним захтевима бранилаца за замену притвора другим мерама, судска пракса би могла да се унапреди. За сваку законом дозвољену заменску меру неопходно је да суд образложи због чега је није могуће применити у конкретном предмету или да такву меру одреди у случају изостанка разлога (Бељански, 2015: 25).

С тим у вези, ЕСЉП у предмету *Neumeister v. Austria* истиче да висина јемства треба бити у складу с циљем због којег се одређује, а то је појављива-

ње на суђењу, и да не сме имати казнену, ни компензацијску сврху. Наиме, суд сматра да настојање да се износ јемства веже искључиво за штету који је окривљени наводно нанео оштећеном није у складу са Европском конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода. Зато износ јемства мора начелно бити утврђен с обзиром на окривљеног, имовину којом располаже и на однос са особом која му пружа јемство, односно мора се водити рачуна о степену сигурности да окривљени, управо због могућности губитка имовине која је послужила као јемство, одустане од сваке жеље за бекством.

Литература:

1. Merle, Roger (1971): *La Liberte et la detention au cours de le' instruction dans la loi du 17. 7. 1970, Revue de sciense et de droit penal compare*, tome 26.
2. Ogorodova, Anna; Spronken, Taru (2014): *Legal Advice in Police Custody: From Europe to a Local Police Station, Erasmus Law Review Issue 4*, AK Meppel The Netherlands.
3. Beljanski, Vladimir (2015): *Alternativni pritvor u pravnom sistemu Srbije*, Beograd.
4. Ilić, Aleksandra (2011): *Prenaseljenost zatvora - fenomenološki i etiološki aspekti, Crimen*, II/2011, Beograd.
5. Ilić, P. Goran i dr. (2012): *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*, Beograd.
6. Manojlović, Sonja (2008): *Ljudske slobode i pritvor, Međunarodno krivično pravo i ljudske slobode*, Tara.
7. Organizacija ujedinjenih nacija (2000): *Ljudska prava i pritvor* (predov Silvija Panović-Đurić), Beograd.
8. Radulović, Drago (2009): *Krivično procesno pravo*, Podgorica.
9. Škulić, Milan (2007): *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*, Beograd.
10. Škulić, Milan (2014): *Krivično procesno pravo*, Beograd.
11. ESLJP, *Saadi v. The United Kingdom*, предмет број 13229/03, пресуда од 29. 1. 2008. године.
12. ESLJP, *A and others v. The United Kingdom*, предмет број 3455/05, пресуда од 19. 2. 2009. године.
13. ESLJP, *Mc Kay v. The United Kingdom*, предмет број 543/03, пресуда од 3. 10. 2006. године.
14. ESLJP, *Garcia Alva v. Germany*, предмет број 23541/94, пресуда од 13. 2. 2001. године.
15. ESLJP, *Demirel v. Turkey*, предмет број 39324/98, пресуда од 28. 1. 2003. године.
16. ESLJP, *Neumeister v. Austria*, предмет број 1936/63, пресуда од 27. 6. 1968. године.
17. ESLJP, *Murray v. The United Kingdom*, предмет број 14310/88, пресуда од 28. 10. 1994. године.
18. ESLJP, *Jablonski v. Poland*, предмет број 33492/96, пресуда од 21. 12. 2000. године.

SOME ASPECTS OF THE DETENTION AND THE DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Summary: The work points out some aspects of the detention, and first and foremost the legality of depriving of liberty, rights of persons deprived of liberty and the necessity of urgent treatment in detention cases. Also, it draws attention to the need to review the decision on being deprived of liberty and a detailed explanation of this decision, in particular the danger of the repetition of criminal acts as the basis for determining custody. This paper suggests a greater number of decisions of the European Court of Human Rights on issues discussed in this paper, noting that these decisions establish standards that must be respected when it comes to measures, which takes away the basic human right, the right of freedom. At the end of the work conclusions are made, stating that our country is generally adhered to standards that have been established by the decisions of ECHR, noting that instead of detention, alternative measures that secure the presence of the defendant in criminal proceedings, should be applied more often.

Key words: custody; deprivation of liberty; rights of persons arrested; the defendant's rights

ЈОКО ДРАГОЈЛОВИЋ*

Правни факултет за привреду и
правосуђе

Нови Сад

МИЛОШ СТАМЕНКОВИЋ

МУП РС

УДК 343.915

Монографска студија

Примљен: 01.02.2016

Одобрен: 26.02.2016

Страна: 239-249

ПРИТВОР ПРЕМА МАЛОЛЕТНИМ УЧИНИОЦИМА КРИВИЧНИХ ДЕЛА

Сажетак: У последње време, број извршених кривичних дела од стране малолетника у Републици Србији показује тенденцију стагнације - нема драстичних одступања, ако се посматра укупан број извршених кривичних дела и број учинилаца, из године у годину. Међутим, малолетници све чешће, своје криминалне „каријере“ започињу најтежим кривичним делима, посебно онима са елементима насиља и вандализма, напада на живот и тело вршњака уз изражену безобзирност и бруталност. У таквим околностима, као решење појављује се репресија и то управо она, која би, по слову закона, требало да буде изузетак. Притвор, који се само изузетно може одредити према малолетнику, постаје правило и то у свим оним случајевима када се малолетник појављује као извршилац неког тешког кривичног дела. Мере привременог смештаја део су могућности реаговања, па је оправдано питање да ли је притвор адекватна и скоро једина друштвена реакција у односу на малолетне преступнике!

Кључне речи: малолетник, притвор, мере привременог смештаја

Уместо увода

Наслови из медија „Затвори пуни малолетника“, „Клинац ножем секао редом“, „Малолетници бију, пуцају, краду“, „Спречена фејсбук туча основаца“ и сл., данас, све више потресају јавност. Црна хроника је затрпана шокантним текстовима о делинквентном понашању малолетника, који не презају ни од чега. Неустрашиви и готово бескрупулозни у жељи да буду лидери у свом друштву, малолетници се све чешће идентификују са „жестоким момцима“, који заузимају све више медијског простора, па управо ти „лажни хероји“ намећу свој, искривљени систем вредности, да све у животу може да се постигне брзо и лако, без много труда и напрезања. Нека врста статусног симбола младих данас јесте да бар једном буду у сукобу са законом, да се њихово име нађе у контексту неког криминалног догађаја, да се о њима пише и говори са страхом, стрепњом и дивљењем вршњака. У прилог томе, у наставку ће бити наве-

* jdragojlovic@pravni-fakultet.info

дена три, врло упечатљива примера малолетничког криминалитета, уз напомену да је у сва три случаја, према малолетницима био одређен притвор:

У марту 2013. године, у току ноћи, у Бечеју, малолетник старости 16 година, нанео је тешку телесну повреду свом вршњаку, која је за последицу имала смртни исход оштећеног. Најпре је дошло до вербалног, а затим и до физичког сукоба двојице малолетника, при чему је оштећени задобио најмање 15-20 удараца у пределу тела, главе и лица и то рукама и ногама од стране свог вршњака. Како је оштећени био физички слабији, у једном тренутку је изгубио свест и пао у бару са лицем у воду, где је и преминуо. Малолетни извршилац је напустио лице места.

У Економској школи „Светозар Милетић“ у Новом Саду, јануара 2014. године, двојица маскираних малолетника (старости 16 година) упали су у учионицу за време одржавања наставе. Без имало респекта према установи у којој се налазе, као и присутнима у истој, прекинули су наставу, пришли клупи у којој је седео малолетни оштећени и насрнули на истог дрвеним палицама. Оштећеном су задали више удараца по телу и рукама.

Септембра 2013. године, у једној новосадској улици, седамнаестогодишњак је напао свог вршњака и то тако што му је пришао с леђа и задао ударац српом. Срп се оштећеном забио у леђа, а потом је оштећени извадио срп и кренуо на нападача, који је, повлачећи се, пао на асфалт. Малолетник, који је првобитно био нападнут, сада постаје нападач, па задаје другом малолетнику више удараца у пределу тела и ногу.

Уопште о притвору

Притвор је најтежа мера за обезбеђење присуства окривљеног и несметано вођење кривичног поступка. У суштини притвор се састоји у лишењу слободе и притварању окривљеног на основу одлуке суда у ситуацијама када је то неопходно за вођење кривичног поступка и када за то постоје законски разлози.

После права на живот и забрану мучења, право на слободу је једно од основних људских права, ако не и најстарије људско право. Стога притвор представља најтежу и најстрожу меру за обезбеђење присуства окривљеног и несметано вођење кривичног поступка, којом се на најзначајнији начин задира у права и слободе појединца. Реч је о мери репресивног карактера, којом се окривљени лишава слободе кретања и која се најчешће спроводи у посебним притворским просторијама. Да је питање притвора и одређивања услова под којима он може бити одређен од изузетног значаја, говори и чињеница да је овај институт подведен и под уставну категорију. У том смислу Устав¹ Републике Србије посебне одредбе посвећује једино овој од свих мера предвиђених у Глави VIII, дајући им значај важног дела унутрашњег правног поретка.² Тако

¹ Устав Републике Србије, *Сл. гласник РС*, бр. 83/06.

² Павловић, З. (2010) Притвор, међународни стандарди и домаће право, *Педагошка стварност*, вол. 56, бр. 9-10, Педагошко друштво Војводине, Нови Сад, стр. 761.

су у члану 30 и 31 Устава, изричито предвиђени основни услови, процедура и надлежност за доношење одлуке о притвору, као и максимални рокови трајања притвора у појединим фазама поступка. Наведене одредбе представљају основни нормативни оквир када је реч о овој области у оквиру којег се крећу и решења предвиђена у Законнику о кривичном поступку³ (у даљем тексту: ЗКП) и Закону о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица⁴.

Када је реч о притвору, као облику лишења слободе и као мери за обезбеђење присуства окривљеног, током кривичног поступка, примењују се следећа основна правила:

- законитост и *ultima ratio* карактер овог облика лишења слободе у кривичном поступку – притвор се може одредити: а) само под условима предвиђеним у ЗКП-у и б) само ако се иста сврха не може постићи другом мером.
- хитни карактер притвора – дужност је свих органа који учествују у кривичном поступку и органа који им пружају правну помоћ да трајање притвора сведу на најкраће неопходно време и да поступају са нарочитом хитношћу ако се окривљени налази у притвору.
- обавезно официјелно укидање притвора – у току целог поступка притвор ће бити укинут чим престану разлози на основу којих је био одређен.⁵

Специфичности одредби о притвору у поступку према малолетницима

„Малолетник је лице посебне узрасне категорије и биопсихичких особина, које се разликује од деце и одраслих по степену социјалне, емоционалне и интелектуалне зрелости и свесности поступака и одговорности. Деле се на млађе малолетнике (лица која су навршила 14 а нису навршила 16 године) и старије малолетнике (лица која су навршила 16 а нису навршила 18 година).⁶ Малолетник припада старосној популацији интензивних биолошких, емоционалних, физичких и сексуалних промена, које су услов социјалног сазревања. У том периоду, манифестују се променљиви облици расположења; малолетник постепено интелектуално и социјално сазрева, усваја неке принципе понашања и вредности који одступају од схватања одраслих. Промене се одражавају на неспоразуме у породици и социјалној средини, услед чега малолетник често тражи излаз у неким асоцијалним понашањима која могу постати и модел трајније негативне идентификације. У том периоду и нека унутрашња психичка својства постају израженија: опструкција, агресивност, или (као друга

³ Законик о кривичном поступку, *Сл. гласник РС*, бр. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 и 55/14.

⁴ Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица, *Сл. гласник РС*, бр. 85/05.

⁵ Шкулић, М., (2014). Кривично процесно право, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, стр. 141; Бејатовић, С., (2014). Кривично процесно право, ЈП Службени гласник, Београд, стр. 212.

⁶ Павловић, З., (2015). *Кривично процесно право II*, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Нови Сад, стр. 157.

крајност) повлачење, депресија и изолација. У социјалном свету, све те промене, преламају се у форми сукоба генерација, односно сукоба вредности.⁷

Имајући у виду све ове специфичности, које се приписују личности малолетника, кривично право им даје посебан статус. Већ на овом месту ваљало би поставити питање: чиме се објашњава потреба за посебним положајем малолетника у кривичном праву, различитом од онога који је намењем пунолетним извршиоцима кривичних дела? У покушају да се понуди прихватљиво објашњење, требало би нагласити да је свако друштво заинтересовано за очување одређених вредности и да једна друштвено негативна појава као што је криминалитет, па и криминалитет малолетника, може озбиљно да угрози нормално функционисање државе. Стога, када је реч о малолетницима као учиниоцима кривичних дела законодавац настоји да пронађе нова средства, да уведе нове мере, а ако треба, обавља и радикалне промене закона, односно доноси се нова законска решења која су примерена овој категорији делинквената. Одавно је истакнуто да начин на који се поступа са малолетницима треба да представља највећу бригу законодавца. Сматра се, наиме, да једнако поступање са младима и одраслима не значи успешну заштиту друштва, већ, најчешће, представља већу штету него корист.

Кривичноправни статус малолетника код нас, регулисан је посебним законом, и то почев од 2005. године. Реч је о Закону о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица (у даљем тексту: ЗМ), који је почео да се примењује 1. јануара 2006. године. На тај начин, а у оквиру свестране реформе кривичног законодавства, извршене почетком овог века, начињен је велики искорак тако што су одредбе о малолетницима издвојене у посебан закон. Доношење овог закона недвосмислено значи да је домаћи законодавац прихватио тезу да је овде реч о посебној, заокруженој, аутономној целини, која имплицира низ изузетака и специфичних решења у односу на одредбе за пунолетне извршиоце.⁸ Једна од тих специфичности свакако јесте и карактер и трајање притвора у кривичном поступку према малолетницима.

Наиме, питање притвора је у толико још комплексније када је реч о малолетним учиниоцима кривичних дела, имајући у виду да сам ЗМ изричито прописује да се притвор према малолетнику може одредити само изузетно. Изузетност притвора потврђује и низ међународних докумената: Међународни пакт о грађанским и политичким правима, Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, Конвенција о правима детета, Стандардна минимална правила Уједињених нација за уређење малолетничког правосуђа (Пекиншка правила), Стандардна минимална правила Уједињених нација за мере алтернативне институционалном третману (Токијска правила), Правила Уједињених нација за заштиту малолетника лишених слободе, Смернице Уједињених нација за превенцију малолетничке делинквенције (Ријадске смернице), итд. За разлику од мера привременог смештаја малолетника прописаних

⁷ Бошковић, М. (2015). *Криминолошки лексикон*, Матица српска, Нови Сад, стр. 132.

⁸ Перић, О. (2007). *Коментар Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица*, Београд, ЈП Службени гласник.

чл. 66 ЗМ-а, притвор се предузима против малолетника, а не у његовом интересу, што се у многоне коси са идејом протекционизма малолетника у кривичном поступку, коју је кроз низ института прихватио и домаћи законодавац. Суштински, притвор не подразумева никакав посебан едукативни третман, нити се користи за прикупљање података о личности малолетника, па се слободно може рећи да је време које малолетник проводи у притвору „празан ход“.⁹

Недвосмислено се може закључити из одредбе чл. 67 ст. 1 ЗМ-а да је притвор изузетна мера обезбеђења присуства малолетника, те да судија за малолетнике има факултативну могућност да га одреди ако постоји неки од разлога предвиђених у чл. 211 ст. 1 тач. 1-4 ЗКП-а. Дакле, притвор у кривичном поступку према малолетнику никада не може бити обавезан, већ представља само изузетну могућност, јер наведена законска одредба ЗМ-а (чл. 67 ст. 1) изричито прописује да „...судија за малолетнике може одредити да се малолетник стави у притвор...“. Још једна специфичност притвора у малолетничком поступку огледа се у његовој супсидијарности.¹⁰ Наиме, „изузетно, судија за малолетнике може одредити да се малолетник стави у притвор, када за то постоје разлози из члана 211 ст. 1 ЗКП-а, ако се сврха, ради чијег је остварења притвор одређен, не може постићи мером привременог смештаја малолетника из чл. 66 став 1 ЗМ-а“. Дакле, према ставу законодавца, интенција је да се притвор одређује само онда када се одговарајућа сврха не би могла постићи неком од мера предвиђених чл. 66 ст. 1 ЗМ-а, односно, смештањем малолетника у прихватилиште, васпитну или сличну установу; стављањем малолетника под надзор органа старатељства или смештањем малолетника у другу породицу. Иако став 1 члана 67 ЗМ-а не прави разлику у односу на узраст малолетника („...да се малолетник стави у притвор...“), што значи да се притвор може одредити и према млађем и према старијем малолетнику, судска пракса, нарочито она старија, заузимала је став да код млађих малолетника (узраст од навршених 14 до ненавршених 16 година) примена притвора долази у обзир „у посве изузетним и нарочито оправданим случајевима“ (тако нпр. СВС, Су. 4/61). Још једна особеност притвора према малолетним учиниоцима кривичних дела у поређењу са притвором према пунолетним учиниоцима, огледа се и у трајању притвора. У припремном поступку, судија за малолетнике решењем одређује притвор према малолетнику, који може да траје најдуже тридесет дана (чл. 67 ст. 3 ЗМ). Из оправданих разлога, веће за малолетнике истог суда може продужити притвор за још месец дана (чл. 67 ст. 4 ЗМ), при чему се у пракси поставило питање ко све може предложити продужење притвора преко тридесет дана. Постоји доста уједначено становиште да то могу образложеним предлогом учинити судија за малолетнике или јавни тужилац за малолетнике (тако нпр. одлука СВС, Су. 4/61; за новију судску праксу видети одлуку ВСС, Кжм. ИИ 71/93). После окончања припремног поступка, који је завршен подноше-

⁹ Перић, О. *et al.*, (2008). *Политика изрицања кривичних санкција према малолетницима у Србији*, Центар за мир и развој демократије, Београд, стр. 44.

¹⁰ Илић, Г. *et. al.*, (2013). *Коментар Законика о кривичном поступку*, Београд, ЈП Службени гласник, стр. 344.

њем предлога за изрицање кривичне санкције из чл. 69 ЗМ, односно, од доношења предлога, притвор различито траје, при чему закон прави дистинкцију у зависности од тога да ли се ради о млађем или старијем малолетнику. У конкретном случају, различито се третирају ове две категорије малолетних учинилаца кривичних дела, па ако је реч о старијем малолетнику, притвор може да траје најдуже до шест месеци, а ако је у питању млађи малолетник, иста мера траје најдуже четири месеца (чл. 67 ст. 5 ЗМ-а). Најзад, уколико је у првостепеном поступку већ изречена мера упућивања у васпитно-поправни дом или казна малолетничког затвора, од изрицања ове мере, односно казне, притвор према малолетнику може трајати најдуже шест месеци (чл. 67 ст. 6 ЗМ), у ком случају закон не прави разлику у погледу трајања притвора у односу на млађе и старије малолетнике, што би евентуално требало кориговати, имајући у виду да се казна малолетничког затвора може изрећи само старијем малолетнику. У случајевима продужавања притвора по ставу 5 и 6 члана 67. ЗМ-а, веће за малолетнике је дужно да сваких месец дана испита да ли постоје разлози за притвор и да донесе решење о укидању или продужавању притвора (чл. 67 ст. 7 ЗМ-а). Дакле, у овом случају, веће за малолетнике контролише притвор према малолетнику по службеној дужности, при чему је дужно да посебно испита оправданост разлога за даље задржавање малолетника у притвору.

Урачунавање притвора је питање које је законодавац уредио тако да се време које је малолетник провео у притвору урачунава не само у казну малолетничког затвора, већ и у трајање две заводске васпитне мере¹¹, и то упућивања у васпитну установу и упућивања у васпитно-поправни дом (чл. 67 ст. 2 ЗМ), што није случајно, с обзиром да ове две васпитне мере, у основи значе лишење слободе малолетника, па је стога оправдано да се време, које је малолетник провео у притвору, урачуна у трајање тих васпитних мера. Важно је нагласити да се оваквим законским решењем не дира у релативну временску неодређеност наведених васпитних мера, јер се суд и даље, приликом њиховог изрицања, неће опредељивати за егактно утврђивање њиховог временског трајања, али ће зато приликом одлучивања о њиховој обустави или замени, узимати у обзир време које је малолетник провео у притвору.

У свему осталом, у погледу притвора према малолетницима, законодавац је предвидео сходну примену одговарајућих одредаба ЗКП-а, што опет не значи да ће се те одредбе дословце применити према малолетницима, већ оне морају бити уподобљене малолетницима, што је за очекивати у блиској будућности, када се коначно усклади актуелни ЗКП и сада важећи ЗМ, или, што је вероватније, донесе нови ЗМ, који ће већ бити усклађен са ЗКП-ом, који се сада примењује.

У ранијем излагању, као једна од карактеристика притвора у малолетничком кривичном поступку, издвојен је његов супсидијарни карактер. У том

¹¹ Више у: Драгојловић, Ј., Матијашевић, Ј., (2013). Основна обележја васпитних мера у Србији, *Право теорија и пракса*, вол. 30 бр. 4-6, Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад, стр. 47-58; Матијашевић, Ј. Драгојловић, Ј., (2013). Заводске васпитне мере у малолетничком кривичном праву Србије, *Безбедност*, вол. 55 бр. 1, Министарство унутрашњих послова, Београд, стр. 84-97.

контексту, посебан значај имају мере привременог смештаја малолетника прописане чл. 66 ст. 1 ЗМ-а, јер је законодавац предвидео да се притвор према малолетнику одређује само онда када се сврха ради чијег је остварења притвор одређен, не може постићи мером привременог смештаја. Дакле, јасно је да би у сваком, конкретном случају, предност требало дати мерама привременог смештаја, а не притвору као што је то случај у пракси. Ове мере представљају изузетно важно, али, у пракси суда ретко коришћено средство, које стоји на располагању, пре свих, судији за малолетнике и то у свим оним случајевима када је потребно издвојити малолетника из средине у којој је до тада живео или му пружити помоћ, надзор, заштиту или смештај. Док је готово цела стручна јавност сагласна у томе да притвор у односу на малолетнике представља „празан ход“, са друге стране, насупрот томе, мерама привременог смештаја одмах се делује на малолетнике у васпитно-корективном смислу. На пример, издвајајући малолетника из средине у којој је до тада живео, а која је негативно утицала на њега, у прихватилиште, васпитну или сличну установу, одмах се ради на остварењу одређених васпитних циљева, што је у случају притвора, потпуно искључено.

Мере привременог смештаја се могу сврстати у две групе: извесне подразумевају останак малолетника у „отвореној средини“, а друге боравак у некој установи. У прву групу, убрајају се: стављање под надзор органа старатељства и смештај у другу породицу. У другу групу, убрајају се: смештај малолетника у прихватилиште, васпитну или сличну установу.¹² Али, без обзира којој групи припадају, ове мере имају неколико заједничких особина. Прво, а како је то и у закону наглашено, суштински, реч је о мерама издвајања, односно, пружања помоћи, заштите или смештаја малолетника, с тим што се не подразумева да ће се за време њиховог трајања вршити испитивање личности малолетника.¹³ Друго, имајући у виду њихов основни задатак, оне нису кривичне санкције, иако постоје извесне подударности у називима. Треће, мере привременог смештаја нису временски одређене. Али, и поред тога, позивајући се на начело нарочите хитности у поступку према малолетницима, закључак би био да оне не би смеле дуго да трају, а посебно оне које подразумевају и ограничавање слободе кретања малолетника.

Имајући у виду да је чланом 66 ст. 3 ЗМ-а прописано да се трошкови смештаја малолетника исплаћују унапред из буџетских средстава и улазе у трошкове кривичног поступка, наведена одредба доприноси да се мере привременог смештаја у пракси ретко примењују, јер у већини случајева, трошкови кривичног поступка, када је у питању малолетник, падају на терет буџетских средстава (видети чл. 79 ЗМ-а). Још један разлог због којег се мере привременог смештаја ретко примењују у пракси јесте „техничке“ природе, а то је чињеница да на територији Републике Србије већина градова нема адекватна прихватилишта, нити васпитне или сличне установе за малолетнике, које је

¹² Стакић, Ђ. (2011). *Права деце лишене слободе*, Министарство правде Републике Србије, Влада Краљевине Норвешке, Београд, стр. 39.

потребно издвојити из дотадашње средине, што се најчешће и наводи у образложењу решења о одређивању притвора према малолетницима у делу у којем суд образлаже разлоге због којих се определио да према малолетнику одреди притвор пре него неку од мера из чл. 66 ст. 1 ЗМ-а. Међутим, међународни стандарди у поступању према малолетницима истичу да се овакви разлози сматрају недопустивим, пре свега због штете, коју време проведено у притвору, причињава малолетницима. Лишавање слободе малолетника требало би да буде крајња мера, да траје што краће, а њена примена да буде ограничена на изузетне случајеве.

Дакле, у постојећем ЗМ-у (чл. 66) постоје могућности да се, у току припремног поступка, уместо у притвор, малолетник упуту у васпитну установу, стави под надзор органа старатељства или да се смести у другу породицу. Такве могућности се, међутим, не користе или се користе веома ретко (на пример, у Вишем суду у Новом Саду, у току 2013. године, било је укупно 24 поступка у којима је према малолетницима одређиван притвор и ни један поступак у којем је примењена нека од мера привременог смештаја; иста ситуација се поновила и 2014. године, када је број тзв. „притворских“ предмета био још већи и износио 41). За то су подједнако одговорне како слабости система социјалне заштите, тако и неповерење судија за малолетнике да би мера привременог смештаја била адекватно спроведена. Управо из тих разлога, паралелно са неопходном реформом система установа социјалне заштите и услуга, требало би припремати терен за преузимање те алтернативне улоге у односу на притвор, који је изразито репресиван, и, са друге стране, више промовисати те нове могућности. Васпитно-поправни дом у Крушевцу, Заводи за васпитање деце и омладине у Београду и Нишу, могли би, уз адекватну подршку, направити одговарајуће адаптације својих програма како би могли обављати и ову значајну функцију.

У неким земљама, доста се експериментише са алтернативним програмима, а посебно добри резултати су постигнути са следећим програмима: Програми „Структурираног дневног боравака“ и „Програм дневног пријављивања и провере“; Програми „Кућног притвора“ и „Електронског праћења и надзирања“ и Специјализоване хранитељске породице. „Структуриран дневни боравак“ има емпиријски потврђен велики потенцијал као одлична алтернатива за притвор. Израз „структурирани“ подразумева да тај дневни боравак није само испразни „боравак“, већ да се у оквиру њега одвија жив, интензиван, веома разноврстан и, по развој малолетника, значајан програм активности. У неколико америчких држава, на основу резултата вишегодишњих студија, утврђено је да се овај вид алтернативе за притвор (*Secure detention*) показао убедљиво најефикаснијим. Близак овом је и „Програм дневног пријављивања и провере“, који се у основи састоји у томе да малолетник има обавезу да се лично јави (обично ујутру и увече) свом надзорнику који онда обави пригодан разговор са њим и нужне провере. Пријављивање може бити договорено на три пута (пре и после школе и увече), а постоји могућност комбиновања са одређеним саветодавним радом са малолетником. Један број држава у САД-у и Аустралији експериментише и са класичним „кућним притвором“ (који се код нас тренутно примењује приликом извршавања казне затвора у кућним условима, уз „наногицу“, код

пунолетних лица) у комбинацији са „електронским надзором“. И овде је интенција да се минимизира потпуно издвајање малолетника из породице и домицилне средине. Најзад, добро обучене, надзиране и подржаване (и наравно адекватно плаћене) специјализоване хранитељске породице (*Therapeutic foster families*), такође, преузимају знатан проценат малолетника који би били упућени у притворске јединице или су отпуштени из тих притворских јединица.

Резултати великог броја емпиријских истраживања недвосмислено показују да потпуна изолација без било каквог садржаја може имати озбиљне компромитујуће последице по развој малолетника, па уместо да „лечи“, изолација још више подстиче развој негативних аспеката у понашању малолетника. Чињеница да су далеко од очију јавности, „иза решетака“, да су њихова права често занемарена или чак отворено кршена, у великом броју случајева, изазива код малолетника тешку депресију, честа самоповређивања и покушаје суицида. Осим тога, боравећи у притворским јединицама, често и са пунолетним притвореницима, малолетници су у већој мери изложени насиљу, злостављању и занемаривању. Овде би требало подсетити и на оне малолетнике, који су за време боравка у притвору наставили да врше кривична дела (на пример, кривично дело злостављања и мучења чије су жртве били они, који су са њима делили ћелију). Дакле, дошли смо у ситуација да се почетни циљ – да се малолетник спречи у даљем вршењу кривичних дела, преобразио у своју супротност. Све ово неминовно оставља тешке последице по развој малолетника.

У Републици Србији, нажалост, не постоје наменски притвори за малолетнике. Уместо тога, малолетници се смештају у притворске јединице, које су изворно намењене пунолетним лицима и унутар којих се чине одређене просторне адаптације и програмске допуне. Оно што се истиче као озбиљна замеска и недостатак, односно изазов са којим се притвор суочава јесте, у првом реду, чињеница да су те установе намењене одраслима, да су кућни ред и распоред дневних активности прилагођени раду са одраслима, као и да са малолетницима ради особље које је обучавано да ради са одраслима и које већину свог радног времена проводи радећи са пунолетним притвореницима. У таквим условима, готово да је искључена свака могућност стварања „*child friendly*“ атмосфере на чему се посебно инсистира у оквиру међународних стандарда у овој области. Општи животни и социјално-васпитни услови у свим притворским јединицама су потпуно непримерени популацији малолетника, при чему ни један од постојећих притвора не пружа могућност посебне акомодације за малолетнице. Оно што би свакако била највећа замеска притворима, када су у питању малолетници, јесте чињеница да ни један од притвора не обезбеђује малолетницима, а према њиховом узрасту и развојним потребама, примерене васпитно-образовне програме. С обзиром да притвори нису намењени третману малолетника, већ њиховом чувању – задржавању, сходно томе, не постоје ни одговарајући програми психолошког саветовања, подршке и помоћи, а да не говоримо о узрасту примереним спортско-рекреативним и културно-забавним програмима. Такође, малолетни притвореници се често жале на прекомерну употребу средстава принуде у притворима, пре свега, гумене палице; као и на то да нису упознати са својим правима, обавезама, кућним

редом, жалбеним поступком и процедурама. Уз то, жалбе малолетних притвореника упућене су и на рачун недостатка независне, спољне инспекције (контакте са судијама за малолетнике често описују као врло ретке, крајње формализоване и испразне).

Закључак

Дакле, према садашњем стању ствари, малолетници у сукобу са законом, који су смештени у институције социјалне заштите и притворске јединице при Окружним затворима на територији Републике Србије, налазе се у изузетно деликатном положају, што је још израженије у ситуацијама када се малолетници налазе у притвору. Ни један, ни други систем установа нису потпуни, не обезбеђују адекватну заштиту, која би била примерена конкретної ситуацији, нити пружају могућност да се одмах започне са неким од едукативно-васпитних програма. Када су у питању малолетници, време је један од пресудних фактора за успех. Што је већи протек времена од извршења кривичног дела, па до извршења васпитне мере према малолетнику, мања је вероватноћа за позитиван исход и успех изречене мере. Ово је посебно изражено у ситуацији када је према малолетнику одређен притвор.

Препоруке за неутрализацију наведених слабости притвора у поступку према малолетницима, а у циљу унапређења поштовања права малолетника у притворима најпре би требало да буду усмерене ка изменама или барем прецизирању постојећих законских одредаба ЗМ-а, које се односе на притвор. У том контексту, требало би редефинисати сврху одређивања притвора према малолетницима и то тако да он не буде само притварање и чување малолетника, већ увод у васпитно-едукативни третман. Такође, требало би инсистирати на томе да се предност увек даје мерама привременог смештаја (претходно, обезбедити адекватне услове у постојећим установама социјалне заштите), па тек ако се не постигне успех неком од тих мера, упутити малолетника у притвор. У том смислу, ваљало би поради и на већој информисаности и едукацији свих професионалаца, који доносе кључне одлуке у систему малолетничког правосуђа, а посебно судија за малолетнике. Јасно је да све ове промене изискују и време, и вољу и значајна финансијска средства, али ако се има у виду циљ, који се жели постићи, онда заиста вреди начинити барем први корак у том правцу.

Литература:

1. Bejatović, S., (2014). *Krivično procesno pravo*, JP Službeni glasnik, Beograd.
2. Bošković, M. (2015). *Kriminološki leksikon*, Matica srpska, Novi Sad.
3. Dragojlović, J., Matijašević, J., (2013). *Osnovna obeležja vaspitnih mera u Srbiji*, *Pravo teorija i praksa*, vol. 30 br. 4-6, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad, str. 47-58.

4. Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 85/05.
5. Zakonik o krivičnom postupku, *Sl. glasnik RS*, br. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 i 55/14.
6. Ilić, G. et. al., (2013). *Komentar Zakonika o krivičnom postupku*, JP Službeni glasnik, Beograd.
7. Matijašević, J. Dragojlović, J., (2013). Zavodske vaspitne mere u maloletničkom krivičnom pravu Srbije, *Bezbednost*, vol. 55 br. 1, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Beograd, str. 84-97.
8. Pavlović, Z. (2010) Pritvor, međunarodni standardi i domaće pravo, *Pedagoška stvarnost*, vol. 56, br. 9-10, Pedagoško društvo Vojvodine, Novi Sad, str. 758-779.
9. Pavlović, Z., (2015). *Krivično procesno pravo II*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad.
10. Perić, O. (2007). *Komentar Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica*, JP Službeni glasnik, Beograd.
11. Perić, O. et. al., (2008). *Politika izricanja krivičnih sankcija prema maloletnicima u Srbiji*, Centar za mir i razvoj demokratije, Beograd.
12. Stakić, Đ. (2011). *Prava dece lišene slobode*, Ministarstvo pravde Republike Srbije, Vlada Kraljevine Norveške, Beograd.
13. Ustav Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 83/06.
14. Škulić, M., (2014). *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.

CUSTODY AGAINST JUVENILE CRIMINAL OFFENDERS

Summary: Lately, the number of criminal offenses committed by juveniles in the Republic of Serbia has a tendency of stagnation – there are no drastic deviations, if we consider the total number of offenses and number of offenders from year to year. However, juveniles more often start their criminal "careers" with most serious crimes, especially those with elements of violence and vandalism, attacks against life and body of their peers, with particular ruthlessness and brutality. In such circumstances, as a solution appears repression, the form of repression that, under the law, should be the exception. Custody, which can be determined towards the juveniles only exceptionally, becomes the rule in all cases where a minor is involved as executor of a serious criminal offense. Measures of temporary accommodation are part of the possibilities of reaction, and it is a legitimate question whether the custody is adequate and almost only social reaction in relation to juvenile criminal offenders.

Key words: juvenile, custody, measures of temporary accommodation

ПЕРЦЕПЦИЈА ПРОБЛЕМА БЕЗБЕДНОСТИ ОСУЂЕНИХ ЛИЦА НА ИЗДРЖАВАЊУ КАЗНЕ ЗАТВОРА

Сажетак: У раду су представљени резултати истраживање перцепције проблема безбедности осуђених лица на издржавању казне затвора. Узроком је обухваћено 120 лица који су казне издржавали на Затвореном одељењу Окружног затвора у Новом Саду. Анализа ставова вршена је применом посебно дизајнираног упитника који је кроз 15 ајтема утврђивао ставове према формалноправним оквирима одржавања безбедности и дисциплине, проблему насиља међу осуђеницима, проблему насиља према припадницима службе обезбеђења, као и према одређеним превентивним стратегијама датог контекста. Резултати истраживања упућују на неефективност постојећег законског оквира у погледу безбедносних изазова, присутност свих форми насиља у осуђеничком колективу, као и сложене мултипле изазове који се представљају пред службена лица у погледу сузбијања предметне појаве.

Кључне речи: Затвор, насиље, превенција, ставови

Увод

Казна затвора представља један од базичних модела друштвеног реаговања према прекршиоцима кривичноправних норми. Тоталитарне установе са врло прецизним уређењем које се у суштини заснивају на депривацији различитих слобода постављају се као турбулентни простор социјалне изолације и сегрегације, ретрибуције и коначно психо-педагошког третмана.¹

Опажањем рада затвора у Републици Србији стиче се утисак да установе овог типа примарно инсистирају на изолационом и казненом аспекту, уз наглашавање превенције безбедносних проблема. Ово и не чуди с обзиром на чињеницу значајне пребукираности смештајних капацитета и ограничености

¹ Игор Бојанић, Марин Мрчела, (2006). Сврха кажњавања у контексту шесте новеле Казненог закона, Хрватски летопис за казнено право и праксу, 13(2), стр. 431-449; Миленко Радоман, (2013). Пенологија и казнено извршно право, Београд; Горан Јованић, (2004). Problems in perpetration of long-lasting imprisonment infliction. Истраживања у дефектологији, (4), стр. 183-196.

доступних ресурса, односно, особености групног контекста смештаја хетерогене групе осуђених лица оптерећених бројним психолошким и психијатријским проблемима.²

Субкултура базирана на неформалној хијерархији вишеструко је мапирана као склона насиљу, како унутар групе самих осуђених лица, тако и према лицима ангажованим у служби обезбеђења. Психолошко, физичко па и сексуално насиље отуда се запажа у радовима бројних аутора, као врло важан безбедносни изазов.³

На другој страни, стресогени контекст рада у пеналним условима неретко доводи до прекомерне употребе средстава принуде од стране службених лица.⁴ Поменути проблем прекобројности, тенденције осуђених лица да померају васпитне и безбедносне границе, али и аутократски ставови службе обезбеђења идентификовани су као варијабле које могу утицати на појаву неоправданог физичког насиља, па и тортуре над осуђеним лицима.

О озбиљности датог проблема сведоче и резултати различитих студија спроведених у међународном и регионалном оквиру. Тако рецимо Волф и сарадници на узроку од 7.221 осуђеног мушкарца и 564 осуђене жене идентификују преваленцу напада међу осуђеницима у распону од 129 до 346 на 1000, односно преваленцу напада осуђеника према припадницима службе за обезбеђење у распону од 83 до 321 на 1000.⁵

Сличне резултате представљају и Стукман-Донсон и Струкман-Донсон који на узроку од 7.032 осуђена лица и 1.936 лица ангажованих у служби обезбеђења налазе врло високу учесталост сексуалног насиља у пеналним установама. Тако дати аутори налазе да је 21% осуђеника имало најмање једну епизоду искустава сексуалног насиља током издржавања казне, где је 7% испитаника било силовано у установи у којој актуелно издржава казну.⁶

Озбиљност безбедносних проблема нотирана је и у истраживањима спроведеним у региону. Михоци тако анализирајући дати оквир у хрватским затворима налази да се годишње евидентира у просеку око 250 физичких сукоба између осуђеника. При томе треба имати на уму да су датом статистиком обухваћени само они најрадикални случајеви, који су по правилу праћени те-

² Nebojša Macanović, (2007). Formal and informal systems in prison. *Temida*, 10(4), str. 57-61.; Fazel, S., Bains, P., & Doll, H. (2006). Substance abuse and dependence in prisoners: a systematic review. *Addiction*, 101(2), str. 181-191.; Baillargeon, J., Binswanger, I. A., Penn, J. V., Williams, B. A., & Murray, O. J. (2009). Psychiatric disorders and repeat incarcerations: the revolving prison door. *American Journal of Psychiatry*, 166(1), str. 103-109.

³ Lahm, K. F. (2009). Inmate Assaults on Prison Staff A Multilevel Examination of an Overlooked Form of Prison Violence. *The Prison Journal*, 89(2), str. 131-150.; Patrick, S. (1998). Differences in inmate-inmate and inmate-staff altercations: Examples from a medium security prison. *The Social Science Journal*, 35(2), str. 253-263.

⁴ Garland, B. (2002). Prison treatment staff burnout: Consequences, causes and prevention. *Corrections Today*, 64(7), 116-121.; Bowker, L. H. (1980). *Prison victimization*. New York: Elsevier.

⁵ Wolff, N., Blitz, C. L., Shi, J., Siegel, J., & Bachman, R. (2007). Physical Violence Inside Prisons: Rates of Victimization. *Criminal justice and behavior*, 34(5), str. 588-599.

⁶ Struckman-Johnson, C., & Struckman-Johnson, D. (2000). Sexual coercion rates in seven Midwestern prison facilities for men. *The Prison Journal*, 80(4), 379-390.

лесним повредама, док је тамна бројка застрашивања и непријављених случајева насиља драстично виша.⁷

Важне податке у овом контексту представљају и Ковчо-Вукадин и Михоци. Наиме, дати аутори анализирајући 99 напада на службене особе у хрватском пеналном систему, посебно наглашавају изложеност припадника службе обезбеђења, те упућују да се напади најчешће дешавају приликом упозорења или одбијања наредбе, те кршења кућног реда.⁸

Коначно, осврнувши се на национални оквир ваља поменути и допринос Јованића (2014) који је на узорку од 184 осуђена лица у четири установе за извршење кривичних санкција утврђивао степен депривације сигурности осуђених лица. Тако резултати дате студије упућују да је 15% осуђених лица искусило низак степен, 56 % повишен степен, а 28% висок степен депривације сигурности.⁹

Управо у контексту претходних напомена постављају се и циљеви овог рада. Наиме, аутори ће у даљем тексту представити резултате истраживања које се односи на анализу ставова осуђених лица у погледу перцепције безбедносних проблема током издржавања казне затвора. Поред осврта на процедуралне и формално правне оквире категоризације и смештаја осуђених лица, у раду ће се посебна пажња посветити проблему насиља међу самим осуђеницима, затим проблему насиља осуђеника према службеним лицима, те повратно односу службе обезбеђења и применама мера принуде. Коначно, сегмент истраживања биће посвећен превентивним опцијама у овом контексту, као и перцепцији ризика који се тиче заразних болести у пеналним условима.

Методологија истраживања

Истраживање је спроведено на узоку од 120 осуђених лица која се налазе на издржавању казне затвора у Окружном затвору у Новом Саду. Сва лица обухваћена узорком категорисана су у В-1 или В-2 групу Затвореног одељења, а осуђена су за разноврсна кривична дела. Од тог броја 40 (33,3%) лица актуелну казну издржавало је због почињеног имовинског деликта (крађа, тешка крађа), 30 (25%) кривична дела са елементима насиља (разбојништво, разбојничка крађа, изнуда, принуда, лака и тешка телесна повреда, насиље у породици, насиље на спортским приредбама), 10 (8,3%) лица казну је издржавало због почињеног кривичног дела против брака и породице, а које не подразумева примену насиља, 10 (8,3%) лица било је осуђено због кривичног дела против привреде, а 30 (25%) лица због кривичног дела против здравља људи. Од укупног броја испитаника обухваћених узором 98,6% (N=118) чине криминолошки повратници, док су само два лица (1,4%) првопреступници. У једнаком уделу, против 98,6% лица воде се нови кривични поступци. У погледу степена

⁷ Miroslav Mihoci, (2006). Sigurnost kaznionica i zatvora. Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, 13(2), str. 879-905.

⁸ Vukadin Kovčo, I., & Miroslav Mihoci, (2010). Nasilje u penalnim ustanovama. Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, 17(1), str. 333-367.

⁹ Goran Jovanić, (2014). Sigurnost u zatvoru. Specijalna edukacija i rehabilitacija, 13(2), str.141-172.

ризика 9 (7,5%) лица је идентификовано са средњим степеном ризика, док су остала лица идентификована у високим партицијама. Коначно, 11 (9,1%) категорисано је у В-2 групу, док је 109 (90,9%) лица категорисано у В-1 групу. Просечна старосна доб лица обухваћених истраживањем је 31 година старости.

Инклузивни критеријум, приликом одабира узорка подразумевао је да су испитаници били на издржавању казне најмање шест месеци пре анкетања, не рачунајући период притвора и боравка у Пријемном одељењу.

Прикупљање података вршено је посебно дизајнираним упитником. Валидација упитника остварена је кроз фокус групу коју су чинили професори Правног факултета за привреду и правосуђе у Новом Саду. Тако поред основних демографских података који се прикупљају у првом делу инструмента, други део садржи 30 ајтема са тврдњама које се тичу проблема категоризације лица, перцепције оправданости покретања дисциплинских поступака и применености дисциплинских кажњавања, примене мера принуде од стране осуђених лица, као и насиља међу самим осуђеним лицима. Испитаници, обухваћени истраживањем, своје одговоре, односно ставове исказивали су на петостепеној Ликертовој скали, са одговорима у распону од нимало се не слажем, до потпуно се слажем. Са циљем поштовања економичности рада у раду су приказани ставови само на 15 најрепрезентативних ајтема.

Прикупљени подаци подвргнути су квантитативној и квалитативној анализи. У оквиру квантитативне анализе израчунати су дескриптивни статистички показатељи (фреквенције, проценти и средње вредности), након чега су примењене методе статистичког закључивања (хи-квадрат тест). Статистичка обрада прикупљених података вршена је применом статистичког програма СПСС 19. Са циљем поштунијег разумевања добијених резултата спроведен је и семиструктурирани интервју на теме које су у вези са предметним ајтемима.

Резултати истраживања

Резултати спроведеног истраживања подељени су у неколико сегмената. Тако су испитаници у првом делу одговарали на тврдње које се тичу ставова према Одлуци о програму поступања. На ајтему број 1 исказивали су одговоре у односу на тврдњу *„Категоризација и смештај лица на затворено одељење нису извршени сходно стварном безбедносном ризику који осуђеник представља“*. У вези са предметним ајтемом 111 (92,5%) лица исказало је ставове потпуног или делимичног слагања, док је 9 (7,5%) испитаника изнело неодређене ставове. При томе утврђена средња вредност на нивоу целокупног узрока идентификована је на нивоу од 4,85.

Утврђујући везу између исказане валенце ставова и независних варијабли није утврђена статистичка веза посматрано у односу на групу у коју је лице категорисано, идентификовани степен ризика, кршење дисциплинских правила, као ни природу извршеног кривичног дела. Дата природа везе није утврђена ни у погледу година старости осуђених лица.

Ставови на ајтему 2 исказивани су у односу на тврдњу *„Бодови добијени применом Упитника за брзу процену осуђених лица на казну до и три године*

не сведоче верно о безбедносном ризику које осуђено лице представља“. Поново, у односу на дату тврдњу приметан је висок консезус испитаника, где је утврђено да је 107 (89,16%) испитаника исказало тврдње делимичног или потпуног слагања, 4 (3,3%) исказало не неодређене ставове, док 9 (7,5%) осуђених лица није било сагласно у погледу нерелијабилности примењеног инструмента. Посматрано на нивоу средње вредности приметна је снажна валенца слагања са утврђеном вредношћу од 4,80.

Утврђујући вредности хи-квадрата нису утврђене статистички значајне разлике у односу на горе поменуте независне варијабле. Тек статистички сигнификантним поставља се веза у односу на утврђени степен ризика ($\chi^2(1) = 12.284$, $p < .01$, Cramer's $= .576$), при чему су сви испитаници са средњим степеном ризика изнели ставове неслагања у односу на предметну тврдњу садржану на ајтему 2.

Табела 1. *Перцепција објективности процене и ефективности дисциплинских санкција*

	Н	Средња вредност	Стд. девијација
Ајтем 1 - Објективност категоризације лица	120	4.85	.339
Ајтем 2 - Релијаблинсто Упитника за процену	120	4.80	.251
Ајтем 3 - Оправданост дисциплинских пријава	120	3.45	.302
Ајтем 4 - Ефективност дисциплинских санкција	120	3,76	.042

Ајтем број 3 садржао је тврдњу „Дисциплинске пријаве се пишу за ситуације које не ремете функционисање и дисциплину у установи“. За разлику од претходно представљених резултата на датом ајтему примените су извесне неуједначености. Тако је посматрано на ниову обухваћеног узрока 79 (65,8%) испитаника изнело тврдње делимичног или потпуног слагања, 5 (4,16%) испитаника није имало јасно опредељен став, док је 36 (30%) изнело тврдње делимичног или потпуног неслагања. Добијени резултат исказан је средњом вредношћу на ниову 3,45.

Утврђивањем хи-квадрата статистичка веза није утврђена у односу на групу у коју је лице категорисано, идентификовани степен ризика, као ни природу извршеног кривичног дела. Наведена веза није утврђена ни у погледу година старости осуђених лица. Ипак, ставови слагања осуђених лица доведени су у статистичку везу са дисциплинским кажњавањем, при чему, очекивано, сва лица која су дисциплински санкционисана износе ставове слагања са изнетом тврдњом на предметном ајтему ($\chi^2(1) = 13.233$, $p < .01$, Cramer's $V = .555$),

Наредни ајтем садржао је тврдњу „Законом предвиђене дисциплинске санкције током издржавања казне не утичу битно на промену понашања осуђених лица и дисциплину на блоку“. Анализом добијених резултата поново су приметни неуједначени одговори. Тако 80 (66,6%) испитаника износи ставове делимичног или потпуног слагања док 1 (0,83%) нема јасно опредељен став. Коначно, 39 (32,5%) испитаних лица изнело је став сходно коме се законом предвиђене дисциплинске санкције могу сматрати ефективним у контексту одржавања безбедности и дисциплине у затворима. Добијени резултат исказан је средњом вредношћу на ниову 3,76.

Као и у претходном случају статистички значајна веза утврђена је у односу на варијаблу дисциплинског кажњавања ($\chi^2(1) = 8.665, p < .01$, Cramer's $V = .449$) где су лица која су дисциплински санкционисана практично у целости изнела ставове слагања са изнетом тврдњом о неефекитвности наведених мера. Иста валнеца ставова и природа статистичке везе утврђена је и у односу на природу почињеног кривичног дела ($\chi^2(1) = 4.00, p < .05$, Cramer's $V = .14$), где су доминантно ставове слагања на предметном ајтему износила лица осуђена за насилна кривична дела.

У погледу безбедносног потенцијала који носе различите дисциплинске санкције осуђена лица су исказивала ставове на ајтему 5. Тако су лица износила ставове у погледу ефективности примене укора, ограничења или забране примања пакета до три месеца, одузимања додељених проширених права и погодности, ограничења или забране располагања новцем у заводу до три месеца и упућивања у самицу у слободно време или током целог дана и ноћи, а према тврдњи „Наведене мере могу се сматрати ефикасним у погледу одржавања безбедности и дисциплине на блоку“.

Анализом добијених резултата, посматрано на ниову средњих вредности запажа се да осуђена лица законом предвиђене дисциплинске мере не сматрају ефективним у безбедносно и дисциплинско корективном смислу. Наиме, када је у питању мера укора, ограничења или забране примања пакета до три месеца, одузимање додељених проширених права и погодносит, као и ограничење или забрана располагања новцем у заводу практично сви испитаници су изнели ставове сходно којима наведене мере не остварују очекиване резултате. О овоме сведочи и средња вредност која иде у распону од 1.13 до 1.20. Тек нешто виши ниво средње вредности, односно ставови који упућују на позитивну оцену ефективности законом предвиђених мера односе се на упућивања у самицу, а о чему сведочи средња вредност на ниову 3.02.

Табела 2. Ставови о ефективности дисциплинских мера у погледу одржавања безбедности

Ајтем – 5	Н	Средња вредност	Стд. девијација
Укор	120	1.15	.319
Ограничење или забрана примања пакета до три месеца	120	1.20	.151
Одузимање додељених проширених права и погодности	120	1.09	.202
Ограничења или забране располагања новцем у заводу	120	1.13	.103
Упућивање у самицу у слободно време или током целог дана и ноћи	120	3.02	.205

Када је у питању утврђивање везе између зависних и независних варијабли није утврђена статистички значајна веза у односу на групу у коју је лице категорисано, идентификовани степен ризика, кршење дисциплинских правила, старост осуђених лица, као ни природу извршеног кривичног дела.

Ипак, када су у питању посебне мере попут смештаја под појачани надзор (ОПН), приметни су значајно другачији резултати. Наиме, 95 (79,16%) испитаника изнело је ставове сходно којима се се делимично или потпуно слажу са тврдњом да је одређивање мере боравка у ОПН-у ефикасно у погледу одржавања безбедности и дисциплине. 8 (6,6%) није имало јасно дефинисан одговор, а само 17 (14,16%) је сматрало наведену меру неефикасном. О овоме сведочи и просечна вредност од 4,21 исказна у односу на тврдњу *„Изрицање мере ОПН-а значајно утиче на корекцију понашања осуђених лица и одржавање безбедности и дисциплине“*. Анализом хи-квадрата није потврђена статистички значајна веза независних варијабли и ставова исказаних на предметном ајтему.

Табела 3. Ставови о ефективности посебних мера и мера принуде

Ајтем 6	Н	Средња вредност	Стд. девијација
Смештај под појачани надзор	120	4.21	.319
Мере принуде	120	2.58	.214

Ајтем 7 садржао је изјаву *„Служба обезбеђења неоправдано и прекомерно примењује мере принуде према осуђеним лицима“*. Тако је на анализираним узорку утврђено да 92 (76,6%) испитаника износи ставове делимичног или потпуног неслагања, 12 (10%) лица износи неопредељене ставове, а 16 (13,3%) ставове делимичног или потпуног слагања. Посматрано у истој равни доминантни ставови неслагања исказани су и на нивоу средње вредности од 2,58. Анализом хи-квадрата статистички сигнификантна веза утврђена је само у односу на категорију лица која су осуђена за кривична дела против здравља ($\chi^2(1) = 4.20, p < .05$, Cramer's $V = .17$), док друге посматране независне варијабле нису доведене у везу са исказним ставовима. Тако дата група осуђених лица чешће износи ставове слагања са наведеном тврдњом уз елаборације о постојању тортуре.

Други део истраживања односио се на перцепцију различитих варијабли које су у вези са безбедносним проблемима унутар групе осуђених лица. Тако је ајтем 8 садржао три изјаве, а с обзиром на различите облике насиља *„Физичко/психичко/сексуално насиље међу осуђеним лицима представља велики проблем током издржавања казне затвора“*. Статистичком анализом представљени су доста хетерогени резултати. О овоме сведоче и различите средње вредности, при чему када је у питању сексуално насиље испитаници су исказали доминантно ставове неслагања са предметном тврдњом и то 91 (75,83%), а што је репрезентовано средњом вредношћу од 1,5. Када је у питању психолошко насиље, а које је укључило претње, увреде и одузимање пакета и гардеробе без примене силе већина испитаника 85 (70,83%) исказала је ставове делимичног или потпуног слагања, уз утврђену средњу вредност на нивоу од 3,96. Коначно, када је у питању физичко насиље приметни су слични резултати при чему је 73 (60,83%) испитаника исказало делимично или потпуно слагање уз утврђену средњу вредност од 3,67. Раније поменуте независне варијабле нису доведене у статистички сигнификантну везу са исказним ставовима.

Табела 4. *Перцепција појединих врста насиља у пеналним условима*

Ајтем 8	Н	Средња вредност	Стд. девијација	Слагање	Неодређено	Неслагање
Физичко насиље	120	3.67	.311	73 (60.8%)	29 (24,1%)	18 (15%)
Психолошко насиље	120	3.96	.212	85 (70,8%)	21 (17.5%)	14 (11.6%)
Сексуално насиље	120	1.51	.102	13 (10.8%)	16(13.3%)	91 (75.8%)

Ајтем 9 такође је садржао више изјава, а с обзиром на перцепцију различитих варијабли које утичу на чешћу појаву насиља. Тако су осуђена лица исказивала ставове у односу на постојање пребукираности соба и велики број лица на блоку, велики број зависника, велики број лица са психијатријским проблемима, припадност навијачким групама, недозвољену трговину и злоупотребу лековима, злоупотребу алкохола, коцкање и сиромаштво. На истом ајтему осуђена лица су исказивала ставове у односу на тврдње о утицају ранијих сукоба ван установе на учесталост насиља, постојање породичних проблема и неструктурираност слободног времена.

Анализирајући податке добијене на предметном ајтему посебно су нотирани проблеми великог броја зависника, пребукираности, трговине лековима, те проблеми који произилазе из сукоба које су осуђена лица имала на слободи. О овоме сведоче и просечне вредности у распону од 3,75 када су у питању сукоби са слободе, до чак 4,96 када је у питању присуство великог броја зависника на блоку.

На ајтему 10 испитаницима је представљена тврдња „Осуђеник никада не нападне командира ако га овај не испровоцира“, а у контексту процене перцепције насиља осуђених лица над лицима у служби за обезбеђење. Тако је практично целокупни узорак исказао ставове потпуног слагања са просечном средњом вредношћу од 4,96.

Табела 5. *Перцепција чиниоца који утичу на учесталост насиља међу осуђеним лицима*

Ајтем 9 –	Н	Средња вредност	Стд. девијација	Слагање	Неодређено	Неслагање
Пребукираност	120	4.67	.311	103 (85.8%)	15 (12,5%)	2 (1.6%)
Зависници	120	4.96	.212	118 (98,3%)	2 (1.6%)	/
Психијатријски пробл.	120	4.11	.102	91 (75.8%)	25 (20.8%)	4 (3.3%)
Навијачке групе	120	2.45	.111	19 (15,8%)	70 (58.3%)	31 (25.8%)
Трговина лековима	120	3.96	.159	69 (57.5%)	50 (41.6%)	1 (0.8%)
Злоупотреба алкохола	120	2.12	.346	11 (9.1%)	31 (25,8%)	78 (65%)
Коцкање	120	3.12	.278	21 (17.5%)	75 (62.5%)	24 (20%)
Сиромаштво	120	1.91	.315	24 (20%)	15 (12,5%)	81 (67.5%)
Породични проблеми	120	3.25	.311	21 (17.5%)	78 (65%)	21 (17.5%)
Сукоби са слободе	120	3.75	.115	55 (45.8%)	67(55.8%)	2 (1.6%)
Неструктурираност сл. времена	120	1.75	.164	16 (13.3%)	11 (9.1%)	93 (77.5%)

Ипак, нешто другачији резултати су приметни у контексту ставова исказаних на ајтему 11, а који је садржао тврдњу „Поједина осуђена лица повремено покушавају да заплаше командире“. Наиме, у односу на предметну тврдњу 65 (54.16%) лица изнело је ставове делимичног или потпуног слагања, 37 (30.83%) није имало јасно опредељене ставове, а само 18 (15%) испитаника

изнело је ставове делимичног или потпуног неслагања. О валенци става која упућује на праксу покушаја застрашивања службених лица сведочи и средња вредност од 3,65.

Када је у питању утврђивање везе између исказаних ставова и независних варијабли, утврђено је постојање статистички сигнификантне везе у односу на године старости, ($\chi^2(1) = 8.621, p < .01$, Cramer's $V = .441$) где је нотирано да старији осуђеници од 45 година и млађи од 25 дају чешће одговоре слагања. Иста природа везе утврђена је и у односу на лица која су извршила кривична дела имовинске природе без елемената насиља ($\chi^2(1) = 7.365, p < .05$, Cramer's $V = .249$).

Табела 6. *Перцепција насиља осуђених лица према лицима запосленим у служби обезбеђења*

	Н	Средња вредност	Стд. девијација
Ајтем 10 – Напад на командира	120	4.96	.211
Ајтем 11 – Застрашивање командира	120	3.65	.218

Сегмент анализе ставова обухваћен ајтемом 12 односио се на перцепцију опасности ХИВ и ХЦВ инфекције током издржавања казне. Тако је дати оквир анализиран кроз три изјаве: „Постоји опасност да ћу се случајно заразити ХИВ-ом или хепатитисом током издржавања казне због боравка у соби са зараженим осуђеницима“ и изјаву „Постоји опасност да би могао доћи у физички сукоб са другим осуђеним лицем и тако се заразити ХИВ-ом или хепатитисом“. Додатно, исти ајтем садржао је и изјаву „Постоји опасност да би могао бити жртва сексуалног насиља током издржавања казне и на тај начин се заразити ХИВ-ом или хепатитисом“.

Анализом добијених резултата запажа се да 98 (81.66%) лица износи ставове делимичног или потпуног неслагања. При томе ваља запазити да од наведеног броја само 8 (6.66%) испитаника износи ставове потпуног неслагања. Надаље, 5 (4.16%) лица износи неопредељене ставове, док 17 (14,1%) износи ставове који упућују на бојазан наведеног типа инфекције. О валенци става говори и утврђена средња вредност на нивоу од 2,31.

Ипак, када је у питању перцепција опасност инфекције која је резултат физичког сукоба, приметни су значајно другачији резултати. Тако 81 (67.5%) лица износи ставове сходно којима позитивно процењује постојање опасности наведеног вида инфекције, 15 (12.5%) нема јасно опредељен став у односу на дату тврдњу, а 24 (20%) износи ставове неслагања у односу на предметну тврдњу. Када је у питању процена статистичке везе зависних и независних варијабли, ваља напоменути да је дата природа веза израчунавањем хи-квадрата утврђена у односу на старосну доб, ($\chi^2(1) = 6.315, p < .05$, Cramer's $V = .129$), где су скоро сва лица млађа од 30 година изражавала ставове слагања и бојазан од наведеног типа инфекције. У односу на друге независне варијабле није утврђено постојање статистички сигнификантне везе.

Напослетку, када је у питању перцепција опасности ХИВ и ХЦВ инфекције, а која је резултат искуства сексуалне виктимизације током издржавања

казне 12 (10%) испитаника је исказало ставове потпуног или делимичног слагања са предметном тврдњом, док нису идентификовани испитаници са неопредељеним одговорима. У истом контексту утврђена је средња вредност од 1,73, док није утврђена статистички сигнификантна веза између зависне и независних варијабли.

Последњи сегмент истраживања односио се на перцепцију превентивних стратегија које се могу применити у контексту остваривања вишег нивоа безбедности осуђених лица током издржавања казне. Тако је на ајтему 13 попуњено неколико тврдњи које се тичу различитих чиниоца који могу утицати на смањење насиља на релацији осуђено лице-припадник службе обезбеђења.

Анализом добијених резултата на предметном ајтему највиши консензус осуђених лица у погледу изнетих ставова односио се на увођење објективне спољашње инстанце контроле којој би било могуће упутити жалбу. Наиме, на нивоу целокупног узорка 111 (92,5%) испитаника изнело је ставове делимичног или потпуног слагања са изнетом тврдњом, док је 9 (7,5%) изнело неопредељене ставове. Нису идентификована лица која су изнела ставове делимичног или потпуног неслагања у односу на дату тврдњу.

Практично истовестни резултати представљени су у односу на тврдњу да би се виши ниво безбедности могао обезбедити дисциплинским кажњавањем припадника службе обезбеђења, где је 107 (89,16%) испитаника сматрало наведени вид поступања ефективним у контексту редукције насиља. Поново нису идентификована лица која су изнела ставове неслагања у односу на дату тврдњу.

Нешто нижи резултати приметни су пак када је у питању додатна обука командира, а као чинилац који може утицати у датом оквиру. Тако је 81 (67,5%) лица изнело ставове делимичног или потпуног слагања са наведеном тврдњом, 13 (10,83%) није имало јасно опредељене ставове, а 26 (21,66%) лица се потпуно или делимично није сложило са наведеном тврдњом.

Табела 7. Могуће превентивне стратегије редукције насиља

Ајтем 13	Н	Средња вредност	Стд.девијација
Спољашња контрола	120	4.86	.211
Дисциплинско кажњавање	120	4.75	.214
Обука припадника страже	120	3.81	.114

На истом ајтему анализирани су и ставови према другим облицима превентивног поступања. Тако у упитником садржане тврдње „Потребно је повећати број командира на блоку како би се осигурао виши ниво безбедности“, „Потребно је увести видео надзор како би се осигурао виши ниво безбедности“ и „Потребно је повећати број претреса и контролу недозвољених ствари на блоку како би се осигурао виши ниво безбедности“.

Табела 8. Могуће превентивне стратегије редукције насиља

Ајтем 13	Н	Средња вредност	Стд.девијација
Број командира	120	1.26	.213
Видео надзор	120	1.55	.114
Претрес и контрола	120	1.41	.124

Анализом добијених резултата на предметном ајтему, а у односу на претходно представљене тврдње приметан је врло јасан консензус ставова. У том смислу сведоче и врло ниске средње вредности ставова слагања сходно којима осуђена лица не виде предвиђене превентивне стратегије као потенцијално ефективне.

У погледу анализе ставова осуђених лица репрезентативним се постављају и подаци добијени на ајтему 14. Тако је дати ајтем садржао изјаву *„Неформални систем у затвору је снажнији од свих могућих безбедносних мера предузетих од стране службе обезбеђења“*. Наиме, испитаници обухваћени истраживачким узроком су практично једногласни у оцени диспропорционалне снаге неформалног и формалног система унутар пеналних установа. О овоме сведочи и просечна вредност добијена на предметном ајтему на нивоу од 4,98.

Напоследку, важним резултатима постављају се подаци добијени на ајтему 15, а где су испитаници износили ставове према тврдњи *„Потребно је формирати посебно одељење или омогућити трајно усамљење за одређене категорије осуђених лица“*. Тако су у истом контексту као значајне мапиране категорије старих лица, зависника, лица оптерећених психијатријским дијагнозама (психотичног и граничног нивоа) и лица која су починила кривична дела сексуалне природе.

Табела 9. Одељење за посебне групе осуђених лица

Ајтем 13	Н	Средња вредност	Стд. девијација
Стара лица	120	2.16	.113
Зависници	120	3.35	.124
Осуђеници са психијатријским (психотичним и граничним) дијагнозама	120	3.41	.125
Сексуални преступници	120	4.45	.454

Наиме, анализом добијених резултата тек виши ниво ставова слагања у погледу потребе сепарације одређених група осуђених лица, а у сврху остваривања вишег нивоа безбедности, доводи се у везу са сексуалним преступницима. Тако посматрано на обухваћеном узроку чак 106 (88,33%) испитаника изнело ставове потпуног или делимичног слагања, 8 (6,66%) неопредељене ставове, а 6 (5%) ставове делимичног или потпуног неслагања. У контексту израчунавања хи-квадрата и везе независних и зависне варијабле нису утврђене сигнификантне вредности.

Дискусија

Спроведено истраживање покушало је да обухвати неколико различитих аспеката проблема перцепције безбедности у затворима од стране осуђених лица. У том смислу представљени су ајтеми који садрже најрепрезентативније податке, а у контексту односа наведене категорије лица према формално правним оквирима одржавања безбедности у пеналним установама, проблема на-

сиља међу осуђеним лицима, проблема насиља према и од стране припадника службе безбедности, као и у према могућим превентивним стратегијама.

Осврнувши се на резултате представљене на ајтему 1 и 2 запажа се значајан консезус ставова осуђених лица у погледу нерелијабилности и необјективности процене, те последичне категоризације и смештаја. Премда је за очекивати да лица која су смештена на Затворено одељење неће бити задовољна Одлуком о програму поступања, мора се напоменути да су метријске карактеристике примењеног инструмента за процену ризика уистину врло дискутабилне, а што води бројним безбедносним импликацијама.

Тако је у пракси уочено да се у наведено одељење смештају лица пре свега сходно идентификованом глобалном степену ризика, који не диференцира безбедносни ризик. На тај начин, у пракси се дешава да у Затвореном одељењу буду смештена лица, повратници, која сходно својим психо-физичким карактеристикама представљају маргиналан безбедносни ризик, али код којих је утврђен висок степен вероватноће рецидива. У оваквој ситуацији, физички слаба, неагресивна и дисциплински коректна лица бивају смештена у пребукирани оквир Затвореног одељења. Јасно, на овај начин долази до последичног појачавања виктимогеног ризика и могућности да постану жртве неког облика насиља.

Потенцијално решење у погледу проблема категоризације и смештаја лица могло би се решити увођењем додатних инструмената процене, те категоризацијом лица у одељења различитог степена безбедности, а која одговара управо утврђеном безбедносном ризику. На овај начин би се бројчано растеретила одељења вишег степена безбедности, а самим тим и омогућио лакши рад припадника службе обезбеђења.

Када је у питању поступање запослених у затвору у погледу подношења дисциплинских пријава, запажа се блага превага ставова слагања са тврдњом да се исте подносе необјективно за „ситнице које не нарушавају битно безбедност и дисциплину“. Заправо, у интервјуу који је обављен са испитаницима, већина је става постојања неуједначених критеријума међу командирима и надзорницима, као и малициозног и ретрибутивног подношења дисциплинских пријава које имају за примарни циљ компромитовање позитивних одговора судова, а у погледу молбе за условни отпуст.

Ипак, када је у питању ефективност законом предвиђених дисциплинских мера, став осуђеника је да исте остварују само симболичан ефекат, без стварног утицаја на корекцију понашања. При томе, док је очекивано да ће мере попут укора бити минималног нивоа утицаја, занимљиво је да у дисциплинским поступањима у пракси кажњавање осуђених често нема прогресивног карактера, већ је могуће да лице буде рецимо четири пута санкционирано мером укора, за различите преступе, а што свакако дерогира смисао саме мере.

Надаље, када је у питању одузимање посебних права, ваља напоменути да нови Закон о извршењу кривичних санкција као основно право лицима на Затвореном одељењу предвиђа две посете месечно и два пакета. У том смислу,

сама додела трећег пакета већини осуђеника не носи посебан значај, те ни одузимање истог не представља меру која би могла значајније дисциплински деловати. Коначно, неформални систем функционисања међу осуђеницима омогућава да пакети долазе преко других осуђених лица, а чиме је практично немогуће реализовати наведену дисциплинску меру преко симболичног нивоа

Тек нешто виши ниво ефективности односи се на меру упућивања у самицу, премда је извршење исте поново врло проблематично. Тако се током издржавања наведене мере у пракси по правилу осуђеном дозвољава неограничено спавање, а што многи којима је изречена самица у краћем трајању доживљавају као награду и одмор од гужве која је на блоку и пребукираним собама. Отуда се као највећи проблем приликом издржавања самице наводи досада. Ипак, ваља напоменути да се у пракси најчешће изричу самице у трајању од 3 до 5 дана, те да је само у једном случају за више дисциплинских престапа у стицају изречена самица у трајању од 15 дана.

Када је у питању корекција понашања осуђених лица и обезбеђивање вишег степена безбедности ставови испитаника су нешто другачији када је у питању изрицање мере боравка у ОПН-у. Наиме, мера смештаја под појачани надзор, а која у пракси траје најмање три месеца носи значајно виши ниво депривације слобода. Изолација из доминантно неформалног система, контрола кретања и контакта у дужем временском периоду, тако у пракси по правилу води кориговању понашања и редукцији насилних односа. Ово се односи како на само лице коме је одређена наведена мера, али и на остатак осуђеничког колектива у генерално превентивном смислу.

Ставови испитаника према оправданости примене мера принуде од стране припадника службе обезбеђења упућују на одсуство тортуре, односно прекомерности преимене мера принуде и неоправданости примене истих. Тек супротну валенцу става износе лица која су осуђена за кривична дела у вези са дрогама, уз неретко кверулантску елаборацију безбедносних проблема.

Сегмент процене ставова који се тиче перцепције проблема појединих врста насиља сведочи о наизглед маргиналном присуству сексуалног насиља у затвору. Ипак, након спроведеног интервјуа значајан број испитаника је потврдио да хомосексуални односи нису реткост у пеналном оквиру, али да исти немају карактер насиља. Наравно, овакво закључивање се може релативизовати, а с обзиром на феноменолошка сазнања сходно којима сексуална виктимизација у затворима има по правилу карактер принуде, било да је непосредно укључено физичко насиље или само застрашивање.

Премда су испитаници током интервјуа настојали минимизирати извештаје о учесталости и важности проблема физичког насиља, а о чему сведочи и релативно ниска средња вредност на ајтему 8 од 3,67, стиче се утисак да неформални систем унутар затвора у потпуности почива на принципу силе. О овоме сведочи и значајно виша средња вредност ставова када је у питању перцепција важности психолошког насиља.

Наиме, према изјавама испитаника у неформалној хијерархији често физичка принуда није ни потребна, с обзиром да статус и психички притисак

појединца или групе по правилу обезбеђују жељени циљ. Тек супростављање у датом оквиру може водити физичком дисциплиновању. Насиље се тако најчешће везује за појаву одавања информација службеним лицима, невраћене дугове или успостављање хијерархије на блоку.

Када је у питању перцепција чиниоца који утичу на одржавање безбедности и дисциплине у затвору висок консензус ставова запажа се у контексту пребукираности смештајних капацитета, великог броја зависника и трговине лековима, те сукоба које осуђеници преносе са слободе у пеналне услове.

Тако када су у питању смештајни капацитети просечан број осуђених лица у једној соби на Затвореном одељењу износи од 13-15, а што свакако у популацији која има снижену фрустрациону толеранцију представља снажан фактор ризика насилничког понашања.

Надаље, када су у питању зависници, занимљивим запажањем се поставља снажна стигматизација наркомана, као и свих оних лица која тргују терапијом. Ово је чак приметно и од стране лица која су и сама била зависници, али су током времена успоставили апстиненцију. Тумачење негативног става према овој категорији лица у безбедносном ризику може се објаснити пре свега емоционалном нестабилношћу наведене категорије, али и повезивањем наркоманије са инфективним болестима.

Конечно, премда Окружни затвор у Новом Саду покрива велику територију, лица која се упућују на издржавање казне неретко се познају. Криминални миље у том смислу често преноси сукобе у пеналну средину, а што свакако представља важан безбедносни изазов.

Ставови осуђеника који се тичу насилног понашања према припадницима службе безбедности поново сведоче о екстернализацији и пребацивању одговорности за насиље ван осуђеничког колектива. У том смислу, приметан је консензус ставова сходно коме осуђеници насилно реагују само на провокације. Ипак, ваља напоменути да се анализом исказаних ставова запажа јасна пракса притиска и покушаја застрашивања припадника службе безбедности.

Када су у питању ставови који се тичу перцепције ризика од инфективних болести током издржавања казне, приметно је да осуђена лица боравак у истим просторијама са ХИВ или ХЦВ позитивним особама не виде као посебно ризични оквир. Ово је и разумљиво с обзиром да је у Окружном затвору реализован пројекат тестирања и едукације осуђених лица у датом контексту, те су осуђена лица добро информисана о могућим путевима преноса наведеног типа инфекције. Ипак, присуство већег броја лица наведених серолошких атрибута као и могућност физичких сукоба који неретко воде повредама коже и слuzокоже свакако представља разлог забринутости осуђених лица.

Сегмент истраживања који се односи на могуће превентивне мере у погледу обезбеђивања вишег нивоа безбедности поново сведочи о тенденцијама осуђених лица да узроке датих проблема везују за припаднике службе обезбеђења, те покушаје решавања датог проблема у оквиру неформалног система. Тако осуђена лица практично једногласно истичу потребу постојања објективне инстанце спољашње контроле која би одговарала на притужбе и дисци-

плински санкционисала командире и надзорнике. Ипак, занимљиво је напоменути да су током интервјуа у једнаком степену сагласности осуђена лица истичала да ни управник, судија за извршење, судови, директор управе, министар, омбудсман не носе потребни ниво објективности.

Надаље, кад су у питању практичне превентивне мере и поред чињенице да насиље постоји међу осуђеним лицима, примена мера ситуационе превенције се налази неприхватљивим. Ово се истиче како у односу на повећање броја командира, тако и у односу на мере видео надзора и контроле поседовања недозвољених ствари на смештају.

Напослетку, висок степен сагласности ставова у погледу примене могућих превентивних стратегија односи се на издвајање одређених категорија лица у посебна одељења. Тако је већина осуђених лица била сагласна о потреби издвајања сексуалних преступника као посебно проблематичне категорије. Ипак, током интервјуа, као и током разговора са службеним лицима запажено је да премда је дата категорија лица представљена као посебно стигматизована у пракси не трпи посебно висок ниво насиља. Ово се односи и на лица која су осуђена за насиље у породици, сексуалне деликте на штету малолетних лица, односно на лица осуђена за кривично дело силовања. Тек неформални статус и ниво изложености насиљу које ће лице остварити у условима пеналне средине зависиће пре свега од физичке снаге, криминалне каријере, доступних ресурса и вештине прилагођавања осуђеничком колективу.

Закључак

Сprovedено истраживање реализовано је у контексту неколико циљева. У првом реду чини се потврђеним да пенална средина заиста представља затворени оквир са посебним проблемима насилничког понашања. Акумулација бројних предиспонирајућих фактора, као и депривација слобода кумулативно утиче да психичко или физичко насиље постане уобичајено средство обезбеђивања и одржавања неформалног положаја током издржавања казне.

Ипак, импликације овог рада су нешто шире. Наиме, док се осуђена лица на једној страни боре за остваривање својих права и гарантовање безбедности, потпуно је јасна тенденција формирања самоодрживог система који не жели мешање припадника службе обезбеђења. Отуда би се могло доћи у искушење да формални сектор одустане од заштите осуђених лица од самих себе, те да унутрашње функционисање унутар осуђеничког колектива буде препуштено неформалном систему управљања. Овакви модели и нису тако непознати у пракси, а у неким латиноамеричким државама функционишу у прилично радикалним формама у којима припадници страже контролишу само спољне бедеме затвора, док је унутрашња динамика стихијски препуштена осуђеним лицима.

Јасно овакав модел рада тешко може бити прихватљив, како из потребе стварне заштите лица која су посебно вулнерабилна, тако и из разлога закон-

ског одређења сврхе кривичних санкција. Наиме, пратећи савремена пенолошка схватања, затвор се не сме схватити као ретрибутивна територија у којој тешки и насилни услови живота представљају интегрални сегмент казне. Излагање психопатском понашању и укључивање у колектив у коме доминира насиље ни на који начин се не може повезати са тенденцијом просоцијалне оријентације, корекције, преваспитања. Тек успостављањем контроле понашања, може се претпоставити позитивно дејство психолошког или педагошког третмана, односно остваривање специјалне превенције.

Сумирајући претходно, док је евидентно да насиље у затворима постоји, као и да осуђена лица не желе повећање броја командира или примену мера ситуационе превенције, поставља се питање ораганизације рада службе за обезбеђење, њихове изложености насиљу, стварних овлашћења у погледу примене мера принуде, као и притисака од стране различитих, а посебно невладиних инстанци у погледу превенције тортуре. Овоме се може додати и раније представљане чињеница потпуно импотентног доживљаја законом предвиђених мера дисциплинског санкционисања, које једино ефективним налазе употребу гумене палице или трајне изолације.

У том смислу, проблем безбедности у затворима поставља се у врло независну позицију. Лимитирани оквир могућих безбедносних маневара и императив одржавања дисциплине јасно је супростављен постојећем законском оквиру, као и притисцима различитих инстанци у погледу поштовања права осуђених лица. Тек проналажење адекватне мере и баланса између ових јасно супростављених тенденција представљаће изазов који се у наредном периоду мора покушати решити.

Литература:

1. Baillargeon, J., Binswanger, I. A., Penn, J. V., Williams, B. A., & Murray, O. J. (2009). Psychiatric disorders and repeat incarcerations: the revolving prison door. *American Journal of Psychiatry*, 166(1), 103-109.
2. Igor Bojanić, Marin Mrčela, (2006). Svrha kažnjavanja u kontekstu šeste novele Kaznenog zakona, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 13 (2), str. 431-449.
3. Bowker, L. H. (1980). *Prison victimization*. New York: Elsevier.
4. Fazel, S., Bains, P., & Doll, H. (2006). Substance abuse and dependence in prisoners: a systematic review. *Addiction*, 101(2), 181-191.
5. Garland, B. (2002). Prison treatment staff burnout: Consequences, causes and prevention. *Corrections Today*, 64(7), 116-121.
6. Goran Jovanić, (2014). Sigurnost u zatvoru. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 13(2).141-172
7. Goran Jovanić, S., (2004). Problems in perpetration of long-lasting imprisonment infliction. *Istraživanja u defektologiji*, (4), 183-196.
8. Vukadin Kovčo, I., & Miroslav Mihoci, (2010). Nasilje u penalnim ustanovama. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 17(1), 333-367.
9. Lahm, K. F. (2009). Inmate Assaults on Prison Staff A Multilevel Examination of an Overlooked Form of Prison Violence. *The Prison Journal*, 89(2), 131-150.

10. Nenad Macanović, (2007). Formal and informal systems in prison. *Temida*, 10(4), 57-61.
11. Miroslav Mihoci, (2006). Sigurnost kaznionica i zatvora. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 13(2), 879-905.
12. Patrick, S. (1998). Differences in inmate-inmate and inmate-staff altercations: Examples from a medium security prison. *The Social Science Journal*, 35(2), 253-263.
13. Milenko Radoman, (2013). Penologija i kazneno izvršno pravo. Beograd
14. Struckman-Johnson, C., & Struckman-Johnson, D. (2000). Sexual coercion rates in seven Midwestern prison facilities for men. *The Prison Journal*, 80(4), 379-390.
15. Wolff, N., Blitz, C. L., Shi, J., Siegel, J., & Bachman, R. (2007). Physical Violence Inside Prisons: Rates of Victimization. *Criminal justice and behavior*, 34(5), 588-599.

PERCEPTIONS OF SAFETY PROBLEMS CONVICTS SERVING PRISON SENTENCES

Summary: The paper presents the results of research of perception of security problems of convicted persons serving prison sentences. Cause is comprised 120 persons who are serving their sentence in a closed ward of the District Prison in Novi Sad. Analysis of attitudes was carried out using a specially designed questionnaire that was over 15 items determined the attitudes towards formal legal framework to maintain security and discipline, the problem of violence among prisoners, the issue of violence against members of the security service, as well as to certain preventive strategies given context. Research results indicate the ineffectiveness of the existing legal framework in terms of security challenges, the presence of all forms of violence in prisoners' collective, as well as complex multiple challenges that are in front of officials in terms of suppressing the respective phenomenon.

Key words: prison, violence, prevention, attitudes

ЈАСМИНА РАЈАКОВИЋ МИЈАИЛОВИЋ*
ВЛАДИМИР ШИПОВАЦ
Факултет за економију и
инжињерски менаџмент
Нови Сад

УДК 347.73:351(497.11)
Монографска студија
Примљен: 01.02.2016
Одобрен: 29.02.2016
Страна: 269-278

ФЕНОМЕН И ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ КОРУПЦИЈЕ У ЈАВНОМ СЕКТОРУ

Сажетак: Аутори у раду разматрају функционисање јавног сектора и буџет, као основни економски инструмент извршне власти, буџетски систем Републике Србије, уз критички осврт на примену основних фискалних правила и појаву корупције.

Поред правног оквира за успостављање државне ревизије и спречавање појаве корупције детаљно је приказан регулаторни оквир за рад и развој државне ревизије као контролне организације, кроз сагледавање регулативе која доприноси правилнијој примени прописа у виду ISSAI стандарда које доноси и објављује INTOSAI – Међународна организација врховних ревизорских институција.

Контролни органи као врховна ревизорска институција, својим радом и активностима доприносе ефективнијој парламентарној контроли, борби против корупције и економској стабилности земље.

У раду су разматране могућности мерења доприноса државне контроле и ревизије парламентарној контроли и стабилности финансијског система земље, кроз анализу INTOSAI документа који обезбеђује објективну основу за изражавање сталне важности ревизорске институције за грађане и друге заинтересоване стране, за процену доприноса бољем управљању јавним финансијама (Banfield, 1975: 587-605), већој одговорности, као и доприносу напорима у борби против корупције.

Кључне речи: корупција, трошкови, јавне набавке

Увод

Појава корупције је феномен који се дешава у већини друштвених система широм света. Сprovedена истраживања и анализе говоре да је корупција као појава била присутна кроз историју развоја друштва. Мали је број друштава у којима корупција не постоји, мада су ниво корупције и њени појавни облици у различитим срединама, околностима и институцијама у којима се она јавља веома различити. Дефинише се као широко распрострањен облик пона-

* jasminarajakovic@yahoo.com, 063 374 994

шања у развијеним и мање развијеним друштвима. Корупција се оцењује као негативна појава и углавном се презире.

Може се дефинисати са правног, социолошког, административног, економског, јавно-интересног аспекта. Најприсутнија је дефиниција Светске банке, која корупцију дефинише као „злоупотребу јавних ресурса зарад личних интереса”.

Постојање корупције је евидентирано у свим друштвима, од демократски развијених до друштава са нижим нивоом економског развоја. Највећи број случајева је у друштвима у којима нису успостављени ефикасни механизми контроле, где се не примењују стандарди личног интегритета и професионалне етике.

Корупција као социолошка и криминална појава дефинисана је одредбама Закона за борбу против корупције¹ као однос који се заснива на злоупотреби службеног, односно друштвеног положаја или утицаја, у јавном или приватном сектору, у циљу стицања личне користи или користи за другог. Корупција се дефинише као противправна радња која је поред преваре, злоупотребе службеног положаја, права, власти и другог, дефинисана одредбама кривичног закона Србије².

Појављује се у поступцима јавних набавки, у области судских процеса, приликом издавања разних дозвола (административних, грађевинских, дозвола за рад, за увоз-извоз, и др), у области здравствене заштите, у области образовања, као и процесима финансирања политичких странака.

Облици корупције у јавном сектору

У јавном сектору корупција представља злоупотребу јавне службе и положаја у циљу остваривања личне користи, односно остварење приватних на штету јавних интереса и општег добра. Као резултат таквог понашања долази најчешће до трошења буџетских средстава, средстава пореских обвезника, и нецелисходног управљања јавном имовином које је у супротности са одредбама закона.

Појавни облици корупције у литератури се класификују у четири категорије³ (John Wiley&Sons: 2006) и то као: сукоб интереса, подмићивање, нелегалне награде и економска уцена.

Код сукоба интереса починиоци настоје да остваре свој утицај ради стицања личног интереса, а не добити, односно сукоб интереса настаје када функционер или службеник у јавном сектору посао обавља под утицајем приватних интереса. са појавом непотизма и кронизма.

¹ Закон о Агенцији за борбу против корупције корупције "Сл. гласник РС", бр. 97/2008, 53/2010, 66/2011 - одлука УС, 67/2013 - одлука УС, 112/2013-аутентично тумачење и 8/2015 - одлука УС).

² Кривични законик, "Сл. гласник РС", бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014).

³ „Fraud Auditing and forensic Accaunting” 2006.

Мито се дефинише као давање, нуђење или тражење неке вредности због вршења утицаја на активности и одлуке, односно подмићивање представља феномен дуго присутан у дрштву који се најчешће везује за политику.

У складу са извештајима Удружења овлашћених истражитеља криминалних радњи (ACFE) шеме корупције чине преко 30% свих криминалних радњи.⁴

Коруптивне радње, у већини случајева, укључују више од једне особе. Спрега постоји ради обостраних обавеза и узајамних користи лица на функцијама у државном органу која доносе важне одлуке, имају овлашћења и особа које суочена са бирократијом желе да остваре лични интерес.

Типови корупције

Разликују се три основна типа корупције у оквиру категорије подмићивања: мито које се даје у замену за добијање дозвола потребних за вршење легитимних активности, мито које се даје у замену за повлашћени третман, добијање уговора на тендеру за јавне набавке чак и у случају када није најбољи понуђач.

Овај тип корупције је веома штетан за друштво у целини, због тога што онај који није најбољи понуђач добија уговор који је предмет тендера, а што у ствари представља превару пореских обвезника како у економском тако и у моралном смислу и остали начини.

У случају нелегалних награда и поклона, које су сличне подмићивању, не постоји увек нужна намера да се утиче на пословне одлуке, јер се поклони уручују након окончања пословних договора, па их је тешко доказати. Међутим у већини земаља прихватање поклона је забрањено ако прелази вредност која се прописује као минимални износ.

Економске уцене су криминалне радње које су у основи супротне криминалним радњама у вези са подмићивањем.

Због значајних негативних економских последица које проузрокује корупција на глобалном плану многе међународне организације као што су Међународни Монетарни Фонд и Светска банка, феномену корупције и борби против корупције посвећују значајну пажњу.

Истраживање *Transparency International* (TI Source Book 2000: 1995)⁵ указало је да корупција у јавном сектору има исти облик и утиче на исте области без обзира на то да ли се догађа у развијеним или земљама у транзицији, као и на чињеницу да су јавне набавке најподложније корупцији.

Према процени Светске банке укупан износ датог мита у области јавних набавки у свету износи око 200 милијарди долара годишње.⁶

⁴ John Wiley&Sons "Fraud Auditing and forensic Accounting" 2006, Превод Савез рачуновођа и ревизора Србије.

⁵ TI Source Book 2000, Коференција Београдски дани транспарентности 2007 . —излагање др Иван Ленгвилер, професора Универзитета у Базелу, - Извор: D. Kaufmann (2005), „Six Questions on the Cost of Corruption,“ *The World Bank News*, Washington, DC. —

Корупција у јавним набавкама означава се као један од кључних генератора корупције у земљама бивше Југославије. Према подацима, које је објавила међународна невладина организације „*Transparency International*“, за 2012. годину на листи од 178 земаља⁷, од земаља бивше Југославије најбоље је рангирана Словенија на 37. а најгоре је рангирана Србија на 80. месту. Бивше републике Југославије рангиране су на следећи начин:

Ред.Бр.	Земља бивше Југославије	Место на ранг листи
1	Словенија	37
2	Хрватска	62
3	Македонија	69
4	Босна и херцеговина	72
5	Црна Гора	75
6	Србија	80

Анализом статистичких података дошло де до закључка да је најраспрострањенији облик корупције у јавном сектору,односно у јавним набавкама. Јавне набавке се спроводе, у складу са одредбама Закона, на свим нивоима власти и у свим њеним организационим облицима а често у количинама и износима који превазилазе реалне потребе.

Требало би спровести детаљна истраживања како би се дао поуздан одговор на питање да ли је ово стварно најчешћи облик корупције у јавном сектору, који је без веома распрострањен и представља облик корупције о коме се највише пише и расправља. У средствима информисања у земљи и свету учестало се појављују информације о несавесним и поступцима који су супротни одредбама закона, који су у вези са набавкама роба или услуга за потребе јавног сектора.

За јавни сектор корупција у јавним набавкама не представља само губитак у новцу и нерационално и прекомерно трошење буџетских средстава, односно јавних средстава, већ утиче и на то да се набављају робе и услуге који по својим карактеристикама, по квалитету и по роковима испоруке не одговарају у потпуности потребама наручиоца. Такође се врло често дешава да се испоручи само део уговорених добара и услуга или да се испорука уопште не реализује.

У јавном сектору неадекватна реализација уговора о јавним набавкама додатно увећава негативне ефекте корупције. Последице неадекватних набавки се одражавају двоструко негативно на повећање трошкова наручиоца, чиме се увећава трошење буџетских средстава, односно трошење јавних средстава, а са друге стране квалитет услуга које се пружају грађанима су слабије од квалитета који би се постигао да су јавне набавке спроведене без коруптивних елемената. Штета од корупције у јавним набавкама извршава се на терет грађана, односно прикупљена средства у виду јавних прихода средства грађана - пореских обвезника нерационално се троше, а са друге стране грађани су и корисници тих услуга, за чију набавку су нерационално утрошена већа јавна средства.

⁵ Саша Варинац,(2012). „Корупцијска мапа јавних набавки у Републици Србији“, Мисија OEBS-а у Србији.

Модел интерног акта и интерног плана за спречавање корупције у јавним набавкама

Како би се корупција као појава смањила у јавним набавкама Управа за јавне набавке је на својој интернет страници објавила модел интерног акта и плана.⁸

У складу са одредбама Закона⁹ наручилац је обавезан да предузме све неопходне мере како не би дошло до корупције у процесима планирања јавних набавки, у поступцима јавних набавки или током извршења уговора. Корупција у таквим поступцима требало би да се правовремено открије како би биле отклоњене или умањене штетне последице корупције и како би евентуални учесници у корупцији били кажњени у складу са одредбама закона.

Одредбама Закона је уређено да наручилац чија је укупна процењена вредност јавних набавки на годишњем нивоу већа од једне милијарде динара, у складу са прописима, дужан је да донесе интерни план за спречавање корупције у јавним набавкама.

Наручилац је дужан да донесе акт којим ће ближе уредити поступак јавне набавке унутар правних прописа наручиоца, а посебно детаљно уређен план набавки са дефинисаним критеријумима, правилима и начином одређивања предмета јавне набавке и процењеним вредностима, као и начин испитивања и извршавања тржишта, предвиђена одговорност за планирање, циљеви остварења поступка јавне набавке, начин извршења обавеза из поступка, спровођење и контролу јавних набавки и начин обезбеђења конкуренције као и начин праћења извршења уговора о јавној набавци.

Наручиоци су дужни да интерни акт објаве на својој интернет страници и да је Управа за јавне набавке надлежна за ближе уређивање садржине интерног акта и за састављање модела интерног плана и спречавање корупције у јавним набавкама.

Интерни акт не сме бити тајна, односно наручиоци су дужни да интерни акт објаве постављањем на интернет страници. Управа за јавне набавке задужена је за ближе уређивање садржине интерног акта и сачињавање модела интерног плана за спречавање корупције у поступцима јавних набавки. Управа је ускладила и Модел интерног акта и Модел интерног плана за спречавање корупције у јавним набавкама са усвојеном законском и подзаконском¹⁰ регулативом.

⁸ www.ujn.gov.rs

⁹ Закон о јавним набавкама "Службени гласник РС", бр. 124/12, 14/2015 и 68/15.

¹⁰ Правилник о садржини акта којим се ближе уређује поступак јавне набавке унутар наручиоца, "Службени гласник РС", бр. 83/2015.

Беговић, Б. (2007). Економска анализа корупције. Београд: Центар за либерално-демократске студије. Ekelund, R. B. J., Нbert, R. F. (1997). A History of Economic Theory and Method. New York: The McGraw-Hill Book Companies, Inc.; Хорват, Б. (1984). Политичка економија социјализма. Загреб: Глобус. Banfield, E. (1975) Corruption as a feature of government organization. *Journal of Law and Economics*, 17, 587-605.

Истраживање треба усмерити и испитати и ставове, грађана, студената других учесника о корупцији у институцијама, привреди, банкама и друго, у погледу раширености, узрока, облика и спремности учесника на корупцију (примена система вредности). На основу спроведеног емпиријског и других истраживања на тему корупције, резултати анализе говоре да су постојећа истраживања ове појаве, махом ставовског и експлоративног карактера, достигла своје лимите.

Осим тога и ниво њихове теоријске обраде је релативно скроман, јер се углавном ради о социолошким интерпретацијама након завршених догађања на којима су обављена истраживања). Стога је потребно направити корак даље у правцу дијагностичких (појмови и хипотезе), а након тога и дескриптивних (емпиријске генерализације), те експликативних истраживања корупције (анализа односа између аналитичких променљивих). Извршена систематизација квантитативних података и из њих изведени закључци представљају припрему у ширем обухвату и интерпретацији добијених података.

Дефиниција и познавање појаве корупције као друштвеног зла, чији су различити појавни облици, познати свим друштвима: старог, средњег и новог века. Реч корупција се преводи као - поквареност, подмитљивост, поткупљивост, што само по себи асоцира на један друштвено штетан феномен који постоји у свим фазама развоја друштва.

Као негативна социјално-патолошка (Хорват, (1984)) и криминогена појава, корупција и данас побуђује пажњу како стручне јавности тако и обичних грађана. Протоком времена и развојем друштва одређени облици корупције нестајали су али су, настајали, развијали се и усавршавали њени нови појавни облици. Томе су посебно допринеле друштвено - економске и политичке промене, посебно економска криза али и криза морала која је захватала поједина друштва.

Бројни су примери људи који су као носиоци одређене државне и друштвене функције, због личног богаћења и користи, злоупотребили положај и оштетили јавни интерес.

Економска криза и криза морала

Уколико прихватимо дефиницију да је морал скуп неписаних правила и обичаја, облик друштвене свести, систем навика и норми којим се уређују међуљудски односи, неопходно је сагледати начин њихове примене, односно како ове моралне норме и њихова двострука обавезност, друштвена и индивидуална, утичу на понашање људи и на који начин их треба примењивати. Правна и обичајна обавезност морала се испољава као друштвени феномен, који ћемо покушати да осветлимо са правног, односно пореског аспекта.

Обичаји представљају једну од најстаријих форми регулисања друштвених односа и понашања настали из различитих потреба. Тако су и државе током свог развоја тежиле да регулишу понашања људи, односно успоставе правна правила у виду правно – политичких норми чију су непримену или кршење санкционисале.

Правне норме се садржински разликују од моралних, односно морална дужност као санкцију примењује осуду која може бити индивидуална (грижа савести) или друштвена (презир или искључење из колектива).

Правна норма, исказана у тексту појединачног правног акта, на пример Закона, има дефинисане све чиниоце од обвезника плаћања, висину обавезе, рок плаћања као и санкције у случају неизвршења исте и зависи од институције и њене ефикасности у којој мери ће бити примењена и у ком року извршена.

Под појмом пореског морала подразумевају се оне норме понашања у вези са опорезивањем које су корисне и доприносе убирању виших износа пореза или штетне са друштвеног становишта које умањују укупне приходе опорезивања.

Порески морал представља облик друштвене свести која утиче на поштовање пореских закона и извршавање пореских обавеза, благовремено и у целости, у складу са економским (Беговић, 2007: 53) могућностима обвезника.

Порески обвезници формирају морал у зависности од особина пореског система, квалитета законодавства, стручности и опремљености пореске администрације, рационалног трошења или расипања прикупљених прихода. Морал формиран на тај начин директно утиче на плаћање или неплаћање, односно порески морал обвезника.

Допринос ревизије јавног сектора борби против корупције

Ревизија јавног сектора, без обзира на њену организациону структуру (модел одбора, модел суда или парламентарни модел) извршава функцију највише јавне ревизије државе и представља једну од окосница система друштвеног интегритета.

Већина држава настоје да унапреде и развијају систем борбе против корупције, не само као репресивне мере већ теже примени програма превенције и едукације који обухвата 11 стубова на којима почива борба против корупције. Приступ спровођењу програма борбе против корупције укључује извршну и законодавну власт, правосуђе, тужилаштво, полицију, јавне службе, Врховну ревизорску институцију, агенције (комисије) за борбу против корупције, омбудсмана, медије и цивилно друштво¹¹.

Државни службеници и намештеници, односно одговорна лица и запослени у јавном сектору морају бити одговорни пред јавношћу и органима законодавне власти за своје пословање и начин трошења јавних средстава и управљања државним имовином. Мера финансијске одговорности је квалитет информација о начину трошења јавних средстава и управљању јавном имовином и обавезама, које извршна власт подноси Парламенту, чију истинитост треба да потврди Врховна ревизорска институција својим, непристрасним, квалитетним, и благовременим извештајима.

¹¹ Антикорупцијски приручник (Source Book) превод на српски језик у организацији Транспарентност Србија, представник, *Transparency International*, и новинска агенција БЕТА, уз подршку Организације за европску безбедност и сарадњу, Мисија у Србији и Црној Гори

Обавеза и одговорност Врховне ревизорске институције је и да својим извештајима утиче на извршну власт на закониту расподелу буџетских средстава (апропријација), на унапређење ефикасности и рационалност трошења јавних средстава, на ефективно управљање јавном имовином и обавезама, чиме ће на најбољи начин утицати на спречавање корупције и повећању вероватноће откривања корупције.

Стручност, ефикасност и независност Врховне ревизорске институције је од пресудне важности, која је загарантована одредбама Устава и посебним законом, којим се прописује именовање и разрешење главног ревизора, као и заштиту независности носиоца ове функције од утицаја владајуће партије, политичара и извршне власти.

Резултате рада и стварни допринос ревизорске институције борби против корупције није могуће егзактно измерити, али се са сигурношћу може констатовати да државне ревизије својим свеукупним активностима, а нарочито објективним, независним и правовременим извештајима о правилности и законитости трошењу средстава пореских обвезника промовише јавну одговорност извршне власти у трошењу јавних средстава и управљању јавним добрима.

Већина земаља са дугом традицијом у спровођењу ревизије јавног сектора у случају да се у поступку ревизије открију материјално значајне радње које указују на постојање елемената кривичног дела имају обавезу, поступајући у складу са Међународни стандард ревизије¹², да обавесте надлежне органе, а не и да подносе пријаве надлежним судовим.

Примена законских одредби

Уколико истраживање наставимо у државама бивше Југославије, осим Србије, ниједна од анализираних земаља у прописима о државној ревизији није предвидела обавезу подношења пријаве надлежним судовима у случају да се у поступку ревизије открију материјално значајне радње које указују на постојање елемената прекршаја, привредног преступа или кривичног дела већ, у складу са међународним стандардима ревизије у случају откривања криминалних радњи, имају обавезу да обавесте надлежне органе, а не и да подносе пријаве надлежним судовима.

Одредбама Закона о државној ревизорској институцији Србије уређена је обавеза Институције да подноси пријаве надлежним судовима ако у поступку ревизије открије материјално значајне радње које указују на постојање елемената прекршаја односно кривичног дела.

Ова законска обавеза је у супротности са природом посла државне ревизије, што доказује и пракса других земаља, како у окружењу тако и у земљама са дужом традицијом државне ревизије, постоји мишљење да нарочито у периоду успостављања државне ревизије, у земљама транзиције, као што је Србија оваква законска обавеза ефикасније доприноси повећању дисциплине у јавном сектору, као и већој ефикасности у борби против корупције.

¹² ISA 240 - Одговорност ревизора за откривање преваре у финансијским извештајима

Управо због наведене разлике у законској и подзаконској регулативи о ревизији јавног сектора земље бивше Југославије углавном обелодањују наративне резултате ревизија јавног сектора, за разлику од Државне ревизорске институције Србије, која је последња успостављена¹³ а истиче се својим резултатима.

Државна ревизорска институција Србије објављује на свом сајту све извештаје ревизије, а у саопштењима за медије даје податке о броју препорука, броју поднетих захтева за покретање прекршајног поступка, пријава за привредни преступ и кривичних пријава.

Може се закључити да допринос Врховних ревизорских институција борби против корупције не мери се бројем извештаја, бројем датих и спроведених препорука, а у неким земљама и бројем поднетих пријава, јер прави допринос се огледа у повећању одговорности извршне власти у трошењу јавних средстава и управљању јавним имовином. Сазнања о могућности контроле и вероватноћа да ће бити вршена ревизија одређеног ентитета, повећава и одговорност и пажњу у трошењу државног новца и одвраћа одговорна лица од мере за вршење коруптивних дела.

Литература:

1. Banfield, Edward (1975) Corruption as a feature of government organization. *Journal of Law and Economics*, 17, 587-605
2. Begović, Boris (2007). *Ekonomska analiza korupcije*. Beograd: *Centar za liberalno-demokratske studije*: 217-223.
3. Bjelajac, Željko i Zirojević, Mina, (2014). Bezbednosna kultura u eri globalizacije, *Kultura polisa*, br. 23, god. XI, str. 77-99.
4. Bjelajac, Željko, (2013). Organizovani kriminalitet-imperija zla, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad.
5. Ekelund, R. B. J., H bert, R. F. (1997). *A History of Economic Theory and Method*. New York: *The McGraw-Hill Book Companies*, Inc.
6. Horvat, Branko (1984). *Politička ekonomija socijalizma*. Zagreb: *Globus*.
7. John Wiley&Sons (2006): *Fraud Auditing and forensic Accounting* Prevod Savez računovođa i revizora Srbije.
8. Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije korupcije "Sl. glasnik RS", br. 97/2008, 53/2010, 66/2011 - odluka US, 67/2013 - odluka US, 112/2013 - autentično tumačenje i 8/2015 - odluka US).
9. Krivični zakonik, ("Sl. glasnik RS", br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 i 108/2014).
10. Zakon o državnoj revizorskoj instituciji donet 2005. godine, a prvi Izveštaj o reviziji budžeta Republike Srbije izdat u novembru 2009. godine.
11. Zakon o javnim nabavkama "Službeni glasnik RS", br. 124/12, 14/2015 i 68/15.
12. Pravilnik o sadržini akta kojim se bliže uređuje postupak javne nabavke unutar naručioca, "Službeni glasnik RS", br. 83/2015.

¹³ Закон о државној ревизорској институцији донет 2005. године, а први Извештај о ревизији буџета Републике Србије издат у новембру 2009. године.

13. TI Source Book 2000, Koferencije Beogradski dani transparentnosti 2007. –izlaganje *dr Ivan Lengviler*, profesora Univerziteta u Bazelu, - Izvor: D. Kaufmann (2005), „Six Questions on the Cost of Corruption,“ *The World Bank News*, Washington, DC.
14. „Korupcijska mapa javnih nabavki u Republici Srbiji“, Autora Saše Varinca, 2012. Gode. Misija OEBS-a u Srbiji
15. ISA 240 - Odgovornost revizora za otkrivanje prevare u finansijskim izveštajima
16. Antikorupcijski priručnik (Source Book) prevod na srpski jezik u organizaciji Transparency International, i novinska agencija BETA, uz podršku Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju, Misija u Srbiji i Crnoj Gori
17. www.ujn.gov.rs

THE PHENOMENON AND FORMS OF CORRUPTION IN THE PUBLIC SECTOR

Summary: The authors explore the functioning of the public sector and the budget, as the basic economic instrument of the executive power, as well as the economic system of the Republic of Serbia, with a critical review of the implementation of the basic fiscal rules and the phenomenon of corruption.

In addition to the legal framework for the establishment of a state auditing and preventing corruption, detailed regulatory framework for the operation and development of the state audit as a control body is shown, through the perceiving of regulations that contribute to better implementation of regulations in the form of ISSAI standards issued by the International Organization of Supreme Audit Institutions.

Control authorities as supreme audit institution, by their work and activities, contribute to effective parliamentary control, the fight against corruption and economic stability of the country.

The paper considers the possibilities of measuring the contribution of government control and audit to the parliamentary control and stability of the financial system of the country, through the analysis of INTOSAI document that provides an objective basis for the permanent validity of the audit institutions for citizens and other stakeholders, for assessment of the contribution to a better management of public finances and greater accountability, as well as contributing to efforts to combat corruption.

Key words: corruption, costs, public procurement

ЗОРАН С. ПАВЛОВИЋ *
НЕНАД Д. СТЕФАНОВИЋ **
Правни Факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 340.12:343.2(497.11)
Монографска студија
Примљен: 01.02.2016
Одобрен: 23.02.2016
Страна: 279-292

ИСТИНА И ЊЕНО УТВРЂИВАЊЕ У КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ

„Truth is one, paths are many”
(Истина је једна, путева до ње је много)
Махатма Ганди
(1869 – 1930)

Сажетак: Истина и њено утврђивање, као правни и филозофски појам, вековима представља тему око које се деле мишљења. У кривичном поступку истина има посебан положај јер од ње зависи да ли ће окривљени бити проглашен кривично одговорним па сходно томе да ли ће бити и санкционисан. Како данас постоје два правна система, континентални и англосаксонски, они се између осталог разликују и по гледању на начело истине у кривичном поступку. Србија, као држава која вековима припада континенталном праву, најновијим изменама у кривичном процесном законодавству променила је став према начелу истине доводећи у питање исправност и уставност одредаба Закона о кривичном поступку из 2011. године.

Кључне речи: истина, теорије истине, филозофија, кривични поступак, поступак утврђивања истине

Увод

Носиоци истине током историје су се мењали. У почетку су то били мит и религија, затим разум (филозофија) и сила (политика), а данас су то: природа, наука и техника. Без обзира која епоха у развоју човечанства да је у питању као средишња фигура у одређивању шта је то истина – био је човек и његова мисао.

Основни задатак који се *per se* намеће у кривичном поступку јесте да се утврди истина о томе да ли је за кривично дело осумњичени тј. окривљени кривично одговоран, односно да ли постоји његова кривична одговорност. Суд, тужилац и други органи у кривичном поступку дужни су да испитају све

* zoran.pav@hotmail.com

** nesonja@gmail.com

чињенице које окривљеног терете, али и оне које му иду у корист¹. Због тога су истина и методи њеног утврђивања битни и представљају фундамент кривичног поступка у правним системима свих земаља. За разлику од грађанског поступка који се покреће на иницијативу странака, кривични поступак се покреће и води *ex officio*, по службеној дужности. Држава као институција која стоји изнад сваког појединца и изнад друштва уопште, није могла да допусти себи такав „комфор“ да покретање кривичног поступка препусти искључиво оштећеним лицима. Друштвени је интерес да се истина у кривичном поступку установи јер само на основу истинитих чињеница је могуће извући праве закључке о кривичној одговорности осумњиченог тј. окривљеног, а на основу тога је много лакше и изрећи предвиђену санкцију у законом предвиђеним оквирима. Да ли је заиста тако?

Истина у филозофији

Као један од најексплоатисанијих појмова у филозофији, истина је била предмет бројних теорија које су је тумачиле на различите начине и покушавале да одреде њену најтачнију дефиницију. Прва теорија чије је темеље поставио Аристотел у свом делу „Метафизика“ назива се Теорија кореспонденције која је дуго важила као општа или класична теорија истине. По њој истинито је оно мишљење које одговара стварности. „Истинито је рећи о ономе шта јесте да јесте а о ономе шта није да није“, док је неистина оно што не одговара стварности: „Неистина је рећи о ономе што јесте да није, а о ономе што није да јесте“². Овим тврдњама Аристотел је поставио основе за све будуће теорије истине које су се јавиле у средњем веку и новијој историји. Највећи недостаци који се истичу у критици Теорије кореспонденције јесу да она дефинише шта истина јесте али не шта истина није тј. како да разликујемо истину од неистине. Са друге стране, ова теорија је применљива у једноставним случајевима када је лако чулним опажањима открити неку тривијалну истину, међутим, када је потребно утврдити истину коју није могуће емпиријски утврдити ова теорија постаје беспредметна.

Следећа у низу теорија о истини које се јављају у филозофији у средњем веку је Теорија евиденције. Она је била најзаступљенија у учењима математичара чији ставови почивају на постојању аксиома (од грч. ἀξιώσειν, „држати за истинито“), логичких израза који се не доказују. Њихова истинитост се подразумева и сврха им је да служе као почетна тачка за даље доказивање. „Истинито је оно што је очигледно“. Најзначајнији представник овог схватања био је француски математичар и филозоф Рене Декарт (фр. *René Descartes*), творац аналитичке геометрије и правца у филозофији под називом рационализам. *Cogito ergo sum* („mislim, dakle postojim“) представља Декартов филозофски исказ

¹ Законик о кривичном поступку, Сл.гласник РС, бр.72/2011,101/2011,121/2012,32/2013,45.2013 и 55/2014, члан 6 ст.4.

² <http://www.scribd.com/doc/82420964/Teorije-istine#scribd>

који је направио отклон од средњовековног теолошког доминантног схватања у науци и филозофији. Декарт повезује очигледност са несумњивошћу, те тврди да је истинито само оно што је очигледно, а да је очигледно само оно што се људском духу представља тако јасно и разговетно да више не буде прилика у којима се у то може сумњати.³

У средњем веку теорију сличну Аристотеловој заступао је Тома Аквински који је дао своју познату објективну дефиницију истине: „*Veritas est adequatio rei et intellectus*“ - Истина је слагање (адекватација, кореспонденција) мишљења и стварности. Она представља супротност субјективној теорији истине за коју се залагао Декарт, теорији која се ослања на људски разум а не на Бога. „*Ultima hominis felicitas est in contemplatione veritatis*“ – „Највећа људска срећа налази се у контемплацији истине“, говорио је Тома Аквински и тако је и данас јер само истина и трагање за њом може да нас доведе до унутрашњег задовољства да је правда задовољена и да је истина победила.

Савремени теоретичари теорије истине деле на:

1. теорију кореспонденције
2. теорију кохеренције
3. теорију прагматизма

Теорија кореспонденције се ослања на Аристотелова схватања о истини по којој се истина манифестује као сагласност тврдњи и исказа са једне и реалности тј. света око нас са друге стране (“тврдња је истинита ако одговара чињеницама а неистинита само у случају ако не кореспондира чињеницама”)⁴. Највећи проблем који се појавио у вези ове теорије јесте да се истина која је апстрактан појам објашњава другим апстрактним појмовима као што су: кореспонденција, чињенице и реалност.

Са друге стране теорија кохеренције је настала на основи критика теорије кореспонденције и по њој тврдње треба да се пореде са другим тврдњама, а не са спољним светом око нас. На тај начин све тврдње су међусобно усаглашене и хармонизоване, а свака нова тврдња је тачна уколико се уклапа у претходно утврђени систем хармонизованих тврдњи. Оно што се не може инкорпорисати у постојећи систем тврдњи се одбацује као нетачно и неистинито.

Ове теорије имале су утицаја и на велике кривичноправне системе па је тако теорија кореспонденције нашла своје место у инквизиторском поступку континенталног права док се са друге стране адверсаријални процесни модел који је прихваћен у англо-америчком праву, у поимању истине ослања на теорију кохеренције.⁵

³ Алан Узелац, Истина у судском поступку, Правни факултет у Загребу, Загреб 1997, стр.38

⁴ Richard Schantz (ed.), “What is truth?” (Current issues in theoretical philosophy 1). Walter de Gruyter, Berlin 2002, str. 1

⁵ Миодраг Мајић, судија Апелационог суда у Београду “Истине и заблуде о кривичном поступку” стр.3. <http://www.sudskapraksa.com/2530-KRIVICNA-SEKCIJA---REFERAT-Apelacionog-suda-u-Beogradu---ISTINE-I-ZABLUDE-O-ISTINI-U-KRIVICNOM-POSTUPKU.html>

Истина у кривичном поступку

Шта је истина? Питање је на које су у минулим епохама, бројни филозофи и правни мислиоци покушавали да дају адекватне одговоре. Иако се ради о појму који свакодневно користимо и који се чини свима разумљив, након векова трагања за најадекватнијом дефиницијом истине, она је и даље неприступачна и обавијена велом тајне. Тако Варди у свом делу „Шта је истина?“ наводи да „више него икада потрага за истином изгледа бесмислена“⁶, док за друге истина је „концепт који је немогуће дефинисати“⁷. У домаћим правним круговима у периоду и након доношења новог Законика о кривичном поступку⁸ стручна јавност се поделила на браниоце традиционалних схватања о истини у кривичном поступку („истинобранитељи“)⁹ и оне који су подржали нова решења усвојена у новом Законикау, а која прихватају неке принципе ближе англосаксонском праву.

Начин на који судови и судије доносе одлуке представља учење о правном силогизму. Најједноставније речено, правни силогизам је формула која се састоји од две премисе и конклузије, где између премиса и конклузије постоји корелативна веза. Прва (горња) премиса, *premissa maior*, се састоји од правног правила, другу (доњу) премису, *premissa minor*, чине релевантне чињенице, а закључак тј. конклузија (*conclusio*) је судска одлука. Применом правног правила на чињенично стање судија долази до правилне одлуке, односно, судија мисоним операцијама испитује да ли конкретно утврђено чињенично стање, применом одговарајуће законске норме производи правно дејство.

Међутим, процес одлучивања у судском поступку је много сложенији и сажети целокупан ток доношења одлука у судском поступку на једну реченицу: „Утврдити чињенице, применити правно правило на чињенице, донети одлуку“ било би препоједностављено. Силогизам представља само логичан завршетак једног дуготрајног поступка у ком се стичу услови за његову примену. А у њему истина игра значајну улогу.

а) Корелација између права, чињенице и истине

Најбитнији корелативни однос који постоји у судском поступку је однос између правног правила и чињенице, те уколико се њиме жели доћи до пресуде која ће бити праведна и исправна неопходно је да та корелација поседује одређено својство. Правно правило које се примењује у конкретном поступку мора да поседује својство које се назива „законитост“, док чињенице морају да поседују атрибут који се означава као „истинитост“.

Када се каже: „У судском поступку се утврђује истина“ или „Чињенице у поступку морају бити истините“ – шта се под тиме подразумева?

⁶ Peter Vardy: „What is Truth?“, University of New South Wales Press (1999), str 179.

⁷ David Davidson, "The Folly of Trying to Define Truth," Journal of Philosophy 93 (1996), str. 263, 265

⁸ Законик о кривичном поступку, "Сл. гласник РС", бр. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 и 55/2014.

⁹ Миодраг Мајић, оп.цит, стр. 2.

Да бисмо разумели значај истине у кривичном поступку морамо прво теоријски детерминисати појам чињенице и чињеничног стања, јер се ради о појмовима који су директно повезани са појмом истине и између њих постоји изразити каузалитет. Како наводи професор Владимир Бауер у свом уџбенику из Кривичног процесног права: „Друштвени интерес захтијева, да се установи потпуна и неспорна истина о чињеницама, које творе основ окривљеникове кривичне одговорности.“¹⁰

Овде је неопходно направити малу дигресију па објаснити који однос постоји између доказа и чињеница. Да ли су у питању синоними или пак појмови који су у корелацији? Наиме, докази су, најопштије речено, средство помоћу којих суд утврђује чињенице. Како стоји у Законику о кривичном поступку Републике Србије из 2011. године: „Суд је дужан да непристрасно оцени изведене доказе и да на основу њих са једнаком пажњом утврди чињенице које терете или иду у корист окривљеном.“¹¹ Даље се наводи дужност суда да своју одлуку (пресуду или решење) може да заснује „само на чињеницама у чију је извесност уверен.“¹² Дакле, уколико постоји и трунка сумње у истинитост чињеница суд је дужан да донесе пресуду у корист окривљеног.¹³

У теорији кривичног процесног права такође постоје аутори који фаворизују чињенице које су у кривичном поступку утврђују, у односу на доказе: „Докази су само средство за утврђивање чињеница, а истина (материјална) само њихов атрибут (тј. атрибут за чињенице које треба утврдити)“¹⁴

Као опште прихваћена дефиниција чињенице узима се она професора Бауера: „Све те појаве у стварности, у којима се састоје увијети материјалног кривичног права за примјену кривичне санкције у конкретном случају и увијети процесног права за вођење кривичног поступка и вршење процесних радњи, називамо чињеницама“¹⁵ Овој дефиницији би се могле приговорити две ствари. Наиме, готово у сваком поступку се утврђују и чињенице које ова дефиниција не обухвата, а то су нпр. индиције. Оне нису услов примене ни процесног ни материјалног кривичног права, већ им је главна улога да се помоћу њих утврде друге правно релевантне чињенице за које позитивно правни кривични прописи предвиђају примену кривичног тј. кривичнопроцесног законика. Због свега тога би се цитирана дефиниција више могла сматрати дефиницијом правно релевантних чињеница.

У кривичном поступку се утврђују чињенице и то представља комплексну делатност јер су оне везане за неки догађај из прошлости који је потребно реконструисати. На основу тога суд треба да одлучи да ли може да се примени

¹⁰ Vladimir Bayer, *Jugoslavensko krivično procesno zakonodavstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1960, стр. 145.

¹¹ Законик о кривичном поступку, Сл.гласник РС, бр.72/2011,101/2011,121/2012,32/2013,45.2013 и 55/2014, чл. 16 ст.2.

¹² Ибид, чл.16, ст.4.

¹³ Ибид, чл.16, ст.5.

¹⁴ Mladen Grubiša, „Činjenično stanje u krivičnom postupku“, *Narodne novine*, 1963. стр.12

¹⁵ Vladimir Bayer, *Jugoslavensko krivično procesno zakonodavstvo II, Pravo o činjenicama i njihovom utvrđivanju u krivičnom postupku*, Zagreb, 1978., стр. 4.

материјално кривично право. Сем њих потребно је утврдити и чињенице које су претпоставка за примену кривичног процесног права. „Без утврђивања тих чињеница, било да су материјалноправно или процесноправно релевантне, не може бити суђења: правилна примена кривичног материјалног права као циљ кривичног поступка (тј. утврђивања да ли је дело кривично дело, да ли је окривљени учинилац и да ли се према таквом окривљеном по закону могу применити кривичне санкције), могућа је једино помоћу утврђивања чињеница.“¹⁶

б) Положај истине у кривичном поступку и њено утврђивање

Да ли је истина идеал у кривичном поступку од ког се може одступити и ако може, у којим случајевима је то могуће? Да ли је „истина“ нешто што постоји само по себи или је то само фраза подложна различитој вредносној процени онога ко чини ту процену? Да ли је схватање и тумачење истине идентично у грађанском и кривичном судском поступку? Може ли истина доћи у сукоб са другим вредностима у судском поступку и уколико се то деси које би било место истине у тој хијерархији вредности? Бројна су питања на која је тешко дати јединствен и једноставан одговор а на нека од њих биће покушано да се пружи адекватни одговори у даљем тексту.

У оптужном акту овлашћеног тужиоца налази се кривичноправни захтев да се окривљени санкционише. О основаности тог захтева се одлучује у кривичном поступку. Уколико се суд сагласи са тим захтевом он доноси осуђујућу пресуду која у себи садржи елемент ограничавања елементарних људских права окривљеног. Због тога се легитимним могу сматрати само она ограничења која су заснована на чињеницама које су истинито утврђене а на њих правилно примењене правне норме. Да би суд донео одлуку мора бити уверен у постојање или непостојање спорних одлучних чињеница. Доказивањем се врши њихово утврђивање у кривичном поступку. Дакле, истина би представљала подударност судијине представе о спорној чињеници тј. кривичног дела и његовог учиниоца са стварношћу. Зато је начело утврђивања истине у кривичном поступку можда и најбитније начело.

Истина се најчешће дефинише као појам који одражава чињенице и стварност на исправан начин. „Утврдити неку „праву“, „реалну“, „апсолутно неспорну“ истину често није ни могуће и вероватно више представља божански него судски прерогатив.“¹⁷ Улога суда у кривичном поступку се своди на тежњу да утврди истину у оквиру граница лимитираних од стране других процесних правила која *per se* лимитирају спознају истине. Начело истине нема апсолутни карактер већ трпи одређена ограничења. Тако начело *in dubio pro reo* не дозвољава судији да пресуди на штету оптуженог чак и уколико је 99%

¹⁶ Ђурђић Војислав, Трајковић Марко, „О истини у кривичном поступку“, Зборник радова Правног факултета у Нишу 2013, бр. 65, стр. 111-127

¹⁷ Милан Шкулић, проф. др, „Однос начела истине и појединих форми кривичног поступка“, Поједностављене форме поступања у кривичним стварима – регионална кривичнопроцесна законодавства и искуства у примени – Издавач: Мисија ОЕБС у Србији, стр.68

убеђен у његову кривицу јер истина не познаје проценте и све чињенице које терете оптуженог са извесношћу морају бити утврђене тј. доказане. Уколико то није случај узима се да оне и не постоје. Исто је и ако постоје неке чињенице које иду у корист оптуженог али се појави сумња у њихову постојаност. Уколико се та сумња адекватним доказима не искључи, узима се да те чињенице постоје иако оне нису истините, али би могле бити. Брана начелу истине су друга процесна правила која лимитирају судијско трагање за истином. Ту пре свега мислимо на забрану *reformatio in peius* као и институт засталости кривичног гоњења.

Постоје аутори који сматрају да се утврђивање истине у кривичном поступку чак пре „може представљати изузетак него правило“¹⁸ а као аргументи у прилог тој тврдњи наводи се да истина трпи бројна ограничења која спречавају да она буде утврђена: па тако, суд не сме да користи незаконито прикупљене доказе, због заштите људских права а кад разлози хуманости и правичности то налажу истина ће бити неутврдива, а и окривљени на својој страни има заштиту од самооптживања тј. предлагања доказа против себе самог. Као највећи аргумент у прилог тврдњи да утврђивање истине није приоритет у кривичном поступку наводи се доношење ослобађајуће пресуде због недостатака доказа кад истина остаје неутврђена. „Да је питање истине заиста централно у кривичном поступку, ослобађајућа пресуда би се у овом случају могла донети само када би током кривичног поступка било неспорно утврђено да окривљени није извршио кривично дело.“¹⁹ Окривљени у погледу ког није доказано да је извршио одређено кривично дело, се не проглашава невиним, већ се оставља недоумица у погледу његове виности уз констатацију да за другачију одлуку није било довољно доказа.

Истина јесте циљ сваког кривичног поступка, али не и императив до ког се мора доћи по сваку цену. Уколико би се на методе сазнавања истине на тај начин посматрало отворила би се Пандорина кутија која би омогућила употребу бројних метода сазнавања истине који су се користили у прошлости мислећи пре свега на сурове инквизиторске методе. На тај начин би се укинула свака брана тортури и разним методама изнуђивања „признања“ чији смо били сведоци у прошлости. Људска права би се флагрантно кршила, а нехуманост и деградација човека би постали свакодневна појава. Због тога истина и даље остаје императив у кривичном поступку, али не по сваку цену.

У том контексту значајно се мења не само улога суда и тужилаштва, већ и саме одбране, а у контексту права на правично суђење, чији је циљ између осталог и утврђивање истине.²⁰

¹⁸ Више о томе погледати: Миодраг Мајић “Истине и заблуде о истини у кривичном поступку”

¹⁹ Ибид стр.10

²⁰ За разлику од увреженог става да је улога суда у америчком кривичном правосуђу потпуно пасивизирана у односу на начело истине, аутор Brown даје, једну радикалну и контроверзну тезу (нарочито кад се гледа на још увек важећи став законодавца према истини у вези члана 15. став 4. ЗКП-а – прим. З. Павловића). Према њему, у кривичном поступку пред судовима САД све је јача тежња за што тачнијим утврђивањем чињеница односно материјалне истине! У то име сматра да би уместо препуштања овог задатка странкама у поступку, требало одвојити додатна сред-

ц) Дерогација начела истине у српском позитивном кривичном законодавству

Када посматрамо кривично процесно законодавство, као и право уопште, евидентна је подела на два система кривичног поступка: континентално европски (инквизиторски) и англосаксонски (адверсаријални) систем. Данас више не постоји стриктна подела и разлике између њих више нису тако евидентне као што је то било у прошлом веку јер је у току реформа већине кривичних законодавстава у циљу повећања ефикасности кривичног поступка. „Реформом кривичног поступка је потребно установити све неопходне предуслове како би кривична ствар била законито решена, с једне стране и како би кривични поступак трајао што краће и са мање трошкова“²¹ што гарантује и Устав Републике Србије.²²

Уколико позитивно законодавство у Србији посматрамо као право које је вековима уназад припадало групи континентално европских земаља онда са сигурношћу можемо тврдити да начело истине представља један, ако не и најбитнији, принцип кривичног поступка. Наиме, од првих закона и кодификација који су писани на овим просторима узор се увек налазио у законодавствима која су били типични представници континентално европског права (Немачко, Аустријско (тј. Аустро-угарско) и Француско) и као такви сушта супротност англосаксонском праву. Како смо сведоци глобализације у свим сферама друштвеног живота, последњих деценија евидентан је уплив института англосаксонског права у сва европска законодавства али не и *vice versa*.

У последњих петнаест година у Србији су донета два Закона о кривичном поступку: 2001. и 2011. године. Оба закона су унели новине у кривичну процедуру с тим што је последњи поделио стручну јавност баш по питању начела истине. Са једне стране су се нашли поборници годинама увреженог и прихваћеног становишта у нашој легислативи да Србија као држава која „припада кругу континентално европских земаља треба да остане верна традиционалном принципу начела истине у кривичном поступку“.²³ Док се са друге стране нашла група аутора који су свесрдно подржавали темељну реформу кривичног процесног права при том релативизујући значај истине у кривичном поступку. Њихова критика се превасходно односи на улогу државе и њених органа у процесу утврђивања истине: „Савремени кривичнопроцесни системи континенталне Европе, настали након Француске буржоаске револуције,

ства државним телима да спроведу темељну истрагу, чије ће резултате открити – *disclosure* – одбрани. Brown закључује да би се кроз коришћење најновијих техничких достигнућа у неким случајевима могло доћи до тачног/апсолутног утврђивања истине, као што су резултати анализе ДНА. Развој ситуације иде по њему за тим да се у претходном поступку смањује улога одбране, а јачају инквизиторски елементи у поступку и монопол државних тела. B. Brown, D., K., The Decline of Defense Counsel and the Rise of Accuracy in Criminal Adjudication, California Law Review, Vol. 93, No 6 (Dec., 2005), 1585-1645.

²¹ Александар Бошковић, доц. др. „Адверсаријални кривичнопроцесни институти и континентално кривично процесно законодавство“, Криминалистичко полицијска академија, стр. 76. Београд.

²² Устав Републике Србије чл.32, ст.1.

²³ Ибид, стр. 67.

значајно су изменили метод али не и основну идеју тежње за "објективном" истином. Иако су различити облици тортуре под утицајем хуманистичких схватања постали макар формално недопуштени, у основи је задржано уверење да је основни циљ кривичног поступка сазнавање истине, те да основни задатак у том погледу немају странке, већ суд као репрезент државног интереса. У том циљу, суду је дата могућност да, једном када је поступак започет, истину истражује независно од активности странака, па чак и упркос њиховој вољи.²⁴

Суштинска разлика између ова два правна система огледа се у следећем:

У континентално европском (тј. инквизиторском) моделу постоји акценат на утврђивању истине од стране суда, где он у вези тога шта се заиста десило, а тиче се кривичне ствари, има веома активну улогу при извођењу доказа, те на основу тога и доноси одлуку. Зато и постоји обавеза судије да учествује и руководи главним претресом, али и одговара за исправност донете одлуке. Суд предлаже и изводи доказе *ex officio* а не само по предлогу странака. А о кривичи и кривичној санкцији одлуку доноси судија појединац или веће на основу доказа на којима је и заснована коначна судска одлука.

У адверзијалном моделу на кривични поступак се гледа као на спор између две странке. Суд о том спору треба да донесе одлуку при чему је извођење доказа препуштено странкама у потпуности док судија нема апсолутно никаквог уплива у доказни поступак. Његова функција се огледа искључиво у арбитрирању у расправи између странака тако да судија не одговара за донету пресуду већ та одговорност пада на пороту. Евентуално судијино укључивање у испитивање странака или прикупљање доказа представља битну процесну повреду која је основ за укидање пресуде. Што се истраге тиче, у земљама англосаксонске правне традиције: „Истрага се углавном своди на прикупљање материјаних доказа на месту догађаја од стране полиције док јавни тужилац скоро нема никакву улогу у таквој полицијској истрази.“²⁵ Дакле, кривични поступак у адверзијалном моделу се не ослања на тужилачку истрагу иако често о томе постоје погрешна предубеђења.

Последњих деценија, како је то већ напоменуто, у европским законодавствима је уочљива „американизација“ кривичног поступка. Негде су реформе биле фундаменталне као нпр. у Италији, а негде мање радикалне. Тако је на пример у немачком кривичном процесном праву 1974. године извршена промена Закона о кривичном поступку (StPO - Strafprozeßordnung) и уместо судске уведена је тужилачка истрага, самим тим истрага више није била у рукама истражног судије већ тужиоца. „Један од главних разлога који је довео до ове промене је било истицање чињенице да нема потребе за дуплирањем истраге коју су већ спровели тужилаштво и полиција, јер се на тај начин поступак непотребно одуговлачи. Јако је битно истаћи да не постоји могућност вођења

²⁴ Миодраг Мајић, судија Апелационог суда у Београду “Истине и заблуде о истини у кривичном поступку”, <http://www.sudskapraksa.com/2530-KRIVICNA-SEKCIJA---REFERAT-Apelacionog-suda-u-Beogradu---ISTINE-I-ZABLUDE-O-ISTINI-U-KRIVICNOM-POSTUPKU.html> стр. 5.

²⁵ Милан Шкулић, проф. др, Погрешна концепција Нацрта Законика о кривичном поступку Србије, Ревиија за криминологију и кривично право 48(2), стр. 50.

истраге од стране одбране, нити је главни претрес уређен по принципима који важе у земљама англосаксонске правне традиције већ су задржани елементи и начела карактеристични за земље континенталне традиције, па самим тим је задржано и начело утврђивања истине.²⁶

Већина европских земаља је извршила делимичну реформу кривичног поступка. Тако је у Мађарској 1998. године донет нови Закон о кривичном поступку (Act XIX) који је ступио на снагу 2003.године. Глава III овог Закона наводи овлашћења јавног тужиоца где се између осталог наводи и институт тужилачке истраге.²⁷ Руска федерација је 18. децембра 2001. године донела нов Законик о кривичном поступку.²⁸ „Овај законик представља мешавину европског континенталног система и англо-америчке *Common law* традиције.“²⁹ Сем Мађарске и Русије и остале европске земље (нпр. Швајцарска, Пољска и Естонија) су донеле законе у којима се афирмише институт тужилачке истраге уз умерену хомогенизацију европског и англо-саксонског права.

Са друге стране, неке европске земље као нпр. Португалија и Италија су у своје кривичне поступке у потпуности увеле акузаторски модел. Законик о кривичном поступку Републике Италије (*Codice di procedura penale*)³⁰ изазвао је велику пажњу у стручним правним круговима како Италије тако и осталих европских земаља јер је Италија спадала у групу земаља типичних представника европске континенталне традиције. Сада, увођењем института из англоамеричког адверзијалног система италијански законодавци су направили преседан чија успешна примена није могла бити загарантована. Новине које је италијански законик увео огледале су се у укидању института истражног судије, у унакрсном испитивању само на главној расправи у духу адверсаријалног начела, суд може само изузетно да изводи доказе и то само у појединим случајевима итд. „Веома брзо је Уставни суд Италије у својим одлукама установио да одређене одредбе Законика нису у складу с Уставом, па су тако 1992. године донете три одлуке Уставног суда Италије на основу којих се чинило да је италијански покушај увођења адверсаријалног система пропао пре него што је и почео да се примењује.“³¹ Сукоб између италијанског Парламента и Уставног Суда окончан је 1999.године променом италијанског Устава и усвајањем амандмана којима су уведена начела адверзијалног система као уставна начела.

²⁶ Александар Бошковић, оп.цит. стр. 80-81.

²⁷ Act XIX of 1998 on Criminal Proceedings [https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/0/033d3f79294dc84ec1257163002cd383/\\$FILE/Act%20XIX%20of%201998.pdf](https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/0/033d3f79294dc84ec1257163002cd383/$FILE/Act%20XIX%20of%201998.pdf) стр.5
доступно дана 13.10.2015.године

²⁸ <http://legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/7> доступно дана 13.10.2015. године. Овај Законик карактеришу демократски принципи и висок степен поштовања људских права па су тако 7.децембра 2011.године донете допуне Законика којима су уведени институти кућног затвора и могућност одлагања извршења казне над правоснажно осуђеном особом која је зависник од дроге. Ове одредбе су ступиле на снагу 1. јануара 2012.године

²⁹ Александар Бошковић, оп.цит. стр. 81.

³⁰ Законик о кривичном поступку Републике Италије донет је 1988. године, а почео је да се примењује од 1989. године

³¹ Александар М. Бошковић, Вук Ж. Кулић, „Италијански модел претходног кривичног поступка“, Култура полиса, год IX (2012) посебно издање 1, стр. 139

Српски Закон о кривичном поступку из 2001.године био је доследан традиционалном континенталном схватању начела истине, па је тако у члану 17, став 1. било нормирано следеће: „Суд и државни органи који учествују у кривичном поступку дужни су да истинито и потпуно утврде чињенице које су од важности за доношење законите одлуке.“³² Дакле, суд је био тај који је имао законску обавезу да утврди истину и главна одлика суда у поступку извођења доказа била је његова активност а не пасивност. Наравно, суд и други државни органи били су у обавези да прикупе све чињенице, како оне које терете окривљеног, тако и оне који му иду у корист.³³

Десет година касније, 2011.године донет је нов Законик о кривичном поступку³⁴ који је направио потпуни заокрет у поимању истине и њеном утврђивању. На неки начин извршено је укидање начела утврђивања материјалне истине. За разлику од претходног Законика суду се додељује пасивна улога у извођењу доказа јер „Суд изводи доказе на предлог странака.“³⁵ Уколико суд није задовољан са изнетим предлозима он може наложити странци да предложи допунске доказе а „изузетно сам одредити да се такви докази изведу, ако оцени да су изведени докази противречни или нејасни и да је то неопходно да би се предмет доказивања свестрано расправио.“³⁶ На тај начин, све оно што је карактерисало досадашњу традицију у нашем кривичном процесном праву: да суд сам изводи доказе, да је веома активан приликом њиховог извођења, као и да ни на који начин није лимитиран доказним предлозима странака, бива девастирано.

У Уставу Републике Србије јасно пише: „Свако има право да независан, непристрасан и законом већ установљен суд, правично и у разумном року, јавно расправи и одлучи о његовим правима и обавезама, основаности сумње која је била разлог за покретање поступка, као и о оптужбама против њега.“³⁷ Из ове одредбе деривира уставно право сваког окривљеног лица против ког је покренут кривични поступак да о основаности сумње тј. оптужби против њега суд расправи односно одлучи. Дакле, Устав прецизно наводи да је суд тај који расправља, а не да се пред њим расправља, како је то наведено у новом Законнику о кривичном поступку.

У оваквом поступку странке су равноправне, а суду је додељена улога пуког контролора доказног поступка. Све то подсећа на земље англосаксонског правног система са једном великом разликом а то је да нема пороте која би одлучивала о кривици и снази доказа које су изнеле странке. Нема пороте

³² Законик о кривичном поступку, "Сл. лист СРЈ", бр. 70/2001 и 68/2002 и "Сл. гласник РС", бр. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 85/2005 - др. закон, 49/2007, 20/2009 - др. закон и 72/2009.

³³ Ибид, чл. 17. ст. 2.

³⁴ Законик је ступио на снагу 6. октобра 2011.године а са применом за сва кривична дела је почео 1. октобра 2013. године. Изузетак су поступци за кривична дела организованог криминала или ратних злочина који се воде пред посебним одељењем надлежног суда у ком случају се Законик примењује од 15. јануара 2012. године.

³⁵ Законик о кривичном поступку, "Сл. гласник РС", бр. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 и 55/2014. чл.15, ст.3.

³⁶ Ибид чл.15.ст.4.

³⁷ Устав Републике Србије чл.32, ст.1.

која би неко лице огласила кривим а судија изрекао кривичну санкцију. У нашем праву све то спада у надлежност суда што представља још један аргумент против новог третмана начела истине у нашем кривичном праву.

Уместо закључка

Суштина људске цивилизације огледа се у непрекидном развоју и променама које су углавном добре и позитивне, али у неким случајевима и неповољне за друштво. Да није тако људи би и данас вероватно седели у пећини и бринули о томе да се ватра не угаси. Наравно, у неким случајевима промена не значи и напредак, шта више, потребно је доста времена како би се увидело да ли су резултати позитивни.

Говорећи о актуелним променама у српском кривичном законодавству и изменама института који су до скоро били фундамент кривичног поступка, не може а да се не буде скептичан у погледу ефикасности примене нових института. Као што је већ наведено прекршени су уставни принципи и начела а неуставни закони никако не доприносе правној стабилности и сигурности у једном друштву. Време ће показати да ли институти који су позајмљени из других правних система као нпр. тужилачка истрага, могу да опстану у нашем праву, но то остаје као тема о којој би се могло писати у неком наредном раду за пар година када се у пракси покаже колико је овај институт ефикасан.

Уважавајући чињеницу да је кривично процесно право поустављено односно да Устав као извор КПП-а има непосредно правно дејство и, да у складу са тим и решењем из члана 34. Устава – Правна сигурност у казненом праву, и даље има значај *Magna cartae libertatum*, законско решење о истини треба посматрати управо у том уставном духу.³⁸

³⁸ Павловић, З., Кривично процесно право II, Друго издање, Универзитет Привредна академија Нови Сад, 2015.

Литература:

1. Bayer, Vladimir (1960) Jugoslavensko krivično procesno pravo, Školska knjiga, Zagreb;
2. Bayer, Vladimir (1978) "Jugoslavensko krivično procesno pravo", knjiga II, Pravo o činjenicama i njihovom utvrđivanju u krivičnom postupku, Zagreb;
3. Pavlović, Z., Krivično procesno pravo II, Drugo izdanje, Univerzitet Privredna akademija Novi Sad, 2015.
4. Petrović, Gajo (1980) „Logika“ Školska knjiga, Zagreb;
5. Škulić, Milan prof. dr, „Odnos načela istine i pojedinih formi krivičnog postupka“, Pojednostavljene forme postupanja u krivičnim stvarima – regionalna krivičnoprocesna zakonodavstva i iskustva u primeni – Izdavač: Misija OEBS u Srbiji;
6. Škulić, Milan prof. dr, Pogrešna koncepcija Nacrta Zakonika o krivičnom postupku Srbije, Revija za kriminologiju i krivično pravo 48(2);
7. Škulić, Milan (2010) prof. dr, profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, „Nečelo pravičnog vođenja krivičnog postupka i načelo istine u krivičnom postupku“, Pravni život, 9/2010, Beograd.
8. Majić, Miodrag "Istine i zablude o krivičnom postupku", www.sudskapraksa.com;
9. Schantz, Richard (ed.), (2002) "What is truth?" (Current issues in theoretical philosophy 1) Walter de Gruyter, Berlin
10. Vardy, Peter (1999) „What is Truth?“, University of New South Wales Press;
11. Davidson, David (1996) "The Folly of Trying to Define Truth," Journal of Philosophy 93;
12. Grubiša, Mladen (1963) "Činjenično stanje u krivičnom postupku", Narodne Novine;
13. Vasiljević, Tihomir (1964) prof. dr, Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ, Naučna knjiga, Beograd;
14. Vojislav, Đurđić, Marko, Trajković (2013) "O istini u krivičnom postupku", Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, br. 65;
15. Bošković, Aleksandar doc. dr, „Adversijalni krivičnoprocesni instituti i kontinentalno krivično procesno zakonodavstvo“, Kriminalističko policijska akademija;
16. Uzelac, Alan (1997) Istina u sudskom postupku, Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb;
17. Bošković, Aleksandar, Kulić, Vuk (2012) „Italijanski model prethodnog krivičnog postupka“, Kultura polisa, god IX posebno izdanje 1;
18. Ustav Republike Srbije;
19. Zakonik o krivičnom postupku, "Sl. list SRJ", br. 70/2001 i 68/2002 i "Sl. glasnik RS", br. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 85/2005 - dr. zakon, 49/2007, 20/2009 - dr. zakon i 72/2009;
20. Zakonik o krivičnom postupku, "Sl. glasnik RS", br. 72/11, 101/11, 121/12, 32/13, 45/13 i 55/2014. čl.15, st.3.
21. Mađarski Zakonik o krivičnom postupku (Act XIX of 1998 on Criminal Proceedings)
22. Ruski Zakonik o krivičnom postupku (CRIMINAL - PROCEDURAL CODE OF THE RUSSIAN FEDERATION)
23. Zakonik o krivičnom postupku Republike Italije (Codice di procedura penale)

Интернет извори:

1. www.scribd.com
2. www.sudskapraksa.com

TRUTH AND ITS DETERMINATION IN A CRIMINAL PROCEDURE

Summary: Truth and its assessment as a legal and philosophical concept has, for centuries, represented the theme around which people share opinions. In a criminal proceedings, the truth has a special position because of the fact that it determines whether the accused will be found criminally responsible and therefore whether he/she will be sanctioned. According to the fact that there are two legal systems, continental and Anglo-Saxon, they are inter alia differ in the view of the principle of truth in a criminal proceedings. Serbia, as a country that for centuries belongs to the civil law, has changed its attitude towards the principle of truth through the most recent amendments to the criminal procedure legislation bringing into question the validity and constitutionality of the Criminal Procedure Law of 2011.

Key words: the truth, the truth theories, philosophy, criminal procedure, the process of establishing the truth

IV

ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

ВЕРА АРЕЖИНА*

Факултет политичких наука
Београд

УДК 81'272:321.01
Монографска студија
Примљен: 10.01.2016
Одобрен: 02.02.2016
Страна: 295-307

ЗНАЧАЈ ЈЕЗИКА У ПОЛИТИЧКИМ НАУКАМА

Сажетак: У политичким наукама, као и у методологији политичких наука, језик има значајну улогу у одређивању политичких процеса и појава. Током историје, језик је осликавао расподелу моћи у свету. Да ли је још увек *lingua franca* енглески језик? И да ли ће то сутра постати кинески, арапски или шпански језик?

Осим тога, постоје многе промене између језика у свету, као и унутар њих. У оквиру различитих језика у свету дешавају се многе промене, и то у значењу речи, језичкој типологији, настајању неких речи или настајању нових речи и израза, и др. У раду смо настојали да укажемо на који начин промене у језицима утичу на разумевање, схватање појмова, али и на процес дефинисања у политичким наукама.

Кључне речи: језик, методологија политичких наука, *lingua franca*

Дефинисање и структура језика

У методологији политичких наука, језик се дефинише као систем симбола, речи и језичких израза, односно инструмент изражавања и конституисања мисли у процесу мишљења и да је битан основ друштвеног информисања и комуницирања.¹ Један од наших најистакнутијих лингвиста, професор др Ранко Бугарски сматра да је језик човеку својствена способност друштвеног општења путем артикулисаног система вербалних знакова који омогућује обликовање мисаоних садржаја и њихово преношење у виду сувислих говорних порука.² Исти аутор наводи да је језик систем знакова који човеку омогуће развијен друштвени и духовни живот, и који се остварује у општењу међу људима.³

Према Семјуелу Хантингтону у делу *Сукоб цивилизација*, језик представља, поред религије, главни елемент било које културе или цивилизације.⁴ Он

* vera.arezina@fpn.bg.ac.rs

¹ Милосављевић, Славомир; Радосављевић, Иван (2008): *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, стр. 99-100.

² Бугарски, Ранко (2005): *Језик и култура*, Библиотека XX век, Београд, стр. 10.

³ Бугарски, Ранко (2003): *Увод у општу лингвистику*, Чигоја/XX век, Београд, 2003, стр. 15-16.

⁴ Хантингтон, Семјуел (2000): *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД-Романов, Бања Лука, стр. 65.

сматра у наведеном делу да је енглески језик светски начин међукултурног комуницирања јер представља „Језик Шире Комуникације (ЈШК)“ односно *lingua franca* као начин премошћивања лингвистичких и културних разлика, а не начин њиховог елиминисања.⁵

Према ужим схватањима, језик се може одредити као главно средство споразумевања и комуникације. И поред тога, не постоје општеприхваћене *дефиниције особина* које одређени језички ентитет чине посебним језиком, а не варијететом неке надређене целине, тим пре што је разлика између језика и дијалеката социолошка а не лингвистика.⁶ Такође, у ову групу схватања можемо навести и одређење језика у *Енциклопедији друштвених наука*, према којој где год постоје људи, постоји и језик као део културе; сваки језик је и показатељ културе са којом је најближе повезан и сваки језик постаје симбол културе са којом је најблискије повезан.⁷

Структуру језика чине речи и језички изрази, док логичку структуру речи чине термин и појам.⁸ *Термин* представља израз одређене речи, док се под *појмом* подразумева одређено значење речи. Професор Р.Бугарски сматра да је језик хијерархијски устројена структура која повезује планове звука и значења (израза и садржаја) преко неколико језичких нивоа од којих сваки садржи инвентар јединица и правила њиховог комбиновања.⁹

Класификације језика

Међу различитим класификацијама језика, према различитим критеријумима, указаћемо на: *природан, народни односно говорни језик, научни, вештачки језик, као и метајезик*.

Природан, народни односно говорни језик – развија се са развојем одређеног друштва. Меша Селимовић одређује народни језик као живи језик који сав народ својим назива и којим говори. Говорити и писати народним, матерњим језиком значи пре свега мислити на начин који је непоновљив, с особеностима и условностима различитим код сваког народа и у сваком језику.¹⁰

Научни језик је прецизнији и јаснији од природног. Тако, на пример, разликујемо значење одређених термина попут *система, функције, класе*, итд., у политичким и правним наукама, од њиховог значења у медицини, економији, рачунарству и информатици, итд.;

Професорка Душка Кликовац у својим радовима проучава језик и сматра да су бирократизовани неки научни језици, посебно у економији и медицини.

⁵ Исто, стр. 66-67.

⁶ Бугарски, Ранко (2005): *Језик и култура*, Библиотека XX век, Београд, стр. 30.

⁷ Купер, Адам; Купер, Џесика (прир.) (2009): *Енциклопедија друштвених наука*, Службени гласник, Београд, стр. 571-572.

⁸ Милосављевић, Славомир; Радосављевић, Иван (2008): *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, стр. 100.

⁹ Бугарски, Ранко (2005): *Језик и култура*, Библиотека XX век, Београд, стр. 11.

¹⁰ Селимовић, Меша (1987): *За и против Вука*, Београдски издавачко-графички завод - БИГЗ, Београд, стр. 99-100.

Бирократски језик, који се код нас развио током последњих педесет година, има следеће особине: (1) номиналност, (2) општост, (3) неодређеност, (4) експлицитност, (5) еуфемизам, (6) вишак речи, и (7) квази научност, употребу речи станог порекла и помодних речи.¹¹

Вештачки језик представља језик симбола. Пошто је вештачки језик једнозначан, и као такав је јаснији, прецизнији од научног језика, због тога има велику примену у природним наукама, а посебно у математици и физици, или као језик рачунара односно програмски језик. Програмски језик служи за опис одређеног програма, преко кога се врши комуникација између човека и машине, тј. рачунара. До данас постоји неколико хиљада програмских језика, а према критеријуму примене, могу се разликовати: *Basic*, *Pascal* (за учење програмирања), *C* (за развој софтвера), *Java*, *Java Script* (за интернет), *SQL* (за пословну примену), и други. Међу наведеним, највећу примену у политичким наукама има програм *SPSS* (*Statistical Package for Social Sciences*) за статистичку обраду података.¹²

Такође, потребно је поменути и *есперанто*¹³ као вештачки језик који је конструисао пољски лекар Заменхоф крајем прошлог века. Иако је есперанто имао шири круг присталица, они који су га користили већ су познавали и друге светске језике.

У политичким и другим друштвеним наукама, проблеми примене вештачког језика постоје због разноврсности појава и процеса, као и њихових манифестација.¹⁴ Осим тога, многи методолози указују на значај проучавања *метајезика* који се одређује као језик о језику и сматра се језиком вишег реда, другостепеним језиком.¹⁵ Милка Ивић одређује метајезик као апстрактан, максимално логички језик научне дефиниције.¹⁶ Циљ метајезика је већа прецизност значења исказа.

Иако у свету постоји око 6.000 језика, они се могу класификовати према критеријуму сродности на индоевропску групу, којој припада енглески језик, сино-тибетанска (источна Азија), атабасканска (Северна Америка), нигер-конгоанска (Африка, јужно од Сахаре). Породице нижег нивоа, као банту и семитска, лако се распознају, док је груписање у историјски много дубље и веће надпородице, какве су ностратик (Европа, северна Азија, Кавказ, и Сред-

¹¹ Кликовац, Душка (2008): *Језик и моћ*, Библиотека 20. век, Београд, стр. 51-55, 83-84.

¹² У последње три године студенти Факултета политичких наука Универзитета у Београду користили су програм *SPSS* у различитим истраживањима на предмету Методологија политиколошких истраживања са статистиком. Приликом обраде података, студенти су уносили податке директно у табеле, или су их преузимали из стандардних база података (*Excel*, *Database*,...), а претходно су дефинисали варијабле, и друго. Тако су, на пример, у варијабли „пол“ категорији „мушки“ одредили код 1, а категорији „женски“ код 2.

¹³ Видети више: *Образовни центар Есперанто*, <http://www.esperanto.rs/o-nama> (страница последњег пут посећена 15/09/2015)

¹⁴ Милосављевић, Славомир; Радосављевић, Иван (2008): *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, стр. 101-102.

¹⁵ Исто, стр. 102.

¹⁶ Ивић, Милка (2001): *Правци у лингвистици*, девето издање, Чигоја/XX век, Београд, стр. 263-265.

њи исток) и америнд (скоро сви домородачки језици Новог света од северне Канаде до Патагоније), недовољно одређено и предмет сталних расправа.¹⁷

Међу наведеним групама различитих језика, у свету су највише заступљени енглески, кинески (мандарински), шпански, руски, хинду и арапски језик.¹⁸

Одређивање значења и разумљивост језика

Потребно је указати на проучавање Ане Вирбицке (*Anna Wierzbicka*) о семантичкој сложености исказа током '80-их година 20. века. Она је издвојила један узак круг најосновнијих речи које је узела од значењског дефинисања, па је помоћу њих парафразирала семантичку садржину осталих исказа имајући при том у виду како њихов локуциони аспект, као и илокуциони потенцијал (за значење термина) и све дат пресупозиције и импликације.¹⁹

Многи аутори, попут професора С.Милосављевића, И.Радосављевића, Б.Шешића и других сматрају да се под објективним значењем подразумева оно што се замишља и означава помоћу симбола.²⁰

Одређивање значења и разумљивост језика отежава постојање:

- Синонима – речи које имају различит термин, а исто основно значење: странка – клијент, сукоб – конфликт, посетница – визит-карта;
- Хомонима – речи које имају исти термин, а различито значење: сто (предмет и број), град (веће насељено место – временска непогода); горе (компаратив придева лоше – прилошка одреба за место), лист (део књиге, део биљке, врста рибе),...²¹
- Улога контекста у значењу – „...тиче се односа према вантекстуалним обележјима. ...Контекстуално значење је стога логички зависно од формалног значења“.²² Улога контекста у значењу проучава се када значење одређеног термина зависи од познавања одређене ситуације у којима се ти термини користе. На пример: Из Беле куће су данас саопштили да...; где „Бела кућа“ има значење седишта председника Сједињених Америчких Држава у Вашингтону, а не било коју кућу беле боје.

Овome би се могло додати и *утврђивање порекла речи у једном језику*. Због различитих разлога – историјских, културолошких, и др., у српском језику не постоје друге речи осим:

- турцизма за: сапун (*sabun*), луксуз (*lüks*), дугме (*düğme*), игла (*iğne*), лула (*lülâ*), ексер (*ekser*), маказе (*makas*), марама (*mahrama*), јастук, сандале, итд.;²³
- из мађарског језика за: пасош, варош, соба, коцка, табла, лопта, итд.;

¹⁷ Купер, Адам; Купер, Цесика (прир.) (2009): *Енциклопедија друштвених наука*, Службени гласник, Београд, стр. 568.

¹⁸ Хантингтон, Семјуел (2000): *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД-Романов, Бања Лука, стр. 66-68.

¹⁹ Ивић, Милка (2001): *Правци у лингвистици II*, девето издање, Чигоја/XX век, Београд, стр. 160-161.

²⁰ Милосављевић, Славомир; Радосављевић, Иван (2008), *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд, стр. 99.

²¹ Бугарски, Ранко (2003): *Увод у општу лингвистику*, Чигоја/XX век, Београд, стр. 212-213.

²² Ивић, Милка (2001): *Правци у лингвистици II*, девето издање, Чигоја/XX век, Београд, стр. 111-112.

²³ Агуши, Куртес (1987): *Турско-српски и српско-турски речник*, Издавачко предузеће „Текин“, Истанбул, 48-51, 82, 114-116.

- из немачког језика: мантил, штоф, веш, фарба, итд.;
- из романских језика: лектира, парфем, шарм, пијаца, флотила, ниво, итд.

Промене унутар одређеног језика

Упоредо са променама и развојем одређеног друштва, и језик је променљив и развојан. Те промене огледају се у:

(а) Промени значења одређених речи: *демократија* (током античке Грчке или савремена схватања демократије), *сурфовање* (врста спорта на води, а данас претраживање интернета), *профил* (врста портрета према положају главе, или профил на друштвеним мрежама), итд.;

(б) Језичкој типологији, и то према разичитим критеријумима: територији на којој се говори (локализми, дијалектизми, регионализми, провинцијализми и сл.);²⁴ степену образовања, врсти занимања, итд.

Тако, на пример, С.Хантингтон разликује нигеријски пиџн енглески, индијски енглески и друге варијетете енглеског језика и истиче да људи широм света говоре енглески такође све више говоре различит енглески. Енглески је одмаћен и локално обојен, што га издваја од британског или америчког енглеског и што их, у крајњем, чини међусобно неразумљивим, као што је случај са варијететима кинеског.²⁵ Слично њему, Адам и Џесика Купер разликују унутар енглеског језика стандардни амерички енглески, оксбриџ енглески (по универзитетима Оксфорд и Кембриџ), аустралијски енглески, индијски енглески, енглески Апалачких планина, кокни, афроамерички енглески, и др.²⁶

(в) Нестајању неких речи, јер су нестале одређене политичке појаве, процеси, услуге или предмети: *антерија* (*старинска хаљина*), *вериге* (*котлић за кување хране који је помоћу ланаца висио изнад огњишта*), *сахан* (*бакрени тањир*), *флопи-диск*, *видео-рикордер*, итд.

Такође, у неким радовима који су објављени током осамдесетих година 20. века дато је значење појмова и стручних израза који су коришћени, од којих издвајамо:

- *Делегатски систем* – је облик организованости радничке класе и свих радних људи, односно грађана како за вршење власти тако и за управљање друштвеним пословима на основама самоуправљања.²⁷
- *Субјективне снаге* – организована свест ради усмеравања друштвеног развика, тј. све снаге организоване социјалистичке свести и акције: радни људи и све њихове самоуправне и политичке организације и асоцијације.²⁸

²⁴ Бошњаковић, Жарко (ур.) (2009): „Говор Новог Сада“, *Лингвистичке свеске*, бр. 7, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2009.

²⁵ Хантингтон, Семјуел (2000): *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД-Романов, Бања Лука, стр. 67-68.

²⁶ Купер, Адам; Купер, Џесика (прир.) (2009): *Енциклопедија друштвених наука*, Службени гласник, Београд, стр. 567-568.

²⁷ Томић, Винка (1980): Улога и задаци синдиката у избор делегација и делегата за скупштине друштвено-политичких и самоуправних интересних заједница и обезбеђивање услова за њихов рад, Политичка школа Савеза синдиката Србије, Институт за политичке студије, Београд, стр. 46.

- *Организација удруженог рада* – овај термин означава све институционалне облике самоуправног организовања који настају удруживањем рада радника над средствима у друштвеној својини ради обављања привредне или друштвене делатности.²⁹

Осим тога, у објављеним радовима наведени су и многи други стручни изрази као што су: *идеологија, класе, револуција, социјализам, делегатски систем, друштвена својина, друштвена самозаштита, организација удруженог рада, самоуправне организације и заједнице, конфедерација, федерација, националне мањине*, и др.³⁰

(г) И последње, промене се односе на настајање нових речи и изрази, јер су настали нови политички процеси, појаве, предмети и услуге: *глобализација, еколошка безбедност, еколошка политика, скрининг, мониторинг, интеграциони капацитет, екстремизам, комуникологија, скајп, лајф-коуч, дрон, имејл, итд.*³¹

Већина ових речи преузима се из енглеског језика, често и без превода на одређени језик због брзине развоја технологије и глобализације. У ову групу промена можемо навести разне термине који се односе на технолошке уређаје и комуникацију путем интернета. Тако на пример, у српском језику, термин *имејл* (енг. *e-mail*) означава електронску пошту и електронско писмо,³² али се овај термин наводи и као: *е-пошта, е-писмо, и-мејл, емајл*, и др.

Такође, неке речи се преузимају из енглеског, иако на српском језику имају другачије значење. На пример, *хумана безбедност, хумана медицина*, и сл. Професорка Душка Кликовац указује да термин *хуману* српском језику има значење прожет човекољубљем, бригом о људима, и др. Супротан придев *хуман* јесте придев *нехуман*, са значењем који није хуман, нељудски,

²⁸ Куртеш, Илијаз (1980): *Друштвена улога Савеза синдиката*, Политичка школа Савеза синдиката Србије, Институт за политичке студије, Београд, стр. 45-46.

²⁹ Зечевић, Миодраг (1980): *Друштвени договори, самоуправни споразуми и други правни општи акти и улога и задаци синдиката*, Политичка школа Савеза синдиката Србије, Институт за политичке студије, Београд, стр. 46.

³⁰ Видети: Кешетовић, Мухамед (1980): *Остваривање међунационалне политике и равноправности народа и народности у социјалистичком самоуправном друштву*, Политичка школа Савеза синдиката Србије, Институт за политичке студије, Београд, стр. 45.

³¹ Арежина, Вера (2010): „Процена и побољшање примене еколошке политике у Републици Србији у процесу придруживања Европској унији“, у: Николић Марко, Тодић Драгољуб (прир.), *Зборник радова са међународне научне конференције - Стратешки правци развоја и утврђивања положаја Србије у савременим међународним односима*, 22-23.04.2013, Институт за међународну политику и привреду – Ханс Зајдел Фондација, Београд, стр. 791-802; Арежина-Ђерић, Вера (2010): „Значај мерења угрожавања и проблеми изградње система мерења еколошке безбедности у систему националне безбедности“, у: Гафиновић Радослав (прир.), *Србија – изградња националне безбедности - зборник радова*, Институт за политичке студије, Београд, стр. 299-318; Арежина, Вера; Термиз, Цевад (2015): *Проблеми истраживања и научног проучавања комуникологије*, Универзитет у Сарајеву, Факултет политичких наука, стр. 43-59; Ђорић, Марија (2011): *Глобализација и политички екстремизам*, Годишњак ФПН, бр. 5, стр. 415-433; Ђорић, Марија (2009): *Буллинг као врста социјалног насиља*, Политичка ревија, стр. 145-164; Институт за међународну политику и привреду, *Речник EUROVOС*, Београд, 2006.

³² Пешкин М.; Јерковић Ј.; Пижурица М. (2013): *Правопис српског језика*, Матица српска, Нови Сад

нечовечан.³³ Осим тога, проучавајући порекло речи *хуману* латинском језику, она разликује значења те речи на француском и енглеском језику. Д.Кликовац упозорава да преузимање речи из енглеског језика, а посебно речи *хуман* има два ефектабесмисао, који може бити комичан: *хумани инсулин* може да значи само *човечни инсулин*; слично важи и за *хуману безбедност*; и друго, неразумеваше, односно погрешно разумевање јер *хумана безбедност* значава безбедност која се постиже човечним средствима.³⁴

Улога језика у политичким наукама

Професор Р.Бугарски сматра да се језик преноси и усваја *културним путем*, дакле он мора изнова да се учи у свакој генерацији; једна од последица овога је непрекинути ланац промена у језику од једног поколења до другог.³⁵

Осим културе, језик има значајну улогу у процесу комуникације и разумевања. Са развојем цивилизације, говор и језик су вишеструко значајни, јер имају и семантичку функцију. Универзалност језика и граматике који су у основи свих језика, говори о томе да људски мозак поседује јединствену способност за учење и употребу језика. Ово гледиште добија све већу подршку у истраживањима усвајања језика код деце и неуролошких поремећаја, какав је афазиа. ...Ова селективност се огледа у области фонологије (систем гласова), лексике (инвентар речи), синтаксе (формирања реченица) и семантике (правила за тумачење значења) могу бити селективно оштећени.³⁶

Такође, у методологији политичких наука језик има значајну улогу у процесима именовања, значења, дефинисања, доказивања и оповргавања као и код проучавања ставова и судова и, посебно код примене методе анализе садржаја докумената. Иако у политичким и другим друштвеним наукама постоје проблеми који се односе на значење речи и језичких израза, поједине ауторе одликује јасан и прецизан стил изражавања, попут Слободана Јовановића, Радомира Лукића, Хенрија Кисинџера, Збигњева Бжежинског, Џозефа Наја и других. На проблеме дефинисања указао је и професор Д.Симеуновић када каже да сви политички појмови, представе и речи имају полемички смисао; они имају у виду неку конкретну супротност, везани су за неку конкретну ситуацију чија је крајња консенквенца груписање пријатељ – непријатељ (које се испољава у рату или револуцији), а постају празне и утварне апстракције када та ситуација нестане.³⁷ Он сматра да речи као што су држава, република, друштво,... сувереност, правна држава, апсолутизам, диктатура, план, неутрал-

³³ Кликовац, Душка (2008): *Језик и моћ*, Библиотека XX век, Београд, 2008, стр. 103-104.

³⁴ Исто, стр. 106.

³⁵ Бугарски, Ранко (2003): *Увод у општу лингвистику*, Чигоја/XX век, Београд, стр. 18-19.

³⁶ Купер, Адам; Купер, Џесика (прир.) (2009): *Енциклопедија друштвених наука*, Службени гласник, Београд, стр. 570. Трифуновић Мачек, Звездана; Јакшић Јелчић, Сузана (2006): *Афазиа*, Фома, Загреб, стр. 5-10.

³⁷ Симеуновић, Драган (2002): *Теорија политике – основи политичких наука*, Удружење „Наука и друштво“, Београд, стр. 273.

на или тотална држава итд., јесу неразумљиве ако се не зна ко једном таквом речју *in concreto* треба да буде погођен, сузбијен, негиран и оповргнут.³⁸

Током читаве људске историје, језик је осликавао расподелу моћи у свету. У Европи је *латински језик* имао највећу примену у средњем веку, али је заступљен и данас у одређеним гранама наука (политичке науке, медицина, итд.). У ранијим периодима били су заступљени језици древних цивилизација – египатски, кинески, староперсијски, арапски, итд. У 9. веку кодификован је *старословенски језик* који је представљао заједнички књижевни језик за све Словене.³⁹ У 17. веку са развојем одређених држава, дошло је и до развоја *шпанског, француског, немачког или португалског језика*. Током периода Хладног рата, *руски језик* је био заступљен у свим земљама тзв. Источног блока.

Поред многих лингвиста, Семјуел Хантингтон је дефинисао *lingua franca* као начин преомошћавања лингвистичких и културних разлика.⁴⁰ Слично и Бугарски сматра да *lingua franca* чине потпуни језици који функционишу као матерњи али уз то, веома изразито, и као нематерњи или други језици у неком ширем региону (нпр. свахили у источној Африци или малајски у Индонезији и Меланезији). Они се зову *језици шире комуникације (ЈШК)*, чију најизразитију савремену верзију представљају светски језици.⁴¹

Данас се још увек сматра да је енглески језик светски језик којим говори велики део светског становништва. Међутим, процењује се да ће се до 2050. године, употреби енглеског, приближити други језици као што су кинески, хинду, шпански и арапски језик. Пре неколико година С. Хантингтон је упозорио да уколико Кина истисне Запад као доминантну цивилизацију у свету, енглески ће уступити место мандаринском језику као светском *lingua franca*.⁴²

Као што смо претходно поменули, не постоје општеприхваћене дефиниције особина које одређени језички ентитет чине посебним језиком, а према проценама лингвистичара језици малих заједница одумиру убрзаним темпом, па постоје процене да ће током 21. века с лица земље нестати највећи део сада постојећих приближно 6.000 језика.⁴³

Дејвид Кристал сматра да су током развоја човечанства, језици настајали, развијали се и нестајали, и да одређени језик нестаје када њиме више нико не говори. Као главни проблем, Д. Кристал наводи културну асимилацију. Такође, у условима све већег степена глобализације и урбанизације, долази и до културне хомогенизације. Он сматра да се овај процес убрзава и тиме што дошљаци уче доминантни језик нове средине: шпански или португалски у Јужној Америци, свахили у већем делу источне Африке, кечуу или ајмару у андским земљама, а енглески буквално свуда.⁴⁴ Д. Кристал упозорава на три етапе угро-

³⁸ Исто.

³⁹ Белић, Александар (1999): *Историја српског језика: студије, расправе, критике*, Београд

⁴⁰ Хантингтон, Семјуел (2000): *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД-Романов, Бања Лука, стр. 66-67.

⁴¹ Бугарски, Ранко (2003): *Увод у општу лингвистику*, Чигоја/XX век, Београд, стр. 76.

⁴² Хантингтон, Семјуел (2000): *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД-Романов, Бања Лука, стр. 68-69.

⁴³ Бугарски, Ранко (2005): *Језик и култура*, Библиотека XX век, Београд, стр. 30-31.

⁴⁴ Кристал, Дејвид (2005): *Смрт језика*, Библиотека XX век, Београд, стр. 110-111.

жавања одређеног језика, а то су: велики притисак (политички, економски, и др.) да се говори доминантним језиком нове средине; билингвизам и повлачење старог језика пред новим тј. доминантним, и последње је одумирање одређеног старог језика.

Такође, Д.Кристал сматра да је почетком '90-их година 20. века одржан Међународни скуп у Квебеку, што је касније омогућило да се оснује Међународни документациони центар за угрожене језике у Токију, Фонд за угрожене језике у Сједињеним Америчким Државама, Фондација за угрожене језике у Великој Британији, и друго.

Уместо одговора на питање о будућности српског језика и језичких недоумица у оквиру политичких наука, што би био предмет новог истраживања, ми ћемо дати краћи приказ неких речи, језичких израза и њихових значења који су актуелни у процесу придруживања Републике Србије Европској унији:

- *Агенда 2000 (Agenda 2000)* – акциони програм Европске комисије из 1997. године који се бави питањима унутрашњег деловања ЕУ, стратегијом за државе које приступају ЕУ, и посебан део, односи се на утицај проширења на политике ЕУ.
- *Бела књига (White Book)* – документ Европске комисије који садржи предлоге будућих активности ЕУ.
- *Болоњска декларација (Bologna Declaration)* – о европском простору високог образовања потписана је 1999, са циљем да државе-потписнице заједнички координирају реформе својих образовних система. Главни циљ Болоњске декларације био је да се до 2010. године успостави европски простор високог образовања. То подразумева могућност признавања диплома стечених у другим европским државама, јасно утврђивање критеријума дипломских и последипломских студија, усклађивање преноса кредита (бодова) са европским системом, и друго.
- *Економска и монетарна унија (Economic and Monetary Union)* – Економска и монетарна унија (ЕМУ) је назив процеса усклађивања економских и социјалних политика држава чланица Уније ради увођења јединствене валуте, евра.
- *Зелена књига (Green Paper)* – Зелене књиге Комисије су документи чија је сврха да подстакну расправу и покрену процес размене мишљења о одређеној теми на европском нивоу (нпр. о социјалној политици, јединственој валути, телекомуникацијама).
- *Кодификација прописа (Consolidation of legislation – formal/official)* – конститутивна или званична кодификација значи усвајање новог прописа, објављеног у „Службеном листу“.
- *Комитологија (Commitology)* – означава процес са циљем доношења мера за примену прописа које усваја ЕУ. Одбори (комитети) представљају форуме за саветовање и састоје се од представника држава чланица. Радом одбора председава Европска комисија. Постоје три врсте одбора – саветодавни, управљачки и регулаторни.
- *Консултативна радна група – КРГ (Consultative Task Force – CTF)* – је заједничко саветодавно радно тело састављено од стручњака Европске уније (ЕУ) и одређене државе Западног Балкана.
- *Провера законодавства (Screening)* – Прва фаза састојала се од оцене спојивости законодавства сваке државе кандидата са правилима Заједнице. Процес провере заједнички су спровеле Комисија и свака од држава кандидата.
- *Програм лајф (Programme Life)* – овај програм намењен је за истраживања у области заштите животне средине.

- *Продубљивање (Deepening)* – означава динамику интеграције, присутну од самог почетка европског подухвата.
- *Процес стабилизације и придруживања –ПСП (Stabilization and Association Process – SAP)* – обухвата читав низ активности Европске уније према земљама Западног Балкана, као што су успостављање уговорних односа између државе потписнице и ЕУ у области трговине, царина, итд.
- *Проширење ЕУ (EU Enlargement)* – започет је средином `70-их година 20. века када су Европској економској заједници (ЕЕЗ) почеле да приступају и друге државе чланице - Француска, СР Немачка, Италија, Белгија, итд.⁴⁵

На основу прегледа наведених речи, језичких израза и њиховог значења, евидентно је да се у Републици Србији недовољно ради на очувању српског језика и писма. Иако постоје настојања неких удружења, попут Националног већа за српски језик и писмо, Српског удружења „Ћирилица“ и других, који се залажу за очување српског језика, као и службену и јавну употребу ћирилице. То је проблем са већином језика тзв. мањинских језика. Проф. др Р.Бугарски указује на значај и низ мера *Европске повеље о регионалним или мањинским језицима* у областима као што су образовање, судска овлашћења, административне власти и јавне службе, средства јавног информисања, културне активности и погодности, економски и друштвени живот, и прекогранична размена.⁴⁶ Ова повеља ступила је на снагу у Србији током 2006, у којој се наводи десет језика, и то са идентичним обавезама за сваки од њих (албански, босански, бугарски, хрватски, мађарски, ромски, румунски, русински, словачки и украјински). Хрватска је ратификовала ову повељу 1997. године и навела седам територијалних језика (српски, италијански, мађарски, чешки, словачки, русински и украјински). Словенија је ратификовала наведен документ 2001. године, и то само за италијански и мађарски, а Црна Гора за албански и ромски језик.

Закључак

У политичким наукама постоје многи проблеми који се односе на одређивање значења, дефинисање, проучавање исказа, ставова и судова и касније примену многих метода у оквиру методологије политичких наука – компаративне, статистичке, а посебно методе испитивања и анализе садржаја документа.

После дефинисања и битних класификација језика, навели смо битне промене које се дешавају у многим језицима у свету. Неспорно је да са развојем одређеног друштва долази и до развоја и промена у језику.

Након упозорења лингвистичара да ће у овом веку нестати тј. одумрети неколико хиљада језика, већина земаља је предузела одређене мере у циљу

⁴⁵ Република Србија – Канцеларија за придруживање Европској унији (2006): *Буквар европских интеграција*, Београд; Институт за међународну политику и привреду (2005): *Европојмовник*, Београд, стр. 21, 23, 38, 69, 123, 125, 126, 167.

⁴⁶ Бугарски, Ранко (2005): *Европа у језику*, Библиотека XX век, Београд, стр. 40.

заштите свог језика. Тако, на пример, основани су Фонд за угрожене језике у Сједињеним Америчким Државама, Фондација за угрожене језике у Великој Британији, и друго.

У Републици Србији недовољно се ради на очувању српског језика и писма, иако је пре неколико година усвојен Закон о службеној употреби српског језика и писма, и неколико удружења, попут Националног већа за српски језик и писмо, Српског удружења „Ћирилица“ и других, залаже се за очување српског језика, службену и јавну употребу ћирилице. Такође, у Републици Србији усвојена је и Европска повеља о регионалним или мањинским језицима у областима као што су образовање, судска овлашћења, административне власти и јавне службе, средства јавног информисања, културне активности и др., у којој се наводи десет језика - албански, босански, бугарски, хрватски, мађарски, ромски, румунски, русински, словачки и украјински, и то са идентичним обавезама за сваки од њих.

Међутим, у процесу придруживања Републике Србије Европској унији, у српски језик убрајају се многи интернационализми (*комитологија, скрининг, мониторинг*, итд.), што ће дугорочно представљати још већи проблем, а свакако неће допринети бољем разумевању и дефинисању појмова у оквиру политичких и других друштвених наука.

Литература:

1. Aguši, Kurtes (1987): *Tursko-srpski i srpsko-turski rečnik*, Izdavačko preduzeće „Tekin“, Istanbul
2. Arežina, Vera (2010): „Procena i poboljšanje primene ekološke politike u Republici Srbiji u procesu pridruživanja Evropskoj uniji“, u: Nikolić Marko, Todić Dragoljub (prir.), *Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije - Strateški pravci razvoja i utvrđivanja položaja Srbije u savremenim međunarodnim odnosima*, 22-23.04.2013, Institut za međunarodnu politiku i privredu – Hans Zajdel Fondacija, Beograd
3. Arežina-Đerić, Vera (2010): „Značaj merenja ugrožavanja i problemi izgradnje sistema merenja ekološke bezbednosti u sistemu nacionalne bezbednosti“, u: Gaćinović Radoslav (prir.), *Srbija – izgradnja nacionalne bezbednosti - zbornik radova*, Institut za političke studije, Beograd
4. Arežina, Vera; Termiz, Dževad (2015): *Problemi istraživanja i naučnog proučavanja komunikologije*, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka
5. Belić, Aleksandar (1999): *Istorija srpskog jezika: studije, rasprave, kritike*, Beograd
6. Bošnjaković, Žarko (ur.) (2009): „Govor Novog Sada“, *Lingvističke sveske*, br. 7, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad
7. Bugarski, Ranko (2005): *Evropa u jeziku*, Biblioteka XX vek, Beograd
8. Bugarski, Ranko (2005): *Jezik i kultura*, Biblioteka XX vek, Beograd
9. Bugarski, Ranko (2003): *Uvod u opštu lingvistiku*, Čigoja/XX vek, Beograd
10. Bugarski Ranko (2002): *Lica jezika – sociolingvističke teme*, Čigoja/XX vek, Beograd
11. Bugarski Ranko (1995): *Jezik od mira do rata*, Beogradski krug, Beograd, 1995.
12. Đorić, Marija (2011): *Globalizacija i politički ekstremizam*, Godišnjak FPN, br. 5, Beograd
13. Đorić, Marija (2009): *Buling kao vrsta socijalnog nasilja*, Politička revija, Beograd

13. Zečević, Miodrag (1980): *Društveni dogovori, samoupravni sporazumi i drugi pravni opšti akti i uloga i zadaci sindikata*, Politička škola Saveza sindikata Srbije, Institut za političke studije, Beograd
14. Ivić, Milka (2001): *Pravci u lingvistici I*, deveto izdanje, Čigoja/XX vek, Beograd
15. Ivić, Milka (2001): *Pravci u lingvistici II*, deveto izdanje, Čigoja/XX vek, Beograd
16. Institut za međunarodnu politiku i privredu (2005): *Evropojmovnik*, Beograd
17. Institut za međunarodnu politiku i privredu (2006): *Rečnik EUROVOC*, Beograd
18. Kešetović, Muhamed (1980): *Ostvarivanje međunacionalne politike i ravnopravnosti naroda i narodnosti u socijalističkom samoupravnom društvu*, Politička škola Saveza sindikata Srbije, Institut za političke studije, Beograd
19. Klajn Ivan (2003): *Rečnik jezičkih nedomica*, Srpska školska knjiga, Beograd
20. Klajn Ivan (1980): *Jezik oko nas*, Nolit, Beograd
21. Klikovac, Duška (2008): *Jezik i moć*, Biblioteka XXvek, Beograd
22. Kristal, Dejvid (2005): *Smrt jezika*, Biblioteka XX vek, Beograd
23. Kuper, Adam; Kuper, Džesika (prir.) (2009): *Enciklopedija društvenih nauka*, Službeni glasnik, Beograd
24. Kurteši, Ilijaz (1980): *Društvena uloga Saveza sindikata*, Politička škola Saveza sindikata Srbije, Institut za političke studije, Beograd
25. Lippman S.B (2000): *Osnove jezika C++*, SET, Beograd
26. Milosavljević, Slavomir; Radosavljević, Ivan (2008): *Osnovi metodologije političkih nauka*, Službeni glasnik, Beograd
27. Peškin M.; Jerković J.; Pižurica M. (2013): *Pravopis srpskoga jezika*, Matica srpska, Novi Sad
28. Republika Srbija (2010): *Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma*, Sl.glasnik RS br. 30, Beograd
29. Republika Srbija – Kancelarija za pridruživanje Evropskoj uniji (2006): *Bukvar evropskih integracija*, Beograd
30. Selimović, Meša (1987): *Za i protiv Vuka*, Beogradski izdavačko-grafički zavod - BIGZ, Beograd
31. Tomić, Vinka (1980): *Uloga i zadaci sindikata u izbor delegacija i delegata za skupštine društveno-političkih i samoupravnih interesnih zajednica i obezbeđivanje uslova za njihov rad*, Politička škola Saveza sindikata Srbije, Institut za političke studije, Beograd
32. Simeunović, Dragan (2002): *Teorija politike – osnovi političkih nauka*, Udruženje „Nauka i društvo“, Beograd
33. Trifunović Maček, Zvezdana; Jakšić Jelčić, Suzana (2006): *Afazija*, Foma, Zagreb
34. Hantington, Semjuel (2000): *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*, CID-Romanov, Banja Luka

THE IMPORTANCE OF LANGUAGE IN POLITICAL SCIENCES

Summary: After defining language as system of symbols, words and linguistic expressions, as well as the part of the culture, we pointed out the classification, and essential changes in many languages worldwide. Many contemporary languages can be classified to the spoken languages, languages in specific sciences (political sciences, economy, medicine, etc.), artificial languages (language of symbols, such as Esperanto or any programming language – Basic, Pascal, SQL, SPSS, C, Java, etc.) as well as a meta-language (more precisely in meaning of the statement).

In various languages in the world, many changes have been already happened such as: changes in the meaning of the words (democracy, profile), or disappearance of some words, because specific political phenomena, process or services have disappeared (self-management organizations and communities, social ownership, floppy disk, etc.). Also, changes in languages are formation of new words and phrases regarding new political phenomena or processes (globalization, screening, monitoring, extremism), and most of those words are derived from the English language, often without translation to a particular language (computers, internet, communication). And finally, changes regarding linguistic typology, according different criteria – geography (localism, dialects) occupation or education level. Due to geography criteria, English language can differ from standard American English, English at the universities Oxford and Cambridge, Australian English, and cockney to the Indian English, African-American English, or jacket English.

In political sciences, as well in the methodology of political sciences, the language has great importance in determination of political process or phenomena, as well as their meaning and definition. Although there are problems related to the meaning of words and linguistic expressions in social and political sciences, some authors have clear and precise wording, such as Slobodan Jovanovic, Henry Kissinger, Zbigniew Brzezinski, Joseph Nye and others.

Throughout civilization, the language has reflected the distribution of power in the world. It is still considered that English language is lingua franca, the most popular language worldwide. However, it is estimated that the majority of world population will use other languages such as Chinese, Hindi, Spanish and Arabic by 2050. According to estimates linguist, there are approximately 6,000 existing languages but many languages of small communities will rapidly disappear during the 21st century. Also, many countries have taken certain measures to protect their languages, such as establishing the Fund for endangered languages or the Foundation for Endangered Languages.

However, in the process of Serbia's EU accession, Serbian language includes many naturalizations (enlargement, comitology, screening, monitoring, etc.), and that can create even bigger problems, and certainly will not contribute to a better understanding and defining the terms in political and other social sciences. Beside, in political science there are many problems relating to the determination of the definition, meaning, and the implementation of several methods in the framework of the methodology of political science - comparative, statistical, and in particular, the data analysis.

In the Republic of Serbia, insufficiently efforts have made to preserve the Serbian language and alphabet. Several years ago a law on the official use of Serbian language and alphabet has been adopted, and several associations such as the National Council for Serbian language and alphabet, Serbian association "Cyrillic" and other advocates for the preservation of Serbian language, the official and public use of the Cyrillic alphabet. Also, in the Republic of Serbia has been adopted the European Charter for Regional or Minority Languages where ten languages have been alleged, such as Albanian, Bosnian, Bulgarian, Croatian, Hungarian, Romanian, Slovak and others.

Key words: language, methodology of political sciences, lingua franca

ДРУШТВЕНА (ДЕ)КОНСТРУКЦИЈА РОДНОГ ИДЕНТИТЕТА

Сажетак: У раду је приказана аналитичка (де)конструкција идентитетских категорија у чијем су фокусу родне разлике које се посматрају као идентитетска обележја, облици самоидентификације и друштвени конструкти. Посебна пажња посвећена је анализи родног идентитета у контексту теорије родне стратификације, анализи социокултурних процеса и механизма путем којих је род „уграђен” у индивидуалну, интеракциону и институционалну димензију, као и начинима на које се родне неједнакости и родни стереотипи стварају унутар сваке од ових димензија. Један од кључних аспеката одржања, истрајности, али и промене родног система су нашироко распрострањена хегемонистичка културолошка веровања и представе о роду чији су ефекти најевидентнији унутар „социо-релационог контекста”.

Кључне речи: идентитет, род, родна стратификација, родни конфликти и покрети, родни стереотипи

Резултати бројних истраживања (v. Udry 1994, 2000a, 2000b; Udry, Morris and Kovenock 1995; Lopreato 1990; Lopreato and Crippen 1999; Ehrhardt and Meyer-Bahlburg 1981; Hines 1982; Baker 1980; Worthman 1995) говоре у прилог тврдњи да су неке родне разлике у понашању биолошког и неуро-психолошког порекла. Ова истраживања посветила су пажњу утицају хормона на полно диморфичко понашање са посебним освртом на истраживање утицаја пренаталне андрогенизације на родно понашање мушкараца и жена у зрелом добу (v. Udry 1994, 2000a; Udry, Morris and Kovenock 1995). Када је реч о анализи (неуро)психолошких разлика између мушкараца и жена, истраживања су вршена у контексту утврђивања различитих бихевиоралних инклинација, когнитивних стилова и преференцијалних вредности мушкараца и жена (Lopreato and Crippen 1999; Parsons and Bales 1953). Историјске и кроскултурне варијације у родној диференцијацији и стратификацији говоре у прилог тези да друштвени утицаји такође имају значајну улогу при конструисању диференцијалног род-

* anabilinovic@gmail.com

ног идентитета (v. Marini 1990; Risman 2004; West and Zimmermann 1987; Deutsch 2007; Ridgeway and Correll 2004; Collins et al. 1993; Blumberg 1984; Chafetz 1984).

Макросоциолошка теорија родне стратификације

Родна стратификација настаје у ситуацији када се полна диференцијација заснована на биолошким разликама између мушкараца и жена користи као аргумент у прилог родне диференцијације, као процеса културолошког дефинисања одговарајућих положаја, улога и понашања жена и мушкараца (Tarner 2009:315-316). Теорија родне стратификације фокусира се на родне неједнакости које су производ ситуације у којој чланови друштва једне родне категорије континуирано добијају више вредних ресурса него чланови друге родне категорије (Tarner 2009: 316). Поједини теоретичари (v. Collins 1971; Collins et al. 1993; Chafetz 1984; Blumberg 1984; Tarner 2009) виде теорију родне стратификације као погодан интердисциплинарни експланаторни оквир за „друштвено конструисање и условљеност родног идентитета” са посебним фокусом на друштвене процесе на макро и микро нивоу који се посматрају као специфичне детерминанте које непосредно и посредно утичу на стварање и одржање диференцијалног родног идентитета мушкараца и жена

Тумачење настанка система родне стратификације разликује се унутар самих социолошких теорија. Социобиолошке теорије сугеришу да „друштвене структуре и облици понашања који омогућавају генима да се пренесу на наредне генерације, повећавају прилагодљивост јединке, одакле потиче вероватноћа да ће се задржати” (Tarner 2009: 317). Са социобиолошке тачке гледишта могуће је повући неколико врста аргумената о бихевиоралним разликама између мушкараца и жена, као и структуралним последицама ових разлика. Основа аргумента се своди на претпоставку да је „природна селекција фаворизовала бихевиоралне склоности и уређења друштвене структуре који омогућавају родитељима и њиховом потомству да преживе и да пренесу своје гене” (Tarner 2009: 317). Тиме диференцијалне родне улоге и нуклеарна породица представљају погодне друштвене обрасце за „преживљавање” гена.

Функционалистичке теорије нуде аргумент врло сличан оном који износи социобиолози, наиме, да је подела рада пружила адекватно решење за основне потребе и преживљавање људске популације. Жене рађају и подижу деца па се чини да и брига о домаћинству проистиче „природно” из ове биолошке чињенице људског живота. Насупрот томе, мушкарци су предиспонирани за послове које жене нису могле да обављају услед бриге о деци. Након што се дошло до овакве поделе рада, она се разрадила и проширила, резултујући усталиеним родним неједнакостима (Blumberg 1984).

Теорије конфликта фокусирају се на категорије моћи и принуде. Сугерише се да су мушкарци, као у просеку јачи и крупнији од жена, путем моћи принуде створили и одржали стратификацију засновану на родној припаднос-

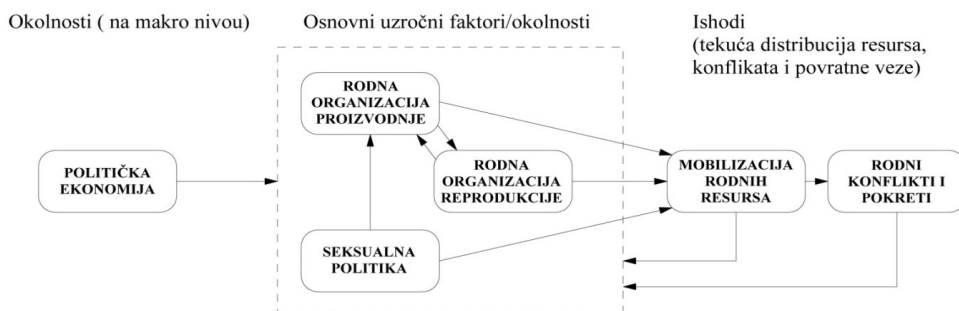
ти. Друге теорије конфликта наглашавају контролу жена над економским ресурсима (v. Blumberg 1984; Chafetz 1984). Наиме, када жене могу да контролишу економска средства, оне стичу моћ и ограничавају степен родне стратификације. Супротно, када немају контролу над економским средствима, губе моћ и подлежу физичкој, политичкој и идеолошкој потчињености (Turner 2009: 319).

Интеракционистичке теорије истичу да се „род учи” и да постаје део самопоимања особе, на начин да се у свакој интеракцији људи понашају у складу са својим идентитетом и правилима понашања за мушкарце и жене (West and Zimmermann 1987).

Иако за сада не постоји „коначан” и свеобухватан теоријски модел родне стратификације, према доступним подацима и процесима могуће је идентификовати неколико кључних делова његове грађе. Једна од најверодостојнијих макросоциолошких конструкција теорије родне стратификације описује везе и повратно деловање пет основних елемената, односно, „блокова” њене грађе: три главна „блока” узрочних фактора и два „блока” исхода у теорији родне стратификације (v. Collins et al. 1993: 187). Три основна блока узрочних фактора представљају најпознатије типове родних теорија: теорију родне организације и сегрегације производње, теорију родне организације репродукције и теорију сексуалне политике. Поједини аутори сугеришу и четврти блок основних узрочних фактора који проистиче из структуре политичке економије (Collins et al. 1993; Chafetz 1984).

Први „блок” исхода у теорији родне стратификације чини мобилизација родних ресурса, са фокусом на ниво мушке и женске контроле стратешких ресурса који проистичу из три главна блока узрочних фактора. Мобилизација родних ресурса се може посматрати и као образац родне неједнакости у било којем временском периоду, која укључује уједно и макродистрибуцију мушке и женске моћи и власништва и идеолошку евалуацију мушкараца и жена. Други „блок” исхода у теорији родне стратификације је степен отворених родних конфликта који су на снази у одређено време (Collins et al. 1993: 187).

Слика 1: Шематски модел теорије родне стратификације

Теорија родне организације и сегрегације производње фокусира се на објашњење економског и социоекономског положаја мушкараца и жена и детерминанте родне сегрегације производне радне снаге. Теоретичарке Ра Блумберг

(Blumberg 1984) и Џенет Чафец (Chafetz 1984) сматрају да је главна независна варијабла која утиче на родну неједнакост посебна (родна) економска моћ, која се, како Блумберг излаже позивајући се на Маркса, схвата као „релативна контрола над средствима производње и расподелом вишка вредности, који су уједно кључне детерминанте статуса жена у одређеном друштву” (Blumberg 1984: 23). И Блумберг и Чафец разматрају факторе који повећавају оно што Блумберг назива „стратешком неопходношћу” женског рада (Marini 1990:105). Оне такође тврде да карактеристике породичне структуре, као што су родословље, патријархални културни образац, систем наслеђивања и локалитет утичу на релативну женску економску моћ, а стога и на степен родне неједнакости.¹

Родна сегрегација производње темељи се на дефинисању посебних врста послова као „мушких”, односно „женских” и на различитом вредновању мушког и женског рада (Chafetz and Hagan 1996). Када постоји родна сегрегација производње, њени ефекти се могу повећати или ублажити условима понуде и потражње. Вредност мушког и женског рада варира са његовом стратешком неопходношћу (Collins et al. 1993), а „моћ преговарања” је најјача у случају када економија има један базични модус опстајања и где је производна радна снага оштро сегрегирана. У неким друштвима ловаца и сакупљача, сакупљање је као типично женски посао доприносило подмиривању и до 80% основних потреба. У сточарским или аграрним друштвима која користе плуг, највећи део економског доприноса долазио је од мушког рада. На страни понуде радне снаге у аграрним друштвима жене су тежиле да постану још више економски активне у случајевима честог одсуства мушкараца на удаљеним ратиштима (Blumberg 1984). У модерном добу су ратовања и ратне жртве утицале на понуду мушке радне снаге и имале снажан ефекат на разбијање родне сегрегације у раду. Паралелни пример се може дати на страни потражње. У индустријским друштвима 20. века експанзија бирократије и плаћених сектора запослења повећава потражњу за женама у административним и професионалним секторима, са негативним ефектима на релативну женску партиципацију у менаџерским и производним секторима. Ово је парадоксални ефекат којим „савремене” економске структуре увећавају родну сегрегацију (Collins et al. 1993: 192).

У литератури историјско-компаративног карактера на тему родне сегрегације производње највише пажње посвећено је компатибилности репродуктивне и производне радне снаге (Chafetz and Hagan 1996), односно, демограф-

¹ Проблематика утврђивања узрока разлике друштава у степену родне неједнакости постала је важна област теоријских и емпијских анализа, чврсто заснованих на анализи преиндустријских друштава (нпр. Gershuny and Robinson 1988; Holter 1971; Chafetz 1984). Један од разлога оваквог фокуса јесте што преиндустријска друштва обухватају највише познатих варијација у степену родне стратификације, од грубо егалитарног до оног у коме изразито доминирају мушкарци. Сакупљачка и хортикултурна друштва у којима су жене биле примарни произвођачи и где је родна равноправност била релативно висока постојала су у више од 99% случајева током три до четири милиона година наше историје (v. Blumberg 1984). Антрополози су генерално сагласни да су комплекснији облици друштвене организације довели до појачане родне стратификације, са кулминацијом доминације мушкараца у индустријским друштвима данашњице (Tanner 2009).

ским и техничких факторима репродукције, наиме, колико је жениног живота утрошено на рађање и подизање деце, што је резултат стопе рађања и времена његовог дешавања (v. Chafetz 1984; Blumberg 1984). Чак и када су технички и друштвени услови погодни за ублажавање везе између пола и одгоја деце не мора доћи до женске релативне аутономије по питању одгоја деце и традиционално повезаних послова у домаћинству. Све док постоје остали услови који оштро раздвајају друштвене идентитете мушкараца и жена и обавијају род идеологијом различитих сфера, наведено ће обликовати и домен рада (Collins et al. 1993: 192-193).²

Теорија родне организације репродукције концентрише се на објашњење демографских процеса, класне и родне организације родитељства, друштвене контроле репродуктивних технологија (Collins et al. 1993: 197) и просечног степена укључености мушкараца и жена у родитељство, који повратно утиче на идеолошку особеност и вредновање родних култура (Hejvud 2005). Суштина наведене теорије лежи у одговору на питање колико времена мушкарци и жене утроше у „репродуктивни рад” (Collins et al. 1993: 197). Када средински услови и ниво здравствене технологије резултирају високом стопом смртности, јавља се друштвени захтев за високом стопом рађања и тиме жене проводе већи део свог живота у другом стању. Под овим условима јавља се и додатни непожељни циклус, услед тога што високе стопе рађања резултирају високом стопом смртности жена породиља, још више увећавајући свеукупну стопу смртности. Овакав образац није историјска константа (v. Blumberg 1984; Marini 1990; Chafetz and Hagan 1996). Модерно доба је историјски значајно јер се догодило неколико промена у поменутим условима. Више бриге о здрављу и побољшани медицински услови резултирали су редуковањем стопе смртности. Нова технологија употребе стерилизованих бочица за бебе проширила се око 1910. године, надаље ослобађајући мајке за учешће на тржишту рада (Collins et al. 1993: 193).

Жене у 20. веку, ослобођене за рад путем контроле рађања и технологија исхране беба још увек се сусрећу са препрекама које потичу од родне сегрегације радне снаге. Подстрек за употребу ових технологија варира. Наведене демографске и технолошке околности родне организације репродукције ојачане су и увећане друштвеним аранжманима. Тамо где постоји класна стратификација жена, за жене више класе постоји могућност да пренесу бригу о

² Теорија родне организације производње „пати” од најмање два проблема теоријске природе. Први се односи на питање детерминанти мушке и женске економске партиципације. Другачије речено, сам економски допринос није довољан да осигура да ће особа имати користи од „плодова” свог рада. Друга проблематичност концепта произилази из схватања на који начин се рад према полу трансформише у родну контролу економских ресурса. Рад жена може бити принудног карактера или његови производи одузети, може се састојати од неплаћеног рада у домаћинству док се мушки рад одвија на тржишту и доноси монетарне ресурсе корисне за ширу размену, или женски рад на тржишту може бити мање плаћен него мушки или бити ограничен на непопуларне секторе тржишта (Collins et al. 1993). Систем власништва такође утиче на то како мушкарци и жене могу контролисати, увећати или преносити сопствене економске ресурсе путем наследства. Код ових процеса се економија „меша” са политичким условима (Collins et al. 1993: 192).

детету са себе на дадиље, гувернанте или кућну послугу (Marini 1990). Специјализација овог типа била је најзаступљенија у аграрним аристократијама и раном индустријском периоду, док је њен модерни еквивалент делимично бибиситирање (Segalan 2009). Технологија сурогат мајчинства доступна у касном 20. веку представља проширење наведеног класног обрасца, ослобађајући једну класу жена од репродукције, специјализацијом ниже класе жена за њу.

Теорија сексуалне политике фокусира се на историјске варијације у обрасцима политике породичних савеза, односно, на „путеве којима сексуална размена улази у политичке савезе и путеве којима сексуално насиље утиче на остале моделе родне стратификације” (Collins et al. 1993: 196-197). У историјским периодима када није постојала држава, размена брачних партнера међу групама сродника подупирала је систем савеза, у циљу задобијања дугорочних војних савезника који се заједно мобилишу у ратним приликама (Collins et al. 1993: 199). Оваква размена детерминисала је и наслеђивање економског власништва. Нагласак на сексуалном власништву је условљен специфичним економским и војним околностима. У скупинама ловаца и сакупљача и у неким пољопривредним племенима, групна контрола сексуалности је често била минимална и постојао је слободан избор сексуалних партнера, необавезни и ванбрачни секс и чести разводи. Ова друштва постојала су у ситуацији минималне стратификације и милитаризације, било због тога што готово да није било економског вишка који би се искористио за грађење стратификације, било због тога што је популација била раштркана (Blumberg 1984; Collins 1971). Супротно, пољопривредна племена у компетитивним окружењима која су се одликовала ограниченим ресурсима и почетном стратификацијом, тежила су да дају екстремни значај брачним савезима и развију детаљно културу око мушких и женских обавеза у овим системима размене. Милитаризација и стратификација дају подстрек политикама сексуалних савеза само док су породице основне политичке јединице. Први корак у бирократизацији државе представљало је раздвајање од структуре племенског сродства, када већина породица постају деполитизовани субјекти (Collins 1971: 9-17).

Најуочљивији ефекат сексуалне политике огледа се у идеологији родне посебности, различитости родног положаја и стога родној сегрегацији производње (Tarnier 2009). У случајевима изразитог нагласка на сексуалној политици, мушке и женске области су оштро одвојене. Са преокретом у бирократско индустријско друштво, већина околности из блока сексуалне политике се драстично променила: „нестанак политика сексуалних савеза умањило је тенденцију за контролисањем жена као сексуалног власништва, али други структурални извори родних стереотипа и даље истрајавају” (Collins et al. 1993: 201).

Родни конфликти и покрети су један од најдинамичнијих чинилаца теорије родне стратификације. Њихов непресушни извор представљају посебни родни субкултурни идентитети који уједно чине и основу организовања покрета око конфликтних родних интереса (Marini 1990; Hejvud 2005; Ingraham 1994). Конфликти добијају на сложености, драматичности и динамичности утолико што се додатно гранају производећи контрапокрете. У том смислу је најбоља прогноза јачине антифеминистичког покрета претходно постојање

јаког профеминистичког покрета (v. Hejvud 2005). Периоди повишених конфликта у вези родних питања и тема могу мобилисати и мушко насиље ради заштите традиционалне доминације, као у политизованим нападима и силовањима либералних жена у Пакистану, Ирану и Алжиру у 80-им и 90-им годинама 20. века (Collins et al. 1993: 208).

Неколико околности доприноси претварању родног конфликта у отворени покрет борбе за родна права (v. Collins et al. 1993: 209). Прва околност односи се на постојање неједнакости у економској снази и идеологији, али неједнакости које нису најекстремније. Друга се тиче скромног али растућег нивоа ресурса за депривилегован пол, посебно у вишим друштвеним класама, док трећа околност подразумева сегрегирану али добро повезану организацију оба пола, такву да релативно велики бројеви могу формирати колективне мреже (Collins et al. 1993).

Мало је вероватно да ће се историја родне стратификације завршити у блиској будућности. Систем повратних веза, приказаних моделом теорије родне стратификације, у овом случају није укључивао и мноштво егзогених фактора као и промене у тим факторима (стопу смртности, технолошке промене, свеукупну друштвену покретљивост и стратификацију), што наговештава условљавање модела.

Концептуализација рода као друштвене структуре

Анализирањем рода као друштвене структуре (v. Risman 2004) нуди се концептуални оквир организовања сложених, многобројних начина на који је род постао дефинисан у савременој друштвеној науци, посебно социолошкој. Оваква перспектива посматрања рода своди категорију рода на исту аналитичку основу као што је случај са политиком и економијом, где је фокус одавно на политичким и економским структурама (Risman 2004: 431).

Примену структуралне перспективе у области анализирања рода пратило је неколико проблема теоријске природе. Према структуралним теоријама примењеним на род претпоставља се да би, уколико би жене и мушкарци били изложени идентичним структуралним условима и очекивањима која се стављају пред њихову улогу, емпиријски уочљиве родне разлике нестале (Deutsch 2007; Gershuny and Robinson 1988). Међутим, овим се игноришу интернализовани родни обрасци на индивидуалном нивоу као и очекивања од интеракције која остају „причвршћена за жене и мушкарце због њихове родне категорије” (Risman 2004: 432). Посебан проблем приликом елаборације рода као друштвене структуре јавља се услед непостојања једнообразне дефиниције појма „структуре” (v. Burt 1982; Blau 1977).³

³ Смелсер (Smelser, наведено према Risman 2004) наводи да сви структуралисти деле претпоставку да друштвене структуре постоје изван и мимо индивидуалних жеља или мотива и да бар делимично објашњавају обрасце људског деловања. Изван тога, консензус нестaje. Блау (Blau 1977) се искључиво фокусирао на структурна ограничења по индивидуин живот. На тај начин је

Теорија структурације Ентони Гиденса (Giddens 1984) је знатно обогатила анализу рода као друштвене структуре, истицањем рекурзивног односа између друштвене структуре и индивидуа. Гиденс прихвата трансформативну моћ људског деловања и наглашава да било која структурна теорија мора бити заинтересована за рефлексивност и акtere интерпретације њихових сопствених искустава. Овакво гледиште сугерише да социјалне структуре обликују индивидуе, али симултано, индивидуе обликују социјалну структуру. Пјер Бурдије у делу *Владавина мушкараца* (Burdije 2001) примењује синтетички приступ у промишљању и проучавању мушке доминације који карактерише као „конструктивистички структурализам”, односно „структуралистички конструктивизам.” Подједнаку пажњу посвећује проучавању објективних структура друштва које независно од воље и свести појединца оријентишу њихов праксе и представе на начин да доприносе репродуковању родних односа, као и проучавању субјективне димензије тих процеса. Како су структурне константе мушке доминације „продукт историјског рада на производњи увек истог”, Бурдије сматра да треба поново изградити историју непрекидног стварања објективних и субјективних структура мушке владавине која се стално остваривала од кад постоје мушкарци и жене и преко које је мушки поредак непрекидно био у ситуацији да се репродукује из године у годину” (Burdije 2001: 115).

Концептуализовати род као друштвену структуру значи анализирати друштвене процесе путем којих је род „уграђен” у индивидуалну, интеракциону и институционалну димензију (v. Risman 2004: 437), као и начине на који се родне неједнакости и родни стереотипи стварају унутар сваке од ових димензија (v. Ridgeway and Correll 2004; Risman 2004; Deutsch 2007).

Када се анализирају преференције за род на индивидуалном нивоу, фокус анализе је на начинима на који су родни идентитети конструисани током раног развоја у детињству, експлицитној родној социјализацију и искуству у одраслом добу. Посебна пажња придаје се интернализацији друштвених обичаја, тренингу родних улога и учењу девојчица и дечака њиховим културолошки пригодним улогама, све у контексту специфичне родне социјализације (Frieze et al. 1978). Социјални и развојни психолози су развили већи број теорија родне социјализације које се примарно разликују по механизму учења понашања: теорију друштвеног учења, когнитивну развојну теорију, теорију обраде информација и теорију идентификације (v. Marini 1990; Holter 1971). Иако се процес по ком се појединци уче понашању адекватном за њихов род може одвијати на већи број различитих начина, садржај онога што је научено генерално зависи од повезаности са преференцијалним типовима понашања у друштву у којем појединац живи (Vensano 2009; Segalan 2009). Социолози и психолози посвећују велику пажњу садржају порука које се путем различитих агенаса социјализације „комуницирају” индивидуама (Segalan 2009; Marini

структура концептуализована као сила која се супротставља индивидуалној мотивацији и која је независна од индивидуалне мотивације. Ова дефиниција структуре намеће јасни дуализам између структуре и деловања, са структуром као органишавајућом и деловањем као избором.

1990). Поједина истраживања (v. Ridgeway and Smith-Lovin 1999) су указала да родитељи третирају дечаке и девојчице другачије и да служе као модели за родно-специфичне улоге и понашање. Школа, група вршњака и масовни медији конституишу друге важне изворе учења родне улоге. Родна социјализација се у одређеном маниру наставља и у зрелом добу преко искустава на радном месту и интеракције са породицом и пријатељима и ширим окружењем. Појединци кроз процес социјализације не уче само друштвено прихватљива понашања, већ уједно интернализују родне стереотипе који подупиру постојећу родну диференцијацију и стратификацију (Ruano-Borbalan 2009). Веровања да су мушкарци и жене другачији имају импликације по њихову уопштену евалуацију, будући да карактеристике које им се припису нису једнако друштвено вредноване.

Када се род посматра у интеракционој димензији, у центар пажње доспевају начини путем којих разлике у родном друштвеном статусу обликују посебне родне културне обрасце који се оснажују у непосредној интеракцији. Из ове перспективе, „род није нешто што јесмо, већ нешто што радимо - *doing gender*” (West and Zimmermann 1987: 127). Људи делају свесни да ће бити оцењени према томе шта је прикладно као женско и мушко понашање, у складу са нормативним стандардима повезаним са родном категоријом. Нормативни стандарди за мушкарце и жене варирају унутар времена, друштва и друштвене ситуације, али је „прилика за понашање као мушкарац или жена свеprisутна” (Deutsch 2007: 106).

Анализирањем начина на који је род „уграђен” у институционалној димензији пажња се фокусира на организационе праксе и формалне регулације које се тичу родне категорије у бројним областима друштвеног живота (v. Risman 2004: 433). Посебна пажња посвећује се „преради” организационих пракси у циљу осигурања родне неутралности и разбијања родне дискриминације. Поред наведених напора, родна стратификација је упорно обележје већине друштава.

Усвајање родно-специфичног понашања и ставова се осим процесом родно специфичне социјализације наставља кроз процес алокације појединаца на институционалне позиције на бази рода (Marini 1990: 110). Узимајући у обзир да родно специфична социјализација усмерава изборе појединаца тако што утиче на њихове жеље и очекивања, алокација укључује активности других које усмеравају појединце на родно „пригодне” позиције, без обзира на њихове преференције (v. Jacobs 1989; Wagner and Berger 1997; Marini 1990;).

Оно што заиста мотивише одлуке о алокацији није сасвим јасно. Економисти сугеришу да су оне под утицајем процеса „статистичке дискриминације” при чему послодавци покушавају да максимизирају ефикасност на основу перцепције да се продуктивност жена и мушкараца разликује по просеку за различите послове (Phelps 1972; Eskilson and Wiley 1976). Међутим, перцепције о подобности жена и мушкараца за другачије врсте послова се у великој мери базирају на родним стереотипима који су нетачни. Поједини теоретичари сматрају да перцепција родних разлика, заједно са преференцијама о вршењу

заједничког рада са мушкарцима или женама, нарочито преференција мушкараца да раде са мушкарцима (v. Hagen and Kahn 1975; Jacobs 1989) додатно ојачава родне стереотипе и родну дискриминацију⁴.

Родни идентитет у социокултурном контексту

Један од кључних аспеката одржања, истрајности и промене родног система су нашироко распрострањена хегемонистичка културолошка веровања и представе о роду (v. Ridgeway and Correll 2004). Ефекат културолошких представа и веровања о роду је најевидентнији унутар „социо-релационог контекста” који обухвата било коју ситуацију у којој се одвија индивидуално дефинисање у односу на друге индивидуе.

Род је систем за конституисање разлика и организовања неједнакости на основу тих разлика, а широко распрострањена културолошка веровања која дефинишу различите карактеристике мушкараца и жена и како они требају да се понашају представљају централну компоненту родног система. Централни појам овако схваћеног родног система су широко распрострањени родни стереотипи (Deutsch 2007). Имплицитна истакнутост родних стереотипа и представа служе као позадински оквир који под специфичним околностима „подешава” понашање и сопствену евалуацију као и евалуацију других у „родно доследном правцу” (Ridgeway and Correll 2004: 521).

Прожимајућа социо-културна веровања о разликама између мушкараца и жене на специфичан начин „разбијају” конкретно искуство интеракције са мушкарцем и женом као појединцима, у једноставније, апстрактне категорије (Marini 1990: 112-113). Дефиниције мушкараца и жене које постају урезане у те једноставне апстрактне културолошке категорије су оне које најприближније описују мушкараца и жену беле расе, средње класе и хетеросексуалне оријентације. Наведени родни стереотипи су хегемонистички из разлога што су описи мушкараца и жене на који се односе институционализовани у медијима, политици владе и нормативној слици породице (Ridgeway and Correll 2004: 513). Хегемонистичке културолошке представе о мушкарцима и женама резултирају тиме да готово свако у друштву зна ко је и очекује да већина других, ако не сви, имају исте представе и веровања о роду. Особе ступају у друштвену интеракцију која од њих захтева да се одреде према другима, имајући основно очекивање да ће их други третирати по хегемонистичким веровањима о роду. На тај начин хегемонистичка веровања служе као имплицитна правила у „игри родова” у социо-релационом контексту.

Поред хегемонистичких веровања о роду, унутар културе је присутан и алтернативни систем родних веровања. У појединим заједницама у Сједиње-

⁴ Родна пристрасност у процени није доследна у свим ситуацијама. Већа је у процени квалификација него у процени минулог рада. Родни стереотипи имају важну улогу при процени када су критеријуми по којим се појединац процењује двосмислени или у ситуацији мало расположивих информација о учинку појединца (Marini 1990).

ним Америчким Државама веровања и представе о роду су мање родно диференцирана у односу на хегемону норму, као у случају заједнице афроамериканаца и представа о тзв. „црном матријархату” (v. Frazier 1940; Dill 1979; Gutman 1975; Dietrich 1975; Staples 1972; 1985; 1987; Josepson 1969; Haskins 2009).⁵ Међутим, имајући у виду широку доступност хегемонистичких културолошких веровања о роду, велика је вероватноћа да ће индивидуе које живе у заједници која дели алтернативна веровања о роду или чији се чланови персонално придржавају алтернативних веровања о роду, бити свесне хегемонистичких веровања о роду (Ridgeway and Correll 2004: 514). Такође је вероватно да ће бити процењени према тим веровањима, како буду улазили у јавну сферу или непознату друштвену средину. Хегемонистичка културолошка родна веровања су изузетно постојан део друштвене реалности који се мора имати у виду у многим контекстима, чак и ако их особа лично не одобрава.

Процес који повезује родне стереотипе и веровања и социо-релациони контекст је аутоматска полна категоризација (Ridgeway and Correll 2004: 514-515), односно социокогнитивни процес у коме се друга особа обележава као мушко или женско. Основу полне категоризације чине физичке разлике међу половима. Међутим, у свакодневном животу, процена пола врши се на основу појава и знакова понашања (нпр. одевања, фризуре, боје гласа) који су културолошки подразумевани као физички репрезенти полних разлика (West and Zimmerman 1987). Знајући да ће бити сврстани на такав начин, већина људи веома води рачуна о својој појави на начин да се слаже са културолошким правилима за одговарајући пол, да би осигурали да ће их остали поуздано сврстати у полну категорију чији су припадници по сопственом уверењу.

Истраживања когнитивних психолога демонстрирала су да људи несвесно и аутоматски одређују пол сваке особе са којом имају интеракцију (Blair and Banaji 1996; Brewer and Lui 1989). Та истраживања су истакла да су „мушко” и/или „женско” прва од категорија у коју људи сврставају друге и себе, у социо-релационом контексту, највероватније из разлога што је ова категорија једноставна, бинарна класификација, док су остале класификације обично комплексније. Следеће класификације, као што су оне према старости и про-

⁵ Синтагма „црни матријархат” се употребљавала ’50-их и ’60-их година 20. века као рефлексија културног обрасца црначких/афроамеричких домаћинства у којима су се о деци преобладајуће бринуле мајке и у којима су очеви биолошке деце били одсутни највећи део времена. Међу теоретичарима (v. Frazier 1940; Dill 1979; Gutman 1975; Dietrich 1975; Staples 1972; 1985; 1987; Josepson 1969) постоји јаз између појмања црног матријархата као „владавине жена” и оних који су га сматрали митом који генерише лажни осећај ауторитета додељен црним женама услед њихове партиципације у радној снази и доприноса унутар домаћинства. Оно што се у литератури о „црном матријархату” недовољно истиче је потреба разумевања социјалних услова повезаних са настанком оваквих породица, посебно економских ограничења и притиска који црнци, нарочито из ниже класе, морају поднети (McBroom 1968). Овај притисак економске природе обично резултира дезинтеграцијом црначких породица, из разлога што само породице са мајком као родитељем имају приступ и могућност искоришћавања малог, али континуираног дохотка обезбеђеног од стране државе. У већини јурисдикција, мајке немају ову могућност социјалне помоћи уколико мушкарац живи под истим кровом. Чак и када евентуално нађе посао, муж мора убедити своју жену да је његов посао сигуран као што је њена социјална помоћ, што обично није случај (McBroom 1968: 394-295).

фесији усађене су унутар претходно дефинисаног схватања себе и осталих као „мушко” и/или „женско” (Brewer and Lui 1989). Наведено не значи да је пол неминовно примарни аспект идентитета особе у датом контексту или најснажнија детерминанта њеног понашања. Иако полна категоризација нуди „брзи когнитивни старт” за поимања других у релацији са самим собом, категорија мушкарац и/или жена је исувише генерална, дифузна и апстрактна да би омогућила особи да оде довољно детаљно у процесу одређивања сопства и других у било ком конкретном контексту у циљу деловања у некој ситуацији.

Раса, старост и професија су такође примарни идентитети при одређивању себе и других у готово свим социо-релационим контекстима (Ceruleo 1997). У многим контекстима управо ови други примарни идентитети имају важнију улогу у одређивању себе и других јер носе специфичније импликације по понашање у датом контексту од полне одреднице. Додатно, већина социо-релационих контекста укључују специфичне улоге за индивиде, као што су шеф и запослени, које носе детаљна очекивања за понашање релевантно за дату ситуацију. Институционално одређене улоге и идентитети (нпр. продавац и муштерија) су обично у првом плану индивидуине свести о себи и другима, док је пол готово увек „идентитет у сенци” (Ridgeway and Correll 2004: 516). Као резултат, иако је полна категоризација когнитивно примарна за особу у готово сваком социјалном контексту, њен утицај на понашање и процене је варијабилног карактера. Веровање које се везује за одређени пол комбинује се са осталим важним идентитетима, чији се утицаји мере њиховом ситуационом важношћу у циљу обликовања понашања и процене ситуације (Wagner and Berger 1997).

Степен до којег пол као „идентитет у сенци” обликује понашања унутар социо-релационог контекста зависи од изражености пола у датој ситуацији. Повратно, израженост полне категорије зависи од структуре социо-релационог контекста. Израженост пола у одређеној ситуацији варира од скоро занемарљивог до тога да је у фокусу пажње. Емпиријски докази упућују на тврдњу да је пол ефективно изражен у бар два типа социо-релационих контекста (v. Ridgeway and Smith-Lovin 1999; Wagner and Berger 1997): а) у контекстима у којима се индивиде разликују по полној категорији, као у полно мешовитим ситуацијама; б) у контекстима који су родно класификовани на начин да су стереотипне карактеристике једног или другог пола културолошки повезане са активностима и друштвеним задацима који су централни за дати контекст.

Ова проблематика је обрађена у склопу теорије „стања очекивања” која се фокусира на социо-релациони контекст у којем су индивиде оријентисане према постизању и извршавању заједничког друштвено вреднованог задатка (Marini 1990: 112; Ridgeway and Correll 2004: 518). Ово укључује већином радни и образовни контекст али и многе неформалне и индивидуално циљно-оријентисане контексте. Када је пол ефективно истакнут у таквом контексту, у теорији се тврди да веровања о вишем статусу и компетенцији мушкараца имплицитно обликују очекивања актера о њиховој сопственој компетентности и способности у поређењу са другима у контексту. Статусно обликована очекивања о компетенцији полова утичу на понашање и евалуацију у самооби-

стињујућем маниру (Wagner and Berger 1997). На пример, када особа говори, ова очекивања утичу на то да ли ће је други слушати или игнорисати оно што има да каже. Тиме ова очекивања утичу на степен до којег мушкарци и жене истичу себе, степен до којег се њихове идеје и становишта уважавају и степен до којег остварују утицај у одређеном контексту (Walker 1994). Ова очекивања у вези компетентности обликована су веровањима о родном статусу и утичу на стварање предрасуда о учинку. Исти учинак, идеја или производ у одређеном контексту може се чинити бољим уколико долази од некога ко је високог статуса, пре него од некога ко је нижег статуса. У једном од истраживања је „родно неутралан” производ за који је речено да је произведен од стране мушкарца и од стране жене, оцењен као бољи када је експлицитно речено да је произведен од стране мушкарца (Swim and Sanna 1996). Када је производ повезан са стереотипно женским доменом (нпр. бригом о деци) родне предрасуде у евалуацији или нестају или благо фаворизују жене, на основу претпоставке о посебним женским родним вештинама.

Закључак

Свеобухватна анализа друштвених утицаја на формирање родних улога и родних идентитета захтева разликовање друштвених процеса који утичу на обликовање родне категорије на макро, мезо и микро нивоу. Анализа историјских и/или кроскултурних варијација у јединицама на макро нивоу омогућава разумевање настанка полне диференцијације и родне стратификације, као и разумевање зашто се појављују у одређеним облицима. Анализа варијација на мезо и микро нивоу омогућава разумевање начина на који родна диференцијација и стратификација условљавају животна искуства жена и мушкараца у оквиру одређеног друштва. У овом контексту пажња се скреће на родно специфичан процес социјализације, као и на родно специфичне ставове, веровања и родне стереотипе, карактеристичне за особен социокултурни амбијент. Оно што је евидентно јесте да индивидуе и поред социјализацијских и структурних ограничења родне улоге прибегавају „идентитетским стратегијама” које говоре у прилог флексибилности и динамичности родних образаца живљења. Квир теорија се нарочито занима за ову проблематику, сугеришући „парадигматски преокрет” на пољу проучавања родног идентитета.

Литература:

1. Baker, S. W. (1980). Biological Influences on Human Sex and Gender. *Signs* 6 (1): 80-96.
2. Blair, I. V. and M. R. Banaji (1996). Automatic and controlled processes in stereotype priming. *Journal of Personality and Social Psychology* 70:1142-1163.
3. Blau, P. (1977). *Inequality and heterogeneity*. New York: Free Press.
4. Blumberg, R. L. (1984). A General Theory of Gender Stratification. In: R. Collins (ed.). *Sociological Theory*. San Francisco: Jossey-Bass, pp. 23-10.

5. Brewer, M. and L. Lui (1989). The primacy of age and sex in the structure of person categories. *Social Cognition* 7: 262-274.
6. Burdije, P. (2001). *Vladavina muškaraca*. Beograd. CID.
7. Burt, R. (1982). *Toward a structural theory of action*. New York: Academic Press.
8. Cerulo, K. A. (1997). Identity Construction: New Issues, New Directions. *Annual Review of Sociology* 23: 385-409.
9. Chafetz, J. S. (1984). *Sex and Advantage: A Comparative, Macro-Structural Theory of Sex Stratification*. New York. Rowman and Allanheld.
10. Chafetz, J. S. and J. Hagan (1996). The Gender Division of Labor and Family Change in Industrial Societies: A Theoretical Accounting. *Journal of Comparative Family Studies* 27 (2): 187-219.
11. Collins, R. (1971). A Conflict Theory of Sexual Stratification. *Social Problems* 19 (1): 3-21.
12. Collins, R., J. S. Chafetz, R. L. Blumberg, S. Coltrane and J. Turner (1993). Toward an Integrated Theory of Gender Stratification. *Sociological Perspectives* 36 (3): 185-216.
13. Deutsch, F. M. (2007). Undoing gender. *Gender and Society* 21 (1): 106-127.
14. Dietrich, K. T. (1975). A Reexamination of the Myth of Black Matriarchy. *Journal of Marriage and Family* 32 (2): 367-374.
15. Dill, B. T. (1979). The Dialectics of Black Womanhood. *Signs* 4(3): 543-555.
16. Ehrhardt, A. A. and H. F. L. Mayer-Bahlburg (1981). Effects on Prenatal Sex Hormones on Gender-Related Behavior. *Science* 211 (4488): 1312-1318.
17. Eskilson, A. and M. G. Wiley. (1976). Sex composition and leadership in small group. *Sociometry* 39: 183-194.
18. Frazier, E. F. (1940). *The Negro Family in the United States*. Chicago: The University of Chicago Press.
19. Frieze, I. H., J. E. Parsons, P. B. Johnson, D. N. Ruble and G. L. Zellman (1978). *Woman and Sex Roles: A Social Psychological Perspective*. London: W. W. Norton & Company.
20. Gershuny, J. and J. P. Robinson (1988). Historical changes in the household division of labor. *Demography* 25: 537-552.
21. Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Berkeley: University of California Press
22. Gutman, H. (1975). Persistent Myths about the Afro-American Family. *Journal of Interdisciplinary History* 6 (2): 181-210.
23. Hagen, R. L. and A. Kahn (1975). Discrimination against competent woman. *Journal of Applied Social Psychology* 5: 362-376.
24. Haskins, R. (2009). Moynihan Was Right: Now What? *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 621: 281-314.
25. Hejvud, E. (2005). *Političke ideologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
26. Hines, M. (1982). Prenatal Gonadal Hormones and Sex Differences in Human Behavior. *Psychological Bulletin* 92 (1): 56-80.
27. Holter, H. (1971). Sex roles and social change. *Acta Sociologica* 14: 2-12.
28. Ingraham, C. (1994). The Heterosexual Imaginary: Feminist Sociology and Theories of Gender. *Sociological Theory* 12 (2): 203-219.
29. Jacobs, J. A. (1989). Long-term trends in occupational segregation by sex. *American Journal of Sociology* 95: 160-173.
30. Josephson, E. (1969). The Matriarchy: Myth and Reality. *The Family Coordinator* 18 (3): 268-276.
31. Lopreato, J. (1990). From Social Evolutionism to Biocultural Evolutionism. *Sociological Review* 5 (2): 187-212.

32. Lopreato, J. and T. A. Crippen. (1999). *Crisis in Sociology: The Need for Darwin*. New Brunswick (U.S.A.) and London (U. K.): Transaction Publisher.
33. Marini, M. M. (1990). Sex and Gender: What do We Know? *Sociological Forum* 5 (1): 95-120.
34. McBroom, P. (1968). The Black Matriarchy. *Science News* 94 (16): 393-395.
35. Parsons, T. and R. F. Bales (1953). *Family, Socialization and Interaction Process*. New York: Free Press.
36. Phelps, E. S. (1972). The statistical theory of racism and sexism. *American economic Review* 62: 659-661.
37. Ridgeway , C. L. and S. J. Correll (2004). Unpacking the Gender System: A Theoretical Perspective on Gender Belief and Social Relations. *Gender and Society* 18 (4): 510-531.
38. Ridgeway, C.L. and L. Smith-Lowin (1999). The Gender System and Interaction. *Annual Review of Sociology* 25: 191-216.
39. Risman, B. J. (2004). Gender as a Social Structure: Theory Wrestling with Activism. *Gender and Society* 18 (4): 429-450.
40. Ruano-Borbalan, Ž. K. (2009). Izgradnja identiteta. U: Halpern, K. i Ž. K. Ruano-Borbalan. (ur.). *Identitet (I), pojedinac, grupa, društvo*. Beograd. CLIO, str. 5-16
41. Segalan, M. (2009). Sociologija porodice. Beograd: CLIO.
42. Staples, R. (1972). The Matricentric Family System: A Cross-Cultural Examination. *Journal of Marriage and Family* 34 (1): 156-165.
43. Staples, R. (1985). Changes in Black Family Structure: The Conflict between Family Ideology and Structural Conditions. *Journal of Marriage and Family* 47 (4): 1105-1013.
44. Staples, R. (1987). Social Structure and Black Family Life: An Analysis of Current Trends. *Journal of Black Studies* 17 (3): 267-286.
45. Swim, J. K. and L. J. Sanna (1996). He's skilled, she's lucky: A meta-analysis of observer's attributions for woman's and men's successes and failures. *Personality and Social Psychology Bulletin* 22: 507-519.
46. Tarner Dž. H. (2009). *Sociologija*. Novi Sad/Beograd: Mediterran Publishing, Centar za demokratiju.
47. Udry, R. (1994). The Nature of Gender. *Demography* 31 (4): 561-573.
48. Udry, R. (2000a). Biological Limits of Gender Construction. *American Sociological Review* 65 (3): 443-457.
49. Udry, R. (2000b). Crisis in Sociology: The Need for Darwin by Joseph Lopreato; Timothy Cippen. Review by: J. Richard Udry. *Population and Development Review* 26 (3): 597-599.
50. Udry, R., N. Morris and J. Kovenock (1995). Androgen Effects on Woman's Gendered Behaviour. *Journal od Biosocial Science* 27: 359-368.
51. Vensono, Ž. (2009). Socijalizacija i identitet. U: Halpern, K. i Ž. K. Ruano-Borbalan. (ur.). *Identitet (I), pojedinac, grupa, društvo*. Beograd. CLIO, str. 77-81.
52. Wagner, D.G. and J. Berger (1997). Gender and interpersonal task behaviors: Status expectation accounts. *Sociological Perspective* 40: 1-32.
53. Walker, K. (1994). Men, Women, and Friendship: What They Say, What They Do. *Gender and Society* 8: 246-265.
54. West, C. And D. Zimmermann (1987). Doing Gender. *Sex and Society* 1:125-151.

THE SOCIAL (DE)CONSTRUCTION OF GENDER IDENTITY

Summary: This paper presents an analytical deconstruction of identity categories that focus on the gender differences viewed as identity characteristics, forms of personal identification and social constructs. Special attention is devoted to the analysis of gender identity in the context of the theory of gender stratification, analysis of socio-cultural processes and mechanisms through which gender is „embedded” in the individual, interactional and institutional dimensions, as well as the ways in which gender inequality and gender stereotypes are created within each of these dimensions. One of the key aspects of conservation, persistence, and changes in gender systems are widely distributed hegemonic cultural beliefs and ideas about gender whose effects are most evident in the „socio-relational context”.

Key words: identity, gender, gender stratification, gender conflicts and movements, gender stereotypes

СРЉАН Т. КОРАЋ*
Институт за међународну
политику и привреду
Београд

УДК 316.35:342.5
Монографска студија
Примљен: 17.01.2016
Одобрен: 20.02.2016
Страна: 325-337

ДОКЛЕ СЕЖЕ МОЋ ОРГАНИЗАЦИЈА ГРАЂАНСКОГ ДРУШТВА У КОНТРОЛИ РАДА ЈАВНЕ УПРАВЕ?**

Сажетак: Рад настоји да утврди у којој мери организације грађанског друштва као један од спољних контролних механизма рада савремене јавне управе у постиндустријским полиархијама утичу на стварање окружења погодног за морално исправно поступање јавних службеника. Аутор полази од претпоставке да делотворан надзор усмерен на поступање јавних службеника у складу са етичким обзирима сужава простор за појаву корупције у јавном сектору и на тај начин посредно подиже квалитет пружања јавних услуга, те осигурава обликовање и спровођење јавних политика у складу са јавним интересима. Критичко преиспитивање контролне моћи организација грађанског друштва показује да, упркос ваљаном нормативном оквиру, стваран домет грађанског активизма у праћењу поштовања етичких стандарда у раду јавне управе значајно је ограничен чиниоцима попут оскудних ресурса, недовољне стручности, неспремности јавних службеника да сарађују, претежног финансирања из државног буџета и спорног демократског легитимитета.

Кључне речи: организације грађанског друштва, интегритет, етика јавне управе, демократска контрола

Према класичним схватањима улоге бирократије у демократски устројеном политичком поретку, делотворност јавне управе осигурана је системом вредносно неутралних рационалних правила на којима почивају безлични односи између чиновника и грађана, односно индиферентност према индивидуалности чланова политичке заједнице (Shafritz and Hyde, 2007: 16–38, 43–48, 124–142; Hughes, 2003: 17–32).¹ Насупрот томе, пракса савремених постиндус-

* srdjan@diplomacy.bg.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научног и истраживачког ангажовања истраживача на пројекту: „Србија у савременим међународним односима: стратешки правци развоја и учвршћивања положаја Србије у међународним интегративним процесима – спољнополитички, економски, правни и безбедносни аспекти”, који финансира Министарство за науку и просвету Републике Србије, пројекат бр. ОИ179029, а реализује се у Институту за међународну политику и привреду у периоду 2011–2015.

¹ Такозвана стара школа јавне управе (*Old Public Administration*) или традиционални модел јавне управе обухвата теоријска становишта која су развили Макс Вебер (Max Weber), Вудро Вилсон (Woodrow Wilson), Френк Гудно (Frank J. Goodnow), Фредерик Тејлор (Frederick W. Taylor), Херберт Сајмон (Herbert Simon) и Двајт Велдо (Dwight Waldo).

тријских полиархија истрајно сведочи да плод „неутралног” личног става јавног службеника не мора нужно да води ка хуманости и разумевању потреба чланова једне политичке заједнице. Утолико је данас остварење идеала демократије, између осталог, повезано са поштовањем стандарда садржаних у концепту добре управе, који обухвата управљање јавним пословима засновано на владавини права, и то тако да буду осигурани транспарентност, одговорност, једнакост могућности и учешће свих заинтересованих друштвених актера, постизање консензуса, ефикасности и делотворности (What is Good Governance?, 2006). Концепт добре управе захтева много више од избегавања незаконитог деловања: јавни службеник мора да поседује јасну свест о томе да служи грађанима и брине се о јавном интересу. Службеник усвојене циљеве јавних политика мора да се остварује не било како, већ искључиво на морално исправан начин. Јавни службеници могу да буду сјајни стручњаци или руководиоци и да, номинално посматрано, остварују постављене циљеве јавне политике, али ако то чине уз злоупотребу поверених јавних овлашћења онда њихово чињење није морално исправно.

У средишту идеје о доброј управи стоји интегритет, који се најсажетије може одредити као честитост јавног службеника у обављању поверених дужности тако да се служење јавном интересу и управљање ресурсима заједнице остваре на најбољи могући начин (Armstrong, 2005: 1–2; Demmke, 2004: 16).² У околностима великог броја разноликих одређења појма интегритета јавне управе, за потребе овог рада користићемо дефиницију која интегритет одређује као праксу обављања професионалних дужности проистеклих из поверене јавне службе у складу са јавним интересом, етичким кодексом и општим моралним нормама, те уз поштовање основних људских права и демократских начела (Кораћ, 2010: 53). Ниво привржености етичким стандардима условљен је збирним дејством више међусобно испреплетаних чинилаца, попут степена политизације, квалитета руковођења и управљања људским ресурсима, нивоа транспарентности и делотворности механизма унутрашње и спољне контроле. У овом раду, тежиште анализе стављамо на утврђивање да ли и у којој мери организације грађанског друштва – као један од спољних контролних механизма рада савремене јавне управе у постиндустријским полиархијама – утичу на изградњу етичког радног окружења у јавној управи.

Грађанин у постиндустријској полиархији: учесник политичког процеса или потрошач јавних роба и услуга?

Мада на први поглед делује као да је комуникација са јавном управом данас сведена на однос произвођач/пружалац–корисник (јавних роба/услуга), идеја грађанина има далеко веће и дубље значење од концепта потрошача (Jun, 2006: 219). Потрошачи су пасивни „примаоци” роба и услуга и обично међусобно не деле дугорочне заједничке циљеве, већ радије теже да оптимизу-

² Реч интегритет потиче од латинске речи *integrus* и означава неповређеност, чистоту душе, часност, честитост и невиност (Vujaklija, 1980: 352).

ју краткорочне користи за себе. Како примећују Макс Касе (Max Kaase) и Кен Њутн (Ken Newton), никада до сада у повести демократије грађани нису били образованији и политички активнији, а опет никада више егоцентрични и окренути појединачним и групним интересима (Kaase and Newton, 1995: 170).

Наведена оцена налази потврду у данас веома популарној теорији рационалног избора, према којој се појединац када одлучује о јавним пословима понаша као изолован економски актер на тржишту, чије делање нема упориште у моралним и друштвеним вредностима. Вођен искључиво властитим интересом, који често проистиче из огољене похлепе, појединац се инструментално односи према другима и мотивисан је постизањем највеће могуће користи за себе, уз најмање трошкове (Zey, 1998). Управо то ради и јавни службеник без интегритета када злоупотребљава поверена овлашћења: бира стицање личне користи на штету интереса свих грађана; или, прагматично се повинује јавном интересу ако се он подударе са његовим личним или приватним интересима. Утолико је честитост јавне управе изложена „удару” различитих видова испољавања егоистичне стране људске природе заоденуте у личне и приватне жеље, интересе и опредељења, као и разноликих утицаја из институционалног, политичког и ширег друштвеног окружења.

Премда је тачно да набављају робе и услуге произведене у јавном сектору, грађани имају и дужност да стално подсећају јавне службенике да им је професионално обављање јавних послова поверено да би деловали у интересу читаве политичке заједнице (Martinez, 2009: 16). Грађани не вреднују како је пружена нека јавна услуга спрема задовољења појединачних жеља и потреба, него их занима како читав систем пружања јавних услуга делује у контексту односа власти према уставом зајамченим правима и обавезама чији су они носиоци. Јавност очекује да руководиоци и запослени у јавној управи поступају морално исправно тако што ће пазити да друштвени и економски исходи јавних политика што веродостојније осликавају циљеве утврђене у политичком процесу (Adams and Balfour, 2005: 132).

Делатан однос грађана према јавној управи у основи има етичку димензију, јер претпоставља поступање према осталим грађанима као моралним субјектима и поседовање моралне врлине усмерене на подручје јавних послова. Грађанин као члан политичке заједнице има слободу да води живот како му је воља, али само тако да успостави однос равнотеже између сопствених вредности, потреба и очекивања и вредности, потреба и очекивања осталих чланова заједнице. Грађанин као морални делатник требало би да сагледава поступање јавних службеника у виду свеобухватне саморефлексије, односно да морално расуђује тако да никада не изгуби из вида властиту повезаност са суграђанима (Amado, 2002: 142–143). Идеја о грађанској врлини лежи у темељу модерног схватања демократске владавине и изражава спремност грађана да активно учествују у заштити и остварењу јавних интереса. Јавна служба, било изборна или професионална, може се утолико схватити као продужетак грађанства, а јавни службеник као члан политичке заједнице који је одлучио да грађанску врлину преточи у професионално опредељење (Denhardt and Denhardt, 2007: 53–56). Већина грађана која није изабрана на јавне функције нити

професионално обавља јавне послове, никако не сме да ограничи деловање у политичком животу на убацивање листића у гласачку кутију, већ има дужност да стално проверава квалитет рада јавне управе.

Ограничене могућности за остварење интереса институционалним путем, присутне више деценија уназад у политичком животу постиндустријских полиархија, подстакле су грађане да оживе демократске идеале потрагом за алтернативним путевима утицаја на процес одлучивања о јавним питањима. Дисфункционални одговори институција државе друштвеног старања на горуће проблеме који су средином седамдесетих година минулог века пољуљали веру у послератни свеобухватни напредак, изнедрили су савремене друштвене покрете – попут еколошког, феминистичког или покрета за грађанска права. Новина се састојала у томе што су се захтеви за променама упућени властима артикулисали на „изворишту” – у подручју сâмог грађанског друштва (*grass-roots democracy*), тј. ван формално предвиђених демократских процедура. Грађани су вођени заједничким ставовима и интересима спонтано стварали мање или више формалне *ad hoc* групе, како би издејствовали решење неког јавног питања. Тако формирана група постојала је само привремено док се не оствари конкретан циљ, што значи да она није поседовала организациону структуру и трајно идејно опредељење. Уколико је постојала критична маса заинтересованих грађана, а за остварење циља била неопходна дугорочна акција, иницијатива је у појединим случајевима добијала одређен степен унутрашње организације, конзистентан програм деловања и препознатљив идентитет у јавности. На тај начин, постепено је на тлу друштвених покрета израстао нови облик учешћа у животу политичке заједнице – организације грађанског друштва (Willetts, 2014).³

Феноменолошка разноликост организација грађанског друштва у значајној мери ограничава покушај да се установи једноставно и свеобухватно одређење. Према једној од аналитички садржајнијих дефиниција, организација грађанског друштва је група људи која, независно од било какве спољне контроле, делује са циљем да оствари задатке усмерене на изазивање жељених промена у датој заједници, области или ситуацији (*Workshop notes*, 1988). Поред унапређења квалитета демократског представљања, подстицања већања о јавним питањима и јачања привржености вредностима живота у политичкој заједници, организације грађанског друштва доприносе виталности демократског политичког поретка и кроз надзор рада извршне власти, посебно јавне управе (Brelâz and Alves, 2009: 143).

Грађанин у контроли

Конвенција УН против корупције препознаје значај контролне улоге организација грађанског друштва у контексту јачања интегритета јавне управе,

³ Без улажења у разјашњавање термиолошке збрке која делимично влада у јавном и академском дискурсу, у овом истраживању изразе „невладина организација” и „организација грађанског друштва” користимо као синониме.

па чланом 13 прописује обавезе држава на плану предузимања мера за подстицање активног учешћа појединаца и група изван јавног сектора у спречавању и борби против корупције, те у јачању свести јавности о постојању, узроцима и озбиљности корупције и њене претње по јавне интересе (UN Convention Against Corruption, Article 13). Постиндустријски демократски пореци поседују ваљан нормативни оквир, посебно у подручју заштите слободе изражавања и удруживања и законских захтева у погледу оснивања и финансирања, који омогућава несметано деловање и развој пуног демократског потенцијала организација грађанског друштва (The World Justice Project Rule of Law Index 2012–2013: 25–29, 31–32).

Успех у обављању надзорне функције превасходно зависи од расположивих људских и материјалних ресурса, стручних знања, вештина и способности да се стекне подршка друштвених актера и привуче пажња медија и јавности (Jun, 2006: 217–218). Експертиза у уским деловима или појединим питањима јавних политика у споју са ефикасним радом условљеним малим бројем одлично координисаних активиста, даје организацијама грађанског друштва добру основу за надгледање поступања јавних службеника (Garton, 2009: 59). Свака лекција научена у практичном надзору спровођења ресорних јавних политика ствара проширену основу за примену експертизе на нове ситуације, чиме се временом развијају специјализована знања и вештине које воде још делотворнијој контроли јавне управе.

Организације грађанског друштва чувају и заступају јавне интересе у области етике јавне управе осмишљавањем и спровођењем широког опсега активности на најмање три упоредна и тесно испреплетана правца: 1) јачање свести грађана о постојању и друштвеној штетности корупције и осталих озбиљних облика нарушавања етичких стандарда; 2) израда и заговарање предлога антикорупцијских стратешких докумената, прописа и јавних програма; и 3) контрола рада јавне управе. На плану јачања свести грађана, деловање организација грађанског друштва усмерено је на спровођење емпиријских истраживања о томе где се нпр. налазе жаришне тачке корупције у јавном сектору на националном нивоу, како изгледају корупцијски механизми у појединим областима ресорних јавних политика и која је штета по опште добро. Сврха истраживања стања корупције у једној земљи или ресорној јавној политици је да подстакне јавност на притискање владе да отклони утврђене дисфункционалности. Због тога студије обично садрже конкретне препоруке које одлуке и активности влада треба да предузме како би спречила или сузбила будуће морално погрешно поступање, те на тај начин поправила квалитет пружања јавних услуга. Интернет презентација и разнородне публикације су најзгоднији медији за обраћање грађанима и потенцијалним активистима за подршку у јавним кампањама и вршењу притиска на власт.

У равни изrade и заговарања предлога антикорупцијских стратешких докумената, прописа и јавних програма, организације грађанског друштва су усредсређене на предузимање корака како би добијене резултате спроведених истраживања преточиле у предлоге мера за измену и допуну нормативног оквира или побољшање деловања институционалног механизма за очување инте-

гритета јавних службеника. Заговарање предлога у области јавне политике и стварање коалиција са другим организацијама са сличним циљевима одиграва се разменом мишљења на стручним скуповима, оснивањем радних група, организовањем специјалистичких обука и одржавањем трибина за ширу јавност. Сврха наведених активности је да се на непосредан или посредан начин утиче на владу и парламент да сузе простор за појаву корупције и осталих облика кршења етичких стандарда.

На плану надзора рада јавне управе, организације грађанског друштва обелодањују уочене примере одступања изабраних функционера, руководиоца и јавних службеника од етичких стандарда у обављању поверених јавних послова. Предмет пажљиве контроле су првенствено одлуке и активности јавне управе које имају јак корупцијски потенцијал, попут трошења буџетских средстава, приватизације јавних предузећа, спровођења тендера за јавне набавке, субвенционисања приватних предузећа и расподеле социјалних давања. Антикорупцијске организације често имају услужни телефонски сервис за пријављивање случајева злоупотреба јавних овлашћења и пружају правне савете оштећеним грађанима који желе да поднесу притужбу на рад јавних службеника. Посебан режим помоћи може да буде предвиђен за јавне службенике који одлуче да „дуну у пиштаљку”, или новинаре који добију претње због извештавања о незаконитостима у раду јавне управе.

Улога организација грађанског друштва у уобличавању државног буџета и контроле располагања буџетским средствима може да допринесе јачању интегритета јавне управе у виду осигурања да је буџет сачињен у складу са потребама друштва, односно сходно јавним а не корпоративним или другим партикуларним интересима, да су буџетска средства потрошена не само на законит начин него и сврсисходно, те спречавања појаве озбиљних видова кршења етичких стандарда (ненаменског трошења или корупције) (Franklin and Ebdon, 2007: 84–104). Организације грађанског друштва имају улогу у пружању помоћи парламентарним одборима у њиховом задатку контроле делотворности ресорних јавних политика, посебно праћењем квалитета јавних услуга пружених грађанима (Yamamoto, 2007: 29).

Грађани као крајњи корисници јавних програма могу да процене – додуше, не увек сасвим објективно – да ли је спровођење неког јавног програма остварило намеравани циљ или су потребне његове измене и допуне, јер они непосредно трпе штетне последице лошег учинка. Организације грађанског друштва дају националном парламенту и другим органима који се налазе у механизму контроле рада јавне управе поглед из другог угла – поглед „са терена” – на деловање јавних службеника, које се потом може упоредити са званичним информацијама садржаним у редовним извештајима извршне власти. Представници организација грађанског друштва често се појављују и као учесници у самом процесу спровођења јавних програма, па могу „из прве руке” да дају информације и процене стварног стања у некој области јавне политике.

Шта власт замера грађанима у контроли?

Напетост у комуникацији између грађана и јавне управе постала је приметна од раних осамдесетих година прошлог века, када су јавни службеници на учешће грађана у процесу уобличавања одлука почели да гледају као на „терет” демократске владавине, односно „трошак” изражен у потребним вештинама, времену и енергији коју јавни службеници морају да уложе у сарадњу са организацијама грађанског друштва (Simrell King, 2007: 70–75; Simrell King and Stivers, 1998: 96–99). Насупрот томе, односно посматрано из угла организација грађанског друштва, недовољна транспарентност процеса израде докумената јавних политика и видљива инструментално-манипулативна природа сарадње јавне управе са грађанским иницијативама, створиле су слику о неаутентичној демократској природи учешћа јавности. Поглед на учешће организација грађанског друштва као на сметњу у одлучивању прерастао је у опажање демократског учешћа као „антивладине” активности.

Делотворан надзор поштовања етичких стандарда тешко да је могућ ако организације грађанског друштва немају никакав утицај на одлучивање органа извршне власти, односно ако не учествују у саветодавним форумима на којима се разматрају нацрти прописа или јавних програма као први корак у уобличавању ресорних јавних политика. На пример, у Канади постоји око 300 заједничких одбора у којима званичници из различитих ресора федералне владе размењују мишљења са представницима организација грађанског друштва. Упркос томе, невладин сектор сматра да влада у Отави није установила ваљане институционалне механизме за приступ процесу одлучивања у министарствима и организационим деловима јавне управе (Embuldeniya, 2001: 17). Пример канадске владе сведочи да консултације са невладиним сектором ретко имају за исход увршћивање идеја и ставова организација грађанског друштва у коначан дизајн предлога неког прописа или јавног програма (Embuldeniya, 2001: 24–25). Такође, јавна управа ретко или само спорадично сарађује са организацијама грађанског друштва у спровођењу јавних програма, а само изузетно уважи њихове повратне информације о учинку неког прописа или јавног програма на добробит непосредних корисника.

Примедбе власти да организације грађанског друштва најчешће не располажу потребним нивоом стручних знања или капацитета да би могле да прате сложене процесе управљања јавним пословима, чини се да су донекле оправдане. Тачно је да релативно мали број организација има материјалне и људске ресурсе довољне за дугорочно и систематично праћење свакодневних активности јавне управе. Систематичност претпоставља способност теоријског промишљања уочених феномена, како би се створили аналитички показатељи који веродостојно преносе прикупљену искуствену грађу у логичке оквире постављених претпоставки. Стварност у којој се одвија уобличавање и спровођење јавних политика често не може поуздано и објективно да се прикаже мисаоним моделима као апстрахованим представама сложених узрочно-последичних веза, што смањује вероватноћу да се предвиди крајњи исход не-

ког јавног програма. Пример вредновања радног учинка јавних службеника према крајњем исходу прописа и јавних програма које су спроводили у делу-кргу поверених надлежности, најбоље сведочи о ограничењима са којима се суочавају грађански активисти у жељи да надзиру етичку димензију рада јавне управе. Реч је о ограничењима која проистичу из постојања више крупних проблема:

- мерење радног учинка обухвата софистициране методолошке и техничке детаље који могу да буду сложени и неразумљиви;
- мерење радног учинка је постојан процес који нема јасно одређен почетак и крај, већ се одвија свакодневно и увек у поређењу са претходним резултатима;
- мерење радног учинка не одређује крајњи исход јавне политике и програма, већ оно само служи као чињенична подлога за разматрање ваљаности усвојених одлука и квалитетно осмишљавање будућег смера спровођења јавне политике или програма;
- чак и да дају препоруке у погледу побољшања радног учинка, организације грађанског друштва не могу да краткорочно виде конкретне резултате у промени спровођења јавне политике (Но, 2007: 112).

Наведени проблеми „техничке” природе могу да обесхрабре и демоти-вишу активно учешће у контроли етичког поступања јавне управе, чак и када нема никаквих „политичких” или формалних препрека за грађанске активисте да критикују рад владе и јавне управе – као што је то случај у развијеним де-мократијама. Додуше, у појединим земљама нека нормативна решења која не уређују непосредно правни положај и права организација грађанског друштва могу да створе озбиљну препреку активистима који желе да контролишу рад јавне управе. Примера ради, одредбе канадског Закона о порезу на приход дају слободан простор пореским властима за дискреционо одлучивање о томе да ли су активности неке организације грађанског друштва ослобођене од пореза или не, што у значајној мери погађа управо активности усмерене на заступање јавног интереса будући да се оне обично сматрају опорезивим због њиховог наводног политичког карактера (Embaldeniya, 2001: 15–16). Законска обавеза плаћања пореских дажбина може да значајно ограничи деловање тек основане организације, која још нема довољан број донатора и подржавалаца па самим тим ни сталне финансије.

Колико је тачно да се успех организација грађанског друштва у контрол-ној функцији делом може приписати њиховом издвојеношћу из подручја сва-кодневних међустраничких борби – јер се не боре за гласове бирача, па не мо-рају ни да прилагођавају програм „укусу” јавног мњења – толико се као следе-ће ограничење намеће мањак демократског легитимитета, макар и оног фор-малног који имају политичке странке. За разлику од политичких странака и органа власти, до организација грађанског друштва не води јасна линија ут-врђивања спољне одговорности према грађанима. Такво стање ствари слаби интегритет самог невладиног сектора, макар само у начелној равни, зато што не може да оправда његово инсистирање да јавни службеници поштују исте оне етичке стандарде које грађански активисти не морају. Стога не чуди што су у појединим политичким заједницама, попут нпр. Немачке, организације

грађанског друштва као оруђе спољне контроле рада јавне управе одувек имале мали утицај, делом и због тога што је подршка јавности традиционално окренута политичким странкама (Reimer, 2005: 34, 49).

Део објашњења за релативно мању демократску подршку организацијама грађанског друштва у односу на политичке странке налази се у растегљивој граници између владиног и невладиног сектора. Надзорна улога невладиног сектора у значајној мери је условљена чињеницом да управо влада део буџетских средстава сваке године издваја за финансирање пројеката које предложије организације грађанског друштва. Бројне организације не би успеле да владину помоћ замене самостално прикупљеним донацијама у вредности довољној за нормално функционисање и остваривање зацртаних циљева. Описане околности отварају слободан простор за прикривено условљавање финансијске подршке подударношћу ставова актуелне владе и организација које конкуришу за донације из јавних прихода. Чак и у Холандији, чија влада традиционално има толерантан став према финансирању грађанских иницијатива које отворено критикују спровођење владиних програма, током протекле декаде приметан је не само тренд укидања буџетских средстава намењених невладином сектору, већ и пракса министара да упућују прекор организацијама које су критиковале поједине мере из њиховог ресора (CIVICUS Civil Society Index Report for the Netherlands, 2006: 29–30, 40).

Организације грађанског друштва услед тога све више брину о мишљењу потенцијалних донатора и подржавалаца, баш као што политичке странке пажљиво ослушкују расположење бирача (Garton, 2009: 60–61). Ко год да обезбеђује средства за активности, руководство организације ће свакако узети у обзир интересе које донатор жели да оствари финансирањем пројеката невладиног сектора. Интереси владе као великог донатора неминовно одражавају виђење владајуће странке (коалиције) у погледу тога шта и како треба да се оствари јавном политиком у некој области друштвених односа. Због тога ће свака организација која намерава да из државног буџета осигура дугорочно покривање трошкова активности уградити макар део владиних интереса у пројектне идеје. О томе ће можда највише водити рачуна руководства организација грађанског друштва које су посредством мрежа јавне политике укључене у процес уобличавања прописа и јавних програма, а тиме посредно и у политичку арену.

Примена модела новог јавног руковођења додатно је „избледела” границу између владе и невладиног сектора тако што је увела праксу измештања појединих јавних послова из делокруга рада јавне управе у приватни и невладин сектор. Према оцени појединих теоретичара, изванредан број организација грађанског друштва у САД сада представља продужетак јавне администрације, јер је на њих пренето обављање дела јавних послова у склопу реформи мотивисаних растерећењем државног буџета (Frederickson, 2005: 174). Реч је о томе да је број јавних службеника постепено смањиван током последње декаде прошлог и прве декаде овог века, али је преношење јавних функција на приватне компаније и непрофитне организације посредством јавних набавки створило прикривену администрацију – „бирографију у сенци”. Уместо некадашњих

јавних службеника, исте послове заправо обавља једнако велики број запослених и активиста у непрофитном сектору. Тиме је и начелно и у очима јавности подривена идеја о контролној улози грађанских активиста, који су посредно постали владини службеници.

Закључак

Ваљано осмишљени и делотворни спољни механизми контроле требало би да ојачају морално исправно поступање јавних службеника, те тиме посредно подигну квалитет пружања јавних услуга и осигурају обликовање и спровођење прописа и јавних програма у складу са општим интересима једне политичке заједнице. Анализа деловања организација грађанског друштва као једног од механизма спољне контроле рада јавне управе није дала једнозначан одговор на питање какав утицај оне имају на етичку „дисциплинованост” јавних службеника.

Организације грађанског друштва као алтернативни канал демократског утицаја на институције политичког поретка поседују релативно малу моћ надзора поступања јавних службеника, зато што располажу веома ограниченим могућностима непосредног санкционисања прекршилаца етичких стандарда. Постиндустријске полиархије поседују ваљан нормативни оквир у подручју заштите слободе изражавања и удруживања, па организације грађанског друштва могу несметано да подстичу учешће грађана у очувању етике контролом рада јавне управе, јачању свести о друштвеној штетности корупције и осталих озбиљних облика нарушавања етичких стандарда, као и о изradi и заговарању предлога антикорупцијских стратешких докумената, прописа и јавних програма. Активисти невладиног сектора највише доприносе јачању интегритета јавне управе провером да ли су прописи и јавни програми сачињени и да ли се спроводе у складу са потребама грађана, истраживањем и обелодањивањем случајева кршења етичких стандарда, подстицањем грађана да пријаве злоупотребе и пружањем правних савета свима чија су права повређена морално погрешним одлучивањем јавних службеника. Могућност грађанских активиста да алармирају медије и јавност или протестују увек када открију озбиљно кршење етичких стандарда у обављању јавних послова, у извесној мери задржава руководиоце и службенике да се олако упусте у пристрасно одлучивање на штету јавног интереса. Врло је вероватно да ће корупцијски обрасци понашања бити ређи у подручјима уобличавања и спровођења јавне политике где је рад јавне управе изложен помном мотрењу организација грађанског друштва.

На плану праксе, делотворност надзора невладиног над јавним сектором зависи од стицаја више чинилаца. Прво, обим материјалних ресурса, квалитет стручних знања и способност привлачења подршке јавности појављују се као „критичне тачке” у праћењу сложених процеса управљања јавним пословима и објашњавању грађанима зашто уочене нерегуларности захтевају њихово ангажовање. Друго, стваран утицај организација грађанског друштва на садржај нацрта прописа или јавних програма ограничен је чињеницом да извршна

власт и јавна управа нису склоне да прихватају идеје и ставове организација грађанског друштва, због њихове наводне нестручности у анализи јавних политика. Треће, јавна управа нерадо сарађује са невладиним активистима у вредновању делотворности јавних програма, чак и када они јасно заступају интересе непосредних корисника тих програма. Четврто, демократски легитимитет организација грађанског друштва је донекле споран сâм по себи, будући да оне нису принуђене да полажу рачун грађанима за своје деловање. Пето, успех контроле рада јавне управе делимично је подривен чињеницом да се деловање невладиног сектора у значајној мери финансира из државног буџета, што влади омогућава да политичке интересе остварује посредно тако што ће пружити подршку само пројектима фаворизованих (некритички опредељених) организација. Шесто, применом модела новог јавног руковођења део јавних послова пренет је са јавне управе на приватни и непрофитни сектор, па су некадашњи активисти организација грађанског друштва постали својеврсни јавни службеници, чиме је обесмишљена њихова контролна улога.

Посматрано из угла руководиоца и јавног службеника, сталан спољни надзор обављања јавних послова – иако далеко од тога да је савршен – психолошки демотивише потенцијалне прекршиоце етичких стандарда, јер значајно увећава „трошкове” у виду високог ризика од откривања и кажњавања. Мало је вероватно да ће руководилац дозволити учвршћивање праксе морално погрешног поступања у околностима када је рад организационог дела на чијем је он челу под будном пажњом више независних актера, на које нема никаквог утицаја. Премда само тешки облици повреде етичких кодекса воде ка кривичном прогону и изрицању затворске и/или новчане казне, за већину прекршилаца вероватно је довољна казна срамоћење у јавности које настаје као последица „меких” контролних метода омбудсмана, државног ревизора и грађанских активиста. За највећи број јавних службеника довољно је застрашујуће сазнање да се скоро сваки дан неко ван јавне управе распитује за њихов учинак и можда проверава њихове одлуке.

Литература:

1. Adams, Guy B., and Balfour, Danny L. (2005), “Public-Service Ethics and Administrative Evil: Prospects and Problems”, in: H. George Frederickson and Richard K. Ghore (eds), *Ethics in Public Management*, M.E. Sharpe, Armonk (NY).
2. Amado, Rivka (2002), “New Ethical Challenges Under the New Reform Movements in the Public Administration Sector”, in: Eran Vigoda (ed.), *Public Administration: An Interdisciplinary Critical Analysis*, Marcel Dekker, New York and Basel.
3. Armstrong, Elia (2005), “Integrity, Transparency and Accountability in Public Administration: Recent Trends, Regional and International Developments and Emerging Issues”, United Nations, <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan020955.pdf>, pristupljeno 14. avgusta 2015.
4. Brelâz, Gabriela de, and Aquino Alves, Mário (2009), “Civil Society Organizations and Advocacy: A Comparative Study Between Brazil and the United States”, in: Bernard

- Enjolras and Karl Henrik Sivesind (eds), *Civil Society in Comparative Perspective*, Comparative Social Research, Vol. 26, Emerald Group Publishing, Bingley.
5. "CIVICUS Civil Society Index Report for the Netherlands, November 2006, www.civicus.org/media/CSI_Netherlands_Country_Report.pdf, pristupljeno 4. jula 2015.
 6. Demmke, Christoph (2004), "Working Towards Common Elements in the Field of Ethics and Integrity", European Institute of Public Administration, Maastricht, www.eupan.eu/files/repository/document/official_documents/43th_Meeting_of_Directors_General/HRWG_EIPA_study_Ethics&Integrity.pdf, pristupljeno 1. septembra 2015.
 7. Denhardt, Janet V. and Robert B. (2007), *The New Public Service: Serving, Not Steering*, M.E. Sharpe, Armonk (NY).
 8. Embuldeniya, Don K. (2001), "Exploring the Health, Strength, and Impact of Canada's Civil Society", A Preliminary Report on the CIVICUS Index on Civil Society Project in Canada, www.civicus.org/new/media/canada.pdf, pristupljeno 31. septembra 2015.
 9. Franklin, Aimee L., and Ebdon, Carol (2007), "Democracy, Public Participation, and Budgeting: Mutually Exclusive or Just Exhausting?", in: Richard C. Box (ed.), *Democracy and Public Administration*, M.E. Sharpe, Armonk (NY).
 10. Frederickson, H. George (2005), "Public Ethics and the New Managerialism: An Axiomatic Theory", in: H. George Frederickson and Richard K. Ghere (eds), *Ethics in Public Management*, M.E. Sharpe, Armonk (NY).
 11. Garton, Jonathan (2009), *The Regulation of Organised Civil Society*, Hart Publishing, Portland.
 12. Ho, Alfred T. (2007), "Citizen Participation in Performance Measurement", in: Richard C. Box (ed.), *Democracy and Public Administration*, M.E. Sharpe, Armonk (NY).
 13. Hughes, Owen E. (2003), *Public Management and Administration: An Introduction*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
 14. Jun, Jong S. (2006), *The Social Construction of Public Administration: Interpretive and Critical Perspectives*, State University of New York Press, Albany.
 15. Kaase, Max and Newton, Ken (1995), *Beliefs in Government*, Oxford University Press, Oxford.
 16. Korać, Srđan (2010), *Integritet nadnacionalnog službenika Evropske unije*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.
 17. Martinez, J. Michael (2009), *Public Administration Ethics for the 21st Century*, ABC Clio, Santa Barbara (CA).
 18. Reimer, Sabine (2005), "Civil Society: A New Solution Beyond State and Market?", CIVICUS Civil Society Index Report for Germany, www.civicus.org/media/CSI_Germany_Country_Report_English.pdf, pristupljeno 4. avgusta 2015.
 19. Shafritz, Jay M., and Hyde, Albert C. (eds) (2007), *Classics of Public Administration*, Thomson Wadsworth, Boston.
 20. Simrell King, Cheryl (2007), "Citizens, Citizenship, and Democratic Governance", in: Richard C. Box (ed.), *Democracy and Public Administration*, M.E. Sharpe, Armonk (NY).
 21. Simrell King, Cheryl, and Stivers, Camilla (1998), *Government is Us: Public Administration in an Anti-Government Era*, Sage Publications, Thousand Oaks (CA).
 22. "The World Justice Project Rule of Law Index 2012–2013", The World Justice Project, http://worldjusticeproject.org/sites/default/files/WJP_Index_Report_2012.pdf, pristupljeno 11. septembra 2015.

23. "United Nations Convention Against Corruption" (2004), United Nations, New York, www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/Convention/08-50026_E.pdf, pristupljeno 29. avgusta 2015.
24. "What is Good Governance?", The United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP), 24 December 2006, www.unescap.org/huset/gg/governance.htm, pristupljeno 1. avgusta 2015.
25. Willetts, Peter, "What is a Non-Governmental Organization?", Output from the Research Project on Civil Society Networks in Global Governance, City University, London, www.staff.city.ac.uk/p.willetts/NGOS/NGO-ART.HTM#Part11, (pristupljeno 7. jula 2014).
26. *Workshop notes*, "NGO Workshop", Asian Institute of Technology, Bangkok, 17–21 October 1988, www.karl.aegea.org/aeg-sci.NSF/0/3050c997e8373bf0c12565b100819a07.html, pristupljeno 22. septembra 2015.
27. Yamamoto, Hironori (2007), *Tools for parliamentary oversight*, Inter-Parliamentary Union, Geneva, www.ipu.org/PDF/publications/oversight08-e.pdf, pristupljeno 8. septembra 2015.
28. Zey, Mary (1998), *Rational Choice Theory and Organizational Theory: A Critique*, Sage Publications, Thousand Oaks, London and New Delhi.

HOW POWERFUL ARE CIVIL SOCIETY ORGANISATIONS WHEN CONTROL THE PUBLIC ADMINISTRATION PERFORMANCE?

Summary: The paper examines whether and to what extent civil society organisations as an external tool of the democratic oversight of public administration in the post-industrial poliararchies affect the working environment favourable to the moral behaviour of public servants. The author hypothesises that an effective control of the compliance of public servants' performance with the ethical standards minimises corruption in the public sector, and thus indirectly increases the quality of public service delivery and ensuring the design and implementation of public policies in accordance with the public interest. The analysis shows that — despite the sound normative framework — the practice of civic activism in monitoring public administration's compliance with ethical standards is significantly restricted by scarce resources, lack of expertise, the unwillingness of public servants to cooperate, the state budget as substantial source of financing as well as controversial democratic legitimacy of the civil society organisations.

Key words: civil society organisations, public integrity, public administration ethics, democratic oversight

БОЈАНА КОМАРОМИ*
Пољопривредни факултет
Нови Сад

УДК 316.77:316.776
Монографска студија
Примљен: 21.01.2016
Одобрен: 14.02.2016
Страна: 339-349

МАРГИНАЛИЗАЦИЈА, ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ И ЕЛЕКТРОНСКА КОМУНИКАЦИЈА: ЗНАЧАЈ, ПРЕДНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА ЕЛЕКТРОНСКИХ ГРУПА ЗА ПОДРШКУ **

Сажетак: Под друштвено маргинализованим групама подразумевамо групе које су изопштене из функционисања остатка друштва, што се најчешће огледа у ускраћивању социјалних, економских и политичких права која су доступна другим члановима друштва. Маргинализација представља универзални друштвени проблем, за чије отклањање или бар ублажавање су потребна велика улагања, напори и стратегије на локалном, државном и глобалном нивоу. У овом раду су представљена досадашња сазнања о корисности и значају електронских група за подршку, посебно код особа и група које су маргинализоване. Истражује се питање да ли је кроз ове групе могуће помоћи маргинализованим особама да побољшају квалитет живота и лакше се интегришу у друштво. Такође, разматрају се и потенцијални проблеми код функционисања ових група као и проблеми приступа и употребе модерних информационих технологија.

Кључне речи: маргинализација, друштвене мреже, електронска комуникација, електронске групе за подршку, дигитални јаз

Увод: Маргинализоване друштвене групе

Маргинализација и друштвена искљученост као крајњи облик маргинализације представљају процес истискивања појединаца, група или читавих географских области из економског, политичког, културног или друштвеног система преко којих се интегришу у друштво (Интернет курс о социјалном укључивању Владе Републике Србије¹). Реч је о мултидимензијалном концеп-

* bojana.komaromi@polj.edu.rs

** Рад је настао као део пројекта „Значај партиципације у друштвеним мрежама за прилагођавање евроинтеграцијским процесима“ Министарства просвете и науке Републике Србије (евид. бр. пројекта: 179037).

¹ Сајт курса о социјалној искључености Тима за социјално укључивање и смањивање сиромаштва Владе Републике Србије: <http://www.inkluzijakurs.info/>.

ту јер се процес искључивања појединаца или група из шире заједнице може односити на украћивање могућности запослења, образовања, учествовања у политичком животу, здравствене заштите и сл. У маргинализоване групе убрајају се између осталих сиромашни слојеви становништва, особе са инвалидитетом, чланови једнородитељских породица, особе оболеле од тешких болести, дуготрајно незапослене особе, припадници расних и етичких мањина, избеглице и повратници, бескућници итд. (Dadrić i Milojević 2010: 13).

Друштвена искљученост увек настаје услед узрока који су ван контроле друштвених актера, за разлику од друштвене изолације, која чини општији појам, и може представљати добровољно или недобровољно неучествовање (појединца или групе) у раду основних друштвених институција (Barry 1998: iv). Бари (1998: 5) такође напомиње да ће се појединци или групе сматрати друштвено искљученим уколико немају могућност учествовања, без обзира на то да ли они сами желе да учествују или не. До друштвене маргинализације може доћи на неколико начина: за неке (нпр. чланове етничких група које су дискриминисане у одређеном друштву, као рецимо Роми у Европи) маргиналност траје кроз читав живот и у великој мери га одређује, док с друге стране, неки појединци или групе могу постати маргинализовани у одређеном тренутку (нпр. ако постану инвалиди или ако дође до промене друштвеног и економског система) (Kagan et al. 2004: 3). Међутим, истиче се да су последице маргинализације у смислу друштвене искључености сличне без обзира на порекло и процесе маргинализације, било да потичу од друштвених ставова (нпр. сексуалност, етничка припадност) или друштвених околности (нпр. затварање радног места) (Kagan et al. 2004: 4). Оно што је у великој мери заједничко маргинализованим групама је релативно мала контрола над својим животима и ресурсима који су им доступни за живот као што су образовање, здравствена заштита, посао и зарада итд. Маргинализацију често прати и сиромаштво и погоршано здравље, при чему у зачараном кругу једно води ка другоме: маргинализација води ка сиромаштву, сиромаштво утиче на погоршање здравља, а болест опет води ка дубљем сиромаштву, да би и једно и друго имало за последицу даљу маргинализацију. Ограниченост доступних ресурса и друштвених деловања маргинализованих особа често воде ка стигматизацији и друштвеној осуди (Kagan et al. 2004: 3-4).

Маргиналност и друштвене мреже

Позицију маргинализованих особа потребно је сагледати у светлу глобалних друштвених промена. Ако погледамо облике друштвене организације у прошлости, видимо да су људи некада припадали заједницама које су биле у облику малих хомогених хијерархијски уређених група, такозваних „малих кутија“, у којима су везе између чланова густо испреплетене и засноване у великој мери на просторној блискости, породичним, колегијалним и комшијским везама. Данас се људске заједнице састоје од друштвених мрежа, које су како локалног тако и глобалног карактера, у којима су везе дифузне, а границе

између мрежа пропустљивије са мање израженим хијерехијским структурама него код група. Иако је померање од друштвених група ка друштвеним мрежама почело још у времену пре интернета (шездесетих година прошлог века), интернет је у великој мери подржао и убрзао ову промену. Захваљујући пре свега модерним информационим технологијама које омогућује лакшу и бржу комуникацију појединац данас најчешће припада већем броју различитих мрежа (Wellman & Hampton 1999; Wellman 2002) које се заснивају на заједничким интересима а не физичкој близини, родбинским везама, или истом социоекономском статусу. Стварањем и развијањем друштвених мрежа, како у виртуелном тако и у неvirtуелном свету, стиче се социјални капитал који је директно повезан са квалитетом живота људи у заједници (Putnam 2000).

Маргинализоване групе, с друге стране, најчешће су упућене на узак круг људи из непосредне околине. Ове групе заправо и даље живе у „малим кутијама“, док је комуникација са другим групама често отежана или је нема, што у великој мери ограничава друштвени капитал ових особа и могућност стварања нових и ширења постојећих друштвених мрежа.

Интернет и информационе технологије данас, међутим, мењају принципе стратификације јер приступ информацијама и знању постаје значајан фактор који утиче на стратификацију (Chen & Wellman 2005: 524). Интернет представља друштвени простор у ком се реструктурирају постојећи односи и подстиче јављање нових друштвених активности, те интернет постаје све значајнији за друштвену инклузију и кохезију. Чен и Велман стога истичу да друштвени живот, везе и активности на интернету не треба посматрати као изоловане у односу на живот у неvirtуелном окружењу. До сада је урађен велики број истраживања која анализирају електронске групе за подршку и овај рад има за циљ да предочи значај, могућности и ограничења употребе електронске комуникације – пре свега група за подршку – код различитих маргинализованих група. Верује се да активно чланство у овим групама може имати позитивне утицаје на квалитет живота чланова група.

Електронска комуникација и електронске групе за подршку: значај и предности

Основна разлика између комуникације у виртуелном и неvirtуелном свету је у томе што се електронска комуникација не обавља лицем у лице, те су с једне стране одсутне значајне личне карактеристике као што су пол, боја коже, атрактивност и друге физичке карактеристике, док с друге стране не долази ни до преношења порука невербалним сигнаlima, нпр. изразом лица, говором тела (Bargh & McKenna 2004: 577). Једна од најзначајнијих особености комуникације путем интернета која произилази из чињенице да до интеракције не долази лицем у лице и која га разликује од осталих облика комуникације је могућност релативне анонимности корисника (Bargh & McKenna 2004). У виртуелној комуникацији (на пример у различитим врстама група) анонимност омогућује особама да буду искрене и да отворено разговарају о интимним

проблемима. Салем и сарадници (Salem et al. 1997) су уочили, међутим, да анонимност није једини фактор који подстиче чланове да отвореније причају о својим емоцијама и поверавају се (јер нису сви учесници анонимни, неки чак наводе и своје личне податке), већ је реч и о окружењу у ком се – услед одсуства личних и демографских карактеристика – појачава перцепција сличности међу члановима.

Електронске групе су вид комуникације на интернету кроз који се окупљају људи са истим интересовањима, потребама или проблемима. Групе могу бити различитих типова: групе које функционишу само на интернету или групе које се заснивају на комуникацији лицем у лице али паралелно функционишу и на интернету; групе које захтевају синхрону и групе које омогућују не-синхрону комуникацију; затим, групе које имају професионалце који сарађују са члановима и саветују их и групе које функционишу без подршке професионалаца (Kurtz 2015: 170). Када је реч о групама за подршку, већину група не воде професионалци нити су спонзорисане од стране неке институције или агенције и отворене су за све који желе да се прикључе (Cummins et al. 2002).

Према Велману (Wellman 1996: 214), основни разлози за укључивање у виртуелне заједнице су жеља за социјализацијом, потреба за информацијама и потреба за друштвеном подршком. Код група за подршку видљива су сва три разлога, а пре свега потреба за информацијама и подршком. Наиме, људи често приступају групама за подршку како би покушали да добију информације везане за своје стање које особе из окружења (породица и пријатељи) немају (Cummins et al. 2002). Истраживања су показала да већину веза које се генерално граде у виртуелним заједницама овог типа чине слабе везе – слабије него везе које постоје у неvirtуелним односима (Hampton & Wellman 2003; Cummins et al. 2002). Међутим, управо слабе везе се сматрају драгоценим за грађење друштвеног капитала јер повезују нашу сопствену друштвену структуру (јаких веза) са другим таквим друштвеним структурама чинећи мостове између две структуре које иначе не би биле повезане и између којих размена информација не би постојала (Granovetter 1973). Слабе везе су стога значајне као канали протока информација који омогућују лакшу и бржу интеграцију појединца у заједницу. Предност група које се заснивају на слабиим везама је та што окупљају различите профиле људи који имају различита животна искуства и погледе на проблеме и њихова решења.

Групе такође могу представљати значајну емотивну подршку. Уколико до маргинализације долази услед стигматизованог идентитета или стања (нпр. хомосексуалци или оболели од сиде) особе некада немају жељену подршку у свом окружењу. С друге стране, чак и они појединци који имају велику подршку у свом непосредном неvirtуелном окружењу често верују да ће их само људи који се налазе у истој ситуацији као и они сами заиста моћи разумети.²

² Интересантно је да је у истраживању које се бавимо људима са проблемима слуха (Cummins et al. 2002) показано да је подршка добијена путем виртуелних група корисна особама које немају подршку у свом неvirtуелном окружењу, али да доноси још више користи уколико особа већ има подршку својих ближњих. Наиме, преко 40% испитаника са оштећењима слуха имало је укључену породицу и пријатеље у својим електронским групама за подршку, чиме су ова два

Иако међу члановима често не долази до контакта уживо, чланство у оваквим групама људима може пружити осећај блискости и припадности. Смит и сарадници (Smyth et al. 1999) су у свом истраживању показали да и само писање о стресним и трауматичним догађајима везаним за проблем који појединци проживљавају може бити корисно. Показано је да су пацијенти (са астмом и реуматоидним артритисом) који су вербализовали своје доживљаје у писаној форми имали побољшања и били у бољем здравственом стању у односу на болеснике који то нису радили. С друге стране, Констант и сарадници (Constant 1994) су указали и на значај помагања другима у виртуелним групама, па чак и људима које особа једва познаје или не познаје уопште: кроз активно учествовање у групи развија се потреба да се помоћ узврати другима, а аутори истичу да пружање подршке и информација повећава самопоуздање чланова, а уколико не постоји потпуна анонимност, и поштовање које стичу код других. Барак и сарадници (Barak et al. 2008) тврде да писање, испољавање емоција, прикупљање информација и стицање знања, као и развијање друштвених односа у групама за подршку утичу на усавршавање вештина одлучивања а потом и само понашање и делање чланова.

Значајна могућност виртуелних група за подршку је што их могу користити особе које се иначе не би обратиле за помоћ кроз традиционалне облике пружања помоћи и подршке. На пример, у истраживању базираном на групи за подршку особама које пате од депресије показано је да мушкарци чине већину чланова, што обично није случај у неvirtуелним групама (Salem et al. 1997: 189). Аутори су такође закључили да су мушкарци слали поруке једнако често као и жене и да су поруке биле готово идентичне по садржају порука жена.³ Иако се ова открића делимично могу објаснити чињеницом да су пре 20 година, када је истраживање рађено, мушкарци знатно више користили компјутер и интернет него жене, сматра се да је суштински разлог овоме то што интернет нуди посебну врсту интимне комуникације која као таква мушкарцима више одговара за примање и пружање подршке.

Виртуелне групе за подршку су посебно значајне уколико у неvirtуелном свету не постоје групе те врсте, што се посебно односи на групе које оку-

вида подршке и односа интегрисани, што не може бити случај у неvirtуелним групама (код којих некада долази до одбацивања подршке из неvirtуелног света). Показано је такође да су особе које имају велику подршку у свом окружење спремније да пруже другима подршку и помоћ у виртуелним групама. До истог закључка дошло се и у истраживању које се бавило електронским групама за подршку мајки (Miyata, 2002): поред закључка да учешће у групама има позитивне утицаје на психолошко стање мајки, како због подршке тако и због информација које добијају од других жена, показано је да подршку у групама највише траже оне мајке које већ имају подршку и помоћ јаким веза у свом окружењу. Овај закључак указује на то да је виртуелна подршка изузетно корисна када надопуњује постојећу подршку.

³ С друге стране, Клем и сарадници (Klemm et al. 1999) су истраживајући виртуелне групе за болеснике од рака показали да мушкарци чешће него жене користе групе да би добили информације, док жене чешће него мушкарци користе групе да би поделиле своја искуства и пружиле подршку другим члановима групе. У групи коју су сачињавали мушкарци (група за подршку мушкарцима оболелим од рака простате) било је и елемената активизма. Могуће је да природа активности зависи и од самих група, тј. проблема око којих су групе окупљене.

плаћају људе са стигматизованим друштвеним идентитетом и оне које су створене да би се пружила друштвена подршка људима са тешким болестима (Bargh & McKenna 2004: 582). Особе оболеле од тешких болести су често у мањој или већој мери маргинализоване. Један од узрока маргинализације могу бити услови живота који произилазе из болести: ове особе често постају неспособне за рад, што је само по себи већ аспект друштвене искључености, док и неповољно стање у здравству у многим земљама (недостатак и високе цене лекова, мањак стручњака, непостојање одговарајућих лечења којим би се третирале болести) утиче на стање болесника. Једна од могућих последица је и сиромаштво, када болесници зависе од социјалне помоћи или живе од ниских инвалидских пензија. Такође, маргинализација може произилазити и из стигматизације саме болести (нпр. sida), што у великој мери ограничава животне опције и друштвено окружење болесника. Болест, дакле, на различите начине може утицати на квалитет живота оболелих особа. Дејвинсон и сарадници (Davison et al. 2000) су истраживали виртуелне и неvirtуелне групе за подршку болесним особама дошавши до закључка да ове групе најчешће окупљају управо особе које услед обољења постају маргинализоване групе: особе са стигматизованим болестима и болестима којих се особе стиде, на пример болестима које утичу на изглед болесника, као и болестима које ограничавају мобилност болесника, на пример мултипла склероза. Треба истаћи да болесници са озбиљним али нестигматизованим обољењима, на пример срчаним проблемима, врло ретко траже подршку група. Вајт и Дорман (2001) у свом истраживању долазе до сличног закључка да су болести попут рака и сиде заступљене као теме виртуелних група, док стања болести срца и можданог удара нису. Један од разлога је чињеница да су код неких стигматизованих особа ове групе једини начин да се разговара о овим темама, те припадност групи може да буде врло значајна, некад имајући утицаје на понашање чланова (Bargh & McKenna 2004: 583). Други разлог може бити и то што се о неким од ових болести и начинима лечења у медицини данас још недовољно зна (Davison et al. 2000). Истраживања су показала да је доживљај болести под снажним утицајем друштвеног окружења појединца и да учествовање у групама, кроз примање и пружање подршке и охрабрења, има позитивне утицаје како на ментално тако и на физичко здравље учесника (Davison et al. 2000, White & Dorman 2001).

Припадност некој етничкој мањини такође често подразумева маргинализацију јер су друштвене мреже ових људи често мале и сачињене махом од припадника исте етничке припадности, што знатно ограничава проток информација и животне прилике. Код ових људи познавање језика средине такође може представљати баријеру ка широј друштвеној инклузији. Показало се да електронске етничке друштвене групе, које окупљају особе које имају исто национално порекло а живе у иностраној земљи, највише користе студенти и имигранти (Ye 2006). Друштвена подршка генерално се сматра веома значајном за превазилажење проблема и ношење са стресом у животу у новој средини и култури. Ове групе пружају подршку, док се у њима размењује и велика количина корисних информација – од информација и савета о томе како решити административне проблеме и препреке у новој земљи до препорука лекара,

школе и сл. У истраживању које се бавило кинеским студентима у Америци (Ye 2006) испитиван је значај електронске комуникације за социо-културну и психолошку адаптацију у нову средину. Показало се да су студенти који су користили ове групе имали мање друштвених потешкоћа и да су лакше решавали свакодневне ситуације захваљујући информацијама о животу у новом културном окружењу које су добијали путем група. С друге стране, друштвене мреже које су студенти одржавали са земљом из које потичу нису се показале значајним за социо-културну адаптацију у новој средини, али су биле од велике користи за позитивно психолошко стање студената у току адаптације. Добробит од електронских етничких друштвених група је највећа код особа које се тек прилагођавају животу у новој земљи, док особе које су дуже у земљи временом стичу већу друштвену мрежу те добијају више подршке комуникацијом лице у лице.

Још један вид маргинализације јавља се код старих особа, условљен већим бројем фактора, између осталог, погоршаним здрављем и неретко отежаним мобилношћу, одласком у пензију, губитком економске сигурности, смањењем броја друштвених веза и проређењем друштвених мрежа итд. Рајт (Wright 2000) је испитивао интеракцију старих људи путем сајта *SeniorNet* дошавши до закључка да су особе које учестало користе друштвену подршку путем сајта задовољније овим видом подршке него неvirtуелним облицима пружања помоћи. Показало се такође да је активно чланство у виртуелним заједницама овог типа негативно повезано са депресијом. У другом истраживању (Shapira et al. 2006) старијим особама је понуђен курс едукације рада на компјутеру и интернету и показало се да су активности на интернету имале позитивне ефекте на осећај задовољства, самоконтролу, на смањење депресије и осећаја усамљености (мада не и на физичко стање). Када је реч о облицима компјутеризоване друштвене подршке утврђено је да она обухвата различите врсте интеракције од размене информација до дељења интимних проблема и искустава. Значај друштвене подршке у овом добу је велики о чему сведочи и чињеница су неке електронске групе које су направљене превасходно за размену информација (укључујући и *SeniorNet*), временом добиле основну намену тражења друштва и друштвене подршке (Furlong 1989).

Проблеми и ограничења код електронских група за подршку

Активно чланство у електронским групама, међутим, може имати и негативне стране, као што су развијање зависности, замењивање комуникације лицем у лице електронским интеракцијама и дистанцирање од особа из неvirtуелног окружења, и сл. (Barak et al. 2008). С друге стране, анонимност појединцима може отворити могућност злоупотребе, кроз ширење нетачних, често и опасних информација (White & Dorman 2001), распиривања националне или расне нетрпељивости (Bargh & McKenna 2004) и сл, те групе могу постати моћно оружје негативних пропаганди.

Ипак, основни проблем код виртуелних група представља немогућност коришћења компјутера и интернета, чиме се из електронске интеракције изузима велики део светске популације, посебно велики део маргинализоване популације сиромашних. Данас у друштву постоји изражен дигитални јаз (енгл. *digital divide*), тј. раскорак између појединаца, група или читавих географских подручја који произилази пре свега из друштвене и економске неједнакости а огледа се у (не)могућности приступа и коришћења интернета и осталих информационаих технологија. Употреба информационаих технологија неравномерно је распоређена међу људима различитог социоекономског статуса (доброstoјећи и образованији људи значајно више користе интернет), пола (мушкарци више користе интернет од жена, мада се ова врста дигиталног јаз генерално смањује), различите старости (више младих него старих људи почиње да користи интернет), итд. (Chen & Wellman 2005: 527-528).

Чен и Велман (2005) истичу да на доступност и употребу интернета утиче велики број фактора, како технолошких тако и друштвених. Да би се успешно приступило интернету потребно је користити различите технологије, а сам квалитет приступа утиче на ефикасност и количину коришћења као и на спектар активности којима ће се корисник бавити на интернету. Међутим, Чен и Велман истичу да имати приступ интернету не значи и бити у стању користити га ефикасно, већ су неопходни приступи и другим ресурсима помоћу којих људи могу користити ту технологију, а то су пре свега основна знања рада на компјутеру и когнитивне вештине које нам омогућују да на адекватан начин тражимо информације, учествујемо у активностима мрежа, учествујемо у политичким активностима и сл. С друге стране, имамо друштвене факторе који утичу на приступ интернету, а то могу бити различити економски, организациони или културни фактори, те су рецимо неинформисаност о могућностима које интернет нуди и начинима на које функционише те недостатак интересовања значајни разлози због којих људи не постају део виртуелног света. Од великог значаја је и језик (чак 78% свих интернет страница је само на енглеском језику) као и садржај који се може наћи на интернет страницама. Поред тога, значајна је и сама друштвена позиција и друштвеност особе јер је један од значајних начина како се људи оспособљавају да ефикасно користе интернет управо кроз контакте са другим људима и њихову помоћ и подршку. И на крају ту је аспект који се односи на друштвену употребу интернета и истиче се да су социоекономски статус, пол и етничка припадност значајни фактори који одређују природу активности на интернету.⁴

⁴ Неки аутори (нпр. Fogel et al 2008) праве разлику између дигиталног јаз (енгл. *digital divide*) и дигиталне неједнакости (енгл. *digital inequality*), при чему се дигитални јаз односи на могућност приступа интернету, док код дигиталне неједнакости говоримо о разликама међу онима који имају приступ. Појам дигиталне неједнакости има пет димензија: опрема (могућност употребе одговарајућег компјутера и брзе интернет конекције који могу да подрже жељене активности), аутономност коришћења (могућност употребе интернета када особа има приватност, што често није случај на послу или на јавним местима), вештине (познавање руковањем компјутером и коришћење интернет апликација), друштвена подршка (подршка од искуснијих корисника интернета) и сврха за коју се технологија користи.

Дигитални јаз посебно видљив у земљама у развоју, и Чен и Велман (2005) закључују да се у овим земљама дигитални јаз проширује и продубљује: проширује зато што и даље мали број људи активно користи интернет, и продубљује зато што су последице некоришћења интернета све веће.

Закључак

Значајан број истраживања у последњих двадесет година истиче могућности, потенцијале и позитивне утицаје употребе интернета на развијање друштвеног капитала корисника, њихово активно учествовање у друштвеним и политичким дешавањима, структуру заједнице, као и на психолошко стање корисника (нпр. Kraut et al. 2001; Katz et al. 2001; Quan-Haase & Wellman 2002). На примерима неколико маргинализованих група у овом раду видели смо различите добробити које се могу добити кроз електронске групе за подршку: код припадника етничких мањина групе могу имати великог утицаја на успешну инклузију у нову средину; међу особама оболелих од тешких болести видљиве су промене како у менталном тако некада и физичком стању чланова захваљујући друштвеној подршци и информацијама које се размењују преко групе; код старих особа групе нуде драгоцену прилику за социјализацију и ширење друштвених мрежа, што значајно утиче на њихов квалитет живота. Код неких група (иако то обично није њихова основна намена) јављају се и облици организованог активизма, чиме се даље може утицати на положај маргинализованих група. Значајна предност група је и то што често окупљају особе које се иначе не би обратиле за помоћ или подршку у неvirtуелним групама.

Основни проблем, међутим, је проблем сиромаштва и неинформисаности, који често прате маргинализацију. Да би се маргинализованим деловима становништва помогло да буду део виртуелног света, потребне су локалне и националне стратегије и пројекти који имају за циљ да компјутери и интернет буду доступни за употребу у школама, библиотекама, јавним местима, али и којима се обезбеђује организовање неформалних обука и подршке за коришћење информационих технологија, посебно апликација које су одређеној популацији од значаја.

Литература:

1. Barak, A., Boniel-Nissim, M., & Suler, J. (2008). Fostering Empowerment in Online Support Groups. *Computers in Human Behavior*, Vol. 24/5, 1867-1883.
2. Bargh, J.A., & McKenna, K.Y.A. (2004). The Internet and Social Life. *Annual Review of Psychology* 55: 573-590.
3. Barry, B. (1998). *Social Exclusion, Social Isolation and the Distribution of Income*. <<http://sticerd.lse.ac.uk/dps/case/cp/Paper12.pdf>> (septembar 2015).
4. Chen, W., & Wellman, B. (2005). Minding the Cyber-gap: the Internet and Social Inequality. In: M. Romero & E. Margolis (Eds.) *The Blackwell Companion to Social Inequalities* (pp. 523-545). London: Blackwell Publishing.

5. Constant, D., Sprout, L., & Kiesler, S. (1994). The Kindness of Strangers: Usefulness of electronic Weak Ties for Technical Advice. *Organization Science*, Vol. 7/2, 119-135.
6. Cummings, J. N., Sprout, L., & Kiesler, S. B. (2002). Beyond Hearing: Where Real-world and Online Support Meet. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 6/1, 78-88.
7. Dadrić, D., i Milojević, M. (2010). *Priručnik za izveštavanje o marginalizovanim grupama*. Helsinški parlament građana Banja Luke. Banja Luka: Grafid.
8. Davison, K.P., Pennebaker, J.W., & Dickerson, S.S. (2000). Who Talks? The Social Psychology of Illness Support Groups. *American Psychologist* 55/2, 205-217.
9. Fogel, J., Ribisl, K.M., Morgan, P.D. Humphreys, K., & Lyons, E. J. (2008). The Underrepresentation of African Americans in Online Cancer Support Groups. *Journal of the National Association*, Vol. 100 / 6, 705-712.
10. Furlong, M. S. (1989). An Electronic Community for Older Adults: The SeniorNet Network. *Journal of Communication*, Vol. 39/3, 145-153.
11. Granovetter, M. (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78 (6), 1360-1380.
12. Hampton, K., & Wellman, B. (2003). Neighboring in Netville: How the Internet Supports Community and Social Capital in a Wired Suburb. *City and Community* 2, 3: 277-311.
13. Kagan, C., Burns, D., Burton, M.H., Crespo, I., Evans, R., & Knowles, K. (2004). *Working with People who are Maginalized by the Social System: Challenges for Community Psychological Work*. < <http://www.compsy.org.uk/margibarc.pdf>> (septembar 2015)
14. Katz, J. E., Rice, R. E., & Aspden, P. (2001). The Internet, 1995-2000: Access, Civic Involvement, and Social Interaction. *American Behavioral Scientist*, 45(3): 404-419.
15. Klemm, P., Hurst, M., Dearholt, S. L., & Trone, S. R. (1999). Cyber Solace: Gender Differences on Internet Cancer Support Groups. *Computers in Nursing*, 17, 65-72.
16. Kraut, R., Kiesler, S., Boneva, B., Cummings, J., Helgeson, V., & Crawford, A. (2001). *Internet Paradox Revisited*. Human-Computer Interaction Institute. Paper 101. <http://repository.cmu.edu/hcii/101> (septembar 2015).
17. Kurtz, L. F. (2015). *A Guide to Creating, Leading, and Working With Groups For Addictions and Mental Health Conditions*. New York: Oxford University Press.
18. Miyata, K. (2002). Social Support for Japanese Mothers Online and Offline. In: B. Wellman & C. Haythornthwaite (pp. 520-548), *The Internet in Everyday Life*. Blackwell Publishers Ltd.
19. Putnam, R.D. (2000). *Bowling Alone*. New York, Simon & Schuster.
20. Quan-Haase, A., & Wellman, B. (2002). Capitalizing on the Net: Social Contact, Civic Engagement, and Sense of Community. In: B. Wellman & C. Haythornthwaite, *The Internet in Everyday Life* (pp. 291-324). Blackwell Publishers Ltd.
21. Salem, D. A., Bogat, G. A., & Reid, C. (1997). Mutual Help Goes On-line. *Journal of Community Psychology*, 25, 189-207.
22. Shapira, N., Barak, A., & Gal, I. (2006). Promoting Older Adults' Well-being Through Internet Training and Use. *Aging & Mental Health*, 11(5), 477-484.
23. Smyth, J. M., Stone, A. A., Hurewitz, A., & Kaell, A. (1999). Effects of Writing about Stressful Experiences on Symptom Reduction in Patients with Asthma or Rheumatoid Arthritis. *JAMA*, 281 (14), 1304-1309.
24. Wellman, B. (2002). Little Boxes, Glocalization, and Networked Individualism. In: M. Tanabe, P. van den Besselaar, T. Ishida (Eds.) *Digital Cities II: Computational and Sociological Approaches*, Vol. 2362. Berlin: Springer-Verlag, 10-25.
25. Wellman, B., & Hampton, K. (1999). Living Networked on and offline. *Contemporary Sociology* 28 (6): 648-654.

26. Wellman, B., Salaff, J., Dimitrova, D., Garton, L., Gulia, M., & Haythornthwaite, C. (1996). Computer Network as Social Networks: Collaborative Work, Telework, and Virtual Community. *Annual Rev. Soc* 22 (213-238).
27. White, M., & Dorman, S.M. (2001). Receiving Social Support Online: Implications for Health Education. *Health Education Research* 16/6, 693-707.
28. Wright, K. (2000). Computer-mediated Social Support, Older Adults, and Coping. *Journal of Communication* 50 (3), 100-118.
29. Ye, J. (2006) Traditional and Online Support Networks in the Cross-Cultural Adaptation of Chinese International Students in the United States. *Journal of Computer-Mediated Communication*, Vol. 11 / 3, 863–876.
30. Kurs o socijalnoj isključenosti Tima za socijalno uključivanje i smanjivanje siromaštva Vlade Republike Srbije: <http://www.inkluzijakurs.info/> (oktobar 2015)

MARGINALISATION, SOCIAL NETWORKS AND ONLINE COMMUNICATION: SIGNIFICANCE, BENEFITS AND LIMITATIONS OF ONLINE SUPPORT GROUPS

Summary: Marginalisation is a process in which individuals, groups or entire communities are separated from the rest of society, which usually includes denial of rights normally available to other members of the society. Marginalisation is a ubiquitous social problem, and its elimination or at least reduction requires great investments, efforts and strategies at the local, national and global level. This paper provides an insight into benefits and significance of online support groups, especially for marginalised individuals and groups. The main issue investigated is whether these groups can help people enhance the quality of their lives and easier social integration. The paper also deals with potential problems arising in these groups, as well as problems of access and use of modern information technologies.

Key words: marginalisation, social networks, online communication, online support groups, digital divide

ДАРКО ГОЛИЋ*

ВОЈКАН ТЕОДОРОВИЋ**

Правни факултет за привреду и
правосуђе
Нови Сад

УДК 342:342.8(497.11)

Монографска студија

Примљен: 01.02.2016

Одобрен: 22.02.2016

Страна: 351-167

ИЗБОРНИ СИСТЕМ У СРБИЈИ: ИЗБОРНА ГЕОМЕТРИЈА И ИЗБОРНА МАТЕМАТИКА

Резиме: Пропорционални изборни систем, јединствена изборна јединица, затворене, блокиране листе, законски цензус и либералан начин стицања својства мањинског политичког субјекта су основне одреднице изборног система у Србији. На свим нивоима власти институционализовани су скоро идентични системи. Проблем деперсонализације и метрополизације мандата су неке од основних слабости изборног система у Србији. Њима погодује и број чланова представничких органа. Он се најлакше да променити на локалном нивоу, где је број одборника међу највећим у Европи. На вишим нивоима би овај проблем могао бити превазиђен већим бројем изборних јединица и отварањем изборних листа, чиме би се употпунио и садржај бирачког права.

Кључне речи: изборни систем, изборна јединица, цензус, слободан мандат

Увод

Од поновног увођења непосредних избора и вишепартијског система, те промене концепта територијалног уређења у Србији 1990. године, у коме су нижи нивои власти изгубили прерогативе државности и уведен класичан концепт локалне самоуправе, уместо комуналног система, започео је процес институционализације изборног система који је уподобљен новом политичком систему, заснованом на класичним принципима грађанске демократије.

Изборни систем се различито развијао на различитим нивоима власти у Србији. Опробана су прилично различита решења која чине структуру изборног система. На локалном нивоу је развој ишао од већинског ка пропорционалном, с тим што је већински систем примењен и у једнокружној и двокружној варијанти. На покрајинском нивоу је опробан и мешовити изборни систем. На републичком нивоу је знатно раније уведен пропорционални систем, с тим што су мењана његова суштинска обележја, од изборне геометрије, карактера

* g.darko83@gmail.com

** vojkan_tedorovic@hotmail.com

мандата, изборне математике до афирмативне акције. Данас не постоји кодификовано изборно законодавство у Србији, али на различитим нивоима власти постоје исти типови решења, који су и у већини појединости идентични. Иза оваквог развоја стоје доста различита искуства и ефекти. Неки од њих се могу окарактерисати као изразито неподесни у политичким односима, приликама, традицији и политичкој култури који постоје у Србији. Такође, потреба за континуираним преиспитивањем ове изразито осетљиве материје ствара могућност да се упоређивањем и комбинацијом одређених искустава са данас неспорним решењима, као и тенденцијама у компаративном праву, изборни систем унапреди, осавремени, да се отклоне неке од његових хроничних аномалија или слабости.

У овом раду су критички анализирана основна питања изборног система у Србији. То су првенствено питање типа изборног система, изборних јединица (изборна геометрија) и изборне математике (формуле за расподелу мандата). Из ових питања проистичу основна обележја и квалитети изборног система који постоји у Србији. Ако се као основне вредности којима се тежи у евентуалној реформи изборног система узму индивидуализација мандата, демонополизација кандидовања, детрополизација и заштита одређених категорија становништва, неопходно је претходно размотрити у којој мери су та питања детерминисана структуром тог система коју чине управо изборна математика и изборна географија, полазећи од тога да је пропорционални изборни систем показао своју стабилност и обезбедио висок степен сагласности међу политичким чиниоцима.

Тип изборног система

У правној теорији су јасно диференцирана два основна типа изборног система: већински и пропорционални. Неретко се мешовити изборни систем, као комбинација елемената класична два система, због посебних својстава која из те комбинације проистичу убраја у посебан тип. Иако је историјски развој више ишао од већинског ка пропорционалном систему, за који се данас може рећи да је заступљенији у компаративном праву, теоријска расправа о предностима и недостацима неког од њих није, нити ће изгледа бити окончана, односно генерална оцена о томе који је од њих бољи није ништа више од процене њихових ефеката на политички систем у конкретној држави, која зависи од организације власти, традиције, политичке културе и стабилизване констелације политичких односа у једном друштву добија конкретно институционално опредмећење.¹ Стога, водећи рачуна о конкретним односима и приликама уну-

¹ Марковић наводи: „У теорији и публицистици још увек није преломљена расправа о предностима и недостацима система већине и система сразмерног представништва. То, по свој прилици, није ни могуће без увида у конкретне друштвене прилике одређене државе, њене уставне институције, политички менталитет грађана исл. Због тога се не може а priori тврдити да је један од два система расподеле мандата више демократски од другог, а посебно не да је један од њих недемократски. Питање избора између ова два система, у сваком случају, не може се посматрати

тар сваке државе, те вредности којима се тежи, треба изабрати онај систем који може на бољи начин репрезентовати стварно политичко расположење друштва и обезбедити висок ниво прихваћености, без тежње да се приступа пуком презумирању туђих решења.²

На првим, конститутивним изборима за Народну скупштину Републике Србије, после септембарског Устава из 1990. године, примењен је двокружни већински изборни систем. У њему су учествовала само два кандидата која су у претходном изборном кругу освојила највише гласова. За други круг није важио цензус излазности, а мандат је додељиван кандидату који освоји више гласова.³ Ванредни парламентарни избори 1992. и 1993. године одржани су по пропорционалном изборном систему, у коме је територија Србије била подељена на девет изборних јединица, са Д'Онтовом формулом за расподелу мандата и са цензусом од 5% (на овим изборима опозиција је захтевала једну изборну јединицу, а затим да их буде од 4 до 6, а владајућа партија је инсистирала на великом броју малих јединица, те је 9 изборних јединица био компромис, а његов ефекат је био смањење надзаступљености). Избори 1997. године су одржани са 29 малих изборних јединица, у којима се по правилу бирало мање од 10 посланика, што је смањивало пропорционалност и у пропорционални модел вештачки уграђивало елементе већинског система. Део опозиције је бојкотовао ове изборе.⁴ Од избора 2000. године Србија је јединствена изборна јединица, са цензусом од 5%. Овај систем је довео до тога да значајан број гласова буде расут, а да странке мањина уопште не буду заступљене у Народној скупштини. Тек од избора 2007. године за странке националних мањина примењује се природни, а не законски цензус. На локалним изборима 1992. и 1996. примењен је већински, двокружни систем са два кандидата у другом кругу, а 2000. године једнокружни систем. Пропорционални систем је уведен тек 2004. године, с тим што се примењивао Нимајеров метод расподеле мандата и цензус од 3%. На покрајинским изборима се примењивао већински, дво-

у празном простору, тако што би се сваки од њих вредновао апстрактном логичком аргументацијом.“ (Ратко Марковић, *Уставно право*, Правни факултет у Београду, 2015, стр. 241).

² Највећи број европских држава прихвата пропорционални изборни систем, са различитим методама расподеле мандата. То су, између осталих, Холандија, Белгија, Луксембург, Данска, Шпанија (један од домова - Конгрес), Португалија, Финска, Аустрија, Немачка, Грчка, Шведска, Хрватска, Ирска. (Више о томе у: Маријана Пајванчић, *Изборно право*, Правни факултет у Новом Саду, 2008, стр. 221-227).

³ Већински изборни систем произвео је за владајућу партију очекиване последице. Он је произвео натпредстављеност владајуће партије у односу на остале парламентарне странке. Са око 46% освојених гласова она је освојила готово 80% посланичких места. Већински изборни систем произвео је хомогену парламентарну већину и једностраначку Владу, али то није значило и њену стабилност.

⁴ Већи број изборних јединица се показао као сметња пропорционалном систему, посебно из разлога изразите неуједначености броја изашлих бирача на изборе по појединим изборним јединицама, тачније на Косову и Метохији, где је, услед бојкота од стране албанске националне мањине, број изашлих био изразито мали, а број мандата у Народној скупштини у овој изборној јединици је одређиван спрам броја бирача уписаних у бирачки списак, чиме се доводио у питање и принцип једнакости бирачког права. На овај начин се стварала и велика могућност злоупотребе изборног процеса. Та могућност је данас елиминисана променом концепта на основу кога се одређује број бирача на овој територији.

кружни систем са два кандидата 1992. године, а 1996. и 2000. са три кандидата у другом кругу. Последице су углавном значиле изразиту натпредстављеност победника.⁵ Пропорционални модел расподеле мандата су пратиле затворене, неблокиране изборне листе.

Данас у Србији на свим нивоима власти постоји исти тип изборног система. Републички и локални изборни систем се уређује законом, а покрајински покрајинском скупштинском олуком, јер то спада у изворну надлежност аутономних покрајина.⁶ Закон о локалним изборима (чл. 7),⁷ Закон о избору народних посланика (чл. 4),⁸ као Покрајинска скупштинска одлука (чл. 6)⁹ у основним одредбама опредељују пропорционални изборни систем, коригујући га са неколико елемената који одступају од његових изворних форми и представљају резултат његовог еволутивног развоја, с циљем да се ублаже његови класични недостаци.¹⁰ Уз то, питање цензуса, јединствена изборна јединица, висина законског цензуса, третман мањинских листа, положај и улога изборних органа итд. уређени су идентично. Неопходно је напоменути, не доводећи при том оправданост оваквих решења, која најчешће није ни спорна, да законодавац није у обавези да обезбеди овакву једнообразност, јер се суштински разликују уставни концепти организације власти републичког, са једне, и локалног и покрајинског нивоа власти са друге стране. Републички ниво је уређен на принципима парламентарног (са минималним елементима председничког модела), а локални и покрајински на принципу скупштинског (са елементима парламентарног система).¹¹ Уосталом, уставни концепт аутономне покрајине и локалне самоуправе (право грађана којим се ограничава државна власт, са законом утврђеним надлежностима у Уставом датом оквиру) може да имплицира различит модел изборног система, али и не онемогућава његову иден-

⁵ Више о томе у: Милан Јовановић, Редизајнирање изборног система Србије – један неуспео покушај, у: Зоран Стојиљковић, Душан Спасојевић (ур.), *Препоруке за измену изборног законодавства у Србији*, National Democratic Institute for International Affairs, Београд 2011, стр. 21-30; и Милан Јовановић, *Изборни системи посткомунистичких држава*, Службени лист СРЈ, Факултет политичких наука и Институт за политичке студије, Београд 2004.

⁶ При уређивању овог питања би се морало имати у виду ограничење које се тиче сразмерне заступљености националних мањина у скупштини аутономне покрајине, која се уређује законом. (Више о томе у: Маријана Пајванчић, *Коментар Устава Републике Србије*, Фондација Конрад Аденауер, Београд, 2009, стр. 231).

⁷ Закон о локалним изборима, "Сл. Гласник РС", бр. 129/2007, 34/2010 – одлука УС и 54/201.

⁸ Закон о избору народних посланика, "Службени гласник РС", бр. 35/00, 57/03 - одлука УСРС, 72/03 - др. закон, 75/03 - испр. др. закона, 18/04, 85/05 - др. закон и 101/05 - др. Закон.

⁹ Покрајинска скупштинска одлука о избору посланика у Скупштину Аутономне Покрајине Војводине, "Сл. лист АП Војводине", бр. 23/2014

¹⁰ Пропорционални изборни систем на републичком нивоу је опредељен и самим Уставом. Устав (чл. 102, ст. 2) наводи: „Народни посланик је слободан да, под условима одређеним законом, неопозиво стави свој мандат на располагање политичкој странци на чији предлог је изабран за народног посланика.“ На овај начин је искључен већински систем избора, у коме би оставка налагала нове изборе, а не могућност странке да посланика замени другим кандидатом.

¹¹ Марковић наводи да је Устав овом одредбом обавезао статут аутономне покрајине да њену организацију изгради на начелу скупштинског система. Исто се може рећи и за организацију локалне самоуправе. (Ратко Марковић, *Уставно право*, Правни факултет у Београду, 2015, стр. 455 и 422).

тичност. Ипак, политички односи, недостатак традиције, потребе за економичношћу и усклађеном праксом, избегавање правних празнина, и симплификација изборног система детерминишу усклађена, а често и идентична решења. Компликованост изборног система увек наилази на подозрење код грађана, а неретко погодује апстиненцији и одсуству свести о значају избора и права која у вези са њима постоје, као што погодује и компликацији политичких односа.

Имајући у виду неуједначеност величине и броја становника међу општинама и градовима у Србији, и унутар њих, односно чињеницу да постоје бројне општине са мање од 10 000 становника, са изразито неравномерним размештајем становника, избор већинског или мешовитог система на локалном нивоу, иако отежава „метрополизацију“, чини се компликованим, скупим, потенцијално манипулативним (кандидовање, промене пребивалишта зарад изборног „инжењеринга“, остваривање бирачког права, једнакост), нерационалним, нарочито имајући у виду изразиту прекобројност чланова локалних скупштина и сходно томе потребан број изборних јединица.¹² На нивоу АПВ тој чињеници се може додати и етнички састав становништва, тј. да у њој живи велики број етничких заједница које су (неравномерно) распрострањене на целокупној територији Покрајине, те би омеђавање изборних јединица у већинском систему нужно отежавало њихову адекватну представљеност, која се најбоље обезбеђује пропорционалним моделом. Уосталом, миграциони токови на њеној територији, те социјална и економска обележја становништва и неправилна метрополизација имају посебан значај унутар АПВ. Ако се као основно оправдање пропорционалног система узме намера за што репрезентативнијим представничким органом, односно обезбеђењем политичког састава парламента према стварној вољи исказаној на изборима, приговори о „фрагментацији“, непринципијелним коалицијама, „трговини мандатима“ исл. скоро идентично се могу приписати и већинском систему. Персонализација мандата и равномерна територијална заступљеност, као вредности којима савремени изборни систем мора да тежи, нису својство само већинског система.¹³ Стога, пропорционални систем може бити коригован другим елементима у правцу

¹² У већини европских држава је на локалном нивоу заступљен пропорционални изборни систем. У неким (нпр. Француска) на различитим нивоима локалне самоуправе су заступљени различити модели (мешовити на првом, већински на другом и пропорционални на трећем), што се правда посебним потребама и природом различитих нивоа, али традиционалној укореењености неких решења. У Швајцарској су присутни различити системи, с тим што је далеко најзаступљенији облик непосредног одлучивања грађана уместо изборно конституисаног представничког органа у општинама. У Мађарској се негује традиција мешовитог изборног система, али се он коригује цензусом који се тиче излазности (50% у првом и 25% у другом кругу). (Више о томе у: Дарко Голић, Компаративни преглед избора локалних представничких органа у европским државама, *Европско законодавство*, бр. 54, стр. 9-31).

¹³ У компаративном праву се могу уочити случајеви различитог изборног система за различите јединице, тако нпр. У Пољској се за избор одборника у општинама испод 20 000 примењује већински, а преко тог броја пропорционални изборни систем. (Више о томе у: Mateja Crnković, *Lokalna samouprava u Poljskoj, Hrvatska javna uprava*, br. 4, 2010, str. 1059–1080). Слично је и са Словенијом и Мађарском (већински за мање и мешовити за општине са више становника). Више о томе у: Дарко Голић, Компаративни преглед избора локалних представничких органа у европским државама, *Европско законодавство*, бр. 54, стр. 11-30.

обезбеђења жељених ефеката - цензусом, отвореним листама, слободним мандатом. Вештачки обезбеђена хомогеност у парламенту, неједнакост бирачког права и ефикасна власт без легитимитета не могу бити идеал изборног законодавства.¹⁴

Пропорционални изборни систем, у недостатку одговарајућих ограничења, заиста омогућава да се непосредност избора доведе у питање. Затворена изборна листа, са јединственом изборном јединицом, са великим бројем кандидата, правом политичких субјеката да слободно одређују изабране посланике или одборнике неvezано од њиховог места на листи, уз тзв. „blanko оставке“, у суштини представља посредне изборе и везани мандат, који одборнике трансформише у страначке делегате. У случају да се овакве аномалије отклоне (што је умногоме учињено Одлуком Уставног суда¹⁵), те преиспита концепт јединствене изборне јединице на ниивоу Покрајине и на ниивоу Републике, према објективизираном критеријуму и уз нужно постојање компензационих мандата, обезбедила би се заступљеност у парламентима сходно изворној вољи грађана. Уз то, надзаступљеност би била минимална, а подзаступљеност онемогућена.

Од избора 2004. до 6.6. 2014. године за избор посланика у Скупштини АПВ се примењивао мешовити изборни систем. Он је подразумевао да се половина посланика бира пропорционално броју освојених гласова, а друга половина по већинском, двокружном моделу, тако да се из сваке јединице локалне самоуправе бира бар по један посланик.¹⁶ Иако је дужи низ година био заступљен у АПВ, овај систем се показао као изразито лош. Стога је промењен начина избора посланика у АПВ и уведен је класични пропорционални модел.

Иако се мешовитим изборним системом жели обезбедити конституисање представничких органа на формули која представља скоро математички збир позитивно оцењених обележја већинског и пропорционалног система, чак и површном анализом се може утврдити да је он, у суштини, хибридан, недовољно теоријски обрађен, практично веома сложен, манипулативан и „институционално нестасао“ пројекат. Структура изабраног парламента путем овог

¹⁴ У већини држава ЕУ у примени је, генерално, пропорционални систем, с тим што постоје разлике у методу утврђивања броја освојених мандата. То је случај у Холандији, Грчкој, Луксембургу (слободне листе), Шведској, Финској, Белгији, Аустрији. Ипак, при избору локалних представничких тела у неким земљама, зависно од броја становника, постоје модификације са мешовитим системом (Мађарска, Француска, Немачка). (Више о моделима нецентралног изборног система у компаративном праву у: Ђорђевић Блажић, *Систем локалне самоуправе*, Факултет за државне и европске студије, Подгорица 2011, стр. 69-77 и 164-171).

¹⁵ Одлука бр. 52/2008 од 21.4.2010.

¹⁶ У Немачкој традиционално постоји мешовит изборни систем, уз примену Нимајерове формуле у пропорционалном делу. Њега одређују традиција и потпуно другачије државно организовање (федерални ниво, покрајине, мешовит систем локалне самоуправе – два нивоа на већем делу и један ниво у већим градовима). Уз то, постоји читав низ ограничења и корекција које се тичу цензуса и метода доделе мандата. У Бугарској се мешовити систем примењује само у погледу мањег броја посланика (једна осмина). Мешовити изборни систем се примењује и за избор Већа посланика и Сената у Италији. Мешовити изборни систем је заступљен и у Мађарској. (Више о изборном систему у Немачкој, Мађарској и Италији у: Маријана Пајванчић, *Изборно право*, Правни факултет у Новом Саду, 2008, стр. 219, 227 и 228).

модела не одговара вољи грађана у њеној изворној садржини, она је више део правних или техничких „акробација“, надоградње, наметања виших значења у односу на основно значење изражене воље бирача. Мешовити изборни систем своју вредност добија само у условима када га оправдавају квалификоване околности које се тичу територијалне организације, те демографских обележја територијалних заједница. Чак и у случају најоптималнијег територијалног распореда изборних јединица овај систем може да представља карикатурално представљање народне воље, њено извртање, односно негацију.

Свако вештачко наметање укрупњавања политичких снага, мимо опште-прихваћеног института цензуса, представља „насиље“ над политичком вољом и делегитимисање власти. Двопартијски изборни систем нигде није централно-наметнут, већ изнедрен из политичких односа, традиције, па чак и културе одређене заједнице, а само потврђен и донекле уобличен изборним законодавством. Свако поређење резултата избора за Скупштину АПВ у претходним циклусима, односно разлике у броју освојених гласова изборних листа у првом изборном кругу, као облику изворне воље бирача и броја освојених мандата након другог круга гласања, без икаквог улажења у суштину, указује да на нивоу правне норме која институционализује овај систем нешто није у реду. Сама могућност да се парламент изабере на начин који одступа од воље изашлих бирача указује на погрешан избор изборног система, односно нужност промене, макар се та могућност никад не реализовала.

Оправдање о потреби заступљености јединица локалне самоуправе или националних мањина у представничком органу путем већинског система ни на који начин није утемељено. Оригинална заступљеност мањина обезбеђује се путем пропорционалног система, где оне лакше могу доћи до мандата када је у „оптицају“ већи број представника који се бирају. Уосталом, у АПВ ниједна национална мањина није груписана само на територији једне или две општине да би на тај начин лакше обезбедила учешће у Скупштини АП. Избор по већинском моделу их приморава на груписање, коалирање, које увек представља одступање од аутентичних политичких ставова. Такође, у условима веће територијалне распрострањености неке националне мањине, без њене доминантније територијалне концентрације, а и невелике бројности, може се доћи у ситуацију да у 60 посланика изабраних пропорционалним моделом та мањина нема своје представнике, а тек то не може обезбедити у оних 60 изабраних посланика по већинском систему, чиме се ствара могућност да, иако би у укупном броју посланика сразмерно свом броју имала посланике, она их нема уопште. Такође, нити постоји правна обавеза, нити концепт организације власти то омогућава, да представнички орган покрајине одражава структуру локалне самоуправе са њене територије. Питање равномерне засупљености појединих делова је политичко питање са којим наступа свака листа, између осталог понудом кандидата са одређеног подручја. Уосталом, пропорционални изборни систем нуди већи број могућности којима се отклањају негативне последице метрополизиције (изборне јединице и отворене листе).

Основне замерке постојећим решењима се тичу непотпуности непосредног избора, где бирачи не знају за кога тачно гласају, која води ка деперсона-

лизацији мандата, упркос гаранцији слободног мандата, те метрополизације мандата, где већина посланика пребивалиште има у већим градовима. Ипак, постоје решења којима се ови недостаци могу отклонити, а тичу се изборне геометрије и изборне математике.

Изборна геометрија и персонализација мандата

Најдоследнија варијанта пропорционалног изборног система јесте јединствена изборна јединица, са природним цензусом. У јединственој изборној јединици се у потпуности обезбеђује сразмерно представништво, одсликава стварна воља бирача који су изашли на изборе, елиминише надзаступљеност. Ипак, пракса је показала да ова варијанта врло често води ка претераној политичкој фрагментацији, нестабилнијој влади, парламентарном статусу екстремних политичких партија или група, подстиче политичке конфликте, отежава консензус о најбитнијим политичким питањима, доводи до неравномерне заступљености представника из различитих делова земље (метрополизацији мандата) итд. Домет и опсег негативних ефеката зависи од конкретних околности унутар једне државе или уже територијалне заједнице. Стога се јављају корективни механизми који за циљ имају да ублаже поменуте ефекте. Један од њих је већи број изборних јединица. Тај број помера пропорционални изборни систем на широком распону удаљености ка већинском изборном систему. Ипак, у којој мери ће то приближавање бити у функцији корекције негативних ефеката, а колико ће значити вештачко инфилтрирање његових обележја у суштински различит модел, те на тај начин представљати његово деформисање, са нужним последицама по квалитет политичких односа, зависи од конкретних решења и њихове друштвене условљености.¹⁷

У Србији су постојала различита искуства у вези са бројем изборних јединица, нарочито ако се узму у обзир још и савезни избори, на којима је Србија, као федерална јединица, такође била подељена на већи број изборних јединица. Тенденције су очито ишле у прилог смањивању њиховог броја, штавише, трајност решења о јединственој изборној јединици говоре о томе да се она показала као најбоље решење у тадашњим околностима, решење које је обезбедило знатно шири политички консензус, стабилизovalo политичке односе и

¹⁷ Као илустрацију тврдње да је извођење општих закључака о ефектима неког од изборних система релативно, навели бисмо став Дерен-Антољак. По њеном мишљењу, учинци изборних система не могу се одвојити од конкретних социо-политичких структура и процеса нити од специфичних друштвено-политичких услова настанка изборног система. Она наводи: „Empirijska ispitivanja pokazuju, međutim, da kao što većinski izbori ne potiču uvijek integraciju birača, umjerenost, stabilnost ili alternaciju vlasti, da isto tako ni dezintegracija, nestabilnost ili radikalizacija ne proizlaze iz. proporcionalnog sistema. Političko iskustvo i izborna praksa zemalja koje kontinuirano upotrebljavaju u dužem vremenskom razdoblju neku od metoda proporcionalne reprezentacije za alokaciju parlamentarnih sjedišta, pokazuju da ove metode same po sebi ne uzrokuju ni prekomjernu multiplikaciju političkih stranaka, niti političku nestabilnost. Dapače, potvrđuju da stabilnost društva i visoka integriranost uspješno egzistiraju u višestranačkim sistemima koje karakterizira proporcionalni izborni sistem.“ Štefica Deren-Antoljak, Izborni sistemi i Duvergerov zakon, *Politička misao*, Vol. XXIX, No 2, 1992, str. 24-25.

афирмативно деловало у правцу демократског функционисања политичких институција. Данас је, на свим нивоима, прихваћен концепт јединствене изборне јединице. Ипак, то не искључује потребу проблематизације и преиспитивања тог решења. У овом излагању, питање броја изборних јединица се разматра у склопу потребе да се обезбеди неопходна персонализација посланичких и одборничких мандата, те обезбеди равномернија дисперзија територијалне заступљености, полазећи од тога да је пропорционални систем прикладнији традицији, приликама и политичким односима који постоје у Србији.

На свим нивоима власти изборне листе су затворене и блокиране, те иако постоји обавеза изборних органа да објаве збирну листу са одговарајућим подацима о свим кандидатима, као и гарантовано право грађана да буду обавештени о изборним листама, оне остају углавном недоступне бирачима. Воља бирача се тако у потпуности окренула у правцу избора политичких партија. Ипак, постоје адекватне могућности да се бирачи и у пропорционалном систему окрену избору кандидата, а не апстрактне листе политичке партије. Отворене изборне листе су пример такве могућности.

Затворене листе, са непромењивим редоследом – блокиране листе, су након Одлуке Уставног суда¹⁸ постале правило на свим нивоима. Раније решење о праву политичких субјеката да самостално одреде кандидате са листе који ће попунити добијена одборничка и посланичка места, елиминисало је непосредност избора, као њихов основни квалитет. Имајући у виду решења о природи мандата на локалном и покрајинском нивоу пре помињане одлуке Уставног суда, неблокиране листе и „бланко оставке“, он је уместо слободног мандата био трансформисан у делегатски мандат политичких партија.¹⁹ Свако истраживање би показало да огромна већина грађана не поседује никаква знања о саставу изборних листа, иако су објављене. Њихова одлука се ни на који начин не односи на избор међу кандидатима, јер је кандидовање са затвореним листама потпуно монополисано од стране политичких субјеката, а самим тим је сужено активно бирачко право.

Једно од решења за које се може рећи да су се издигла на ниво демократског стандарда јесте принцип слободног мандата. Мандат припада ономе ко га је освојио, носилац мандата представља целокупно грађанство, а не само бираче који су за њега гласали, одговорност сноси само бирачима на наредним изборима, не постоји обавеза изабраног лица да полаже извештај о своме раду, нити обавеза да следи нечија упутства, као ни могућност да му, мимо избора, мандат буде одузет, сем у квалификованим случајевима, као што је осуда за кривично дело, губитак услова за избор, или наступање ситуације која је неспојива са мандатом, у конкретном систему организације власти. Далеко је од истине тврдња да је слободан мандат, у апсолутном смислу, неоспорна вредност, основна врлина слободних избора, ноторно потврђена добробит за би-

¹⁸ Одлука Уставног суда бр. 28/2011.

¹⁹ Закон о избору народних посланика данас не познаје могућност тзв. „бланко“ оставки, иако је Устав такву могућност оставио, прецизирајући да се услови за то прописују законом. У Закону (чл. 88) се наводи: „Посланик лично подноси оставку, оверену код органа надлежног за оверу потписа, председнику Народне скупштине, у року од три дана од дана овере“.

раче. Слободан мандат, у смислу немогућности подносилаца изборних листа да мандат одузму мимо воље лица које га је добило, нужно подразумева одговарајућу персонализацију и кандидата и мандата. У противном, одузимање мандата лицу које није непосредно изабрано, није по изражену вољу бирача кобније од могућности да тако изабрано лице слободно располаже изборном вољом која му није поклоњена.

Олако замењивање везаног мандата апсолутно слободним, без испуњења неопходних претпоставки, створило је неограничене могућности манипулације. Могућности трговине мандатима су толико широке да у сенку бацају друге вредности изборног система. Наиме, бирачи по постојећој концепцији бирају листу, не знајући притом ко се на њој налази, немајући никакву могућност да утичу на пролазност или вредновање кандидата који се налазе на листама. Након што му мандат припадне, лице које га је стекло стиче потпуну слободу, која није ограничена никаквим моралним нити политичким обзирима, јер бирачи и нису гласали за њега лично. С обзиром на то, он не може сносити никакву политичку санкцију за своје деловање, јер није прекршио никакву диспозицију политичког односа, једноставно на њу се никоме није ни обавезао пре избора. Његово обавезивање предлагачу листе – политичком субјекту, не може имати карактер политичке диспозиције, јер се она само и једино код непосредних избора може односити на бираче, они су носиоци активног бирачког права. С обзиром на то да се у фази предлагања кандидати фиктивно политички обавезују, та обавеза нема никакав релевантан значај, нити правно дејство, она није политичка диспозиција за чије би кршење следовала политичка санкција. Учесталост појаве разорно делује по сам концепт и суштину избора. Политичка структура представничких органа се вишеструко мења током мандата, тако да на крају врло често и не личи на ону за коју су се грађани определили. Грађани у таквим условима губе поверење у представнички орган. Одсуство интересовања додатно слаби политики садржај представничких органа и било који осећај одговорности код његових чланова. Ипак, крајње би неозбиљно било овакве недостатке употребити као доказ против пропорционалног изборног система. То је већ показано код анализе мешовитог изборног система који је постојао у АПВ. Његова основна карактеристика је неограничена могућност натпредстављености, односно за велику већину политичких субјеката, а самим тим и грађана, то значи сигурну подзаступљеност. Уосталом, већински изборни системи су прихваћени највише због њихове традиционалне укореењености и специфичности територијалне организације, а не нарочитог демократског потенцијала.²⁰

²⁰ Примера ради, према Закону о локалној самоуправи из 1991. године (и 1999.) постојао је већински изборни систем, одлуком скупштине општине су одређиване изборне јединице, водећи рачуна о приближно једнаком броју бирача, с тим што се на брдско-планинским подручјима изборне јединице могу одредити тако да се одборник бира и на мањи број бирача. Ово питање у старту угрожава загарантовану једнакост бирачког права. Мере афирмативне акције свој основ тешко да могу наћи у одређивању погодности за подручја одговарајућих географских карактеристика, с тим што се пружа неизмерна могућност изборног „инжењеринга“. Свако одређивање изборних јединица на локалном нивоу нужно води ка угрожавању једнакости бирачког права, стога је на овом нивоу потребно задржати концепт јединствене изборне јединице.

Постојање слободног мандата нужно подразумева промену начина избора одборника, тј. посланика. Слободан мандат који није персонализован је више имитација, него суштина. Персонализација мандата нужно подразумева могућност бирача да утичу на саму листу, било да је састављају или у оквиру састављене листе вреднују кандидате према њиховом програму, или било ком другом критеријуму. Састављање листе у већини европских држава представља право политичких субјеката, које се коригује могућношћу група грађана да истакну своје листе. Ипак, бирачима се мора дати могућност да утичу на одабир међу кандидатима. У ситуацији када постоје затворене листе, било да су блокиране или неблокиране, оне за грађане представљају апстрактне појмове, а кандидате у тим појмовима виде само и искључиво као делегате политичких партија. То не би смело бити обележје демократских избора. Ипак, такве могућности су и даље заступљене широм Европе. Увођење отворених изборних листа, са могућношћу да грађани бирају оне кандидате са листе за које желе или пак само листу, демократизује изборни поступак и употпуњује ширину бирачког права. Може се сматрати да се на овом решењу мире два приступа, улога политичких партија, као основних субјеката кандидовања и права бирача да бирају кандидате, а не листе, јер кандидати који освоје мандат ће обављати своју функцију и њоме располагати на начин за који сматрају да је потребан, имајући у виду своју одговорност која је пред бирачима непосредно заснована. Ти одборници или посланици би на наредним изборима сносили одговорност за свој рад, она се индивидуализује у знатној мери, постаје препознатљива. Политичке партије у овом моделу самостално одређују редослед кандидата, али он бираче не обавезује. У случају једнаког броја освојених гласова редослед на листи је критеријум избора, тако да се задржава корективна улога политичких партија у фази кандидовања.

Концепт отворених изборних листи технички је теже изводљив, а са становишта потребе за персонализацијом мандата и неделотворан, у условима изразито бројних представничких органа и јединствене изборне јединице. Број одборника у локалним самоуправама је између 19 и 75²¹ и са становишта броја становника, величине, надлежности и трошкова изразито велики. Он је међу најбројнијим у Европи.²² Стога би се, уколико се жели унапредити демократски садржај локалних избора, нужно требао преиспитати и знатно смањити постојећи број одборника у општинама и градовима. Када су у питању покрајинска (120) и Народна скупштина (250), то питање се може решити увођењем већег броја изборних јединица. Изборне јединице би требале обухватати јединице локалне самоуправе које су географски међусобно блиске, нужно водећи рачуна о томе да оне не буду са знатнијим разликама у броју становника. Њихове границе би се нужно морале повремено ревидирати, односно обезбедити

²¹ Сл. гласник РС", бр. 129/2007 и 83/2014 - др. Закон, чл. 29.

²² Примера ради, у Словенији се број одборника креће између 7 и 45, у Бугарској од 11 до 45, у Чешкој између 5 и 45, (у регионалним већима између 45 и 65), у Румунији између 9 и 27, у Данаској између 25 и 31 (у општинама испод 20 000 ст. свега 9 одборника), у Француској је тај број између 9 и 69, а у департаманима између 14 и 76, у Италији број се креће између 12 и 60 (преко милион становника).

динамичност, а никако статичност модела.²³ Како се бројем изборних јединица не би довела у питање пропорционалност, расипање гласова услед неравномерне подршке бирача по различитим изборним јединицама, тј. подзаступљеност, решење би се могло тражити у компензационим листама. Прво би се утврђивао број мандата који су политички субјекти освојили по изборним јединицама, на отвореним листама. Збрајањем броја гласова у свим јединицама које је освојио један политички субјект добио би се укупан број мандата од којег би се одузимали мандати који су директно освојени по изборним јединицама, преостали би се додељивали са компензационе листе. На тај начин би се обезбедила адекватна заступљеност и обезбедило да грађани сами одређују кандидате који су освојили мандате, уместо да се они додељују са затворених листи. Овај метод утврђивања броја мандата се зове Баденски систем.

Изборна математика

Централна питања изборне математике су метод расподеле мандата и цензус. У вези са цензусом основна питања су да ли применити јединствен или промењив законски цензус за коалиције политичких партија, као и третман мањинских листа.

У Србији је Д“Онтов систем општеприхваћен метод расподеле мандата међу листама које су прешле законски цензус. Овај метод је данас најзаступљенији у европским државама и сматра се најправичнијим методом. Он поседује дугу традицију примене на републичком нивоу, још од увођења пропорционалног система. На локалном нивоу он је нешто новијек датума, примењује се од избора 2008. године, а на првим локалним изборима по пропорционалном моделу, 2004. године, у примени је био Нимајеров метод.

На свим нивоима власти је уведен законски цензус као облик ограничења пропорционалног изборног система. Оправданост законског цензуса није предмет спорења у политичкој, али ни стручној јавности. Извесне разлике постоје у погледу његове висине. За разлику од старијих решења на локалном нивоу, где је он износио 3%, постојећа решења су идентична као и код избора народних посланика - у расподели мандата учествују изборне листе које су добиле најмање 5% гласова од укупног броја бирача који су гласали.²⁴ У компаративном праву је чешћа ситуација да се он одређује у апсолутном износу. Ипак, неуједначеност бирачког тела по општинама и градовима, те евентуално изборним јединицама уколико би оне биле уведене, обесмишљава такву могућност. Такође, постоје дилеме у погледу тога да ли за све политичке субјекте треба предвидети јединствен, или пак клизни цензус, са већим износом у по-

²³ Више о методама за одређивање граница изборних јединица у: Kristian Sabo, Rudolf Scitovski, Petar Taler, *Ravnomjerna raspodjela broja birača po izbornim jedinicama temeljem matematičkog modela*, *Hrvatska i komparativna javna uprava*, br. 1, 2012, str. 229–249.

²⁴ Више о утицају законског цензуса на парламентарни страначки систем у Србији, кроз анализу изборних циклуса од 1992. до 2003. године у: Милан Јовановић, *Изборна јединица, изборни праг и страначки систем*, *Српска политичка мисао*, бр. 1-2/2006, год. 13, вол. 16, стр. 41-60.

гледу коалиција политичких партија. Иза њега не стоји ниједан логичан, правно прихватљив аргумент, до пука политичка пројекција и вештачко кројење политичких односа, у које право не би смело да се упушта. Као аргумент се износи онемогућавања неприродних коалиција и манипулација у вези састављања изборних листа. Међутим, није на законодавцу да арбитрира у погледу природе коалирања. С друге стране, свака политичка партија је слободна да уређује састав своје листе, тако да и без званичног коалирања на њој се могу наћи представници других странака. Блокиране, а поготово отворене изборне листе могу да елиминишу сваки облик манипулације у вези са доделом мандата. Јединствен законски цензус стабилизује политички систем, смањује могућност да екстремне политичке партије буду заступљене у скупштини, смањује претерано фрагментирање парламента исл. иако донекле одступа од основног идеала сразмерног изборног система или доводи до непринципијелног груписања. Ипак, он се у пракси показао као нужност, те данас и теоријски се обрађује као могући елемент пропорционалног изборног система.²⁵

Припадници националних мањина, односно њихови политички субјекти, сходно уставним гаранцијама мера афирмативне акције и обезбеђења одговарајуће заступљености у републичком, односно сразмерне заступљености у локалним скупштинама и скупштини АПВ, уживају привилегован третман. За њих се примењује природни изборни праг.²⁶ Политичке странке и коалиције странака националних мањина учествују у расподели мандата и кад су добиле мање од 5% гласова од укупног броја бирача који су гласали. Ово решење се очигледно не односи и на групе грађана. То је последица начина на који се утврђује својство одређене партије као мањинске.²⁷ Политичким странкама националних мањина сматрају се све оне странке чији је основни циљ заступање интереса националне мањине и заштита и побољшање њихових права, у

²⁵ Диференцирани законски цензус је први пут примењен у Грчкој, педесетих година прошлог века. Пред укидање овог решења осамдесетих година, за коалиције две партије цензус је износио 25%, а за за коалиције три партије чак 30% гласова. И данас се диференцирани цензус, иако ређе, примењује у неким бившим социјалистичким државама, нпр. у Румунији је цензус 5% и 10%, у Пољској 5% и 8%, у Чешкој се цензус увећава за сваку додатну странку у коалицији итд. Македонија је редан пример државе у којој цензус не постоји. (Милан Јовановић, Изборна јединица, изборни праг и страначки систем, *Српска политичка мисао*, бр. 1-2/2006, год. 13, вол. 16, стр. 42).

²⁶ У условима дисперзије националних мањина по целој територији једне државе, њихове малобројности или неједнаке концентрације, пропорционални изборни систем је за њих најповољније решење, било да се кандидидују на сопственим или у оквиру листи које нису мањинске. У случају да су оне концентрисане само на одређеној територији, избор између већинског и пропорционалног система нема посебан значај. Више о томе у: Mateis Bohards, *Izborni sistemi i upravljanje etničkim konfliktima na Balkanu*, у: Alina Mundjiu-Pipidi i Ivan Krastev (ur.), *Nacionalizam posle komunizma, naučene lekcije*, Beograd: Beogradski fond za političku izuzetnost, 2004, стр. 291.

²⁷ Орловић наводи шест модела за обезбеђење заступљености националних мањина у парламенту: 1) повољнији услови регистрације и кандидовања мањинских листи; 2) смањење или укидање цензуса за мањинске листе; 3) одређивање граница изборних јединица (тамо где су мањине географски концентрисане); 4) обавезна заступљеност мањина на изборним листама; 5) резервисана места; 6) преференцијално гласање (појединачно гласање за кандидате уз гласање за листе, паширано, тј. гласање за кандидате са различитих листа и појединачно преносиво гласање). (Више о томе у: Slaviša Orlović, *Političko predstavljanje nacionalnih manjina – Srbija u komparativnoj perspektivi*, *Migracijske i etničke teme*, бр. 27 (3), 2011, стр. 393–417).

складу са међународноправним стандардима. О томе да ли подносилац изборне листе има положај политичког субјекта националне мањине, одлучује изборна комисија, а на предлог подносиоца изборне листе при њеном подношењу. Решење према коме статус мањинске странке и сходно томе привилегован третман уживају сви они који се тако декларишу трпи озбиљне критике и може се смарати једним од потенцијално најманипулативнијих елемената система. Оно је предмет арбитрерности и злоупотребе како би се избегао цензус. Објективизирање критеријума за добијање статуса мањинске странке је нужно. У противном замисао посебне заштите националних мањина бива знатно обезвређен. Ипак, концепт који је прихваћен у праву Србије генерално се може сматрати исправним.

Концептуална исправност мањинске заштите изискује додатне инструменте којима би се онемогућила злоупотреба овог права. Јавност као једини коректив нежељених појава ни у једној од земаља које су прошле процес транзиције нема значај какав има у земљама са стабилним изборним системима и у којима постоје решења која се дубоко уткана у традицију, па чак и политичку културу. Изазов који се јавља пред политичким субјектима, нарочито када велики број политичких партија не може прећи законски цензус, а учествују на изборима, је велики. Не постоји механизам којим би онемогућила манипулација статусом. Стога, неопходно је формулисати објективне критеријуме да би се један политички субјект могао смарати мањинским. Ти критеријуми не смеју бити усмерени на отежавање остваривање посебних права националних мањина. Али злоупотреба тог права није у интересу првенствено припадницима националних мањина. Аутохтони представници националних мањина нису нужно они које чине само њихови сународници, али није на законодавцу да арбитрира у тим питањима, као што нужно јесте да спречи манипулацију и обезбеди једнаке услове за фер надметање. Националној поларизацији не погодују изборни услови, него конкретне прилике и односи унутар једне државе који се у врло ограниченој мери тичу изборног права. Изборно право за циљ мора имати посебну заштиту мањина, јер је то уставни и политички концепт, али заштита мањина не сме угрожавати основне вредности демократских избора, као што је непосредност и једнакост бирачког права. Математички прорачуни којима се унапред фиксира број мањинских мандата технички је толико компликован да његова реализација најчешће води ка изборној „гетоизацији“ мањинских бирача. Стога, природни праг за припаднике националних мањина не би требао бити доведен у питање. Ипак, неопходно је допунити законска решења и објективизирати услове за стицање поменутог статуса. Један од њих би био да се на листама мора наћи минималан проценат припадника мањина чији се интереси заступају. Тај број би могао бити две трећине кандидата на листи или мање у општинама које имају велики број бројчано малих националних заједница.

Закључак

Развој изборног права у Србији након 1990. године је ишао у правцу институционализације класичног пропорционалног изборног система. Не само да је већински изборни систем доста рано, након само једног изборног циклуса, на републичком нивоу замењен пропорционалним, него је у условима развоја вишепартијског система и друштвене транзиције он обликован на класичним формама, где се јединствена изборна јединица показала као најподесније решење. Томе је поговорио и систем политичких односа (где је сваки други модел гарантовао неподношљиву парламентарну натпредстављеност и могућност изборних манипулација), али уопште друштвених односа са неравномерном насељеношћу, миграцијама, метрополитанизацијом, па чак и угроженим територијалним интегритетом земље. Да је институционализација пропорционалног изборног система представљала основну тенденцију говори и чињеница да је, упркос настојању да се већински изборни систем у различитим варијантама сачува на локалном нивоу, односно да се на покрајинском нивоу изгради посебан, мешовити изборни систем, он временом прихваћен на свим нивоима као модел који је најприкладнији политичким односима и традицији која постоји у Србији, односно модел који једино обезбеђује демократски изабрана представничка тела на свим нивоима власти.

Један од основних проблема у изградњи савременог изборног система у Србији јесте питање слободе посланичког мандата. Иако је прокламација слободног мандата трпела разна ограничења, постојећа решења обезбеђују формално слободан посланички мандат. Ипак, постојање слободног мандата подразумева одговарајућа решења у структури изборног система, у недостатку којих он може представљати облик негације демократских својстава изборног система, делегитимизације власти и злоупотребе изборне воље. Слободан мандат захтева одговарајућу персонализацију. Питање персонализације мандата чланова колегијалних органа се не може и не треба посматрати у компарацији са инокосним, те се стандард професионализације може обезбедити и у пропорционалном систему, помирењем две основне вредности – структура парламента која одсликава политичко опредељење грађана и слобода носиоца мандата да поступа по свом слободном политичком опредељењу, легитимизованом на непосредним изборима, без политичке одговорности политичком субјекту који га је кандидовао, али и без могућности да злоупотребом поверења присвоји мандат који није непосредно добио. Таква могућност тешко да се може реализовати са затвореним изборним листама, иако су оне блокиране. У неблокираним се и не може говорити о непосредности избора, те је слободан мандат у таквим условима обична карикатура. Дакле, предуслов професионализације мандата су отворене листе.

Питање отворених изборних листи нужно подразумева да се број одборника знатно смањи, јер постојећа решења одступају и од компаративних решења, стварних потреба локалних заједница, обима њихове надлежности, атрофирају институт политичке одговорности и стварају непотребне трошкове.

На покрајинском и републичком нивоу персонализација мандата, али и њихова деметрополизација, може се обезбедити увођењем више изборних јединица. О њиховом броју и обухвату, те роковима у којима и методама по којима би се нужно преиспитивале, неопходно је обезбеђење најширег политичког договора. Како се природа пропорционалног изборног система не би вештачки и хибридно нарушила, потребно би било да уз листе по изборним јединицама постоје и компензационе листе, као гаранција сразмерног представништва. Притом, није умесно експериментисање са диференцираним цензусом за коалиције политичких партија, јер иза тог предлога не стоји ниједан теоријски елабориран нити практично препознатљив рационалан разлог, до пука политичка пројекција у конкретној констелацији односа, која би се на сваким наредним изборима показала као спорна, јер вештачко укрупњавање политичких странака не може представљати демократски идеал, а нарочито се он не може обезбедити изборним законодавством, мимо јединственог законског цензуса као нужног коректива.

Литература:

1. Alina Mundjiu-Pipidi i Ivan Krastev (ur.) (2004). Nacionalizam posle komunizma, naučene lekcije, Beograd: Beogradski fond za političku izuzetnost, str. (291)275–298.
2. Blažić Đorđije (2011). *Sistem lokalne samouprave*, Fakultet za državne i evropske studije, Podgorica.
3. Golić Darko (2015). Komparativni pregled izbora lokalnih predstavničkih organa u evropskim državama, *Evropsko zakonodavstvo*, br. 54, str. 9–31.
4. Deren-Antoljak Štefica (1992). Izborni sistemi i Duvergerov zakon, *Politička misao*, Vol. XXIX, No 2, str.
5. Jovanović Milan (2006). Izborna jedinica, izborni prag i stranački sistem, *Srpska politička misao*, vol. 13, br. 1–2, str. 41–59.
6. Jovanović Milan N. (2004). *Izborni sistemi postkomunističkih država*, JP „Službeni list SCG”, Fakultet političkih nauka i Institut za političke studije, Beograd.
7. Jovanović Milan (2011). Redizajniranje izbornog sistema Srbije – jedan neuspeo pokušaj, u *Preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva u Srbiji* (ur. Zoran Stojiljković, Dušan Spasojević), National Democratic Institute for International Affairs, Beograd, str. 21–30.
8. Marković Ratko (2015). *Ustavno pravo*, Pravni fakultet u Beogradu, Beograd.
9. Orlović Slaviša (2011) Migracijske i etničke teme *Političko predstavljanje nacionalnih manjina – Srbija u komparativnoj perspektivi*, vol. 27, br. 3, str. 393–417.
10. Pajvančić Marijana (2008). *Izborna pravo*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad.
11. Pajvančić Marijana (2009). *Komentar Ustava Republike Srbije*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd.
12. Sabo Kristian, Scitovski Rudolf, Taler Petar (2012). Ravnomjerna raspodjela broja birača po izbornim jedinicama temeljem matematičkog modela, *Hrvatska i komparativna javna uprava*, br. 1, str. 229–249.
13. Crnković Mateja (2010). Lokalna samouprava u Poljskoj, *Hrvatska javna uprava*, vol. 10, br. 4, str. 1059–1080.

THE ELECTORAL SYSTEM IN SERBIA: ELECTORAL GEOMETRY AND MATEMATHEMATICS

Summary: Proportional electoral system, a unique constituency, closed and blocked lists, the legal requirement and liberal way of acquiring properties of minority political entity, are the basic components of the electoral system in Serbia. Nearly identical systems have been institutionalized at all levels of government. The problems of depersonalization and metropolization of mandates are some of the key weaknesses of the electoral system in Serbia. The number of members of representative bodies also contributes to them. It is easiest to change it at the local level, where the number of councilors is among the highest in Europe. At higher levels, this problem could be overcome with larger number of electoral districts and the opening of the electoral lists, which would complement the content of voting rights.

Key words: electoral system, the electoral census, the free mandate

ТОМО В. ОДАЛОВИЋ*

Висока школа струковних студија
Београд

УДК 341.4:341.6

Монографска студија

Примљен: 23.01.2016

Одобрен: 17.02.2016

Страна: 369-379

АНАЛИЗА ЛЕГИТИМИТЕТА МЕЂУНАРОДНОГ КРИВИЧНОГ ТРИБУНАЛА ЗА БИВШУ ЈУГОСЛАВИЈУ

Сажетак: Дешавања током рата на просторима бивше Југославије узроковала су оснивање Међународног кривичног суда за бившу Југославију (ICDT) ради суђења лицима одговорним за озбиљне повреде међународног хуманитарног права. Овај ад хос суд је осим суђења имао и мисију да својим пресудама оконча један трагичан период и да допринесе стварању трајног мира на овим просторима. Међутим данас, 22 године од његовог оснивања, анализом свега што је урађено до сада, можемо видети да је овај суд веома далеко од утопијског идеала међународне правде и да је управо својим необјективним, пристрасним и селективним приступом изгубио легитимитет за доношење било какве пресуде а поготову оне која треба да допринесе смиривању тензија на овим просторима.

Кључне речи: Легитимитет, необјективност, анализа, пресуда, Међународни кривични суд

Уводна разматрања

Последица сукоба у бившој Југославији били су најстрашнији злочини почињени у Европи од Другог светског рата. Извештаји о масовним погубљењима, убиствима, мучењима, силовањима и пљачкању који су вршени на овом подручју скренули су пажњу целој међународној заједници. Међународна заједница је предвиђала од најстаријих времена, па све до данашњих дана различите облике помоћи и сарадње у циљу кривичног прогона и кажњавања учинилаца најтежих међународних кривичних дела којима се на најтежи, најгрубљи начин крше правила међународног права и повређују или угрожавању човечност и друга добра заштићена међународним системом правних прописа.¹ Управо то су били разлози да Савет безбедности Уједињених нација 25. маја 1993. године, резолуцијом број 827, а на основу главе VII Повеље Уједи-

* t.odalovic@bbs.edu.rs

¹ Војислав Ђурђић и Драган Јовашевић, *Међународно кривично право*, Номос, Београд, 2003, стр. 31-36.

њених нација оснује Трибунал за гоњење лица одговорних за озбиљне повреде међународног хуманитарног права извршене на тлу бивше СФР Југославије од 1991. године са седиштем у Холандском граду Хагу. Оснивајући овај трибунал, Савет безбедности је као правни основ узео главу VII Повеље ОУН што значи да је оснивање Трибунала изједначено са принудном мером ради успостављања и очувања међународног мира. Такође, узет је у обзир и члан 29. Повеље ОУН који овлашћује Савет безбедности да оснива своја помоћна тела ради обављања своје делатности.² Посматрано са аспекта међународне правде и потребе да се на глобалном нивоу предупредe и санкционишу недопустива понашања појединаца и колективитета, имајући у виду најтежа кривична дела која на међународном нивоу, инкриминишу бројне међународне конвенције и правна правила релевантних међународних организација, и у овом случају огледало се остварење цивилизацијске тековине, привођења правди и санкционисања починиоца најтежих међународних кривичних дела која не застаревају. И ако се у осећањима појединаца па и припадника читавог колективитета, дало наслутити да постоји извесна селективност и умешаност политичких а не стриктно правних интереса у односу на бројна кршења међународно-кривичног правног поретка, устројеног након пошаста II светског рата, а извршених у оквиру различитог историјског и социолошког контекста, на простору неуралгичних тачака читавог света (Кореја, Вијетнам, Алжир, Индонезија, Конго, Ирак, Либија, Сомалија, Сирија итд.) ипак се веровало да ће међународно-кривична одговорност, као цивилизацијска тековина, и у овом конкретном случају бити легално реализована. У којој мери су испоштовани стандарди међународног, кривично-правног легалитета, а у којој мери је интуиција грађана са простора бивше СФР Југославије а посебно Србије, била исправна или не, претензија је овог рада да расветли и укаже на чињенице.

Надлежност, организација и поступак пред Међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију

Трибунал за бившу Југославију надлежан је за три међународна кривична дела: ратни злочин, злочин против човечности и геноцид. Временски и територијално трибунал је надлежан за наведена кривична дела која су учињена на територији бивше Југославије, почев од 1991. године. Са аспекта организације, Трибунал чине следећи органи: 1) судска већа (претресно и жалбено), 2) тужилаштво, 3) секретаријат трибунала. Судије Трибунала долазе из разних правних система и требало би да у Међународни кривични суд доносе богатство стручног знања из области права, као и широк спектар искустава и перспектива. Статут Трибунала каже да су судије непристрасне и честите особе високих моралних квалитета које поседују квалификације потребне за избор на највише правосудне функције, те искуство у кривичном и међународном праву, укључујући међународно хуманитарно право и људска права. Већа чине

² Зоран Стојановић, *Међународно кривично право*, Graficolor, Београд, 2012, стр. 119.

три претресна већа и Жалбено веће. У раду им помажу тимови правне подршке судским већима. Они се састоје од бројних правника, које упошљава Секретаријат, који помажу судијама у истраживачком раду, припреми и вођењу поступака као и у учешћу у састављању правних докумената. Свако претресно веће се састоји од троје сталних судија и максимално шест судија *ad litem* истовремено. Судије *ad litem* именује генерални секретар ОУН на захтев председника Трибунала, а именују се за једно или више конкретних суђења, чиме се омогућава ефикасније коришћење ресурса у складу с променама у броја поступака. Члан 12 Статута Трибунала дозвољава именовање највише 12 судија *ad litem*.

За сваки предмет се одређује троје судија, а барем један судија по предмету мора бити стални судија. Свако претресно веће може бити подељено у највише три секције од по троје судија, коју чине сталне судије и судије *ad litem*. Поједине секције имају исте надлежности и одговорности као и претресна већа. Претресно веће је дужно да осигура да свако суђење буде правично, експедитивно и да се води у складу с Правилником о поступку и доказима Трибунала, и с пуним поштовањем права оптуженог и одговарајућом бригом за заштиту жртава и сведока.

Жалбено веће се састоји од седам сталних судија, од којих је петоро сталних судија Трибунала и двоје сталних судија Међународног кривичног суда за Руанду. О свакој жалби суди и пресуђује вијеће од пет судија Жалбеног вијећа. Председник и потпредседник Трибунала бирају се из редова судија овог суда. Председник Трибунала бира се већином гласова сталних судија, на рок од две године и може обновити мандат само једном. Председник надзире рад Жалбеног већа, и задужен је за именовање судија у Жалбено веће и претресна већа. Председник, осим тога, председава свим пленарним седницама Трибунала, координира рад судских већа и надзире рад Секретаријата, издаје упутства за рад у којима се разрађују детаљни аспекти вођења поступака пред Трибунала. Председник обавља дипломатске и политичке функције везане за рад Трибунала, и надзире рад секретара Суда када овај обавља функцију посредника у комуникацији Трибунала. Према Статуту, председник има обавезу подношења годишњег извештаја о раду Трибунала Генералној скупштини, као и обавезу да Савету безбедности доставља детаљне шестомесечне извештаје у којима износи оцену напретка оствареног у провођењу стратегије окончања рада Суда. Тренутни председник Трибунала је судија *Carmel Agius* са Малте који је именован за председника Међународног кривичног суда 17. новембра 2015. године. Судија *Agius* је именован за судију Трибунала 2001. године, а функцију потпредседника обављао је од 2011. до 2015. године. Потпредседник се такође бира из редова сталних судија већином гласова тих судија. Потпредседник се бира истовремено и на исти рок као и председник. Као и председник, потпредседник Трибунала може бити реизабран само једном. Потпредседник обавља дужности председника у случају његовог одсуства или спречености да обавља дужност, те може бити члан претресног или Жалбеног већа. Тужилаштво је заједно са Судским већима и Секретаријатом један од три органа Међународног суда. Тужилаштво има мандат да врши истраге и кривично гони особе одговорне за тешка кршења међународног хуманитарног права

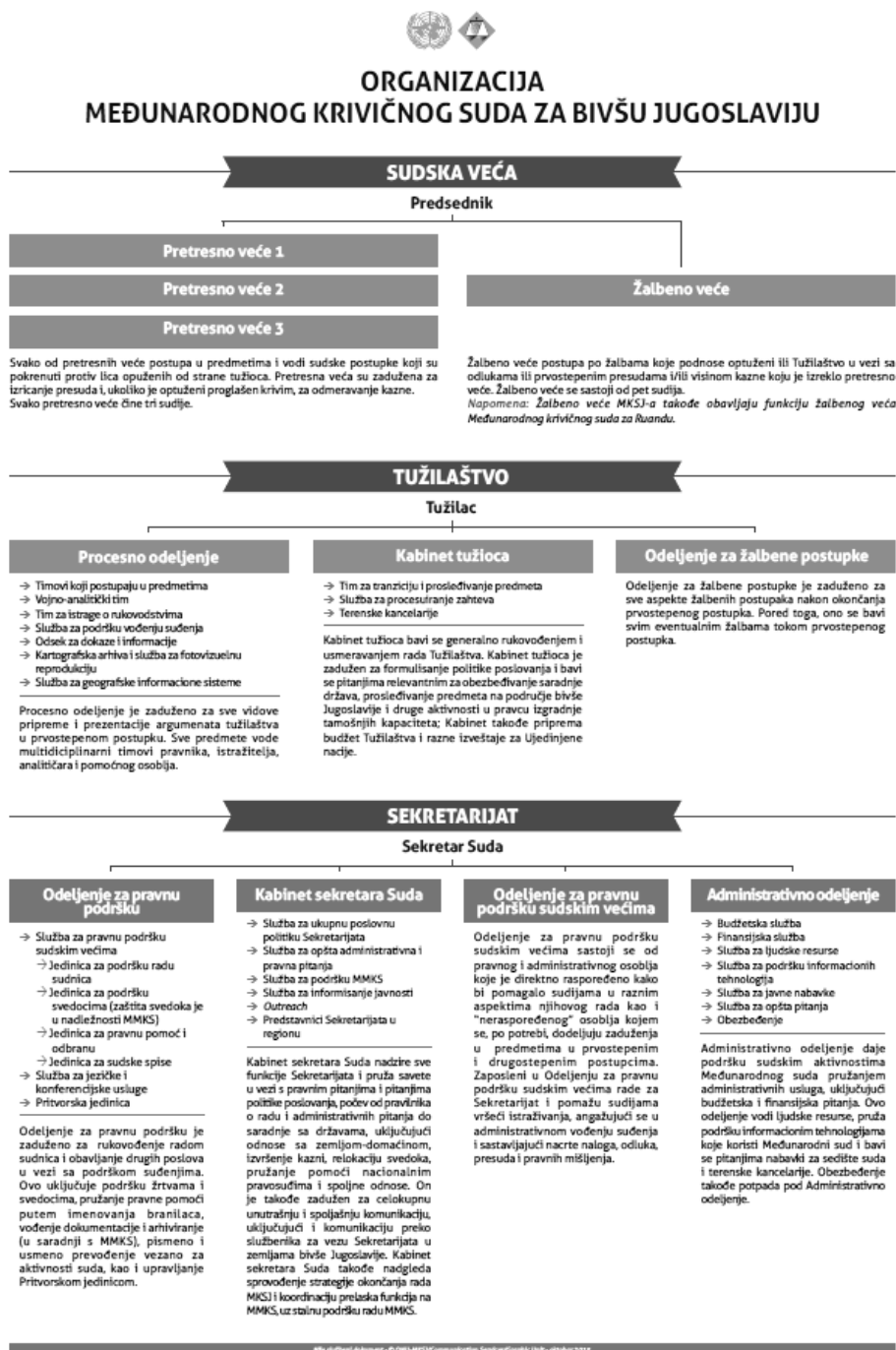
почињена на територији бивше Југославије након 1. јануара 1991. године. Тужилаштво води тужилац којег поставља Савет безбедности на четворогодишњи мандат уз могућност реизбора. Тужилац је независан и не тражи нити добија инструкције од спољних фактора као што су владе или међународне организације, нити од друга два органа Међународног суда. У складу с резолуцијама Савета безбедности и Трибунала, државе чланице ОУН имају обавезу да сарађују са Тужилаштвом у истрагама и кривичним гоњењима. Посао тужиоца састоји се из два дела: да истражује злочине и износи доказе током суђења и касније, уколико је то потребно, у жалбеном поступку. Током година, фокус рада Тужилаштва пребачен је са истрага на кривично гоњење.³ Два најважнија акта на којима се заснива рад Трибунала су Статут и Правила поступка и доказивања. Сам Статут Трибунала има 34 члана. Статут Трибунала је резултат двоструких компромиса, између права и политике и између кривичноправног и међународноправног приступа.⁴ Оснивање трибунала и њихов рад изазвали су у теорији и пракси велике поделе, које иду од пружања пуне подршке овим телима, до изражавања озбиљних критика. Ближе гледајући, могло би се приметити да се приговори тичу три момента: 1) начина оснивања трибунала, 2) конкретних решења и 3) праксе.⁵ Из горе наведеног приказа саме организације Трибунала, можемо стећи утисак да је у питању једна озбиљно формирана, независна и непристрасна институција, међутим да ли је то баш тако и колико је Трибунал допринео стварању трајног мира на овим просторима, тема је којом ћемо се бавити у наставку овог рада сходно бројним индикацијама које доказују супротно.

³ <http://www.icty.org/bcs/o-mksj/tuzilastvo/02/12/2015>.

⁴ H. Nishihara, *Internationale Strafgerichtsbarkeit In: Krise des Strafrechts und der Kriminalwissenschaften?* (Hrsg.: H.J. Hirsch), Berlin, 2001, p. 367.

⁵ Борис Кривокапић, *Међународни кривични трибунали за бившу Југославију и Руанду – pro et contra*, Страни правни живот, 1-3/1996, стр. 43-55.

Слика 1. Шематски приказ организације Трибунала

Аналитика и дилема легитимитета

Шта заправо представља легитимитет? Управо одговор на ово питање је главни предуслов за његову анализу која је ће бити представљена у овом раду. Легитимитет је појам који се обично употребљава у правним и политичким наукама и обично се узима да представља законитост, заснованост на праву, праведност, правилност итд. Римска богиња правде Јустисија (*Iustitia*) у једној руци држи кантар да измери да ли је ко и колико одговоран, а у другој мач, да казни кривца. Међутим, можемо приметити да су јој очи везане. То је управо зато што је правда слепа. Правда мора бити иста за свакога, јер ако то није случај онда нема ни правде. Селективна правда је често најгора неправда. Да ли је у случају Хашког трибунала правда иста за све, да ли је селективна и да ли је Трибунал изгубио легитимитет управо кршећи ова два принципа, покушаћемо да утврдимо правном анализом досадашњег рада Трибунала. Трибунал за гоњење лица одговорних за озбиљне повреде међународног хуманитарног права извршене на тлу бивше СФР Југославије од 1991. године, гласи пун назив суда који је формиран 25. маја 1993. године, резолуцијом број 827, а на основу главе VII Повеље Уједињених нација. На основу члана 29. Повеље ОУН Савет безбедности има право да оснива своја помоћна тела ради обављања своје делатности. Постојање оваквог правног основа и овлашћења Савета безбедности да образује *ad hoc* трибунале је споран. Наиме, Савет безбедности може да доноси одлуке само у границама своје надлежности, а ни у једној одредби Повеље ОУН не помиње се његова надлежност за стварање међународних, а поготово не кривичних судова.⁶ Кривични суд не може имати карактер помоћног тела Савета безбедности, јер се та тела не могу формирати за послове за које ни сам Савет безбедности није надлежан. Оснивање овог Трибунала представља принудну меру ради успостављања и очувања међународног мира, међутим италијански професор међународног права Бернандини (*Bernardini*) разматрајући питање овлашћења Савета безбедности да оснује Трибунал као и његове праве циљеве, тврди да се иза УН, а нарочито Савета безбедности скрива једнострана доминација неких држава у свету, те да је веома уочљива селективност при избору ситуација које се сматрају опасним по мир. Он такође тврди да се с муком успева прикрити прави циљ да се, између осталог коришћењем аргумената који су наизглед племенити, елиминишу оне ситуације које представљају препреку за остваривање жељене доминације светом, односно ситуације које у неком смислу представљају отпор. Дисторзија права као инструмента коју треба разоткрити служи да се сузбије отпор.⁷ Да ли је међународни мир био угрожен у Кореји, Вијетнаму, Алжиру, Индонезији, Ираку, Либији, Сомалији, Сирији и у многим другим земљама које су биле погођене ратним вихором и у којима су такође почињени најстрашнији злочини, по мишљењу ствараоца Трибунала и креатора новог светског порет-

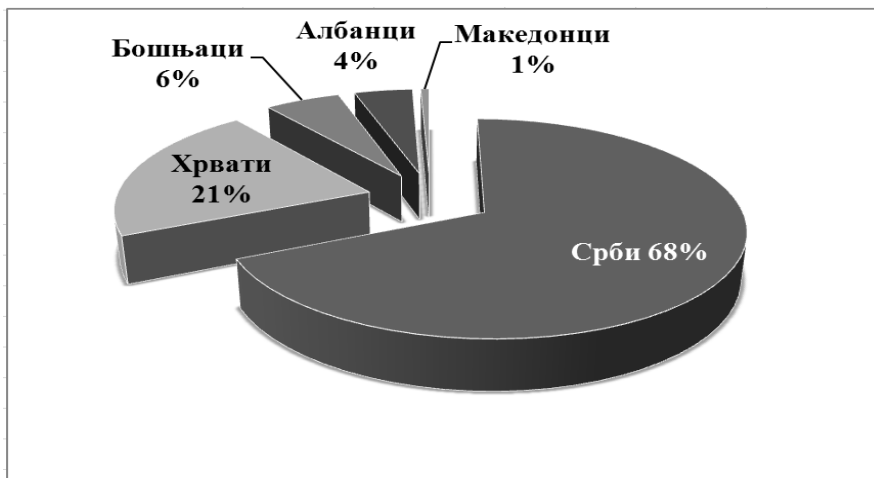
⁶ Момир Милојевић, *Оснивање међународног кривичног суда*, Београд, 1997, стр. 104.

⁷ Aldo Bernardini, *Il „Tribunale penale internazionale“ per la (ex) Jugoslavia: considerazioni giuridiche, I diritti del uomo*, IV, Roma; 1993, str. 25.

ка, није. Иако је Статутом Трибунала установљена његова надлежност за међународна кривична дела: ратни злочин, злочин против човечности и геноцид, то није случај са међународним кривичним делом злочин против мира, иако ово дело спада у једно од најтежих. Више је него очигледно да су *ad hoc* судови формиран на основу огромне политичке позадине која не сме бити основ и оквир за оснивање кривичног суда. Из горе наведеног можемо рећи да Хашки трибунал нема чврст ослонац ни у Повељи УН, као ни у наведеним разлозима за оснивање. Управо ти недостаци су касније произвели последице и у раду Трибунала. Једне страна у сукобу је доведена у много лошији положај у односу на друге. Нису се узимале у обзир чињенице да се радило о савезној држави, која је у време почетка сукоба, још увек постојала. Међу највећим пропустима у раду Трибунала је и селективна примену правних стандарда, недопустива дужина притвора, кршење претпоставке невиности и коришћење овог суда за остварење политичких циљева великих сила. Селективна примена правде најбоље се огледа у статистичким подацима, па је тако за 22 године постојања, Хашки трибунал подигао оптужницу против укупно 161 особе и то 110 Срба, 34 Хрвата, 9 Бошњака, 7 Албанаца и 1 Македонца. Процентуално, 68% оптужених су Срби, који истовремено чине 76 % осуђених. На Србе се односи и 80 % свих изречених казни и свих пет изречених доживотних робија. Правоснажно или неправоснажно, досад су осуђена 82 оптуженика, на укупну казну од 1.215 година затвора: 62 Србина – 974,5 година затвора, плус пет доживотних, 12 Хрвата – 166 година затвора, пет Бошњака – 43,5 година, два Албанца на 19 и Македонац на 12 година затвора. За 12 оптуженика – по шест Хрвата и Срба – у току је суђење пред првостепеним већем или чекају првостепену пресуду. Прва Хашка оптужница подигнута је 7. новембра 1994, против Драгана Николића, команданта логора Сушица у источној БиХ. Николић је осуђен на 20 година затвора, а казну издржава у Италији. Први претрес у судници Хашког трибунала одржан је 8. новембра 1994. у случају Душка Тадића, који је проглашен кривим и осуђен на 20 година затвора, а казну је издржавао у Немачкој. Данас је на слободи. Прва пресуда донета је против Дражена Ердемовића, војника Војске РС који је, који је крајем новембра 1996. године осуђен на десет година затвора, а годину и по касније, одлуком жалбеног већа на пет година. Средином 1999. године, у време НАТО бомбардовања, Трибунал је подигао прву оптужницу против једног актуелног шефа државе – председника СРЈ Слободана Милошевића, теретећи га за злочине на Косову и Метохији. Милошевић је преминуо у затворској јединици Трибунала, 11. марта 2006. Једина жена коју је Трибунал оптужио и осудио јесте Биљана Плавшић, бивша председница РС. Она је после нагодбе са тужилаштвом 2003. осуђена на 11 година затвора. Две трећине те казне је одслужила, у Хилсенбергу у Шведској. На слободи је од октобра 2009. године. Са тужилаштвом се, поред Плавшићеве, нагодило још 19 оптужених, међу којима Милан Бабић, Дражен Ердемовић, Драган Зеленовић, Дамир Дошен, Драган Николић... На најстрожу, доживотну казну робије, Трибунал је осудио команданта Сарајевско-романијског корпуса Станислава Галића, а у првостепеним пресудама Милана Лукића, Вујадина Поповића, Љубишу Беару и Здравка Толимира. Осуђени

Срби издржавају казну затвора у 12 од укупно 17 држава са којима је Хашки трибунал потписао споразуме о издржавању казни. Правосудним органима држава бивше Југославије, углавном БиХ, Трибунал је уступио на процесуирање 11 оптужених. Готово сви који су се нашли на оптужници Хашког тужилаштва (више од 150 људи) провели су барем неколико месеци у притвору у Шевенингену, док су поједини притвореници, као што је Веселин Шљиванчанин, у њему чак издржали и казну – од десет година (ослобођен је после две трећине одслужене казне). Хашки трибунал не раздваја притворенике по националној, верској или другој припадности, тако да се у заједничким просторијама срећу притвореници из различитих делова бивше Југославије, па чак и некадашњи „заклети непријатељи”. Статистика Трибунала показује да је просек старости притвореника готово дупло већи од просека у националним затворима у свету и износи 57,4 године, као и да притвореници највише болују од срчаних тегоба, изазваних што ниским, што високим крвним притиском њих чак 66 одсто. Пре него су стигли у Трибунал, умрло је девет осумњичених, од којих седам Срба. Након пребацивања у Шевенинген умрло је шест особа, од којих су пет Срби. Умрли су Ђорђе Ђукић, Славко Докмановић, Мехмед Алагић, Милан Ковачевић, Слободан Милошевић и Момир Талић. Током издржавања казне умрле су четири особе. Доле наведени шематски приказ најбоље илуструје пристрасност и селективни приступ Хашког трибунала приликом подизања оптужница.

Дијаграм 1. Подигнуте оптуженце од стране Трибунала према националној припадности изражене у %

Извор: www.icty.org

Наведени дијаграм и остали статистички подаци озбиљно стављају сумњу на декларисану објективност и непристрасност Међународног кривичног суда у Хагу. Да ли ће Срби, данас, а исто тако и кроз на пример 20 година моћи да прихвате то да Хашки трибунал за злочине над њима скоро да уопште никога није осудио, док је био врло ревностан, када се радило о злочинима које су Срби извршили? Интуитивни осећај Срба о „хашкој неп-

равди“, сасвим се добро потврђује кроз статистику коју смо малопре показали а то никако не доприноси истинском помирењу на овим просторима. Проблем је међутим у томе што ће једна страна радом Хашког трибунала свакако бити незадовољна, па до стварне истине и помирења неће ни доћи. Па су тако Трибуналима у Нирнбергу и Токију приговарали да су делили победничку правду као и да су прекршили начело лагалитета.⁸ Наиме, да би се дошло до истине и помирења, односно до истинског помирења, потребно је да све стране буду макар подједнако и задовољне и незадовољне. Оваквим пресудама та врста равнотеже, а равнотежа је основ правде, ни на који начин није успостављена.⁹ Све ово говори у прилог чињеницама које смо анализирали у овом раду а које несумњиво доказују огромну пристрасност, необјективност, недоследност и селективност Хашког трибунала чије су одлуке изгубиле легитимитет узимајући у обзир све горе наведено. Требало би напоменути да има аутора који у начину оснивања Трибунала, у праву које примењује, као и уопште у његовом раду не виде озбиљније проблеме истичући пре свега да је он реалност, као и да злочин не сме остати некажњен.¹⁰ Један од проблема аналитичког приступа у наукама је тај што он подразумева да се самом анализом стање ствари које се анализирају не мења, тако ни ја као аутор овог рада не гајим илузију да ће овај рад променити, нити битно утицати на промену „политике“ функционисања самог Хашког трибунала али се надам да ће подстаћи на размишљање оне који схватају значај правде и у индивидуалним животима и у колективитету у којем живимо.

Закључак

С обзиром да је предметни рад претендовао да проблематику функционисања Хашког трибунала, формираног да тангира ратове и догађаје на простору бивше СФР Југославије у периоду од 1991. године, обради сходно правној логици и струци, у раду и закључку изнета су запажања која проистичу из чињеница и аналитике онога што је егзактно. Наведено подразумева да се и поред уплива емоција и самог аутора као и претежних осећања већине у оквиру корпуса народа који називамо српским, а која су и као мишљења исказана у бројним анкетама релевантних организација те бројним трибинама одржаним у вези са предметном проблематиком, а која указују на осећање неправде и селективности у примени стандарда међународног кривичног права и правосуђа, све закључци изнети су објективно, претендујући да субјективно не заведе аутора у просторе онога што, са правног аспекта, не можемо означити као егзактно. Наиме, управо потреба да рад задржи научну објективност и несумњиву правну аналитичност, а имајући у виду концизност као стандард форме овог рада, закључци су изведени до нивоа који сматрамо објективним тумачењем чињеница, што је условило да на тему не одговоримо изрично него

⁸ К. Kittichaisaree, *International Criminal Law*, Oxford, 2001, p.19

⁹ Јован Ђирић, *Хашки трибунал између политике и права*, Гораграф, Београд, 2013, стр. 192

¹⁰ Владан Васиљевић, *Злочин и одговорност*, Београд, 1995

до нивоа дилеме. Анализирајући предуслове за формирање Трибунала, имајући у виду историјску генезу злочина на просторима читавог света након завршетка II светског рата, потом сагледавајући нормативни оквир и контекст у којем је извршено доношење и имплементација Закона о сарадњи са Хашким трибуналом, те посебно уочавајући статистику процесуираних лица пред Хашким трибуналом, учили смо следећа запажања и отворили неке дилеме. Уколико је чињенично-правни оквир једини услов реализације онога што називамо међународно-кривичном правдом и основаности сумње да су у одређеним догађањима и сукобима на планетарном простору учињена кривична дела која третирају релевантне међународне конвенције, апсолутно остаје немогућност утврђивања релевантног правног критеријума а тиме и правног разумевања, зашто је „међународна правда“ одлучила да делује (кроз Трибунал) на просторима бивше СФРЈ (због догађаја 90-тих година XX века) а није то учинила у Кореји (50-тих година XX века), Вијетнаму и Индонезији (60-тих година XX века), Авганистану (80-тих година XX века), Ираку (90-тих година XX века), Сирији (последњих четири године) итд. Наиме тек када у разумевање укључимо политичке и економске интересе и контексте, постаје јаснији механизам деловања онога што претендујемо да назовемо „међународном правдом“, али то превазилази оквир овог рада те нећемо улазити у даља разматрања наведеног, осим што можемо констатовати да на међународно-правном аспекту постоји оправдана сумња у селективност правде. Наведено свакако урушава свест о обавезности поштовања цивилизацијских тековина устројених међународним конвенцијама које третирају проблематику међународно-правне кривичне одговорности и вредности које би оне требало да штите а тиме и свест о обавезности поштовања и легитимитета овог међународног суда јер је очигледно да у бројним случајевима кршења онога што називамо међународним правом, међународна заједница није имала правних, политичких или других предуслова да реагује ефикасно и неселективно.

Литература:

1. Đurđić, Vojislav i Jovašević, Dragan (2003): *Međunarodno krivično pravo*, Nomos, Beograd
2. Stojanović, Zoran (2012): *Međunarodno krivično pravo*, Graficolor, Beograd
3. Milojević, Momir (1997): *Osnivanje međunarodnog krivičnog suda*, Beograd
4. Bernandini, Aldo (1993): *Il „Tribunale penale internazionale“ per la (ex) Jugoslavia: considerazioni giuridiche, I diritti del uomo*, IV, Roma
5. Ćirić, Jovan (2013): *Haški tribunal između politike i prava*, Goragraf, Beograd
6. Krivokapić, Boris (1996): *Međunarodni krivični tribunali za bivšu Jugoslaviju i Ruandu – pro et contra*, Strani pravni život
7. Nishihara, H (2001): *Internationale Strafgerichtsbarkeit In: Krise des Strafrechts und der Kriminalwissenschaften? (Hrsg.: H.J. Hirsch)*, Berlin
8. Kittichaisaree, K. (2001): *International Criminal Law*, Oxford
9. Vasiljević, Vladan (1995): *Zločin i odgovornost*, Beograd
10. <http://www.icty.org/bcs/o-mksj/tuzilastvo/02/12/2015>

ANALYSIS OF LEGITIMACY OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR THE FORMER YUGOSLAVIA

Summary: The events of the war in the former Yugoslavia resulted in the establishment of the International Criminal Court for the former Yugoslavia (ICC) designed to trial persons responsible for serious violations of international humanitarian law. This ad hoc court, unless a trial, has had a mission to, by its verdicts, end one tragic period and to contribute to the creation of lasting peace within this region. But today, 22 years since its establishment, by the analysis of what has been done so far, we can see that this court is very far from the utopian ideal of international justice and that, because of its biased, one-sided and selective approach, contributed has lost its legitimacy for making any verdicts, especially those that should contribute to calming tensions in the region.

Key words: legitimacy, bias, analysis, verdict, the International Criminal Court

V

СОЦИОЛОГИЈА И ДРУШТВО

ВЛАДАН Д. ВИДИЦКИ*

Филозофски факултет

Нови Сад

УДК 316.334.2:330.342

Монографска студија

Примљен: 05.01.2016

Одобрен: 28.01.2016

Страна: 383-394

КОРЕНИ ЕКОНОМСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ: ДОПРИНОСИ КЛАСИЧНЕ И НЕОКЛАСИЧНЕ ПОЛИТИЧКЕ ЕКОНОМИЈЕ

Сажетак: Предмет овог рада представља покушај реконструкције прве фазе историјског развоја економске социологије. Анализира се период од 1800. до 1890. године, односно тзв. преткласични период економске социологије. Рад прати идеје о проучавању економских појава од тренутка издвајања политичке економије као науке, па све до настанка неокласичне политичке економије, због тога што је тада постојао потенцијал за развојем једне шире друштвене науке која би проучавала економску сферу. Посебна пажња посвећена је друштвеном и интелектуалном контексту који је у великој мери имао утицаја на обликовање ове дисциплине. Указивање на зачетке економске социологије врло је важно због разумевања њеног каснијег развоја у класичном (социолошком) периоду.

Кључне речи: економска социологија, класична политичка економија, неокласична политичка економија, историјски развој, немачка историјска школа

Први теоријски доприноси економској социологији вероватно су настали са појавом првих филозофских разматрања економског живота људи. Јозеф Шумпетер (Joseph Schumpeter) у *Историји економске анализе* (Šumpeter, 1975) као почетну тачку за своју реконструкцију узима Аристотела и доприносе античке филозофије. Неки други аутори, попут Ричарда Сведберга (Richard Swedberg), сматрају да нема потребе да се иде толико далеко у историју социјалне мисли, те да први озбиљнији теоријски доприноси овој дисциплини датирају из 18. и 19. века, у делима Монтескјеа (Montesquieu), Токвила (Тоцџуевилле) и Маркса (Marx) (Swedberg, 2009; Swedberg and Smelser, 2005).

Чињеница да се теоријски доприноси економској социологији могу пронаћи и пре настанка социологије, не представља неку посебну карактеристику ове дисциплине. Готово све врсте социолошких појава, па самим тим и еконо-

* vladan.vidicki@gmail.com

мија, анализирани су од стране других наука, пре него се социологија позабавила њима. Међутим, економска социологија се издваја по томе што је можда једина социолошка дисциплина чији је процес појмовне разраде и предметног одређења започет и пре настанка саме социологије. Овај подухват учињен је у периоду који се може означити као преткласични период економске социологије, од стране економиста класичне и неокласичне политичке економије, који су директно или индиректно писали о потреби за овом дисциплином.

Мисао о друштвеној економији у традицији класичне политичке економије

За схватање настанка економске социологије у традицији политичке економије, потребно је направити кратак осврт на историју проучавања економских појава. Иако је мисао о економији започела са учењем античких филозофа Ксанофана, Платона и Аристотела, и настављена у делима средњовековних схоластика, попут Томе Аквинског, као наука, економија је настала релативно касно, крајем 17. и почетком 18. века. Као основни разлог овог „закасне-лог” развоја, обично се наводи чињеница да је тек у том периоду економија постепено почела да се издваја као аутономно подручје друштвене стварности, које се до тада није могло одвојити од других друштвених институција, пре свега религијских и политичких.

У примитивним и архаичким економијама све економске активности биле су укоренење у системима неекономских институција, што значи да су стварање и размена добара организовани на основу принципа реципроцитета и редистрибуције (Polanyi et al., 1957). Из тог разлога, да би се разумела економија примитивних друштава било је важно узети у обзир сложену мрежу реципрочних друштвених „обавеза”, које су повезивале чланове друштва и које су утицале на њихово понашање. Поред примитивних друштава, принцип реципроцитета и редистрибуције треба узети у обзир и приликом разумевања економије феудализма у Европи, која је такође била базирана на сложеној мрежи односа између монарха и земљопоседника, као и између земљопоседника и феудалаца (Polanyi et al., 1957). У оба случаја, разлози за размену стечених добара нису се темељили на односима понуде и тражње, већ су произлазили и били су руковођени друштвеним и политичким нормама.

Ово представља једно од могућих одговора на питање зашто економија као наука није постојала пре 18. века. Економске појаве проучавале су се у контексту других, претежно друштвених и политичких појава, као што је то случај са Токвиловом теоријом која нуди значајне анализе економских активности, иако оне не чине основни предмет интересовања овог теоретичара.¹ Тек

¹ Поред тога што се сматра за некога ко је понудио велике доприносе политичкој теорији, Токвила је Рејмон Арон (Raymond Aron) сматрао социологом и пре настанка социологије, сврставајући га заједно са Монтескјеом у тзв. „француску школу политичке социологије” (Aron, 1998). Ричард Сведберг иде још даље, када тврди да се о Монтескјеу и Токвилу може говорити као о првим теоријским претечама економске социологије. Сведберг наводи како у делу *О духу закона*, Мон-

од 1700-те године, економско понашање и економске активности полако постају „видљиви” делови друштвене стварности, посебно у западним земљама, и тада долази до две кључне промене у проучавању економије: (1) оно постепено почиње да се издваја од проучавања религије и политике; и (2) проучавање економских појава све више добија позитивистичку оријентацију (Trigilia, 2002).

У овом периоду долази до појаве политичке економије, пре свега у радовима меркантилистичких економиста. Они су први проширили подручје проучавања економских појава, узимајући у обзир поред приватне и јавну сферу. Појам политичка економија користили су како би нагласили две ствари: (1) тесну везу између економије и националне државе; и (2) став да је проучавање економских појава неодвојиво од разматрања економске политике (Trigilia, 2002). Након њих, термин политичка економија преузео је Адам Смит (Adam Smith) и употребљавао га је у делу *Богатство народа* (Smit, 1998), чија се година издања обично наводи као почетак класичне политичке економије.

Први трагови економске социологије могу се пронаћи управо у радовима раних економиста класичне школе политичке економије. Реч је, пре свега, о припадницима ове школе, који су стварајући политичку економију као науку, у одређеној мери „припремили терен” за конституисање економске социологије као посебне дисциплине (Trigilia, 2002). Због још увек неодређеног домена нове друштвене науке, рани економисти своје анализе нису ограничавали само на економску теорију (Šumpeter, 2012), већ су се у највећем броју случајева бавили и неекономском, друштвеном сфером у којој економија функционише. У складу са тим, они су покушавали да одреде везу између друштва и економије, као и науку која би те проблеме требала да проучава. Иако су мишљења била различита, интересантно је да се одређени број њих сложио у томе да је потребан један шири приступ (или наука) за проучавање економске сфере (привреде).

Први међу класичарима, Адам Смит, је у *Богатству народа* (Smit, 1998) поред чисте економије, односно теорије тржишта, понудио и анализу „друштвених поставки економског живота” и на тај начин своје економске анализе сместио у шири друштвени контекст. Он је покушао да изгради један свеобухватан приступ који укључује филозофске, психолошке, друштвене и економ-

тескје разматра улогу трговине и врши компарацију различитих економских појава у републикама, монархијама и деспотијама, што представља пионирски подухват на овом пољу. Са друге стране, Токвил у *Демократији у Америци* анализира економску културу расправљајући о вредновању рада, радној етици, појединачном интересу, ставу према стицању профита, потрошњи, преузимању ризика, стварању елите и др. (види Swedberg, 2009). После првог тома *Демократије*, Токвил пише *Сећања на сиромаштво* (Tocqueville, 1997) која додатно појашњавају његово схватање односа друштва и економије. У овом делу он разматра разлоге појаве сиромаштва или пауперизма, као и начине његовог ублажавања посредством „милосрђа” или социјалне помоћи. Последње Токвилово дело које би вредело анализирати из угла његових доприноса економској социологији јесте студија *Стари режим и револуција* (Tocqueville, 2008), у којем он анализира опорезивање и продају „положаја” као једине начине остваривања дохода у том периоду. Поред овога, интересантна је његова анализа физиократа (Kettlea, Tirgoa и др.) која се такође може пронаћи у овом делу.

ске елементе, а уз то своје претпоставке је базирао на економској историји и постојећој пракси. Смит је био свестан утицаја који друштвене навике и обичаји могу да имају на економско понашање и због тога је велики део његовог рада посвећен анализи понашања у претходним друштвено-економским системима, које је увек доводио у везу са владајућим културним обрасцима претходних друштава (Голубовић и др., 2011). У складу са тим, економске актере посматрао је као субјекте који интерпретирају ситуацију у којој се налазе и који спроводе своје интересе у складу са постојећим нормама понашања, које су под утицајем ширег друштвеног контекста. Поред овога, Шумпетер тврди се може говорити о „економској социологији Адама Смита” и због тога што Смит несумњиво анализира „друштвени оквир привредног тока догађаја” говорећи о подели рада, пореклу приватног власништва над земљом, растућој контроли над природом, економској слободи и правној сигурности (Šumpeter, 2012: 70f). На основу свега наведеног, јасно је да Смит имплицира важност неекономског домена у проучавању чисто економских појава, због чега се могу разумети његове идеје о потреби за једном широм друштвеном или политичком науком, чији би (политичка) економија требала да буде део (Zafirovski, 2013).

Следећи њега, француски економиста, Жан Баптиста Сеј (Jean-Baptiste Say) развија идеју о друштвеној или политичкој науци, коју је замислио као „општу науку о организацији друштава”, која би, баш као код Смита, инкорпорирала политичку економију као своју субдисциплину (Zafirovski, 2013). Међутим, за разлику од Смита, Сеј критикује употребу термина политичка економија за исту - „[п]роучавање природе и функција различитих делова друштвеног тела . . . створило је скуп идеја, науку којој је дато име *политичка економија*, али коју је боље назвати *друштвеном економијом*” (Say наведено према Forget, 2002: 6 курзив у оригиналу). Његов приговор постаје јаснији, уколико се узме у обзир да је као предмет политичке економије он одредио „економију *друштва*”, односно проучавање стварања, расподеле и потрошње богатства које задовољава „потребе *друштва*”. Како „организација друштава” укључује у себе и „економију друштава”, долази се до закључка да је Сеј сматрао да економија може да постоји и да функционише једино унутар друштва (Zafirovski, 2013; Forget, 2002). Другим речима, економски актери, акције и интереси припадају „друштвеном телу” и само унутар њега могу да постоје, а оно је предмет шире друштвене науке.

Смитове и Сејове идеје, под снажним утицајем Контове (Comte) теорије и метода (Конт, 1989), даље је наставио да развија Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill). Према појединим изворима, када је започео своје *Принципе политичке економије* (Mill, 2004), Мил је имао намеру да напише чисту, односно апстрактну економску теорију. Политичку економију он је дефинисао као „суштински апстрактну науку, чији метод је *a priori* метод, што подразумева резонување на бази датих претпоставки” (Голубовић и др., 2011: 279 курзив у оригиналу). Његова идеја о *homo economicus* као о појединцу који се руководи сопственим интересом и који настоји да повећа своје богатство, представља једну такву претпоставку. Међутим, под утицајем Конта он напушта ову идеју

и проширује домен (политичке) економије (Bladen, 1941). Своје гледиште модификује тако што политичку економију почиње да посматра као апроксимативну науку, чији резултати и закључци морају да се коригују узимајући у обзир и неекономске факторе, као и сазнања из других друштвених наука (Голубовић и др., 2011). Мил, заправо, развија идеју о „науци друштвене економије” која треба да проучава „законе друштва”, „законе људске природе”, „понашање човека у друштву” и „природну историју друштва” (Zafirovski, 2013).² Њена важна грана била би политичка економија, коју дефинише као проучавање „стицања и потрошње богатства” (Mill, 2000).³ Дакле, Мил попут Сеја јасно разликује различите нивое научне анализе друштва – најопштији и разумевајући ниво, који покрива социологија или „друштвена економија”, и специфичан и ограничен ниво (политичке) економије.⁴

Идеје о „друштвеној економији” Смита, Сеја и Мила представљале су добар импулс за развој економске социологије као дисциплине. Међутим, повољан почетни старт није искориштен и у нешто каснијем периоду класичне политичке економије, постало је јасно да се идеје о „друштвеној економији” постепено урушавају. Ово се десило већ са радовима Томаса Малтуса (Thomas Malthus) и Дејвида Рикарда (David Ricardo), који политичку економију постепено лишавају историјске и друштвене компоненте. Кључна разлика између Малтуса и Рикарда и њихових претходника била је методолошке природе. Наиме, за разлику од Смита, Малтус и Рикардо су на економске актере гледали као на рационалне појединце који врше калкулацију, а све у циљу максимизације сопствених интереса који су дефинисани друштвеном класом којој припадају. Другим речима, они су сматрали да економско понашање може да се објасни помоћу генерализација о одређеним друштвеним класама, а у складу са тим и помоћу објашњења начина на који се врши дистрибуција богатства међу њима. На тај начин, економско истраживање могло је да се ограничи на поједине варијабле и није више морало да узима у обзир институционални оквир друштва (Trigilia, 2002).

Дакле, већ у другом периоду класичне школе економије, мисао о друштвеној економији полако се напушта. Тада долази до првог прекида у развоју дисциплине економске социологије, који је истински био започет идејама Смита, Сеја и Мила. Највећи допринос ове традиције економској социологији, огледа се у идентификовању потребе за једним ширим (друштвеним) приступом у изучавању економских појава. Међутим, када је реч о теоријским доприносима, рани економисти нису имали много тога да понуде овој дисциплини и нису успели да је развију на начин на који ће то учинити социолози. За ова-

² На овом месту се види како Мил „науку друштвене економије”, замишља на готово исти начин као и Конт „науку о друштву”, односно социологију.

³ Овде је такође уз Сеја, очигледан утицај Конта јер је у Контовом систему економија посматрана као део социологије. Поред овога, Мил преузима његову идеју о друштвеној статистици и друштвеној динамици и уводи је у политичку економију, говорећи о „економској статистици”, и „економској динамици”, (Zafirovski, 2013).

⁴ Правећи ову разлику Мил антиципира идеје, неокласичног економисте, Леона Валраса о којем ће бити речи касније.

кав исход Шумпетер највише криви негативан утицај филозофије утилитаризма – „[ш]то се тиче економске социологије, утилитаризам се може описати само као потпун промашај, јер је његова рационалистичка концепција индивидуалног понашања и друштвених институција очигледно и корјенито погрешна” (Šumpeter, 1975: 341). Претпоставке класичара о државној (не)интервенцији и слободној конкуренцији, учиниле су да улогу економских институција класичари схвате здраво за готово, изузев Мила који једини институционалне норме повезује са дистрибуцијом богатства у друштву и тиме антиципира идеје Карла Маркса. Поред овога, иако су истицали важност друштвених класа и класне структуре за економску анализу, класичарима се може замерити и то што нису успели да развију социолошку категорију класе, а самим тим и анализу њиховог утицаја на економију (Swedberg, 1991). Шумпетер наводи како су класичари „напросто претворили, с малим модификацијама, социјалне групације које су опћепознате у категорије економске анализе” и на тај начин нису учинили никакав аналитички напор да развију категорију класе у социолошком смислу. Према његовом мишљењу они:

„нису поступали на логичан начин, тј. нису изградили теорију друштвених класа, укључили је у своју економску социологију, а затим конструирали економске категорије . . . тај поступак би захтијевао свијест о садржаним проблемима од којих су они били јако удаљени” (Šumpeter, 1975: 456-7).

Ипак, чињеница да су рани економисти политичку економију посматрали као јединствену и универзалну друштвену науку, која поред економске обухвата и неекономску сферу, доказује да су они учинили први корак у размишљању о економској социологији. На наведене теоријске недостатке покушаће да укажу припадници немачке историјске школе економије и Карл Маркс, који су упутили оштре критике на рачун ове традиције.

Критика класичне политичке економије: немачка историјска школа и Карл Маркс

Неопходност анализе друштвене димензије економских појава, наметнуле су последице које је са собом носио развој капитализма. Неједнак економски развој држава и ширења тржишта, уз трансформацију пољопривреде и пораста радничке класе и њихових лоших радних и животних услова, указали су на потребу да се изнова повежу економија и друштво. Класичним економистима замерало се то што нису успевали да објасне конкретне појаве, као и да укажу на могућа решења постојећих друштвених проблема. Уз то, тренд избацивања друштвеног и историјског из економске анализе, започет радовима Рикарда и Малтуса, довео је до критике класичне политичке економије из два правца (Trigilia, 2002). Прва критика је дошла од стране економиста немачке историјске школе, који су се фокусирали на проблем неједнаког економског развоја међу државама, као и на проналажење начина за његово превладавање. Друга критика дошла је из њихових редова, од стране Карла Маркса, који је посебну пажњу посветио односу између друштвених класа и капиталистичког развоја.

За разумевање критике упућене од стране економиста немачке историјске школе, потребно је у обзир узети друштвени контекст Немачке у првим деценијама 1800. године. Наиме, Немачка је била политички фрагментисана држава, а до њеног уједињења доћи ће тек 1866. године. Поред тога, економски развој на простору ове државе није текао оном брзином као што се то дешавало у Британији и Француској. Због тога су немачки економисти били мотивисани да истраже разлоге због којих долази до неједнаког економског развоја међу различитим државама. Они су сматрали како класичари својим апстрактним теоријама и коришћењем аналитичко-дедуктивног закључивања нису успели да објасне конкретне друштвене појаве. Насупрот њима, немачки економисти попут Вилхелма Рошера (Wilhelm Roscher), Карла Книса (Karl Knies) и Бруна Хилдебранда (Bruno Hildebrand) су заговарали употребу историјског метода и историјских истраживања, који би били у стању да објасне на који начин културни, друштвени и политички чиниоци у интеракцији са економским варијаблама доводе до специфичних облика економске организације. Другим речима, они су трагању за законима функционисања економије, као основном задатку политичке економије, супротставили потребу за потпуним описом „живе стварности”, као и за анализом институција у историјској перспективи (Trigilia, 2002).⁵

Када је реч о Карлу Марксу и његовој критици класичне политичке економије, потребно је пре свега истаћи да је реч о теоретичару који је понудио веома важне теоријске доприносе дисциплини економске социологије, о чему сведочи и Сведбергов став да он представља једног од првих теоријских претеча економске социологије (Swedberg, 2006), као и чињеница да га је Шумпетер, као друштвеног теоретичара, сврстао међу *Десет великих економиста* (Schumpeter, 2003).⁶ Реч је о његовим анализама рада, производње, производних и класних односа и капиталистичког система уопште, које данас представљају већ добро познате и признате доприносе социолошком проучавању економије. Такође, оне доста говоре и о његовом виђењу начина на који економски живот треба да се проучава и због тога их је потребно у овом раду до одређене мере поменути.⁷

Као што је претходно напоменуто, Маркс је, поред немачких историста, упутио критику на рачун (класичне) политичке економије и њених теоретичара. Он, на првом месту, критикује класичаре због тога што нису приметили конфликт између капиталиста и радника, који је карактеристичан за капиталистичку економију. Смит је писао о економском развоју на хармоничан

⁵ Оваква алтернатива британској политичкој економији отвориће простор за један од најуспешнијих покушаја развоја економске социологије у класичном (социолошком) периоду од стране Макса Вебера (Max Weber).

⁶ Реч је о Шумпетеровој књизи *Десет великих економиста: од Маркса до Кејнса* (Schumpeter, 1997) међу које он убраја: Маркса, Валраса, Менгера (Menger), Парета (Pareto), Бем-Баверка (Böhm-Bawerk), Таусинга (Taussing), Фишера (Fisher), Мишела (Mitchell) и Кејнса (Keynes).

⁷ Намера аутора није да објашњава теоријске доприносе Маркса економској социологији. На овом месту основни циљ јесте схватање Марксовог виђења начина проучавања економије, а његови теоријски доприноси ће се помињати само у сврху појашњења његових ставова у вези тога.

начин, тврдећи да капиталистичка економија у условима слободног тржишта и конкуренције води повећању укупног богатства, као и сарадњи међу друштвеним класама (Trigilia, 2002). Супротно овоме, Маркс је сматрао да капитализам нужно води ка све већој поларизацији међу друштвеним класама, као и ка интензификацији сукоба међу њима, која доводи до револуције и преласка на нов начин производње и на социјализам (Маркс, 1956). Дакле, Маркс је попут Малтуса (Malthus, 1998) и Рикарда (нпр. Ricardo, 2001) имао песимистичан поглед на будућност капитализма, само што према његовом мишљењу није проблем био у одређеној „граници“ економског развоја, већ у природи капитализма која је сама по себи деструктивна.

Поред овога, он је сматрао и како класичари у својим анализама греше јер полазе од „издвојеног појединца“ и да уместо тога треба узети у обзир чињеницу да је човек увек повезан са другим људима.⁸ Због тога он категорије попут рада и интереса, за разлику од осталих класичара, не посматра на индивидуалном нивоу, већ тврди да је рад по природи друштвен, а да је најважнији интерес колективни, односно класни интерес (Swedberg, 2006). На пример, Марксу је тотално неприхватљива Смитова идеја да се индивидуални интереси на неки начин повезују и да унапређују општи друштвени интерес. Напротив, како ће са Енгелсом (Engels) у *Манифесту комунистичке партије* написати „Историја сваког досадашњег друштва јесте историја класних борби“ (Маркс и Енгелс, 1979), која је исписана „словима крви и ватре”.⁹

Препознавање важности материјалног интереса, као и спремности људи да се за њих боре, представља значајну карактеристику Марксовог приступа. На основу тога, он је могао да објасни и покаже како се људи са сличним економским интересима удружују и како се заједнички боре за њихово остваривање. Пошто је „повезао појам класе с економском структуром” (Swedberg, 2006:10) у својој теорији лако се кретао од микро (појединца) ка макро нивоу капиталистичког друштва. Због свега тога, Маркс је на одређен начин „попунио рупе” класичара, градећи теорију друштва кроз економију, понудио је социолошки концепт класе, као и поглед на друштвене, а не издвојене појединце. Међутим, његова опчињеност економијом довела је до тога да он подцени утицај неких других неекономских институција и интереса на економски живот (Trigilia, 2002). Поред овога, претварање друштвене анализе у филозофију историје није прихватљив за модерну економску социологију, те због тога Сведберг оцењује Марксове радове ипак као „подоста далеке” од ове дисциплине (Swedberg, 2006: 11).

Покушај Маркса, заједно са покушајем економиста немачке историјске школе да врате неекономски, пре свега институционални домен, у економску анализу показаше се као неуспешан. Шта више, теоријска непрецизност и историјски опис појава довешће до све већих тенденција за избацивањем друш-

⁸ Због тога је Маркс на појединим местима користио израз „друштвени појединац” како би указао на ово.

⁹ Дакле, за разлику од Смита Маркс сматра да је најважнији класни интерес, а да општи друштвени интерес не постоји.

твеног и историјског из економске анализе, ради изградње што егзактније економске науке. Ово ће се у потпуности остварити у наредном, неокласичном периоду политичке економије, који је због тога веома неповољан по даљи развој економске социологије.

Настанак неокласичне политичке економије

Након маргиналистичке револуције и настанка неокласичне или маргиналистичке школе економије, ништа се значајно по питању даљег развоја економске социологије није догодило. Све је остало исто, с тим што су економију маргиналисти одвели и даље од друштва, фокусирајући се на појединца и на појединачни интерес.¹⁰ Удаљавање од идеја класичара, у маргиналистичком периоду, имало је по економску теорију три последице: (1) предност је дата динамичкој, а не статичкој анализи; (2) приступ је био нормативан и дедуктиван, а не дескриптиван и интерпретативан; и (3) институционалне варијабле су биле искључене из анализе (Trigilia, 2002).

За разлику од класичара, маргиналисти се нису фокусирали на економски развој, већ су своју пажњу усмерили на проблем ефикасне алокације ресурса. Немачка историјска школа економије и Карл Маркс су критиковали класичаре, због тога што су сматрали да они нису своје економске анализе сместили у просторни и временски оквир, а ту критику маргиналисти су у потпуности игнорисали. Они нису тежили да опишу и објасне историјски оквир економске организације, већ су се пре фокусирали на истраживање услова под којим долази до најефикасније алокације ресурса. Економија се тада позиционира као наука о избору, које чини актер који тежи да максимизира сопствене интересе на тржишту, које му ограничава ту акцију (Parsons, 1935). Другим речима, економија као наука требала је да укаже на то који ће начин алокације ресурса бити најефикаснији, под претпоставком да се актери понашају на одређен начин и да поштују „правила игре” (Trigilia, 2002). Јединица анализе постао је изоловани појединац, који је постављао сопствене циљеве независно од других и који је покушавао да увећа своје ресурсе, у условима конкуренције. Због тога, маргиналисти изостављају анализу институција у економији, а последице коју је то оставило по економску социологију најбоље описује Шумпетер:

[И]нституционални оквири [су] остали практично недирнути, што ће рећи да је [економска социологија] остала у облику који су јој дали енглески „класици”, а нарочито J. S. Mill. Нације су и даље биле безличне гомиле појединаца. Друштвене класе нису биле живе и борбене јединице, већ само пуке етикете придодане

¹⁰ Због тога су их марксисти критиковали за психологизовање економије. Теоретичари марксизма су сматрали како су маргиналисти у потпуности погрешили проблем економије, те да су анализу објективних чињеница друштвеног процеса производње као прави предмет ове науке, заменили „другоразредним”, проблемима психолошких реакција или субјективних ставова појединаца (Šumpeter, 1975). Више о доприносу неокласичних економиста избацавању друштвеног и историјског из економске анализе види Голубовић и др., 2011.

економским функцијама (или функционалним категоријама). Ни сами појединци нису били живи борци: они су и даље били пуке вјешалице на које су се вјешале поставке економске логике. А будући да се повећавала строгост приказивања, те су вјешалице биле чак и видљивије него у радовима претходног раздобља (Šumprter, 1975: 742-3).

Међутим, баш у овом периоду, догодила се једна значајна ствар. Заговорник чисте економије, Вилијам Џевонс (William Jevons), први пут у историји социјалне мисли употребио је термин „економска социологија”, дефинишући је као науку о еволуцији друштвених односа у контексту њихових ефеката на економију, а посебно на тржиште (Zafirovski, 2013).¹¹ Он је сматрао како би она као економска дисциплина могла да „спасе” чисту економију од сопствене конфузије и да ову науку доведе у ред. Џевонсов следбеник, Филип Викстид (Philip Wicksteed), радикализовао је његове ставове сматрајући да „[е]кономија мора да буде слушкиња социологији” (Wicksteed, 1914: 12).

Поред ова два теоретичара, вредан помена је и Леон Валрас (Leon Walras) који међу маргиналистима једини износи експлицитну концепцију економске социологије. Наиме, Валрас сматра да „чиста економија” треба да представља „теорију друштвеног богатства”, „примењена економија” теорију о његовом стварању, док би „друштвена економија” представљала теорију о његовој расподели. У том контексту, може се разумети и његово разликовање „тржишно-економских” од „друштвених закона”. „Тржишно-економски” или закони који управљају економским односима између људи јесу материјална корист или интерес, док су „закони друштва” опште добро или правда (Zafirovski, 2013). На основу тога може се закључити да „расподелу друштвеног богатства” ставља у домен економске социологије, јер она познаје добро „друштвене законе”, односно обрнуто када је реч о чистој економији.

Након Џевонса, Викстиде и Валраса, маргиналистички период више није имао шта да понуди економској социологији. Међутим, баш тада долази до наглог развоја социологије која ће покушати да преузме замисли о економској социологији и да их развије на начин на који то нису учинили економисти.

Литература:

1. Bladen, V. W. (1941). Mill to Marshall: The Conversion of the Economists. *The Journal of Economic History* 1: 17-29.
2. Forget, E. F. (2002). *The Social Economics of Jean-Baptiste Say: Markets and Virtue*. London: Routledge.
3. Golubović, N., Golubović S. i S. Marinković (2011). Uticaj marginalizma na izvlačenje društvenog i istorijskog iz ekonomske analize. *Sociologija* 53 (3): 275-296.
4. Kont, O. (1989). *Kurs pozitivne filozofije*. Nikšić: Univerzitetska riječ i Centar za istraživačku djelatnost RK SSO Crne Gore.

¹¹ Џевонсова замисао економске социологије представља оно што ће се касније назвати „економском социологијом тржишта”.

5. Malthus, T. (1998). *An Essay on the Principle of Population*. Electronic Scholarly Publishing Project. Link: <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>
6. Marks, K. (1956). *Prilog kritici političke ekonomije*. Beograd: Kultura.
7. Marks, K. i F. Engels (1979). *Manifest komunističke partije*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
8. Mill, J. S. (1866). *Auguste Comte and Positivism*. London: N. Trübner.
9. Mill, J. S. (2000). *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy*. Kitchener: Batoche Books.
10. Mill, J. S. (2004). *Principles of Political Economy (Abridged): With Some of Their Applications to Social Philosophy*. Indianapolis: Hackett Publishing.
11. Parsons, T. (1935). Sociological Elements in Economic Thought. *The Quarterly Journal of Economics* 49 (3): 414-453.
12. Polanyi, K., Arensberg, C. M. and H. W. Pearson (eds.). (1957). *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*. Glencoe: The Free Press.
13. Raymond, A. (1998). *Main Currents in Sociological Thought: Montesquieu, Comte, Marx, de Tocqueville, Sociologists and the Revolution of 1848*. New Brunswick: Transaction Publishers.
14. Ricardo, D. (2001). *On the Principles of Political Economy, and Taxation*. London: J. Murray.
15. Schumpeter, J. (1997). *Ten Great Economists: From Marx to Keynes*. London: Routledge.
16. Schumpeter, J. (2003). *Capitalism, Socialism and Democracy*. London and New York: Routledge.
17. Smit, A. (1998). *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*. Novi Sad: Global Book.
18. Swedberg, R. (2006). *Načela ekonomske sociologije*. Zagreb: Mate.
19. Swedberg, R. (2009). *Tocqueville's Political Economy*. Princeton: Princeton University Press.
20. Swedberg, R. and N. J. Smelser (2005). *The Handbook of Economic Sociology*. New York: Russell Sage Foundation.
21. Šumpeter, J. (2012). *Teorija privrednog ciklusa: istraživanje profita, kapitala, kamate i poslovnog ciklusa*. Beograd: Službeni glasnik.
22. Šumpeter, J. A. (1975). *Povijest ekonomske analize*. Zagreb: Informator.
23. Tocqueville, A. de (1997). *Memoir on Pauperism*. London: Civitas.
24. Tocqueville, A. de (2008) *The Ancien Régime and the French Revolution*. London: Penguin Books.
25. Trigilia, C. (2002). *Economic Sociology - State, Market, and Society in Modern Capitalism*. Blackwell Publishers.
26. Wicksteed, P. H. (1914). The Scope and Method of Political Economy. *Economic Journal* 24: 1-23.
27. Zafirovski, M. (2013). Sociological Dimensions in Classical/Neoclassical Economics: Conceptions of Social Economics and Economic Sociology. *Social Science Information* 0 (0): 1-43.

ROOTS OF ECONOMIC SOCIOLOGY: CONTRIBUTIONS OF CLASSICAL AND NEOCLASSICAL POLITICAL ECONOMY

Summary: The paper represents an attempt to reconstruct the first phase of the historical development of economic sociology. It analyzes the period from 1800 to 1890, the so called preclassical period of economic sociology. The paper traces the ideas of investigation of economic phenomena from the time when political economy was first established as a science to the emergence of neoclassical political economy because this is when the potential arose for the development of a broader social science which would study the economic sphere. Special attention was paid to the social and intellectual context, which greatly affected the formation of the discipline. It is rather important to point to the beginnings of economic sociology in order to understand its subsequent development in the classical (sociological) period.

Key words: economic sociology, classical political economy, neoclassical political economy, historical development, the German Historical School

ЈОВАНА ШКОРИЋ
Факултет политичких наука
Београд

УДК 316.323:316.344.7
Оригиналан научни рад
Примљен: 04.01.2016
Одобен: 29.01.2016
Страна: 395-405

СОЦИЈАЛНА ИСКЉУЧЕНОСТ И НЕЈЕДНАКОСТ У КОНТЕКСТУ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Сажетак: Социјална искљученост и глобализација су савремени феномени који се налазе у средишту многих дебата и представљају атрактивне проблеме како за креаторе (социјалних) политика тако и за научнике у области друштвених наука. У овом раду акценат је на односу између глобализације и социјалне искључености, тачније приказате се да ли и на који начин глобализација делује на ширење (или редукацију) ове појаве. Поред концептуализовања ових феномена, рад тежи да прикаже и контроверзност ових појава, пре свега анализирајући досадашња теоријска наслеђа. Након тога, истиче се и значај транснационалних друштвених мрежа и добровољних организација, као и релеватност отвореног метода координације као једног од главних средстава за координацију политика на националном нивоу. На крају, указује се на могућност развијања нових парадигми које ће (можда) бити у стању да обликују социјалну политику обезбеђујући много јачу међународну и глобалну сарадњу која ће проблему социјалне искључености приступити проактивније, конструктивније, а пре свега холистички.

Кључне речи: глобализација, социјална искљученост, социјална укљученост, неједнакост

Глобализација је тренутно веома популарно, али често и спорно питање, пре свега због веома лабаве и непотпуне концептуализације. Упркос томе што представља једно од централних питања савременог друштва, овај концепт нема јасну, општеприхваћену и прецизну дефиницију. То је термин који је почео да се примењује у академској социологији и социјалној теорији, а данас представља део лексикона низа наука, дисциплина и/или политика (Diamond, 2010). Дакле, глобализација је као идеја примењивана у различитим контекстима, од економског, политичког, друштвеног па све до културног, војног итд., а многи аутори је сматрају најзначајнијим фактором који је обликовао модерна времена и драстично променио контуре политичких дебата (Gidens, 1990; Ritzer, 2010). Углавном су расправе о глобализацији усредсређене на то да размотре њене ефекте на привредни раст, запосленост и расподелу дохотка,

али и друге на друге појаве као што су могућност за смањивање сиромаштва, борба за људска и радна права, заштита животне средине итд. (Lee and Vivarelli, 2006).

Дебате о пореклу и утицају глобализације на социјалну искљученост и неједнакост су контроверзне и садрже широк дијапазон различитих, па и супротстављених мишљења. У овом раду нагласак је на односу између глобализације и социјалног искључивања, тачније на томе у којој мери је глобализација инструмент за превазилажење искључености и неједнакости, или са друге стране колико је она отежавајућа околност у овом контексту.

Глобализација као креатор неједнакости или „друштва за све“?

Глобализација може да се посматра као детериторијализација или као раст „супратериторијалних“ односа моћи између људи и у том смислу односи се на далекосежне промене у природи друштвеног простора (Scholte, 2002). Такође може да се дефинише и као „интензивирање друштвених односа широм света који повезују удаљене локалитете на такав начин да се локална дешавања обликују догађајима који су се десили много миља далеко и обрнуто (Giddens, 1990: 64)”. Понекад, иако превише широко, термин се користи да обухвати повећање у сектору трговине и либерализацију политика (Lee and Vivarelli, 2006). Могло би се рећи да је то у ствари феномен огромних размера која може да обухвати процесе попут културних фузија на глобалним финансијским тржиштима, преко стварања међународних криминалних група, па све до процеса који обликују наше свакодневне активности (Beall, 2002).

Фридман (Friedman, 2000) тврди да глобализација може да се посматра кроз три велика модела – кроз *глобализацију земаља, предузећа и појединца*. Иако и даље не постоје докази о прецизној природи узрочних сила које стоје иза глобализације постоји консензус да се овај процес не може посматрати само кроз исходе међународних трговински трансакција. Стога, ова појава не може да буде истражена искључиво кроз фокус на економским факторима, него ју је потребно посматрати и кроз призму културних, политичких и друштвених импликација. У том оквиру, глобализација може да се анализира као релативно дугорочан процес који се у последњих неколико деценија интензивније развијао. Њега сачињавају три различита покретача који се испољавају у различитим аренама друштвене делатности, а то су детериторијализација, глобална повезаност и друштвени напредак (Sholte, 1996).

Глобализација доноси нове облике интеракције, али и интеграције између производних снага, влада (тј. државних управа), институција и људи. Такође, она подразумева дубоке промене у просторним и временским контурама индивидуалног и колективног постојања које модификују битне одлике друштвеног ангажмана и социјалне активности на најразличитије начине (Eriksen, 2001). Са тог становишта људи су „приморани” да воде бригу о свету и да раде у корист развијања услова за стварање „друштва за све”.

Канбур (Kanbur, 2001) тврди да је расправа о ефекту глобализације на (не)једнакост често подељена између различитих табора који не улажу нимало труда у то да разумеју једни друге. Постоје различите контроверзе о томе да ли је глобализација повећала неједнакост, да ли је смањила или повећала сиромаштво и из којих разлога. С једне стране, велики број аналитичара и активиста наглашава могуће негативне утицаје глобализације. На пример, Манк (Munck, 2005) истиче како глобализације продубљује неједнакост и шири социјалну искљученост, слично ауторима (Reddy and Pogge, 2002) који сматрају да је неједнакост у већини земаља у порасту. Стиглиц (Stiglitz, 2002) такође истиче да глобализација данас не ради у корист сиромашних, док је Кастелс (Castells, 1998) тврдио да је она селективна, у смислу да укључује и искључује одређене сегменте привреде и друштва.

С друге стране, многи економисти су указали на позитивне стране глобализације у смислу да су много успешније оне економије које су интегрисане у светско тржиште (Наан, 2007). Заговорници глобализације тврде да је брза експанзија глобалне економије у комбинацији са растом информационе технологије и комуникација омогућила бржи контакт преко националних граница и између културних група. За неке, последице се пре свега огледају у културној хетерогености и успону нових облика космополитизма (Diamond, 2010). Сакс (Sachs, 2005) тврди да би било погрешно кривити глобализацију за проблеме попут сиромаштва и социјалне искључености, док са друге стране Винтер (Winter, 2000) тврди је апсурдно помислити да глобализација никада не „гура“ у сиромаштво.

Данас је прихваћено да је период након 1950. године донео висок степен економског раста и смањење сиромаштва и зато се често говори да је од тада у погледу економског раста током последњих 50 година учињено више него у претходних хиљаду година (Diamond, 2010). Напредак у многим показатељима људског развоја такође је веома значајан, међутим проблем јесте то што он није био равномерно распоређен. Дугорочне студије показују да су се приходи најбогатијих и најсиромашнијих земаља стално разилазили, стога је са једне стране видљив напредак у смањењу сиромаштва и социјалне искључености, док је са друге стране видљива стагнација или регресија (Наан, 2007). Није спорно (изгледа) само да је глобална економска повезаност у стању да пружи бољу прилику за просперитет и профит. Преплићући националне економије и глобалне финансијске институције глобализација осигурава појачану сарадњу, координацију и хармонију економских политика и интереса, међутим изазови дискурса глобализације су подједнако озбиљни.

Као хиперглобализација и монополско пословање глобализација је поларизована и сегментирана у богатим земљама, док расте број сиромашних и маргинализованих делова друштва. Није ретко да се она изједначава са неправдом која ослањује моћне да искористе слабе и богате да искористе сиромашне. Глобализација на тај начин ствара нове обрасце неједнакости и у том смислу она представља повезаност више него међузависност (међузависност често указује на једнакост, а у случају савремене глобализације та једнакост не постоји) тврди Бремман (Bremman, 2004). Глобални односи су асиметрични – са

једне стране су доминантни (западне земље, мултинационалне корпорације) док су са друге стране подређени (земље у развоју, жене итд.).

Однос између глобалних економских процеса и повећања друштвене неједнакости, а самим тим и социјалне искључености, јесте питање које је било од круцијалног значаја на Светском самиту Уједињених нација за социјални развој, одржаном у Копенхагену у марту 1995. године. Учесници су покушали да објасне процесе који су довели до тога да једне земље буду инкорпориране у глобалну економију, док су друге биле ван. Међутим, као међународни форум посвећен постизању глобалног консензуса, друштвени самит није значајно доводио у питање политике које промовишу међународне финансијске и економске архитектуре.

Извештај о Светском развоју 2006. године (World Development Report, 2006) даје преглед глобалних неједнакости у здравству и образовању. Помоћу ових извештаја установљено је да је јаз између развијених земаља и оних у развоју знатно већи него нпр. 1950. године. Често се сматра да су неки од узрока ових (погоршаних) трендова када је здравство у питању ширење ХИВ-а у већини афричких земаља, али и сукоби и природне катастрофе, као и раст неједнаких прихода. Од 1960. Године глобална дистрибуција образовања је такође постала неједнака, са једне стране су сиромашни који немају изгледа за школовање, а са друге стране су богати који су могли да улажу у своје образовање. С обзиром на ова истраживања евидентно је да многе земље показују јасне трендове повећања неједнакости.

Социјална искљученост и утицај глобализације

Не постоји једноставан одговор на питање о утицају глобализације на неједнакост и социјалну искљученост, а бројни аутори (нпр. Beall, 2002; Carr and Chen, 2004; Naan, 2007) су се бавили овим проблемом из најразличитијих теоријских перспектива. Често се поставља питање у којој је мери социјална искљученост проблем развијених земаља? Да ли је глобализација смањила социјалну искљученост? Подразумевају ли сиромаштво и неједнакост аутоматски и социјалну искљученост, ако не у којој мери се ти концепти разликују? На који начин се треба борити против социјалне искључености и како унапредити политичке одлуке и предузети мере социјалног укључивања?

Термин социјална искљученост, конципиран у Европи од стране француског канцелара Рене Леноара 1974. године, данас представља искљученост грађана од стране државе из друштвених дешавања и уколико се посматра још уже представља удаљавање од сигурног запослења (види и Шкорић, 2015а). Дефиниција социјалне искључености коју је Европска Унија прихватила као релевантну гласи:

Социјална искљученост је процес у коме су одређени појединци или групе гурнути на маргине друштва и спречени да у њему у потпуности учествују због свог сиромаштва, недостатка основних компетенција или као резултат дискриминације.

Ово их удаљава од посла, прихода и образовних могућности, као и од друштвених

мрежа и активности у оквиру заједнице. Они имају мало приступа властима и органима одлучивања и на тај начин се често осећају немоћним и неспособним да преузму контролу над одлукама које утичу на њихов свакодневни живот (European Commission, 2010: 2).

Концепт је потом проширен на земље у развоју и односи се на процесе којима су одређене групе искључене из друштвених, економских, културних и политичких дешавања (Sen, 2000). Процес проширења нужно је довео до фундаменталног промишљања у вези са овим појмом, првенствено због тога што контекст земаља у развоју не одговара контексту европских земаља. Асланд и Флотен (Assland and Flotten, 2000) такође тврде да концепт социјалне искључености није лишен недоследности. Они постављају питање да ли је он уопште применљив на остале државе, а не само на Француску и тврде да је често нејасно дефинисан и да се користи да опише мноштво ситуација и процеса.

Често се дешава да су појединци, а чак и читаве заједнице систематски изопштене од суштинских права, могућности и ресурса који су кључни за друштвену интеграцију и стога социјална инклузија представља кључно питање у глобализованом свету. Искључивање је у ствари повезано са ограничењима у употреби различитих врста ресурса (економских, културних, социјалних или структурних) који потом изазивају лишавање различитих облика капитала (финансијски, социјални, културни итд.) (види Шкорић, 2015b). Асланд и Флотен (Aasland and Flotten, 2000) наводе да концепт социјалне искључености добија на значају, али пре свега у европској политици, јер је заменио концепт сиромаштва, узимајући у своје окриље више димензија живота људи него сиромаштво. Важан разлог за то јесте чињеница да је сиромаштво тешко дефинисати и такође је спорно да ли овај концепт може у потпуности да ослика друштвене недостатке у данашњем друштву (види и Шкорић, 2015a). Потребно је нагласити да сиромаштво није синоним за социјалну искљученост јер људи могу да пате од депривације, али уколико су у могућности да живе у једнаким условима као остатак друштва нема разлога да се осећају искљученим. Френсис (Francis, 2000) лоцира снагу социјалне искључености у њеном покушају да „ухвати” распрострањени карактер свих облика искључивања, посебно обраћајући пажњу на институционалне и културне аспекте депривација.

Могу се идентификовати три различита приступа социјалној искључености у контексту глобализације (McGrew, 2000). Први, неолибералистички приступ, посматра социјалну искљученост као несрећну или неизбежну околност светске економске расподеле, међутим он је у великој мери оспорен и дискредитован. Други приступ представља радикалнији став и тврди да социјална искљученост покушава да одврати пажњу од неједнакости које су произведене од стране економског система. Кључни текстови за ове школе мишљења су они који у ствари не користи термин социјална искључености, али настоје да објасне сиромаштво као услов релативне депривације. Трећа перспектива која се доводи у везу са глобализацијом могла би да се означи као трансформационалистичка. Кључна димензија ове перспективе би био проб-

лем повезан са друштвеним односима, тачније овде је акценат на анализи међународних процеса и институционалних односа у вези са брзим социјалним и економским променама.

Најмање три сфере глобализације су биле важне у смислу да су имале потенцијалне импликације за сиромаштво, неједнакост и социјалну искљученост, а то су економска, политичка и социокултурна (Наап, 2007). У економској сфери, постоји неколико процеса који су су били одлучујући, као нпр. повећање финансијских токова преко граница што је довело до међународних токова тачније до мобилности капитала, затим директне стране инвестиције, интеграција тржишта, пословне стратегије и конкуренција. Наредни, а можда и најочљивији елемент економске глобализације се односи на трговинске токове, укључујући ту и услуге. Исход свега наведеног јесте финансијска либерализација која је често повезана са прогресом и државним благостањем, међутим то није случај са малим и сиромашним државама. У политичкој сфери, глобализација је повезана са политичким уједињењем света и овде је фокус на институцијама глобалног управљања, а искључивање подразумева недостатак приступа изворима моћи и немогућност доношења одлука које се тичу друштва. Коначно, у социокултурној сфери свет је постао такође међусобно исповезан и култура, начин живота и потрошња само су неки од елемената који су постали глобализовани, а веома важну улогу у томе имају комуникациона технологија и медији. Сходно томе, перцепција и свест о догађајима на другим крајевима света су порасле, а неки аутори (нпр. Munck, 2005) сматрају да је крајњи исход ових догађаја пораст социјалног отуђења. Искљученост је у овом контексту често еквивалентна омаловажавању, губитку угледа и достојанства. Све ове различите димензије искључености често се преклапају и у том случају јавља се тзв. акумулирана искљученост.

Када је социјална искљученост у питању потребно је нагласити да је национална социјална политика веома важна у глобализованом свету отворене економије, пре свега због њене улоге у обликовању благостања нација, а посебно у маргинализованим земљама где је социјална политика (остала) неразвијена (Наап, 2007). Као што је наведено, феномен глобализације представља повећање повезаности економских, политичких и друштвено-културних процеса између држава, дакле повезаност на интернационалном нивоу, а ова међусобна повезаност имала је утицај на добит у економском благостању, али је такође резултирала и брзим растом неједнакости између, али и унутар земаља. Не постоји консензус око тога да ли је глобализација донела више добрих или лоших ефеката када је социјално искључивање односно укључивање у питању, али оно што није спорно јесте да повећање неједнакости представља нов изазов јавних, а самим тим и социјалних политика. Са процесом глобализације тежи се тренду од искључености ка укључености и он би требало да буде друштвени идеал који заслужује универзалну промоцију.

Веза између глобалних система и социјалне искључености зависи и од тога ко сте, где живите и како зарађујете за живот. Сходно томе, свако озбиљно истраживање социјалне искључености требало би да усмери пажњу на искљученост „од кога” и „како”, као и на искљученост „из чега” и „зашто”. Да-

кле, прво морају да се одреде процеси, институције и групе које изазивају искљученост (других) људи (Шкорић, 2015а). Такође, искљученост временом варира заједно са променама у националним и међународним политикама које се (често) односе на трговину и инвестиције и у том смислу, глобализација је довела до појаве победника и губитника.

Потребно је да социјална искљученост одговори на три питања: искључивање из чега, како и од кога (Carr and Chen, 2004).

Из чега?	Како?	Од кога?
Земљиште Стамбени простор Кредитна средства и штедња Сигуран посао и продуктиван приход Права и бенефити радника	Путем тржишних трансакција или закона Друштвених норми ”Правила игре”	Доминантни играчи Држава Приватни сектор Друштво Заједница Доминантне институције

Табела 1: представља пример социјалне искључености који је применљив у контексту глобализације и приказује горепоменута питања (Carr and Chen, 2004).

Често се у контексту глобализације искључивање са тржишта рада посматра као најважнији фактор депривације и маргинализације. Међутим, поред фокусираности на тржиште рада потребно је обратити пажњу и на искључивање из других сфера, али и на појаве као што су дискриминација, немогућности приступа јавним службама, неучествовање на изборима итд. Плаћени рад и пуна запосленост јесу од централног значаја за остваривање социјалне инклузије, али то нису довољни услови за стварање инклузивног друштва (McGrew, 2000). Превазилажење социјалне искључености захтева више од осврта на економску искљученост, а партиципација у културним, политичким и другим догађајима представљају такође важан фактор. Инклузивна друштва изграђена су кроз појединачне акције у тандему са институцијама које подстичу инклузију. Социјални капитал често није препознат као важан инструмент за постизање инклузије, односно занемарује се чињеница да је он смештен у друштвеним мрежама у којима владају махом реципрочни односи (Francis, 1997, Шкорић, 2006).

Нови изазови (социјалних) политика и глобалне промене

Глобалне промене, глобални развој и глобално укључивање захтевају пре свега културне, политичке и социјалне услове који подржавају превазилажење културних и структурних баријера. Концепт људског развоја потребно је сагледати из глобалне перспективе јер се односи на глобални развој или нације и утемељен је на четири главна стуба, а то су капитал, одрживост, производња и оснаживање (Striano, 2012). Сваком људском бићу би све ово требало да буде доступно без обзира на то у ком делу света се налази (Streeten, 1994). То у ствари значи да би свако људско биће требало да има право да буде збринута и образовано, да зарађује за живот, али и да учествује у процесима политичког,

културног или економског карактера. Потребно је напоменути да је људски развој интринзично повезан са људским правима и људском слободом, јер се може постићи само ако се обезбеде иста права свим људима који су признати као појединци и нису ограничени по питању својих избора (Izveštaj o humanom razvoju, 2013). Дакле, људски развој се мора посматрати као морални, политички и друштвени проблем који је потребно размотрити у глобалним оквири-ма (Striano, 2012).

Глобално друштво има сопствене симболе, обрасце, хијерархијске критеријуме и друге карактеристике које продиру у све групе које га чине, а тај глобализовани свет има порекло у међународним организацијама и регулаторним системима који су успостављени након Другог светског рата. Ту се пре свега мисли на Уједињене нације, Општи споразум о царинама и трговини (данас је то Светска трговинска организација), Међународни монетарни фонд и Светску банку. Поред тога, након 1989. године постаје могуће да се замисли свет без граница у којем би нестале главне блоковске поделе између Истока и Запада.

Многи аутори сматрају да је феномен социјалне искључености укорењен у срцу данашњег друштва. Међународне институције и организације попут поменутих Уједињених нација и Светске банке, али и организација у оквиру УН попут ILO (Међународна организација рада - International Labour Organization), UNDP (Развојни програм Уједињених Нација - United Nations Development Programme), UNICEF (Међународни фонд за децу и омладину - United Nations International Children's Emergency Fund) и остале транснационалне мреже друштвених и добровољних организација (посредно или непосредно) теже да утичу на редукцију социјалне искључености, али и на смањење неједнакости. Све ове организације препознају социјалну искљученост као важан аспект глобализације и упућују на ефективност координисаних и кохерентних развојних политика утемељених на активном учешћу локалних и националних тела и људи (European Commission, 2008, 2010).

Као једно од главних средстава за координацију политика на националном нивоу потребно је поменути *отворен метод координације* (ОМК). Он представља начин на који се политике ЕУ договарају о циљевима и задацима у областима социјалне укључености, социјалне заштите, запошљавања, културе, образовања и сл. ОМК је дефинисан Лисабонском стратегијом (донетом 2000. године) и осмишљен је као узајамни процес планирања, праћења, поређења и прилагођавања националних политика заједничким циљевима у ЕУ. ОМК је флексибилан и децентрализован метод који се огледа у следећим карактеристикама: утврђивање смерница за ЕУ, дефинисање заједничких циљева, избор заједничких (квантитативних и квалитативних) индикатора за праћење реализација циљева, припрема националних стратешких извештаја у којима државе чланице дефинишу социјалне политике којима настоје да остваре заједнички договорене циљеве, паревођење европских смерница у националне и регионалне политике, заједничка евалуација стратегија коју спровode Европска комисија и државе чланице итд. (Перишић, 2012).

Стварање пуне запослености, елиминација сиромаштва и смањење јаза између богатијих и сиромашнијих држава остају значајни проблеми са којима ће се суочити (и) наредне генерације (Ferrera, 2006). Изазов да се спречи трајно искључивање налази се у сржи свих политика, а борба за људска права и социјалну правду представља императив. Постоје могућности да се развију нове парадигме које ће бити у стању да обликују глобалну јавну политику обезбеђујући много јачу међународну и глобалну сарадњу (Diamond, 2010). Нема сумње да социјална неједнакост и сиромаштво представљају озбиљне проблеме који захтевају алармантно реаговање, посебно ако су испраћени високим степеном социјалне искључености.

С обзиром на сложеност и мултидимензијалност глобализације, јасно је да се једноставни закључци о овој појави не могу извести. Штавише, спољни фактори снажно утичу на резултате у погледу привредног раста и благостања, као и на фискалне могућности, политичко ангажовање и уопште на целокупну социјалну политику (Streeten, 1994). Из свега наведеног може да се види да глобализација сама по себи не може да објасни трендове у неједнакостима и упркос снажним корелацијама једнозначни закључци о повећању социјалне искључености и сиромаштва не могу да се изразе на адекватан и непротивречан начин (Naan, 2007). Дебате о предностима или недостацима глобализације (и) у контексту социјалне искључености ће се наставити, а оно што није спорно јесте да ова два феномена дефинитивно обезбеђују идеје за даља научна промишљања и материјал за будућа емпиријска истраживања.

Литература:

1. Aasland, A. and T. Flotten (2001). Ethnicity and Social Exclusion in Estonia and Latvia. *Europe-Asia Studies* 53 (7): 1023-1049.
2. Beall, J. (2002). Globalization and Social Exclusion in Cities: Framing the Debate With Lessons From Africa and Asia. *Environment and Urbanization* 14 (1): 41-51.
3. Breman, J. (2004). Social Exclusion in The Context of Globalization. *Working Paper* 18 (2): 1-29.
4. Carr, M and M. Chen (2004). *Globalization, Social Exclusion and Work: With Special Reference to Informal Employment and Gender*. Geneva: International Labour Office.
5. Castells, M. (1998). *The End of the Millennium*, Oxford, Blackwell.
6. Diamond, P. (2010). How Globalisation is Changing Patterns of Marginalisation and Inclusion in the UK. *JRF programme paper: Globalisation* 23 (3): 3-20.
7. European Commission (2008). *Social Protection and Social Inclusion in Europe – Key Facts and Figures 2008*. Brussels, EC.
8. European Commission (2010). *Evaluation of the European Year 2010 for Combating Poverty and Social Exclusion*, Brussels, EC.
9. Eriksen, T. H. (2001). *Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age*, London, Pluto Press.
10. Francis, P. (1997). Social Capital, Civil Society and Social Exclusion. In: U. Kothari and M. Minogue (eds), *Development Theory and Practice: Critical Perspectives*. Hampshire: Palgrave, pp. 56-87.

11. Ferrera, M. (2006) Friends, Not Foes: European Integration and European Welfare States, in Giddens, A. *et al.* (eds), *Global Europe, Social Europe*. Cambridge: Polity Press, pp. 17-37.
12. Friedman T. (2000). *The Lexus and the Olive Tree*, New York, Anchor Books.
13. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*, Stanford, Stanford University Press.
14. Haan, D. A. (2007). *Reclaiming Social Policy Globalization: Social Exclusion and New Poverty Reduction Strategies*, New York, Palgrave Macmillan.
15. Izveštaj o humanom razvoju (2013). *Milenijumski razvojni ciljevi*. Dostupno na; <http://www.undp.ba/index>. Pristupljeno: 15.12.2015.
16. Kanbur, R. (2007). Globalization, Growth and Distribution: Framing the Questions. *Dostupno na*: <http://www.arts.cornell.edu/poverty/kanbur/growthcommissionpaper.pdf>. Pristupljeno: 12.12.2015.
17. Lee, E. and M. Vivarelli (2006). The Social Impact of Globalization in the Developing Countries. *IZA Discussion Paper* 19 (25): 1-26.
18. Munck, R. (2005). *Globalization and Social Exclusion: A Transformationalist Perspective*, Dublin, Kumarian Press.
19. McGrew, A. (2000). Sustainable Globalization? The Global Politics of Development and Exclusion in the New World Order. In T. Allen and A. Thomas (eds), *Poverty and Development into the 21st Century*. Oxford: Oxford University Press, pp. 349-362.
20. Perišić, N. (2012). Karakteristike i dometi primene otvorenog metoda koordinacije u evropskom i nacionalnom kontekstu. U: I. Vujačić (ur), *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*. Beograd: Fakultet političkih nauka, str. 215-231.
21. Reddy, S. G. and T. W. Pogge (2002). How Not to Count the Poor. *Dostupno na*: <http://www.columbia.edu/~sr793/count.pdf>. Pristupljeno: 10.12.2015.
22. Ritzer, G. (2010). *Globalization: A Basic Text*, Maiden, Wiley-Blackwell.
23. Sachs, D. J. (2005). Can Extreme Poverty Be Eliminated? *Scientific American Paper* 33 (3): 56-66.
24. Sen, A. (2000). *Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny*, Manila, Development Bank.
25. Streeten, P. (1994). Human Development: Means and Ends. *American Economic Review* 84 (2): 232-237.
26. Striano, M. (2012). Developing Educational Practices in the Globalized World. *Globalization and Responsibility*. In Giddens, A. (ed), *The Consequences of Modernity*, Stanford: Stanford University Press, pp. 47-70.
27. Scholte, A. J. (2002). What Is Globalization? The Definitional Issue – Again. *CSGR Working Paper* 109 (2): 1-34.
28. Stiglitz, E. J. (2002). *Globalization and its Discontents*, New York, Norton.
29. Škorić, J. (2015a). Socijalna isključenost kao socijalni problem. U: Kuburić Z., P. Milenković i A. Zotova (ur.), *Socijalni problemi krivice*. Novi Sad: CEIR i Filozofski fakultet, pp. 171-190.
30. Škorić, J. (2015b). Burdijeova analiza polja i kapitala iz perspektive sociologije svakodnevnog života. *Kultura polisa* 12 (27): 333-352.
31. Škorić, M. (2006). Mikrosociologija socijalnog kapitala i mogućnosti mikro-makro translacije. U: M. Tripković (ur.), *Socijalni kapital i društvena integracija*. Novi Sad: Filozofski fakultet i Odsjek za sociologiju, str. 35-72.
32. Winters, A. L. (2000). Trade, Trade Policy and Poverty: What Are the Links. *CEPR Discussion Paper* 23 (3): 23-82.
33. World Development Report (2006). *Equity and Development*, Washington, Oxford Press.

SOCIAL EXCLUSION AND INEQUALITY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Summary: Social exclusion and globalization are modern phenomena that are at the center of many debates and issues that are attractive to the creators of (social) policy and to the social science scholars. In this paper, the emphasis is on the relationship between globalization and social exclusion, specifically it will be shown whether and how globalization influences the expand (or reduction) of social exclusion. In addition to conceptualizing these phenomena, the paper also aims to present their controversy, primarily by analyzing the current theoretical heritage up to now. Thereafter, the importance of transnational social networks and voluntary organizations will be emphasized, as well as the relevance of the open method of coordination as one of the main tools for policy coordination at the national level. In the end, this paper points to the possibility of developing new paradigms that might be able to shape social policy providing a much stronger international and global cooperation to the problem of social exclusion to access more proactive, constructive, and above all holistic.

Key words: globalization, social exclusion, social inclusion, inequality

ЗОРАН НИКОЛИЋ *
МАРИЈАНА ЦАРИЋ **
Факултет за економију и
инжењерски менаџмент
Нови Сад

УДК16:165.6/.8
Монографска студија
Примљен: 01.02.2016
Одобрен: 22.02.2016
Страна: 407-420

ПРЕЛАМАЊЕ ПАРАДИГМИ – КУНОВА, ПОПЕРОВА, ХУСЕРЛОВА И ГАДАМЕРОВА ПЕРСПЕКТИВА

Сажетак: Рад се бави разматрањем основних својстава Кунове, Поперове, Хусерлове и Гадамерове парадигме у науци и научној методологији. Аутори су настојали не само да прикажу централне референце поменутих парадигми, него и да анализирају услове као и методолошке и епистемолошке тачке њихових преламања, опозита и приближавања. Свака од ових теоријских, сазнајних и методолошких перспектива трага за поузданим начинима откривања истине, као и одговором на питање: шта се заправо може спознати, односно, докле сежу границе људских сазнања? Различитост приступа и полазишта у настојању формулисања научне истине не говори о слабости науке. Правилна употреба низа парадигми може допринети развоју сазнајних способности науке. Из тог разлога је сврсисходно пронаћи њихова комплементарна гледишта.

Кључне речи: парадигма, нормална наука, научна револуција, истинске науке, псеудонауке, феноменологија, свет живота, херменеутика

Увод

Наука је рационални облик друштвене свести, чији је главни циљ да истражује и утврђује објективну истину о свету у целини или неком његовом делу, као и разним појавама у њему и њиховим законитостима. Знаменити социолог и политиколог др Радослав Ратковић одређује науку као „систематизовано појмовно сазнање добијено одређеним методама које се може верификовати” (Ратковић, 1979: 7). Наука подразумева и делатност генерисања новог знања које доприноси материјалном и духовном развоју човечанства (Царић, Царић, 2011). Савремена научна активност се одвија у преко 2000 научних дисциплина. У најразвијенијим земљама долази до сталног „смањења времена од научне, техничке и технолошке иновације до њене примене” (Николић,

* fonthil63@gmail.com

** caricom@sbb.rs

2002: 349). Док се у периоду од прве половине деветнаестог до прве декаде двадесетог века тај распон кретао око двадесет пет година, у задње време он је смањен на четири до пет година, а у информатичкој технологији новине у маху сустижу примене.¹ Човек и савремена наука се труде да претворе у јаву и она древна настојања чије су идеје садржане у митовима о Икару и Дедалу, Гилгамешу, Прометеју. Човека је потреба, интерес и радозналост водила до све квалитетнијег живота на планети. Он се одувек трудио да докучи и оно наизглед недокучиво, да схвати и објасни тешко појмљиво људском разуму. Одвајкада је његова намера садржана у лишавању тескоба и патњи, заустављању старења све до досезања бесмртности. „Висока, софистицирана технологија, биотехнологија и нанотехнологија отварају нове, изгледније хоризонте и овим тежњама” (Николић, 2014: 322).

Различите визије, оријентације и парадигме представљају својеврсно богатство у науци и методологији. Али, као такве оне могу узроковати извесне проблеме који се читавају кроз несигурности и варљивости спознаје искуственог у смислу правилног опажања, анализе, закључивања и интеретирања резултата. У сваком случају, читав низ фактора омета опажање чињеничног, а ти фактори последично утичу на истинитост научних информација. Навике проистекле из друштвеног окружења, а посебно стереотипи, умеју да умање способност критичког мишљења. Предмет, циљеви сазнања, методи и парадигме се налазе у најтешњим међузависним односима. Од садржине предмета и постављеног циља истраживања зависиће и избор метода. Распољивост и објективна сазнајна могућност методологије, метода и техника, условљавају аспект посматрања и изучавања предмета као и могући циљ истраживања. (Николић, 2011а: 83). Проучавање било ког предмета подразумева одабир одређене парадигме и теоријско-методолошког приступа као погодних за конкретно истраживање.²

Томас Кун – научна револуција и нормална наука

У студији *Структура научних револуција*, Томас Кун је шездесетих година прошлог века најавио многа неслагања и контроверзе не само у погледу сопственог поимања оног суштинског у историји развоја науке, већ и у вези са основним принципима од којих би требало поћи у циљу разумевања науке и

¹ О овој тематици промишљало се и писало још од зачетака филозофске мисли. Како некада, тако и данас. Подсећам на неке од радова: Ранковић, М. (1995) Социологија и футурологија, Београд: Институт за социолошка истраживања; Naisbitt, J. (1995) *Global Paradox*. London: Bredley; Печујулић, М. (1969) Будућност која је почела. Београд: ФППН; Рихта, Р. (1972) Цивилизација на раскршћу. Београд: Комунист; Милић, В. (1979) Улога и значај научно-техничке револуције у промени културе. Београд: Рад; Bell, D. (1973) *The coming of postindustrial society*, New York: Basic Books; Turen, A. (1977) *Postindustrijsko društvo*. Zagreb: Naprijed; Ogburn, W (1923) *Social Change*. London: B. W. Huebsch; Sykes, A. J. M. A Study in Changing the Attitudes and Stereotypes of Industrial Workers. *Human Relations*, No 2/1964;

² Науке су утемељене на теоријским, метафизичким или онтолошким полазиштима. Њих означавамо као парадигме, научно-истраживачке традиције, истраживачки програми, теоријске визије и слично.

примене методологије. Иако се не може рећи да од њега потичу термини парадигма и научна револуција, неоспоран је Кунов утицај у погледу употребе ових појмова. За разлику од њих, израз *нормална наука* је сковао управо Томас Кун. Кунова преданост изучавању историје науке, резултирала је овим, увелико, обавезним штивом при разматрању теме науке, независно да ли јој се приступа са филозофског, природно-научног, историјског, социолошког или методолошког становишта. Својом, у основи посве једноставном теоријом, Кун покушава да објасни како се не може говорити о континуитету научног развоја и акумулацији научних сазнања. Напротив, историја науке познаје дисконтинуитет, али јој Кун ипак покушава обезбедити јасну закономерност. У том смислу он употребљава термине: *парадигма*, *нормална наука* и *научна револуција*.

По Куну, *парадигма* се не може свести искључиво на: а) фундаменталну теорију и б) опште метафизичко гледиште. Она је истовремено и: а) основна теорија која у себе смешта општеприхваћене научне ставове и целину научних постигнућа датог времена, б) метафизичка спекулација која нуди не само примере тј. моделе проблема, него и примере решења, ц) синтеза општеприхваћених ставова и уверења која добијају свој конкретни облик у одређеној научној заједници. Приметно је да Кун везује парадигму за конкретно време (период, епоху у развоју науке), као и за научну заједницу која се integriше баш на темељу те јединствене парадигме. У сваком времену постоје научни ставови који служе за „имплицитно дефинисање логичких проблема и метода једне истраживачке области за следеће генерације практичара” (Кун, 1974: 50). То је било могуће јер су ти ставови садржавали две битне карактеристике. „Њихово достигнуће било је у довољној мери без претходног узора да би привукло трајну групу следбеника из ривалских начина научне активности. Оно је, у исто време, било довољно отворено да би се оставиле разне врсте проблема за редефинисану групу практичара да их решава” (Кун, 1974: 50). Сва научна достигнућа која имају ове две карактеристике Кун назива парадигмама. Парадигма, потом, устројава нормална научна истраживања јер артикулише појаве које ће се налазити у центру истраживачке пажње, и теорије које у сазнајном смислу постулирају проучавање конкретног предмета.

Термином *нормална наука* Кун жели да именује онај период у историји научне спознаје у коме доминира дата парадигма без опозитива, макар и у форми критичког мишљења. То је преовлађујуће редовно стање науке, методологије и истраживања које је утемељено на тој парадигми, и које пружа дуготрајну основу за некритичку научну праксу. Ова пракса се махом испољава кроз три групе активности: а) прикупљање и сређивање значајних чињеница, б) демонстрирање комплементарности чињеница и теорије и ц) артикулацију теорије (Кун, 1974: 11). Веза између *парадигме* и *нормалне науке* је очигледна. Нормална наука постоји и развија се на матрици чињеница које саопштавају много тога о искуственом, корелацијама међу чињеницама али и теоријским закључцима на основу искуственог. Стање нормалне науке подразумева подударање тих чињеница и предвиђања која исходе из кључне парадигматске поставке. Кун, дакле, нормалном науком именује истраживања која су заснована

на прошлим, провереним и потврђеним научним постигнућима. Таква истраживања се темеље на владајућој парадигми. У нормалном научном истраживању се наилази на разне проблеме. Међутим, Кун сматра да постоје три нормална средишта за чињенично научно истраживање, „која се не разликују ни увек ни трајно” (Кун, 1974: 67). Прво такво средиште је она класа чињеница која по основу важеће парадигме, много открива о природи ствари (предмет, метод, теорија). Друга класа чињеница се односи на чињенице које могу бити упоређене са предвиђањима из парадигматске теорије. Трећа димензија се тиче прикупљања искуствених чињеница у нормалним научним истраживањима. Овај посао се углавном обавља експерименталном или методом посматрања. Емпиријско истраживање се предузима да би се артикулисала парадигматска теорија. Нормално истраживање, примећује Кун, подразумева истинске новине, открића у науци. То и јесте њена сврха. Ако то није циљ науке „зашто се онда ти проблеми уопште узимају у обзир” (Кун, 1974: 80)?

Изразом *научна револуција* Кун именује оне периоде у развоју науке када престаје да важи стара, а доминантна за тај период постаје нова парадигма. Практично, ради се о периоду у којем се граде повољни услови за *својеврстан заокрет, преображај у науци*. Истинска наука подразумева непрекидни развој, а он се читава у подизању тачности властитих закључака, проширивању опсега предмета проучавања и континуираном развоју научне методологије. Али, временом се ствари мењају. Владајућа парадигма запада у кризу, а са њом и наука. Ово стање, брже или спорије, рађа нову парадигму. „Прелазак на нову парадигму до којег долази представља научну револуцију, предмет за који смо се најзад припремили да му приђемо непосредно” (Кун, 1974: 143).

Кун наводи да се наука могла и кумулативно развијати. Међутим, усвајајући нову парадигму научници усвајају и нове приступе, инструменте, нова гледишта. „Што је још важније, научници током револуција виде нове и другачије ствари и онда када са уобичајеним инструментима гледају на места која су раније већ гледали” (Kuhn, 1962:111). Али, више их не виде на исти начин. Зато се тешко може говорити о кумулативном развоју науке, мисли он. Кун одступа од позитивистичког става о кумулацији научних информација као основе прогресивног и континуираног развоја науке (Kuhn, 1962:92). Мада је његова теорија несумњиво ближа позитивистичкој него релативистичкој перспективи, коју су му приписивали његови најоштрији критичари.

Наука пролази кроз правилне периодичне циклусе у којима преовлађује једна парадигма. Она одређује кључне позиције научног сазнања као и начин употребе методолошких инструмената, издваја чињенице које постају централни предмет изучавања, значајно утиче на формирање представа, ставова, вредности, ситуира основне циљеве сазнања. То је посебно погодно време за истински напредак у научној спознаји. Једна парадигма је главна /супериорна/, и она обезбеђује истински развој знања. Противници доминантног начина мишљења, уколико и постоје, су слабаши и без могућности да доведу у сумњу владајућу парадигму. Тако изгледа период нормалне науке. Временом, динамизам друштва, усавршавање метода, техника и поступака, нужно доводе до нових сазнања. Она нису у сагласности са до тада супериорном/врховном па-

радикалом. Наступа време кризе у науци, које представља претњу за науку. Сукоб парадигми се исказује као настојање једних да новим теоријама оснаже још увек доминантну парадигму, док други покушавају да је вредношћу својих теорија превладају. У питању је онај период у историји развоја науке који Кун назива *научном револуцијом*.

Научна револуција се завршава када парадигма са новим истинама заузме врховну позицију. Тада се мењају погледи на свет, у науци се користе нови инструменти, док се исте околности посматрају и виде другачије. У контексту нове парадигме, друге чињенице избијају у први план научних разматрања. Међутим, процес научне револуције, кризе науке, те сукоби парадигми и алтернатива могу дуго да трају. Криза научне мисли се продубљује, а њен положај на друштвеној лествици опада. Научници се морају одлучити између старог и новог. У ситуацијама када рационалност не може допринети ваљаној одлуци, на сцену ступа вештина убеђивања. Доминацијом нове парадигме завршава се период научне револуције и наступа време нормалне науке. Овај циклус траје дуже или краће. Након њега, временом ће се појавити нове сумње у постојећу парадигму. Парадигма и са њом наука, су тада поново пред кризом. Оно што ће уследити је нова научна револуција.

Карл Попер – истинске и псеудонауке

Карл Попер истиче да је наука предодређена да сумња, да преиспитује своје закључке, те да на тај начин подиже ниво истинитости сазнатог. Један од највећих критичара есенцијализма, на крају је конструисао баш такву теорију. Насупрот могућем тумачењу да онтолошки префикс учења Попера у последњој фази научне каријере представља својеврстан опроштај од позитивизма или критичког рационализма, пре би се могло констатовати да је по среди рационалистички преображај од мноштва непознатих, недоречених и недовољно јасних методолошких и епистемолошких координата, у правцу познатијих и јаснијих. Попер говори о реалном постојању три света, међу којима је неопходно направити јасну дистинкцију. Међутим, ова подела на три света је унеколико условна, јер се може десити да их има и више уколико нека њихова својства постану толико различита у односу на друге да се, стога, морају сврстати у посебну групу. Три света, који чине једну целину, распоређени су на следећи начин: а) први свет је физички свет или свет материје; б) други свет је структуриран од стања свести, односно, менталних стања као диспозиција понашања; ц) трећи свет је настао од објективних садржаја мишљења, својствених науци и уметности. У трећем свету настају истините али и неистините теорије, разне проблемске ситуације, критичко мишљење. То је сфера људског знања.

Попер се не слаже са неким позитивистичким ставовима. Један од њих се односи на кумулацију научног знања. Карл Попер, баш као и Томас Кун, истиче супротну идеју. Научне теорије нису резултат искључиво генерализације искуствених чињеница лишених спекулација као и хипотетичких промишљања. Пренебрегава се чињеница да он својом теоријом већ унапред оријентише и наш опажај – које чињенице ћемо посматрати и проучавати, а које не.

На почетку истраживања постоји проблемска ситуација која се исказује као несагласност на релацији: теоријско – искуствено. Рационални приступ проблему у спрези са колоквијалним методолошким поступцима, доводе до буђења стваралачке маште, чиме настају нове, поузданије хипотезе и теорије. Метод покушаја и погрешака се темељи на овој замисли. Да би се теорија верификовала као научна теорија, она мора бити способна да: а) открива нове значајне чињенице, б) поузданије објашњава везе и односе међу појавама, ц) открива узроке и услове сопствене негације.

Емпиријска наука је неопходна истинитом научном сазнању. Формулисање прихватљиве дефиниције идеје *теоријске науке* прате одређене потешкоће. „Неке од њих настају из чињенице да мора бити више теоријских система са логичком структуром веома сличној оној која, у ма које одређено време, представља прихваћени систем емпиријске науке” (Попер, 1973:72). Без обзира на могуће логичко представљање проблема хипотетичког броја светова (више светова), емпиријска наука треба да се бави само реалним, искуственим светом. Она се не бави могућим, већ стварним, реалним. Управо ово *искуство* се и јавља као карактеристична метода формулисања и разграничења једног од другог теоријског система. Попер је један од најзначајнијих представника методолошког индивидуализма. Настојао је да установи критеријуме разликовања истинске науке од псеудонауке. Тако се јавља и као оштри критичар релативизма. Он се креће стазама позитивизма, које је добрим делом и сам трасирао. У том смислу истиче принцип методолошког и сазнајног јединства природних и друштвених наука. Методи развијених природних наука се могу и требају применити на проучавање друштвене стварности (Попер, 2002: 478). Међутим, он ипак поставља и нека разграничења. Друштвене науке у својим истраживањима не смеју користити колективне ентитете у експланансу. Такву забрану не предвиђа за природне науке. Предмет проучавања друштвених наука је углавном теоријски конструисан. То су махом апстракти појмови, сматра Попер. Само друштво је скуп појединаца са њиховим вољама, мотивима, интересима, циљевима, размишљањима, активностима. Колективи немају те особине. Тако се дешава да се на подручју изучавања друштвене стварности побркају теоријске конструкције са конкретним стварима (Попер, 2009: 139). Идеја *духа* коју истиче историзам, за њега није прихватљива. Поред осталог, она указује и на постојање празнине коју би требала да испуни социологија нечим што је схватљиво. Он сматра да се тај недостатак може надоместити детаљном анализом *логике ситуације*. Истраживања се морају устројити на принципима методолошког индивидуализма „која се односе на социјалне институције кроз које се идеје шире и придобијају појединце, као и начина саздавања нових традиција, односно, њиховог функционисања и нестајања” (Попер, 2009: 151-152).³ Теорија која претендује на истински научни карактер мора се

³ Иначе, кроз свој однос према историји и историјским чињеницама које је сасвим дозвољено пренебрегавати и управљати их према нашим гледиштима, Попер одступа од кључних позитивистичких али и сопствених методолошких постулата. На једном месту у Беди историцизма он каже: "...Једини начин разрешења ове потешкоће је, верујем, увести свесно замишљено селективно гледиште у историју, то јест, писати онакву историју која нас интересује. Не значи то да можемо да искривљујемо чињенице, све док се оне не би сложиле са замишљеним говором

лишити психолошких склоности. Уместо тога Попер предлага *институционализам*, односно, институционалну анализу услова напретка (Попер, 2009: 156). Како је могуће зауставити друштвени напредак? Уколико забранимо или у целости контролишемо науку и научна истраживања, уколико јој одуземо слободу стваралаштва и право на социјалну валоризацију научних постигнућа израслих на најдубљим унутрашњим стваралачким потребама.

Попер се противи и позитивистичкој оријентацији ка индукцији у погледу проверљивости хипотеза, исказа и теорија у практичном животу, као темељу истинитости научног знања. На проверљивост исказа, хипотеза и теорија се објективно не можемо ослонити, јер не постоји начин да проверимо њихово важење ни у свакој очекиваној, а камоли у оним ситуацијама које се изненада десе. Важно је узети у обзир да се наука не састоји само од тачних и искуствено проверљивих чињеница, већ у себе сажима и представе, ставове и мисаоне претпоставке које се не могу проверити. Он се не слаже ни са једним постулатом истраживања. Овде није реч о путу од познатог ка непознатом. Не, постоји много тога што је на почетку нејасно, магловито, сувише апстрактно пројектовано. Поставља се питање да ли би постојеће научне информације издржале тест времена и методолошких новина. Попер не одбацује индукцију у потпуности, већ наглашава да се мора остварити правилна комбинација индуктивног и дедуктивног начина закључивања.

Едмунд Хусерл – феноменологија и свет живота

Мада датира још из 18. века, *феноменологија* посебно добија на значају у двадесетом веку. Едмунд Хусерл је био мишљења да феноменолошки методски приступ омогућава да се филозофија уздигне на ранг озбиљне науке. Настојећи да из ткива филозофије елиминише све конструкте који су недоказиви јер се изводе из једног принципа (веће корисности или задовољства), феноменолози трагају за унутрашњим значењем и смислом које сваки феномен носи у себи. Феноменолошка метода и пре Хусерла била је предмет теоријских промишљања. Како запажа М. Брдар, о њој је готово све рекао већ Хегел у *Феноменологији духа*. „Феноменологија је мотрење како се ствари појављују посматраној (само)свести (Хегел), или човеку свакодневице под називом тубиће. То је основна разлика у, иначе, идентичној структури методе: филозоф се не креће и само мотри, а предмет мотрења је субјект/*Dasein*/човек у својој историчности” (Брдар, 2015: 370).

Хусерл упућује оштру критику позитивизма. Човек је у другој половини 19. века дозволио да га заслепе позитивне науке и идеје на којима се позитивизам развија. „Пукe чињеничке науке стварају пукe чињеничке људе” (Хусерл,

идеја, или да можемо да занемаримо оне са којима то није случај. Напротив, свака доступна чињеница у вези с нашим гледиштем, мора бити брижљиво и објективно проучена (у смислу 'научне објективности', размотрене у следећој тачки. Но, то значи да не морамо да водимо рачуна о чињеницама и аспектима које немају везе са нашим гледиштем и нису нам стога од интереса" (Попер, 2009: 151-152).

1991: 15). Нова наука и нови теоријско-методолошки приступ се окрећу човеку, његовим потребама, његовом слободном понашању у односу на себе и спољни свет, његовој слободи и способности да руковођен властитом вољом обликује себе и своју друштвену стварност.

У центру Хусерлове пажње налази се питање о пореклу знања. Где га пронаћи? У том покушају он трага од математике па све до *света живота*. Хусерлово учење је пролазило кроз различите етапе и унеколико доживљавало озбиљније промене у кључним ставовима. У погледу трагања за апсолутним утемељењем знања, оно је константно. (Ђинђић и Мелчић, 1991: 395) Хусерл сматра да феноменологија полази од света живота и фундаира сазнања на његовој спознаји. „Начин којим ми овде долазимо до света живота као научне теме омогућава овој теми да се појави као корисна, као парцијална тема у општој теми објективне науке уопште” (Хусерл, 1991: 103). Свет живота постоји са науком или без ње, постојао је пре њеног настанка, постојаће увек. Њена научна обрада са било ког аспекта је обавезујућа.⁴ Када наука поставља питања и пружа одговоре на њих, онда су то теме које происходе из стварне животне праксе, оног живота који чини живот човека и његовог друштва (Хусерл, 1991: 102). Са друге стране, он одбацује сваки покушај да се тема света живота „схвати у било ком смислу који би противречио његовој идеји утемељења филозофије у трансценденталном егу и који би ту идеју ослабио”. (Гадамер, 2005: 101) Трансцендентални егo је принцип последњег утемељења. Пут света живота треба да доведе до трансценденталног ега на одговарајући начин а који је различит од картезијанског пута. До трансценденталне субјективности се не може доћи тако што ће се у „заграду ставити све поставке бића у њиховом онтичко-мунданом смислу...уколико феноменологија не жели да дозволи недоказане претпоставке у самом свом темељу, тема света живота мора да буде тематизована као таква и да феноменолошки мора да се изрази типка света живота.” (Гадамер: 102) Трансцендентално утемељење Хусерлових ставова налази се у вези са феноменолошком редукцијом као методом враћања изворној свести у чистим феноменима (Хусерл, 1975: 6). Конституишућа свест има задатак да изврши критику ума, логичког, практичног и вреднујућег.

Феноменологија сазнања је основ феноменологије. Феноменологија сазнања и сама феноменологија је омогућена критиком сазнања држећи се чистог сазнајног феномена. Нова наука о чистим феноменима за Хусерла има универзални карактер. Она је очигледна веза разних научних дисциплина (Хусерл, 1975: 9). Теорија сазнања погрешно поставља проблем покушавајући да одговори на питање како субјекат упознаје свет и објашњава његову реалност.

⁴ Када Хусерл разматра проблем света живота више не као парцијални већ као универзални филозофски проблем, наводи да свакодневни живот има своја "умска промишљања, посебна и општа, за шта му није потребна никаква наука. Наиме, да постоје две врсте истина то јесте управо чињеница, добро позната, прихваћена без промишљања, уместо да буде формулисана као темељна чињеница и промишљена као властита мисаона тема: на једној страни, свакодневне практичне ситуационе истине, додуше, релативне, али, као што смо већ нагласили, управо оне које пракса у својим намерама сваки пут тражи и које су јој потребне" (Хусерл, 1991: 110). Научне истине су утемељене на ситуационим истинама, као што и научне методе полазе искључиво од њих. То је претпоставка објективне научне праксе.

Сваки појединац је испуњен сопственим представама и унутрашњим доживљајима искуственог. Међутим, свест не представља сферу која је затворена у себе саму. Структуре свести су увек упућене на ствари. У свести нису садржане представе предмета „у односу на које би прави предмет теорије сазнања био да гарантује њихову прикладност за саме те ствари“. (Гадамер, 2005:7) Штавише, слике које поседујемо о стварима уређене су на потпуно исти начин као и ствари којих смо свесни. Наша слика о искуственом може у потпуности одговарати његовом садржају. Зашто би се морала разликовати од њега? То је могуће, али није опште правило. (Гадамер, 2005)

Феноменологија је окренута *свету живота*, тзв. микро-социјалном плану. Значење је конститутивни аспект људског као друштвеног деловања. Значење као такво, и тумачење тог значења и смисла су нужни инструменти анализе стварности. (Николић, 2011а: 97) Проучавање света живота односи се на тумачење значења и смисла деловања, људске свести; истражују се димензије простора и времена, рационалности, али и тела и телесности - као кључних чинилаца нашег искуства у искуственом. (Спасић, 2004: 54) То је својеврсни методолошки и епистемолошки услов конструкције модела за тумачење образовања надличних структура, односно, друштвених творевина, организација и институција. Иначе, посебност феноменолошког метода и феноменологије Хусерл је аргументовао и сопственим ставом да феноменологија захтева коренит лични преображај, а као таква је у стању условити позитивни преображај целокупне модерне културе (Хусерл, 1975: 10).

Ханс-Георг Гадамер – херменеутика

Ханс-Георг Гадамер развија *херменеутичку методу*. Проучавати друштвену стварност и стицати знања о њој је могуће непосредно али и посредним путем. У ту сврху можемо користити већ написане текстове који обрађују изучавану тематику. Међутим, херменеутика се не своди само на пуко читање текстова. Она мора да установи начин анализирања смисла тих текстова. Да бисмо то били у стању неопходно је познавати контекст написаног, као и однос текста у целини и његових делова. Због тога он мора кореспондирати са искуством истраживача у погледу теме која се обрађује, независно од тога да ли је то искуство супротстављено или комплементарно садржини прочитаног. Тексту, дакле, ваља приступити са неколико аспеката. Временска перспектива захтева да га тумачимо у контексту времена у којем је написан, друштвено-културних прилика и околности. (Гадамер, 1978) У форми писма је садржана посебна коегзистенција – прошлости и садашњости, сматра Гадамер. Могућност да провери сазнато и да даље шири спознајне хоризонте улазећи дубље и обухватније у предмет, има свест која разумева. (Гадамер, 1978: 424) Писани текстови не представљају некакав одломак прошлог света. Они се из тог света уздижу и доспевају у сферу смисла који исказују. „Идеалитет ријечи је оно што све језичко уздиже изнад коначног и прошлог одређења, које иначе припада остатцима минулог опстојања“ (Гадамер, 1978: 424). Тако да се у оносу на писане текстове и поставља прави херменеутички задатак (Исто: 424).

Сопствена перспектива подразумева упоређивање личних ставова, представа и искустава са оним који су садржани у тексту. Поузданије и валидније тумачење захтева бар још једну димензију: перспективу аутора текста. Наиме, читајући оно што је написано о искуственом морамо сагледати ствари из угла аутора, из кога происходе његова промишљања на дату проблематику. Свест о могућим пропустима у погледу тумачења текста које би сам тумач временом могао кориговати, или која би са појавом неких нових открића довела до другачијег тумачења значења и смисла написаног, представља још једно битно обележје херменеутике.⁵

Гадамер наглашава да је човек отворено биће. Он поседује ум, језик, логос. Он је биће које се пита, а питања происходе из његовог искуства, почивају на слободи и конструишу се на разуму. Човек је тубиће, јер „могућност постављања питања и примораност да се она постављају сеже далеко изван свих достижних одговора.” (Гадамер, 2005: 152) Ово је епоха науке. Она је скупа са филозофијом превладала над осталим облицима човекове духовности – уметношћу и религијом, пре свега. Као свесно биће, човек конструише науку. Могућност логичког промишљања му трасира пут који води схватању суштинских проблема у којима живи, као и утицај простора (друштвеног, духовног, културног) и времена (историјско-културне епохе) на стварност у којој опстаје. Она му није дата. Он је делом затиче али је даље ствара као свесно и слободно биће. Биће је присутност, каже Гадамер. Свака свест која је себи присутна значи биће, наставља он. То је чињеница која се испољава као трагачка и стваралачка енергија човека. Објективност науке израста на искуствима човека. На његовим могућностима, надањима, самосвести и самоостварењу. Човеково самоостварење кореспондира са његовом самоспознајом, са способношћу разумевања и тумачења како себе тако и објективног искуства кога свара мотивисан вредностима и оријентисан циљевима које поставља пред себе.

Наука подразумева јасно дефинисање појма. И за тај посао утврђује извесна правила. Међутим, шта ћемо са проблемом заводљивости и варљивости језика, пита се Гадамер?⁶ Поред тога, да ли се језик теорије, језик филозофије

⁵ Занимљиво је и ово запажање Гадамера о значају херменеутике: "Херменеутички заокрет је тако изашао далеко изван граница нововековне науке којом влада идеал метода. Он је нашој цивилизацији открио наличје научне културе и иступио као култура "хуманиора", која се у Немачкој назива и духовним или културним наукама, и која, осим природних наука, заправо обухвата целину наших људских облика живљења. Она служи задатку који се поставља пред све нас, наиме задатку да се нађе добра и права мера између моћи и владавине науке и сократовске мудрости незнања." (Гадамер, 2005: 152) Немачки филозоф Вилхелм Дилтај назвао је своју филозофију филозофијом живота. Он је скоро тридесетак година свог рада посветио установљењу и изградњи групе наука различитој од природних, коју је означио духовним наукама. Духовне науке се баве духовним стварима (Могуће видети и у: Николић, 2010: 32-33). Када говори о наукама које чине ову групу Дилтај наводи шта је то заједничко њима. "Све те науке односе се на људе, њихове међусобне односе и њихове односе према спољашњој природи...Све су оне утемељене у доживљавању, у изразима за доживљаје и у разумевању тих изразима. Оно што је доживљено и разумевање сваке врсте израза за доживљаје основа су за све судове, појмове, сазнања, својствене духовним наукама (Дилтај, 1980: 139-140)

⁶ "Тако је Бекон (Васон) говорио о "Idola fori". Мора се додати и то да се модерна наука, пре свега физика, у својим темељним поставкама послужила симболичком математике и тиме се у потпуно-

може идентификовати са језиком математичких симбола? Да ли уопште објективно постоји тај језик филозофије и има ли смисла?⁷ Он је сагласан са Хајдегером који је истицао да су Стари Грци били у великој предности јер су појмове преузимали из свакодневне употребе и даље их развијали. То би требао бити путоказ у грађењу појмова својствених данашњој науци.⁸ „Ми се користимо основним грчким појмовима, али у латинским преформулацијама. Они су се, међутим, веома отуђили од живог језика Грка и тиме је ослабљена њихова појмовна изражајна снага” (Гадамер, 2005: 226). Језик је средство и основ нашег мишљења. Када говоримо бирамо речи да бисмо правилно формулисали и изнели властито мишљење. Појмови нису једном за свагда дати. Они се морају самопревазилазити. Пратећи не само промене у језику, него промене оне реалности чију замисао изражава.

Закључна разматрања

Наука је креативна делатност која доприноси свеукупној добробити човечанства и представља замајац прогресивног развоја друштва. Научни начин мишљења се гради на рационалном односу према искуственом као и о оном што представља пројекцију искуственог у будућности. Међутим, није свако знање утемељено на разуму у исто време и научно. Методологија знању обезбеђује оне неопходне услове који га воде ка научном. Наука се не бави спекулацијама. Тачније, не своди се на њих. Отуда постулати класичног позитивизма и каснијег логичког операционализма, који упркос свим спорењима, опстају до данашњих дана као оријентири при тражењу одговора на питање: шта ми то, заправо, можемо истраживати? Није тај приступ баш јединствен методолошки и епистемолошки концепт. Посебно су савремени аналитичари постали свесни да истраживач покатака мора потражити помоћ маште, некада и интуиције. Али, без методолошког начина прикупљања, сређивања и приказивања, те анализирања и тумачења искуствених чињеница, истраживање нема вредност научног. Методологија се развија, усавршава. Методи такође нису за свагда дати. Теретичари умеју да се ушанче иза крутих појмовних канона пра-

сти заштитила од заводљивости и варљивости језика. Када језик уистину не би био ништа друго до пуко фиксирање и проглашавање онога што се управо мисли у мишљењу, онда бисмо морали пожелети да више не постоји мноштво људских језика, који сви заједно, заправо, не би могли да задовоље идеал прецизног фиксирања. У том случају бисмо морали усвојити просветитељски идеал "Characteristica universalis" и увести нешто као ортојезик..." (Гадамер, 2005: 224)

⁷ "Да ли је то уопште језик? Штавише, то је говорни језик који столећима није употребљавао народ, него су га користили "латини", они који су припадали цркви, који су били образовани и код којих се временом развило грађење појмова и термилолошких конвенција. Такви појмови своју исказану моћ добијају тек кроз увођење у ток говорног или писаног језика" (Гадамер, 2005: 225).

⁸ Иначе, правимо разлику између научног језика и језика свакодневнице. Научна семантика је логичко-гносеолошка дисциплина која проучава значење и смисао језика, појмова и термина који се користе у науци. Од научне семантике разликујемо општу семантику. Она је грана лингвистике коју је крајем деветнаестог века установио француски лингвиста Мишел Бреал. (Могуће видети у: Николић, 2010: 23).

вца или школе којима припадају. Парадигме се преламају. Оне су понајпре у теоријским расправама више опозитиви него у стварности. Али ни разлике међу њима се не могу оспорити. Тако да некада предмет и/или сазнајни циљ захтева једну, некада другу, трећу, а некада ваљану комбинацију различитих теоријско-методолошких перспектива. Како очекивати прогресивни развој науке без усавршавања методологије? Можда је решење у оним парадигмама које практикују одступање од конвенционалних стандарда научне методологије? Као примере наводимо Гофманову драматургију, симболички интеракционизам, етнометодолошки приступ, мултидисциплинарност Мишела де Серта, Мишела Мафезолија, структурацију Ентони Гиденса као и радикалну рефлексивност Пјера Бурдијеа (Николић, 2011-б:350). Дилема је много. Неке од њих су представљене у овом раду. Спорења око којекаког примата теоријске или емпиријске науке немају искуствену и рационалну подлогу. Без емпиријских истраживања нема развоја теоријских наука, а научне теорије условљавају истраживачке и сазнајне способности емпиријских наука (Николић, 2011-б: 355). Свако истраживање научно верификованог теоријског знања је истраживање већ методолошки обрађене емпирије које се систематизовало као теоријско знање (Милић, 1965: 282). Научни метод и методологија као научна дисциплина се развијају и у циљу постизања што вишег квалитета научних резултата, неопходно је пратити и развој методологије (Царић, Царић, 2011). Задатак методологије као специјалне логичке дисциплине и јесте садржан у сталном развоју истраживачких средстава и поступака „које одређена наука или група сродних наука, примењује у својим истраживањима и помоћу којих настоји да дође до нових сазнања...Методологија је логичка дисциплина која проучава метод, развија његова логичка начела, настоји да систематизује и оцени истраживачко искуство једне науке” (Милић, 1965: 12-14). Очекивања човека и друштва у савременим околностима постављају увек нове и све сложеније задатке пред науку. И због тога се научна методологија и метод морају континуирано развијати, упоредо са прогресивним развојем науке, са снажењем њених сазнајних могућности. То су комплементарни процеси (Николић, 2002: 50-51).

Парадигме се у теоријском, сазнајном и методолошком смислу преламају, без обзира што се углавном промишљају као опозитиви у спознаји. Као и код сасвим профаних ствари у *свету живота*, и код њих је мање различитости него што се истрајава на њима. Оне постоје, непобитно. Али, нестају у једној тачки – настојању да се дође до истине. Трага Кун за суштином науке, за основном конситуисања и примене научне методологије. Са свог теоријског аспекта он тврди да континуитет научних сазнања не постоји. Са друге теоријско-методолошке дистанце и Попер сумња у кумулацију знања. За Куна узрок је доминантна парадигма која научном револуцијом ступа на позицију оријентира откривања истине. Тај угао посматрања, то мишљење а не свест, садржи способност да је спозна. Сумњајући у континуитет научног сазнања Попер иступа против псеудонауке а за истинску науку. Зна он да истина не зависи увек од фактичког, од физичког света, нити од свести. Препуштена је мишљењу. А, оно као и њен носилац, као човек, резонује правилно или је склоно

причињавању, закључује тачно или су му конклузије и премисе оптрећене оним шта сме да види, како да опажа и шта је дозвољено да зна. Уме мишљење да завара и да се одвоји од своје основе. Не прихвата Попер психолошке склоности теорија, истичући свој институционализам. Али, свесно или не, не пројектује ли и он особине човека на науку? Она сумња. Неспорно може бити на добром путу да породи истину. Али, она сумња. Сумња и Попер. Сумња у могућност проверавања хипотеза и теорија. Не можемо проверити њихово важење у свакој очекиваној ситуацији, а камоли у оним ситуацијама које се изненада десе. Кун, са друге стране, прихвата постулате доласка до новог сазнања ослањајући се на проверено и потврђено научно знање. А, континуитета нема. Свака револуција, макар била и научна, производи дисконтинуитет. Он констатује да без емпиријских истраживања нема артикулације парадигматске теорије. Значи ли то да и искуствено познаје дисконтинуитет, или је истина прибегла мањем отпору? Наш поглед на свет искуства није увек исти. Како се у том случају ослонити на емпиријско истраживање и на верификовану истину? Полази ли истина која израста на искуственом од некакве градације? Ако и полази, који су критеријуми те градације и шта првенствено једно знање чини више а друго мање истинитим? Поред тога, зар процеси сукоба парадигми не одговарају сукобима у друштву? Можда је Кун узор својој теорији нашао у природи човека и човековог друштва? Где се налази истина, руководимо ли се ставовима класичног позитивизма као и неопозитивизма? У искуственом, реалном, стварном. Феноменолози трагају за унутрашњим значењем и смислом феномена. Наука се мора окренути човеку, њихов је став. Оно што је садржано у његовој природи рефлектује се на појавни свет. *Свет живота* је основ сазнања наука. Он је оно искуствено у нашем искуству и наше искуство у искуственом. Стварност је могуће проучавати и посредно – путем већ сазнатог, каже Гадамер. Потребно је открити смисао и значење текстова. Да, али то је могуће само у контексту написаног, уколико познајемо структуру текста, ако узимамо у обзир референце времена и простора. Онога што се гради у искуству и што се сажима и читава у искуственом.

Литература:

1. Brdar, Milan (2015). Hajdeger i Hegel: fenomenološka metoda kao topos konfrotacije (Studiae Heideggerianae). *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 152, 363-392.
2. Carić, O., Carić, M.(2011). Metodologija naučnih istraživanja. *Pedagoška stvarnost*, 26-32.
3. Carić, O., Smieško Bokanić, O.(2015.). Science and Scientific Method as Part of Urban Culture Taught on Serbian Universities, *Kultura polisa*, 489-497.
4. Carić, M., Carić, O., Smieško O.(2013). Construction and Techniques of Writing a Scientific Paper in Natural and Engineering Sciences. *Jour. Nat. Sci.*, 119-128.
5. Diltaj, V. (1980). Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama. Beograd: BIGZ.
6. Gadamer, H. G. (1978). Istina i metoda. Sarajevo: Veselin Masleša.
7. Gadamer, H. G. (2005). Fenomenološki pokret. Beograd: Plato.

8. Đindić, Z., Melčić, D. (1991). Istorija, kriza nauka i 'svet života' u filozofiji kasnog Husserla, U: Edmund Huserl, Kriza evropskih nauka i transcendentna fenomenologija, preveo Zoran Đindić. Gornji Milanovac: Dečije novine, str. 395-438.
9. Huserl, E. (1991). Kriza evropskih nauka i transcendentna fenomenologija. Gornji Milanovac: Dečije novine.
10. Huserl, Edmund (1975). Ideja fenomenologije: pet predavanja. Beograd. BIGZ.
11. Kuhn, T. S. (1962). The Structure of Scientific Revolutions. Chicago: University of Chicago Press.
12. Kun, T. S. (1974). Struktura naučnih revolucija. Beograd: Nolit.
13. Milić, V. (1965). Sociološki metod. Beograd: Nolit.
14. Nikolić, Z. (2002). Sociologija. Sarajevo: Pravni fakultet.
15. Nikolić, Z. (2010). Metodologija naučno-istraživačkog rada. Novi Sad: Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment.
16. Nikolić, Z. (2011-a). Savremena sociologija. Novi Sad: Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment.
17. Nikolić, Z. (2011-b) *Neke osobenosti metodologije, metoda i istraživanja pojava prava*. Srpska politička misao, 1, 347-365.
18. Nikolić, Z. (2014) *Transhumanizam, bioetika i kiborgkratija*. Zbornik radova: Savremene paradigme u nauci i naučnoj fantastici. Naučni skup: Nauka i savremeni univerzitet 3, Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu, 320-333.
19. Popper, K. (1973). Logika naučnog otkrića. Beograd: Nolit.
20. Popper, K. (2002). Pretpostavke i pobijanja – rast naučnog znanja. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
21. Popper, K. (2009). Beda istoricizma. Beograd: Dereta.
22. Ratković, R. (1979). Osnovi marksističke teorije društva. Beograd: Institut za političke studije.
23. Spasić, I. (2004). Sociologija svakodnevnog života. Beograd: ZUNS.

PARADIGMS REFRACTION – KUHN'S, POPPER'S, HUSSERL'S AND GADAMER'S PERSPECTIVES

Summary: This study discusses the basic characteristics of the paradigms, of Kuhn, Popper, Husserl, and Gadamer, in science and scientific methodology. The authors have tried, not only to demonstrate the central references of the mentioned paradigms, but also to analyze the conditions as methodological and epistemological points of their refraction, and the convergence of opposites. Each of these theoretical, cognitive and methodological perspectives is searching for reliable means for discovering the truth and an answer to the question: what can actually be known, in fact, what are the limits of human knowledge? A diversity of approaches and the starting points, in efforts to formulate scientific truth, does not treat the weaknesses of science. A proper use of a number of paradigms can contribute to the development of cognitive abilities of science. For this reason it is advisable to find their complementary aspects.

Key words: paradigm, normal science, scientific revolution, true science, pseudoscience, phenomenology, holy life, hermeneutics

КРИСТИНА ПЕЈКОВИЋ*

Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 316.647.8:316.653

Монографска студија

Примљен: 18.01.2016

Одобрен: 23.02.2016

Страна: 421-436

ДРУШТВЕНА СПОЗНАЈА: МЕХАНИЗМИ КОНСТРУКЦИЈЕ МЕНТАЛНИХ ПРЕДСТАВА

Сажетак: Циљ овог рада је да скрене пажњу на важност феномена друштвене спознаје у социолошким теоријама и подстакне на даљу анализу. Социјална комплексност, каква одликује људску врсту, утицала је на развој феномена друштвене спознаје и социјалне интелигенције људи. Друштвена спознаја, као најшире дефинисана, представља способност, перцепцију и начин разумевања личног сопства, других у окружењу и комплетног друштва. Дефиниција друштвене спознаје указује на то да је за њено изучавање потребан интердисциплинарни приступ, који се састоји од психолошких, социолошких, антрополошких, социјално-психолошких теорија, па и изучавања неуропсихологије и психијатрије. У раду су представљени основни феномени спознаје и начина изградње менталних представа: мреже асоцијација, схеме и стереотипи. Социјална перцепција представљена је као „градивни елемент” спознаје и односи се на следеће феномене: формирање утисака и важност прве импресије, друштвене схеме, колективне представе и самообистињујуће пророчанство. Представљене су и хеуристике размишљања као „менталне пречице” и теорија атрибуције и узрочно приписивање. Кроз рад су приказани различити примери из друштвеног живота који осликавају дате теорије.

Кључне речи: друштвена спознаја, социјална перцепција, схеме, стереотипи, колективне представе, теорија атрибуције

Друштвена спознаја обухвата начине уз помоћ којих људи тумаче, анализирају, памте и обрађују информације о друштвеном свету, који их окружује (Pennington, 2000). Друштвено окружење људи је веома комплексно, сачињено од мноштва веза и односа, које индивидуе одржавају и когнитивно обрађују (Dunbar, 2008).

Заправо, друштвена спознаја представља теорију или дисциплину социјалне психологије која се бави проучавањем људске перцепције и знања о сопственом постојању и постојању других (Kunda, 1999). Друштвена спознаја и

* pejkovick@yahoo.com, telefon: 0692590900

социјално знање су у блиској вези са теоријом ума¹, која се бави способношћу јединки да разумеју, схвате и понекад предвиде мисли, намере и поступке других. Њихова повезаност се заснива на когнитивним процесима који су производ друштвених интеракција и свакодневне комуникације (Apperly, 2011). Људи су друштвена бића, која су у константној интеракцији са својим социјалним окружењем, које је круцијалан фактор за социјално знање и спознају (Види Humphrey 1976; Dunbar, 1998; Dunbar, 2003). Широко дефинисање друштвене спознаје односи се на менталне представе људи о њиховом друштвеном животу, што укључује њихова веровања о узроцима одређених догађаја, веровања о карактеристикама особа и група људи, читаво знање друштвеним односима и обрасцима понашања. Истраживања ове области углавном се свode на то како се информације у социјалном свету процесуирају у мозгу, како се слажу у меморији и даље користе у будућности (Brewer and Hewstone, 2004).

Приступ друштвене спознаје постао је доминантан у хуманистичким наукама средином деветнаестог века, до кад је доминирао бихевиористички приступ. Пионири ове области, који су поставили темеље за њено истраживање су пољски психолог и пионир социјалне психологије Соломон Аш (Solomon Asch), аустријски психолог Фриц Хајдер (Fritz Heider) и британски психолог Фредерик Бартлет (Frederic Bartlett) (Наведено према Pennington, 2000).

Соломон Аш, један од најуглађенијих социјалних психолога, познат је по заговарању *гешталт* теорије². Допринос овог теоретичара огледа се у примени његовог приступа теорији друштвене спознаје на теорију формирања утисака људи (Види Asch, 1932; Rock, 1990). Аш тврди да су одређене особине личности „централне” и да на основу њих људи формирају утисак о некој особи, док постоје и „периферне” особине, које се не запажају одмах³ (Asch, 1946).

Друга веома значајна личност за доминацију приступа друштвене спознаје, Фриц Хајдер је зачетник теорије атрибуције а његово значајно дело је *Психологија интерперсоналних односа*. Хајдер је свакодневно људско понашање и менталне процесе којима се људи користе у друштвеним интеракцијама упоредио са „наивном науком” и називао људе „наивним научницима” (Види Heider, 1958).

¹ Теорија ума јесте способност препознавања менталних стања других индивидуа и разумевања њихових потреба, и у складу са тим предикција њихових будућних поступака и понашања. Централна дебата у оквиру теорије ума, јесте да ли је она урођена или стечена током интеракција, тако да су вршена многобројна истраживања на млађој деци. Како је теорија ума веома привлачна тематика, она представља фокус интересовања многих наука, приматологије, филозофије и развојне психологије, лингвистике, неурологије, психологије, антропологије, палеонтологије (Doherty, 2009). Постоје докази да осим људи и неке друге врсте животиња, као што су примати имају спознају о перцепцији и менталним стањима других. Међутим, као и код мале деце и код не-људских врста прилично су нејасни когнитивни механизми теорије ума (Apperly, 2011).

² Гешталт теоретичари истичу целину као битнију од простог збира делова, што је у супротности са бихевиористима који сматрају да целокупан образац понашања одређене јединке може да се промени уколико се промени макар само једна компонента њеног понашања (Moskowitz, 2005).

³ Неки основни утисци који људи стичу о другима су то да ли је особа *топла* или *хладна* (на пример, учесталије је да особе описују друге као хладне, него као вредне и слично) (Pennington, 2000).

Трећа утицајна личност међу пионирима друштвене спознаје, Фредерик Бартлет бавио се истраживањем меморије и начина на који људи памте одређене приче. Увео је термин *схема* у социјалну психологију, како би окарактерисао структуре знања, конкретно у вези са његовим истраживањем о доживљају прича и томе како их и на основу чега људи ментално складиште и памте (Види Bartlett, 1932).

Три основне теме или главна принципа који се издвајају кроз истраживање о друштвеној спознаји су (1) људи као „спознајни глупани“⁴ (2) спонтано и намерно размишљање (3) важност самопоуздања и самоспознаје (Kunda, 1999).

Водећи принцип друштвене спознаје јесте самопоуздање и сопствени доживљај себе. Људи често доживљавају и оцењују себе на основу онога како их други доживљавају и како се понашају према њима. Људи са високом евалуацијом себе и високим самопоуздањем имају успеха у интеракцијама са другима, док је обрнута ситуација код особа са ниским самопоуздањем (Pennington, 2000). Разумевање понашања других је од кључног значаја за свакодневно функционисање људи, тако да је познавање умова других индивидуа један од највећих изазова људске спознаје. Садржај нечијег ума је веома богат, индивидуе поседују јединствене намере, жеље, веровања и ментална стања. Упркос веома сиромашном знању о садржају умова других, људи конструишу веома богате перцепције о другима без којих не би могли да опстану у свакодневном животу (Jenkins and Mitchell, 2011). Самосвест и друштвена спознаја неодојиве су од интеракције и одржавања блискости са другима. Од самог почетка људи су приморани на живот са другима, почевши од чињенице да као одојчад не би преживели сами, а као одрасли не би имали самосвест, која се гради кроз социјалну интеракцију. (Rochat, 2009).

Многи од концепата друштвене спознаје, попут ставова, самодоживљаја, веровања, стереотипа и утисака о другима су заправо, менталне представе. Већина теорија из социјалне психологије бави се конструкцијом ових менталних репрезентација. Постоје многе класификације менталних представа, а следећа представља четири учестала типа начина конструкције ових репрезентација: (1) менталне представе асоцијативних мрежа, које претпостављају да се концепти конструишу преко умрежених чворова, (2) фундаментална претпоставка менталних представа у облику *схема*, јесте да су јединице знања издиференциране и конструисане у облику неког концепта, (3) следећи тип менталних репрезентација су примерци, према којима су информације односе више на одређено искуство или догађај него на нешто генерално, (4) дистрибуиране репрезентације према којима се свака представа конструише према одређеном обрасцу или стимулусу (Smith and Queller, 2004).

⁴ Фраза „спознајни глупани“ односи се на фундаменталну претпоставку теорије о социјалној спознаји, а то је да људи поседују лимитирану способност у обради информација (Види Dunbar, 2003). Људи теже да на што једноставнији начин обраде информације из спољног света, како би уложили што мање когнитивног напора и уштедели енергију. Међутим оваква когнитивна поједностављивања стварности доводе и до разних грешака и пристрасности, због чега су људи и окарактерисани као „спознајни глупани“ (Pennington, 2000).

Концепти су заправо, менталне представе одређене категорије или класа објеката за које људи верују да су логички повезани. Концепти социјалних објеката су особине, стереотипи и интерперсоналне ситуације које омогућавају људима да класификују обрасце понашања, људе и догађаје, да би интерпретирали и разумели друштвени свет у коме живе. У социјалном свету увек су одређени концепти салијентни или истурени, за одређене индивидуе, што зависи од њихових индивидуалних преференција и намера (Kunda, 1999).

Социјална перцепција

Социјална перцепција обухвата начине на које људи доживљавају друштвени свет, себе и друге особе којима су окружене. Људи теже да на што једноставнији начин обраде велику количину информација и схвате комплексност друштвеног живота (Moskowitz, 2005). Социјална перцепција је комплексан феномен, који захтева мултидисциплинарна истраживања. Психолошки процеси који утичу на изградњу перцепције јесу: (1) пажња и концентрација, затим (2) памћење и складиштење меморије, (3) категоризација концепата, редукција информација у мозгу и (4) доношење закључака и судова. Три веома битна аспекта перцепције која су у константној интеракцији јесу:

1. Сопство
2. Други (непосредно окружење)
3. Друштвена група (Banaji, Lemm and Carpenter, 2004).

Процес на основу ког се формира социјална перцепција јесте константно оцењивање и евалуација између сопства, „оног неког другог” у непосредном окружењу и друштвене групе (Zaki and Ochsner, 2011).

Свака друштвена интеракција и социјална перцепција, потенцијално зависи од „читања туђих мисли” или теорије ума. Способност „читања туђих мисли”, асоцира на нешто мистично, зато што је неразумљиво како је уопште могуће разумети шта други желе, какве су им намере и склоности, о чему заправо размишљају, иако је оно присутно у свакодневним интеракцијама (Apperly, 2011). Недостатак способности „читања туђих мисли”, узрок је многих поремећаја перцепције, попут параноје, аутизма и шизофрених поремећаја⁵ (Kinderman, Dunbar & Bentall, 1998). Централна дебата у оквиру теорије ума, јесте да ли је она урођена или стечена током интеракција, тако да су вршена многобројна истраживања на млађој деци (Doherty, 2009; Apperly, 2011). Три приступа теорије ума су најактуелнија. (1) Први приступ јесте „теорија теорије”. Присталице овог приступа тврде да је теорија ума заиста као теорија. (2) Други приступ јесте „теорија претварања”, према којој људи користе сопствени ум, као некакав радни модел ума других, постављајући се на њихово место и на тај начин предвиђају њихове будуће поступке. (3) Трећи приступ јесте „теорија модуларности”, заснива се на претпоставци да је еволуирана нервна структура специјализована за теорију ума (Doherty, 2009).

⁵ Поремећаји социјалне перцепције и неразумевање менталних стања других, узрок су када су погрешног приписивања одговорности и кривице другима, за негативне последице одређених сопствених деловања и догађаја (Apperly, 2011).

Формирање утисака

Све социјално-психолошке теорије, када је у питању феномен формирања утисака, наглашавају важност првог утиска, који особе стекну о другима (Pennington, 2000). Формирање утисака о другој особи је комплексан процес на који утичу фактори вербалне и невербалне комуникације, покрети тела и фацијалне експресије (Moskowitz, 2005).

Овом темом посебно се бавио, један од зачетника теорије друштвене спознаје, Соломон Аш. Он тврди да је утисак о одређеној особи заправо сплет свих информација које су доступне при сусрету са том особом. Међутим, неке информације су салијентније и важније за особе од других информација. Истраживајући опажања људи једних о другима, дошао је до закључка да веома често људи једни друге окарактеришу као топле или хладне особе, много чешће него као паметне, вредне, зле, сналажљиве итд. Карактеризације особа као топлих или хладних, смтрао је „централним особинама” личности, које су при формирању првог утиска најизраженије, док је остале, недовољно изражене особине, називао „периферним” (Asch, 1946).

Први утисак о некоме или нечему има виталну улогу и представља примарни ефекат импресије и унутрашњег доживљаја, приликом ког, информације које се прве наметну имају много већи значај него информације касније стечене. Међутим у неким ситуацијама јавља се такозвани „тренутни ефекат”, приликом ког, информације које су последње стечене о некој особи имају највећи значај за формирање утиска (Luchins, 1957).

Формирање утиска није нешто непромењиво, дато само по себи. Људи се у интерперсоналним односима служе и техникама управљања утиском и често свесно покушавају да створе замишљену слику о себи у очима других. То постижу углавном „уздицањем себе” или „уздицањем других”. Приликом „уздицања себе”, свесно промишљајући и самонадгледајући себе, људи су фокусирани на сопство, труде се, начином одевања или понашања да оставе жељени утисак и „уздигну себе у очима других”. Уколико се служе стратегијом „уздицања других” и на такав начин желе да управљају утиском који остављају, труде се да другима буде пријатно у њиховом присуству и фокусирани су на њих, константно промишљајући о њиховим афинитетима, потенцијалним жељама и потребама. Уколико особа претера у својима настојањима да остави „добар утисак”, користећи обе технике истовремено, велике су шансе да постигне негативан ефекат (Pennington, 2000).

Социјалне схеме и хеуристике мишљења

Социјалне схеме јесу когнитивне структуре мозга које представљају стечено знање о концептима или стимулансима из окружења (Fiske and Taylor, 1991). Другачије се могу дефинисати као организоване информације, сложене у меморији, стечене на основу прошлог искуства. Међутим тако послогане и

обрађене информације утичу и на будуће процесуирање информација, и на то како ће оне бити послане у мозгу људи. Оне утичу на то шта ће људима привући пажњу а шта ће игнорисати. Помоћу социјалних схема могућа је брза обрада информација из друштвеног окружења, зато што оне редукују и поједностављују податке који се опајају (Bartlett, 1932). Иако су схеме врста категорија и међу њима се могу извојити одређене категорије, од којих су социјални психолози идентификовали четири: (1) „схеме особа”, које представљају очекивања у вези са понашањем, личним особинама, ставовима и веровањима одређене особе. Људи често теже да доживљавају друге, као идеалне типове или прототипе, а то укључује честе погрешне перцепције особа, некад стереотипе и дискриминацију, (2) „схеме сопства” јесу когнитивне генерализације људи о самима себи, које су стекли на основу прошлог искуства и које утичу на процесуирање информација у будућности и перцепцију себе, (3) „схеме улога” јесу очекивања људи у вези са понашањем особа у одређеним друштвеним ситуацијама и коначно, (4) „схеме догађаја” јесу очекивања људи у вези са тим шта је нормално понашање које се везује за одређену ситуацију (Fiske and Taylor, 1991). *Самообистињујуће пророчанство* у социјалним интеракцијама дешава се када људи поседују одређена очекивања у вези са сопственим понашањем и понашањем других, и онда се, понашају у складу са тим очекивањима. Оваква очекивања су укоренења у менталним социјалним схемама⁶ (Vidi Bordens and Horowitz, 2012, Akbar Husain, 2012).

Хеуристике размишљања јесу „менталне пречице” којима се људи служе да би донели одређену одлуку и суд о нечему, као и да би учинили одржени потез приликом друштвених интеракција. Најчешће се користе: (1) „хеуристиком доступности” или „правилем палца” према којој људи доносе судове на основу информација из предходних искустава, затим (2, 3) „хеуристикама усидравања и подешавања”, којима је заједничко да поседују полазну тачку и поенту, на основу које се закључује и све касније информације се само прилагођавају датој поенти (4) и „хеуристиком репрезентативности”, чији је основни принцип је сличност и односи се на расуђивање на основу знања стеченог предходним искуствима, социјалним схемама и стереотипима (Kunda, 1999).

Колективне представе

Колективне представе јесу уједињени, заједнички ставови групе о свакодневним темама. Емил Диркем (Emile Durkheim 1858-1917) је развио теорију о разлици индивидуалних и колективних представа. Индивидуалне представе су интерна стања особа и могу се разликовати од стања других особа. Међутим, комуникацијом и интеракцијом са другима индивидуална стања се трансфор-

⁶ Концепт самообистињујуће пророчанство дефинисан је од стране америчког социолога Роберта Мертона (Robert K. Merton). Самообистињујуће пророчанство односи се на узрочност веровања и понашања, у смислу да различита веровања, лажна или истинита која утичу на дефинисање ситуације, постају реална и истинита због понашања у складу са датим веровањима (Види Мертон, 1948).

мишу у колективне представе (речи, симболи, слике) (Lorenci-Cioldi and Clemence, 2004).

Централно питање које се јавља приликом истраживања колективних представа, јесте значај језика и у којој мери он детерминише спознајне активности. Подфункције језика јесу размишљање, презентовање и кодирање информација, па он као такав детерминише друштвену спознају и перцепцију. Међусобни утицај језика и спознаје, прожима све друштвене акције и представља медиум реалности и размишљања. Основна функција језика је комуникацијаска и он помоћу сазнајних поцеса „трансформише” стварност у кодирану поруку потенцијалном реципијенту (Semin, 2004). Комуникација и језик у великој мери детерминишу друштвену спознају, интеракције и ставове групе. Језик јесте средство трансформације информације у групне ставове и колективне представе (Cooper, Kelly and Weaver, 2004).

Заједничке компоненте друштвене спознаје, сазнања и веровања одређене групе стечена су проживљеним заједничким искуством. Многа искуства су заједничка и иста за све људе⁷. Разна друштва и културе имају установљене механизме за подучавање младих, као што су системи образовања. Поред стандардизованог система учења и заједничких искустава, на формирање колективних представа утиче и симболичка интеракција и људска способност да се постави у улогу другог и перципира свет из другог угла (Tindale, Meisenhelder, Dykema-Engblade and Hogg, 2004).

Колективне представе представљају полазну тачку размишљања припадника одређених друштава и култура. Ипак, као и други природни феномени, оне су подложне законима еволуције, адаптацији и промени. Развој друштвене спознаје одвија се кроз интеракцију, реципрочни утицај групних норми и колективних и индивидуалних представа. Као и међу индивидуалним представама и међу колективним представама одвија се константно надметање, од којих су неке мање а неке више распрострањене. Најопштије колективне представе схватају се здраво за готово и односе се на основне феномене опстанка и репродукције⁸ (Lorenci-Cioldi and Clemence, 2004).

Узрочно приписивање или теорија атрибуције

Теорија атрибуције настала је из тежње људи да одреде узрок сваком друштвеном чину и понашању. Приписивање узрока помаже људима да схвате одређено понашање и адекватно реагују у будућности. Главни разлог узрочног приписивања, јесте тежња људи да предвиђају и контролишу сопствени друштвени живот. Уколико људи успешно објасне и схвате одређена понашања из прошлости, велике су шансе да ће из сличних или истих разлога покушавати да објасне догађаје који следе у будућности. Хајдер је навео две детерминанте

⁷ На пример, према основним законима физике, људи када падну осћају бол (Heider, 1958).

⁸ Колективне представе које узимају здраво за готово су на пример, о половима, старости, бојама и тако даље (Moskowitz, 2005).

људског понашања: (1) прва се односи на особине личности као што су карактер, ставови, диспозиције, преференције, мотиви, емоције и тако даље, а (2) друга детерминанта јесте природа ситуације (Heider, 1958).

Приликом формирања утисака и приписивања узрока речима и акцијама, људи користе различите хеуристике и систематску евалуацију. Ови процеси се из тог разлога могу сматрати рационалним процесима спознаје, међутим, проблем представљају пристрасност или логичке грешке приликом приписивања узрока, које су повезане са карактеристикама личности (Moskowitz, 2005). Према теорији атрибуције, људи социјалним интеракцијама приписују две врсте узрока: диспозиционе (интерне) и ситуационе (екстерне)⁹. Интерно узрочно приписивање односи се на људске акције и понашање, док се екстерно узрочно приписивање односи на околности ситуације.

Свако људско понашање може се описати и објаснити преко узрочног приписивања. Међутим, људи не проводе све време размишљајући о узроцима друштвених дешавања. Сазнајни процеси приписивања узрока догађајима дешавају се на два начина: (1) спонтаном атрибуцијом и (2) промишљеном атрибуцијом¹⁰.

Насупрот развијености друштвене спознаје и расуђивања, људи се служе већ установљеним социјалним схемама и стереотима, често неулажући велики напор, који им је некад потребнији за друге активности. У том случају они користе спонтано приписивање узрока дешавањима. Са друге стране постоје ситуације у којима рационално промишљају о узроку одређеног понашања и тада се служе промишљеном атрибуцијом (Pennington, 2000).

Теорија кореспондентног закључивања, Келејов коваријациони модел и Вејнеров модел успеха и неуспеха

Теорија кореспондентног закључивања односи се на истраживања услова у којима људи користе интерно узрочно приписивање у одређеним друштвеним ситуацијама и у којој мери се одређена друштвена акција и особина личности, која се у већини случајева везује за ту радњу, поклапају приликом закључивања. Питање које је у фокусу теорије кореспондентног закључивања, јесте на основу чега људи увиђају и закључују одређене карактеристике дру-

⁹ Ове две врсте атрибуције се веома јасно могу схватити преко примера жене која убија свог мужа. Приликом осуде оваковог чина поставља се питање, да ли је жена убила свог мужа због свог менталног стања или је то урадила под притиском ситуације. Диспозициона атрибуција односила би се на случај у ком би се узроци жениног чина приписали њеном унутрашњем стању и особинама (темперамент, неурачунљивост). Приликом коришћења ситуационе атрибуције, узроци убиства били би приписани контексту ситуације (предходно малтретирање жене од стране мужа) (Pennington, 2000).

¹⁰ На пример, особа је угледала другу особу како излази из јавне куће, сапиље се и пада на тротоар. Спонтана атрибуција ове ситуације било би објашњење да је особа пала на тротоар зато што је превисе пијана, уз претпоставку да особа која излази из јавне куће мора бити пијана. А за промишљену атрибуцију било би потребно мало размисли и приметити да је тротоар нераван, што је узроковало пад особе (Pennington, 2000; стр. 14-15).

гих, за које сматрају да су узроци одређених понашања и какви су то процеси који доводе до увиђања овакве узрочно-последичне везе. То објашњава на који начин људи посматрају друштвену ситуацију, разумеју логику дешавања и стварају узрочно-последична објашњења. Особине особе су релативно трајна стања, тако да познавање ових особина и карактеристика омогућава предвиђање даљих поступака других и будуће понашање (Hayes, 1993).

Дејвис (Keith Davis) и Џонс (Edward E. Jones) наводе пет фактора који утичу на кореспондентност закључка. Први фактор јесте слобода акције. Понашање прописано нормама, само по себи даје објашњење, зато што само постојање норми објашњава актерово делање. О диспозицијама појединаца највише се може закључити приликом спонтаног понашања. Други фактор јесте друштвено пожељно понашање. Приликом друштвено пожељних понашања у датим ситуацијама, мало се може закључити о намери појединца. Трећи фактор односи се на последице поступка, које често осликавају намере појединца и шта је заправо желео да постигне. Четврти фактор јесте хедонистичка релевантност, која може бити позитивна и негативна, у зависности колико је дата акција блиска посматрачевим жељама и намерама. Коначно, пети фактор јесте персонализованост акције која се односи на то колико је дата акција усмерена на посматрача и контролисана од стране актера (Jones and Davis, 1965).

Поред модела кореспондентног закључивања, широку примену у социјалној психологији има коваријациони модел америчког социјалног психолога Харолда Келеја (Harold Kelley), зато што објашњава услове под којима се стварају и ситуационе и диспозиционе атрибуције, као и посебне околности атрибуције. Келеј у свом коваријационом моделу тврди да при доношењу закључака људи користе три врсте информација и на основу тога бирају начин атрибуције који ће употребити. Ова три типа информација јесу конзистентност и доследност понашања, јединственост и различитост и консензус (Види Kelley, 1967; Kelley, 1979; Hayes 1993).

Вејнеров (Bernard Weiner) модел се односи на узроке које приписујемо успесима и неуспесима. Вејнер тврди да се људи користе са три димензије да би себи објаснили узроке различитих постигнућа. Ове димензије се односе на локус, стабилност и могућност контроле. Локус се односи на то да ли се постигнуће приписује више интерним или екстерним узроцима, стабилност се односи на то који су фактори стабилнији, екстерни или интерни, док се могућност контроле односи на степен у ком је особа способна да надгледа и контролише своје понашање (Pennington, 2000; види Weiner, 1985).

Стереотипи

Волтер Липман (Walter Lippmann) увео је реч стереотипи у друштвене науке, својим делом *Јавно мњење* (*Public Opinion*, 1922), описујући их као „слике у људским главама”, које објашњавају како људи разумеју друштвене групе. Липман тврди да се људи ослањају на поједностављене категорије приликом формирања утисака и доживљаја других. Нажалост овакве поједностављене

категорије доживљаја људи, неретко су узрок социјалног неразумевања, тензије и конфликта (наведено према Pennington, 2000). Већина људи доживљава стереотипе и предрасуде као карактеристичне за одређене проблематичне групе попут хомофоба, расиста, сексиста и тако даље. Прва асоцијација на предрасуде и стереотипе, приликом свакодневног и лаичког размишљања и резонувања ствари је веома негативна, повезује се са недоученим људима, препуним мржње. Међутим, употреба стереотипа у свакодневници је много шира и комплекснија, не односи се искључиво на негативно резонување. Сви људи поседују уверења о особама и групама људи са којима ступају у интеракцију, смештајући их аутоматски у одређене категоријне групе. Оваква уверења изведена су из предходних искустава особа. Искуства која су утицала на формирање стереотипа међу људима укључују све што други кажу о друштвеним групама, закључке о томе што други кажу, па и саму интеракцију са одређеном групом људи у прошлости. На основу информација из прошлости људи формирају скуп карактеристика и могућих акција које су карактеристичне за неку групу људи (Moskowitz, 2005).

Стереотипи су много амбивалентнији, него што људи могу да препознају, они садрже и позитивне и негативне особине одређених друштвених група, детерминисани су социјалним контекстом у коме се јављају. Друга важна карактеристика стереотипа јесте да су они инхерентни производ људског когнитивног система, скоро под контролом персоналне мотивације и уложеног напора. Дакле стереотипи се могу дефинисати као генерализована веровања о карактеристикама припадника одређене групације као и аутоматско смештање особа са тим карактеристикама у стереотипну групу.

Садржај стереотипа често објашњава и указује на неке политичке ставове, друштвене тензије и разне социјалне феномене. Са друге стране, садржај стереотипа је детерминисан разним психолошким принципима. Према Борденсу (Kenneth S. Bordens) и Хоровицу (Kenneth S. Bordens), стереотипи садрже амбивалентна веровања, рефлектована друштвеним односима међу групама; они преувеличавају перцепцију негативних и екстремних образаца понашања и увећавају разлику између припадника групе „ми” и оних који су изван групе „они” (Bordens and Horowitz, 2012).

Амбивалентност многих стереотипа је рефлектована преко структурних односа међу групама, одређује је релативни статус групе и природа међузависности група. Релативни статус групе одређује да ли ће се она сматрати компетентном или некомпетентном, а међузависност, у смислу компетиције или кооперације, одређује да ли ће се група сматрати супарником или савезником. Дакле, перцепција групе одређује да ли ће понашање бити љубазног или такмичарског духа. Уколико се за одређену групу стереотипно везују негативне особине, оне углавном привлаче много већу пажњу него позитивни обрасци понашања и људи теже да преувеличавају те негативне карактеристике. Исти је случај и са екстремним обрасцима понашања. Такође, преувеличана дистинкција између чланова групе и оних који су изван групе тј. „ми/они” разлика, утиче на селективну перцепцију негативних и екстремних карактеристика оних који су изван групе.

Стереотипи су настали из когнитивних и интерних структура, које складиште информације и стереотипна веровања. Менталне структуре стереотипа су: (1) прототипи, (2) примерци, (3) мреже асоцијација и (4) колективне представе (Operario and Fiske, 2004).

Људи поседују изражену тенденцију да подцењују групе, које су различите од оних којима припадају. Оваква подцењивања некад имају превелике размере и резултирају у трагичним и насилним последицама. Неминовно је да људи користе различите критеријуме евалуације при извангрупним и интергрупним стереотипима. Постоје три базична питања у вези са извангрупним стереотипима: (1) Колики је распон између искреиране слике и реалности при извангрупним стереотипима? (2) Када контакт са чланом одређене групе прераста у стереотип о читавој групи којој припада? (3) Да ли постоје некакве посебне стратегије приликом перцепције извангрупних стереотипа, које не постоје приликом перципирања чланова сопствене групе (Види Akbar Husain, 2012)..

Приликом перцепције груписања по стереотипима људи се служе прилично поједностављеним начином категорисања. Различитих категорија друштвених група има много више него у људској спознаји, потребно је много комплексније категорисање, какво људи обично не употребљавају. Није лако одредити границе одређене групе и подгрупе. Одређивање подгрупа у оквиру једне велике групе је веома комплексно. Људи имају тенденцију да преувеличавају о њима недовољно познатој, презентованој подгрупи. У овом случају изражен је један облик пристрасности перцепције, где се одређеној групи приписују искључиво негативне карактеристике. Приликом перцепције и коришћења стереотипа, примећује се феномен агрегације категорија. Стереотипизоване групе посматрају се као превише хомогене, иако је хетерогеност присутна у свим друштвеним групама. Рedefинисање граница категорија односи се на случај брисања граничних маркера и обележја која су специфична за одређену подгрупу. Људи често не перципирају специфична обележја која маркирају подгрупе. Људске категоријалне менталне структуре имају функцију поједностављивања комплексности друштвеног живота, где кључну улогу играју стереотипи (Rothbart, 2004).

Приликом формирања стереотипа, једну од кључних функција заузима језик, као веома моћан симболички систем, састављен од широког репертоара лексичких термина и граматичких форми. Коришћење језика подразумева изражено конотацијско и евалуацијско размишљање. Искази о одређеним друштвеним групама и људима одражавају се на формирање стереотипа. Језик и стереотипи, као нека врста репрезентативних система настали су процесом социјалог учења, у социјалним интеракцијама. Централна улога језика у формирању стереотипа јесте то што језик представља медијум трансформације менталних представа једне особе ка другој, путем комуникације и интеракције.

Социјално учење језика и стереотипа јесте веома динамичан процес интеракције, који укључује инструментално и несвесно учење. Мало дете које, на пример, много више слуша радио него што се игра на игралишту, теже ће пос-

тићи успех приликом учења језика и стереотипа. Учење стереотипних термина неодвојиво је од контекста социјалног понашања, кроз евалуацију, компарацију, намере, приласке, избегавања итд. Језички систем поседује и неке структуре које су независне од људских намера, перцепција и карактеристика. То су лексичке, семантичне, морфолошке, синтактичке структуре, које представљају релативна ограничења на трансмисију информација. Једна од централних тема приликом језичко-структурних ограничења на формирање стереотипа јесу семантичка ограничења на придеве особина, зато што стереотипи о повезаности одређене групе и особина представљају особине особина. Семантичка ограничења атрибута особина односе се на мањак евиденције о емпиријској валидности одређених стереотипних атрибута (Fiedler and Schmid, 2004).

Стереотипи као ментални процеси односе се на размишљање о другим особама и групама. Посматрање одређене особе аутоматски укључује категоризацију те особе, затим, свака даља перцепција посматране особе или других, укључује почетну категоризацију те особе. Категоризација особа и група, је често прожета самим намерама и преференцијама особе које посматра и категоризације селективним бирањем информација, у складу са њеним веровањима и очекивањима (Operario and Fiske, 2004).

Пример теорије која у друштвеним наукама осликава примену веровања на одређену друштвену групу јесте *теорија релативне депривације*¹¹ која се односи на негативну перцепцију друге друштвене групе, поготово нижег социјалног стандарда. У овом случају људи се користе негативну каузалну атрибуцију, сматрајући да то што је живот и стандард групе нижег социјалног статуса лош, сасвим нормално стање и да су припадници те групе то заслужили. Теорија релативне депривације осликава јаз између реалности и очекивања, као и погрешна веровања. Релативна депривација узрок је многих конфликта и дискриминације (Pennington, 2000).

Друштвена спознаја и културни контекст

Антрополози су приметили да људи различитих култура (источне и западне) на другачији начин разумеју и доживљавају своја друштвена окружења. Због тога се може тврдити да културни контекст утиче на друштвену спознају, разумевање себе и других, као и на саме социјалне односе.

На пример, емпиријским истраживањима забележени су многи примери који указују на изразиту дистинкцију Американаца, као представника западне културе и Јапанаца, као представника источне културе. Амерички примери указују на веома јак осећај за сопство и у складу са тим високо вреднују индивидуализам и аутентичност и имају велику потребу да се разликују од других.

¹¹ Амерички социолог Роберт Мертон је међу првима употребио термин *релативна депривација* у социолошким теоријама, користећи се Диркемовов концепт *аномије* (Види Merton, 1938). Британски историјски социолог Волтер Ранциман (Walter Garrison Runciman) је међу првима дефинисао релативну депривацију преко објекта X и особе A:

особа A не поседује објекат X; особа A зна да друге особе поседују објекат X; особа A жели објекат X; особа A верује да је добијање објекта X реалистично (Види Runciman, 1966).

Са друге стране, јапански примери сопство доживљавају само кроз повезаност са другима и имају велику потребу за хармоничним односима, високо вреднују солидарност. Овакви различити доживљаји сопства и друштва, утичу на друштвену спознају и на то како људи доживљавају друге и какве ће односе успостављати међусобно. До недавно, културним разликама су се највише бавили антрополози, чије истраживање се заснивало највише на етнографским и емпиријским подацима. Међутим, приликом сазнања о приметној разлици поимања сопства међу културама, овом темом почели су да се баве и социјални психолози, све више истраживајући утицај културе на спознају, емоције и мотивацију. Културне разлике утичу и на различите феномене социјалне спознаје попут фундаменталне грешке атрибуције, редукционе дисонанце и потребе за личним прогресом (Kunda, 1999)

Уколико западњачка америчка култура може да се назове индивидуалистичка, онда источне културе могу да се назову колективистичке. У складу са тим социјални психолози су приметили да је у западњачкој култури заступљенија интерна или диспозициона атрибуција, док је у источној култури заступљена екстерна, ситуациона атрибуција (Pennington, 2000).

Највећи део крос-културних истраживања из социјалне психологије односи се на исток/запад дистинкцију. Претпоставља се да је разлика између ове две културе у спознаји сопства и друштва толико фундаментална да утиче на обрасце понашања и начине одржавања социјалних односа, на стварање утисака и на предрасуде и стереотипе.

У западним културама људи су социјализовани да постану уникатне, аутентичне индивидуе, да искажу своје јединствено сопство, изразе своје жеље и намере и искористе сав свој потенцијал, тежећи константном прогресу сопствене личности. Сопство посматрају као независно, јединствено, изоловано биће, које чине разни атрибути које је потребно константно развијати и надограђивати. У таквој култури изражена је компарација међу индивидуама и такмичарски дух.

Насупрот западним културама, социјализација људи источних култура усмерена је на одражавање складних односа са другима, фокус је на другој индивидуи и солидарности и они теже да се прилагоде свакој социјалној ситуацији и да се уклопе у друштвену групу. Сопство се доживљава као зависно од других, а не као издвојено биће. Понашање, осећања и мисли се посматрају као зависне од других, и под утицајем других. Осећаји и спознаја су утемељени у друштвеним односима и сви аспекти личности долазе до изражаја преко односа са другима. У културама где се сопство посматра као зависно, тачно су утврђене друштвене улоге, као дужности и обавезе које иду уз те улоге. Поступа се у складу са очекивањима других, а не по сопственим жељама. Друштвени односи не представљају средство да се дође до циља, већ постају циљ сами по себи, што је у толикој мери изражено да се туђе жеље некад посматрају као сопствене (Kunda, 2000).

Дакле, на основу истраживања социјалних психолога о перцепцији и спознаји, закључује се да су у источним културама заступљени холистички поглед на природу ствари и свеprisутна међуповезаност, док су међу припад-

ницима западних култура изражени аналитички дух и фокусирање на салијентне атрибуте. Овакве различите перцепције света утичу на све психолошке и социјалне аспекте припадника тих култура. Изражене су разлике у опажајима и фокусу међу овим културама. Неки истраживачи чак тврде да културна варијација може да буде бити узрок разлике у опажајиним процесима (Masuda and Nisbett, 2006).

У индивидуалистичким културама, изражена је преокупираност особа сопством и личним прогресом, а у складу са тим развијена је социјална спознаја сопства. У колективистичким културама људи су преокупирани односима и „читањем мисли” другима тако да је развијена социјална спознаја о другима. У западним културама узроке понашања приписују индивидуалним атрибутима особа, док у источним културама узроке понашања приписују сплету односа и контексту ситуације (Kunda, 1999).

Теорија друштвеног идентитета

Теорија друштвеног идентитета односи се на перцепију и евалуацију сопственог и идентитета других људи, као припадника одређених друштвених група (Pennington, 2000). Као носиоци одређених идентитета друштвених група, припадници врше константну компарацију своје групе са другим релевантним групама. Приликом ове компарације носиоци одређених друштвених идентитета имају потребу за високом евалуацијом сопствене групе и подцењивањем друге групе, при чему су вођени пристрасностима и склони су предрасудама и стереотипима. Овакве предрасуде су чести узроци конфликта међу групама. Потребу за позитивним друштвеним идентитетом припадници групе, некад могу да задовоље преко успеха других чланова исте групе, доживљавајући их као сопствене. Припадници група су свесни и позитивних и негативних конотација своје групе, међутим циљ им је да исход међугрупне компарације буде позитивна евалуација сопствене групе. Уколико је исход међугрупне компарације негативан по групу којој припадају, људи су склони на све могуће начине да подцене супарничку групу и то представља узрок конфликта (Akbar, 2012). Културна средина је један од фактора који утиче на то како ће се групе понашати уколико је исход компарације негативан по социјални идентитет групе којој припадају. У зависности који је тип културе, издвајају се фактори веровања о друштвеној покретљивости и веровања о друштвеној промени, као стратегије побољшања негативне евалуације групе (Moskowitz, 2005).

Литература:

1. Akbar, H. (2012). *Social Psychology*. India: Dorling Kindersley.
2. Asch S. E. (1932). *An experimental study of variability in learning*. New York: Columbia University.
3. Asch, S. E. (1946). Forming impressions of personality. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 41, 258–90.
4. Apperly, I. (2011). *Mindreaders*. New York: Psychology Press.
5. Banaji, M. R., K. M. Lemm and S. J. Carpenter (2004). The social unconscious. In: Brewer, M. B. and M. Hewstone (eds), *Social Cognition*. Blackwell Publishing.

6. Bartlett, F. A. (1932). *A Study in Experimental and Social Psychology*. New York: Cambridge University Press.
7. Bordens, K. S and I. A. Horowitz (2012). *Social Psychology*. 2nd edn. New York: Psychology Press.
8. Cooper, J., A. K. Kimberly and K. Weaver (2004). Attitudes, norms and social groups. In: Brewer, M. B. and M. Hewstone (eds), *Social Cognitin*. Blackwell Publishing.
9. Doherty, M. J. (2009). *Theory of mind*. New York: Psychology Press.
10. Dunbar, R. I. M. (2008). Cognitive constraints on the structure and dynamics of social network. *Group Dynamics: Theory, Research and Practice*. Vol. 12, No 1, 7-16.
11. Dunbar, R. I. M. (1998). The social brain hypothesis. *Evolutionary Antrophology* 178-190.
12. Dunbar, R. I. M. (2003). Evolution of the social brain. *Psychology*, Vol 302, *Science* pp 1160-1161.
13. Fiedler, K. and J. Schmid (2004). How language contributes to persistence of stereotypes as: well as others, more general, ingroups issues. In: Brewer, M. B. and M. Hewstone (eds), *Social Cognitin*. Blackwell Publishing.
14. Fiske, S. T. and Taylor, S. E. (1991). *Social Cognition*. 2nd edn. New York: McGraw-Hill
15. Hayes, N. (1993). *Principles of Social Psychology*. New York: Psychology Press.
16. Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
17. Humphrey, N. K. (1976). Social function of intellect. In: Bateson, P. P. G. & R. A. Hinde (eds), *Growing Pains in Ethology*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 308-317.
18. Jenkis, A. C. and J. P. Mitchell (2011). How has cognitive neuroscience contributed to social psychology theory. In: Todorov, A, S. T. Fiske and D. A. Prentice (eds), *Social Neuroscience: Toward Understanding the Underpinnings of the Social Mind*. New York: Oxford University Press.
19. Jones, E. E. and Davis, K. E. (1965). From acts to dispositions: the attribution process in person Perception. *Advances in experimental social psychology*. New York: Academic Press, 1965. Vol. II, p. 219-266.
20. Kelley, H. H. (1967). Attribution theory in social psychology. *Nebraska Symposium on Motivation*, 15, 192-238.
21. Kelley, H. H. (1979). *Personal Relatoinship: Their structures and procesess*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
22. Kinderman, P., R. I. M. Dunbar & R. P. Bental (1998). Theory of mind deficits and casual attributions. *British Journal of Psyshology*, 89, 191-204.
23. Kunda, Z. (1999). *Social Cognition: Making Sense of People*. London: MIT Press.
24. Lippmann, W. (1922). *Public Opiniun*. New York: Harcourt Brace.
25. Lorenci-Cioldi, F. and A. Clemence (2004). Group processes and the construction of social representations. In: Brewer, M. B. and M. Hewstone (eds), *Social Cognitin*. Blackwell Publishing.
26. Masuda, T. and R. E. Nisbett (2006). Culture and Change Blindness. *Cognitive Sciens*. 30, 381-399.
27. Merton, K. R. (1938). *Social Structure and Anomie*. *American Sociological Review*. 3: 672-82.
28. Merton, K. R. (1948). The Self-Fulfilling Prophecy. *The Antioch Review*, Vol. 8, No. 2, pp. 193-210
29. Moskowitz, G. B. (2005). *Social Cognition: Understanding Self and Others*. New York: The Guilford Press.
30. Operario, D. and S. T. Fiske (2004). Stereotypes: content, structures, processes, and context. In: Brewer, M. B. and M. Hewstone (eds), *Social Cognitin*. Blackwell Publishing.
31. Pennigton, D. (2000). *Social Cognition*. London: Routledge.
32. Rock, I. (1990). *The Legacy of Solomon Asch: Essays in Cognition and Social Psychology*. Lawrence Erlbaum.

33. Rochat, P. (2009). *Others in Mind*. New York: Cambridge University Press.
34. Rothbart, M. (2004). Category dynamics and the modifications of outgroup stereotypes. In: Brewer, M. B. and M. Hewstone (eds), *Social Cognition*. Blackwell Publishing.
35. Runciman, W. G. (1966). *Relative deprivation and social justice: a study of attitudes to social inequality in twentieth-century England*. University of California Press.
36. Semin, G. R. (2004). Language and social cognition. In: Brewer, M. B. and M. Hewstone (eds), *Social Cognition*. Blackwell Publishing.
37. Smith, E. R. and S. Queller (2004). Mental representations. In: Brewer, M. B. and M. Hewstone (eds), *Social Cognition*. Blackwell Publishing.
38. Tindale, R. S., H. M. Meisenhelder, A. A. Dykema-Engblade and M. A. Hogg (2004). Shared cognition in small groups. In: Brewer, M. B. and M. Hewstone (eds), *Social Cognition*. Blackwell Publishing.
39. Weiner, B. (1985). *An Attributional Theory of Achievement Motivation and Emotion*. American Psychological Association, Vol. 92, No. 4, 548-57
40. Zaki, J. and K. Ochner (2011). You, me and my brain: self and others representations in social cognitive neuroscience. In: Todorov, A, S. T. Fiske and D. A. Prentice (eds), *Social Neuroscience: Toward Understanding the Underpinnings of the Social Mind*. New York: Oxford University Press.

SOCIAL KNOWLEDGE: CONSTRUCTION MECHANISMS OF MENTAL PERFORMANCE

Summary: The aim of this paper is to draw attention to the importance of the phenomenon of social cognition in the sociological theories and inspire further analysis. Social complexity, what distinguished the human species, has influenced the development of the phenomenon of social cognition and social intelligence of the people. Social cognition, as the broadest defined, is the ability, perception and way of understanding the personal self, others and the whole society. The definition of social cognition indicates that for its study an interdisciplinary approach is required, which consists of psychological, sociological, anthropological, psycho-sociological theories, including the study of neuropsychology and psychiatry. The paper presents the basic phenomena of knowledge and a way to build mental representations: the network of associations, schemes, stereotypes. Social perception is presented as a „building block” of knowledge and relates to the following phenomena: the formation of impressions and the importance of first impressions, social schemes, social representations, selffulfilling prophecy. Also this paper presents heuristics of thinking as „mental shortcuts” and the theory of attributions and causal attribution. The various examples of social life that reflect theory, it is shown through the paper.

Key words: social cognition, social perception, schemes, stereotypes, social representations, attribution theory

ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ*

Филозофски факултет

Ниш

РАДА СТОЈАНОВИЋ

УДК 371:37.018.43(497.11)

Монографска студија

Примљен: 26.01.2016

Одобрен: 22.02.2016

Страна: 437-450

УТИЦАЈ ИНТЕРНЕТА МЕЂУ МЛАДИМА У СРБИЈИ**

Сажетак: У раду су приказани резултати емпиријског истраживања ученика средњих школа о учесталости коришћења интернета. Полази се од става да су млади људи изузетно пријемчиви за употребу нових технологија, да веома радо и често користе интернет. Премда су ученици, као личности у развоју, још увек у процесу школовања, сматра се да школе са својим системом рада нису у стању да пруже адекватне одговоре младима, тако да је ова популације све више окренута интернет сервисима који нуде разноврсне садржаје. Истраживање има за циљ да утврди постојање статистички значајних разлика у ставовима ученика средњих школа о учесталости коришћења интерната у односу на социодемографске варијабле: пол, разред, школски успех и место становања. Подаци су прикупљени коришћењем петостепене скале Ликертовог типа ($\alpha = 0,850$) и обрађени у софтверском програму СПСС.

Резултати истраживања потврдили су основну хипотезу да независне варијабле немају утицаја на учесталост коришћења интернет садржаја од стране средњошколца. Наиме, утврђено је да припадници средњих школа у готово једнакој мери користе интернет, а да су минималне разлике присутне у односу на разред који похађају и у односу на место становања.

Кључне речи: коришћење интернета, нови медији, средњошколци, образовање, пол, школски успех, разред, место становања

Увод

Савремено друштво, карактеришу бројне економске, политичке, технолошке, културне, као и информационе промене, које неминовно условљавају појаву различитости на свим нивоима и у свим сегментима друштвеног развоја. У сложеној констелацији промена значајну улогу имају савремени медији који намећу нове и сложеније захтеве у свим областима живота, што имплицира потребу за сталним развојем и усавршавањем, како појединаца, тако и друштва у целини. У том контексту, поставља се питање да ли су нови медији

* dragana.pavlovic@filfak.ni.ac.rs

** Рад је у урађен у оквиру истраживачког пројекта број 179074 који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије

узрок за продубљивање различитости, или с друге стране могућност за њихово превазилажење.

Премда нови медији захтевају одређен степен развијености друштва, пре свега у материјалном погледу – те се и са тог аспекта може говорити о различитости, нема сумње да нове медијске технологије омогућавају глобално повезивање људи широм света, што опет говори у прилог њиховом деловању у смеру превазилажења различитости и умањивања јаза који постоји међу припадницима различитих друштвених група. У прилог томе, наводи се да средства нових технологија, посебно интернет са својим карактеристикама омогућава широку доступност и неометано комуницирање људи који се налазе на различитим тачкама целе планете. (Milutinović, 2009; Fojtika, 2014) Наиме, интернет је омогућио да се различите информације шире великом брзином са једног краја света на други, без обзира на развијеност земље, степен материјалног статуса, степен образовања, године старости, пол или образовање појединаца. Посматрано са тог аспекта нови медији имају високе потенцијале у делу превазилажења разлика међу људима, без обзира на то о каквим се разликама ради.

Међутим, чињеница је да ма колико били популарни, нови медији нису подједнако пихваћени од стране припадника свих категорија једног друштва. Истраживања показују да се током година однос према интернету и садржајима које он нуди мењао, од скептичности која је пратила његове почетке до широке популарности коју има данас. Наиме, настанак интернета се везује још за давњу 1968. годину, али је његово коришћење од стране шире популације остало релативно мало, све до појаве графичког корисничког интерфејса 1994. године, када Web већини становништва постаје пријемчив и доступан (Comptine, 2001). С обзиром да је на самом почетку само малобројна популација имала приступ и била заинтересована за коришћење нових технологија, све до средине деведесетих није било значајних студија које су се бавиле питањима разлика у коришћењу интернета. У годинама које следе повећаван је број истраживања о интернету, а друштвене потребе условиле су да интернет постане есенцијална платформа за размену информација, on line трговину, дистрибуцију и продају продуката (e-commerce), чиме је креирано ново on line окружење у коме не постоје временска и територијална ограничења (Yoon, Oссena, 2015).

Истраживања показују да су млади људи категорија становништва која је посебно сензибилисана на утицаје нових медија и то до те мере да се може с правом тврдити да средства нових медија чини саставни и неизоставни део њихове свакодневнице (Ono & Zavodny, 2003; Tapavički Duronjić, 2011). Младе генерације новог доба значајан део свог времена проводе уз Интернет, „који у односу на сва друга медијска средства нуди неслућене могућности када је реч о обиму, разноврсности и брзини добијања информација“ (Stanisavljević Petrović, 2015:317). Млади су веома пријемчиви у односу на средства дигиталне технологије и познато је да највећи део свог слободног времена проводе сурфујући интернетом у потрази за лако доступним садржајима и онлине активностима којима испуњавају време, потребу за новим информацијама, дружењем, разменом искуства. Поред коришћења нових медија у слободно време у

сврхе забаве и разоноде, млади користе медије у образовању, односно у сврхе учења и личног развоја. У том делу значајно је поменути улогу медија у процесу учења, посебно у делу нових начина сакупљања, складиштења, али и обраде информација у процесу образовања. Наиме, савремени медији омогућавају ученику да дође до потребних информација у свако време и на сваком месту, што је раније било незамисливо. У том контексту доступност информација које нуди интернет, ко и брзо и лако преношење свим корисницима битно су утицали на контекст образовања које све више поприма карактеристике виртуелног.

Имајући у виду да су млади особе у процесу сазревања, као и да су веома чести корисници интернета, истраживања су усмерена ка испитивању утицаја који нове технологије имају на њихов развој, учење и васпитање (Castaño-Muñoz, Duarte & Sancho-Vinuesa, 2014).

Интернет и средњошколци

Основом савременог информатичког доба се сматра интернет, који у складу са својим карактеристикама битно мења стил живота свих друштвених група укључујући и припаднике средњошколске популације. Доступност као једна од основних карактеристика интернета омогућава брзо и лако долажење до информација, мења начине учења, развија нове облике комуницирања међу младима. Мултимедијалност као обележје интернета означава да је интернет објединио функције које су имали разни медији и тиме укинуо „просторно-временске баријере међу нама и отпочињући тако, нову еру непрекидне конектованости“ (Петровић, 2013: 418). Као глобално средство комуникације интернет омогућава младим људима свакодневне контакте са вршњацима из целог света, брзу размену информација и стицање нових знања.

Новија истраживања показују да је коришћење интернета битно изменило процес учења, које је за средњошколску популацију, која је још увек у процесу формалног образовања, једна од доминантних активности. Уз помоћ интернета учење добија нове облике, међу којима се према наводима Богдановић (2012: 10) издваја обука заснована на вебу (обједињавањем садржаја на WEB сајту образовне установе), затим е-mail-најједноставнији облик асинхроне интеракције, mailing листе-прилагођене раду са групом, on line форуми-омогућавају јавне расправе, internet relay chat (IRC)-синхрона комуникација заснована на текстуалним порукама преко Интернета, FIT-комбиновани пренос који обухвата делимично коришћење Web-a, Интернет сервиса и материјала на чврстим дисковима за пренос фајлова. Високи потенцијали интернета пружају корисницима брз приступ информацијама на једноставан начин, али и њихову размену, без обзира да ли их користе појединци или групе.

Користећи моћ овог медија да премости све могуће баријере у погледу простора и времена, образовање добија другачију димензију која му помаже да напредује у потпуно новом смеру и то много брже но што је икада до тада,

пружајући притом довољно простора за развој новог облика учења, e-learning-a. E-learning стога постаје тема која означава будућност учења, као и образовања у целини (Parkes, Stein & Reading, 2015; Alkhalaf, Drew & Alhussain, 2012).

Нови облици учења путем интернета представљају полазну основу за уношење промена у традиционални систем образовања, посебно када је реч о формалном образовању, у раду школа. Потпуно очекивано велика експанзија интернета условила је преиспитивање постојећег образовног система и његових могућности. Тачније, према навођењу ауторки Боровице и Костовић (2011: 380) долази до „потискивања школа“ од стране медија, те до парадоксалне чињенице да технолошка и информациона револуција сада захтевају образовну револуцију. Образовна револуција која би задовољила потребе модерног друштва без икакве сумње морала би бити заснована на искоришћавању постојећих потенцијала, а један од њих јесте свакако неограничени потенцијал Интернета.

Сагласно томе, може се констатовати да школе, као базичне установе за образовање и васпитање младих генерација све више „губе трку“ у односу на знања која млади стичу путем савремених медија. У циљу побољшања стања неопходно је мењање школског контекста у правцу задовољавања образовних потреба младих и превазилажења традиционалних образаца школског рада. Посматрано са тог становишта медији представљају кључно средство за промену и модернизацију рада школа. Сходно томе, наводи се да је процес промена у школама данас готово немогуће замислити без савремених медија. (Станисављевић Петровић&Цветковић, 2012).

Коришћење рачунара у школама и рад на развоју медијске писмености су два значајна предуслова која је неопходно испунити како би школа ишла у корак са временом. У складу са тако дефинисаним захтевом све већа пажња истраживача је усмерена ка питањима медијске писмености која је основна претпоставка за коришћење рачунара, како у школи, тако и ван ње (Ивановић, 2014).

Нема сумње да су средњошколци популација која је веома заинтересована за коришћење нових интернет технологија и да већи део свог слободног времена проводи уз рачунаре. Испитујући учесталост коришћења рачунара Мрђа (2010) наводи да средњошколци свакако припадају друштвеној групи која веома често користи рачунаре, да и поред обавеза у школи радним данима 39,3% ове популације користи рачунар између 1 и 3 сата дневно, а да 18,6% чак и по 5 сати, док је током викенда повећано коришћење рачунара. У истом истраживању констатује се да скоро сви испитани средњошколци редовно користе интернет (99.8%) за различите активности међу којима доминирају забава, дружење, комуникација, али и информисање и учење (Мрђа, 2010:97-99).

У новијим истраживањима пажња истраживача је усмерена на испитивање деловања савремених медија у односу на популацију деце и младих. У том контексту може се констатовати да истраживачи „имају подељена схватања о деловању савремених медија на младе. Док многи истичу позитивно

деловање медија (могућност да се прошире сазнања, развије машта и креативност, појача међусобна повезаност и толеранција) други указују на негативне импликације као што су: повећање отуђености међу младима, смањење физичке активности, охрабривање на деструктивно понашање“ (Максимовић, Станисављевић Петровић, 2014:476).

Подељена мишљења и дилеме о утицају интернета на развој и васпитање младих генерација могу чинити полазну основу за нека нова истраживања овог све актуелнијег медија.

Методолошки оквир рада

Основни циљ овог истраживања је да утврди ставове ученика средњих школа о учесталости коришћења интернета у односу на социодемографске варијабле: пол, разред, школски успех и место становања. Приказани резултати представљају део обимнијег истраживања које је реализовано током школске 2014/2015. године на територији јужне Србије.

У складу са циљем истраживања постављени су следећи истраживачки задаци: (1) утврдити ставове ученика средњих школа о учесталости коришћења интернета у односу на пол; (2) утврдити ставове средњошколаца о учесталости коришћења интернета у односу на разред који похађају; (3) утврдити ставове средњошколаца о учесталости коришћења интернета у односу на школски успех; (4) утврдити ставове ученика средњих школа о учесталости коришћења интернета у односу на место становања: село-град. Основна хипотеза истраживања је да нема статистички значајних разлика у ставовима ученика у односу на испитиване социодемографске варијабле, односно да не постоје разлике у ставовима средњошколаца о учесталости коришћења интернета у односу на пол, разред који ученици похађају, остварени школски успех, као и место становања – сеоска или градска средина.

Ове варијабле су изабране, јер се испитивањем жели утврдити да ли се ставови ученика о учесталости коришћења интернета мењају у зависности од датих варијабли. Наиме, у неким истраживањима утврђено је да полна припадност може утицати на учесталост коришћења интернета, те се тај утицај жели сагледати и на испитиваној популацији (Павловић, Стјепановић Захаријевски, 2015). Варијабла разред, изабрана је јер се жели испитати да ли постоје извесне разлике у одговорима испитаника у односу на разред који похађају, с обзиром да је реч о испитаницима првог и четвртог разреда средње школе. Школски успех је такође уврштен у независне варијабле као показатељ образовног постигнућа које такође можемо сматрати важним чиниоцем када је реч о учесталости коришћења интернета. У овом истраживању у обзир се узима просечан школски успех из свих наставних предмета у претходној школској години. Као последња независна варијабла изабрано је место становања, односно село или град као социокултурни простор који може битно утицати на интересовање ученика како за саме медије, њихово коришћење.

Зависна варијабла истраживања су ставови испитаних ученика о учесталости коришћења интернета.

Узорак истраживања је пригодан и чини га 460 ученика средњих школа: „Правно-пословна школа“ у Нишу (90), електротехничка школа “НиколаТесла” (90) у Нишу, „Медицинска школа“ у Лесковцу (100), „Средња школа“ у Грделици (80) и гимназија „Јован Скерлић“ у Владичином Хану (100).

С обзиром да је истраживање усмерено ка испитивању коришћења интернета у односу на различите социодемографске варијабле у табелама које следе детаљније је приказана структура узорка.

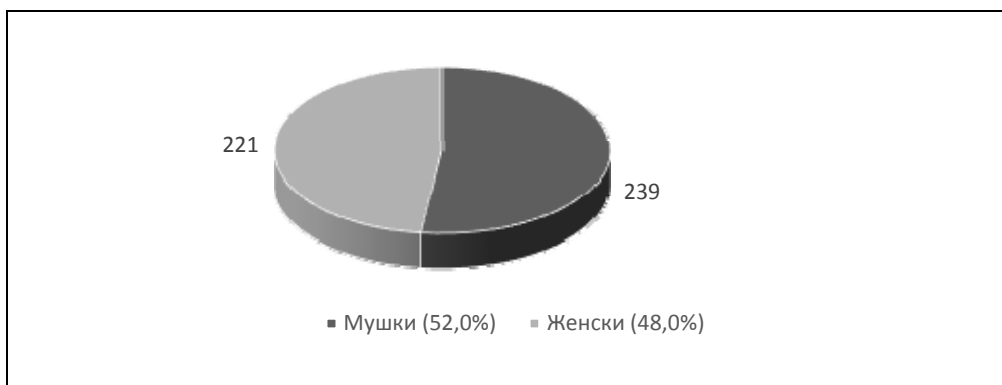

График 1. Структура узорка према полу

На основу приказаног Графика 1 може се видети да је овим истраживањем обухваћено 239(52%) испитаника мушког пола и 221(48%) испитаница женског пола на укупном узорку од 460 испитаника. Имајући у виду приказане податке може се закључити да су испитаници обухваћени овим истраживањем готово равномерно заступљени у односу на пол као варијаблу.

График 2 пружа увид у структуру испитаника на основу разреда који испитаници похађају. Конкретније, у истраживању је учествовало 237 (51,5%) испитаника првог и 223(48,5%) испитаника четвртог разреда.

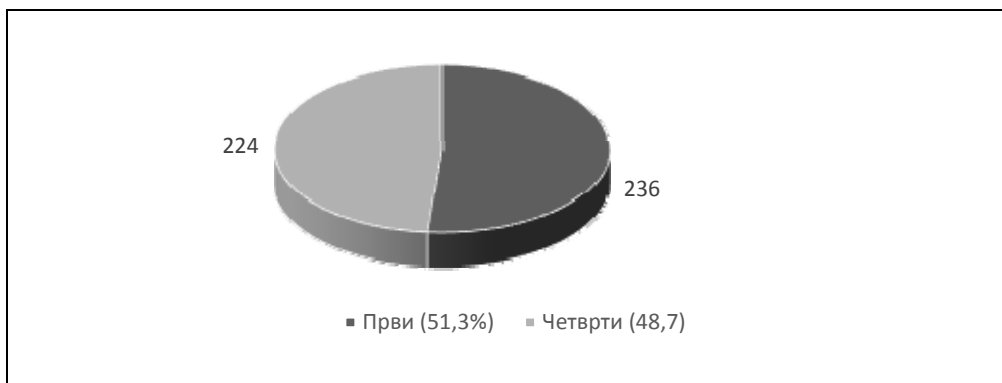

График 2. Структура узорка према разреду

Увид у График 3 пружа податке о структури узорка на основу школског успеха. Највећи број испитаника, тачније њих 244(53%) има одличан школски успех, док је најмањи број испитаника, њих 4(0,9%) са довољаним успехом. Закључује се да највећи број испитаника обухваћених истраживањем припада категоријама врло добрих и одличних, те да број испитаника у односу на наведене категорије није равномерно распоређен.

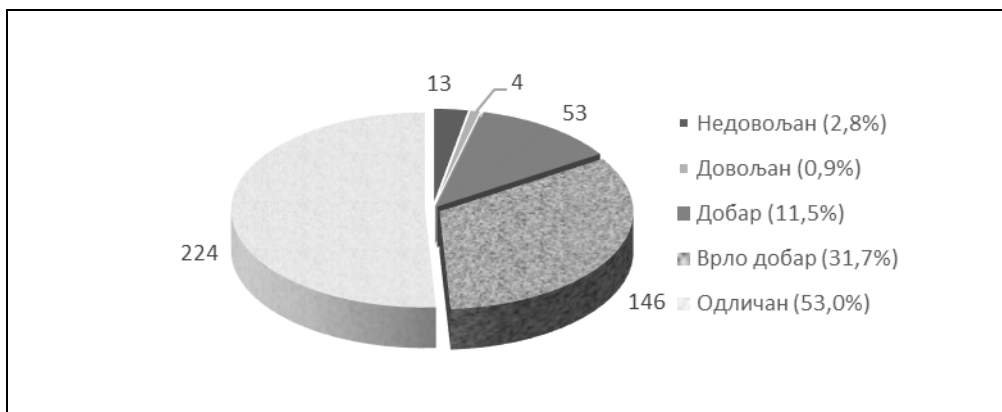

График 3. Структура узорка према успеху

На основу приказаног Графика 4 може се закључити да је број испитаника у односу на дату варијаблу, месту становања, равномерно распоређен. Томе у прилог говоре приказани подаци којима се уочава да је истраживањем обухваћено 236(51,3%) испитаника чије је место становања село, и 224(48,7%) испитаника чије је место становања град.

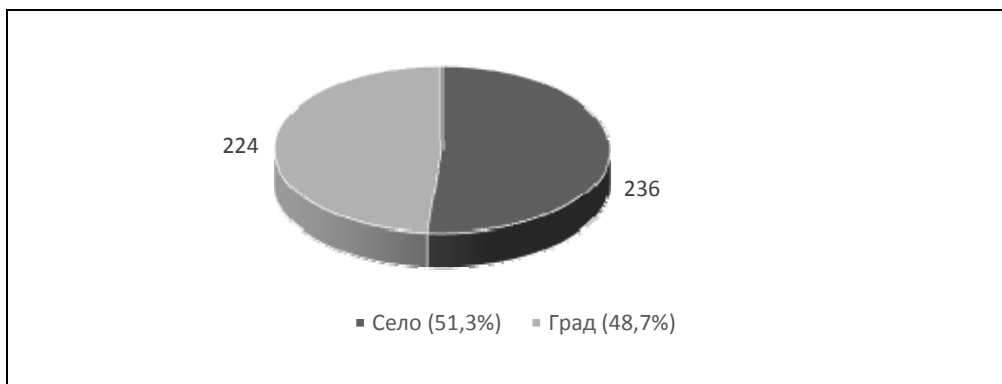

График 4. Структура узорка према месту становања

Као инструмент истраживања коришћена је петостепена скала процене Ликертовог типа (Cronbach alpha $\alpha=0,850$), посебно конструисана за потребе овог истраживања, састављена од 55 ајтема. С обзиром да су се за потребе овог рада користили само подаци који се односе на учесталост коришћења интернета од стране ученика, у скали је коришћено: Више пута у току дана користим интернет; Једном дневно користим интернет; Једном недељно посећујем ин-

тернет; Интернет посећујем неколико пута у току два, три месеца; Никада не користим интернет.

За обраду података коришћен је специјализовани софтвер за статистичку обраду података (SPSS for Windows 17.0) на основу кога су добијену квантитативни подаци који су послужили за даљу анализу и интерпретацију.

Приказ и интерпретација резултата истраживања

У циљу сагледавања ставова ученика средњих школа на подручју јужне Србије о учесталости коришћења интернета пошло се ајтема који се односи на њихову процену о томе колико често у временском оквиру од једног дана до неколико месеци користе интернет.

Прегледом резултата приказаних у Табели 1 уочавамо да највећи број испитаника користи интернет више пута у току дана. Наиме, чак 304 (66,1%) испитаника определило се за модалитет „у потпуности се слажем“ чиме је потврдило велику учесталост коришћења овог медија међу средњошколцима. Обзиром да приказани резултати указују да се веома мали број испитаника 19(4,1%) изјаснио да никада не користи интернет, долази се до закључка да је интернет медиј са којим су млади веома упознати и који умногоме одређује њихове свакодневне активности.

	Ранг	N	Уопште се не слажем	Углавном се не слажем	Нисам сигуран/а	Делимично се слажем	У потпуности се слажем
Више пута у току дана користим интернет.	1	460	24 5,2%	18 3,9%	36 7,8%	78 17%	304 66,1%
Једном дневно користим интернет.	2	460	290 63%	70 15,2%	34 7,4%	21 4,6%	45 9,8%
Једном недељно посећујем интернет.	3	460	408 88,7%	20 4,6%	10 1,7%	6 1,3%	16 3,5%
Интернет посећујем неколико пута у току два, три месеца.	4	460	405 88%	21 4,6%	8 1,7%	11 2,4%	15 3,3%
Никада не користим интернет.	5	460	427 92,8%	7 1,5%	4 0,9%	3 0,7%	19 4,1%

Табела 1: Ставови ученика о учесталости коришћења интернета

	Пол	M	SD	df	t-test	p
Више пута у току дана користим интернет.	Мушки	4,4	1,1	458	0,741	0,459
	Женски	4,3	1,1			
Једном дневно користим интернет.	Мушки	1,8	1,3	458	-0,350	0,726
	Женски	1,9	1,3			
Једном недељно посећујем интернет.	Мушки	1,3	1,0	458	1,593	0,112
	Женски	1,2	0,7			
Интернет посећујем неколико пута у току два, три месеца.	Мушки	1,3	1,0	458	1,429	0,154
	Женски	1,2	0,8			
Никада не користим интернет.	Мушки	4,7	1,0	458	-1,212	0,226
	Женски	4,8	0,7			

Табела 2: Ставови ученика о учесталости коришћења интернета у односу на пол

Поређењем са претходним истраживањем о учесталости коришћења интернета које је 2013. године спроведено у нашој земљи, може се закључити да у међувремену није дошло до значајних промена. Наиме, према навођењу ауторки Поповић-Ћитић и Марковић (2013: 199) истраживањем које је спроведено на узорку од 814 ученика, се указује да више од две трећине (68,4%) испитаника посећује интернет сваки дан. Стога се закључује да се тренд свакодневне употребе интернета задржао и данас, а обзиром на све ширу примену овог медија, може се очекивати да ће се такав тренд одржати и у будућности.

Резултати приказани у Табели 2 указују да нема статистички значајне разлике у одговорима испитаника везаним за учесталост употребе интернета, а у односу на независну варијаблу - пол. Ставови ученика средњих школа, мушког и женског пола, су углавном уједначени, а то се може закључити на основу прегледа аритметичких средина, што даље упућује на закључак да пол не утиче на ставове испитаника везане за учесталост употребе интернета. Добијени резултати се међутим разликују у односу на резултате истраживања према којима дечаки чешће посећују интернет и на њему проводе више времена (Stanisavljević Petrović, Radović & Ivanović, 2012: 226).

	Разред	M	SD	df	t-test	p
Више пута у току дана користим интернет.	Први	4,2	1,2	458	-2,273	0,023
	Четврти	4,5	1,0			
Једном дневно користим интернет.	Први	1,8	1,3	458	-0,528	0,599
	Четврти	1,9	1,4			
Једном недељно посећујем интернет.	Први	1,2	0,8	458	-0,608	0,545
	Четврти	1,3	0,9			
Интернет посећујем неколико пута у току два, три месеца.	Први	1,3	0,9	458	-0,074	0,941
	Четврти	1,3	0,9			
Никада не користим интернет.	Први	4,7	1,0	458	-1,504	0,130
	Четврти	4,8	0,7			

Табела 3: Ставови ученика о учесталости коришћења интернета у односу на разред

Прегледом резултата у приказаној Табели 3 уочавамо да постоји статистички значајна разлика у одговорима испитаника везаних за учесталост коришћења интернета, а у односу на разред. Конкретно, реч је о тврдњи која гласи „Више пута у току дана користим интернет“ ($p=0,023$). Закључује се да већи број испитаника четвртог разреда више пута у току дана користи овај медиј. Даљим прегледом вредности аритметичких средна уочава се да су ставови ученика првог и четвртог разреда углавном уједначени, на основу чега закључујемо да разред ученика средњих школа углавном не утиче на учесталост коришћења интернета.

	Школски успех	M	SD	df	F-test	p
Више пута у току дана користим интернет.	Недовољан	4,5	1,1	4	1,374	0,242
	Довољан	3,8	1,0			
	Добар	4,5	0,8			
	Врло добар	4,4	1,1			
	Одличан	4,3	1,2			
Једном дневно користим интернет.	Недовољан	1,5	1,3	4	1,034	0,389
	Довољан	2,3	1,9			
	Добар	1,6	1,2			
	Врло добар	1,8	1,3			
	Одличан	1,9	1,3			
Једном недељно посећујем интернет.	Недовољан	1,3	1,1	4	0,084	0,987
	Довољан	1,3	0,5			
	Добар	1,2	0,8			
	Врло добар	1,3	0,8			
	Одличан	1,3	0,9			
Интернет посећујем неколико пута у току два, три месеца.	Недовољан	1,8	1,5	4	1,903	0,109
	Довољан	1,8	1,5			
	Добар	1,4	1,0			
	Врло добар	1,2	0,7			
	Одличан	1,3	0,9			
Никада не користим интернет.	Недовољан	4,3	1,5	4	1,839	0,120
	Довољан	4,8	0,5			
	Добар	4,9	0,4			
	Врло добар	4,7	1,0			
	Одличан	4,8	0,8			

Табела 4: Ставови ученика о учесталости коришћења интернета у односу на школски успех

На основу резултата у приказаној Табели 4, може се закључити да школски успех не утиче на учесталост коришћења интернета. У оквиру приказане табеле не постоји статистичка значајност у одговорима испитаника за задати задатак, док су ставови испитаника различитог школског успеха, прегледом вредности аритметичких средина, релативно хомогени.

Анализом приказаних резултата у наведеној Табели 5 уочавамо да постоји статистички значајна разлика у одговорима испитаника чије је место стано-

вања село, односно град, а у односу на учесталост коришћења интернета. Статистички значајна разлика се уочава у одговорима испитаника везаним за тврдњу „Једном недељно користим интернет“. Одређени степен неслагања се може уочити прегледом вредности аритметичке средине који упућује на закључак да већи број ученика који живи у граду једном недељно посећује интернет. На основу прегледа осталих вредности аритметичких средина, закључујемо да су ставови ученика хомогени, те да место становања углавном не утиче на употребу интернета. Овакве резултате можемо квалификовати као очекиване, обзиром да данас место становања не представља никакву препреку приликом коришћења интернета. Интернет је широко распрострањен медиј, те се његова подједнака заступљеност и у сеоским подручјима подразумева.

	Место становања	M	SD	df	t-test	p
Више пута у току дана користим интернет.	Село	4,3	1,1	458	-0,007	0,994
	Град	4,3	1,1			
Једном дневно користим интернет.	Село	1,8	1,3	458	-0,528	0,599
	Град	1,9	1,4			
Једном недељно посећујем интернет.	Село	1,1	0,6	458	-3,139	0,002
	Град	1,4	1,1			
Интернет посећујем неколико пута у току два, три месеца.	Село	1,3	0,8	458	-0,074	0,941
	Град	1,3	0,9			
Никада не користим интернет.	Село	4,8	0,8	458	0,472	0,637
	Град	4,8	0,9			

Табела 5: Ставови ученика о учесталости коришћења интернета у односу на место становања

Закључак

Брз и интензиван развој нових медија и технологија доводи до бројних променама у области друштвеног система. Промене изазване њиховим утицајем видљиве су у свим друштвеним подсистемима, укључујући и образовни систем. Млади, као особе у процесу развоја у току свог одрастања, развоја, социјализације и васпитања, веома су подложни утицајима медија и то не само као пасивни конзументи, већ и као активни учесници. Нова информатичка ера оставила је препознатљиве трагове у одрастању младих генерација и наметнула потребу за развојем медијских компетенција које су неопходне како би се млади могли адаптирати и адекватно припремити за живот у будућем друштву. Сходно томе, медијско образовање и култура постају све актуелније поље за истраживања, посебно када је реч о младима.

Припадници средњошколске популације, као посебна друштвена група, веома су сензибилни на појаву и коришћење нових медија. Нови медији са

својим карактеристикама као што је доступност, мултимедијалност, брзина у размени информација непрестално изазивају пажњу и интересовање младих који су још увек у процесу формалног школовања. Таквом стању доприноси чињеница да су школе, са својим системом рада у раскораку са потребама младих, да су застареле и анахроне институције у којима још увек доминирају традиционални облици учења. Из тог разлога млади се веома често окрећу новим медијима у којима проналазе одговоре на сва своја питања, али и нове начине да остваре комуникацију са вршњацима или да једноставно дођу до потребних информација. Истраживања потврђује да млади, поред забаве и разоноде интернет користе и за учење, као и да су нове форме учења популарније и пријемчивије за млађе генерације (Павловић, Стјепановић Захаријевски, 2015; Станисављевић Петровић, 2015). У складу са тим сасвим је разумљиво да ученици средњих школа веома радо користе интернет и да на њему проведе већи део свог слободног времена.

Резултати истраживања потврдили су постављену хипотезу да средњошколци веома често користе интернет. Наиме, утврђено је интернет користе више пута у току дана, као и да социодемографске варијабле: пол, разред, школски успех и место становања највећом мером не утичу на употребу овог, све популарнијег, медија. резултати истраживања иду у прилог твдњи да интернет брише границе и превазилази разлике међу ученицима различитог пола, разреда, успеха, места становања.

Минималне статистичке разлике које су добијенеу одговорима испитаника везаним за учесталост коришћења интернета, а у односу на разред уочене су само у једној твдњи која гласи „Више пута у току дана користим интернет“. Постојање ове разлике је разумљиво и може се протумачити чињеницом да су ученици четвртог разреда у односу на ученике који су тек уписали средњу школу, зрелији, али и искуснији у коришћењу интернет садржаја, као и да имају развијеније информатичке компетенције, јер су и током основне, и вероватно током средње школе имали предмете који су их адекватно оспособљавали за коришћење различитих садржаја са интернета. Ученици четвртог разреда имају и озбиљније обавезе, које можда изискују претраживање одређених сајтова или израду презентација, те из тог разлога своје обавезе не могу да заврше од једном, већ је потребно да више пута у току дана приступе интернет сервисима. Такође, може се претпоставити да ученици четвртог разреда озбиљније приступају својим обавезама и није довољно да за припремање одређене лекције користе само књигу, већ и одређене интернет изворе путем којих могу добити додатне информације и проширити свија знања.

Друга статистички значајна разлика се уочава у одговорима испитаника везаним за тврдњу „Једном недељно користим интернет“. Наиме, одређени степен неслагања се може уочити прегледом вредности аритметичке средине који упућује на закључак да већи број ученика који живи у граду једном недељно посећује интернет. Може се констатовати да су ови резултати изненађујући, тим пре што је реч о средњошколцима који живе у градским срединама, за које се, с обзиром на стил живота, може очекивати чешћи приступ интернету. Међутим, потребно је имати у виду да средњошколци у градским

средионама имају значајно богатију културну понуду (биоскопи, позоришта), као и већу понуду кафића и клубова, што може утицати на на чињеницу да мање користе интернет у односу на вршњаке који живе на селу.

Приказано истраживање има своја ограничења, која се односе на величину узорка, али и на степен социо-економске развијености подручја на коме је истраживање реализовано. С друге стране, поменути недостаци, посебно други, може бити интересантан управо због добијених података који потврђују да се и у мање развијеним средионама код популације млађих људи све чешће користи интернет технологија, те да сиромаштво и неразвијеност нису препрека када је реч о коришћењу средстава нових медија.

Литература:

1. Alkhalaf, S., Drew, S., Alhussain, T. (2012): Assessing the impact of e-learning systems on learners: a survey study in the KSA. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 47, 98-104.
2. Borovica, T., Kostović, S. (2011): Savremeni mediji u funkciji obrazovne revolucije. *Kultura*, 133, 370-381.
3. Castaño-Muñoz, J., Duart, J.M., Sancho-Vinuesa, T.(2014): The Internet in face-to-face higher education: Can interactive learning improve academic achievement? *British Journal of Educational Technology*, 45(1): 149-159.
4. Compaine, Benjamin M. (2001): *The Set-Up: Documenters of the digital divide*, in Benjamin M. Compaine, ed. *The digital divide*. MIT Press, Cambridge.
5. Fojtika, R. (2014): Mobile Technologies Education, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 143, 342 – 346.
6. Ivanović, M. (2014): Development of Media Literacy – an Important Aspect of Modern Education. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 149, 438 – 442
7. Maksimović, Jelena; Stanisavljević Petrović, Zorica (2014): Teorijsko metodološka zasnovanost istraživanja uticaja medija na adolescente. *In medias res*.3(4), 484-498.
8. Milutinović, I. (2009): Uticaj interneta na komunikacionu praksu, *Kulture polisa*, posebno izdanje, str. 91-108.
9. Mrda S.(2010): *Kulturni život i potrebe učenika srednjih škola u Srbiji*. Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.
10. Norris, Pippa (2001): *Digital Divide. Civic Engagement, Information Poverty and the Internet Worldwide*, Cambridge University Press, New York.
11. Ono, H., Zavodny, M.(2003): Gender and the Internet. *Social Science Quarterly*, 84(1), 111-121.
12. Parkes, M., Stein, S., Reading, C. (2015): Student preparedness for university e-learning environments. *Internet and Higher Education*, 25, 1-10.
13. Pavlović, D., Stjepanović Zaharijevski, D. (2015): The use of the Internet through the prism of gender differences among University students in the Balkans, *TEME*, XXXIX (3), 681-699.
14. Petrović, D. (2013): Internet kao interpersonalni medij-slučaj Srbije. *Sociologija*, 55(3), 417-438.
15. Popović-Čitić, B., Marković, M. (2013): Faktorska struktura testa internet-zavisnosti kod učenika starijih razreda osnovnih škola. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 12(2), 179-200

16. Stanisavljević Petrović Z., Cvetković, M. (2012): Modernizacija školskog sistema u Srbiji. *Kultura polisa*, br. 18, Godina IX, 181-195.
17. Stanisavljević Petrović, Z., Radović, V., Ivanović, A. (2012): Medijska pismenost i kultura učenika osnovnih škola u Nišu. *Kultura*, 137, 210-234.
18. Stanisavljević Petrović, Zorica (2015) : Students preferences in using the internet contents. Rethinking education by leveranging the eLearning pillar of the Digital Agenda for Europe, p. 316-321, Carol I NDU Publishing House, Bucharest.
19. Tapavički Duronjić, T. (2011): Postmilenijska generacija u umnoženoj stvarnosti, *Kultura polisa*, god. VIII, br.16, str. 143-158.
20. Yoon, Hyun Shik; Occena, Luis G. (2015): Influencing factors of trust in consumer-to-consumer electroniccommerce with gender and age, *International Journal of Information Management* Vol. 35, 352–363.

THE IMPACT OF THE INTERNET AMONG YOUTH IN SERBIA

Summary: This paper presents the results of empirical research regarding the frequency of the high school students Internet use. We start from the premise that young people are very receptive to the use of new technologies, that they use the Internet very often and with enthusiasm. Although the students, as persons in development, are still in the process of education, it is believed that schools with their system of work are not able to provide adequate responses to young people, so that this population is increasingly turning to the Internet services that offer a variety of contents. The study aims to determine the existence of statistically significant differences in the attitudes of high school students about the frequency of the Internet use with respect to sociodemographic variables: gender, class, school success and place of residence. Data were collected using a five-point Likert scale ($\alpha=0.850$) and processed in the SPSS software program.

Research results confirmed the basic hypothesis that the independent variables have no impact on the frequency of the high school students Internet use. It has been established that the high school students use the Internet almost equally, and that the minor differences are present in relation to the year of study and the place of residence.

Key words: Use of the Internet, new media, high school, education, gender, school success, class, place of residence

САЊА Д. МАНДАРИЋ*

Факултет спорта и
физичког васпитања
Београд

УДК 397.8:392

Монографска студија

Примљен: 01.02.2016

Одобрен: 26.02.2016

Страна: 451-463

УТИЦАЈ ДРУШТВА НА РАЗВОЈ СВИНГ ПЛЕСОВА

Сажетак: Свинг плесови данас представља једну мању групу плесова која је углавном популарна у својој постојбини Сједињеним Америчким Државама. Линди-хоп, Чарлстон, Фокстрот, Џитербаг, Шег, Рокенрол, Твист, Хасл и Диско представљају најпопуларније свинг плесове, који су настали под утицајем европског, афричког, карибског и латино-америчког друштва. У раду је указано на различитост и комплексност дефинисања термина свинг, који истовремено представља име једног плеса, групу више плесова, музику одређеног времена, али и комплетну културу живљења која се развијала у Сједињеним Америчким Државама од двадесетих до педесетих година прошлог века. Посебна пажња указана је на четири периода у развоју свинг плесова: регтајм, свингтајм, рокенрол и савремени свинг период. За сваки период у развоју свинг плесова, наведени су и описани најпознатији плесови, тренуци њиховог настанка и развоја, као и музички правци који су претходили њиховом настанку. У закључку се констатује да су, друштвени догађаји и начин живљења утицали на настаanak, развој, модификацију али и нестанак свинг плесова.

Кључне речи: плес, регтајм, свингтајм, рокенрол, савремени свинг

Увод

Почетком двадесетог века, Европа као тада најразвијеније културно, економско и политичко средиште света се опорављала од последица Првог светског рата. У таквим условима у друштву, музика и плес се значајније нису могли развијати, па су се заснивали на већ постојећим, углавном старим, дворанским и народним плесовима, и музици. У том периоду нови економски, али и културолошки центар света постају Сједињене Америчке Државе, које утичу на музичко-плесну сцену света.

Крајем деветнаестог и почетком двадесетог века у Сједињеним Америчким Државама се озбиљније приступа проналажењу нових музичких и плесних форми. Наиме, становници Сједињених Америчких Држава престају да се стиде својих разлика у односу на Европљане и постају поноснији на своју је-

* sanja.mandagic@fsfv.bg.ac.rs; + 381 64 15 11 475

динственост. У жељи за раскидом са прошлошћу и јаким европским утицајем, односно могућношћу стварања сопственог национално-културолошког идентитета, стварају нову музику која директно утиче на стварање нових плесова. Појава свинг плеса и музике, као и комплетне свинг културе, утиче не само, на развој музике и плеса у Сједињеним Америчким Државама, већ и на будућу музичко-плесну слику целог света.

Сложеност дефинисања свинга, огледа се у чињеници да се назив свинг, примењује као назив једног плеса који има велики број својих различитих стилова, али и велику групу плесова која се развијала у Сједињеним Америчким Државама од двадесетих до педесетих година прошлог века. Поред тога, свинг представља и музику која је пратила ове плесове, познату као свинг џез (*Swing Jazz*), а из које су касније настајали многи познати музички правци, као што су рокенрол, твист и диско. На крају, назив свинг односно „време свинга“ (*Swing Time*), представља једну културу живљења од двадесетих до педесетих година двадесетог века, која се односила на музику, плес, моду и начина живота. (Илић, 2009: 1)

Почетак свинга

Веома строга форма плеса, кретања, музике, али и облачења као последица јаког европског утицаја, стилова који су долазили из Лондона и Париза, односно Шпаније и Португалије, постојала је на америчком континенту још за време колонијалног периода. Наравно, ови утицаји односили су се пре свега на више друштвене слојеве, „беле људе“. С друге стране, црнци који су били углавном у подређеном положају, развијали су сопствену културу коју су донели из Африке.

Нешто значајнији помак у развоју плеса али и мешању „беле и црне“ културе дешава се на тлу Сједињених Америчких Држава од 1880. године. Наиме, 1861, после смрти принца Алберта, односно краљице Викторије 1901, високо друштво у Енглеској и Сједињеним Америчким Државама осетило је већу слободу и жељу да се окрене ка бржим, енергичнијим плесовима (Илић, 2009: 7). Нови амерички плесови рађали су се као синтеза европског, афричког, карипског и латино-америчког утицаја (Мандарић, 2015: 465), а познато је, да у свим људским друштвима, плес и музика, представљају облике људског изражавања симбола, емоција, намера, друштвено-социјалних улога, односно начина њиховог живота. (Мандарић, 2015: 464).

Званичан почетак свинга није јасно дефинисан, и то првенствено због великог броја различитих података. Наиме, расизам у Сједињеним Америчким Државама је тих година био изражен, па је истина о настанку и развоју свинга прича са два лица, „црном“ и „белом“. Незванично свинг музика и плес су већ средином двадесетих година били део културе Харлема, али тек када су белци прихватили ритам хот џеза (*Hot Jazz*) и плес Линдихоп (*Lindy Hop*), свинг је постао познат (Цоунс, 2008: 25).

Музички посматрано, сматра се да је свинг ера званично почела 1924. када се Луис Армстронг (*Louis Armstrong*) придружио „Флечерс Хендерсон Бенду“ (*Fletcher Henderson Band*). Његов посебан начин свирања променио је традиционалан џез у хот џез и свинг џез. С обзиром да су, свинг музика и плес утицали на међусобно стварање, креирање и модификовање, тако је под утицајем музике пар година касније, 1927, званично настао први свинг плес Линди-хоп. Ипак, као званичан почетак свинг периода помиње се 1935, значи десетак година после појаве музике и плеса, када је Бени Гудман (*Benny Goodman*) проглашен краљем свинга а његов бенд, први свинг бенд.

Познато је да су у том периоду, црнци изводили џез музику, хот џез и џамп анд џајв ритам (*Jump & Jive*), док су бели и јеврејски бендови углавном свирали свит (*Sweet*) мелодије, слатке мелодије. Међутим почетком тридесетих година црначки бенд Флечера Хендерсона, поклања неколико нумера хот џез стила белом бенду Бенија Гудмана. Након тога, 1935. Гудман са бендом одлази на турнеју, током које су изводили своју свит музику на коју публика није одушевљено реаговала. Током наступа у дворани „Паломар“ (*Palomar*) у Лос Анђелесу, Гудман одлучује да одсвира неке од хот џез нумера које је добио од Флечера. Овај нови Гудманов звук уз плес публика одушевљено прихвата, и тако Гудмана и његов бенд проглашавају зачетником свинг музике и плеса, односно свига уопште. (Џоунс, 2008: 155)

Када је у питању термин свинг, он се 1932. након песме „*It don't mean a thing if it ain't got that swing*“ Дјука Елингтона (*Duke Ellington*) и његовог „Биг Бенда“ (*Count Basie*), прихватио као термин за музику и плес. (Џоунс, 2008: 155)

Подела свинг плесова

Свинг плесови, као и њихови стилови, везују се пре свега, за развој музике, али индиректно и за делове Сједињених Америчких Држава у којем су се плесали. С обзиром, да је скоро сваки већи град Сједињених Америчких Држава развијао сопствени стил већ постојећих свинг плесова, то је њихова подела тежа. Из тог разлога, свинг плесови се деле према музици која је била карактеристична за одређени период, а која је у већој или мањој мери утицала на њихов развој.

Разликују се четири периода у развоју свинг плесова: регтајм (*Ragtime*), свингтајм (*Swingtime*), рокенрол (*Rock And Roll*) и савремени свинг период (*Modern Swing*).

Регтајм или први период у развоју свинга

Нова доба друштвеног плеса у Сједињеним Америчким Државама, названо Регтајм (*Ragtime*), настало је појавом регтајм музичког правца (*Ragtime music*), који карактеришу комбинације синкопираног, односно испрекиданог, исецканог (*ragged*) ритма, по којем је овај период и добио име. Наиме, регтајм

представља својеврсну синтезу тада популарних маршева у стилу Џона Филипа Суза (*John Philip Sousa*), француског Кадрила (*Quadrille*) и афричких ритмова (*Waldo*, 2009: 23). Регтајм музика настала је као музика за плес у Сент Луису и Њу Орлеансу (*Berlin*, 1980: 45), коју су изводили мали бендови састављени од типичних инструмента за овај музички правац, клавир и бенцо. Овај вид музичко-плесног правца 1890, великодушно прихвата ново „викторијанско друштво“, када престаје плесање по дотадашњим строгим формама уз „прилично застарелу“ музику, односно у тренутку када престаје доминација плесова Валцер и Кадрил (Илић, 2009: 8). Највећи доприноси овог времена су: промена размишљања о плесу, већа слобода у извођењу плесних корака и покрета, плес у пару, стварање регтајм музике, као и стварање нових плесова, пре свих Кејквока (*Cakewalk*), Фокстрота (*Foxtrot*) и Чарлстона (*Charleston*).

Кејквок је плес, који најбоље осликава регтајм период, настао 1870. међу црначким робовима у јужним држава Сједињених Америчких Држава. Развио се као пародија на формалне плесове белих робовласника плантажа на којима су црнци радили (*Tjaden*, 2006: 76). Био је то плес где се велики број учесника (соло или у пару) надметао за главну награду која је најчешће била колач (*Cake*), па је плес постао познат као Кејквок (*Cakewalk*). Учесници су за ту прилику облачили најбољу одећу (биле су то крпе и дроње - *rags*), па се сматра да је овакав начин одевања, такође, утицао на назив овог периода. Кејквок је осим на југу, убрзо постао популаран и у већим градовима Сједињених Америчких Држава, а посебно међу црначком заједницом Чикага и Њујорка. Такође, настале су многе варијанте Кејквока које су углавном имале називе кретања животиња¹, али и многи други плесови сличног карактера. (*Smith*, 2008: 67)

Карактеристика ових плесова је углавном соло плес, јер се плес у пару сматрао неприкладним, због тога су партнерке понекад носиле „одбојнике“ како би спречиле физички контакт. Популарност Кејквока трајала је у периоду од 1890. до 1910, а најпопуларнији композитор овог периода афроамериканец Скот Џоплин (*Scott Joplin*) је од музике за Кејквок створио дела која ће представљати један од темеља регтајма. Тек око 1910. прилично индивидуалан плес прераста у паровни плес, захваљујући музичким хитовима Ирвинга Берлина (*Irving Berlin*) и Александерс Регтајм Бенда (*Alexanders Ragtime Band*), али и због потребе стварања бржих и енергичнијих плесова. (*Tjaden*, 2006: 88)

Крајем регтајма, тачније у лето 1914. настаје Фокстрот, плес који је имао велики значај у развоју данашњих стандардних плесова. Према једној од теорија, плес и његов назив настали су захваљујући глумцу Хери Фоксу (*Harry Fox*), који је као део мјузикла „*Jardin de Dance*“ извео каскајуће (*trotting*) кораке уз регтајм музику. Овакав начин плеса, публика и новинари назвали су „*Fox's Trot*“. Друга теорија, према наводима Вернона Кастла (*Vernon Castle*) и Бети Ли (*Betty Lee*), указује да је такав начин плеса виђен у једном црначком клубу петнаест година пре првог извођења каскајућег Фоксовог корака. (*Hawkins*, 2002: 18) Захваљујући мјузиклима Фокстрот постаје популаран како

¹ Фишвок (*Fish Walk*), Кемелвок (*Camel Walk*), Банихоп (*Bunny Hop*), Кребстеп (*Crab Step*).

у Сједињеним Америчким Државама, тако и Европи, а највећу популарност Фокстрот је имао током тридесетих година прошлог века. (Hawkins, 2002: 56)

Фокстрот има велики допринос у развоју дворанским плесовима, а касније и развоју стандарних плесова у спортском плесу. Основне варијанте Фокстрота су: Пибоди (*Peabody*) који је касније прерастао у Квикстеп (*Quickstep*), односно Розеланд (*Roseland Foxtrot*), који је данас популарнији под именом Слоуфокс (*Slowfox*).

Плес Чарлстон представља спону у прелазу из регтајма у свингтајм, и сматра се првим значајним плесом из групе свинг плесова, који се плесао уз регтајм и цез музику. Његово порекло везује се за град Чарлстон у Јужној Каролини, тачније за острво у близини овог града (*Cape Verde Island*). Црнци и лучки радници, изводили су овај „кружни“ плес још од 1903, док се у Харлему почео плесати од 1913. године. Двадесет година од свог првог појављивања Чарлстон као плес, након представе „*Running Wild*“ Зигфелда Фолиза (*Ziegfeld Follies*) 1923. у њујоршком театру (*New Amsterdam Theater*), прихватају и припадници „беле“ заједнице. Након тога, у кратком року Чарлстон постаје толико популаран, да су сале за плес постале премале за све који су хтели да плешу нове и необичне кораке. Кораци су били изузетно енергични и бучни, тако да су чак довели и до једне велике трагедије.² Од тог тренутка су у плесним дворанама широм Сједињених Америчких Држава постављене табле са натписом „Молим Вас, плешите Чарлстон тихо“ (*Please Charleston Quietly*). Већ 1926. појавом нових плесова, Чарлстон „пада у заборав“, али и поред тога наставља да „живи“ кроз плес Линдихоп (*Lindy Hop*).

Свингтајм или други период у развоју свинга

Двадесетих година прошлог века, у Сједињеним Америчким Државама долази до великих културних и друштвених промена. Наиме, по први пут у историји, жене су имале право да гласају, јавно су смеле да запале цигарете, исекле су своје плетенице и почеле да носе краће фризури (Davis, 2011: 38). Уједно, било је то и време прохибиције, па су се убрзо појавили локали који нису поштовали ову забрану. Поред алкохола, добре музике и провода, главна забава у таквим локалима био је плес. Места су се налазила на тајним локацијама, што је наравно утицало на њихову величину. Углавном су то били мањи простори, па је и подијум за плес самим тим био прилично мали. (Okrent, 2010: 11) Управо ова чињеница утицала је да плесови буду ограничени приликом кретања у простору, али то није умањило њихову енергичност извођења.³

Посматрано кроз музику био је то и даље период регтајма, али у којем постаје значајнији један нови музички правац, који је део фолклора мултикул-

² Наиме, 1925. плесна дворана „*Pickwick Club*“ у Бостону, се обрушила од вибрација које су настале током плесања Чарлстона. Том приликом погинуло је четрдесет и четворо људи (Baitler, 2015: 3).

³ Интересантно је још поменути да се, у овим просторима могло понашати и причати потпуно опуштено, па су локали оваквог типа названи „Спикизи“ (*Speakeasy*) (www.merriam-webster.com/dictionary/speakeasy, доступно 23.12.2015).

туралне заједнице Сједињених Америчких Држава, назван Џез (*Jazz*), настао индиректно услед расних разлика. (Џоунс, 2008: 23)

Џез је настао као спој традиционалне музике и популарних музичких стилова крајем деветнаестог и почетком двадесетог века, односно мешавине афро-америчких ритмова и европске музике (*Ward & Burns*, 2014: 34). У џез музици заступљене су импровизације, комбинације ритмова, синкопе и свинг ритам (*Shipton*, 2007: 4), као и елементи европске хармоније, америчке популарне музике (*Kirchner*, 2005: 11), али и елементи афро-америчке музике, као што су блуз и регтајм (*Hennessey*, 1994: 470). Уједно, традиционални лимени дувачки оркестри имали су значајно место у развоју џез музике. Он обухвата период од преко сто година, и представља низ али и мешавину музичких праваца од регтајма до џез-рока. Интелектуалци целог света су сагласни да џез, који је настао у једном мултикултуралном друштву као што су Сједињене Америчке Државе, представља једну од оригиналних америчких уметничких форми (*Larry & Waterman*, 2008: 23).

Појава џез ритма значила је потребу за више инструмената што је довело до стварања великих оркестара (*Big Band*). Велики оркестри⁴ са новим, живим ритмом, захтевали су већи простор, па су се музика и плес новог доба преселили у велике дворане. Џез музика утицала је да „публика“ осећа потребу да се стално креће, љуља у ритму, што је створило нови плесни правац назван Свинг (*Swing*). Забаве, музика и плес уз велике оркестре, али и ноћни живот представљале су карактеристику свингтајма који се одвијао у ноћним клубовима. (Крњић, 2010: 1117) Синоним за овакав начин живота био је Харлем (део Њујорка)⁵, Ноћни клубови Харлема постају мали да приме све већи број плесача и љубитеља добре музике. Отварањем дворане Савој (*Savoy Ballroom*),⁶ проблем великог броја поклоника музике и плеса бива решен. Постојале су и друге плесне дворане у Њујорку⁷, али Савој је био нешто посебно. Велики простор за плес, у којем је могло да плеше преко четири хиљаде плесача уз феноменалну музику оркестра Чик Веба (*Chick Webb*) и небитност боје коже, већ само како се плеше, утицали су да Савој стекне велику популарност.

Повезаност музике и плеса у свинг периоду довела је до појаве преко сто плесова. Овако велики број плесова последица је и великог броја стилова истог плеса, који су настајали у различитим деловима и градовима Сједињених Америчких Држава. Без обзира на ту чињеницу издвојило се преко двадесет раз-

⁴ Протагонисти џез звука били су велики бендови (оркестри), а највећи међу њима је био легендарни Џук Елингтон (*Duke Ellington*) и његов „*Count Basic*“ бенд. Двадесетих година прошлог века џез постаје бржи и интересантнији за плес, па настају нови ритмови: „*Hot Jazz*“ и „*Jump&Jive*“. Носиоци новог звука били су: Флечер Хендерсон Бенд (*Fletcher Henderson Band*) са Луис Амстронгом (*Louis Armstrong*), Бени Гудман и Бенд (*Benny Goodman & Band*), Чик Веб и Оркестар (*Chick Webb & His Orchestra*), Кеб Каловеј и Бенд (*Cab Calloway & Band*) и многи други. (Џоунс, 2008: 152)

⁵ Харлем је прво био насељен Ирцима а касније црнцима. Временом, Харлем постаје црначки центар Њујорка, али и будући црначки културни центар Сједињених Америчких Држава.

⁶ Дворану „Савој“ су касније звали „Кућа срећних стопала“ (*The Home of Happy Feet*), отворена је 26. марта 1926. године.

⁷ Плесне дворане Алхамбра (*Alhambra*) и Розеланд (*Roseland*).

личитих плесова који су значајно утицали на слику друштвених плесова у Сједињеним Америчким Државама, а касније и целом свету. Најпознатији плесови свинг периода су: Линдихоп (*Lindy Hop*), Шег (*Shag*), Балбоа (*Balboa*) и Цитербаг (*Jitterbug*).

Историја настанка плеса Линдихоп, али и правог процвата плесно-музичке сцене двадесетих година прошлог века везује се баш за Харлем. Линдихоп представља спој више плесова и плесних корака, које су плесачи импровизовали појединачно или у пару у зависности од музике.

Назив плеса настао је једне вечери 1927, када је локални плесач Џорџ Сноуден-Шорти (*George Snowden-Shorty*), заједно са једним новинарем посматрао парове на плесном подијуму. Новинара је занимало како се зове плес који плесни парови плешу. Сноуден није знао да каже назив плеса, па је видевши новине које су биле поред новинара, а на чијој су насловној страни налазио наслов „Линди прескочио Атлантик“ (*Lindy Hops The Atlantic*), са текстом о првом лету преко Атланског океана који је извео Чарлс Линдберг (*Charles Lindbergh*), једноставно изговорио „Линдихоп“ (*Lindy Hop*). Линдихоп је постао изузетно популаран у Сједињеним Америчким државама, а временом је под утицајем традиционалних западно-афричких плесова, као и европских друштвених плесова еволуирао у велики број свинг плесова. (*Hancock*, 2007: 114-115)

Удружења учитеља плеса Сједињених Америчких Држава у почетку нису прихватала Линдихоп као плес, односно нису желели да га науче, а касније и предају својим школама. Сматрали су да је то плес који неће преживети прву зиму, да је вулгаран и непристојан. Поред тога, имали су и проблем да науче плес који има толико стилова, али и брзих плесних корака и покрета. Учители плеса су себе сматрали особама које предају „исправне плесове“, односно плесове који су дефинисани елеганцијом покрета и ставом. С обзиром да, такав став нису имали према свинг плесовима, самим тим нису желели да их уче и плешу. Магазин „*Life*“ 1943. Линдихоп проглашава националним плесом, након чега свинг плесове прихватају и високи друштвени слојеви белаца. (*Hancock*, 2007: 121) Био је то мач са две оштрице. С једне стране, Линдихоп постаје доступан свима, а са друге стране у жељи да што лакше пренесу Линдихоп и остале свинг плесове, плесни учители уводе неке измене које су утицале на промену њиховог карактера. Тај нови начин плесања постао је познат под називом Дворански свинг (*Ballroom Swing*).

Шег је назив плеса који потиче од Чарлстона. Плеше се уз свинг музику бржег темпа, у отвореном или затвореном држању између плесача. Сходно темпу музике, ово је брз и енергичан плес. Често се појављује у америчким цртаним филмовима, где се плесни пар међусобно додирује лицем и горњим делом тела, док изводе плесне кораке и покрете у брзом темпу. У циљу маркетинга, тридесетих година прошлог века, оригиналном називу додат је термин студентски (*collegiate*), па је тако настао „*Collegiate Shag*“ како би се привукла „студентска популација“ плесним школама и дворанама. Касније се термину „шег“, у циљу тачнијег дефинисања плесног стила у односу на остале стилове

који у свом називу такође имају овај термин, додавао термин по којем је плесни стил био специфичан.⁸

Балбоа је динамичан плес сличних карактеристика као Шег. Потиче из Јужне Калифорније тачније околине Лос Анђелеса, док је име добио по полуострву и насељу Балбоа у предграђу Њупорт Бича (*Newport Beach*). Приликом плесања Балбоа постојало је правило да нема раздвајања плесног пара током плеса, како би се спречило сударање и повређивање. Већини плесача је овај затворени стил плесања досадио, па су почели да изводе разне импровизације. Средином 1930, Балбоа се због великих гужви у плесним дворанама није могао плесати, па чак ни у дворани Паладиум (*Palladium Ballroom*) која је могла да прими око шест хиљада и петсто плесача.

Цитербаг је плес који су по моделу Линдихопа, осмислили белци.⁹ Овај плес био је популаран у Њујорку средином тридесетих година двадесетог века, а званичан назив плеса и тренутак највеће популарности везан је за велику црначку певачку звезду Кеб Келовеја (*Cab Calloway*) и његов хит из 1934. „*Like the Jittering bug*“. Настанком и развојем Цитербага белци су покушали да преузму титулу националног плеса од Линдихопа, а користећи медије покушали су да све свинг плесове назову цитербаг плесовима. Међутим, у томе нису успели. (Илић, 2009: 16)

Пред почетак другог светског рата на тлу Сједињених Америчких Држава, а током свингтајна, наступа период велике експанзије како плесова, тако и музике. Упоредо са тим, долази до модификације појединих плесова у нове плесне стилове, што додатно доводи до повећања већ постојећег великог броја свинг плесова. Тако настају: Свинг источне обале (*East Coast Swing*), Свинг западне обале (*West Coast Swing*), Дворански свинг (*Ballroom Swing*), Вестерн/Кантри свинг (*Western/Country Swing*), Џајв (*Jive*), Буги-Вуги (*Boogie-Woogie*) и Блуз (*Blues Dance*).

Свинг источне и западне обале блиско су везани за Линдихоп, а обично су се изводили уз џез и блуз музику, али и рокенрол. Свинг западне обале настаје захваљујући филмској индустрији и снимању великог броја мјузикла са плесним сценама. Наиме, у жељи да што већи број плесача буде на сцени окренут лицем камери плешући Линдихоп и Цитербаг, кореографи плеса и Дин Колинс (*Dean Collins*), осмишљавају нов линијски начин плеса, познат као Слот Свинг (*Slot Swing*) који је био погодан за филмске сетове.

Џајв је плес који је светској јавности најпознатији плес свинг периода, и то првенствено захваљујући чињеници да представља плесну дисциплину спортског плеса. Сматра се да води порекло са Флориде, а да су основе плеса настале спојем плесова црнаца са ритуалним плесовима Семинол (*Seminole*) Индијанаца (Илић, 2009: 22). Временом под утицајем друштвених промена Џајв се плеше са карактеристикама друштвених латино плесова (латино карактер посебно видљив у кретање кукова у кораку *Rock Step*), који се изводе по одређеном шаблону. Као и све свинг плесова, па тако и Џајв у Енглеску су

⁸ Каролина Шег (*Carolina Shag*) или Сент Луис Шег (*St. Louis Shag*).

⁹ Већину популарних плесова свинг периода осмислили су црнци.

током Другог светског рата „донели“ амерички војници. Енглези су били ужаснути овим плесовима, музиком, као и начином понашања људи који су их изводили. Међутим схватили су, да за ове плесове мора бити места у енглеским плесним школама, те његовом стандардизацијом од стране енглеских учитеља плеса, настаје дворански стил Џајва, који 1950. постаје плесна дисциплина у у групи латино-америчких плесова спортског плеса.

Буги-Вуги се као плес развио 1940. из истоимене музике која се изводила са три клавира, гитаром, великим оркестром, а имала је елементе кантри, па чак и госпел музике. Као такав, плес је био популарнији у Европи него у Сједињеним Америчким Државама. Из тог разлога се сматра европском варијантом свинга са источне обале. Пlesaо се поред буги-вуги музике уз рок и блуз (Џоунс, 2008: 186).

Блуз је један од последњих плесова свинг периода који је почетком педесетих година почео да губи на значају. Ритам Блуз плеса указује на разилажење са свинг стилом, јер подразумева близак контакт плесача током плеса, сензуалност и мање импровизације. Блуз се плесао уз блуз музику или било коју музику споријег темпа (рок баладе, лагану кубанску музику и слично).

Рокенрол или трећи период у развоју свинга

Карактеристика трећег периода није развој свинг плесова и музике, већ више крај њихове популарности, односно њихова модификација у нове музичко-плесне правце. Наиме, свинг музика и плес су подсећали људе на тешка времена током Другог светског рата, па су сви желели да што пре то забораве, а самим тим и створе нешто ново. У складу са тим, јавила се потреба за стварањем нових музичко-плесних праваца. Популарност музике и оркестара који су промовисали свинг звук се полако заборављала, а сценом владају вокални солисти. Певачи попут Нет Кинг Кола (*Nat „King“ Cole*), Френка Синатре (*Frank Sinatra*), Дина Мартина (*Dean Martin*), Пеги Ли (*Peggy Lee*) и других, довели су до промене звука и музичког стила педесетих и шездесетих година прошлог века. Један од најзначајнијих музичара тог времена био је Елвис Пресли (*Elvis Presley*) који је био промотер нове музике, Рокенрола (*Rock And Roll*). Цео период назван је рокенрол ером, која је много више утицала на развој музике, него плеса. Поред жеље за променама и потреби стварања нових музичко-плесних праваца, велика популарност телевизије¹⁰, биоскопа и нове музике, довела је до чињенице да млади више немају потребу за свиг плесовима.

Тако је једна група свинг плесова, као што су Кејквок, Блек Ботом, Балбоа и многи други, потпуно ишчезла, а извођењем нумере „*The Twist*“ Чабиа Чакера (*Chubby Chacker*) на националној телевизији, у августу 1960, је свинг плесове потпуно потиснула на маргину интересовања. Међутим, друга група свинг плесова је и у овом периоду била популарна, али кроз неке своје измене плесне стилове. У складу са тим, Свинг источне обале наставио је да „живи“ кроз Џајв, а Свинг западне обале који је наследио Џитербаг наставио је

¹⁰ Према подацима из 1948. у Сједињеним Америчким Државама је постојало 400.000 телевизора, већ 1951. број се попео на 10 милиона, а до краја декаде прешао је цифру од 50 милиона.

да постоји кроз Вестерн Свинг, али је значајно изгубио на популарности. Национални плес Линдихоп је променио форму, начин плесања и музику, односно постао је Рокенрол, што није нашло одобравање код љубитеља свинга. Фокстрот се вратио на „велика врата“ захваљујући музици Френка Синатре, Дина Мартина, Семија Дејвиса (*Sammy Davis*) и других. Њих су и даље пратили велики оркестри из свинг периода. Уједно, у овом периоду Фокстрот својом споријом варијантом Слоуфоксом и бржом Квикстепом, постаје плесна дисциплина у групи стандардних плесова спортског плеса. Најпознатији плесови овог периода су Рокенрол, Твист (*Twist*) и Хасл (*Hustle*).

Настанак и развој Рокенрол плеса везан је за рокенрол музику. Основни шаблон кретања узет је од Линдихопа, али се могао осетити утицај свих свинг плесова, посебно Цитербага и Буги-Вугија. Назив рокенрол званично је промовисао Ален Фрид (*Alan Freed*) 1951, иако се још од 1948. користио у црначкој заједници.

Музичка нумера „*Twist*“ постала је назив новог плесног хита Твист, који је промовисао соло плес, па је та чињеница довела до развоја плесних солиста али и линијских плесова. Међутим, популарност твист музике и плеса се негативно одразила на већину тадашњих друштвених плесова. (*Hancock*, 2007: 132) Твист је највише био прихваћен од младе генерације, која је тада највише волела „телевизију и песак“. Песак је био сленг за плажу, односно сурферски стил живота који се тада развијао.

Хасл је један од првих линијских плесова, популаран седамдесетих година. Настао је као плес који се плеше у пару 1968. у Мајамију, на Флориди, која је била под снажним културним утицајем Кубе, односно плеса Салсе. Спајањем свинг и латино музике настао је музички правац са новим ритмом назван Диско (*Disco*). Тако тада, Диско постаје синоним за музику, а Хасл за више плесних стилова, као што су Диско Свинг (*Disco Swing*), Стрит Хасл (*Street Hustle*), Латин Хасл (*Latin Hustle*), Свинг Хасл (*Swing Hustle*) и Танго Хасл (*Tango Hustle*). Хасл је поред плесова у пару имао свој израз и кроз кореографије за појединца, али и за групу плесача. На овај начин су се почели развијати линијски плесови али и плесови из „street“ групе, којима је одговарао тадашњи диско ритам (посебно музика Џејмса Брауна).

Диско плес (*Disco Dance*) је настао захваљујући популарној рокенрол музици бржег темпа. За Диско и Хасл, који спадају у клубске плесове, се често мисли да су исти плесови. Међутим, диско је термин за један плес (рокенрол бржег темпа) и за музику тог времена, док је хасл назив за групу плесова који представљају мешавину диско ритма и латино плесова.¹¹

На основу свега изнетог може се закључити да су, велике промене у свету негативно су утицале на популарност свинга, а позитивно на настанак нових музичко-плесних стилова. Може се рећи, да је у овом периоду свинг плес „преживео, али са великим губицима“ (Илић, 2009: 25).

¹¹ Популарности хасл плесова и диско музике седамдесетих година прошлог века најбоље је приказан у филму „Грозница суботње вечери“ (*Saturday Night Fever*) са Џоном Траволтом (*John Travolta*) у главној улози.

Савремен Свинг или четврти период у развоју свинга

Овај период представља препород свинг музике и плеса. Десио се крајем осамдесетих година прошлог века, када је почео да слаби диско покрет. Свинг музика, која је током година еволуирала, стигавши до панк стила (*Punk*), поново је била изложена модификацији и променама. Наиме, Еди Николс (*Eddie Nichols*), панк музичар, интересовао се за порекло звука којим се бави, па је тако 1989. створио нови музички правац који је назвао Нео Свинг (*Neo Swing*). Почетком деведесетих година овај музички правац постаје интересантан све већем броју бендова, који не само да мењају музички израз него и модни, покушавајући да се што више поистовете са бендовима свинг стила тридесетих и четрдесетих година. Публика је прихватила нови тренд, па је порасло интересовање за плесове овог времена. Међутим, свинг плесови су се до тада или преобразили у нове плесне стилове, или су потпуно нестали. Из тог разлога, било је неопходно „вратити у живот“ плесове који се тридесет година налазе у потпуном забору. С обзиром да је телевизија у време популарности свинга тек била у свом повоју, нису постојали записи корака свинг плесова. Због тога група младих заљубљеника из Шведске под именом „*Rythm Hot Shots*“, заједно са групом ентузијаста из Пасадене (Калифорнија, САД) проналази легендарног Френки Менинга (*Frankie Manning*), једног од ретких плесних учитеља који је знао оригиналне кораке свинг плесова из тридесетих и четрдесетих година. Са своје седамдесетидве године, Менинг, поново почиње да држи часове свинг плесова у Њујорку, учећи на тај начин младе заљубљенике свингу. (Geoffrey & Burns, 2002: 132)

Поред музике и плеса, филмови су имали значајан утицај на визуелну представу о свинг периоду.¹² Када се у априлу 1998. појавила обрада Луис Приме (*Louis Prima*) „*Jump, Jive an' Wail*“, а Линдихоп поново постао један од најинтересантнијих друштвених плесова у Сједињеним Америчким Државама наступио је период назван „Свинг лудница“ (*Swing craze*).¹³

Закључак

Свинг музика и плесови, односно свинг култура били су под сталним утицајем друштвених догађаја и промена у друштву. Од свог настанка па до данас свинг плес је био везан за музику, мењајући се са музичким трендовима који су доминирали у одређеним периодима прошлог века. Настанак и развој свинг плесова се може поделити у четири периода, од којих је сваки од периода на свој начин дао допринос у развоју свинг културе. Регтајм је послужио као база за развој свинга, а рокенрол период као склониште за свинг плесове и музику.

¹² Посебно филмска остварења су „*Swing kids*“ из 1993. и „*Swingers*“ из 1996. године.

¹³ Наиме, лето 1998, названо је „*Summer of Swing*“ јер је велики број хит песама свинг бендова, за кратко време, био на хит листама (Илић, 2009: 26).

Врхунац свинг културе односи се на период од двадесетих до педесетих година двадесетог века, који је назван свингтајм, а који се веже за најлошији период човечанства у двадесетом веку, односно период Другог светског рата. У том периоду, свинг плесове и музику у целом свету популарисали су амерички морнари и авијатичари. На тај начин је, Други светски рат помогао ширењу свинга из Сједињених Америчких Држава на друге континенте, па се може рећи да су неки лоши друштвени догађаји утицали позитивно на развој свинга. Период после Другог светског рата, лоше економско стање у свету, болести, немаштина, односно велика послератна депресија која је владала у свету утицали су на потребу, да се тај период што пре заборави, али и створи нешто ново.

Из свега наведеног може се закључити да је, престанак популарности свинг плеса, музике, односно свинг културе настао услед потребе човечанства да заборави на последице разарања, жртве¹⁴ и глад током Другог светског рата, односно да забораве на период велике депресије. Други разлози престанка интересовања за свинг плесове су проблеми у музичкој индустрији,¹⁵ порези које је ноћним клубовима у Сједињеним Америчким Државама наметнула влада, појава телевизије и музичке нумере и плеса „Твист“. Забава уз телевизијске апарате испразнила је плесне дворане и задала последњи ударац периоду великих бендова. Када су у августу 1960. твист музика и плес постали хит, плес у пару а тиме и свинг званично су нестали (Hancock, 2007: 131).

Међутим, и после свега што су свинг плесови, музика, односно свинг култура проживели, чињеница је да ће се они и даље развијати у складу са друштвом и друштвеним токовима.

Литература:

1. Beitler, Stu (2015): *Massachusetts Pickwick Club Collapse at July 1925*, GenDisasters, Boston.
2. Berlin, Edward (1980): *Ragtime: a musical and cultural history*, University of California Press, Oakland.
3. Davis, Angela (2011): *Women, race, & class*, Vintage Books Edition, New York.
4. Hancock, Black (2007): *Learning How to Make Life Swing*, Qualitative Sociology 30, 113-138, New York.
5. Hawkins, Christina (2002): *A Compilation and Analysis of the Origins of the Foxtrot in White Mainstream America*, Master of Arts thesis on Brigham Young University Department of Dance, Provo.
6. Hennessey, Thomas (1994): *From Jazz to Swing: Black Jazz Musicians and Their Music 1917-1935*, Wayne State University Press, Detroit.

¹⁴ У рату су погинули многобројни музичари, па су због тога многи велики бендови престали да постоје.

¹⁵ Наиме, 1. августа 1942, дошло је до „музичког штрајка“, због неслагања на релацији удружења музичара и издавачких кућа, који је трајао до новембра 1944. године. У том периоду нису постојала издања свинг музичара, што се испоставило као погубно по свинг музику. Са друге стране певачи, који нису били у штрајку, користе прилику и добијају на популарности, чиме печате судбину великих бендова и извођача.

7. Kirchner, Bill (2005): *The Oxford Companion to Jazz*, Oxford University Press, Oxford.
8. Merriam-Webster Dictionar (2015), dostupno 23.12.2015, na <http://www.merriam-webster.com/dictionary/speakeasy>
9. Okrent, Daniel (2010): *Last Call: The Rise and Fall of Prohibition*, Scribner, New York.
10. Shipton, Alyn (2007): *A New History of Jazz*, Continuum, New York.
11. Smith, Lindy (2008): *Out of Africa: The Cakewalk in Twentieth-Century French Concert Music*, Canadian Undergraduate Journal of Musicology, 1, 6, 64-82, Ontario.
12. Starr, Larry & Waterman, Christopher (2008): *Popular Jazz and Swing: America's Original Art Form*, Oxford University Press, Oxford.
13. Tjaden, Ted (2006): *Cakewalks in the Ragtime Era*, Elliott & Clarc Pub, Washington.
14. Waldo, Terry (2009): *This is Ragtime*, Jazz at Lincoln Center Library Editions, Saratoga Springs.
15. Ward, Geoffrey & Burns, Ken (2002): *Jazz: A History of America's Music*, Knopf, New York.
16. Ilić, Goran (2009): *Značaj Svinga u razvoju društvenih plesova*, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Beograd.
17. Krnić, Rašeljka (2010): *Džez između popularne glazbe i elitne umetnosti*, Društvo istraživača Zagreba, 19,6, 1115-1138, Zagreb.
18. Mandarić, Sanja (2015): *Kulturološki aspekti Sambe*, Kultura polisa, XII, 28, 463-473, Novi Sad.
19. Džouns, Leroa (2008): *Narod Bluza – Crnačka muzika u beloj americi*, Utopiija, Beograd.

SOCIAL INFLUENCES ON DEVELOPMENT OF SWING DANCES

Summary: Swing dances are represented today by a minor group of dances popular mostly in its country of origin, the United States of America. Lindy Hop, Charleston, Foxtrot, Jitterbug, Shag, Rock'n'roll, Twist, Hustle and Disco are regarded as representatives of the most popular swing dances. This group represents the biggest group of social dances as well, and bearing in mind they are originating from the North-American soil, often they are labelled north-american dances. Regardless of the fact they are originating from the United States of America, swing dances evolved under social influences from European, African, Caribbean and Latin American soil. Emergence of swing dances coincides with the introduction and development of Jazz music, and notably with a special way of performing Hot Jazz by soloists and Big Bands. This paper explores the differences between a swing dance, a group of swing dances developing in the United States of America from the 1920s to the 1950s, swing music associated to these dances, and finally swingtime or period of music, dance, fashion and lifestyle of 1920s, 30s and 40s. A special focus is given to four periods of development of swing dances: ragtime, swingtime, rock and roll as well as modern swing period. For each of the periods of the development of swing dances, the best known dances are listed and described. The conclusion underlines the influence of social events and lifestyles on emergence, development, modification but also disappearance of swing dances.

Key words: dance, ragtime, swingtime, rock and roll, modern swing

VI

ДРУШТВО И БЕЗБЕДНОСТ

ВЕЉКО БЛАГОЈЕВИЋ*

Институт за стратегијска истраживања
Београд

УДК 327:327.7/.8
Монографска студија
Примљен: 12.01.2016
Одобрен: 14.02.2016
Страна: 467-479

ОДБРАМБЕНА ДИПЛОМАТИЈА У ФУНКЦИЈИ СПОЉНЕ ПОЛИТИКЕ ДРЖАВЕ

Сажетак: У чланку се разматра место и значај одбрамбене дипломатије у оквиру општег дипломатског наступа, али и њен утицај на креирање и реализацију целокупне спољне политике државе. С обзиром да је реч о односу вишеструке међузависности између положаја државе у међународном поретку/систему, спољне политике, дипломатије и одбрамбене дипломатије, схваћене као међународне активности система одбране, биће представљени основни, стратешки, правци њиховог утицаја са посебним акцентом на значај војне силе у том процесу и органе који их реализују.

Кључне речи: стратегија, спољна политика, дипломатија, одбрамбена дипломатија, систем одбране

Уводна разматрања

Одбрамбена дипломатија се нужно разматра у оквиру опште дипломатије, јер је њен саставни део, али и свеукупне спољне политике кроз све њене фазе и модалитете деловања. То читав процес чини веома сложеним и захтевним, јер се одбрамбена дипломатија ретко анализира у целини, односно кроз методолошки приступ од општег, према посебном до појединачног, у конкретном случају је реч о спољној политици, преко дипломатије, до одбрамбене дипломатије. Истовремено, мали број теоретичара се баве наведеном проблематиком, можда управо из наведених разлога, а деломично и као последица недовољне свести о значају одбрамбене дипломатије у савременој дипломатској пракси и међународној политици. Циљ овог рад је управо сагледавање улоге одбрамбене дипломатије у функцији реализације опште дипломатије, као њеног интегралног чиниоца, али и свеукупног спољнополитичког ангажовања државе. Реч је о разматрању међусобних утицаја и зависности на релацији опште-посебно-појединачно и додељивању одређеног степена значаја одбрамбеној дипломатији у реализацији спољне политике сваке државе. Наравно

* veljko_blogojevic_55@hotmail.com

да је реч о тешко мерљивој материји, али се генерализацијом и апстраховањем може постићи значајан степен поузданости у закључивању. Будући да је реч о спољној политици, која генерално садржи процесе креирања и реализације, тако ће и садржај овог рада имати истоветну структуру.

Значај одбрамбене дипломатије у креирању спољне политике

Утицајни теоретичар међународних односа Ханс Моргентау (Hans Morgenthau) истиче да је дипломатија елемент националне моћи, али и мира на међународном плану. Дакле, дипломатија која заврши ратом није успела у свом основном задатку, односно промоцији националног интереса мирним средствима¹. Међутим, постоје и теоретичари који доводе у сумњу наведени став, оправдано наводећи чињенице да су дипломатије Луја XIV, Наполеона или Бизмарка биле више усмерене на припреме за рат него његовом избегавању. Оне су својевремено биле усмерене на изолацију непријатеља од потенцијалних савезника, дакле биле су у функцији припреме за реализацију ратних циљева, односно дипломатија је имала задатак да одржи мир са непријатељевим потенцијалним савезницима. Дакле, задаци дипломатије детерминисани су спољнополитичким циљевима, од којих се неки не могу реализовати без употребе силе у међународном односима². Уколико врховна власт у држави одлучи да је рат неизбежан дипломатија најчешће није у могућности да спречи такав развој догађаја. У том контексту као пример треба сагледати спољну политику немачког Цара Виљема II до почетка Првог светског рата, који је давно пре избијања рата отпочео са припремама за рат против француско-руског блока.³

Моргентау оправдано истиче да дипломатија, схваћена у ширем контексту реализације спољне политике, има следеће основне задатке:

- 1) она мора одредити своје циљеве у смислу актуелне и потенцијалне моћи за њихову реализацију,
- 2) мора да предвиди циљеве других нација и актуелне и потенцијалне моћи да реализују сопствене циљеве,
- 3) мора одредити колико су ти различити циљеви компатибилни једни другима и
- 4) мора ангажовати одговарајућа средства за реализацију својих циљева. Неуспех у било ком од ових задатака може угрозити успешност спољне политике и мир,⁴ што зависи од националне моћи и положаја државе у међународном систему.

Теоретичари безбедности у Србији баве се такође разматрањем различитих чинилаца који одређују спољнополитички положај државе и системски приступ њиховом разматрању у процесима усвајања и реализације стратегијских докумената и њихово узајамно деловање. При томе, појединци често

¹ Morgenthau J. Hans: *The Future of Diplomacy*, преузето из: Art J. Robert and Jervis Robert: *International Politics, Enduring Concepts and Contemporary Issues*, Tenth Edition, Longman, Boston, 2011, p. 135

² Fridrih Karl Joakim: *Konstitucionalna demokratija-teorija i praksa u Evropi i Americi*, CID, Podgorica, 2005, str. 78-79.

³ За више видети: Благојевић Вељко и Стојановић Станислав: *Зашто рат а не међународна конференција 1914. године*, Војно дело, 3/2015, Београд, стр. 332-339

⁴ Morgenthau J. Hans: *The Future of Diplomacy*, преузето из: Art J. Robert and Jervis Robert: *International Politics, Enduring Concepts and Contemporary Issues*, Tenth Edition, Longman, Boston, 2011, p. 135

наглашавају значај дугорочних пројекција стратегијског мишљења и реалног планирања.⁵

Ради адекватнијег сагледавања структуре чинилаца који одређују положај државе на међународном плану и кључних стратегијских докумената предложено, као један од могућих и крајње упрошћених, следећи графички приказ њихове условљености⁶:

Државе користе различите инструменте за деловање према иностранству, који подразумевају и дипломатију и војну силу. „Дипломатски маневри, у комбинацији са војним активностима, делују комплементарно у служби политике, а владе свих држава настоје да на најбољи начин искористе предности које се стварају усклађеним коришћењем дипломатије и оружане силе“. При томе треба истаћи да је рат последње средство политике, *ultima ratio*, у случајевима када се постављени спољнополитички циљ не може постићи другим средствима. Постоји вишевековна сарадња између дипломатије и војске у циљу реализације државне политике: дипломате могу да очекују већи респект од саговорника уколико су њихове државе војнички јаке и одлучне у настојању да реализују постављене циљеве; војници су утолико јачи, уколико су њихове дипломате способне да обезбеде савезништва и наклоност утицајних субјеката међународне политике.⁷

⁵ Крга Бранко: *Стратегија националне безбедности Републике Србије: кључни проблеми и дилеме*, Зборник радова Србија безбедности и институционални изазови, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 111-125.

⁶ Јасно је да Република Србија нема усвојен крвни стратегијски документ који би требало да буде извориште за све друге, парцијалне, стратегије у контексту дефинисања дугорочних националних интереса. Овај системски недостатак се одражава на свеколики друштвени развој, како на унутрашњеполитичком тако и на спољнополитичком плану можда још од времена Илије Гарашанина.

⁷ Петковић В.Милан: *Дипломатија и рат*, Војно дело, 3/96, стр. 31-33.

Улога оружаних снага у данашњем свету важна, па се њен глас све више чује и приликом постављања и реализације планова спољнополитичког деловања. Не може се замислити спољна политика која се током креирања није водила рачуна о могућностима властитог система одбране, његовим потребама, снази и деловања. Истовремено, тај систем одбране поставља пред политичке структуре одређене захтеве, који се односе на финансијска средства неопходна за одржавање њене снаге у циљу обезбеђења нормалног развоја државе. Поред функције очувања безбедности и респектабилности државе, систем одбране је учесник и у много сложенијим односима на релацији политика-економија-одбрана којим се реализују многи аспекти спољнополитичког деловања државе. Реч је о тзв. војно-индустријском комплексу или наменској индустрији која обједињује унутрашње и спољнополитичке интересе на политичком, економском и одбрамбеном плану, који могу имати веома велики утицај на спољнополитичко деловање држава, посебно великих сила. Њихова огромна војна сила нису и не могу бити саме по себи сврха. Можда је узајамност деловања дипломатије и рата најефектније изразио Е. Ерл (Edward Erl) следећим речима: «Дипломатија и стратегија, политичка делања и војна сила не могу се одвајати. Ако то не будемо признали за истину, спољна политика ће претрпети крах».⁸

Данас је врло тешко замислити било какву значајнију спољнополитичку одлуку иза које не би стајала и војна сила, било као потенцијални ослонац, било као реално присуство војних снага. У том контексту треба посебно сагледати значај спреге војноиндустријског комплекса у Сједињеним државама и њиховог утицаја на спољну политику. Као један од најупечатљивијих описа утицаја војно-индустријског комплекса на спољну политику Сједињених држава може се истаћи коментар професора политичких наука и модерне историје Сједињених држава Моргентауа: «Ми (САД) смо се од некадашње револуционарне нације *par excellence* претворили у реплику Метернихове Аустрије, која је покушавала да гуши револуције од 1815. до 1848. године».⁹

Посебан значај у спољној политици има нуклеарно оружје, које ултимативно даје кредибилност држави која је поседује, али и одговорност за његову примену према читавом човечанству.¹⁰ За предност који на спољнополитичком плану даје поседовање нуклеарног наоружања у односу на оне државе које га не поседују само треба подсетити на дугогодишње дипломатске преговоре који се воде са Ираном или Северном Корејом у вези са ограничавањем њихових нуклеарних програма. Истовремено, пример Израела који поседовањем нуклеарног наоружања остварује својеврсну безбедносну доминацију над арапским суседима у региону. Да би избегли нејасноће морамо истаћи да Тел Авив чува своје нуклеарно оружје као крајњу меру у евентуалном оружаном сукобу и његова употреба је везана за крајњу нужду и стратегијско начело везано за чињеницу да Израел не сме да изгуби рат.

⁸ Erl Edvard Mid: *Tvorci moderne strategije*, Kultura, Beograd, 1954, str. 4

⁹ За шире видети Марковић Драган: *Војноиндустријска спрега САД*, БИГЗ, Београд, 1978, стр. 43.

¹⁰ Vukadinović Radomir: *Osnovi teorije međunarodnih odnosa i vanjske politike*, Školska knjiga, Zagreb, 1989, str. 140-142.

На крају, али довољно сликовито о утицају одбрамбене дипломатије и војне силе на креирање спољне политике говори и класификација природе и сврхе дипломатског преговарања, према Николсону (Nicolson), дајемо у следећој табели¹¹:

Ратничка или херојска дипломатска преговарања	Меркантилна или трговачка теорија дипломатског преговарања
Преговори су истоветни са војним подухватима	Преговори су истоветни узајамно корисној размени
Циљ преговарања је победа једне или друге стране	Циљ преговарања је налажење заједничког именитеља супротстављених интереса
ПРАВИЛА ПРЕГОВАРАЊА: - преговори морају бити крунисани очигледном победом само једне стране, у противном су блиски поразу - наметањем властитог интереса се долази до победе, а размена уступака израз су слабости и повлачења - ток и поступак преговарања заснивају се на правилима војне вештине како би се применом разрађених тактика остварила стратегија постизања недвосмислене победе	ПРАВИЛА ПРЕГОВАРАЊА: - преговори дају компромис сукобљених страна јер је корисније од међусобног уништавања и потпуног пораза противника - разменом уступака долази се до трајног решења спора или узајамно прихватљивог споразума уместо ратовања до истребљења - ток и поступак преговарања заснован је на искреном изношењу намера, приближавању интереса путем размене уступака и стварању поверења ради постизања споразума
НАЧИН ПРЕГОВАРАЊА/стратегија - преокретање стратегијске позиције противника, заузимање властите и њено учвршћивање пре новог кретања напред - настојање да се на различите начине и путем бројних операција ослаби позадина противника - налажење могућности да се убаци клица раздора између главног противника и његових савезника - држање противника на затеченим позицијама и припрема напада неочекиваној страни	НАЧИН ПРЕГОВАРАЊА/прилаз - отворено изношење интереса и узајамна размена уступака која може задовољити обе стране - преговарачи иступима потврђују «честитост нације», а не «национални понос» - онемогућавање да питања престижа буду злоупотребљена у постизању споразума - настојање преговарача да заједнички пронађу компромисно решење
НАЧИН ПРЕГОВАРАЊА/тактика - изненадни напад - «ударац песницом у сто» - узмак и противудар - застрашивања, грубост и сила - раслојено наступање ради задржавања противника на позицијама и груписања сопствених снага на другој страни	НАЧИН ПРЕГОВАРАЊА/поступци - отворена расправа - међусобно поверење - искрено изношење намера - узајамно прилагођавање полазних ставова

¹¹ Наведено према: Стефановић-Штамбук Јелица: *Дипломатија у међународним односима*, ФПН и Чигоја, Београд, 2008, стр. 105

Наведени приступи се не заснивају само на терминолошким одредницама, већ и суштински утичу на ток дипломатског преговарања, који представља саму суштину дипломатије као што је већ наведено.

Анализа функционисања савремених политичких система указује да се носиоци извршне власти углавном обавештавају о значајним дешавањима или променама у међународном окружењу који могу утицати на виталне интересе и безбедност државе преко три спољна система обавештавања. Први систем је дипломатија, други обавештајна заједница, а трећи чине спољни комуникациони потенцијали (везе) свих ресора владе. Конкретно, за организацију прикупљања и анализу обавештајних информација задужени су дипломатија и обавештајна заједница. С обзиром на интересе сваке државе, који се на међународном плану изражавају спољнополитичком активношћу, политички одлучиоци имају потребу за различитим експертским и аналитичким тимовима и телима, оспособљеним да уоче и разумеју дешавања и промене на спољном плану и дају процене на основу захтева и циљева дефинисаних од носилаца политичке власти.¹²

Готово свака држава има централни огран задужен за реализацију спољне политике, коме је у надлежности креирање спољнополитичког наступа и, следствено изабраном моделу, подела задатака одговарајућим националним ресорима. У државама се наведен институције различито називају, најчешће „савет за националну безбедност“ као највиши орган, „владини комитети за координацију и руковођење“, „министарски комитети“, „комитети шефова“ и слично¹³. Наведена тела су задужена за руковођење, усклађивање, усмеравање и координацију рада свих државних субјеката на унутрашњем и спољнополитичком плану. Састав органа варира од државе до државе, али га по дефиницији чине највиши представници политичке власти, дакле председник или премијер, министри одбране, унутрашњих и спољних послова, руководиоци обавештајно-безбедносних система и појединих обавештајних установа и други.¹⁴

Управо се у такозваним општим или развојним стратегијама дефинишу кључна питања односа дипломатије и оружаних снага као суплементарних спољнополитичких средстава у реализацији виталних националних интереса. Како то истиче професор Драган Симић «ниједно оружје, радња или начин ратовања нису сами по себи стратешки – само последице које производе их таквим чине, смештајући их у укупан ток догађаја, оквир постављених циљева...»¹⁵. Наведени оквир постављених циљева би требало бити дефинисан у

¹² Бајагић Младен: *Методика обавештајног рада*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2010, стр. 75.

¹³ У Сједињеним државама је то Савет за националну безбедност (National Security Council - NSC), у Британији Министарски комитет за надзор и управљање обавештајним службама (*Ministerial Committee on the Intelligence Services* – CSI), у Руској Федерацији Савет безбедности (*Совет Безопасности*), у Израелу *Комитет шефова служби* – *Vadat* (*Va'adat Rashei Hasherutim* – *Va'adat*), а у Републици Србији Савет за националну безбедност.

¹⁴ Бајагић Младен: *Методика обавештајног рада*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2010, стр. 88-89.

¹⁵ Симић Р. Драган: *Светска политика*, Факултет политичких наука и Чигоја штампа, Београд, 2009, стр. 182.

општој стратегији, која мора бити заснована на реалности и уважавања укупне моћи једног друштва и његових циљева, а не искључиво на односу војне силе и политичких циљева.¹⁶

Одбрамбена дипломатија у реализацији спољнополитичке функције државе

Да се ради о веома значајној улози војне силе, коју представља одбрамбена дипломатија, у реализацији спољне политике сваке државе уочено је још од давнина. Поменућемо само Сун Цу Вуа, који је још у 6. веку пре нове ере¹⁷ значај наведених односа језгровито приказао речима «најбоље је победити без борбе». Управо у тој замисли се може наћи и суштина улоге одбрамбене дипломатије у реализацији спољне политике. Наиме, суштински одговор на питање улоге одбрамбене дипломатије у реализацији спољне политике се може представити и савременом терминологијом која у потпуности кореспондира са ставовима Сун Цуа. Примера ради, Фетицева дефиниција «улога одбрамбене дипломатије је да управља војним снагама са дипломатске тачке гледишта, у контексту њене обавезе да најпрецизније одреди моменат када идеја о могућности ангажовања војске може бити укључена у дипломатско преговарање ради постизања стратегијског циља или остваривања националног интереса».¹⁸

Један од најцитиранијих стратегијских мислилаца, Карл фон Клаузевиц (Carl von Clausewitz) такође указује на узајамност деловања спољне политике и војне моћи, констатујући да «ако рат припада политици, онда ће он попримити и њен карактер»¹⁹. Тако Клаузевиц сматра да је ратна вештина на свом највишем нивоу постаје политика, док ниједан политичар не би требало да буде без извесног познавања ратне вештине. Истиче да је једино узајамност деловања војника и политичара могу гарантовати успех у ратном сукобу. Клаузевиц је с правом приметио да све погрешне процене политичара и војника током рата буду уочене, што је историја у многим случајевима потврдила, па се у том контексту гледано, може рећи да је ратни победник она страна која је направила мање грешака.²⁰

Маршал Совјетског савеза и теоретичар стратегије Соколовски, указујући на функционалне везе између спољне политике и војске, наглашава значај политике у стварању услова оружаном снагама да реализују постављене циљеве

¹⁶ За више видети: Исто, стр. 149-190.

¹⁷ Постоје спорења око времена писања књиге «Умеће ратовања», али се сматра да је писана око 6. века п.н.е. Наведено се узима као вероватно јер постоје класичне збирке коментара једанаест тумача који су живели у периоду од другог до дванаестог века п.н.е. Наведено према предговору Томаса Клирија за *Умеће ратовања*, Ризница, Београд, 2012, стр. 12.

¹⁸ Fetic Sorin Gabriel: *Fields Of Classic Diplomacy With Which Defence Diplomacy Interacts Horizontally. Preventive Diplomacy, Coercive Diplomacy*, "Carol I" National Defence University, Bucharest, Romania, Revista Academiei Forțelor Terestre Nr. 1 (73)/2014, Military Art and Science, p. 10

¹⁹ Клаузевиц Вон Карл: *О рату*, Вук Караџић, Београд, 1951, стр. 522.

²⁰ Клаузевиц Вон Карл: *О рату*, Вук Караџић, Београд, 1951, стр. 521-528.

ве, који се пре свега реализују дипломатским и економским средствима. Спољнополитичка припрема за рат обухвата склапање савеза, образовање корелације држава, обезбеђење неутралности суседних држава и друго. «Ту се отвара широко поље делатности за дипломатију, која, борећи се за учвршћивање међународног положаја своје земље, стално узима у обзир интересе њене безбедности, усаглашава свој рад са захтевима војне стратегије»²¹. При избору савезника, дипломатија се углавном руководи њиховом снагом, могућим интересима за учешће у ратним дејствима, географским положајем, што су уједно веома важни параметри војне стратегије. Познато је да је совјетска дипломатија уложила велике напоре током Другог светског рата да обезбеди неутралност Јапана, што је створило услове да се велики број дивизија са Далеког истока пребаци на западни фронт. Полазећи од процене војно-политичке ситуације, политика бира време почетка рата, узимајући при том стратегијске разлоге. Избор правременог почетка рата најчешће доводи до великих војних успеха, а политика из њих извлачи највише користи.²²

Наоружање и војна опрема некада су представљали искључиво средство војника који су силом остваривали политичке циљеве, а сада су изузетан инструмент дипломатије, конкретније одбрамбене дипломатије. Трговина наоружањем и војном опремом чини неку врсту споне између одбране и дипломатије која се може користити за развијање често дискретних дипломатских притисака и јачања политичког утицаја у иностранству. Поред несумњиве економске користи од извоза наоружања и војне опреме, наменска индустрија представља и својеврсну спону између дипломатије и система одбране. Међутим, трговина наоружањем и војном опремом намеће мноштво проблема политичким структурама, јер интереси и ставови министарства спољних послова и одбране не морају увек бити идентични у вези са дозволама за извоз.²³

Често се може чути да се држава на међународном плану цени онолико колико је моћна њена оружана сила, односно њено бројно стање људства, квалитет наоружања, опремљеност сврсисходном опремом и спремна да се ангажује за реализацију постављених циљева. Сједињене државе су и током хладног рата, у оквиру доктрина одвраћања (*deterrence*) и запречавања (*containment*)²⁴ која је унела револуционарне промене у схватању рата и увела концепт тзв. пројекције снага на удаљена ратишта. С друге стране, Совјетски савез се такође ослањао на војну силу у спољној политици, што је довело до трке у наоружавању. Крајем деведесетих година прошлог века дошло је урушавања совјетског блока и на историјској сцени је остао НАТО предвођен Сједињеним државама. Тиме је нестала и равнотежа снага која је карактерисала период хладног рата и довела до постепеног интензивирања војне интервенције у пракси међународних односа. Њихов циљ није био заузимање и ефективна кон-

²¹ Соколовски В. Д.: *Војна стратегија*, Војноиздавачки завод, Београд, 1965, стр.37

²² Исто, стр.37-45.

²³ Петковић В. Милан: *Дипломатија и рат*, Војно дело, 3/96, стр. 34-35.

²⁴ За шире видети: Naj S. Džozef: *Kako razumevati međunarodne sukobe*, Stubovi kulture, Beograd, 2006, str. 95-125; Graham Fry Michael, Goldstein Erik and Langhorne Richard (ed.): *Guide to International Relations and Diplomacy*, Continuum - London & New York, 2002, p. 388-189.

трола територије, већ наметање сопствених политичких концепција, осигурање виталних националних интереса, подршка угрожених политичких режима, осигурање тржишта за сопствену индустрију, заштита и контрола путева снабдевања енергената и сировина, одржавање војног присуства у значајним регионима и слично. У оквиру војних интервенција дипломатија има значајно место. Она има обавезу да припреми политичке и правне услове погодне за оправдавање војне интервенције, у складу са спољном политиком великих сила²⁵. Поред класичне дипломатије, примењују се и разни облици дипломатских метода као што су тајна дипломатија, дипломатија притиска војним, економским и политичким средствима и многе друге.

Дипломатија и рат имају своје специфичности. Дипломатија своје активности претежно реализује протоколарним начинима, с потребним обзиром на партнера и трећу страну, уз изнијансиране форме саопштавања политичких ставова руководства. С друге стране, рат је испит снаге и значи директно супротстављање противника, с крајњим циљем да се силом наметне сопствена воља. Суштински, може се рећи да је рат антитеза дипломатији. Међутим, оба наведена облика испољавања политичке воље државе према иностранству имају исти крајњи циљ, а то је наметање сопствене политичке воље другој страни. Јасно је да је логика рата и дипломатије суштински супротстављена, али су оне усаглашене у оној мери у којој обе служе реализацији спољне политике државе. Ратом се реализују циљеви који нису могли да се постигну дипломатијом, а они се воде све док су сврсисходни. Тада се опет јавља дипломатија која окончава рат и успоставља стање које, у мањој или већој мери, задовољава спољну политику државе. Такав редослед не искључује једновременно деловање дипломатије и војске, већ само указује на превладавајуће испољавање спољне политике. Напротив, у већини случајева се води рачуна да се оне међусобно не потиру, односно да обе воде ка реализацији циљева спољне политике.²⁶

Овде се може навести илустративан пример коришћења одбрамбене дипломатије за постизање политичких циљева. Наиме, након британске одлуке да приме војну мисију Југословенског народноослободилачког покрета, Тито је упутио писмо генералу Вилсону у коме га обавештава о саставу мисије, њиховим овлашћењима и задацима. У њему се, поред описа стриктно војних задатака и овлашћења, стоји и следеће: «ова мисија (коју су чинили Владимир Велебит, Иван Рибар и Милоје Милојевић) је овлашћена да објасни такође и наша политичка становишта у вези са данашњом борбом и да према потреби информише и меродавне политичке факторе наших савезника».²⁷ На овај начин је Тито настојао да обезбеди, поред признавања статуса војног савезника у борби против фашизма и политичку комуникацију чиме би се постепено стекли услови за њихово политичко признавање.

²⁵ Freeman W. Chas, Jr: *Arts of Power - Statecraft and Diplomacy*, United States Institute of Peace Press, Washington, D.C., 2002, p. 79-81.

²⁶ Петковић В.Милан: *Дипломатија и рат*, Војно дело, 3/96, стр. 38.

²⁷ Наведено према Терзић Милан: *Моћ и утицај војне дипломатије – мисије Владимира Велебита 1943-1945*, Медија центар Одбрана, Београд, 2012, стр. 35.

Функционалну повезаност дипломатије и војске у реализацији спољне политике може се представити и табеларно на следећи начин²⁸:

Сарадња – убеђивање			
Дипломатска средства	Утицај: -латентно убеђивање -превентивна дипломатија -одбрамбена дипломатија -поморска дипломатија (посете добре воље)	Одвраћање: - војно присуство - дипломатска комуникација претње силом и пројекција силе	Војна средства
	Убеђивање: - дипломатске санкције - поморска дипломатија (блокада)	Принуда: - дипломатија топовњача - ограничена употреба силе	
Конфликт – принуда			

Иако наведени приказ не треба посебно објашњавати, мора се рећи да је значај војне силе на кредибилност дипломатије присутан у сваком виду њеног испољавања. Иако по својим суштинским одредницама дијаметрално супротни, дипломатија и војска делују суплементарно у реализацији спољне политике државе. У прилог томе иде и следећа дефиниција одбрамбене дипломатије која подразумева «све активности Владе и система одбране усмерене на умањење тензија и непријатељства, имплементацији нових мера изградње поверења између држава, доприносе развоју сарадње система одбране и обезбеђују услове за стварање и функционисање савеза и коалиција»²⁹.

Илустративан пример свеобухватног и рационалног сагледавања проблема и предгола спољнополитичких средстава је чувени «Дуги телеграм» Џорџа Кенана (George F. Kennan) из 1946. године. Анализирајући могућности Сједињених држава у сузбијању нарастајуће совјетске претње, Кенан је схватио да војна моћ сама по себи можда неће показати као довољна, иако је од кључног значаја. Иако је совјетско руководство било ненаклоњено рационалном одлучивању али веома осетљиво на «логику силе»³⁰, Кенан наводи да је на дугорочном плану неопходно користити и економска, политичка, културна и дипломатска средства. Другим речима, да би стратегија контејмента била успешна неопходно је да садржи много више средстава од војне супериорности. Све доци смо да је историја потврдила његову процену и адекватност дугорочног пријектовања спољнополитичких средстава.³¹

²⁸ Plessis Anton du: *Defense Diplomacy: Conceptual and Practical Dimensions with Specific Reference to South Africa*, преузето са сајта Универзитета у Преторији: <http://repository.up.ac.za/handle/2263/10381>, 21.09.2014. године

²⁹ Fetic Sorin Gabriel: *Operationalisation of Defense Diplomacy*, Strategic impact No. 4/2013, p. 49

³⁰ Као потврда наведеној тези може послужити чувена опаска Стаљина, који је саркастично упитао колико Папа има дивизија, чиме је настојао да истакне значај војне моћи у међународним односима и умањи њене друге аспекте.

³¹ Koerner Wolfgang: *Security Sector Reform: Defence Diplomacy*, Parliamentary Information and Research Service Library of Parliament, London, 2006, p. 1.

С друге стране, јасно је да војна моћ повратно утиче и на дипломатију, дајући јој одређену снагу и кредибилитет у ангажовању³². Томе у прилог иде опаска да «појава слабости позива на напад. Због тога, чак и слаби треба да настоје да се прикажу као јаки», али и мисао Рицвеја (Matthew B. Ridgeway) да је «војник млађи партнер државника»³³. Можда наведену функцију војне моћи најсликовитије описује Фридрих Велики кроз став да је „дипломатија без силе као музика без инструмената“³⁴.

Закључна разматрања

Иако је дипломатија задржала основне функције, које су проширене новим садржајима и све мање показује интерес само за „високу политику“, већ се усмерава на различите аспекте развоја људског друштва, почев од економских, безбедносних, преко војних, културних и других. То захтева и ангажовање све већег броја институција и експерата из разних области друштвеног живота. Ту свакако треба уврстити и одбрамбену дипломатију, чији значај експертских знања и област интересовања међу првима препознат у дипломатској пракси. Појава различитих министарстава која су раније ретко била ангажована у спољним пословима, јачање значаја медија и недржавних субјеката међународних односа, довела је до потребе стварања чврсте организационо-функционалне повезаности свих државних органа који се ангажују у реализацији спољне политике. Због тога је неопходно постојање такозване велике или развојне стратегије, којом би се дефинисало место и улога сваке државне институције на спољнополитичком и унутрашњем плану.

Суштински је тачан став да се моћ једне државе на међународном плану, између осталог, мери и потенцијалом њених оружаних снага. Међутим, моћ оружаних снага, сам по себи, не мора нужно пресудно утицати на међународни положај једне државе. На дипломатији је да ваљано и рационално искористи потенцијале оружаних снага и то на начин који доприноси реализацији спољнополитичких приоритета државе.

Дипломатија може и мора настојати да својим деловањем не само афирмише сопствене оружане снаге, већ и да изнађе методе и поступке којима ће увећати укупни одбрамбени потенцијал државе. Реч је о способности за постизање међународних споразума на билатералној основи или покретање процедуре за пријем у одговарајуће међународне организације. С друге стране, квалитет и потенцијал оружаних снага пружа кредибилитет дипломатији сопствене државе и обезбеђује јој респектабилност. То је можда најбоље представио чувени нобеловац Алберт Анштајн, који каже да снажним државама не треба амбасадор јер њихова снага говори сама за себе, а да је малим државама важно како се изражавају.³⁵

³² За више видети Петковић Милан: *Дипломатија и рат*, Војно дело, 3/96, Београд, 1996.

³³ Freeman W. Chas, Jr: *Arts of Power - Statecraft and Diplomacy*, United States Institute of Peace Press, Washington, D.C., 2002, p. 318-320.

³⁴ Evans Graham and Newnham Jeffrey: *The Penguin Dictionary of International Relations*, Penguin Books, London and New York, p. 128

³⁵ Наведено према: Mitić Miodrag: *Diplomatija, delatnost, organizacija, veština i profesija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999, str. 335.

Литература:

1. Bajagić Mladen: *Metodika obaveštajnog rada*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2010,
2. Blagojević Veljko i Stojanović Stanislav: *Zašto rat a ne međunarodna konferencija 1914. godine*, Vojno delo, 3/2015,
3. Cu Sun: *Umeće ratovanja*, Riznica, Beograd, 2012,
4. Erl Edvard Mid: *Tvorci moderne strategije*, Kultura, Beograd, 1954,
5. Evans Graham and Newnham Jeffrey: *The Penguin Dictionary of International Relations*, Penguin Books, London and New York,
6. Fetic Sorin Gabriel: *Fields Of Classic Diplomacy With Which Defense Diplomacy Interacts Horizontally. Preventive Diplomacy, Coercive Diplomacy*, "Carol I" National Defense University, Bucharest, Romania, Revista Academiei Forțelor Terestre Nr. 1 (73)/2014,
7. Fetic Sorin Gabriel: *Operationalisation of defense Diplomacy*, Strategic impact No. 4/2013,
8. Fridrih Karl Joakim: *Konstitucionalna demokratija-teorija i praksa u Evropi i Americi*, CID, Podgorica, 2005,
9. Freeman W. Chas, Jr: *Arts of Power - Statecraft and Diplomacy*, United States Institute of Peace Press, Washington, D.C., 2002,
10. Graham Fry Michael, Goldstein Erik and Langhorne Richard (ed.): *Guide to International Relations and Diplomacy*, Continuum - London & New York, 2002,
11. Klauzevic Von Karl: *O ratu*, Vuk Karadžić, Beograd, 1951,
12. Krga Branko: *Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije: ključni problemi i dileme*, Zbornik radova Srbija bezbednosni i institucionalni izazovi, Institut za političke studije, Beograd, 2009,
13. Koerner Wolfgang: *Security Sector Reform: Defence Diplomacy*, Parliamentary Information and Research Service Library of Parliament, London, 2006,
14. Marković Dragan: *Vojnoindustrijska sprema SAD*, BIGZ, Beograd, 1978,
15. Mitić Miodrag: *Diplomatija, delatnost, organizacija, veština i profesija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999,
16. Morgenthau J. Hans: *The Future of Diplomacy*, preuzeto iz: Art J. Robert and Jervis Robert: *International Politics, Enduring Concepts and Contemporary Issues*, Tenth Edition, Longman, Boston, 2011,
17. Naj S. Džozef: *Kako razumevati međunarodne sukobe*, Stubovi kulture, Beograd, 2006,
18. Petković V.Milan: *Diplomatija i rat*, Vojno delo, 3/96,
19. Simić R. Dragan: *Svetska politika*, Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, Beograd, 2009,
20. Stefanović-Štambuk Jelica: *Diplomatija u međunarodnim odnosima*, FPN i Čigoja, Beograd, 2008,
21. Sokolovski V. D.: *Vojna strategija*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965,
22. Terzić Milan: *Moć i uticaj vojne diplomatije – misije Vladimira Velebita 1943-1945*, Medija centar Odbrana, Beograd, 2012,
23. Vukadinović Radomir: *Osnovi teorije međunarodnih odnosa i vanjske politike*, Školska knjiga, Zagreb, 1989,

DEFENDERS DIPLOMACY IN THE FUNCTION OF FOREIGN POLICY STATES

Summary: Article analyses function of defence diplomacy in overall diplomatic engagement and its influence in processes of creation and execution of foreign policy. Having in mind fact that we are considering interdependence among position of states in international order, foreign policy, diplomacy and defence diplomacy, it will be presented only basic, strategic, way of influence of defence diplomacy with focus on military power in that process. In addition, it will be analyzed strategic framework and practice concerning foreign policy issue, some procedures of choosing foreign policy instruments, and preconditions related to strategic documents necessary for a reliable creating and implementation of state foreign policy.

Key words: Foreign policy, Strategy, Diplomacy, Defence Diplomacy, Defence System

ХАТИЦА БЕРИША

Министарство одбране РС, КША

Београд

МИЛЕ РАКИЋ

Институт за политичке студије

Београд

УДК 327.5(5):351.78

Прегледни рад

Примљен: 28.01.2016

Одобрен: 17.02.2016

Страна: 481-496

ЉУДСКА БЕЗБЕДНОСТ У АВГАНИСТАНУ

Сажетак: У раду се анализира концепт људске безбедности са циљем прецизнијег одређења његове природе и оцене практичне употребљивости овог концепта у случају урушених и пропалих држава. Дата су различита виђења људске безбедности, пре свега, као аналитичког концепта, а затим и као политичке агенде. Настојало се пронаћи дефиниција која би омогућила његову даљу операционализацију у пракси. Анализира се мањкавост реалистичко-неолибералног приступа процесу реконструкције и изградње државе са аспекта занемаривања људске безбедности. Научни значај рада огледа се у покушају да се кроз другачији, људски центрирани приступ безбедности, анализирају везе и односи криминализоване економије, стратегија међународне заједнице у сузбијању криминалних економских активности и економске безбедности појединца у урушеним и пропалим државама.

Кључни речи: Авганистан, људска безбедност, безбедност, концепт, урушена држава, пропала држава

Људска безбедност као алтернативни безбедносни концепт

Завршетком Хладног рата, имплозијом Совјетског савеза и убрзавањем процеса глобализације, настале су суштинске промене у безбедносној архитектури међународног система. Утицај држава је ослабио, а недржавне транснационалне, међународне и регионалне институције и организације постали су релевантни актери у међународним односима. Природа и перцепција претњи се променила. Промена са поларизованог на глобализовано окружење умањила је ризик од глобалног сукоба и међудржавних конфликта.

С друге стране, међународна заједница се суочила са нарастајућом плимом унутардржавних сукоба и етничких конфликта, масовним миграцијама и присилним исељавањима, експанзијом тероризма и организованог криминала, све већим социјалним раслојавањима и ширењем екстремног сиромаштва, маргинализацијом група и заједница, деградацијом животне средине, појавом нових заразних и смртоносних болести. Опасност од њиховог преливања, у условима глобалне безбедносне међузависности, натерала је међународну за-

једницу да се фокусира на ове, раније маргинализоване, изазове, ризике и претње. Истовремено, политички притисак за изналажењем практичних решења и стратешких одговора на поменуте изазове, ризике и претње, наметнуо је потребу за преиспитивањем класичног, државоцентричног концепта безбедности, што је на крају довело до његовог проширивања и продубљивања.

Хоризонтално проширивање концепта безбедности, у аналитичком погледу, увело је у разматрање много шири опсег изазова, ризика и претњи, доминатно невојне природе, усмерених на подривање политичке, економске, социјеталне и еколошке димензије безбедности референтних објеката. С друге стране, продубљивањем концепта безбедности, у безбедносну агенду укључен је читав низ недржавних актера и референтних објеката, као што су међународне и транснационалне организације, па чак и читава међународна заједница и глобално друштво у целини, али и локалне заједнице, групе људи са заједничким етничким, религиозним и идеолошким карактеристикама, па и појединци.

Концепт људске безбедности је логички наставак алтернативних безбедносних концепата проистеклих из Критичких студија безбедности, Социјалног констру-ктивизма и Копенхагеншке школе студија безбедности.¹ Представља израз потребе да се одговори на велике промене у глобалном безбедносном окружењу и повећану безбедносну међузависност државе и појединца. У основи, „...идеја људске безбедности је покушај да се концептуализује измењена природа безбедности.”² (Mary Kaldor, 2005, p. 66) Основна замисао да људска безбедност треба да: „...употпуњује државну безбедност, унапређује људска права и ојачава људски развој.”³ (Commission on Human Security, Commission on Human Security) (показује да је концепт људске безбедности много свеобухватнији него други безбедносни концепти. Замишљен је као повезујући концепт, са циљем да нагласи међузависност развоја, безбедности и људских права и понуди алтернативни одговор на безбедносне претње, одговор чија се суштина састоји, не само у примени војне силе, већ у спровођењу адекватне спољне и развојне политике.⁴ „Не само да развој, безбедност и људска права представљају императив, већ се међусобно ојачавају. Ове везе су само ојачале у нашем добу брзог технолошког напретка, повећане економске међузавис-

¹ Више о односу људске безбедности и осталих безбедносних концепата види у: Shahrbanou Tadjbakhsh, Anuradha M. Chenoy, „3. A paradigm shift in security studies?”, *Human Security: Concepts and Implications*, 2007, New York, Routledge - Taylor & Francis Group, Routledge Advances in International Relations and Global Politics, pp. 72-97.

² Marlies Glasius, Mary Kaldor, „Individuals First: A Human Security Strategy for the European Union”, *International Politics and Society* 1, 2005, p. 66.

³ Commission on Human Security, *Human Security Now* (Final Report of the Commission on Human Security), 2003, p. 2, <http://www.humansecurity-chs.org/finalreport/English/FinalReport.pdf>, Интернет 09/07/2010.

⁴ „Концепт безбедности мора да се промени - од искључивог нагласка на националној безбедности ка много већем значају безбедности људи, од безбедности која се постиже уз помоћ наоружања, до безбедности која се постиже путем људског развоја, од безбедности територије до безбедности хране, запослења и животне околине” UNDP, *Human Development Report 1993*, New York: Oxford University Press, 1993, p. 2.

ности, глобализације и драматичних геополитичких промена.”⁵ (Kofi Annan, Интернет, 10/07/2010.)

Концепт људске безбедности, у теоријском смислу, представља парадигматску промену од „Националне безбедности” ка „Људској безбедности”, што подразумева промену референтних објекта, промену вредности које треба штитити, промену у перцепцији безбедносних изазова, ризика и претњи, као и промену у политичким агендама и безбедносним стратегијама. Одређивањем појединца као референтног објекта безбедности, концепт људске безбедности није укинуо безбедност државе. Држава је и даље остала основни гарант људске безбедности, при чему се њена улога редефинисала у смислу веће одговорности за безбедност својих становника. Истовремено, овај концепт мења сам статус појединца, који више није подређен држави, већ је подједнако значајан субјект и актер у међународним односима.

Људска безбедност је фокусирана на појединце и људе, али и шире, на универзалне вредности и циљеве као што су достојанство, правичност и солидарност. Тиме што је усредсређен на добробит и достојанство појединца, концепт људске безбедности разматра претње које превазилазе оквире насиља, што укључује мноштво других претњи.

Углавном, овај приступ идентификује директне и индиректне претње. Директне претње које су намерно оркестриране као што су геноцид и наркокриминал. Индиректне претње могу бити оне које настају ненамерно (посредне), као последица структурних аномалија у државном систему, као што је нпр. неинвестирање у кључне социо-економске секторе као што је образовање и здравствена заштита. Исто тако, поред структурних претњи које најчешће потичу од самих држава, концепт људске безбедности анализира и неструктурне претње, као што је насиље које је настало због несташице животних ресурса, услед миграције становништва, природних катастрофа и слично.⁶ (Shahrbanou Tadjbakhsh, , 2007, p 14)

Људска безбедност као аналитички концепт поред процене објективних, мерљивих елемената, као што су недовољни приход, хронична незапосленост, слаб приступ здравственој заштити и квалитетном образовању, укључује у анализу и субјективне перцепције појединца, као што је неспособност да се контролише своја судбина, губитак достојанства, страх од криминала и насилног сукоба и других субјективних доживљаја небезбедности.⁷ (Исто)

Људска безбедност, као аналитички концепт, не објашњава претње, али наглашава и истражује њихову међусобну повезаност и узајамну зависност. Претње могу бити узајамно повезане и ако такве могу створити домино ефекат, односно могу се преносити из једне у другу димензију људске безбеднос-

⁵ Kofi Annan, *In Larger Freedom: Towards Development, Security and Human Rights for All*, 2005, Report of the Secretary-General, General Assembly - Fifty-ninth session, United Nations, A/59/2005, Paragraph 16. <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/270/78/PDF/N0527078.pdf>, Интернет, 10/07/2010.

⁶ Shahrbanou Tadjbakhsh, Anuradha Chenoy, *Human Security: Concepts and Implications*, New York, Rutledge - Taylor & Francis Group, 2007, p 14.

⁷ Исто, p. 14.

ти (нпр. сиромаштво може проузроковати дефицит у храни, а недостатак хране може довести до здравствене небезбедности). С друге стране, претње се могу просторно ширити, односно преносити са локалног на национални, регионални, па чак могу испољити свој утицај и на глобалном нивоу (нпр- глобална економска криза).⁸(исто) Узајамно су зависне, јер се у свом деловању најчешће међусобно ојачавају, тако да могу еволуирати у врло опасну спиралу узрока и последица.⁹ (Nef, Jorge, Internet 15/04/2011)

Људска безбедност као аналитички концепт наглашава идеју да: „све претње, актери, инструменти и потенцијална решења изазова, ... су дубоко међусобно повезана и узајамно зависна у глобалном контексту у којем националне границе и сувереност су изгубили много од своје релевантности.”¹⁰ (Shahrbanou Tadjbakhsh and Anuradha Chenoy, 2007, p. 18.)

У основи, људска безбедност укључује не само физичку безбедност, већ и безбедан приступ запослењу, слободну партиципацију у политичком процесу, живот у безбедном окружењу и друге универзалне слободе и права појединца. Према томе, људска безбедност захтева дугорочна политичка решења и стратегије засноване на подстицају развоја и промоцији људских права.

Дефинитивно, људска безбедност представља етички и методолошки раскид са постојећим концептом државо-центричне безбедности у међународним односима.¹¹ Суштина етичког раскида, садржана је у чињеници да људска безбедност даје приоритет безбедности појединца у односу на безбедност државе чиме поставља морални - етички изазов реализму, односно традиционалном концепту безбедности. Истовремено, предлаже увођење нових универзалних вредности у концепт безбедности, односно за поштовање основних људских права, достојанства, владавине права и доброг управљања.¹² С друге стране, људска безбедност представља и методолошки раскид са класичним концептом безбедности, јер заступа становиште да је најбоља стратегија за достизање националне, међународне и глобалне безбедности управо унапређење људске безбедности: „...безбедност људи није само етички императив, то је најбоља стратегија за безбедност државе и међународног система.”¹³ (исто) Из тог разлога концепт људске безбедности промовише људски центриране стратегије које омогућавају активно учешће појединца у унапређењу безбедности на свим нивоима.

Очито да људска безбедност као аналитички концепт захтева суштинске промене о начину промишљања о безбедности. То није само концепт који по-

⁸ Исто, p. 17.

⁹ Види: Nef, Jorge, *Human Security and Mutual Vulnerability The Global Political Economy of Development and Underdevelopment*, 1999, Ottawa, 2nd edition, International Research Development Centre, <http://idl-bnc.idrc.ca/dspace/bitstream/10625/21995/5/113690.pdf>, Internet 15/04/2011.

¹⁰ Shahrbanou Tadjbakhsh and Anuradha Chenoy, *Human Security: Concepts and Implications*, New York: Routledge - Taylor & Francis Group, 2007, p. 18.

¹¹ Исто, p. 20.

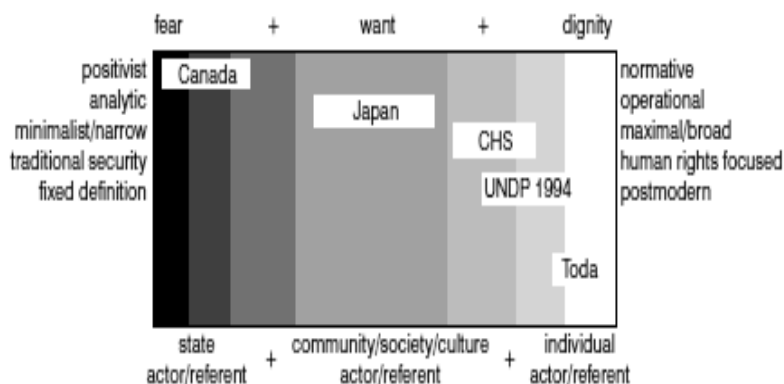
¹² Датаљније у: Shahrbanou Tadjbakhsh, Anuradha M. Chenoy, *Human Security: Concepts and Implications*, 2007, New York, Routledge-Taylor & Francis Group, Routledge Advances in International Relations and Global Politics, pp. 20-21.

¹³ Shahrbanou Tadjbakhsh, Anuradha M. Chenoy, *Human Security: Concepts and Implications*, 2007, New York, Routledge-Taylor & Francis Group, Routledge Advances in International Relations and Global Politics, p. 21.

јединца ставља у центар констелације претњи, актера и стратегија, већ га третира и као подједнако важног субјекта и актера у међународним односима. У односу на традиционални концепт безбедности фокусира се на изазове, ризике и претње који превасходно утичу на опстанак, квалитет живота и добростање појединца. Таква промена у безбедносној перцепцији, захтева и промену у стратегијама за превазилажење изазова, минимизацију ризика и неутралисање претњи, с обзиром да се њихов утицај другачије одражава на безбедност појединца него на безбедност државе. Међутим, да би наведена промена била адекватна, потребно је претходно одредити које су то универзалне вредности, значајне за појединца, а које угрожавају дати изазови, ризици и претње. Одговор на ово врло комплексно питање своди се одређење садржаја концепта људске безбедности.

Људска безбедност - између научног концепта и политичке агенде

Упркос јасним напорима и активном ангажману многих теоретичара и практичара међународних односа, људска безбедност (ни као концепт, ни као политичка агенда) нема дефиницију око које је постигнут јасан консензус. Многе међународне, политичке и научне организације и институције, државе и појединци креирали су различите дефиниције људске безбедности, од уског термина лимитираног само на насиље и физичку безбедност појединца, до широких свеобухватних дефиниција које повезују традиционалну безбедност, развој и људска права (однос садржаја поменутих дефиниција и постојећих приступа безбедности може се јасније видети на графичком приказу који следи).

Слика 1: Међусобни однос познатијих дефиниција људске безбедности¹⁴

Поменута виђења људске безбедности условно можемо поделити на два главна приступа¹⁵:

¹⁴ Преузето из: Shahrbanou Tadjbakhsh, Anuradha M. Chenoy, *Human Security: Concepts and Implications*, 2007, New York, Routledge-Taylor & Francis Group, Routledge Advances in International Relations and Global Politics, p. 47.

¹⁵ Више у: Peter Stoett, *Human and Global Security: An Exploration of Terms*, 2000, Toronto, University of Toronto Press.

Минималистички приступ људској безбедности – се ограничава на „слободу од страха”¹⁶. (UNDP, Интернет 09/07/2010.) Тежишно је усмерен ка заштити физичког интегритета појединца од директних претњи и задовољењу његових основних потреба. Његови заступници превасходно се баве анализом директних претњи безбедности појединца и његовом физичком интегритету: оружаним сукобима, кршењу људских права, јавној небезбедности и организованом криминалу. Овај приступ фаворизују поједине државе као што су Канада и Норвешка, одређена међународна *ad-hoc* тела попут Комисије за интервенцију и државни суверенитет¹⁷, као и поједини теоретичари људске безбедности¹⁸ (Andrew Mack, Интернет 19/04/2011.)

- због своје једноставности, аналитичког квалитета и применљивости у практичној политици.

Максималистички приступ људској безбедности – који поред „слободе од страха” обухвата и „слободу од ускраћености”¹⁹ (UNDP, 1994, р. 3.) и „слободу за живот у достојанству”²⁰ (Kofi Annan, 10/07/2010.) Овај приступ су прихватили Програм за развој Уједињених нација (UNDP), Мрежа људске безбедности (Human Security Network)²¹, влада Јапана, Комисија о људској безбедности²² (Commission on Human Security, 09/07/2010) као и већа група теоретичара људске безбедности²³ (Ramesh Thakur, 2004, 348-355). За разлику од претходног приступа, разматра директне, али и индиректне претње, било објективне или субјективне природе, које полазе од традиционалног разумевања небезбедности, неразвијености или кршења људских права. Заступници овог приступа инсистирају на примени холистичког приступа у изналажењу интегрисаних решења за сва спорна питања која утичу на свакодневни живот појединца.

¹⁶ UNDP, *Human Development Report*, 1994, New York, Oxford University Press, 1994, p. 3.

¹⁷ International Commission on Intervention and State Sovereignty, *The Responsibility to Protect*, 2001, <http://www.iciss.ca/report2-en.asp>, Интернет 09/07/2010.

¹⁸ види: Andrew Mack, „A Signifier of Shared Values”, Keith Krause, „The Key to a Powerful Agenda, if Properly Defined”, Keith Macfarlane, „A Useful Concept that Risks Losing Its Political Salience”, in Peter Burgess and Thaylor Owen (eds), „What is Human Security?” *Comments by 21 authors*, 2004, Special Issue of *Security Dialogue*, 35(Sept.), pp. 366-369, и види: Gary King, Cristopher Murray, „Rethinking HS”, *Political Science Quarterly*, 2001–2, 116(4). <http://gking.harvard.edu/files/hs.pdf>, Интернет 19/04/2011.

¹⁹ UNDP, *Human Development Report*, 1994, New York, Oxford University Press, 1994, p. 3.

²⁰ Kofi Annan, *In larger freedom: towards development, security and human rights for all*, Report of the Secretary-General, New York, 2005, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/270/78/PDF/N0527078.pdf>, Интернет, 10/07/2010.

²¹ Мрежа људске безбедности формирана је од стране 13 земаља: Аустрије, Канаде, Чилеа, Костарике, Грчке, Ирске, Јордана, Малија, Холандије, Норвешке, Швајцарске, Словеније и Тајланда, а са Јужном Африком као посматрачем.

²² Commission on Human Security, *Human Security Now* (Final Report of the Commission on Human Security), 2003, <http://www.humansecurity-chs.org/finalreport/English/FinalReport.pdf>, Интернет 09/07/2010.

²³ Ramesh Thakur, „A Political Worldview”, Peter Uvin, „A Field of Overlaps and Interactions”, Osler Hampson, „A Concept in Need of a Global Policy Response”, Jennifer Leanning, „Psychosocial Well-Being over Time”, Amitav Acharya, „A Holistic Paradigm”, in Peter Burgess and Thaylor Owen (eds), „What is Human Security?” *Comments by 21 authors*, 2004, Special Issue of *Security Dialogue*, 35 (Sept.), pp. 348-355.

Очигледно, да резултат досадашњег развоја концепта људске безбедности, представља хибрид мноштва различитих идеја, декларација, извештаја, анализа и критика које је често врло тешко концептуално помирити. У домену теорије, људска безбедност је тумачена различито: као нова теорија или концепт, као полазна аналитичка тачка, као поглед на свет, као политичка агенда, као политички оквир, чак и као нова безбедносна парадигма. Готово сваки заступник концепта људске безбедности има своју дефиницију, оправдавајући тиме критике да: „...садржај људске безбедности зависи од становишта посматрача.”²⁴ (Roland Paris, 2004, pp. 370–372) Мешавина различитих интереса многобројних међународних организација и институција, регионалних тела, националних држава, активиста, научника и политичких аналитичара, онемогућила је постизање консензуса када је у питању дефинисање људске безбедности.

Управо због такве ситуације, концепт људске безбедности често је критикован, да је неодређен и недоречен, без аналитичке и практичне употребљивости²⁵ (Barry Buzan, 2004, pp. 369–70) да је, у теоријском смислу, толико широк да укључује све и ништа²⁶, а да је са аспекта политичке оправданости, увиђени изговор развијених држава са запада за отпочињање „праведених ратова и интервенција” у слабиим и „одметнутим” државама.

Без улажења у теоријске и практичне расправе о политичкој и научној утемељености поменутих критика,²⁷ можемо се сложити са констатацијом истакнутог француског политиколога Шарбаноу Таџбакш (Shahrbanou Tadjbakhsh), да је концепт људске безбедности, са политичке и интелектуалне тачке гледишта, све, само не неутралан.²⁸ (Shahrbanou Tadjbakhsh, 2007, p. 11)

Разлози немогућности изналажења опште прихваћене, научно засноване и вредносно неутралне дефиниције људске безбедности су политичке и научне природе. Са политичког становишта проблем недефинисаности људске безбедности као концепта заснован је на различитости интереса заступника људске безбедности. „Зато што имплицира нове одговорности, дефинисање људске безбедности постало је питање моћи различитих актера, сваки од њих прилагођавајући или критикујући своју дефиницију у складу са сопственим интересима и страховима.”²⁹ (исто)

²⁴ Roland Paris, „Still an Inscrutable Concept”, in P. Burgess and T. Owen (eds), ‘What is Human Security?’ Comments by 21 authors, 2004, Special Issue of *Security Dialogue*, 35 (Sept.), pp. 370–372.

²⁵ Види Barry Buzan, „A Reductionist, Idealistic Notion that Adds Little Analytical Value”, in P. Burgess and T. Owen (eds), ‘What is Human Security?’ Comments by 21 authors, 2004, Special Issue of *Security Dialogue*, 35 (Sept.), pp. 369–70.

²⁶ „Још уопштеније, уколико људска безбедност значи скоро све, онда у ствари не значи ништа.” - Roland Paris, „Human Security: Paradigm Shift or Hot Air?”, *International Security*, Vol. 26, No. 2 (Fall 2001), p. 93.

²⁷ Више о критикама концепта људске безбедности види у: Shahrbanou Tadjbakhsh, Anuradha M. Chenoy, *Human Security: Concepts and Implications*, 2007, New York, Routledge-Taylor & Francis Group, Routledge Advances in International Relations and Global Politics, pp. 57–68.

²⁸ Shahrbanou Tadjbakhsh, Anuradha M. Chenoy, *Human Security: Concepts and Implications*, 2007, New York, Routledge-Taylor & Francis Group, Routledge Advances in International Relations and Global Politics, p. 11.

²⁹ Shahrbanou Tadjbakhsh, Anuradha M. Chenoy, *Human Security: Concepts and Implications*, 2007, New York, Routledge-Taylor & Francis Group, Routledge Advances in International Relations and Global Politics, p. 23.

Са научне тачке гледишта, основни проблем у немогућности јединственог дефинисања концепта људске безбедности налази се самој суштини дефиниције безбедности. По Арнолду Волферсу (Arnold Wolfers): „Безбедност, у објективном смислу, одмерава одсуство претњи за стечене вредности, док у субјективном она одмерава одсуство страха да те вредности могу бити нападнуте.”³⁰ (Wolfers, Arnold, 2007. п. 150) У пракси, појмови „безбедности” и „небезбедности” имају релативна значења у различитим контекстима. За неке, небезбедност долази од изненадног губитка загарантованог приступа запослењу, здравственој и социјалној заштити, образовању, док за друге небезбедност потиче од нарушавања људских права, екстремизма, домаћег насиља, ширења конфликта, расељавања и других претњи сличне природе.³¹

Јасно је, да безбедност, у најопштијем смислу, а сами тим и људска безбедност, поред објективне компоненте, садржи и субјективни, социјално конструисани елемент, чија вредност зависи од тога да ли је ствар, процес или појава схваћена као „егзистенцијална претња” референтном објекту.³² (Barry Buzan, 1998, п. 5) Управо од субјективне компоненте безбедности која се може дефинисати као: „Стање заштићености или неизложености од опасности, сигурност... Слобода од бриге, узнемирености или страховања; осећање сигурности или слобода одсутности од опасности”³³, односно „осећања” безбедности, зависи како ће безбедност бити перципирана, било од субјекта, било од референтног објекта безбедности.

Према становишту одређених заступника људске безбедности,³⁴ у позадини горе поменутих приступа, налази се дебата о потреби за успостављањем вредносних прагова – граничних вредности, испод којих опстанак, добробит и достојанство не могу бити толерисани. Међутим идентификовање тих граничних вредности није једноставан задатак. Многи прихватају могућност постојања универзалних и објективних стандарда као минимума за достизање, али исти, бар до сада, нису виђени у пракси. Безбедност, на било којем нивоу, увек ће остати део субјективног осећаја, а граничне вредности ће бити другачије у различитим културама, временима, и различитим местима.

³⁰ Wolfers, Arnold: 'National Security as an Ambiguous Symbol', *Discord and Collaboration. Essays on International Politics*, 1962, Baltimore, John Hopkins University Press, p. 150.

³¹ „...безбедност за фармера у долини Кашмира су средства за живот које он добије од продаје својих усева, али ова форма безбедности је другачија од „безбедносних” интереса Пакистана и Индије које желе да буду нуклеарне силе. За учитеља у Цалалабаду у Авганистану, безбедност је могућност да образује своју децу и да инвестира у изградњу своје куће, уверење да то мало што има му неће бити одузето сутра – сасвим другачија ствар од страха коалиционих трупа у Пактици од самоубилачких напада или поновног појављивања Талибана или Ал Каиде.” - Shahrbanou Tadjbakhsh, Anuradha M. Chenoy, *Human Security: Concepts and Implications*, 2007, New York, Routledge-Taylor & Francis Group, *Routledge Advances in International Relations and Global Politics*, p. 10.

³² Barry Buzan, Jap de Wilde, Ole Weaver, *Security - A New Framework of Analysis*, 1998, Boulder, CO: Lynne Rienner. p. 5.

³³ Oxford Dictionary Online, *English Dictionary*,

http://oxforddictionaries.com/view/entry/m_en_gb0748730#m_en_gb0748730, Internet 21/04/2011.

³⁴ Shahrbanou Tadjbakhsh, Anuradha M. Chenoy, Jennifer Leanning, Amitav Acharya, Thaylor Owen, Peter Burgess, kao i ostali zastupnici šire definicije ljudske bezbednosti.

Могући одговор на проблем одређења граничних вредности дао је Тејлор Овен (Taylor Owen) у свом концепту вредносних прагова - граничних вредности.³⁵ (Taylor Owen, 2004, п383) Суштина овог приступа заснована је на идеји да се класификација безбедносних претњи врши на основу тежине последица које узрокују, пре него узрока саме претње. Такав приступ, са једне стране, омогућава разматрање широког спектра претњи, а с друге стране, спречава да се одређене појаве и процеси, који у извесној мери утичу на добробаћтање и достојанство појединца, али га егзистенцијално не угрожавају, третирају као безбедносно питање. Према Овену, одговорност за одређивање граничних вредности се налази на држави и друштву, односно међународној заједници, уколико сама држава, својим деловањем, угрожава поменуте вредности. Према томе, проблем одређивања граничних вредности представља политичко питање, а национални и међународни актери су одговорни за људску безбедност као јавно добро.

У том контексту, људска безбедност, сматра Овен, треба да представља сет одређених вредносних прагова - граничних вредности, које ће бити одређене на сличан начин на који је Комисија за интервенцију и државни суверенитет³⁶ (International Commission on Intervention and State Sovereignty, 09/07/2010) одредила критеријуме за интервенцију међународне заједнице у случајевима масовног и тешког кршења људских права.

У оквиру овог приступа Овен предлаже следећу дефиницију људске безбедности: „... људска безбедност је заштита виталног језгра свих људских живота од деловања критичних и свеобухватних еколошких, економских, нутритивних, здравствених, персоналних и политичких претњи.”³⁷ (Taylor Owen, 2004, 05/05/2011). Први део ове дефиниције преузет је из дефиниције Комисије о људској безбедности.³⁸ Коришћењем појма „виталног језгра” Овен је јасно разграничио људску безбедност од људског развоја, док употребом термина „сви људски животи” прецизно одредио референтни објекат – појединца као универзалну категорију. Истовремено, ограничавањем на „критичне и свеобухватне претње” успоставио је релативно јасне критеријуме (тежина последица, хитност и обим) који омогућавају издвајање само оних претњи који озбиљно угрожавају живот и опстанак појединца. У другом делу дефиниције, издваја-

³⁵ Taylor Owen, „Human Security - Conflict, Critique and Consensus: Colloquium Remarks and a Proposal for a Threshold-Based Definition”, Security Dialogue, 2004; No. 35; p 383, <http://sdi.sagepub.com/cgi/content/abstract/35/3/373>, Интернет 05/05/2011.

³⁶ International Commission on Intervention and State Sovereignty, *The Responsibility to Protect*, 2001, <http://www.iciss.ca/report2-en.asp>, Интернет 09/07/2010.

³⁷ „... human security is the protection of the vital core of all human lives from critical and pervasive environmental, economic, food, health, personal and political threats.” - Taylor Owen, „Human Security - Conflict, Critique and Consensus: Colloquium Remarks and a Proposal for a Threshold-Based Definition”, Security Dialogue, 2004, No. 35, p 383, <http://sdi.sagepub.com/cgi/content/abstract/35/3/373>, Интернет 05/05/2011.

³⁸ „The Commission on Human Security’s definition of human security: to protect the vital core of all human lives in ways that enhance human freedoms and human fulfillment.” Commission on Human Security, *Human Security Now* (Final Report of the Commission on Human Security), 2003, p. 4, <http://www.humansecurity-chs.org/finalreport/English/FinalReport.pdf>, Интернет 09/07/2010.

њем категорија претњи, односно сврставањем свих претњи по људску безбедност у шест главних група, Овен је покушао да ублажи недостатак аналитичке употребљивости и слабе практичне применљивости људске безбедности као концепта.

Овенов приступ представља значајан помак у „помирењу” минималистичког и максималистичког приступа људској безбедности. Поред претњи по физичку безбедност, овај приступ обухвата и претње које угрожавају друге димензије људске безбедности. Са друге стране, разматра само оне претње које егзистенцијално угрожавају појединца. Поред тога, Овенов приступ је значајно флексибилнији од претходних, јер прихвата субјективност вредносних прагова - граничних вредности људске безбедности, односно њихово варирање зависно од друштвених околности и времена у којем настају.

Очигледно да одређивање вредносних прагова – граничних вредности људске безбедности, у великој мери зависи од перцепције безбедности коју држава, друштво или међународна заједница, али и појединац, имају у одређеној ситуацији, као и од њихове субјективности у идентификацији ризика које прелазе поменуте вредносне прагове – граничне вредности, одређивању приоритета и изналажењу начина како да се са суоче са поменутим ризицима. У том контексту, предлаже Шарбанов Тадбакш, подржавајући Овенов приступ, људску безбедност треба редифинисати као субјективни доживљај, односно треба признати ову непремостиву препреку субјективности, карактеристичну за друштвене науке и прихватити људску безбедност као концепт у покрету који је креиран да непрестано прати динамику промена у све мобилнијем свету.³⁹ (Shahrbanou Tadjbakhsh, 2007., п.70) Тиме што не би имао уску и јасно одређену дефиницију, концепт људске безбедности остао би довољно флексибилан да би могао да се развија у правцу бољег разумевања међузависности мноштва различитих фактора који заједно проузрокују појаву небезбедности појединца.

Без обзира на теоријску неодређеност, прешироки обим и произвољност, концепт људске безбедности се по свему судећи одликује вишедимензионалношћу,⁴⁰ односно безбедност појединца се може достићи само ако су остварене све димензије људске безбедности,⁴¹ (Сабине Елкир, 2006, стр.110) односно барем њене суштинске компоненте. Иако постоје различити концепти о садржају људске безбедности, значају појединих елемената и њиховој међусобној условљености, створен је прилично јасан консензус међу актерима који се баве људском безбедношћу, да се суштинске компоненте људске безбедности односе на безбедност људи од претњи њиховом животу, здрављу, средствима за

³⁹ Shahrbanou Tadjbakhsh, Anuradha M. Chenoy, *Human Security: Concepts and Implications*, 2007, New York, Routledge-Taylor & Francis Group, Routledge Advances in International Relations and Global Politics, p. 70.

⁴⁰ „Концепт људске безбедности мора да укључи разматрања о елементима које садржи, као и о процесима на основу којих се могу установити потенцијални захтеви за безбедношћу у различитим димензијама.” - Елкир С., „Концептуални оквир за људску безбедност”, *Људска безбедност - зборник текстова*, Београд, Фонд за отворено друштво, 2006, стр. 121.

⁴¹ Сабине Елкир, „Концептуални оквир за људску безбедност”, *Људска безбедност - зборник текстова*, Београд, Фонд за отворено друштво, 2006, стр. 110.

живот, личној сигурности и људском достојанству. У својој суштини, људска безбедност: „...означава безбедност људи – њихову физичку сигурност, њихово економско и друштвено благостање, поштовање њиховог достојанства и вредности као људских бића, као и заштиту њихових људских права и фундаменталних слобода.”⁴² (International Commision on Intervention and State Sovereignty, 09/07/2010)

Суштинске промене које су се догодиле у безбедносној архитектури међународног система након завршетка Хладног рата умањиле су ризик од настанка сукоба глобалних размера, као и вероватноћу појаве већих међудржавних конфликта. Међутим, нарастајућа плина унутардржавних етничких и верских сукоба, масовне миграције становништва, глобална експанзија тероризма и организованог криминала, продубљивање јаза између богатих и сиромашних и интензивирање процеса маргинализације појединих група и заједница, натерало је међународну и научну заједницу да преиспита традиционалну перцепцију безбедности у настојању да изнађе практична решења и стратешке одговоре на измењену природу изазова, ризика и претњи. Концепт људске безбедности представља логички наставак постојећих алтернативних безбедносних концепата и израз политичке потребе да се јасније успостави веза између националне-државне безбедности и безбедности појединца. У основи, концепт људске безбедности је замишљен тако да: „...употпуњује државну безбедност, унапређује људска права и ојачава људски развој.”⁴³ (О Commission on Human Security, 2003, п.2) смишљен је као повезујући концепт, са циљем да омогући шире разматрање и дубљу анализу међузависности развоја, безбедности и људских права.

У теоријском смислу, концепт људске безбедности представља парадигматску промену са националне на људску безбедност, при чему држава и даље остаје гарант безбедности појединца. Овај концепт такође мења и сам статус појединца, који више није подређен држави, већ је подједнако значајан субјект и актер у међународним односима. Уједно, људска безбедност је фокусирана на појединце и људе, али и шире, на универзалне вредности и циљеве као што су достојанство, правичност и солидарност. Тиме што је усредсређен на добробит и достојанство појединца, концепт људске безбедности разматра много шири опсег претњи које превазилазе оквире насиља.

Као аналитички концепт, поред процене објективних, мерљивих елемената људска безбедност укључује и анализу субјективних перцепција појединца према одређеним изазовима, ризицима и претњама, при чему их не објашњава, већ наглашава и истражује њихову међусобну повезаност и узајамну зависност. Истовремено, људска безбедност представља етички раскид са постојећом концептом државо-центричне безбедности у међународним односима дајући приоритет безбедности појединца у односу на безбедност државе чиме

⁴² International Commision on Intervention and State Sovereignty, *The Responsibility to Protect*, 2001, <http://www.iciss.ca/report2-en.asp#rights>, Internet 09/07/2010.

⁴³ Commission on Human Security, *Human Security Now* (Final Report of the Commission on Human Security), 2003, p. 2, <http://www.humansecurity-chs.org/finalreport/English/FinalReport.pdf>, Интернет 09/07/2010.

поставља морални - етички изазов реализму, односно традиционалном концепту безбедности. Такође, предлаже увођење нових универзалних вредности у концепт безбедности, односно залаже се поштовање основних људских права, достојанства, владавине права и доброг управљања.⁴⁴ С друге стране, људска безбедност представља и методолошки раскид са класичним концептом безбедности, јер заступа становиште да је управо унапређење људске безбедности најбоља стратегија за достизање националне, међународне и глобалне безбедности.

Закључак

Очигледно да је људска безбедност концепт који појединца ставља у центар констелације претњи, актера и стратегија, да га третира као подједнако важног субјекта и актера у међународним односима, да се фокусира на изазове, ризике и претње који превасходно утичу на опстанак, квалитет живота и добростање појединца, као и да преферира стратегије које више фокусиране на превазилажење изазова, минимизацију ризика и неутралисање претњи на ненасиљан начин. Међутим, концепт људске безбедности, у савременој теорији, а посебно у пракси, представља скуп мноштва различитих идеја и концептуалних замисли које је често врло тешко помирити. У домену теорије, људска безбедност је тумачена различито: као нова теорија или концепт, као полазна аналитичка тачка, као поглед на свет, као политичка агенда, као политички оквир, чак и као нова безбедносна парадигма. Различити интереси многобројних међународних организација и институција, регионалних тела, националних држава, активиста, научника и политичких аналитичара, онемогућило је постизање консензуса када је у питању дефинисање људске безбедности.

Управо због такве ситуације, концепт људске безбедности често је критикован, да је у теоријском смислу неодређен и недоречен, без аналитичке и практичне употребљивости⁴⁵, толико широк да укључује све и ништа⁴⁶, а да је са политичке и интелектуалне тачке гледишта, све, само не вредносно неутралан.⁴⁷ (Shahrbanou Tadjbakhsh, 2007, п.11) Разлози немогућности изналажења опште прихваћене, научно засноване и вредносно неутралне дефиниције људске безбедности су политичке и научне природе. У контексту практичне политике: „... дефинисање људске безбедности постало је питање моћи различитих

⁴⁴ Датаљније види: Shahrbanou Tadjbakhsh, Anuradha M. Chenoy, *Human Security: Concepts and Implications*, 2007, New York, Routledge-Taylor & Francis Group, Routledge Advances in International Relations and Global Politics, pp. 20-21.

⁴⁵ Barry Buzan, „A Reductionist, Idealistic Notion that Adds Little Analytical Value”, in P. Burgess and T. Owen (eds), ‘What is Human Security?’ Comments by 21 authors, 2004, Special Issue of *Security Dialogue*, 35 (Sept.), pp. 369–70.

⁴⁶ „Још уопштеније, уколико људска безбедност значи скоро све, онда у ствари не значи ништа.” - Roland Paris, „Human Security: Paradigm Shift or Hot Air?”, *International Security*, Vol. 26, No. 2 (Fall 2001), p. 93.

⁴⁷ Shahrbanou Tadjbakhsh, Anuradha M. Chenoy, *Human Security: Concepts and Implications*, 2007, New York, Routledge-Taylor & Francis Group, Routledge Advances in International Relations and Global Politics, p. 11.

актера, сваки од њих прилагођавајући или критикујући своју дефиницију у складу са сопственим интересима и страховима.”⁴⁸ (исто), док се са научне тачке гледишта проблем дефинисања људске безбедности свео на проблем субјективне природе безбедности. У основи појмови „безбедности” и „небезбедности” имају релативна значења у различитим контекстима.

Из наведеног се може закључити да људска безбедност, поред објективне компоненте, садржи и субјективни, социјално конструисани елемент, чија вредност зависи од тога да ли је ствар, процес или појава схваћена-перципирана као „егзистенцијална претња” референтном објекту.⁴⁹ (Barry Buzan, 1998, п.5)

У позадини горе наведеног проблема о субјективности људске безбедности, налази се потреба за успостављањем вредносних прагова – граничних вредности, испод којих опстанак, добробит и достојанство не могу бити толерисани. Међутим, безбедност, на било којем нивоу анализе, ће увек остати део субјективног осећаја, а граничне вредности ће бити другачије у различитим културама, временима, и различитим местима. Као једно од могућих решења овог проблема, а за потребе овог рада прихваћена је Оенова дефиниција људске безбедности према којој: „... људска безбедност је заштита виталног језгра свих људских живота од деловања критичних и свеобухватних еколошких, економских, нутритивних, здравствених, персоналних и политичких претњи.”⁵⁰ Оенов приступ представља значајан помак у „помирењу” минималистичког и максималистичког приступа људској безбедности, јер са једне стране, осим претњи по физичку безбедност, обухвата и претње које угрожавају друге димензије људске безбедности, али разматра само оне претње које егзистенцијално угрожавају појединца. Уједно овај приступ прихвата субјективност вредносних прагова - граничних вредности људске безбедности, односно њихово варирање зависно од друштвених околности и времена у којем настају.

У урушеним и пропалим државама⁵¹, где је људска небезбедност нарочито изражена, озбиљни безбедносни изазови, ризици и претње проистичу

⁴⁸ Исто, п. 23.

⁴⁹ Barry Buzan, Jap de Wilde, Ole Weaver, *Security - A New Framework of Analysis*, 1998, Boulder, CO: Lynne Rienner. п. 5.

⁵⁰ „... human security is the protection of the vital core of all human lives from critical and pervasive environmental, economic, food, health, personal and political threats.” - Taylor Owen, „Human Security - Conflict, Critique and Consensus: Colloquium Remarks and a Proposal for a Threshold-Based Definition”, *Security Dialogue*, 2004; No. 35; p 383, <http://sdi.sagepub.com/cgi/content/abstract/35/3/373>, Интернет 05/05/2011.

⁵¹ У науци о међународним односима и студијама безбедности, ове државе се најчешће именују као урушене (eng. failed) – пропале (eng. collapsed) државе. Иако нема јасне дефиниције урушене – пропале државе, најчешће се ради о конфликтом разореним, политички и социјално дубоко подељеним друштвима, са девастираном економијом, где су кључне претње по безбедност друштвених група и појединаца највећим делом последица унутрашње институционалне слабости и неспособности саме државе да обавља своје основне функције. Више о овом проблему види: William Zartman, „*Introduction: Posing the Problem of State Collapse*”, *Collapsed States: The Desintegration and Restoration of Legitimate Authority*, London, 1995, Colorado and Lynne Rienner Publishers; Robert I. Rotberg (ed.), „*Chapter One: The Failure and Collapse of Nation-States*”, *When States Fail*, 2003, Pricenton, Princeton University Press).

из недаћа обичних људи у свакодневном животу.⁵² (UNDP, 13/02/2011.) Из тог разлога, људска безбедност, у контексту урушених и пропалих држава, представља заштиту граничних вредности „виталног језгра” појединца од критичких и свеобухватних претњи. Имајући у виду да се: „Права и слободе у виталном језгру односе на опстанак, основне услове живота и основно достојанство,”⁵³ (Sabina Alkire, 2003. п.3.) „слобода од страха”⁵⁴ (UNDP, 1994, р. 3) - односно слобода појединца од насиља, „слобода од ускраћености”⁵⁵ (исто) - слобода појединца од сиромаштва, и „слобода за живот у достојанству”⁵⁶ (Kofi Annan, 10/07/2010) – слобода достојанственог живота, чине основни садржај људске безбедности у урушеним и пропалим државама. При томе садржај „виталног језгра” зависи од перцепције безбедности људи унутар одређеног друштвеног контекста. „Шта људи сматрају „виталним“ – шта сматрају да је „суштина живота“ и „суштински важно“ – различито је код сваког појединца и сваког друштва.”⁵⁷ (Commission on Human Security, 09/07/2010).

Разлог неуспеха бројних стратегија и пројеката изградње и реконструкције урушених и пропалих држава налази се управо у фаворизовању веберовског и неолибералног приступа проблему урушавања институција државе и њених функција, односно даје се приоритет изградњи националне безбедности. Идентификујући државу као кључног субјекта у обезбеђењу политичких (јавних) добара становништву, сви практични напори међународне заједнице, у процесу постконфликтне реконструкције и изградње урушених и пропалих држава, у великој мери су усмерени на јачању улоге државе у институционалном и функционалном смислу

У контексту Авганистана, људска безбедност се, у теоријском смислу, може схватити као заштита „виталног језгра” његовог становништва, односно појединца од критичних и свеобухватних претњи, при чему „витално језгро” Авганистанског становништва представља скуп елементарних људских слобода и људских права којим се обезбеђује опстанак, основна средства за живот и основно достојанство. Економска димензија тог „виталног језгра” представља кључни елемент људске безбедности у Авганистану.

⁵² UNDP, AFGHANISTAN, NATIONAL HUMAN DEVELOPMENT REPORT 2004, Security with a Human Face-Challenges and Responsibilities, p. 6, <http://www.arab-hdr.org/publications/other/undp/hdr/2004/afghanistan-e.pdf>, Internet 13/02/2011.

⁵³ Sabina Alkire, „A Conceptual Framework for Human Security” (working paper presented in Centre for Research on Inequality, Human Security and Ethnicity, CRISE Queen Elizabeth House, University of Oxford 2003), p. 3.

⁵⁴ UNDP, *Human Development Report*, 1994, New York, Oxford University Press, 1994, p. 3.

⁵⁵ UNDP, *Human Development Report*, 1994, New York, Oxford University Press, 1994, p. 3.

⁵⁶ Kofi Annan, *In larger freedom: towards development, security and human rights for all*, Report of the Secretary-General, New York, 2005, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/270/78/PDF/N0527078.pdf> Интернет, 10/07/2010.

⁵⁷ Commission on Human Security, *Human Security Now* (Final Report of the Commission on Human Security), 2003, p. 4, <http://www.humansecurity-chs.org/finalreport/English/FinalReport.pdf>, Интернет 09/07/2010.

Literatura:

1. Barry Buzan, Jap de Wilde, Ole Weaver, *Security - A New Framework of Analysis*, 1998, Boulder, CO: Lynne Rienner.
2. Chambers, Robert, Conway Gordon, *Sustainable rural livelihoods: Practical concepts for the 21st century*, IDS Discussion Paper No. 296, 1991, Brighton, UK: Institute of Development Studies.
3. Commission on Human Security, *Human Security Now (Final Report of the Commission on Human Security)*, 2003, <http://www.humansecurity-chs.org/finalreport/English/FinalReport.pdf>.
4. International Commission on Intervention and State Sovereignty, *The Responsibility to Protect*, 2001, <http://www.iciss.ca/report2-en.asp>, Internet 09/07/2010.
5. Kofi Annan, *In larger freedom: towards development, security and human rights for all*, Report of the Secretary-General, New York, 2005, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/270/78/PDF/N0527078.pdf>, Internet, 10/07/2010.
6. Marlies Glasius, Mary Kaldor, "Individuals First: A Human Security Strategy for the European Union", *International Politics and Society* 1, 2005.
7. Ministry of Agriculture, Irrigation and Livestock (MAIL), *Umbrella Document for the National Agricultural Development Framework*, Kabul, MAIL, 2009.
8. Nef, Jorge, *Human Security and Mutual Vulnerability The Global Political Economy of Development and Underdevelopment*, 1999, Ottawa, 2nd edition, International Research Development Centre, <http://idl-bnc.idrc.ca/dspace/bitstream/10625/21995/5/113690.pdf>, Internet 15/04/2011.
9. Office of the Special Inspector General for Afghanistan Reconstruction (SIGAR),
10. Oxford Dictionary Online, *English Dictionary*, http://oxforddictionaries.com/view/entry/m_en_gb0748730#m_en_gb0748730, Internet 21/04/2011.
11. Paula Kantor and Adam Pain, *Running Out of Options: Tracing Rural Afghan Livelihoods*, Kabul, Afghanistan Research and Evaluation Unit, January 2011.
12. Peter Burgess and Thaylor Owen (eds), "What is Human Security?" *Comments by 21 authors*, 2004, Special Issue of *Security Dialogue*, 35(Sept.).
13. Robert Holzmann and Valerie Kozel, "The Role of Social Risk Management in Development: A World Bank View," *IDS Bulletin* 38, no. 3, 2007.
14. Robert Kemp, "The District Delivery Program in Afghanistan: A Case Study in Organizational Challenges", *Small Wars Journal*, June 26, 2012, <http://smallwarsjournal.com/jrnl/art/the-district-delivery-program-in-afghanistan-a-case-study-in-organizational-challenges>, Internet 09/09/2013.
15. Roland Paris, "Human Security: Paradigm Shift or Hot Air?", *International Security*, Vol. 26, No. 2 (Fall 2001).
16. Sabina Alkire, "A Conceptual Framework for Human Security" (working paper presented in Centre for Research on Inequality, Human Security and Ethnicity, CRISE Queen Elizabeth House, University of Oxford, 2003).
17. Shahrbanou Tadjbakhsh, "The Economic Woes of Liberal Peace", *Conflict in Focus*, Issue no. 22, July 2008, http://www.rccp-jid.org/infocus/infocus_22.pdf, Internet 13/02/2011.
18. Shahrbanou Tadjbakhsh, Anuradha M. Chenoy, *Human Security: Concepts and Implications*, 2007, New York, Routledge - Taylor & Francis Group, Routledge Advances in International Relations and Global Politics.

19. Taylor Owen, "Human Security - Conflict, Critique and Consensus: Colloquium Remarks and a Proposal for a Threshold-Based Definition", *Security Dialogue*, 2004; No. 35, <http://sdi.sagepub.com/cgi/content/abstract/35/3/373>, Internet 05/05/2011.
20. UNDP, *Human Development Report 1993*, New York, Oxford University Press, 1993,
21. UNDP, *Human Development Report*, 1994, New York, Oxford University Press, 1994
22. William Zartman, *Collapsed States: The Desintegration and Restoration of Legitimate Authority*, London, 1995, Colorado and Lynne Rienner Publishers.
23. Wolfers, Arnold: 'National Security as an Ambiguous Symbol', *Discord and Collaboration. Essays on International Politics*, 1962, Baltimore, John Hopkins University Press.
24. Maks Veber, *Privreda i društvo*, 1976, Beograd, Prosveta, tom I.
25. Sabine Elkir, "Konceptualni okvir za ljudsku bezbednost", *Ljudska bezbednost-zbornik tekstova*, 2006, Beograd, Fond za otvoreno društvo.

HUMAN SECURITY IN AFGHANISTAN

Summary: In this paper there is analyzed a concept of human security with objective of precise determination of its character and estimation of practical usability of this concept in case of collapsed and failed states. In the paper there are given various views on human security, first of all, a view on human security as an analytical concept and then a view on human security as a political agenda, too. In the paper authors tried to find a definition which could provide for the operationalization of it in practice. There is analyzed deficiency of realistic-neoliberal approach to the process of reconstruction and state-building in term of the neglect of human security. Scientific significance of this paper is in the attempt of the authors to analyze links and relations of criminalized economy, strategy of international community in suppression of criminal economic activities and economic security of individuals in collapsed and failed states through a different, more human-centered approach to security.

Key words: Afghanistan, human security, security, concept, collapsed state, failed state

МЕЂУНАРОДНИ ТЕРОРИЗАМ У ЕРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Сажетак: Глобализација је појава која прожима свакодневни живот у свим сегментима и који са својом заступљеношћу у свим деловима планете представља једну од најзначајнијих и жестоко оспораваних појава у последње две деценије. То је феномен који драматично обележава дух савременог света, где заправо слаби државу а пораст терористичких активности, који су данас у растућем тренду, како у конкретној држави, тако и у иностранству, је заправо последица тога. Глобализација, с друге стране, непрестано доводи до корених промена, турбуленција и огромних кретања у глобалном друштву, тако да терористички напади на модерну државу представљају све лошији светски одговор на глобализацију као друштвени феномен који своју експанзију доживљава у 20. веку. У овом раду ће бити анализиран један од најраспрострањенијих истражених трендова и развоја у оквиру феномена савременог међународног тероризма, где је он прерастао у још већу претњу безбедности у колерацији и садејству са глобализацијом. Неадекватан приступ и схватање самог процеса глобализације, може имплицирати експанзију терористичких активности, и према томе, циљ овога рада је довести у нераскидиву везу глобализацију и тероризам као две друштвене појаве.

Кључне речи: глобализација, међународни тероризам, безбедност, глобално друштво

Увод

Безбедност је данас постала толико комплексан и мултидимензионалан појам, да традиционална перцепција безбедности није у стању да идентификује нове изазове и претње које превазилазе националне границе и који су условљени све уочљивијим разликама у економском развоју појединих држава. Тероризам, као једна од најизраженијих претњи безбедности последњих деценија, се континуирано глобализује услед модернизације, развоја технологије, комуникација и једноставности у транспорту и представља значајну претњу

* marko.krstic.1982@gmail.com

националној безбедности. Један терористички акт може укључивати активности и актере из бројних земаља, а изазове које намеће додатно компликују сами терористи јер користе интернет, информационе технологије и друге савремене комуникационе уређаје. Тероризам се разликује од већине других кривичних дела, јер је његов циљ искључиво политиче природе, што значи да акте тероризма предузимају они који желе да доведу до промена у постојећем друштвеном систему. Многе земље су индиферентне према овом феномену, јер никада није погодио њихову земљу, али иако нису претрпеле директне нападе и штету, свакако је инфраструктура и људство поменуте државе индиректно погођено поменутим нападима.

Међународни тероризам подразумева незаконите активности предузете и подржане од стране организованих криминалних група које делују изван државних граница и као вид међународног криминалитета, декларисао се као један од кључних изазова за криминологе у 21. веку. Овај вид тероризма је, пре свега, конструисан да намерно утиче на структуру и дистрибуцију моћи у свим деловима света, па чак и на нивоу самог глобалног друштва, а у међународним односима егзистирају бројни правци изазова од стране транснационалног тероризма, који насилно омета функционисање у међународном окружењу. Опште је познато да се терористичким насиљем наноси велика привредна штета земљама, ствара атмосфера несигурности, панике и страха, док са друге стране, терористичке активности у свету пропорционално интензивирају услед процеса глобализације. Сарадња и повезаност међународних терористичких организација представља једну од свеprisутних манифестација глобализације које неповратно обликују широк спектар насилних реакција против ове друштвене појаве.

Поимања и дефинисање самог појма глобализације су различита, али преовлађује став да је она процес који датира од најранијих дана човековог постојања као неизбежна последица интеракције различитих културних образаца и вредности без нужно позитивне или негативне конотације. Обзиром да државне границе и линије раздвајања губе своја стара обележја у глобалном свету, поједини аутори примењују интердисциплинарни приступ у проучавању овог феномена који је постао крилатица данашњег времена. Непопходно је истражити специфичну динамику и ефекте ове савремене појаве и њене различите утицаје и интеракције преко, између и унутар самих државних граница.

Експанзија информационе и комуникационе технологије у великој мери доприноси интензивирању промена, и убрзава процес глобализације у готово свим аспектима међународних односа, што има за последицу и неке деструктивне појаве које су интензивирале регионалне и локалне напетости и конфликте. Глобализација се често квалификује као „слабост“ и „пропуст“ државних контрола, а како слободно тржиште регулише међународне односе и прописи постају све мање и мање услед забринутости држава, запажа се све већа незаконита активност на маргинама државне контроле.

Неки научници тумаче везу између глобализације и тероризма на узрочан начин, у смислу да глобализација ствара реакцију или отпор који могу попримити облик терористичких напада над националним силама у првом

плану процеса глобализације. У вези са тим, неки виде тероризам као одбрамбени, реакционарни покрет усмерен против глобалних сила, културних и економских промена, а индустријализација затим и глобализација сада укључују интеграцију у већу мрежу економских трансакција које прети локалним властима и осећају за место. Међународни тероризам је пропорционалан успеху глобализације, другим речима, глобални тероризам се може замислити као аспект глобалне културе услед глобализације. Још једна потенцијална веза између глобализације и тероризма је чињеница да неки терористички елементи посматрају глобализацију као штетну њима и њиховим културним заједницама.

У данашњем глобалном свету, активности држава, како у земљи тако и у иностранству, сада имају много веће импликације по безбедност него раније, што уједно проузрокује експанзију тероризма. Глобализација је критична карактеристика контекста у којем се развија транснационални тероризам, и његов раст се може посматрати као реакција на процес глобализације која креира незадовољство у групама унутар друштава које нису имале користи од овог процеса.

Још један од разлога зашто је тероризам постао део глобализације је тај што данас неке терористичке групе имају своје „исповесте“ широм света, тако да у случају планирања напада, већ имају приправне организације помоћу којих се лакше контролише напад. Са повећаном мобилношћу изван државних граница и пропагирањем својих идеја преко глобалних медија, ствара се могућност ширења сукоба који су некад били само у оквиру територије само једне државе, што говори да тероризам није територијално ограничен као раније и да је данас постао огроман глобални проблем.

Међународна димензија тероризма

Сви појавни видови тероризма се данас све више везују за глобалне околности, а уколико се узме у обзир финансирање терористичких активности као и снабдевање оружја, опреме и уточишта терориста, свакако је данас највећи број терористичких активности интернационалног карактера (Савић 2004:16). Овај вид тероризма карактерише глобално позиционирање појединих терористичких организација и мрежа и њихова изражена мобилност, затим глобалне последице терористичких аката који имају тенденцију употребе оружја за масовно уништење (Милашиновић, Мијалковић, 2009:8). С обзиром да је тероризам друштвена појава која се не може ограничити, тј. локализовати на један регион или државу, он се све више квалификује као значајан и забрињавајући међународни, а самим тим и светски проблем ¹ (Гађиновић, 2007:25).

¹ Од касних 60-их до краја 80-их, транснационални тероризам је првенствено био мотивисан национализмом, сепаратизмом, марксистичком идеологијом, антирасизмом, ниҳилизмом, као и жељом за економском једнакости, док се током 1990-их, покретач мотивације тероризма изменио са „појавом опскурних, идиосинкратских покрета“ и верских група. У ситуацијама када религија пружа доминантан групни циљ групи и диктира терористичку тактику, онда се може говорити о верским терористичким групама (нпр Хамас, ГИА, Хезболах). Од почетка 80-их па до средине 90-их, повећан је број активних верских терористичких група, што се може приписати експанзи-

У кривичном закону Републике Србије, наводи се да међународни тероризам врши оно лице или група људи који „у намери да нашкоди страниј држави или међународној организацији, изврши отмицу неког лица или неко друго насиље, изазове експлозију или пожар или предузме друге општеопасне радње или прети употребом нуклеарног, хемијског, бактериолошког или другог сличног средства“ (Стојановић, 2012:1021). Узимајући у обзир најбрахијалније манифестације насиља које спроводи на интернационалном плану, готово да је избрисана разлика између националног и међународног тероризма; савремени тероризам је без сумње глобалног карактера, јер колективитети који су раније деловали само у једној држави, сада врше терористичке акте изван граница држава (Бајагић, 2000:641-642).

Анализа међународног тероризма имплицира истраживање оних његових аспеката који се односе на потенцијално угрожавање међународног мира и сигурности, што је свакако битно за разумевање реакције на тероризам у оквиру међународне заједнице (Томашевски, 1982:94-102). Непходно је испитати модел транснационалног тероризма пре и после 9/11, јер овај облик тероризма представља највећу претњу развијеним земљама. Од касних 1980-их, већина индустријских развијених земаља је релативно мало угрожена домаћим, а све више међународним тероризмом (Enders, Sandler, 2005:6).

Према Касезеу (2005), услов за постојање злочина међународног тероризма су три кључна елемента: 1. акти морају бити инкриминисани у највећем броју националних законодавастава (убиство, отмица, мучење, узимање талаца итд.), 2. морају имати за усмерени на ширење терора (страха и застрашивања) путем насилних акција против неке државе, 3. нужно је да буду политички, верски или на други начин идеолошки мотивисани, а не да теже за реализацијом личних циљева (Касезе, 2005: 143).

Свеобухватна дефиниција међународног тероризма није могла бити прецизно обухваћена, због широког спектра аката који се квалификују под самим појмом тероризма, али свакако још један битан разлог треба тражити и у мотивацији терориста при извођењу аката, где је сваки дефинисан њиховим односом према власти (Гађинових:1998:49). У међународни тероризам се убрајају и организовање и планирање терористичке активности извесних националних мањина које иницирају суседне државе. Као други облик испољавања међународног тероризма на унутрашњу безбедност треба споменути убацивање терористичких група на територију суверене државе (Милошевић, 2001:222). Као средство политичке борбе, „тероризам“ се често јавља у виду оружја реакционарне, агресивне, унутрашње и спољне политике са тенденцијом да поремети и наруши пријатељске односе између држава и управо зато га треба сматрати као напад на правно добро међународног мира и сигурности (Ибрахимпашић, 1963:125).

ји верског фундаментализма у свету, ширењу исламске револуције у Ирану, као и доласку новог миленијума. Под утицајем ових мотивационих промена, Hoffman (1997, 1998) и Jurgен Meier (1997) сматрају да нова генерација терориста представља већу и смртоноснију претњу него раније терористичке групе (Enders, Sandler, 2004:4).

Према Радославу Гађиновићу (1998), међународни тероризам представља „скуп међународним правом забрањених активности, усмерених према појединцима, групи, држави и њеним институцијама и добрима (авиони, бродови, амбасаде и сл.), које изводе терористи и појединци, терористичке организације или државе ради остваривања својих циљева - нарушавајући тиме стабилност те државе, њеног политичког система, односно међународне заједнице, а кршећи конвенције о заштити људских права и слобода“ (Гађиновић, 1998:54).

Интернационални карактер тероризма се огледа у преплитању, интеракцији, сукобљавању и реализацији различитих интереса, путем терористичких активности, без обзира на различитост друштвено-политичких система и просторну удаљеност појединих земаља (Бошковић, 1998:220). У ситуацијама када су циљеви неке терористичке организације усмерени против безбедности више држава, или кад њихови планови превазилазе државне границе или регионе у коме терористи врше своје активности, као и када чланови терористичке организације потичу из више различитих земаља, може се говорити о међународном тероризму (Симеуновић, 2009:81). Такође, један терористички акт може имати транснационални карактер захваљујући страним везама својих учинилаца, природом њихових захтева, као и извршењем њихове логистике. Штавише, алармантност изражена у извештавању медија о опасности тероризма је у уској вези са транснационалним терористичким догађајима (Enders, Sandler, 2000:309).

Међународни тероризам се, у самом почетку, односио на оне терористичке акте са елементом иностраности, када извршилац, жртва и место извршења нису били везани за једну државу, а касније се почео користити за сваки напад на неко добро које ужива међународно-правну заштиту (Димитријевић, 1982:187). Према мишљењу америчких стручњака из ове области, „међународни тероризам“ означава тероризам у који су укључени грађани или територије више од једне земље, где се везује углавном за државу, тј. њене обавештајне службе, које се јављају као организатори терористичких активности и које се комбинују са другим облицима тајног субверзивног деловања, с циљем угрожавања појединих субјеката на међународном плану (Flinterman, Myer, 2010:22).

Кригер и Латин (Kriger and Laitin) указују на то да је за богатије земље вероватније да постану мете, док су земље у политичкој репресији често извори транснационалног тероризма. С друге стране, Абади (Abadie) објашњава да тероризам није под директним утицајем економских фактора, већ има и значајне везе са политичким слободама. Користећи нове доступне податке, неопходно је раздвојити анализу “домаћег” и “транснационалног” тероризма, јер су карактеристике ова два типа тероризма прилично различита. Друго, с обзиром на то да најновији терористички инциденти потичу из земаља у развоју, а тамо се све чешће и дешавају, неопходно је усмерити анализу управо на те земље. Најупечатљивији резултат истраживања говори о томе да док политичке слободе утичу на домаћи тероризам нелинеарно, они немају статистички значајну везу са транснационалним тероризмом. Ово има велики значај за раз-

војну политику и Kriger and Laitin наводе да су богатије земље главни циљеви транснационалног тероризма, због чега је у њиховом интересу да пружају помоћ тим земљама у циљу контролисања извора тероризма. (Bandyopadhyay, Younas, 2011:171-174).

Много је теже обратити пажњу на транснационални тероризам него на домаћи због међународне сарадње која се суочава са многим проблемима, као нпр. неспретност народа да жртвују своју аутономију и контролу над националним безбедносним стварима. У случају транснационалног тероризма, одбрамбене мере могу допринети порасту циљаних земаља које су укључене у „одбрамбену Арку“ у нади да ће се напади пребацити у иностранство, док се ова намера смањује ако земља има имовину и држављане изван граница државе, јер тај трансфер може да угрози сопствене интересе те земље у иностранству (Sandler, 2011: 279, 280).

Извори и узроци међународног тероризма су многобројни и различити, и многе од њих уозкују противречности и размимоилажења у међународној заједници, а које произилазе и целокупног стања у међународним политичким и социјалним односима (Ђорђевић, 1988:15).

Веома је битно разврстати базе података о глобалном тероризму на транснационалне и домаће терористичке инциденте, што би помогло разумевању неких терористичких феномена када се за две врсте тероризма претпоставља да имају различите утицаје. На пример, транснационални тероризам може имати већи штетни утицај него домаћи тероризам на економски раст, чак се и узроци ове две врсте тероризма се могу разликовати. Истовремене и дуго одлагане корелације за ове две врсте терористичких инцидената се прорачунавају узимајући у обзир рањене, смртне случајеве, антенате, бомбашке нападе и оружане нападе. Откривена су велика преклапања између домаћих и транснационалних инцидената који опстају током бројних периода. Кључно откриће је да напади на домаћи тероризам резултирају истрајним последицама на транснационални тероризам; како год, обрнуто то није случај, а резултати сугеришу да се домаћи тероризам може прелити у транснационални тероризам, тако да земље које су главне мете не могу да игноришу домаћи тероризам у иностранству и можда ће морати да припомогну у обуздавању тероризма који код њих настаје (Enders, Sandler, Gabuilev, 2010:1,2).

Тероризам је попримио стабилан међународни карактер током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, када доживљава своју експанзију делом због последице технолошког напретка а и делом као реакција на драматичне „експлозије“ међународног медијског утицаја. Појединци, као и расути национални узроци су почели да се интензивирају у међународним организацијама са карактеристикама и активностима преко граница држава и међу различитим узроцима (Cronin, 2003 :37).

² Приземљивање Pan Am лета 103 над Lockerbie у Шкотској, 21.децембра 1988. је био транснационални терористички инцидент зато што су жртве биле из више различитих земаља, извршиоци су били странци (ни Американци, нити Британци) и бомба је била пребачена у Лондон са лета који је кренуо са Малте. Преузимање америчке амбасаде у Техерану 4. новембра 1979. од стране радикалних исламистичких студената је други пример транснационалног тероризма.

Транснационални терористички напади често подразумевају прекограничне екстерналије: поступци или власти у једној земљи намећу некомпензоване последице по лица или имовину у другој земљи.³ Да би се борило против транснационалног тероризма, важно је разумети његову географију, јер се често терористички инциденти концентришу у одређеним географским регионима, док су у другим релативно ретки (Braithwaite, Lee, 2007:8-10).

Појам и аспекти глобализације и њени ефекти на међународни тероризам

Глобализација се може дефинисати као политичко-економски процес повезивања финансијских и економских токова у светским оквирима, као тежња ка спајању тржишта и експанзији економских активности на глобалном нивоу, изван државних граница, уз јачање међусобне сарадње и зависности у светској економији (Клајн, Шипка, 2010:296).

У речнику немачког језика, овај појам се објашњава као повезивање широм света у обласни економије, политике културе итд. (Duden, 2011:1582) и временом је постао један од најчешће коришћених, а уједно и најмање дефинисаних појмова у речнику савремене друштвене науке; то је чудан, комплексан и вишезначан термин, али представља једну реалну појаву (Купер, 2004:431). Она се најбоље може схватити као синдром политичких и материјалних процеса, укључујући историјске трансформације у времену и простору и интеракције са социјалним пратиоцима (Mitelman, 2002:28).

Феномен глобализације се најчешће дефинише као проширивање и интензивирање размене добара, људи и идеја, а најновији талас глобализације почео је отварањем Кине према светском тржишту од 1978. године и пада совјетског комунизма од 1989-91. године. Тероризам је дело засновано на асиметричним информацијама о месту, времену и броју жртава напада и за очекивати је да се терористички напади смање са повећаном разменом добара, а у односу на глобализацију може се поставити питање да ли је међународни тероризам у порасту због трговине, мобилности људи и ширења идеја (Zimmermann, 2011:153- 156).

Након извршених атентата 11.09.2001. године у Њујорку, њихова „глобализација“ је учврстила идеју о хипертероризму, чије подручје деловања није виш искључиво једна држава, већ му је мета целокупна међународна заједница.⁴ У ери глобализације и све веће међузависности и повезаности, скоро свака

³ Напад 11/9, је био међународни терористички догађај, јер су жртве биле из различитих земаља, напад је је финансиран и планиран из иностранства, терористи су били странци, и импликације целокупног догађаја (нпр, финансијска и безбедност) су глобални. Отмица који почиње у једној земљи, али завршава у некој другој земљи је инстанца транснационалног тероризма као што је убиство у политичке сврхе, убиство странца у једној држави.. Нпр. рушење Светског трговинског центра кула 9/11 убили многе британске држављане и имао последице на британске финансијске институције (Sandler 2011:279).

⁴ Након атентата извршених 11/09 на америчкој територији, с обзиром на листу земаља које су претрпеле губитке, читав свет се тада осетио погођеним. Необична је подударност између овог

запажена теорористичка манифестација има међународни карактер, па чак и када је усмерена против одређене владе на сопственој терориторији. Као пример међународне димензије тероризма је континуирана потрага терористичких група и држава за политичком подршком сличних група у иностранству и бројни су примери узајамне сарадње екстремистичких терористичких група и држава које их подржавају и спонзоиришу (Wilkinson, 2002:199).

Динамичне асиметричне снаге у „садејству“ са глобализацијом не елиминишу државну власт, већ пружају додатне канале за њено изражавање и убрзавају његову имплементацију, где она може бити важан инструмент за велике државе да повећају своју моћ - посебно на економском плану. Такође, глобализација пружа алтернативне путеве за мале или слабе државе да оспори јаче или да их одврати од експлоатације постојеће слабости овог процеса (Key, 2004). Глобализација је линеаран процес, један дијалектички феномен стварања контрадикторне тенденције, чиме подстиче многе контроверзе и генерише расправе и ставове о њеним ефектима (Faton, 2001:25); она охрабрује и подстиче верски фундаментализам, јер 30-их година прошлог века није било ниједног религиозног култа или покрета у свету, а већ 1980. године, 64 су биле верски обојене, од чега су муслиманске групе чиниле четвртину свих терористичких група (Coker, 2002).

Терористички акти на САД 11. септембра и каснији рат против тероризма, драматично су обелоданили мане глобализације, начине на које глобални токови технологије, робе, информација, идеологија, и људи могу имати деструктивне као и продуктивне ефекте. Откривање моћних анти-западних терористичких мрежа показује да глобализација дели свет, као што га и уједињује, да производи непријатеље као што ствара и сараднике. Она повезује људе и доноси нова заједничка искуства баш као што их разликује и производи нове неједнакости, такође, повезује у глобалне мреже делове света који су били изоловани, и истовремено игнорише и заобилази друге регионе (Kelner, 8). Услед процеса глобализације, технолошке и транспортне експанзије, тероризам је постао мобилнији и значајно му је олакшан прелазак државне границе, чиме представља опасност не само за националну већ и глобалну безбедност (Добовшек, Јунг, 2013:26).

Студије међународних односа од 80-их година прошлог века су показале да глобализација значајно утиче на међународни тероризам, чиме он постаје још већи изазов у њеном добу (Karasculu, 2006:2). Од свих „политичких болести“, глобализација највише поспешује експанзију тероризма, чиме он поприма енормне размере; може се јавити у сваком тренутку, на сваком месту и од њега нико није заштићен и безбедан. Треба још нагласити да је интернет доста олакшао међусобно повезивање терориста, ширење њихових идеологија, о чему сведочи и велики број сајтова који се баве терористичком пропагандом

списка земаља и оних који су захваћени процесом глобализације, са изузетком оних из Африке и централне Азије. Државе попут Уједињеног краљевства и Немачке су претрпеле највеће губитке, а посматрано у глобалу, доста држава је доживело овај страشان догађај као најкрвавији напад у својој историји и поред тога што је изведен неколико хиљада километара од њихове земље (Курмник, Рибникар, 2003:131).

(Ђорић, 2011:97). Неки научници тумаче везу између глобализације и тероризма у каузалном моду: глобализација ствара реакцију или отпор који могу примити облик терористичких напада над националним силама у првом плану овог процеса. У том смислу, неки виде тероризам као одбрамбено, реакционарно и солидарно кретање против глобалних сила, културних и економских промена (Bergensen, Lizardo, 2003:43), такође, транснационални тероризам се темељи на релативном „братском“ лишавању посебног статуса групе у контексту глобализације (Beyer, 2008:72).

Услед процеса глобализације, тероризам је променио своју природу у овом свету који се континуирано мења. Између 1968-1989 инциденти тероризма биле су ретки, око 1.673 годишње, између 1990-1996 је дошло до повећања од 162%, док у односу на период хладног рата је повећање од 4.389 годишње. Овај проценат повећања у терористичким актима се приближава 200% или чак и више имајући у виду алармантно раст глобалних конфликта, али још више забрињава је да се нови акти тероризма усмерени против грађана а не против влада (Stiblie, 2010:25).

Ендерс и Сендлер (Enders and Sandler, 1993) анализирају повећање трошкова једног режима терористичке операције преко целог међународног система, што доводи до дугорочних и краткорочних промена у глобалној учесталости у другим модалитетима. На пример, светска имплементација метал детектора на аеродромима нису довеоли је до смањења броја светских отмица авиона, већ су само резултирали повећањем других сличних видова напада (Lee, Shaub, 2004:233).

Кригер и Маверикс (Krieger and Maveriks) сматрају да се међународни тероризам се јавља у сиромашним и неразвијеним земљама, али су жртве у развијенијим земљама, јер је у неразвијеним земљама где постоји ускраћеност, неједнакост и одсуство алтернатива лакше регрутовати терористе да нападају развијена друштва и да поткопавају глобалне развоје. „Кривоприви“ однос између глобализације и (међународног) тероризма не треба искључити, јер како се државни поредак отвара ка глобализацији, преовладавајући економски и политички систем пада под додатни стрес. Такође, са глобализацијом, страна и „корумпирана“ култура може ући у земљу, и тако створити нове мањине које не учествују у добитима од поделе рада и који подржавају тероризам. Глобализација повећава међународну мобилност избеглица а такође и терориста, развијају се односи између политичких и криминалних мрежа, са још већим могућностима транспорта људи, материјала и новца преко граница. (Zimmermann: 2011: 153-156). Она повећава ризик од транснационалног тероризма захваљујући већој мобилности терориста, бољим комуникационим мрежама између самих терориста, побољшањем и експанзији средстава комуникационих мрежа међу њима, као и већа дисперзија државне имовине и становништва (Sandler, Siqueira, 2006:3). Лидери терористичких група опструирају покушаје мирног решавања јер су њихови властити криминални економски интереси негде другде, док су правне институције недовољне да контролишу привреду, што само погодује ширењу међународног тероризма“ (Zimmermann: 2011: 153-156).

На појаву тероризма значајно утиче и социо-економски развој земље, а прилика за терористе и терористичке нападе су свакако слабо економски развијене државе, где је велика стопа незапослености и низак економски положај и статус становништва. Територије које су војно нестабилне, склоне честим немирима, такође су погодно тле за терористе, осим овога, велики утицај има и религијско опредељење, јер је општепознато да неке религије отворено препагирају рат, тачније борбу за своју веру, и наравно као улог сматрају да је најважније уложити сопствени живот (Fraytag et al., 2011:5-8).

Закључак

Постизање било каквог успеха у смањењу или ублажавању глобалног тероризма, захтеваће ново разумевање инхерентних разлика и комплексности у свим својим аспектима и кључним елементима. Постоје тврдње да домаћа политичка нестабилност узрокује међународни тероризам, његови модалитети се изнова разматрају и анализирају, а таласи ове глобалне пошасте се шире периферним зонама светског система глобализације, када је доминантност појединих држава у опадању. Глобализација света представља крајњи продукт политичке, економске и социјалне хомогенизације глобалне популације и ако је та међузависност неповратна и ако олакшава глобални тероризам, онда то значи да немамо избора него да живимо са глобалним тероризмом? Да ли ћемо морати да живимо заједно у глобализованом свету са светским терористима, уживајући плодове те сарадње и међународне трговине, али и у страху од повремених реакција и удара политичког насиља? Једна од крилетица глобализације је да она није само неизбежан, већ и неповратан процес, а уколико је ова тврдња тачна, и ако је истина да глобализација поспешује глобални тероризам, онда ће он у блиској будућности постати саставни део наше свакодневнице.

Појединачне државе морају подстицати мултикултуралност у њиховим друштвима како би се смањио ризик од „кућне радиности“ тероризма који настаје услед интеракције са њиховом културом у њиховом окружењу. Кроз повећање глобализације, друштва су подељена на оне који имају користи од овог повећања и оних који немају, и то су обично она која гаје презир према променама. Како би се изборили са овим проблемима, они промовишу своју анти-глобализациону идеологију, где сматрају да су извори глобализације оличени у самом државном систему.

Глобализација не представља само тренд или хир, већ саставни део међународног система, она је постепено наметнула своје законе и логику који директно или индиректно креирају политику, животну средину, геополитику и привреду сваке државе. Коначно треба наћи решење како се ови и остали фактори могу комбиновати, и предочити један модел који би презентовао улогу међународног тероризма у цикличним таласима светског система. Овај облик политичког насиља је данас попримио толике размере, да се слободно може говорити о „пандемији тероризма, јер он није само проблем једне државе, већ глобални, светски проблем. Ширење културе, либерализма, производње, као и

мотиви демократије развијених земаља, резултирали су фрустрацијама у земљама у развоју. Глобализација је подстакла тероризам и створила борбу против њега још тежом, а тренутни акти тероризма су одговор на нове трендове глобализације.

Глобални тероризам зависи од успеха глобализације, и заправо се може веома успешно креирати слика глобалног тероризма, као аспекту глобалне културе која је последица глобализације. Један број кључних питања у вези са овом проблематиком остаје нерешен, а решење додатно компликује појава нових облика тероризма. Иронично је да глобални тероризам, феномен терориста који делују против више земаља истовремено и који је заправо продукт глобализације, сада постао њен највећи изазов.

Литература:

1. Bandyopadhyay S., Younas J. (2011): *Poverty, political freedom, and the roots of terrorism in developing countries*, St. Louis
2. Bergensen A., Lizardo O. (2004): *International Terrorism and the World-System*. Sociological Theory 22:1.
3. Beyer C., 2008, *Understanding and Explaining International Terrorism*, Human security Journal, Vol.7, 62-77.
4. Braithwaite A., Lee Q. (2007): "Transnational Terrorism Hot Spots: Identification and Impact Evaluation." Conflict Management and Peace Science 24(4):281-96.
5. Cooker C. (2002): *Globalisation and Terrorism*, London School of Economics and Political Science
6. Cronin A. K., (2003): *Behind the Curve: Globalization and International Terrorism*. International Security, Vol. 27, No. 3, 30-58
7. Duden Universalwörterbuch (2011): Bibliographisches Institut GmbH, Germany
8. Đorić M. (2011): *Globalizacija i politički ekstremizam*, Godišnjak Fakulteta političkih nauka, 5 (2), 97
9. Enders W., Sandler T. (2000): *Is Transnational Terrorism Becoming More Threatening? A time series investigation* journal of conflict resolution, Vol. 44 No. 3, 307-332
10. Enders W., Sandler T. (2005): *After 9/11 is it all different now?* Journal of Conflict Resolution, 49 (2) 1-22
11. Enders W., Sandler T., Gaibullov K. (2010): *Domestic versus transnational terrorism*, Alabama, Journal of Peace Research, vol.no. 3, 319-337, doi: 10.1177/0022343311398926,
12. Faton R. (2001): *Globalization, poverty and terror*, www.faculty.virginia.edu.
13. Flinterman C., Myjer E. P. J. (2010): *The Practice of the United Nations in Combating Terrorism from 1946- 2000*, Utrecht,
14. Freytag A., Krüger J. J., Meierrieks D., Schneider F. (2009). *The origins of terrorism: Cross-country estimates of socio-economic determinants of terrorism* (Jena Economic Research Papers, <http://hdl.handle.net/10419/31767>)
15. Karacasulu N. (2006): *Security and Globalization in the Context of International Terrorism*, Uluslararası Hukuk ve Politika Cilt 2, No: 1-17
16. Kay S. (2004): *Globalization, Power, and Security* SAGE Publications, Vol. 35(1): 9–25, DOI:10.1177/0967010604042533

17. Kellner D. (2007): *Globalization, Terrorism, and Democracy: 9/11 and its Aftermath*, *Frontiers of Globalization Research*, pp 243 268, DOI10.1007/978-0-387-33596-4_11
18. Kuper A., Kuper Dž. (2004): *Enciklopedija društvenih nauka*, „Službeni glasnik“, Beograd,
19. Kaseze, A. (2005). *Međunarodno krivično pravo*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
20. Klajn I., Šipka M. (2010): *Leksikon stranih reči i izraza*, „Prometej“, Beograd.
21. Lee Q., Schaub D. (2004): *Economic Globalization and Transnational Terrorism*, *Journal of conflict resolution*, Vol. 48 No. 2, 230-258. DOI: 10.1177/0022002703262869
22. Mittelman J. (2002): *Globalization: An ascendant paradigm*, *International Studies Perspectives*
23. Sandler T (2011): *New frontiers of terrorism research*, An introduction. *Journal of Peace Research May 2011 vol. 48 no. 279 - 286* doi: 10.1177/0022343311399131
24. Sandler, T. & Siqueira K. (2006): *Global terrorism: Deterrence versus preemption*. *Canadian Journal of Economics* 50(4): 1370 1387
25. Stiblie F. (2010): *Terorism in the context of globalization*, Faculty Economics, West University of Timisoara, 9 (1) 1–7
26. Tomaševski K. (1983): *Izazov terorizma*, „Mladost“, Beograd,
27. Wilkinson P.(2002): *Terorizam protiv demokratije*, „Goldmarketing“, Zagreb,
28. Zimmermann E. (2011), *Globalization and terrorism*, Dresden
29. Bajagić. M. (2000): *Terorizam i međunarodno javno pravo*, *Bezbednost*, Vol..42, 56/2000, Beograd,
30. Bošković M. (1998): *Kriminalistika metodika*, Policijska akademija, Beograd.
31. Gačinović R. (1998): *Savremeni terorizam*, „Grafomark“, Beograd, 1998,
32. Gačinović R.(2007): *Značaj međunarodnog prava u suprotstavljanju terorizmu*, *Vojno delo*, 1/2007.
33. Dimitrijević V. (1982): *Terorizam*, „NIRO-Radnička štampa“, Beograd,
34. Dobovšek B., Jung E. (2013): *Suprotstavlanje savremenom organizovanom kriminalu i terorizmu*, Fakultet z društvene nauke, Ljubljana,
35. Đorđević O. (1988): *Osnovi državne bezbednosti*, VŠUP, Beograd,
36. Enders W., Sandler E. (2004): *Researching terrorism: Trends, achievements, What do we know about the substitution effect in transnational terrorism*, vol.119, 1-27
37. Ibrahimpašić B. (1963): *Politički delikt*, Veselin Masleša, Sarajevo,
38. Kurmnik B., Ribnikar D. (2003): *Asimetrični ratovi*, „Evro Đunti“, Beograd.
39. Milašinović R., Mijalković S. (2005): *Terorizam kao savremena bezbednosna pretnja*, Zbornik radova – međunarodna naučnostručna konferencija: Suprotstavlanje terorizmu – međunarodni standardi i pravna regulativa, Kozara.
40. Milošević M.(2001): *Sistem državne bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd,
41. Savić A. (2004): *Terorizam - od tradicionalnog do postmodernog*, *Bezbednost*, Beograd.
42. Simeunović D. (2009): *Terorizam*, „Edicija Krimen“, Beograd,
43. Stojanović Z. (2012): *Komentar krivičnog zakona, četvrto dopunjeno izdanje*, „Službeni glasnik“, Beograd,

INTERNATIONAL TERRORISM IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Summary: Globalization is a phenomenon that permeates the everyday life in all segments and which, with its presence in all parts of the world, presents one of the most important and fiercely contested phenomenon in the last two decades. It is a phenomenon which dramatically marks the spirit of the modern world, where it actually weakens the state and the upward trend today of terrorist activities, in a state as well as and abroad, is actually a consequence of that. Globalization, on the other hand, constantly leads to radical changes, turbulences and massive movements in global society, so that terrorist attacks on modern state represent a worsening global response to globalization as a social phenomenon which experiences its expansion during the 20th century. In this study will be analyzed one of the most widespread explored trends and development within the phenomenon of modern international terrorism, where it has evolved into an even bigger threat to security in correlation and coordinated action with globalization. Inadequate approach and understanding of the process of globalization itself, can implicate an expansion of terrorist activities, and accordingly the goal of this study is to link globalization and terrorism into an unbreakable bond as two social phenomena.

Key words: globalization, international terrorism, security, global society

МИЛОВАН Р. СУБОТИЋ*
Институт за стратегијска истраживања
Београд
ИВАН Р. ДИМИТРИЈЕВИЋ
Факултет безбедности
Београд

УДК 316.647.5:316.624
Монографска студија
Примљен: 22.01.2016
Одобрен: 19.02.2016
Страна: 511-526

ФАКТОР ГОМИЛЕ У НАВИЈАЧКОМ НАСИЉУ

„Незналица и научник, чим се нађу у гомили, једнако су неспремни за размишљање”

Гистав Ле Бон (1841-1931)

Сажетак: У колоквијалном размишљању о карактеру навијачког насиља очигледан је тренд поистовећивања хулиганских група са гомилама. Шта више, шири друштвени дискурс обилује ”кованицама” као што су хулиганска гомила, гомила хулигана, разуларена гомила и сл. Користећи се давно утабаним стазама које је још крајем деветнаестог века трасирао Гистав Ле Бон, аутори покушавају да направе извесну компарацију савременог навијачког насиља које карактерише обележје гомиле са гомилом каквом ју је видео Ле Бон.

Кључне речи: гомила, маса, руља, хулиганизам, деиндивидуализација, нетолерантност, конзервативизам

Савремена цивилизација обилује најразличитијим облицима насиља и агресивности. Професионални спорт, не само да није искључен из ових тенденција савременог света, већ је заузео своје респектабилно место. Тако спортски објекти постају арене за ослобађање нагомилане и потиснуте агесије¹ која нарочито лако задобија обележја најсуровијих облика насиља. Феномен публике у конотацији спорта, нарочито је актуелизован са појавом тзв. масовног друштва, где спортске манифестације све више попримају примарна обележја

* milovan.subotic@mod.gov.rs

¹ Реч *аг्रेसија* потиче од корена *aggredi* или од *ad gradi*, где *gradus* означава корак а префикс *ad* – према, што упућује на значење – кретати се напред, ићи или корачати напред. Насупрот томе *regredi* (регресија) значи кретати се назад (Erich Fromm: *Anatomija ljudske destruktivnosti (druga knjiga)*, Naprijed, Zagreb, 1975, стр. 15). У колоквијалном говору реч агесија употребљава се у веома растегљивом контексту. Аг्रेसија се често зна поистовећивати са насиљем, иако је насиље само најизоштренија и најгрубља агесија, што имплицира да је свако насиље агесија, али свака агесија није, или не мора бити насиље.

спектакла. Социолошки приступ спортској приредби третира, између осталог, као технике – ритуале за одстрањивање перманентне напетости која код савременог човека сваким даном постаје све већа. Наиме, попут осталих јавних приредби које привлаче бројну публику, и присуствовање спортским приредбама је препознато као пут за ослобађање од свакодневне напетости. Такође, то је контекст у којем се, у извесној мери, може толерисати девијантно понашање, или где се може изразитије манифестовати понашање чије се одступање од норме иначе толерише само до одређеног степена.

С друге стране, присуствовање спортским манифестацијама, са привидом интерактивности на релацији: спортски актери – публика, има изражен адреналински карактер, тј. у значајној мери задовољава потребе публике² за јаким и страсним узбуђењима. „Утакмице, спектакуларни плесови и опасне трке, масовне изложбе и састанци, све је то потребно и као компензација и да би се покренуле анималне потребе из њихове непокретне обамрлости” (Куваџић, 1979: 169).

Испољавање нагомилане и потиснуте агресије која своје отелотворење налази у практиковању отвореног насиља, нарочито је везано за млађу генерацију, а посебно је наглашено у оним њеним слојевима који у реалном животу не задовољавају потребе према својим аспирацијама. Ову појаву одлично илуструје Р. Божовић када каже: „Када се не задовољавају на прави начин неке основне потребе као што су глад, жеђ, секс и др., онда, поред тога што те потребе напосто кључају у човековој природи, јављају се и секундарне или дериватне потребе као што су такмичење, борбеност, успешност, експанзивност, с испољавањем у агресивној форми која иде све до најекстремнијих облика насиља” (Воžовић, 2007: 103).

Они који испуњавају трибине спортских објеката међусобно се разликују и по карактеру испољених реакција на приредбама којима присуствују. Такође, реаговање публике зависи и од природе такмичења (другачије су реакције публике у односу на различите спортове, значај меча и слично). Неспорно је да навијачки аудиторијум на најразноврсније начине долази у интерактивни однос са спортистима на терену, те да на свакако битан начин утиче на емоционално стање самих спортиста (актера) на трену.

² Публика, према Ворену (Н. С. Warren), представља „агрегацију особа које имају заједничке интересе или навике и које су – обично посредно – под утицајем понашања и активности једног или више истакнутих појединаца или вођа”. Знатно старији и познатији аутор, Тард (G. Tarde) 1903. године пише: „Док чланови гомиле комуницирају 'лицем у лице', интеракција у публици догађа се без физичког присуства и ту долази до психолошке заразе без контакта.” Публика се дели у две главне врсте. Примарна публика, што је у складу са Кулијевом (Cooley) класификацијом примарних и секундарних група, јесте публика у којој су чланови физички окупљени: гледаоци неке филмске пројекције, слушаоци предавања, гледаоци на спортским утакмицама итд. Секундарна публика није физички заједно, али има пажњу усмерену према заједничком „фокусу”: такву секундарну публику представљају гледаоци истог ТВ програма, читаоци истих новина итд.

Од публике до руље

Од публике, у једном општем смислу, треба разликовати *масу*³ и *гомилу*⁴. Насупрот гомили, која обухвата мање групе људи, попут хорди из предисторијског периода, маса представља модернији термин који, у начелу, означава непрегледне групе људи. Истина, масе се могу окарактерисати и као производ модерне индустрије која људима намеће понашање серијског типа („прихваћено од стране широких народних маса”, прим. аут.). Док се у гомили кореспонденција између учесника остварује спајањем или уједињењем мноштва у једну заједничку акцију, масу такође карактерише физичка близина али и објективна одвојеност актера јер свако чува свој интегритет. За човека у маси може се рећи да није у потпуности лишен самоконтроле. Штавише, његова активност се одвија по линијама индивидуалног избора, али упркос томе он је неотпоран, што значи да је стално изложен спољашњем утицају.

Уколико однос маса-гомила преведемо на терен спортских манифестација, можемо констатовати да учесници укључени у неки спортски догађај и утопљени у масу као неструктурирану групу, показују склоност ка јединственом реаговању и униформисаним обрасцима понашања, често изазваним ирационалним заједничким извором емоционалног узбуђења (нпр. паника, колективна агресија, итд.). Уже гледано, просторно окупљену масу која је ступила у акцију, називамо гомилом. Повезани заједничким циљем и намерама које кане остварити, актери гомиле под узајамним утицајем се подстичу и храбре. Уколико реаговање поприма облике разуданости, силовитости и крајње суровости, онда гомила, или њен део, добија прерогатив „руље”.

³ *Маса*, велика количина, мноштво ствари или људи, маса гледалаца у: *Enciklopedija Larousse*: у три тома, књига 2., Zemun, JRJ, 2004. Осим ове „енциклопедијске”, за појам масе постоји мноштво дефиниција, између којих су готово све оптерећене већ споменутим пежоративним призивком. Навешћемо дефиницију коју је дао Харимен (P.L. Harriman) 1947. године, где масу види као „групу појединаца под утицајем заједничког емоционалног узбуђења, примитивних импулса и јединствености сврхе”. Није тешко видети да је тежиште те дефиниције на „емоционалном узбуђењу” и „примитивним импулсима”, дакле увек на факторима који су „мање вредни” у наше доба цивилизације и рационализма. Такође, Ворен (H. C. Warren) у једном од првих издања свог психолошког речника из 1934. године даје низ дефиниција из подручја „масовне психологије”, међу којима и дефиницију масе, која изгледа овако: „Маса је група индивидуума посматрана изван њихове социјалне организације.” Та дефиниција је прикладна баш зато што нема пежоративни призивак карактеристичан за већину таквих дефиниција, а такође и зато што обухвата све врсте окупљања великог броја људи – физичку близину, психолошку усмереност истом циљу или извору интереса, итд. (Zvonarević, 1978: 517).

⁴ *Гомила*, 1) организована друштвена творевина, у којој се формира колективна свест и у којој је индивидуалност појединца потенцијално изгубљена (Le Bon, *Психологија гомиле*) 2) гомила је импулсивна, подложна сугестији, непоуздана, склона вређању и перетеривању, као и лажним осећањима, нетолеранцији и диктаторски расположена (Indić, 1985: 37); 3) скуп ствари или људи који нису вредни поштовања (*Enciklopedija Larousse II*, 2004: 318). Такође, према дефиницији коју нуди Ворен (1934): „Гомила (енг. crowd) је привремена физичка агрегација индивидуума који присуствују и реагују на сличан начин према неким објектима који имају заједнички интерес, а њихове реакције су једноставне, претеране и обично емоционалне природе.” Кантрил (H. Cantrill), даје 1941. године следећу дефиницију: „Гомила је... окупљена група индивидуума који су се привремено идентификовали са неким заједничким вредностима и који доживљавају сличне емоције” (Zvonarević, 1978: 517).

Према Ворену (Н. С. Warren), *руља* (енг. mob) је „агрегација чији чланови делују насилно и у ванредним емоционалним околностима, обично уз настојање контролисања акција оних који им се супротстављају.” У енглеском, као и у српском језику реч *mob* (руља) има редовно пежоративно значење и стога је прикладна да би се њом означила она семантичка граница према „маци” и „гомили”, које не морају увек да буду негативно означене. Разне врсте руље такође су доста честе социјалне појаве, но најчешће се помињу разне погромашке руље – линчеви у неким крајевима САД, погроми Јевреја у нацистичкој Немачкој, покољи комуниста у Индонезији итд. (Zvonarević, 1978:518).

Посматрајући све четири наведене дефиниције (маса – гомила – руља – публика), намеће се закључак како „гомила”, „руља” и „публика” заправо представљају различите облике људских „маса”. Међутим, врсте дефинисаних „маса” нису само логички повезане него и психолошки: један облик масе лако прелази у други; гомила лако може постати руља и обрнуто; примарна публика може постати гомила, итд. (Zvonarević, 1978:518).

Како примарна публика, или њен део, може постати гомила (са свим изразитим карактеристикама) можемо видети и на примеру „раслојавања” спортске публике. Наиме, део спортске публике који карактерише нарочита оданост клубу, спортском друштву, репрезентацији неке земље и слично, називамо навијачима. Дајући подршку ”свом” клубу, они му на индиректан начин помажу да оствари своје спортске циљеве, интересе и амбиције, док успехе спортског клуба доживљавају као своје успехе. Навијачи се, даље, организију у навијачке групе које одликују конкретније форме организовања, а чине их појединци са профилисаним заједничким циљевима који обављају своје улоге у складу са одређеним, интерним правилима и вредностима. Свака навијачка група има своју структуру у оквиру које појединци заузимају различите положаје.

У атмосфери набијених емоција током спортског догађаја где су појединци (публика-навијачи) релативно анонимни и у значајном броју неорганизовани, појединци нарочито лако прихватају негативан образац понашања и врло брзо од навијача „прерастају” у хулигане⁵. Оно што карактерише хулигане јесте насиље са ниским степеном толеранције, деструктивност, склоност ка уништавању туђе имовине (државне - приватне) без јасног разлога и (најчешће), без икакве материјалне користи, али, не ретко, и темељно планирање тих деструктивних активности. Насилне навијачке групе, уз покрете какви су скинхедси и, уопште, најновије неонацистичке и неофашистичке групе, сматрају се егземпларима екстремизма и нетолеранције данашњице (Суботић, 2015: 61).

⁵ Хулиганство или хулиганизам (енгл. hooliganism), упорно је, деструктивно, агресивно и злостављачко понашање. Такво понашање се обично повезује са спортским навијачима. Термин се такође односи на деструктивно понашање и вандализам уопште, често под утицајем алкохола и/или осталих опијата. Хулиганство се често дешава без посебног разлога, а мотив је гнев, дивљаштво, асоцијално схватање слободе. Постоји неколико теорија о пореклу речи. The Compact Oxford English Dictionary наводи да реч потиче од презимена измишљене силеџијске ирске породице из једне песме која је настала током деведесетих година 19. века. Кларенс Рок (Clarens Rock) у својој књизи *Hooligan Nights* из 1899. године, тврди да је реч дошла од Патрика Хулихана, ирског избацивача и лопова који је живео у Лондону.

Други о масама – гомилама

Проблематика везана за анализе маса у фокус интересовања социјалне психологије дошла је са другом половином 19. века, мада се одреднице које говоре о маси, гомили или руљи могу наћи и у мислима старогрчких филозофа. Од почетка су у приступу проблему постојала два начина: један је онај који бисмо могли да назовемо елитистичким, а чији је зачетник био Ле Бон (Gustave Le Bon, 1841-1931), са својим „аристократским” приступом анализи маса; други је марксистички концепт по којем су масе – а пре свега масе припадника потлачених класа – главни носиоци развитака и напретка човечанства. (Zvonarević, 1978: 518,519). Елитистички приступ су марксистички писци тумачили „страхом од револуције”. Новији приступи у бихејвиоралној политичкој науци говоре, међутим, о „експлозији демократске партиципације маса у политици” у позитивном контексту (Inglehart, 1981:882).

Најстарији представник елитистичког приступа био је грчки филозоф Платон који је аутор познате изреке: *„Чак и ако би сваки атински грађанин био Сократ, свака би атинска скупштина ипак била руља!”*

Гледишта о инфериорности колектива и масе у односу на појединце подупиरे и МекДугал (W. McDougall) који, разликујући термине „неорганизоване” и „организоване” масе, а на „штету” ових првих, 1920. године пише: *„Неорганизоване масе су импулсивне, страсне, превртљиве, неодлучне. Оне прихватају крајности, те једноставне и грубље осећаје, лакомислене су, нагле у судовима, немају самосвести и поштовања и осјећај одговорности. Али неорганизована маса је спремна, да се, свесна своје снаге, одушевљено препусти свим неделима која можемо очекивати од апсолутне и неодговорне силе. Она се дакле понаша попут неодгојеног детета или, пак, страсног, неконтролисаног дивљака у њему страниј ситуацији,”* док говорећи о тзв. прелазном облику организованости маса, тј. о делимично организованим групама наставља: *„Не само руља или обична гомила него и таква тела као што су пороте, комитети и корпорације сваке врсте, које су, дакле, делимично организоване групе, изванредно су склоне доношењу судова, одлука, правила и закона који су очито погрешни, без мудрости или непотпуни, тако да би сваки, чак и најмање интелигентан члан дотичне групе могао индивидуално постићи бољи резултат”,* те наглашавајући разлике између масе и народа, завршава: *„Када смо у великој скупини а понашамо се у складу са друштвеним нормама, зваће нас „народ” а ако се у истој таквој скупини понашамо против тих норми, назваће нас „масом”.”* (Zvonarević, 1978: 519)

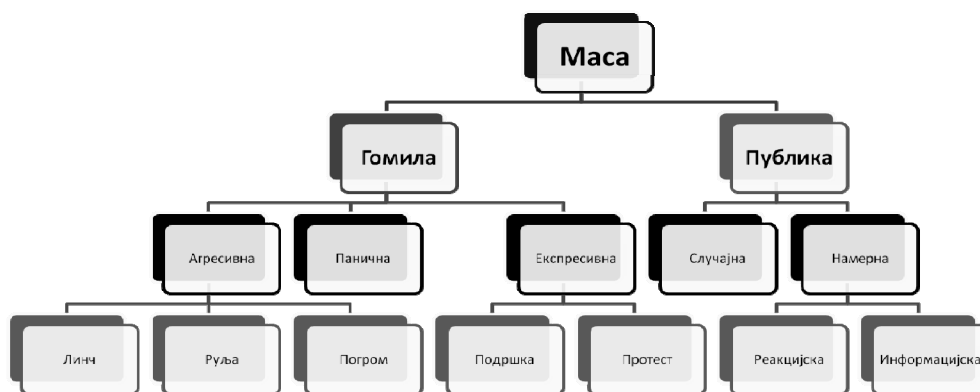
Фројд (Sigmund Freud) се такође бавио настанком и значењем маса, с тим да није направио стриктну дистинкцију између масе и гомиле. Он се користио термином масе, док према почетној дистинкцији, исто као и МекДугал, описује пре гомилу него масу, иако има елемената и једне и друге. Фројд интерпретира МекДугала на себи својствен начин. Он карактеристике организоване масе (тј. гомиле) поистовећује с појединцем док овај још није постао део масе, односно док још није изгубио властите карактеристике у процесу ства-

рања масе. „Индивидуум је наимае – изван примитивне масе – свој континуитет, своју самосвест, своје традиције и навике, своју посебну функцију и одређен положај те се држао по страни од својих ривала. Ту је своју способност уласком у 'неорганизовану' масу на неко време изгубио.” (Freud, 1986:212)⁶.

Иван Шибер у свом делу „Основе политичке психологије” под масом подразумева својеврстан агрегат – велики број људи на одређеном простору – који има особеност публице (усмереност пажње ка неком догађају) и особеност гомиле (изразито снажна емоционална напетост и међусобна интеракција). Он примећује како је, за разлику од гомиле, маса је још увек статична и закључује да је *маса, у ствари, прелазни облик из публице у гомилу* (Šiber: 1998:27).

Познати социјални психолог Роџер Браун (Roger Brown) систематизујући облике колективног понашања дошао је до корелација које су приказане у шеми 1. (Brown:1954:857).

Шема 1. Систематизација облика колективног понашања (према: Brown, 1954)

Кад су у питању теорије које се баве непосредно навијачким насиљем, Расел Ворд (Russell E. Ward Jr.) направио је њихов преглед поделивши их у три групе. Прва група теорија бави се испитивањем карактеристика самих навијача (теорија инстинкта, фрустрационо-агресиона теорија и теорија хулиганске зависности) (Ward Jr., 2002:460-461). Друга група обухвата теорије које се односе на особине гомиле (теорија настајућих норми, теорија заразе, теорија конвергенције, теорија колективне свести, теорија додате вредности) (Ward Jr., 2002:461-463). Трећа група бави се социоекономским и политичким контек-

⁶ Фројдово становиште о масама (гомилама) преузето је из: (Zlatar, 2003: 31)

стом дате друштвене групе или друштва у целини (функционалистичка теорија, теорија фигурације, теорија сукоба, постмодернизам) (Ward Jr., 2002:463-465).

Основна обележја групе-гомиле

Када понашање навијачке групе задобије насилну и рушилачку форму, тада оно подлеже свим правилима и законитостима које карактеришу понашање већ дефинисаних термина руље или гомиле. Како објашњава Гистав ле Бон⁷ (Gustave Le Bon), група постаје гомила само под одређеним околностима, када окупљена критична маса људи добија сасвим нове карактеристике које су наглашено различите од оних које имају индивидуе које сачињавају ту групу. Наглашавајући како је лако рећи да се појединац у гомили битно разликује од изолованог појединца, Ле Бон закључује како је мање лако открити разлоге те различитости, те разрађује узрочнике појаве специјалних карактера гомила које нису карактеристичне за сваку од јединки (које гомилу творе), понаособ.

На прво место он ставља *осећај несавладиве моћи* који појединац због очигледне бројности добија, и који му допушта да се предаје нагонима које би као јединка обуздао. Као други услов наводи се *зараза* као појава која се лако може утврдити али не и објаснити, а коју ваља истраживати као хипнотичку особину гомиле. Наиме, у гомили је сваки осећај и сваки чин заразан и то у мери да појединац лако жртвује свој циљ ради успеха гомиле. То је особина која је у контрадикторности са природом индивидуе. *Сугестивност* је наведена као трећи узрок, али не и најмање важан и говори о појави посебних особина припадника гомиле. Такође се истиче како је, већ поменута зараза, само производ сугестивности, те да мисли, осећања и акције почињу да се шире групом попут заразе све до нивоa када сви почињу да делују на сличан, неретко и идентичан начин (Le Bon, 1920:16).

Ипак, Ле Бон можда најбоље гомилу описује као „играчку у рукама свих спољњих подражаја, пред којима се на њој одражавају непрестане промене,

⁷ *Психологија гомила*, написана 1895. године, најпознатија је и најчитанија књига Гистава Ле Бона (Gustave Le Bon, 1841-1931), француског социјалног психолога и физичара-аматера. Он је под гомилом подразумевао организовану друштвену творевину у којој се формира колективна свест и у којој је индивидуалност појединца потенцијално изгубљена. У гомили се појединци стапају у просек и због тога она никада није у стању да приступи делима која захтевају високоинтелектуалне напоре. Гомила је импулсивна, подложна сугестији, непоуздана, склона вређању и претеривању, као и лажним осећањима, нетолерантна и диктаторски расположена. Ле Бон је међу првима истраживао однос гомиле-маса и политичких институција, парламентаризма, демократије и вођа, наглашавајући да се гомиле морају водити, усмеравати, дајући многе рецепте из психологије маса који би служили овом циљу. Он је обележио једну епоху на подручју психологије и социологије маса (према: Trivo Indić, *Uspon masa*, 1985). Његову теорију психологије маса користили су сви познати диктатори и вође, од Лењина и Хитлера до данашњих, као и сви манипулатори медија и јавним мњењем. Ле Бонова познатија дела су: *Психологија народа* (1902), *Мишљење и веровање* (1911), *Француска револуција и психологија револуција* (1912), *Прве последице рата* (1916), *Психологија новог доба* (1920), *Психологија политике* (1921), *Неуравнотеженост света* (1923), *Научне основе психологије историје* (1931).

док је она роб импулса које прима”, и наставља: „Изоловани појединац може бити подвргнут истим подражајима као и човек у гомили, па ипак, чим му рацио предочи неугодности које би могле настати уколико им се преда, он им се не предаје. Ово би се могло рећи и на следећи начин: Изоловани појединац поседује подобност да влада својим рефлексима, док је гомила не поседује (Le Bon, 1920:16).

У психолошком смислу, група почиње да функционише по принципима који потичу из несвесног дела личности, те се тако огољавају инстинкти и нагони примитивног човека. *Припадност групи* карактерише и анонимност као одлична прилика за ослобађање од личне одговорности. Такође, феномени сугестивности и лаковерности израженији су у стању губитка личног идентитета, па тако човек постаје пријемчивији за сваку врсту идеје и дела који потекну од стране групе. Феномен сугестивности и лаковерности неретко је доводио и до тзв. заједничких халуцинација као појава забележених у историји, иако су као чланови гомиле често бивали и учени људи, или како је то Ле Бон сјајно приметио: „Незналица и научник, чим се нађу у гомили, једнако су неспремни за размишљање” (Le Bon : 1920: 23).

То што је Ле Бон окарактерисао „губитком селфа”, каснији мислиоци су назвали „*деиндивидуализација*”, а као њен најбитнији чинилац означили су *анонимност*. Милграмов (Stanley Milgram 1933-1984) експеримент о послушности и ауторитету који се одвијао по принципу анонимности између „целата и жртве”, одличан је пример који се недвосмислено може пресликати и на појединце изложене неприкосновеном ауторитету у навијачкој групи – тзв. вођи навијача. У центру пажње овог експеримента је субјект од кога се тражило *извршење задатака који се косе са његовом савешћу. Налоге је добијао од експериментатора који је био означен као неприкосновени ауторитет у области. Субјект је стављен у улогу целата, тј. онога ко ће електрошоковима кажњавати „студенте” који не буду давали тачне одговоре на постављена питања, с тим да је од ауторитета примао инструкције да на сваки следећи погрешан одговор појача снагу струјног удара. Исход експеримента био је запрепашћујући. Чак 60% њих је ишло до краја, иако су се преко озвучења из суседне собе чули протести, или чак гласни крици.*⁸

Други фактор деиндивидуализације, везан за недостатак емпатије припадника групе, такође карактеристичан за појашњење психолошког аспекта понашања ”навијача”, је такозвана *групна одговорност*. На примеру наредног експеримента поткрепљена је хипотеза да појединац избегава одговорност уколико се налази у мноштву других људи, те да очекује како ће неко други, а не он сам, предузети неку акцију. Наиме, у питању је био одглумљен срчани напад у две тест ситуације - један је био на улици међу мноштвом људи, а други у присуству само једне особе. У првој ситуацији, људи су пролазили поред човека у агонији - глумца који је опонашао срчани удар - верујући да није њихово да помогну и да ће неко други то засигурно учинити. У супротном, када

⁸ О овом експерименту који се сматра једним од најзначајнијих у области социјалне психологије, више у: (Milgram, 1974/1990) и (Milgram, 1963:371-78).

су били сами, свако, без изузетка, би притекао човеку у помоћ. Следећи експеримент такође потврђује наведену хипотезу. Наиме, група људи је била затворена у просторији неколико сати. У једном тренутку пуштен је дим (као сугестија опасности од пожара), који је покуљао испод врата. Људи су ћутали и чекали да неко други укаже на опасност, и требало им је три до четири пута више времена да одреагују него кад је у просторији био само један учесник експеримента (Vučićević, Miladinović, 2008:29).

Битни услови стварања масе. Применљивост у навијачком контексту

Према Звонаревићу постоје четири изразита услова који представљају оквир у којем „обична скупина људи постаје маса, гомила или чак руља”. Износећи сваки од ових услова биће анализирана подударност са масом-гомилом-руљом у навијачком контексту.

Број присутних особа – Када се ради о маси, број има битну улогу, јер свака маса, гомила, руља или публика аутоматски имплицира и велики број припадника. Однос броја чланова масе и њеног понашања може се приближно формулисати овако: што је број припадника масе већи, тим ће јаче доћи до изражаја све особине масовног понашања. Узрок томе вероватно лежи у чињеници да са већим бројем расте и индивидуални осећај анонимности и са њим повезани осећај некажњености. Зато се појединац осећа „комотније” и може слободније дати одушка неким поривима које иначе мора да потискује и контролише. Што је криваца више, осећај индивидуалне кривице је мањи (Zvonarević, 1978: 521). Применљивост у навијачком контексту је апсолутна.

Густина масе – Као што многи аутори истичу, једна од психосоцијалних карактеристика људи јесте да избегавају превише близак физички контакт са непознатим особама – сетимо се само оних „пардона” које изговарамо чак и при најмањем физичком додиру с неком особом, с тим да из овога треба искључити додире које желимо (Zvonarević, 1978: 521). Међутим, у маси или гомили тај физички додир престаје да нам смета. Штавише, могло би се рећи да нас узајамно гурање лактовима, ногама и другим деловима тела некако физички „стапа” са осталим припадницима исте масе. Стога је у масовној психологији веома важно не само питање броја људи који чине масу, него и њихове физичке близине, тј. густина масе. По правилу, што је маса гушћа, тј. што су њени припадници физички и просторно ближе, тим ће снажније бити деловање разних механизма психоцијалне интеракције, а пре свега сугестије и имитације. Коначно, положај појединца у маси такође има важности јер ће они који су ближе центру масе бити под већом социјалном пресијом него они на њеној периферији. То је познато и из едуколошке психологије, где се мање пажљиви ученици или полазници настоје ставити у центар аудиторијума, како би се „примирили” и присилили на већу пажњу (Zvonarević, 1978: 521). Подударност са навијачким контекстом је очигледна.

Емоционално узбуђење – То узбуђење се најпре јавља под утицајем психосоцијалних механизма који делују у маси, међутим кад је једном створено, почиње и само да делује као центрипетални фактор у даљем формирању масе. Као што је сасвим логично, емоционално узбуђење знатно повећава сугестибилност сваког њеног припадника, смањује способност критичког мишљења, итд. Да би што више подигли „емоционалну температуру” масе, веште вође и организатори служе се песмом (химне, патриотске, борбене или религијске песме), заједничким извикивањем и скандирањем парола или имена и слично (Zvonarević, 1978:519). Подударност са методама постизања емоционалног узбуђења, као битног фактора у смањењу способности критичког мишљења код навијачких гомила је очигледна.

Усмеравање пажње у фокус – За формирање масе веома је важно да пажња свих припадника буде што више усмерена у фокус – догађај, паролу, особу или слично. У политичким скуповима ту улогу најчешће имају добро изабране пароле које у једној језгровитој реченици дају такорећи читав програм. Хитлерова паролa „Blut und Boden” (крв и земља), Кенедијеве „New Frontiers” (нове границе) и друге сличне пароле могу покренути у акцију огромне масе људи (Zvonarević, 1978: 521, 522). У другим приликама слична усмереност постиже се разним оптичким или звучним средствима – заставе, слике, необични гестови говорника, песме, пароле, итд. Кад је једном „уфокусирана”, пажња има деловање слично деловању које постиже вешт хипнотизер на индивидуалном плану: скретањем пажње субјекта на своје очи, прсте или нешто слично, он својој „жртви” онемогућује да види и чује нешто друго. На сличан начин ће и добри организатори у другим подручјима „хипнотисати” масе с којима комуницирају и њима ће лакше манипулисати (Zvonarević, 1978: 522). Заставе, транспаренти, слике и сл., такође су део колорита усмеравања пажње на фокус код навијачких гомила.

Заједничка акција – О важности заједничке акције за формирање или учвршћивање „масовног духа” веома згодно говори један опис америчког новинара Дурантија (W. Duranty) из 1935. године, где он даје својеврсну анализу неких потеза бољшевика: „Бољшевици мора да су психолошки у праву. Маса у кретању јесте динамична снага, узбудљива и страшна. Маса која стоји у месту, без обзира на број, има потенцијалну снагу, али она је статична – као неки резервоар, а не као нека моћна река која тече...” (Zvonarević, 1978: 522). Као облик формирања или учвршћивања „масовног духа”, заједничка акција је неизоставан фактор у колориту навијачке гомиле, с тим што заједничке акције нарочито често задобијају насилан карактер.

Овове би требало додати и карактеристике навијачког насиља које је пружио Ворд (2002), а које могу ближе да илуструју савремене навијачке групе у контексту гомиле: међукултуралне разлике које постоје у датим геопросторним целинама за које је насиље мање или више карактеристично (2002:456-458), као и фазе и форме навијачког насиља: 1) иницијално насиље усмерено на клупско руководство, тренере и играче, 2) међусобни сукоби навијачких група или сукоби навијачких група са полицијом/обезбеђењем унутар стадиона и 3) међусобни сукоби навијачких група ван стадиона (2002:458-459).

Ле Бонова гомила - навијачка гомила.

Сличности и разлике на основу примарних карактеристика

Гомиле, према Ле Бону, познају само припросте и крајње осећаје. Мишљења, идеје и веровања која су им сугерисана, прихватају или одбацују искључиво у целини, те их из тог разлога сматрају или апсолутним истинама или једнако апсолутним заблудама (Le Bon, 1920: 30). Овакав случај се перманентно догађа с веровањима која су продукт детерминације путем сугестије, уместо да су настала размишљањем (добар пример представљају религиозна веровања која су, као сугестивно детерминисана, нетолерантна и деспотски владају душама).

Ауторитаризам и нетолерантност уопштене су карактеристике свих категорија гомила и развијени су у нарочито високом степену код латинских гомила, које су „...сасвим уништиле онај осећај појединачне независности, који је тако снажан код англосаксонскога племена. Латинске гомиле су осетљиве само за заједничку независност секте којој припадају, а као карактеристика те независности јавља се потреба да се сви отпадници непосредно и нагло подјарме њиховом веровању (Le Bon, 1920: 30).

Гомиле беспоговорно поштују силу⁹, док доброта делује на њих слабије, јер она из угла припадника гомиле није ништа друго до један облик слабости. Симпатија гомила није се, како то Ле Бон говори, никад приклањала доброћудним господарима, већ тиранима који су их јаком руком тлачили. „Само оваквима дижу оне највише споменике. Ако, пак, гомиле радо газе ногама оборенога деспота, бива то зато јер је изгубио своју моћ, па се вратио у категорију слабих, које гомиле презиру јер их се не боје. Тип хероја који је драг гомилама, имаће увек структуру Цезара. Његова перјаница их заводи, његов ауторитет им импонује, а његова их сабља нагони у страх. Гомила, која је увек спремна да се подигне на слаб ауторитет, ропски се клања јаком ауторитету” (Le Bon, 1920: 31).

Говорећи о нетолерантности као „одлици” навијачке гомиле примећујемо да скоро сваки навијач понаособ, комуницира са припадником „супротног табора” са много мање жара, чак не ретко дозвољавајући плуралистичке особине дијалога. Насупрот томе, тај исти појединац у гомили својих „истомишљеника” показује ново лице са свим примарним карактеристикама припадника гомиле.

У контексту гомиле као навијачке групе, такође се може направити аналогија са припадницима гомиле (навијачке групе) према ауторитету (вођа навијачке групе), који се често базира на страхопоштовању. Као илустративан пример оваквог понашања често се истиче пример „ујединитеља” навијачких група навијача Црвене Звезде, Жељка Ражнатовића Аркана. Наиме, ауторитарност вође је била очигледна, а као нарочит облик покоравана гомиле аутори-

⁹ Сила је средство остварења и одржања моћи, а насиље је начин исказивања и спровођења моћи, када субјект моћи свој утицај посредује силом у комуникацији са објектом моћи. Више у: (Simenović, 2002:146).

тету било је масовно одазивање припадника гомиле (навијачке групе) у паравојну формацију „Арканови тигрови”.

Ма какви били осећаји које гомила представља, добри или зли, они показују двојаки карактер - да су наиме врло припрости и врло претерани. У овој референтној тачки, као уосталом и у многим другим, гомила се приближава одликама примитивних бића. Претераност је у гомили учвршћена чињеницом да се примљени подражај врло брзо шири путем сугестије и заразе, те пролазећи кроз слабашну филтрацију актера гомиле о оправданости самог чина, знатно увећава сопствену снагу. *Припростост* и претераност осећаја чине гомилу лишеном сваке сумње и неизвесности. Наиме, условна хипотеза у виду изнесене сумње нарочито брзо задобија аксиоматски карактер. Зачетак антипатије или негодовања, који код изолованог појединца најчешће не би генерисали даљу девијацију понашања, код појединца у гомили се најчешће брзо претвара у дивљу мржњу.

Жестина и претераност посебне су карактеристике хетерогених гомила (типичан пример навијачких група), а одликује их наглашено одсуство одговорности. Нагон за деструкцијом припадника гомиле јавља се као битан узрок испољавања жестине и претераности¹⁰. Извесност некажњивости¹¹, у условима када је гомила бројна и свесна бројчане снаге, омогућује заједницама карактеристике и испољавања који су код изолованих појединаца немогући, запажа Ле Бон и наставља: „У гомилама су глупани, незналице и завидници ослобођени од осећаја своје ништавности и своје немоћи, који замењује познавање бруталне, пролазне, али големе снаге. Претераност наводи често гомиле на ружне осећаје, на ту атавистичку оставштину нагона примитивног човека, коју изоловани и одговорни појединац, у својој бојазни од казни, обуздава. У томе лежи разлог зашто се гомиле могу тако лако навести на опаке испаде” (Le Bon, 1920: 28). О припростости и претераности у свом испољавању, што се навијачких група тиче, углавном не би требало трошити речи.

Конзервативизам такође представља битну одлику гомила. Тешко је схватити историју, нарочито онај њен значајни део који се тиче народних револуција, уколико не уочавамо дубоко конзервативне нагоне гомила. То, сматра Ле Бон, „заправо треба захвалити чињеници како гомиле имају исто тако

¹⁰ О жестини и сталној спремности групе на насиље, шире у: (Simeunović, 2009:152).

¹¹ Говорећи о институцији кажњавања, те указујући на заблуду како строго кажњавање преступника опредељујуће утиче на смањење броја кривичних дела, проф. Милан Шкулић каже следеће: „Од казне се понекад сувише очекује, нарочито када се мисли да строго кажњавање *a priori* делује застрашујуће на потенцијалне учиниоце. Доказано је да се бољи превентивни ефекат постиже већим успехом у откривању и доказивању кривичног дела него само кажњавањем. Више се учинилац плаши извесности кривичног гоњења, јер се он нада да његово дело никада неће ни бити откривено и доказано, него што страхује од казне до које ће доћи тек и ако кривично дело буде откривено, а кривица доказана у кривичном поступку”, говори он и наводи пример како је у средњовековном Лондону у једном периоду настао велики проблем са масовним џепарењем. Решене да томе стану на пут, власти су се одлучиле на драконске мере. Јавно је обешена гомила „сецикеса”, а маса грађана је уживала у узбудљивој представи „смрти у присуству власти”. Епилог је био да су многи џепароши искористили јединствену прилику јавног погубљења да опељеше „публику”. Види у: М. Шкулић: Злочин, казна и судијске уши, „Политика”, 30. март 2012, стр. 15.

конзервативне нагоне као и сва примитивна бића”, каже он и наставља: „Њихов идолопоклонствени однос према традицијама је апсолутно, а несвесно зазирање од свих новотарија које би у битној мери могле променити реалне услове живота. Да су демократије имале власт, што је имају данас, у време кад су пронађени машински склопови, пара и железнице, остварење тих проналазака било би онемогућено, или би било омогућено тек иза преврата и поновних покоља. Сва је срећа по развој цивилизације да је моћ гомила почела расти тек након извршених великих изума у области науке и индустрије” (Le Bon, 1920: 28).

Конзервативизам, као један од илустративнијих примера гомиле, није споран ни у контексту навијачких група. У највећој могућој мери (да није ретких другачијих примера, могло би се рећи и плебисцитарно), навијачке групе карактерише нарочито изражено кокетирање са националном историјом, симболима, митоманијом, отворен анимозитет према прогресу и променама у друштву. Фанатични етнонационалиста, према Кецмановићу „користи своју суманутост (у трансклиничком, неуропсихијатријском смислу – дакле било које лажно, неутемељено веровање) да би створио посебну историју или да би свој пројекат повезао са неким текућим историјским догађајем” (Кецмановић, 2014:308).

Из угла конзервативизма као надахнућа екстремних навијача, можемо рећи да ни Србија није остала поштеђена ескалације овог облика политичког¹² насиља. Екстремистичка вербална залагања, а често и отворено насиље које навијачке групе са јасним прерогативима екстремне деснице у Србији спроводе, веома често имају оправдање како се све то чини због узвишених православних разлога, уз коришћење познатих флоскула као што су: „За крст часни и слободу златну”, „С вером у бога – слобода или смрт” и слично (Суботић, 2013:175).

Такође, крајњи конзервативизам, са јасно израженим етнонационалистичким атрибутима, лако може задобити и ксенофобичан карактер. Конзервативизам са елементима ксенофобије, хомофобије и одсуства уважавања било каквих различитости, а кроз призму навијачког насиља често се „храни” екстремистичким постулатима о „негативном односу према ‘нижима’ (слабијима) од нас, уз јачање суперега и подстицање на обрачун са ‘бољима’ од нас, тј. према онима којима осећамо завист” (Суботић, 2010:299).

Закључна разматрања

Сто двадесет година је прошло од објављивања првог француског издања значајног дела Гистава Ле Бона под називом „Психологија гомила”. Почевши од описа *губљења идентитета* приликом утапања у гомилу, стварања *осећаја несавладиве моћи*, а све путем *сугестивности*, *лаковерности*, те

¹² Због очигледне повезаности насиља које испољавају навијачке групе са десничарским организацијама, навијачки фондиран екстремизам можемо посматрати као *par excellence* политичко питање.

заразног карактера гомиле, Ле Бон открива главна обележја гомила и њихових вођа и то кроз *ауторитаризам, нетолерантност, жестину и претераност* и неизбежни *конзервативизам*. Анализирајући Ле Бонова гледишта са ове временске дистанце, лако се да закључити да велики број његових тврдњи има тзв. ванвременски карактер. Скромна жеља аутора била је да Ле Боново гледиште ставе у контекст савремених гомила, нарочито кроз призму гомиле-навијачке групе. Главна обележја гомила, онаква како их је својевремено видео Ле Бон, у поређењу са неким од битних одлика навијачких гомила данашњице имају битне сродности. Шта више, уколико гомилу, па чак и руљу (у навијачком контексту) можемо разлучити од хулиганизма, као очигледно особеног облика девијантног понашања, поклапања са Ле Боновим постулатима би била нарочито велика.

С тим у вези, навијачко насиље као „болест” савременог света коју карактерише потпуни изостанак матрица (у смислу запад-исток, богати-сиромашни, црнци-белци, религијске разлике и слично)¹³ делом се заиста може објашњавати преко битних карактеристика гомиле и то на начин како их је видео Ле Бон. Па ипак, не може се описивати и назвати неразумним или стихијским оно понашање са озбиљним логистичким елементима који су постали једно од обележја данашњег хулиганизма. Унапред унета пиротехничка средства, феномен „договорених туча”, поступање у коме се каменице и други предмети унапред спремају у контејнере како би се касније употребили против ривалске навијачке групе или против особа другачијег политичког уверења, или, пак, другачије сексуалне оријентације, говоре о деструктивном, али и истовремено, организованом карактеру хулиганизма. Или, како то с правом примећује Драган Коковић: „Агресивна акција (а хулиганска испољавања свакако спадају у овакве акције, прим. аут.) не потиче само од неке спонтане, агресивне енергије већ је (...) резултат одређене спољашње стимулације и ауторитета” (Koković, 1990:159).

Литература:

1. Brown, Roger (1954): *Mass phenomena*, u zborniku: *Handbook of Social Psychology* (priredio: Gardner Lindzey), Cambridge, Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Co., Inc., , Vol II, pp. 833-876
2. Božović, Ratko (2007): *Агресија и насиље у спорту*, Sociološka luča I/2, Filozofski fakultet, Nikšić, str. 100-112.
3. Vulić, Nikola (1922): *Istorija kao nauka*, Pristupna akademska беседа 10. aprila 1921, Godišnjak Srpske kraljevske akademije, knj. XXX, Beograd
4. Vučićević Miladinović, Lana (2008): *Psihologija navijača: Sportski fan ili fanatik*, Biznis i finansije, br. 45/46, jul/avgust, Beograd
5. Enciklopedija Larousse (2004): JRI, Zemun

¹³ Ворд (2002:456-459) тврди да у географском погледу постоје одређене међукултуралне разлике, где се издваја северноамерички простор као специфичан по одсуству навијачког насиља које је својствено остатку света.

6. Zvonarević, Mladen (1978): *Socijalna psihologija*, Školska knjiga, Zagreb, 1978.
7. Zlatareva, Jelena (2003): *Pojam i značenje mase u nekim filozofskim, sociološkim i psihološkim teorijama*, Čemu, Filozofski fakultet, Zagreb, str. 27-41
8. Indić, Trivo (1985): *Usporišje mase*, IICSSO Srbije, Beograd
9. Inglehart, Ronald (1981): *Post-Materialism in an Environment of Insecurity*, American Political Science Review, Vol. 75, pp. 880-900.
10. Kecmanović, Dušan (2014): *Etnonacionalizam*, Clio, Beograd
11. Koković, Dragan (1990): *Doba nasilja i sport*, Sport's World, Novi Sad
12. Kuvačić, Ivan (1979): *Obilježja i nasilje*, Naprijed, Zagreb,
13. Le Bon, Gustav (1920): *Psihologija gomila*, Tisak kraljeve zemaljske tiskare, Zagreb
14. Le Goff, Jacques (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad
15. Milgram, Stanley (1963): *Behavioural study of obedience*, Journal of Abnormal and Social Psychology, 67, pp. 371-78.
16. Milgram, Stanley (1974/1990): *Poslušnost prema autoritetu*. Nolit, Beograd
17. Simeunović, Dragan (2002): *Teorija politike*, Nauka i društvo, Beograd
18. Simeunović, Dragan (2009): *Terorizam*, Pravni fakultet, Beograd
19. Subotić Milovan (2013): *Ekstremističke tendencije kao prepreka u (pre)obilovanju političkog identiteta Srbije*, Kultura polisa, br. 21, Novi Sad, str. 163-181
20. Subotić Milovan (2015): *Ekstremizam pod okriljem religije*, Medija centar Odbrana, Beograd
21. Subotić, Milovan (2010): *Određenje savremenog ekstremizma*, Vojno delo, jesen, Beograd
22. Fromm, Erich (1975): *Anatomija ljudske destruktivnosti (druga knjiga)*, Naprijed, Zagreb
23. Freud, Sigmund (1986): *Budućnost jedne iluzije*, Naprijed, Zagreb
24. Šiber, Ivan (1998): *Osnove političke psihologije*, Politička kultura, Zagreb
25. Ward Jr., Russell E. (2002): *Fan Violence: Social Problem or Moral Panic?* Aggression and Violent Behavior, 7(2002), pp. 453-475.

CROWD FACTOR IN FAN VIOLENCE

Summary: In colloquial thought about the character of fan violence, there is an obvious trend of identifying hooligan groups with crowds. Furthermore, we can often hear expressions as hooligan crowd, hooligan mob, wild crowd, etc. Using a long-trodden path traced by Gustave Le Bon at the setting of the 19th century, the authors are trying to make a certain comparison between contemporary fan violence characterized with crowd elements, with the crowd viewed by Le Bon.

Starting with the description of identity loss during the crowd formation, creation of the sentiment of invincible power, all that through suggestibility, credulity, and contagious character of the crowd, Le Bon revealed the main characteristics of crowds and their leaders through authoritativeness, intolerance, violence and exaggeration, and inevitable conservatism. Analyzing Le Bon's viewpoints from this temporal distance, it could easily be concluded that a vast number of his statements have so-called timeless character. Unpretentious wish of the authors was to put Le Bon's viewpoints in the context of contemporary crowds, especially through a prism of crowd – fan group. Main characteristics of crowds, as Le Bon viewed them, compared with some of the important characteristics of modern fan crowds, have some important similarities. Moreover, if crowd, and even mob (in context of fans) could be differentiated from hooliganism as obviously characteristic form of deviant behaviour, the concurrence with Le Bon's postulates would be especially visible.

Related to that, fan violence as a „disease” of contemporary world characterized by complete lack of matrices (in terms of East-West, rich-poor, black-white, religious divisions, etc.) could partly be explained through important crowd characteristics in a way Le Bon viewed them. Still, the behaviour with serious logistic elements as one of the characteristics of contemporary hooliganism could not be described or called irrational or chaotic. Preparation of pyrotechnics, pre-arranged fights, concealing of rocks and other objects for eventual use against the rival fan groups or persons of different political or sexual orientation, talk about destructive and, at the same time, organized character of hooliganism. Or, like Dragan Koković noticed: „Aggressive action (and hooligan behavior is certainly that sort of action, authors’ note) does not come from some spontaneous, aggressive energy, but is (...) a result of outer stimulation and authority” (Koković, 1990:159).

Key words: crowd, mass, mob, hooliganism deindividualization, intolerance, conservatism

МАРИЈА Р. ЂОРИЋ*

Институт за политичке студије
Београд

УДК 316.624:323.28

Монографска студија

Примљен: 01.02.2016

Одобрен: 28.02.2016

Страна: 527-539

КЈУ КЛУКС КЛАН КАО МЕЂУНАРОДНА ЕКСТРЕМИСТИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА**

Сажетак: Рад истражује деловање Кју клукс клана као међународне екстремистичке организације, са посебним освртом на њене идеолошке и религијске аспекте. Током двовековног постојања, Клан је успео да од локалне расистичке организације прерасте у екстремно десничарску организацију са међународним утицајем. Иако је током историје мењао средства и методе деловања, у погледу идеологије и историјског циља, Кју клукс клан је остао непромењен. Остваривање супериорности беле расе и протестаната су историјски циљеви Клана, док идеологија припада корпусу екстремне деснице. Упоредном анализом је утврђено да Трећи Клан има најмањи виолентни потенцијал и утицај у односу на претходна два Клана, али да још увек представља безбедносну претњу не само у САД, већ и у појединим деловима међународне заједнице у којима се повезује са осталим екстремним десничарима.

Кључне речи: Кју клукс клан, тероризам, екстремизам, екстремна десница, насиље, међународна организација, међународни утицај, религија, идеологија

Увод

За Кју клукс клан¹ се може рећи да представља једну од најстаријих екстремно десничарских организација у свету која је активна и данас. Поникао на територији САД у 19. веку непосредно по завршетку Америчког грађанског рата, Кју клукс клан је изнедрио неколико генерација следбеника које већ два века делују по принципима религијског екстремизма, у чијој основи се налази дегенерисана интерпретација протестантизма.

Етимолошки гледано Кју клукс клан вуче корене из грчког језика (гр. реч *куклос* тј. *kuklos*) и означава круг.² Назив “клан” експлицитно указује да су

* mara.djoric@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта "Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција" (евиденциони број 179009), финансираном од стране Министарства просвете и науке Републике Србије.

¹ У текстовима се могу наћи скраћенице – ККК или само Клан, што ће се користити у наставку рада.

² Круг се у многим културама сматра симболом вечности, а у случају Кју клукс клана је представљао вечности супремацију беле расе.

у његовим оснивачким редовима били претежно чланови шкотског националног порекла.³ Узимајући у обзир етимологију као и изговор на енглеском језику, било би исправније говорити о Ку клукс клану, али с обзиром да се израз Кју клукс клан “одомаћио” у нашем језику, користимо га као валидну опцију.

Постоје и други извори који указују на порекло назива Кју клукс клана, али се не могу сматрати поузданим. Један од таквих извора се везује за братство студената Универзитета *Северна Каролина* које се звало *Kuklos Adelphon*⁴, док други указује на кријумчарску организацију из Кине која је носила исти назив.⁵

До сада су се оформила три Клана, која су имала различиту структуру, организацију и методе деловања, док су циљеви остали исти – супремација беле расе и протестантске религије. Током два века постојања Кју клукс клан је мењао и свој однос према званичној Влади САД. Први Клан је био противник реконструкције која је изједначавала црнце и белце, те је врло експлицитно иступао против одлука америчких власти, користећи често насиље као основни метод деловања. Током 30-их година 20. века Кју клукс клан је претежно подржавао власт, што се може објаснити великим бројем присталица у редовима конгресмена. Данас је ситуација слична оној с почетка деловања Клана у 19. веку, јер нови чланови ове екстремистичке организације сматрају да треба срушити постојећу власт, због тога што она не доприноси супремацији беле расе и хришћанства. Модерни припадници Клана су, користећи савремене методе комуникација као што су интернет и друштвене мреже, успели да придобију симпатизере и чланове широм света, тако да је проширена и територија њиховог деловања.

Без обзира на све промене које су се догодиле унутар Клана током два века постојања, историјски циљ и суштина деловања су остали исти, те данас имамо организацију са континуитетом која показује способност за брзу регенерацију и прилагођавање новим друштвеним изазовима. Једна од најрадикалнијих промена у Кју клукс клану јесте либералнији одабир чланства. Наиме, некада су чланови ККК могли бити само протестанти и то искључиво беле расе, док је данас тај принцип превазиђен, те се међу припадницима Клана могу наћи и католици, па чак и чланови паганских култова.

Опште је познато да се многе групе хомогенизују⁶ захваљујући заједничком непријатељу, што се сматра синдромом “црне овце”. Код Кју клукс клана “непријатељи” су се временом мењали. На почетку су то били црнци који су угрозили пре свега економски положај белаца, јер су постали слободни људи које нико више није могао да експлоатише, да би касније “непријатељи” Клана били сви они који угрожавају опстанак беле расе и протестаната.

³ Шкоти су познати по традиционалном удруживању у кланове.

⁴ Према: Quarles Chester, *The Ku Klux Klan and related American racist and antisemitic organizations: a history and analysis*, Jefferson, N.C. ; London : McFarland, cop. 1999.

⁵ Према: Quarles Chester, *The Ku Klux Klan and related American racist and antisemitic organizations: a history and analysis*, Jefferson, N.C. ; London : McFarland, cop. 1999.

⁶ Више о хомогенизацији на основу заједничког непријатеља видети у : Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Наука и друштво Србије, Београд, 2009.

У области научних истраживања прављене су многобројне грешке приликом изучавања Клана, које су се углавном сводиле на његово поједностављено перципирање. У многим радовима ККК је окарактерисан као терористичка организација (Ngila' 2015:3), мада се могу наћи и они истраживачи који га сврставају у криминалну групу⁷ или чак герилу (Les Benedict, 1986: 61). Сматрамо да су ове одреднице научно невалидне и пренаглашене, јер ККК није поседовао карактеристике криминалних и герилских група али се зато може рећи да је представљао типичан пример десничарске екстремистичке организације, која је с времена на време користила терористичке акте, као вид политичке борбе.⁸ Приликом одређења Клана као терористичке организације морамо бити опрезни, из разлога што се одређена појава мора посматрати у датом времену и простору да би се правилно оквалификовала, а Кју клукс клан иза себе има историју дугу два века током које је пролазио разне трансформације.

Без обзира о којој форми политичке организације је реч, Кју клукс клан је имао неоспорно велики утицај током два века постојања, о чему сведочи и милионски број присталица. Популарност Клана је кореспондирала са неповољном економском ситуацијом у САД, што само потврђује хипотезу да кризе погодују развоју политичког екстремизма.⁹ Иако је данас утицај Клана опао у односу на 19. и 20. век, неоспорно је да представља једну од најопаснијих екстремно десничарских организација која делује на просторима САД, пружајући “пипке” свог утицаја широм света.

Настанак Кју клукс клана (Први Клан)

Кју клукс клан или тзв. Први Клан се јавља непосредно по завршетку Америчког грађанског рата, у коме је прогресивни капиталистички Север однео победу над робовласнички настројеним Југом. Једна од последица рата било је и доношење 13. амандмана Устава САД, по коме су 18. децембра 1865. године сви робови били званично ослобођени.¹⁰ Неколико дана касније је формиран Кју Клуks Клан од стране ветерана Југа, који су као ратни губитници једини “спас” видели у неформалном оружаном организовању.¹¹

Чланови Клана су се противили “политици реконструкције” која је доношењем четири акта 1867. године изједначила црнце са белцима (макар формално). Црнци су добили и право гласа, потврђено 14. амандманом америчког

⁷ Више о одређењу криминалних група видети у: Gammone Mariateresa, “Center and Peripheries in Mafia Connections, *Nauka i društvo - Science and Society*, бр. 1, 2014, стр. 47-75.

⁸ Више о терористичкој борби видети у: Симеуновић, Драган, “Проблем дефинисања савременог тероризма”, *Српска политичка мисао*, бр. 3-4, 2005, стр. 1-7.

⁹ Екстремисти нуде “лака решења у тешким временима” која су по правилу нереална и подразумевају упортебу насиља.

¹⁰ Држава је ослободила све робове, сем оних коју су били оптужени за кривична дела.

¹¹ Клан је званично оформљен 24. децембра 1865. године у Пуласки (Тенеси), а његови оснивачи су били Келвин Џонс (Calvin Jones), Франк Мек Корд (Franc McCord), Ричард Рид (Richard Red), Џон Кенеди (John Kennedy), Џон Лестер (John Lester) и Џејмс Кроу (James Crow).

Устава, што је још више разбеснело расистички настројене белце на Југу Америке. Склоп различитих друштвенополитичких околности је утицао на настанак Клана, од којих ћемо издвојити политичке, религијске и економске узроке (Ђорић, 2014: 248):

1. Политички узроци су најочљивији, с обзиром да је амерички Југ изгубио грађански рат од Севера који је под утицајем *Републиканске партије* инсистирао на изједначавању свих раса и укидању ропства. Као политички и ратни губитници, “јужњаци” су своје незадовољство манифестовали организујући се у Кју клукс клан, који је требало да врати “изгубљени понос” Југа.
2. Религијски узроци се везују за “милитантно хришћанство” (Quarles, 1999: 8), што је препознатљиво обележје Кју клукс клана од настанка па све до савременог доба. Наиме, чланови Клана су у почетку били искључиво протестанти беле расе који су имали задатак да “заштите” припаднике своје вероисповести од “нецивилизованих црнаца”.¹² На тај начин се Клан прогласио чуварем “белог хришћанства”, што је имплементирало употребу виолентних средстава борбе и показало вигилантистичку природу Клана.¹³
3. Без обзира што су политички и религијски узроци одиграли битну улогу, сматра се да су економски узроци били најзначајнији у формирању Клана. Највећи губитници након укидања ропства били су власници плантажа памука, дувана и пиринча, на којима су радили црнци робови. Политика реконструкције је, ослободивши робове, ударила највише на економскосоцијални статус робовласника, који су профитирали експлоатишући црнце као бесплатну радну снагу. Вишевековна робовласничка политика је код белаца створила уверење да су супериорнији од црнаца, те да на основу тога и имају право на њих као на робове.¹⁴ Први пут су робови из Африке у САД доведени 1518. године, док је рецимо, Вирџинија 1800. године имала 260 000 робова.¹⁵ Живот робова у САД је био веома тежак. Забрањивана су им елементарна људска права почевши од образовања, описмењавања и исповедања религије, па све до неких баналних ствари као што је јахање коња (сем уколико то не дозволи робовласник), конзумирање алкохола, поседовање ватреног оружја и сл. Укидањем робовласништва¹⁶, белци на Југу су изгубили привремено бесплатну радну снагу, што је у великој мери утицало не само на смањење профита, већ и на њихов статусни положај. Тиме су отворена врата расизму, који је своју кулминацију доживео деловањем Кју клукс клана у јужним државама САД.

¹² Парадокс је у томе што су управо црнци као робови били угрожени на све могуће начине од робовласника, јер нису имали никаква права.

¹³ У човековој природи постоји нагон за самоодржањем који често укључује агресивно понашање када се једника осети угроженом. Иако белци нису били реално угрожени од стране црначке популације, њихов страх и нагон за самоодржањем је надјачао њихов *ratio*, што је довело до употребе насиља, а све “у име” религије.

¹⁴ У данашње време се често поставља питање евентуалне материјалне надокнаде (репарације) за све Афроамериканце чији су преци били робови више векова у САД. Противници овакве политике наводе могућност јачања расизма уколико би дошло до исплате одштете, док пак, црначка популација у томе види остварење закаснеле правде. Чињеница је да би плаћање одштете потомцима робова било велики ударац на економију САД.

¹⁵ Према: Quarles Chester, *The Ku Klux Klan and related American racist and antisemitic organizations: a history and analysis*, Jefferson, N.C. ; London : McFarland, cop. 1999.

¹⁶ Када упоредимо САД са неким земљама у Европи које су такође практиковале држање робова, видећемо да је Енглеска укинула ропство 1807. године, док је рецимо, Данска то учинила много раније 1792. године.

Док су власти у САД безуспешно покушавале да забране деловање Клана разним законским актима, његова популарност је све више расла. Закон из 1871. године познат под називом као *Ku Klux Klan Act*¹⁷ је кажњавао сваку употребу силе или корупције које су онемогућавале гласачко право црнцима. Међутим, овакве законске мере нису родиле плодом, из простог разлога што је Клан имао доста присталица које су се налазиле у редовима власти, које су латентно или чак манифестно биле на његовој страни.

Други Клан

Кју клукс клан наставља своје расистичке активности и у 20. веку под вођством Симонса (William Joseph Simmons). Могу се издвојити два догађаја која су пресудно утицала на обнову активности Кју клукс клана и стварање тзв. Другог Клана.¹⁸

Први догађај се везује за филм *Рођење нације*¹⁹ из 1915. године који је представљао прву врсту *блокбастера* у америчкој кинематографији. Заправо, реч је о пропагандном филму који је глорификовао улогу белаца у борби против “злих црнаца”, од којих један чак покушава да силује малолетну девојчицу која се баца са литице и умире. Иако је публика била свесна тога да су догађаји на филмском платну нереални, овај филм је веома брзо распирио већ постојећи анимозитет према црнцима.

Следећи догађај који је предиспонирао настанак Другог Клана јесте наводно²⁰ силовање малолетне белкиње протестантске вероисповести Мери Феган (Mary Phagan)²¹ од стране Јевреја Леа Франка (Leo Frank), што ће утицати на појаву антисемитизма у Кју клукс клану.

Други Клан се много више у односу на Први Клан служио пропагандним активностима, што долази до изражаја 20-их година 20. века. Након филма *Рођење нације* и ритуалне књиге *Клоран*, Клан почиње да издаје своја гласила и новине под називом *Imperial Night Hawk*, у којима су се налазиле информације о финансијерима, чланству, и пре свега помоћи која се упућивала породицама погинулих војника који су ратовали на страни Југа. У периоду деловања Другог Клана ће бити објављено расистичко манипулативно дело *Invisible Empire*, настало 1900., а објављено 1939. године, које се бави историјатом Клана од 1866. до 1871. године. У време Другог Клана је објављена књига Вилијема Рандела (William Pierce Randall), *Ku Klux Klan: A century of infamy*²², коју многи

¹⁷ Овај акт је још познат под називима: *Force Act of 1871*, *Enforcement Act* или *Third Force Act*.

¹⁸ У време Другог Клана настаје ритуална књига ове расистичке организације позната под називом *Клоран*.

¹⁹ <http://www.youtube.com/watch?v=vPxRIF1c2fI>, 16.01.2015.

²⁰ Након много година се утврдило да је Лео Франк био невин. Према: Perl Lila, *Terrorism*, Benchmark Books, New York, 2003.

²¹ Неколико година касније ће се унутар Клана оформити група под називом *Knights of Mary Phagan*.

²² Видети: Randel William Peirce, *Ku Klux Klan: A century of infamy*, Chilton Books, Philadelphia, 1971.

и данас сматрају “библијом” Кју клукс клана. Са развојем пропаганде Други Клан показује тенденцију ширења, те за разлику од Првог Клана више нема амбицију да делује само на територији јужњачких држава, већ и шире.

Постоје различити подаци о броју чланова, чију валидност је тешко утврдити због тога што су многи деловали у име Клана као симпатизери, а да нису званично били учлањени у Клан. Сматра се да је 1920. године Други Клан имао 4 милиона припадника.²³ Суноврат Клана започиње са Великом депресијом 1929. године и наставља се током Другог светског рата, јер су се многи његови чланови компромитовали сарадњом са нацистима. Неки подаци указују да је 1939. године Клан имао 3 милиона присталица, од чега је 500 000 било женских чланова.²⁴ О приближно истом броју женских чланова пише и Бли Катлин (Blee Kathleen) у књизи *Women of the Klan*.²⁵ Како објаснити заинтересованост жена за ову расистичку организацију? Одговор би се могао наћи у потреби за еманципацијом, јер су припадајући Клану, жене имале осећај да на неки начин партиципирају у политици. Клан је знао за ту потребу жена, те је врло мудро манипулисао њиховим чланством. И док су се поједине белкиње у Америци бориле за еманципацију припадањем Клану, црнкње су према тврђењу Томија Лота (Tommy Lot) и Џона Питмана (John Pittman), биле силоване од стране чланова Клана, како би се показала “супериорност” беле расе у односу на црну.²⁶

С обзиром да свака моћ има тенденцију да се покаже²⁷, Други Клан је почетком 20. века почео да организује маршове улицама Америке у којима су његови чланови парадирали у препознатљивим костимима са белим капуљачама. Временом је Клан сем идеолошког заноса почео да показује и своје лукративне потребе, тако да је убрзо чланство почело да се наплаћује.²⁸

Владавина права за коју се залагао амерички политички систем није могла да функционише у условима расне сегрегације коју су пропагирали припадници Клана, те је држава на све начине покушавала да девастира ову екстремистичку организацију. Један од начина било је инфилтрирање агената унутар Клана, што је пошло за руком Стетсону Кенедију, који је чак написао књигу о најмрачнијим тајнама Другог Клана.²⁹

Упркос делимичном “разоткривању” Клана, расизам је и даље цепао америчко друштво на “свет беле и црне расе”, док је сегрегација посебно била

²³ Према: Djupe Paul, Olson Laura, *Encyclopedia of American religion and politics*, Facts On Line, New York, 2003.

²⁴ Према документарном филму:

http://www.youtube.com/watch?v=aR_K5fgOR-Q&NR=1, 16.01.2015.

²⁵ Видети више о томе у: Blee Kathleen, *Women of the Klan*, University of California Press, Berkeley (Calif.), London, 2009.

²⁶ Видети више о томе у: Lott Tommy, Pittman John, *A Companion to African-American philosophy*, Blackwell, Malden, MA, 2006.

²⁷ Према: Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 99-102.

²⁸ Један од извора зарада била је и продаја униформа са капуљачама, по којима је ова организација и позната.

²⁹ Видети више о томе у: Kennedy Stetson, *The Klan Unmasked*, Florida Atlantic University Press, Boca Raton, Orders to University Presses of Florida, Gainesville, FL, 1990.

изражена у Бирмингему (држава Алабама). Велика мета напада у овом граду је била баптистичка црква на коју су у више наврата чланови Клана бацали бомбе све до 60-их година 20. века. Један од најбруталнијих напада на цркву је забележен 15. јуна 1963. године када је четворо деце убијено подметањем бомбе.

Пред крај 60-их година 20. века држава успева да окрњи моћ Клана, и то пре свега деловањем многобројних организација и појединаца који су се борили за људска права, међу којима ће крунску улогу понети Мартин Лутер Кинг.

Трећи Клан

Да виолентне и екстремистичке идеје имају “жилав” корен који је тешко истргнути из демократског друштва, видимо по томе што и данас у 21. веку Кју клукс клан живи кроз постојање тзв. Трећег Клана. У односу на своје претече, савремени Клан је маргинализован како у погледу чланства, тако и у погледу утицаја у друштву. Према најновијим подацима изреченим у документарном филму *A secret History*, Трећи Клан данас има 5 000 припадника³⁰, док Стефан Еткинс (Stephen Atkins) тврди да тај број не прелази 10 000 људи (Atkins, 2011: 27).

Регенерација Клана почиње 1975. године када је Дејвид Дук (David Duk) оформио групу *Knights of Ku Klux Klan*. Исте године је Дук освојио 30 % гласова и ушао у Сенат Луизијане. После неколико година, на његово место 1980. долази Дон Блек (Don Black), који ће постати неформални вођа Трећег Клана.

Развој Трећег Клана кореспондира са стварањем познатог међународног неонацистичког интернет сајта *Stormfront*.³¹ Активности десничарских екстремиста на овом сајту представљају врхунац пропаганде у историји Кју клукс клана, јер *Stormfront* посећују екстремни десничари из свих крајева света.

Средином 80-их година 20. века у Тексасу се омасовљују кампови за тренинг припадника Клана у којима је било места за све оне који подржавају расизам и неофашизам. Док су се ширили кампови за обуку младих генерација расиста, државни органи су изrekli казну од седам милиона долара групи *United KKK of America*³², што је у великој мери допринело уништењу Трећег Клана. Куриозитет је да је тек после више од сто година постојања Клана тек 1997. године изречена смртна казна неком члану³³ ове екстремистичке организације због убиства Афроамериканца. Припадници Кју клукс клана су у прошлости преузимали одговорност за многе облике политичког насиља, укључујући и убиства али смртних казни није било. Донесећи овакву пресуду, амерички правни систем је показао одлучност у борби против Кју клукс клана.

Трећи Клан је сачувао неке принципе на којима је поникао, попут расизма, протестантског фундаментализма и насиља, као суштинског метода дело-

³⁰ Према документарном филму: *A secret History*, http://www.youtube.com/watch?v=6gPxHBy_INA&NR=1, 16.01.2014.

³¹ Видети: <http://www.stormfront.org/forum/f43/>, 28.01.2015.

³² То је само једна од многобројних група које су деловале као ћелије унутар Клана.

³³ Реч је о Хенрију Хејнзу.

вања. Са друге стране, модеран Клан уноси и одређен *новум*, као што је WPM (White Power Music), тј. “музика беле моћи”, путем које се регрутују потенцијални чланови. Слушајући музику у којој доминирају расистички садржаји и поруке говора мржње, млади људи се олако одлучују да приступе неонацистичким организацијама, какав је случај са Трећим Кланом.

За разлику од својих претеча, садашњи Клан не делује централистички, већ је конституисан од различитих група које припадају истом идеолошком правцу. Неоспорна је сарадња коју Клан данас остварује и са осталим сродним екстремним десничарима. NSM (*National Socialist Movement*) је једна од таквих група која је у спрези са модерним Кланом. Позната по антисемитистичким ставовима, NSM промовише свој аксиолошки систем захваљујући интернету, радио станицама и видео-игрицама са расистичким садржајем.³⁴ Клан сарађује са многобројним тзв. милицијским групама и скинхедс покретом, а неки теоретичари чак проналазе и конекцију са Ал Каидом.³⁵

Постоје три главна седишта савременог Клана:

1. IKA (Imperial Klans of America) у Кентакију
2. *The American Knights of Ku Klux Klan* у Индијани
3. *The Knights of the White Kamelia* у Тексасу

Трећи Клан се променио и у погледу стила одевања, па тако некадашње препознатљиве беле одоре са капуљачама нису обавезне, али су зато идеологија, циљеви и поједини методи деловања остали исти. Иако и данас постоје различите екстремистичке групе које делују унутар Трећег Клана, њихов утицај је далеко мањи у односу на Први и Други Клан.

Идеологија, религија и симболи Кју клукс клана

Да би се објаснио аксиолошки систем Кју клукс клана потребно је анализирати његове идеолошке и религијске основе. У идеолошком смислу речи Клан представља типичну екстремистичку организацију десничарске идеолошке провенијенције, која у великој мери свој вредносни систем црпи из виолентне интерпретације протестантизма. Заправо, Клан представља пример религијски фундираног екстремизма у чијој основи се налази протестантска религија.

Да се ради о десничарској организацији види се по томе што се кроз њено двовековно деловање провлачи тријада: раса - нација – Бог. Суштинска својства десничарског екстремизма у Кју клукс клану се манифестују кроз расизам, конзервативизам, нацифашизам, религијски фундаментализам (и екстремизам), милеанизам, антикомунизам и вигилантизам.

Најпрепознатљивија идеолошка одлика Клана је расизам, јер цео његов вредносни систем почива на “супремацији беле расе”. Сматрајући се припад-

³⁴ NSM поседује многобројне медије, попут *N.S.M. Magazine*, *NSM88 Records*, *NSM88 Radio* и сл.

³⁵ Према: Combs Cindy, Slann Martin, *Encyclopedia of terrorism*, Facts On File, New York, 2007.

ницима супериорне расе (што се заснива на колективном нарцизму) чланови Клана нису могли да прихвате слобађање црнаца као “ниже расе”. Расизам који се јавља у виду антинегризма је довео до различитих облика насиља белаца над Афроамериканцима: бичевања, вешања, линчовања, силовања, убистава итд.

За Клан се може рећи да припада конзервативом идеолошком спектру јер се залагао за *status quo* у америчком друштву. Наиме, белим протестантима је одговарао робовласнички систем јер су они једини профитирали из тога, користећи бесплатну радну снагу црнаца. Управо због материјалних интереса белци на америчком Југу нису желели промену постојећег стања, што је довело до грађанског рата са напреднијим Севером који је заступао либералинија схватања.

Иако се нацизам и фашизам јављају касније у односу на Први Клан, може се приметити доста нацифашистичких елемената код Другог и Трећег Клана. То се можда најексплицитније видело у ксенофобичном ставу припадника Клана према имигрантима који су почетком 20. века у великом броју насељавали Америку. За чланове Клана били су прихватљиви само они који су припадали “супериорној” англосаксонској групи народа. Остали су били непожељни.

Кју клукс клан је организација која почива на идеји религијског фундаментализма комбинованој са милитантним схватањем хришћанства. То се може приметити у пропагандном миту о “изабраном племену”³⁶, који Клан узима за догму. Наиме, мит о “изабраном племену” је инсистирао на томе да “у одбрану хришћанства” могу стати само они који припадају белим хришћанима протестантске религијске вероисповести. Међутим, Трећи Клан је унео одређене новине по овом питању, те је 2006. године група *Imperial Klans of America* одлучила да њени чланови сем протестаната могу бити и припадници појединих паганистичких религија.³⁷

Веза са религијом се временом мењала код Кју клукс клана, па је тако Трећи Клан постао саставни део покрета *Хришћански идентитет*. Основна догма *Хришћанског идентитета* је да су “Англосаксонци, Келти, Скандинавци и Германи потомци некадашњих израелских племена, док су Јевереји потомци Нечастивог” (Combs, 2007: 163). На тај начин се “потврђује” да су следбеници овог покрета наводни потомци Авеља и да су сходно томе, “изабрани” од Бога (Combs, 2007: 164).

Хришћански идентитет има снажан утицај у савременој Америци. Настао је у првој половини 20. века дајући “теолошка објашњења за деловање различитих расистичких, антисемитистичких и анти-владиних група” (Gallagher, Ashcraft, 2006: 174). Сем Клана, *Хришћанском идентитету* припадају групе попут *Posse Comitatus*, *Aryan Nations*, *National Alliance* итд. Иако је овај

³⁶ Сматра се да су протестанти то изабрано племе коме је дато да владају светом и штите хришћанство.

³⁷ Пре свега се мисли на старогерманске политиеистичке религије, међу којима предност имају следбеници култа бога Одина (Вотана).

религијски покрет веома популаран у САД, његови корени се могу наћи у Великој Британији када се у 19. веку формира школа *Британског израелизма* (British Israelism).³⁸ Са миграцијама се у САД преноси и утицај *Британског израелизма*. Касније ће се из ове школе родити *Хришћански идентитет* захваљујући Веслију Свифту (Wesley Swift), који је 1940. године формирао цркву Исуса Христа. Најзначајнија догма у *Хришћанском идентитету* је да су белци Европљани потомци давно изгубљених племена која се помињу још у Библији, и да савремена црква има задатак да их пронађе и окупи. Догма која је директно утрла пут насиљу Клана је заснована на теорији о “два семена”. Према овој теорији Каин је рођен из везе Адама и Еве као резултат ђаволје завере, из чега припадници *Хришћанског идентитета* закључују да је и целокупно потомство из оваквог семена морало бити грешно, а то су према њима Јевреји. Међутим, друго семе из кога је настао Авељ је “чисто”, из њега су се развила остала племена, којима данас припадају протестанти беле расе. Овакве догме су лако водиле у ширење антисемитизма који је посебно био заступљен у Другом и Трећем Клану.

У идеологији Клана се често среће идеја о *милеанизму* која истиче да живимо у последњим данима миленијума у којима се очекује повратак Христа. Милеанизам није само присутан код присталица Клана и *Хришћанског идентитета* у Америци, већ се могу наћи његови поборници и у Канади, Великој Британији, Јужној Африци, Ирској и Аустралији.

Да је Клан екстремно десничарска организација види се и по томе што се код њега среће изразит антикомунизам. Оно што Клан никако није могао прихватити је једнакост коју су пропагирали комунисти. Сматрајући да су “супериорна” раса, чланови Клана никако нису могли прихватити расну једнакост, поготово када је било речи о Афроамериканцима.

Вигилантизам је пропратни елеменат екстремне деснице који проналазимо и код Кју клукс клана. Наиме, вигилантистичке организације увек имају пренаглашено заштитнички став према групи којој припадају, поготово уколико “непријатељи” угрожавају опстанак те групе. У случају Клана непријатељи су били најпре Афроамериканци (потом комунисти, католици, затим Јевреји итд.) према којима се не показује толеранција, већ се напротив, иде ка њиховом уништењу.

Позната крилатица Клана која кореспондира са вигилантистичким принципом је “данас, сутра, заувек”, што указује на вечност и “супремацију” беле расе протестаната. Осим тога, Клан је базирао своју идеологију на тзв. “фрази од 14 речи”: *We must secure the existence of our people and a future for white children*.³⁹ У погледу овог циља који претендује да заштити и обезбеди будућност деце и људи беле расе нема ништа спорно, до оног момента у коме Клан за

³⁸ Један од твораца је био Џон Вилсон, (John Wilson), писац књиге *Our Israelitish Origins*. Видети више о томе у: Gallagher Eugene, Ashcraft Michael, *Introduction to new and alternative religions in America/ 5, African diaspora traditions and other American innovations*, Greenwood Press, Westport, Conn. London, 2006.

³⁹ *Ми морамо обезбедити опстанак наших људи и будућност деце која припадају белој раси.*

остварење тих циљева искључиво користи насиље. Да би потврдили своју надмоћ и супериорност (што су иначе радили и нацисти током Другог светског рата), чланови Клана су користили разне форме насиља и понижавајућих радњи устремљених пре свега преме црнцима, попут бичевања, линчевања, мучења, сакаћења, силовања и сл.

Методe деловања савременог Клана су постале софистицираније, па су тако уместо некадашњих линчовања и бичевања које су подржавали многи грађани Југа, садашњи методи борбе претежно базирани на говору мржње. Док су припадници Првог Клана јуришали ноћу на коњима у белим одорама⁴⁰ са капуљачама палећи крстове, њихови модерни следбеници организују парамилитарне кампове борбе и шире пропаганду путем друштвених мреже и интернета.

Иако се Трећи Клан модернизовао, симболи и ритуали који чине основу традиције Клана су и данас присутни. Тако на пример, и данас Клан користи симбол белог крста на коме се налази кап крви. Док крст представља симбол беле расе и хришћанства, крв симболизује жртву коју је поднео Исус за окајање грехова белог човека. Као и некада, тако и данас припадници Клана ритуално пале крстове на удаљеним пољанама далеко од очију јавности, што заправо симболизује светлост коју са собом доноси хришћанство, а које има за циљ да “изведе из таме” своје вернике. Често овим ритуалима паљења крста присуствују и деца, па чак и бебе, које са собом доводе фанатични родитељи.

Иако су се методе борбе Кју клукс клана мењале током два века постојања, оне су увек биле базиране на различитим облицима насиља. Данас се често користе терористичке методе борбе, на основу којих одређени теоретичари, попут Џонатана Вајта (Jonathan White)⁴¹ и Лајле Перл (Lila Perl)⁴² сврставају Клан у терористичку организацију. Гус Мартин још прецизније одређује Кју клукс клан као врсту домаћег, тј. “homegrown” расизма (Martin, 2010:443) који се базира на следећим елементима: религијској и расној супремацији, америчком културолошком национализму (тј. *нативизму*), ритуалном симболизму и насиљу. ФБИ сврстава Клан у “домаћи тероризам” који преставља “противправно коришћење насиља или претњу насиљем од стране група или појединаца који живе и делују на територији Америке без иностраних дирекција, а против појединаца или њихове имовине, ради застрашивања и принуђивања цивила и Владе, како би остварили одређене друштвенополитичке циљеве” (Martin, 2010:34).

Неки савремени теоретичари Клан сврставају у ред екстремистичких група, тачније у ред екстремне деснице (Atkins, 2011:30), што је много поузданија одредница од тероризма, јер је Клан од вајкада показивао карактеристике политичког екстремизма, а само понекад користио терористичке акте⁴³. Да би

⁴⁰ Данас постоје одоре у разним бојама које се могу набавити у специјализованим радњама.

⁴¹ Видети: Вајт, Џонатан, *Тероризам*, Alexandria Press, Београд, 2004.

⁴² Видети: Perl, Lila, *Terrorism*, Benchmark Books, New York, 2003.

⁴³ Више о разлици између екстремизма и тероризма видети у: Simeunović, Dragan, “Problems of Defining Extremism in the Contemporary Political Science”, *Nauka i društvo – Science and Society*, No1, Leto, 2015, стр. 11-31.

се нека појава оквалификовала као тероризам, мора имати политичке мотиве, последице и циљеве, што није увек било својствено Клану. По неким ранијим закључцима у области науке, о Клану (мисли се пре свега на Први Клан) се може говорити и као о герили, поготово ако се узму у обзир борбе у Тенесију, крајем 19. века⁴⁴, али се ми не можемо сложити са овом констатацијом.⁴⁵

Управо због променљивог карактера Кју клукс клана током два века постојања и смене генерација, може се констатовати да је најваљидније оквалификовати га као екстремистичку десничарску организацију која је понекад користила терористичке методе борбе. Међутим, повремена употреба терористичких метода није довољно да се Кју клукс клан сврста у корпус тероризма. Реч је о типичној екстремистичкој организацији која је свој аксиолошки систем изградила на протестантском фундаментализму и екстремизму, уз употребу насиља као основног метода деловања. Његова способност регенерације и прилагођавања новим друштвенополитичким изазовима, сврстава Кју клукс клан у једну од “најжилавијих” екстремистичких организација која има неоспорно велики утицај и на остале екстремне десничаре широм света.

Литература:

1. Atkins Stephen (2011): *Encyclopedia of right-wing extremism in modern American history*, ABC-CLIO, Santa Barbara, Calif.
2. Blee Kathleen (2009): *Women of the Klan*, University of California Press, Berkeley (Calif.), London
3. Combs Cindy, Slann Martin (2007): *Encyclopedia of terrorism*, Facts On File, New York
4. Baudouin, Richard (1997): *Ku Klux Klan: a history of racism and violence*, Southern Poverty Law Center, Montgomery, Ala.
5. Bazarkina Daria (2014): “Technologies used by terrorist organizations to influence public opinion”, *Nauka i društvo – Science and Society*, br. 1.
6. Ђорић Марија (2014): *Ekstremna desnica: međunarodni aspekti desničarskog ekstremizma*, Udruženje Nauka i društvo Srbije, Beograd
7. Djupe Paul, Olson Laura (2003): *Encyclopedia of American religion and politics*, Facts On Line, New York
8. Gallagher Eugene, Ashcraft Michael (2006): *Introduction to new and alternative religions in America/ 5, African diaspora traditions and other American innovations*, Greenwood Press, Westport, Conn. London
9. Gammone Mariateresa (2014): “Center and Peripheries in Mafia Connections”, *Nauka i društvo - Science and Society*, br. 1.
10. Kennedy Stetson (1990): *The Klan Unmasked*, Florida Atlantic University Press, Boca Raton, Orders to University Presses of Florida, Gainesville, FL
11. Laqueur Walter (2001): *A history of terrorism*, Transaction Publ., New Brunswick

⁴⁴ Baudouin, Richard, *Ku Klux Klan: a history of racism and violence*, Southern Poverty Law Center, Montgomery, Ala. 1997.

⁴⁵ Један од кључних разлога зашто се Клан не може сврстати у герилу је то што се герила обично бори против неке или нечије власти (углавном власти завојевача), док је насиље Првог Клана било искључиво усмерено према Афроамериканцима, као недужним цивилима.

12. Lott Tommy, Pittman John (2006): A Companion to African-American philosophy, Blackwell, Malden, MA.
13. Martin Gus (2010): Understanding terrorism: challenges, perspectives, and issues, Sage, Los Angeles
14. Perl Lila (2003): Terrorism, Benchmark Books, New York
15. Quarles Chester (1999): The Ku Klux Klan and related American racist and antisemitic organizations: a history and analysis, Jefferson, N.C. ; London : McFarland, cop.
16. Randel William Peirce (1971): Ku Klux Klan: A century of infamy, Chilton Books, Philadelphia
17. Simeunović Dragan (2005): "Problem definisanja savremenog terorizma", Srpska politička misao, br. 3-4.
18. Simeunović Dragan (2009): Terorizam, Pravni fakultet, Beograd
19. Vajt Džonatan (2004): Terorizam, Alexandria Press, Beograd
20. Wilson John (1876): Our Israelitish Origins, Nisbet, London

Интернет:

1. <http://www.youtube.com/watch?v=vPxRIF1c2fI>
2. http://www.youtube.com/watch?v=aR_K5fgOR-Q&NR=1
3. <http://www.knightskkk.com/klanswomen.html>
4. http://www.youtube.com/watch?v=6gPxHBy_INA&NR=1
5. <http://www.stormfront.org/forum/f43/>
6. http://www.adl.org/learn/ext_us/kkk/ideology.asp?LEARN_Cat=Extremism&LEARN_SubCat=Extremism_in_America&xpicked=4&item=kkk

KU KLUX KLAN AS AN INTERNATIONAL EXTREMIST ORGANIZATION

Summary: The author research the historical development of the Ku Klux Klan as one of the most violent extreme right-wing organizations in USA, with special comments on its ideological and religious dimension. During the two centuries of existence, Ku Klux Klan changed methods of operation, organization and influence in society, but ideologies and aims remained almost the same. The main goal of the Klan is the supremacy of the white race and the Protestant religion, the realization of which is predominantly used by all forms of political violence, while ideology is the extreme right. A comparative analysis showed that the modern, ie. Third Klan is the weakest considering violence and its influence. The Third Klan nowadays represents a significant problem and security threat in the USA and in the international community, as well.

Key words: Ku Klux Klan, terrorism, extremism, right-wing extremism, violence, international organizations, international influence, religion, ideology

ВЕСЕЛИН КОНАТАР

Факултет безбедности

Београд

НАЂА КОНАТАР

Правни факултет

Нови Сад

УДК 355.01:355.3

Оригиналан научни рад

Примљен: 03.02.2016

Одобрен: 15.02.2016

Страна: 541-557

ИСЛЕЂИВАЊЕ УЗ ПРИМЕНУ ТОРТУРЕ КАО МЕТОД ПРИКУПЉАЊА ОБАВЕШТАЈНИХ ПОДАТАКА

Сажетак: Прикупљање обавештајних података од и путем људских извора (Human Intelligence Collection - ХУМИНТ), упркос широким и легалним могућностима које омогућавају ОСИНТ (Open Source Intelligence - прикупљање обавештајних података из отворених извора) и ТЕЦХИНТ (Technical Intelligence – прикупљање обавештајних података путем техничких средстава), остаје један од најважнијих метода рада обавештајних служби с обзиром да представља најпоузданији начин прибављања информација о мотивима, намерама, тајним плановима, опцијама и одлукама које се желе држати у тајности.

Део ХУМИНТ активности представља и насилно ислеђивање, метод који у ери метастазирајућег тероризма доживљава нову ренесансу упркос великим етичким дилемама, сумњивој ефикасности и штети коју наноси не само испитиваном (агенту, заробљенику, пребегу, избеглици, терористи итд) већ и онима који је практикују и одобравају.

Полазећи од природе савремених безбедносних изазова, ризика и претњи, те напора који се чине у смеру интитудинализације насилних метода у прикупљању података од људских извора, у раду ћемо анализирати разлоге због којих је овакав метод прикупљања обавештајних информација неприхватљив без обзира на висину улога или вредност која може бити заштићена.

Кључне речи: ХУМИНТ, обавештајне службе, ислеђивање, насиље, тортуре

Увод

ХУМИНТ активности подразумевају различите облике прикупљања обавештајних информација од и посредством људских извора у које се сврстава и иследни метод. Облици ислеђивања различитих категорија лица интересантних са аспекта обавештајног рада (емиграната, пребега, страних агената, ратних заробљеника, екстремиста, терориста итд.) могу бити са или без употребе физичке присиле, што, како савремена пракса показује, све мање зависи од демократских капацитета са којима располаже држава којој обавештајна служба припада. У прилог тези да је тортурисање и даље присутно као негатив-

вно наслеђе, Хенри Шу пише: „Ништа се није променило. Тело и даље дрхти као што је дрхтало пре него што је основан Рим и касније, у двадесетом веку и пре и после Христа. Тортуре су управо оно што су биле, само се земља сузила, а што год да се одвија, звучи као да је само удаљен простор” (Šu, 2008: 43).

Природа савремених безбедносних изазова, ризика и претњи све више намеће потребу за повратак на древне методе прикупљање података, што је поново актуелизовало ислеђивање уз примену тортуре упркос томе што ни један од међународно-правних инструмената не именује изузетке у којима би прикупљање података на овај начин било допуштено, нити дозвољава коришћење података добијених применом насилних метода.

Имајући у виду комплексност задатака које диктира потреба очувања националне безбедност, те захтеве који се односе на поштовање људских права нека од основних питања на која савремена демократија треба да одговори пре свега се тичу моралне оправданости тактика којима се дерогирају демократске вредности, као и разрешавање дилеме - да ли се треба придржавати високих етичких стандарда чак и против оних који их сами не поштују. Подсетимо се да је скоро истоветна питања, само знатно раније, постављао и Карл Фридрих (Carl Friedrich) у својој студији о држави: „... ако непријатељ који не признаје вредност закона и моралног реда прети опстанку уставног поретка, шта треба да ради бранилац уставног поретка? Колико далеко он може да иде у кршењу норми ... које се очекује да поштује?” (Friedrich, 1957: 65-66).

Настојећи да образложимо да је примена насиља у ХУМИНТ операцијама неприхватљива у наставку ћемо разматрати три врсте разлога који иду у прилог оваквом ставу: практичне, законске и моралне.

Ефикасност ислеђивања уз примену тортуре

У Приручнику за обавештајне професионалце СССР-а мучење се описује као усмерено агресивно деловање на индивидуу с циљем наношења јаког физичког или психичког бола у циљу добијања информација, ломљења човекове воље или кажњавања (Ронин, 2009: 151). Ово подразумева дозволу за коришћење силе и екстремних техника испитивања, укључујући и оне које изазивају акутни бол и страх (Don Van, 2003: 1A). Дакле, „тортура је институција”, а институционализована тортура захтева жртве, посебне алате, технике, као и бирократију са поузданим стручњацима,¹ и није нешто што избија изненада и без размишљања већ као последица тумачења и одлука (Svensen и Laš, 2006: 134).

Насиље у ХУМИНТ операцијама има за циљ да жртви (објекту мучења), која има способност да осећа, умишљајно нанесе нежељену штету или бол због одбијања да сарађује, односно добровољно преда тражене информације.

¹ „Тортура није за аматере – успешни мучитељи треба да буду стварни професионалци, а нико не постаје професионалац преко ноћи. У најмању руку, морају се практиковати – можда вршити истраживања, бити под менторством још искуснијих. Укратко, за тортуру треба бирократија, са шегртима и стручњацима, оне врсте коју тортура чињенично увек има. Торквемада није био независни консултант. Тортура је институција” (Arrigo, 204: 543).

Технике и алати који се при томе користе бол чине „стварном физичком чињеницом” (Onuf, 2009: 28), дизајниран тако да са протоком времена може да утиче на аутономију жртве у толикој мери да постане потпуно зависна од воље ислеђивача (мучитеља) а не сопствене. Из тих разлога Вилијем Џонсон оцењује да је ислеђивање „прљав посао” који треба поверавати само људима најчистијег карактера, те да било ко са „сидистичким склоностима не треба да буде у овом послу” (Johnson, 1986: 104). Избор техника и алата зависи како од специфичности ситуације, културолошких разлика, тако и искуства ислеђивача. Ислеђивачи могу да буду обучени да раде свој посао са професионалном ефикасношћу и емоционалном дистанцом, знајући да емпатија може да буде врста манипулативног оруђа (Arrigo, 2004: 543). То значи да „успешни мучитељи морају избегавати симпатију и емпатију, или ће поступати прелакно. Али, они такође морају избегавати љутњу и окрутност, или ће поступати претешко и само учинити жртву безосећајном, или је довести до растројства, те неће дознати ништа корисно за спречавање катастрофе” (Ибид).

Емпиријско питање да ли је тортура поуздана ислеђивачка техника одувек је изазивало моралне дилеме. Ако није, зашто је и данас у употреби у ХУ-МИНТ операцијама? Дилему у вези са питањем највећим делом разрешава *Приручник ЦИА за испитивање*, који даје следећи одговор: „Интензиван бол ће вероватно дати лажна признања као начин да се избегне даља неугодност”.² Због тога су америчка војска и Федерални истражни биро – ФБИ деценијама своје иследнике/испитиваче учили да тортура није делотворна при извлачењу истинитих изјава.³ То су показали и експерименти са добровољцима који су се налазили у ситуацији сличној оној у којој су се налазили притвореници осумњичени за тероризам након 11. септембра 2001. године. Експериментима је доказано да значајан губитак меморије и сугестивности код притворених лица може да се појави већ после 48 часова, што значи да су изјаве које је притворени дао подвргнут таквом третману вероватно непоуздане и заваљавајуће чак и ако у том тренутку они желе да сарађују са особама које их ислеђују.⁴ Такође, у истом Приручнику ЦИА за испитивање се додаје да физичка принуда, депривација чула⁵ и вербалне претње понекад могу да буду делотворне методе против непокорних субјекта,⁶ да би већ у наставку тврдили да ће „већина људи

² *Kubark CounterIntelligence Interrogation*, p. 94.

<http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB27/docs/doc01.pdf>. (Консултовано 30/6/2013.)

³ U.S. Army. (2006). *Field Manual (FM) 34-52: Intelligence Interrogation* (1992), pp. 1-8, и *FM 2-22.3: Human Intelligence Collector Operations*, pp. 5-21.

⁴ www.bbc.co.uk/sn/tvradio/programmes/horizon/broadband/tx/isolation/ (приступљено 30/6/2013); „Alone in the Dark”, http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/magazine/7199769.stm?source=rss. (приступљено 30/6/2013).

⁵ Сензорна депривација представља психофизиолошки метод изучавања ефеката чулне изолованости. Ти ефекти се разликују: зависно од претходног стања субјекта, његове претходне припреме, дужине трајања експеримента. Запажене промене: а) поремећаји у процени времена и ритму биолошких циклуса; б) поремећаји у опажању геометријских облика, дезоријентација, понекад и халуцинације; ц) опадање интелектуалних способности; д) тешко афективно стање с раздражљивошћу, анксиозношћу и сугестабилношћу (Poro, 1990: 594).

⁶ *KUBARK Counterintelligence Interrogation*, pp. 82–94.

<http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB27/docs/doc01.pdf>. (приступљено 30/6/2013.)

која буде подвргнута присилним процедурама проговорити и обично открити неку информацију коју на други начин не би открили” (Hinkle, 1961: 83). Наравно, „сламање” нечије воље увредљивним речима и делима (нпр. гурање главе у суд са фекалијама, батинање, силовање итд) (Ронин, 2009: 152), како би престао да се опире не значи да је све што каже после тога истинито. Што је ситуација алармантнија (као у примеру са „бомбом која откуцава”) ислеђиваном ће се тренутно нанети велики бол, а што је бол већи већа је и могућност да ислеђивани каже било шта (укључујући и лажи) што би могло да га заустави.

У прилог тврдњи да примена тортуре даје резултате Марк Бауден (Mark Bowden) износи пример да је тортуре омогућила либанским и официрима ЦИА да идентификују нападача на америчку амбасаду у Бејруту 1983. године (Bowden, 2003:51-76). Слично Баудену, амерички председник Џорџ Буш-млађи пише да су применом тортуре над Абу Забејдом спречени нови терористички напади на САД после 11. септембра 2001. године, о чему у својим мемоарима каже: „Стручњаци из ЦИА су изнели списак техника испитивања које су се разликовале од оних којима се Забејди успешно одупро. ... Медицинско особље ће бити присутно да гарантује да Забејди неће бити ментално или физички повређен. ... Прегледао сам списак техника за испитивање. Постојале су две за које сам мислио да су претеране, иако су биле законите. Наредио сам ЦИА да их не примењује. Друга техника је била потапање у воду, поступак симулираног давлeња. Нема сумње да је поступак био суров, али медицински стручњаци су потврдили ЦИА да не оставља трајне последице. ... Више бих волео да смо могли добити информације на други начин. Али избор између безбедности и моралних вредности је био стваран. ... Нове технике су се показале веома ефикасним. Забејди је открио велики број информација о структури и операцијама Ал Каиде” (Buš, 2011: 175-176). Да заштита безбедности треба да има примат над очувањем моралних вредности види се и из изјаве Џорџа Кенана: „Влада је извршилац а не послодавац. Њена првенствена обавеза су интереси националног друштва које представља... његова војна безбедност, интегритет његовог политичког живота и благостање његових грађана. Ове потребе немају морални квалитет. То су неминовности самог постојања државе, те се стога не могу класификовати као „добре” или „лоше” (Amstuk, 2008: 13).

Да су екстремне технике ислеђивања делотворне потврђује у свом интервјуу *BBC*-у бивши шеф енглеске обавештајне службе МИ6 (Secret Intelligence Service) Џон Сојерс (John Sawers), који сведочи да су након терористичких напада Ал Каиде на САД 11. септембра 2001. године, захваљујући подацима добијеним на овај начин спасени бројни људски живот (Merill, Hanning, Leftly и Clark, 2015).⁷ Такође, у прилог ставу да се применом тортуре може доћи до поузданих података Алан Дершовиц (Alan Dershowitz), заговорник принуде у екстремним ситуацијама, наводи: „Трагична реалност је да тор-

⁷ <http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/revealed-how-torture-was-used-to-foil-algaeda-plot-to-bomb-two-airlines-17minutes-before-explosion-10077722.html>. (Приступљено 02/03/2015).

тура некада делује, мада би многи људи волели да није тако. Постоје бројни примери како је примена тортуре довела до прибављања истините информације која је била неопходна да се спречи наношење штете цивилима. Washington Post износи случај из 1995. године у којем се каже како су филипинске власти мучиле терористу који је одао информацију која је довела до открића плана о атентату на папу и плана за рушење једанаест комерцијалних авиона са око 4000 путника у Пацифик. ... Управо због тога што тортуре некада делује и може да предупреди веће катастрофе америчка влада понекад „изручује” осумњичене за тероризам нацијама као што су Египат и Јордан” (Dershowitz, 2002: 137; Slater, 2006: 202). Залажући се да обавештајни персонал од суда добије „дозволу за мучење” пре примене тортуре над осумњиченим, Дершовиц сматра да би ово праксу тортуре, која је по њему неизбежна, учинило поузданијом и ређом (Slater, 2006: 202).

Сличан став према торттури дели и Чарлс Краутхамер, бивши члан Савета за биоетику председника Џорџа В. Буша, који предлаже да: „Ако и мало верујете да ће вам вешање неког човека за палце обезбедити информацију која ће спасити милион људи онда не само да је допустиво обесити злочинца за палац, већ је то и морална дужност...” (Goldman, 2010: 172-191). Уочава се да Краутхамеров критеријум „ако и мало верујете” представља политичку реторику која је кроз историју често коришћена да се рационализују убиства и тортуре, док хипотетички случај „спасавања милиона људи” (на којима инсистирају скоро сви заговорници тортуре) не само да онемогућава планирање стварних случајева, већ доприноси разарању свих табуа против тортуре.

Тезу о оправданости примене тортуре према терористима адвокат Ендрју Меккарти (Andrew McCarthy) брани следећим речима: „Нажалост, фанатици који су инспирисани исламском милитантношћу и жељом да се жртвују у самоубилачким нападима највероватније неће делити своје тајне под релативно благим притисцима” (McCarthy, 2004: 17). Када је реч о терористима и Мајкл Мур подржава да је допустиво да се такве особе тортуришу као средство да се спречи смрт или повреда других (Moore, 2008:175). Други прагматични правници, као што су Мајкл Игњатијев и Алан Дершовиц, такође указују на потребу развоја правних и регулаторних механизма којима би се тортуре барем делимично легализовала (Ignatieff, 2004; Bowden 2003; Kerhner 2005).

Тврдња да се применом тортуре може доћи до поузданих информација изискује одговор на питање које се рађа из новог проблема – који су то механизми који могу гарантовати да и потпуно невине особе, као што пракса недвосмислено потврђује, не могу постати жртве злостављања, о чему нпр. убедљиво говори иследник Тони Лагуранис (Lagouranis Tony) на основу личног искуства опседнутошћу да доминира над притвореницима у Ираку. У свом сведочењу Лагуранис наводи: „Када једном прихватимо да било који затвореник може да зна информације које могу да спасу животе радо ћемо да употребимо било које оруђе из нашег асортимана на било коме. Ово је резултирало ширењем структуре људи који могу да буду мучени. Сада су ту спадали и људи који су били покупљени због испитивања али нису били оптужени да су побуњеници; људи који су покупљени случајно, по осећају; људи против којих

нисмо имали никаквог чврстог доказа, а укључивало је и родбину наших стварних мета... Проширивање тортуре на ове групе схватао сам као природно и неизбежно. У то време једва да сам и примећивао да се то дешавало” (Lagou-ranis и Mikaelian, 2007: 40-47; White, 2005: A16; Blumenfeld, 2007: A1).

Дакле, прихватајући као веродостојне изјаве да се у неким случајевима показало да су подаци добијени применом тортуре помогли да се спасу невине жртве то ипак није довољно јак аргумент за њену легализацију у ХУМИНТ операцијама. Легализација овог метода значила би да мучењу могу бити подвргнути сви за које обавештајне службе, које нису безгрешне, сматрају да могу поседовати тражену информацију. Наравно, то такође подразумева да сви ислеђивани над којима се примењује тортура могу изговорити лажи (као што смо видели из напред наведеног приручника ЦИА) како би је обуставили. Шта радити у случајевима када се утврди да је жртва предала лажну информацију? Треба ли је поново мучити како би порекла претходно изнуђене лажи и у следећем кругу мучења рекла истину (коју можда не зна)? Где би био крај таквом ислеђивању? Осим тога, превише је ризичних ситуација да би се допуштање злостављања само у „изузетним случајевима” обавештајне службе (и њихове владе) на њима зауставиле.

Законска ограничења присилног испитивања

Ниједан од међународних правних инструмената не именује изузетке у којима би злостављање било допуштено иако се могу претпоставити случајеви у којима би прибављање важних података принудом могло спасити животе недужних. Савремени међународни споразуми забрањују тортуру, као и свако нехумано и деградирајуће понашање према рационалним особама. Конвенција УН (1984) против тортуре и другог окрутног, нехуманог или деградирајућег понашања или кажњавања је јасна, разумна и апсолутна. Овом Конвенцијом мучење се дефинише као: „... било који начин којим се некој особи намерно наноси снажан бол или патња, физичка или душевна, у сврху прибављања података или признања од те или неке друге особе; којим се таква особа кажњава за дело које је починила она или нека друга особа или за које се сумњичи; као и било какав чин застрашивања, када бол или патњу наноси или њихово наношење подстиче лице у јавној служби или нека друга особа која делује у службеном својству. То не обухвата бол или патњу која произилази из законских санкција и која је њима својствена или узгредна.”⁸ Дакле, овде видимо три различите врсте мучења одређених према сврси: а) у циљу прибављања података или признања, б) кажњавања, и ц) застрашивања. Код кажњавања и ислеђивања сврха и мета се поклапају – жртва је мета. Код застрашивања, сврха је утицај на друге људе, тј. на оне који би из самог чина тортуре требало да закључе да могу бити потенцијалне жртве.

⁸ Конвенција против мучења и осталог окрутног нехуманог или понижавајућег поступања или кажњавања. G.A. Rez. 39/46, 39 U.N.G.A.O.R, U.N. Doc. A/39/51, (jun 1986 god.) (Born и Li., 2005). *Postizanje odgovornosti u obaveštajnoj delatnosti: Pravni standardi i najbolji način nadzora obaveštajnih službi*. Oslo: Ženevski centar za demokratski nadzor nad oružanim snagama, стр. 62.

Апсолутна природа забране мучења проистиче и из Копенхашког документа (1990), у коме се наглашава да се: „... не може позвати ни на какве изузетне околности ни на ратно стање ни стање ратне опасности, унутрашњу политичку нестабилност или другу јавну опасност као оправдање за мучење.”⁹ Према Европској конвенцији о људским правима (1950) забрана мучења се не може суспендовати чак ни у случају рата или неког другог ванредног стања у држави. Међународни пакт о грађанским и политичким правима из 1966. године (члан 7) прописује да је мучење забрањено и у случајевима када је у држави заведено ванредно стање, док Конвенција УН против мучења и другог окрутног, нечовечног или понижавајућег поступања још наглашава: ванредне околности ма које врсте, било рат или ратна опасност, унутрашња политичка нестабилност или какво друго ванредно стање у држави не могу бити оправдање мучењу. Произилази да не постоје никакве околности у којима би државе могле да се оглуше о ту обавезу или да је ограниче чак ни у време рата или у другим ванредним ситуацијама које угрожавају живот нације и које могу оправдати суспензију или ограничења неких других права.¹⁰

У складу са наведеном Конвенцијом Друштво судија Немачке (Deutscher Richterbund) поводом случаја „Дашнер” у саопштењу за медије износи следећи став: „Сваки вид силе, па и претња силом којом се покушава изнудити исказ од окривљеног је забрањен... Никаква релативизација те забране, укључујући и ону која се предлаже за „ванредне околности”, не долази у обзир” (Roksin, 2008:8). Поред Друштва судија и немачки адвокати су јединствени у ставу да – претња да ће бити употребљена сила никад не може бити допуштена (Ибид).

Из наведеног се закључује да не постоје ситуације у којима може бити изузетака када је у питању забрана тортуре, па чак ни у околностима када обавештајни службеници оправдано сумњају да осумњичени поседује информацију која би могла спречити губитак невиних живота. Наведене обавезе које су одраз међународног права из области људских права и одредбе у вези са забраном мучења и сличним питањима јављају се и у другим међународним документима: Истанбулској повељи (1990)¹¹; Европској конвенцији о људским правима и слободама (1950); Европској конвенцији о спречавању мучења, нехуманог или понижавајућег поступања или кажњавања (1987); све четири Же-

⁹ *Borba protiv mučenja: Iskustva OSCE-a*. Варшава: OSCE/ODIHR, 2009, стр. 9.

www.osce.org/odihr. (Приступљено, 15/10/2012); “Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE” (Dokument o sastanku Konferencije OSCE-a o ljudskoj dimenziji u Kopenhagenu), internet stranica OSCE-a, < http://www.osce.org/documents/odihr/1990/06/13992_en.pdf >.

¹⁰ Члан 4. Међународне повеље о грађанским политичким правима, члан 15. Европске повеље о људским правима и члан 27. Америчке конвенције о људским правима пружају могућност, у неким изузетно строго дефинисаним околностима, да државе дерогирају своје специфичне обавезе у мери која је строго примерена ванредности ситуације. Није дозвољено никакво дерогирање када је реч о оним члановима који се односе на забрану тортуре и суровог, нечовечног или деградирајућег поступања или кажњавања. Афричка повеља не садржи клаузулу о ванредном стању, па стога не дозвољава ни ту врсту дерогирања.

¹¹ „*Istanbul Document 1999*”, internet stranica OSCE-a, www.osce.org/documents/mcs/1999/11/4050_en.pdf. (приступљено 15/7/2013).

невске конвенције, укључујући и одредбе о тешким кршењима хуманитарног права и у додатним протоколима (1977),¹² Америчкој конвенцији о људским правима (1978), Афричкој повељи о људским правима и правима народа (1981). Поред тога, Римски статут Међународног кривичног суда прописује да мучење може да представља злочин против човечности из међународног права када су испуњени одређени услови. Додатни механизам контроле представља и канцеларија Специјалног известиоца УН о мучењима коју је формирала Комисија УН за људска права 1985. године. Коначно, постоји и одређени број правно необавезујућих смерница, препорука и кодекса понашања које су издале УН, а које садрже релевантне одредбе и примењују се на одређене групе (нпр. службенике који раде на примени закона) или посебне ситуације (нпр. места где се држе особе лишене слободе).

Очигледно је да су ретки случајеви у праву да је нека забрана поновљена у тако великом броју докумената. Ипак, неки од аутора држе да у сваком конкретном случају треба сагледати ситуацију у целини те да се у одређеним констелацијама не може говорити о повреди људског достојанства ислеђиваног, а ако постоји његова заштита нема превагу у односу на захтеве националне безбедности.

Иако су САД потписале и ратификовале Конвенцију о забрани мучења адвокати администрације Џорџа Буша-млађег изразили су мишљење да ЦИА може легално да користи технику потапања у воду „под одређеним околностима” у циљу ислеђивања осумњичених за тероризам (Eggen, 2003a:A3; Eggen, 2003b:A3; Mark, 2008:A1). Поред тога, неки правни саветници администрације су тврдили да се члан 3. Женевске конвенције (којим се забрањује тортура и нехумано понашање) не може односити на осумњичене припаднике Ал Каиде. То је за резултат имало да неке од техника испитивања које су раније сматране незаконитим, као што су: довођење у стресно стање, онемогућавање сна, шамарање, одузимање одеће, излагање хладноћи, потапање у воду, претње смрћу итд., сада буду одобрене од стране виших америчких званичника. Један од правника у затвору Гвантанамо, где су се налазили осумњичени припадници Ал Каиде, у меморандуму из октобра 2002. године предлаже да би оштре технике испитивања требало сматрати „легално дозвољеним ... јер постоји легитимни циљ владе да прибави информације које су потребне а које поседују ухапшени на којима се ове методе примењују” (Eggen, 2003a:A3; Mark, 2008:A1). Следи да уколико иследници сматрају да осумњичени поседује информацију то може бити довољно убедљив разлог да се занемари чињеница да ће ухапшени намерно бити подвргнут патњи. МекКарти сматра да је то у супротности са америчким законом који категорички забрањује све облике тортуре без изузетка, па и када је у питању испитивање од стране обавештајних служби (McCarthy, 2004:22). У једној од студија (из 1999. године) која се односи на најважније законе и уговоре САД се каже: „Сваки чин тортуре који се

¹² Члан 12 и 50 Женевске конвенције I; члан 12 и 51 Женевске конвенције II; члан 13, 14, 87 и 130 Женевске конвенције III; члан 27, 32 и 147 женевске конвенције IV; члан 75 Додатног протокола 1, и члан 4 Додатног протокола 2.

сматра таквим на основу Конвенције о тортури је криминални деликт по закону САД. Ни један службеник федералне, државне или локалне владе, цивилни или војни, нема овлашћења да учини или да натера некога другог да примени тортуру ... или неко друго окрутнo, нехумано или деградирајуће понашање ... (чак ни за време „ванредног стања”).¹³ Међутим, оно што је посебно интересантно је да иста студија садржи став који говори да федерални закони не морају да се примењују на америчке центре за притвор који се налазе ван територије САД (Sofaer, 2005:11).¹⁴ Ово је било упутство да се многи осумњичени за тероризам ислеђују у Гвантанамо заливу у Куби, ваздухопловној бази Баграм у Авганистану и тајним ЦИА центрима за притвор, иако се употреба наведених локација у циљу избегавања америчких закона јасно коси са усвојеном Конвенцијом о тортури (Foot, 2006:138-141). Тек 2006. године одлуком врховног суда САД у случају „Хамден против Рамсфелда” Бела кућа је прихватила да се Конвенција о тортури и члан 3. Женевске конвенције примене и на сукоб са Ал Каидом и да било ко заточен од стране САД, независно од места, не сме бити подвргнут окрутном, нехуманом или деградирајућем третману (Brinkley, 2005:A1; Shane, 2006:A20). Као резултат тога уследила је ревизија *Војног приручника ФМ 2-22.3: Операције прикупљања информација* (који се појавио 2006. године), узимајући у обзир важност придржавања Женевске конвенције и Закона о понашању према притворенима не само када се испитује непријатељски затвореник у условима рата, већ и када се испитују осумњичени за побуну и тероризам (у приручнику означени као „незаконити непријатељски борци”). Нови приручник предвиђа и могућност законског гоњења по *Јединственом закону војне правде* (UCMJ) због окрутности, напада итд.¹⁵ Иако се Приручник ФМ 2-22.3 експлицитно не позива на Конвенцију о тортури његови чланови су у највећем делу у сагласности са конвенцијом. С обзиром на сцене пребијања људи, сексуалног понижавања, застрашивања псима итд., које су се дешавале у Абу Грайбу и другим затворима где је ЦИА држала заточенике, Приручником ФМ 2-22.3 се посебно забрањује следеће: „... присиљавање притвореног да буде го, извођење сексуалног чина или сексуалног малтретирања; стављање капуљаче или вреће преко главе притвореника; коришћење лепљиве траке преко очију; батињање, електрошокови, наношење опекотина или другог облика физичког бола; потапање у воду; застрашивање војним псима; излагање хипотермији или наношење повреда топлотом; извођење лажних егзекуција, лишавање притвореног потребне хране, воде или медицинске бриге.”¹⁶ Међутим, упркос томе што је највећим делом у складу са одредбама Конвенције о тортури неке од техника које се налазе у Приручнику ФМ 2-22.3 су у нескладу са духом Женевске конвенције и Конвенције о тортури. На пример, лишавање сна - које може да дезоријентише издржљивог човека - очигледно је дозвољено овим приручником у оквиру одређених граница: притвореном се

¹³ U.S. report to the UN Committee on Torture, quoted in Association of the Bar of the City of New York, „Human Rights Standards Applicable to the United States’ Interrogation of Detainees”, 2003, p. 70.

¹⁴ “Human Rights Standards Applicable to the United States’ Interrogation of Detainees,” p. 11.

¹⁵ FM 2-22.3: Human Intelligence Collector Operations, 2006, pp. vi-viii, 5-21.

¹⁶ *Ибид.*

мора дозволити бар четири сата непрекидног сна у току 24 часа (Luban, 2005: B1). Оно што изазива забринутост је недефинисаност времена током којег се ово може легитимно примењивати, с обзиром да неки извештаји говоре да су притворени подвргавани двадесетчетворочасовном испитивању много седмица за редом.

Још једна од техника која се у Приручнику ФМ 2-22.3 дозвољава назива се „Изазивање страха”. Страх који постоји код испитиваног се продубљује или смањује зависно од степена сарадње. Приручник упозорава да ХУМИНТ испитивач мора да буде крајње опрезан, да не прети и не присиљава извор јер може прекршити Јединствени закон војне правде.¹⁷ Међутим, ово је са етичког становишта веома дискутабилно јер линија између „изазивања страха” и претње (заstraшивања) може бити веома танка. Друго, модерни појам злостављања (мучења) обухвата „свако наношење јаког телесног или душевног бола или патње”, због чега душевно злостављање спада у мучење у техничком смислу. Али, Херцберг (Herzberg) је мишљења да страх од телесног злостављања које је стављено у изглед никада не може бити окарактерисан као душевни бол, односно као душевна патња, јер заstraшено лице може да да исказ који се од њега тражи и тиме зло стављено у изглед избегне (Roksin, 2008:20). Заstraшено лице не даје исказ зато што осећа некакав душевни бол већ из страха од припрећеног му. Због тога је, према Роксину, непобитно да је такав „покретачки” страх по правилу велика душевна патња (Ибид). Даље, како Роксин сматра, концепција по којој би било дозвољено претити силом али не и употребити силу у циљу прибављања исказа помало је бесмислена, некорисна, јер „претња телесним злостављањем не може подстаћи учиниоца да проговори ако он зна да до телесног злостављања које му је стављено у изглед не сме доћи” (Ибид).

Поред технике „Изазивања страха”, приручник ЦИА препоручује технику под називом „Доле са поносом и егом”, не квалификујући је као тортуру јер сматра да нису тог нивоа да наносе озбиљан бол или патњу. Ипак, сам назив упућује на то да се може квалификовати као нехуман и деградирајући поступак како по Женевској конвенцији тако и по Конвенцији о спречавању тортуре.

Под хипотетичком претпоставком да не постоји јасна законска регулатива која забрањује примену тортуре, морална дилема у вези са њеном применом може се решити и кроз одговор на питање – да ли је морално право да се не буде мучен апсолутно?

Да ли је морално право да се не буде мучен апсолутно?

Тортура и други окрутни и нехумани поступци увек имају заједничке карактеристике које се огледају у: намерном наношењу патње другој особи; примени без сагласности те (мучене) особе; и радњама које нису замишљене

¹⁷ Ибид, pp. 8-10.

да чине добро тој (мученој) особи. Друга карактеристика – несагласност мучене особе – је најважнија за разликовање окрутних и нехуманих од болних медицинских третмана којима се људи могу добровољно подврћи из разних разлога. Свака радња коју карактеришу сва три наведена услова је *prima facie* неморална, јер су јасно у супротности са моралним принципима који су основа сваке озбиљне нормативне теорије: саосећањем или бригом за добробит других (у шта спада неповређивање или „нечињење штете“) и поштовањем људске аутономије, достојанства и једнакости. Према томе, право да се не буде мучен је међу најосновнијим људским правима и, као што многи аутори тврде, важније и од права да се не буде убијен (Shue, 1978; Sussman, 2005:1-33; Dixon, 1988:141-163). Када би морално право неизлагања тортури било апсолутно онда не би могло да буде ни легитимних изузетака правила против torture. Овај етички приступ се налази у Женевској конвенцији и Конвенцији о тортури, али и у уставима и законима већине држава. Критикујући администрацију САД у периоду Џорџа Буша-млађег поводом примене недозвољених техника према осумњиченима за тероризам, Алберт Мора пред Сенатом 2008. године наводи следеће: „САД су основане на принципу да свака особа, не само сваки грађанин, има одређена неотуђива права која ни једна влада, укључујући и нашу властиту, не сме да прекрши. Међу овим правима је несумњиво и право да будете слободни од окрутног кажњавања и третмана... Ако можемо да применимо политику окрутности према притвореницима то је онда само зато што су наши оци оснивачи погрешили у опсегу наших неотуђивих права” (Мора, 2008).

Међутим, постоје мишљења да тортура сама по себи није увек неморална јер апсолутно право неподвргавања мучењу значи да ништа што неко може свесно да уради другоме не може да оправда њихово мучење чак и у ситуацијама планирања или реализације масовних злочина. Дакле, упркос томе што је подстакао убиства невиних и/или планирао друга убиства и исказао презир према основним људским правима и добробити других таква особа би имала право да се позове на апсолутно право да не буде мучен, захтевајући да се тако према њему и поступа. Стога заговорници приступа да тортура сама по себи није увек неморална сматрају да морално право да се не буде мучен може понекад бити мање апсолутно, те да би било паметније сматрати га *prima facie* правом, тј. правом које је јасно прецизирано и обично га се треба придржавати али које може бити прекршено под одређеним околностима (Ross, 1930). Према Ербу, апсолутна забрана принуде незамислива је без настојања да се „потпуно (тотално) овлада људима и њиховим понашањем”, због чега и сама таква забрана припада „тоталитаристичкој идеологији” (Roksin, 2008:10). Стефан Керхнер (Stephean Kerhner) сматра да морално право да се не буде мучен у неким околностима мора да буде „изгубљено”, као на пример у случајевима ухваћених вођа терористичке организације Ал Каида (Kerhner, 2005:230-234), или ако је потребно спречити озбиљно повређивање невиних људи где хуманије методе испитивања не дају резултат или већ нису успеле у томе (Slater, 2006:211). Ово подржава и Жоел Феинберг (Joel Feinberg), који сматра да се основно *prima facie* право на неподвргавање мучењу може одузети особама

које чине убиства или га подстичу (Feinberg, 1980:239). Али овакав приступ нас поново враћа на питање: Да ли то значи да злостављање може бити допуштено када се настоје спасити животи недужних?

Концепт који полази од тога да је оправдано дати превагу спасавању невиних живота Клаус Роксин (Roxin Klaus) назива „концепцијом преваге” (Roxin, 2008:12). За разлику од ове концепције један број аутора и институција су заузели став да је мучење (злостављање), било да се ради о употреби силе или претње силом, увек забрањено јер је људско достојанство „недодирљиво”. Различити инструменти који у многим државама имају правну снагу искључују сваки изузетак *expressis verbis*. За Хасемера, заменика председника Савезног суда Немачке, допуштање принуде макар и у изузетним случајевима значило би „крај једној узвишеној, божанској идеји и продирање тамо где ниједна друштвена заједница не сме да се нађе таман да и сви грађани тако одлуче” (Ибид, 9-10). Према овој концепцији држава је адресат забране мучења, што није нужно и службено лице које прибегава злостављању. Роксин овај приступ назива „концепција засебног делања” (Ибид, 12). Концепција преваге и концепција засебног делања су две основне концепције којима се настоји утемељити искључење противправности.

Концепција преваге према којој је живот невиних вреднији од телесног и душевног интегритета осумњиченог је веома тешко одржива. Прво, обавеза државе да сама не повређује људско достојанство појединца јача је од обавезе државе да заштити људско достојанство других од напада са стране. У супротном злостављање би могло бити усвојено као општи манир у поступању државних органа. Ово значи да и сумња да је нечији живот угрожен значи да држава може да прибегне мучењима, односно принуди као виду мучења, чиме би забрана злостављања на овај начин од изузетка постала правило. Концепција преваге је неодржива из још једног разлога. Чак и ако би се узело као прихватљиво да треба процењивати околности па у односу на њих једној или другој обавези дати превагу, превага се не може дати нечему што само по себи не постоји. Различити прописи не само да не предвиђају изузетке од забране злостављања, већ изричито искључују могућност да неки изузетак постоји. На пример, из Конвенције УН против мучења се види да „ванредне околности ма које врсте” не могу да оправдају мучење. Очигледно је да су доносиоци Конвенције управо и имали у виду могућност ванредних околности те су одредили да ванредне околности „ма које врсте” не могу оправдати злостављање. Очито је да је њихова жеља била да у сваком случају искључе мучење као опцију, стављајући јасно до знања да су радње злостављања увек противправне.

Ако се употребом и претњом силом повређује људско достојанство, што држава не сме да ради ни онда када настоји да заштити људско достојанство неког другог грађанина, Ерб сматра да је у циљу спасавања туђег живота противправност делања искључена по правилима саме природе (природног права), која су јача од сваке државне забране (Ибид, 15). Према овој теорији држава ни у ком случају не сме за ванредне прилике предвидети изузетке од забране принуде као вида злостављања, али не сме ни спречавати своје службенике казним одредбама да циљно употребе принуду. Због унутрашњих против-

речности Ербова концепција је неодржива. Оно што је држави забрањено не може њеним службеницима, када поступају у том својству, по општем режиму кривичног права бити дозвољено. У ситуацијама у којима се сасвим опипљиво врши (државна) власт, као на пример ислеђивање притворених у затвору у Гвантанаму, није могуће замислити да службено лице преоденуто у цивилну одећу у неком тренутку све обавезе које има као службено лице одбаци јер је као вршилац државне службе решио да дела као обичан човек, чије радње по општем режиму кривичног права нису противправне. Везаност државног деловања међународним правом, међународним конвенцијама и унутрашњим законима била би чиста фарса ако би сваки државни службеник који врши власт могао у неком тренутку да реши да наставак посла обавља као „приватно лице” и тиме призове општи режим кривичног права да искључи противправност његових радњи.

Ерб свој концепт покушава да утемељи на природном праву тако што право на нужну одбрану и помоћ у нужди као њен вид уздиже на ниво природног принципа. Следи да када држава није у могућности да спречи убиство свако ко жели да помогне налази се у царству природе и њених закона, дакле у ситуацији „у којој као да државе и њених прописа нема... Услед тога свака норма која би забрањивала неопходан спасилачки подухват оног ко је спреман да притекне жртви у помоћ нема у самом старту никакав легитимитет” (Ибид, 16). Али ваља приметити да се позивима на природно право не могу изигравати у међународном праву и уставу истински правних држава утемељена правила. Ако се већ и помиње природно право много је вероватније да је у њему утемељенија забрана злостављања него право учиниоца да притекне у помоћ (одбрану) угроженом. Дакле, суштина је да држава може да помогне, али не сме. Ако сама држава, како и Ерб наглашава, не сме да помогне (повређује), онда је јасно да она то не сме дозволити ни својим службеницима да вршећи државну власт учине нешто што она сама не сме. Даље, ако се право не сме чувати кршењем норми међународног права и гажењем уставних гаранција тада ни мучење никада не може да буде оправдано у смислу закона о нужној одбрани.

Још један присутан проблем који отвара низ дилема односи се на моралност употребе и размене обавештајних информација добијених применом тортуре. Иако се према Конвенцији против тортуре и других сурових, нељудских или понижавајућих казни и поступака изјаве изнуђене под тортуром не могу користити као доказ у неком поступку (осим против лица оптуженог за тортуру као доказ како је та изјава дата)¹⁸ савремена обавештајна пракса показује да је ова врста података коришћена у размени између обавештајних агенција. То је према Шами Чакрабарти (Shami Chakrabarti) недопустиво, с обзиром да се „правила која забрањују мучење не могу односити само на то шта радите својим рукама јер би то значило да је дозвољено да други обављају ваш прљав

¹⁸ *Konvencija protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka*, Odobrena i predložena za potpis, ratifikaciju i pristupanje Rezolucijom Generalne skupštine 39/46 od 10. decembra 1984, član 14.

<http://www.unmikonline.org/regulations/unmikgazette/05bosniak/BConAgainstTorture.pdf>.

посао” (Glees, 2011:2-18). Из наведеног следи да се ни под претпоставком да су подаци добијени уз примену насиља поуздани и да могу спасити животе недужних они не могу користити у циљу спасавања нечијих живота.

Закључак

Сумирајући наведено изводи се закључак да је ислеђивање уз примену екстремних техника усмерених на умишљајно наношење бола ислеђиваном неприхватљиво из више разлога: а) апсолутне забране примене тортуре у ислеђивању, б) непоузданости метода, и ц) моралне и психо-физичке штете која се наноси не само жртви, већ и њеном мучитељу, наредбодавцу и репутацији државе која примењује тортуру. Дакле, применом овог метода не разара се и урушава само жртвин свет већ и оних који га практикују и одобравају, а тврдња да кршење темељне моралне норме о апсолутној забрани мучења може бити прихватљива када се врши према лошим људима је погрешна.

Замишљени екстремни случајеви који служе као аргументација у напорима да се тортура институционализује, као што је случај са „бомбом која откуцава”, су нереалистични (једино стварно обележје у примерима с темпираним бомбама је велики улог и могућност догађања, док су кључна обележја – прави човек који поседује информације, искусан ислеђивач и брз исход – у домену ирационалног) и усмеравају на погрешан пут на два начина: својом идеализацијом (додавањем позитивних обележја примеру како би се он учинио бољим од стварности) и апстракцијом (изостављање из примера негативних обележја стварности како би се пример учинио бољим од ње). Стога су вештачки случајеви „екстремних ситуација” најчешће супериорни у односу на стварност, кријући у себи опасност од стандардизације погрешних закључака, стварања лошег права, погрешних институционалних припрема и лоше етике.

Литература:

1. Amstutz, Mark R. *Međunarodna etika*, Beograd: Službeni glasnik, 2008.
2. Arrigo Jean Maria, „A Utilitarian Argument Against Torture Interrogation of Terrorists”, *Science & Engineering Ethics* 10, 2004.
3. Bowden Mark, „The Dark Art of Interrogation”, *The Atlantic Monthly*, October 2003;
4. Born, Hans Li, Jan. (2005). *Postizanje odgovornosti u obaveštajnoj delatnosti: Pravni standardi i najbolji način nadzora obaveštajnih službi*. Oslo: Ženevski centar za demokratski nadzor nad oružanim snagama.
5. *Borba protiv mučenja: Iskustva OSCE-a*. Varšava: OSCE/ODIHR, 2009, str. 9.
www.osce.org/odihr. “Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE” (Dokument o sastanku Konferencije OSCE-a o ljudskoj dimenziji u Kopenhagenu), internet stranica OSCE-a,
< http://www.osce.org/documents/odihr/1990/06/13992_en.pdf >.
6. Blumenfeld, Laura, „The Tortured Lives of Interrogators”, *Washington Post*, 4 June 2007.

7. Brinkley Joel, „Rice Is Challenged in Europe over Secret Prisons”, *New York Times*, 7 December 2005;
8. Buš, Džorž V. (2011). *Trenuci odluke*. (Memoari). Beograd: Komerc knjiga.
9. „White House Pushes Waterboarding Rationale”, *Washington Post*, 13 February 2008, A3;
10. Wolfendale Jessica, „Training Torturers: A Critique of the ‘Ticking Bomb’ Argument”, *Social Theory and Practice* 32.
11. White Josh. „Soldiers’ ‘Wish Lists’ of Detainee Tactics Cited”, *Washington Post*, 19. April 2005;
12. Goldman, Jan. (ed.). (2010). *Ethics of Spying, A Reader for the Intelligence Professional*, Vol 2, Plymouth, the UK: The Scarecrow Press, Inc.
13. Glees Anthony, „Redefining the Limits of Secret Activity in the United Kingdom”, *International Journal of Intelligence Ethics*, 2(2), 2011, Washington.
14. Grey Stephen, „America's gulag”, *New Statesman*, May 17, 2004.
15. Dershowitz, Alan. (2002). *Why Terrorism Works: Understanding the Threat, Responding to the Challenge*. New Haven, Conn.: Yale University Press;
16. Dixon Roy, „Rejecting the Torturer”, u: *Joint Services Conference on Professional Ethics, Moral Obligation and the Military*, Washington, D.C., National Defense University Press, 1988.
17. Don Van Natta, “Questioning Terror Suspects in a Dark and Surreal World,” *New York Times*, 9 March 2003;
18. Eggen Dan, „The White House Defends the CIA's Use of Waterboarding in Interrogations”, *Washington Post*, 7 februar 2008, A3, i „White House Pushes Waterboarding Rationale”, *Washington Post*, 13 februar 2008;
19. Ignatieff, Michael. (2004). *The Lesser Evil*. Edinburgh: Edinburgh University Press;
20. „Istanbul Document 1999”, internet stranica OSCE-a, www.osce.org/documents/mcs/1999/11/4050_en.pdf).
21. James Risen, David Johnston, Neil A. Lewis, “Harsh CIA Methods Cited in Top Al Qaeda Interrogations,” *New York Times*, 13 May 2004;
22. Johnson, William, „Tricks of the Trade: Counterintelligence Interrogation”, *International Journal of Intelligence and Counterintelligence* 1(2), 1986.
23. Johnston David, Scott Shane, „Memo Sheds New Light on Torture Issue”, *New York Times*, 3 April 2008.
24. John Barry, Michael Hirsh, Michael Isikoff, “The Roots of Torture,” *Newsweek*, 24 May 2004.
25. Kathleen Clark, Julie Mertus, „Torturing the Law”, *Washington Post*, 20 June 2004, B3;
26. Kerhmar Stephen, „For Interrogational Torture”, *International Journal of Applied Philosophy* 19(2), 2005.
27. *Konvencija protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni i postupaka*, Odobrena i iredložena za potpis, ratifikaciju i pristupanje Rezolucijom Generalne skupštine 39/46 od 10. decembra 1984, član 14.
28. *Kubark CounterIntelligence Interrogation*, <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB27/docs/doc01.pdf>.
29. Lagouranis, Tony, Mikaelian Allen. (2007). *Fear Up Harsh: An Army Interrogator's Dark Journey through Iraq*. New York: New American Library;
30. Luban David, „Torture, American-Style”, *Washington Post*, 29 November 2005.
31. Mazzetti Mark “Letters Give CIA Tactics a Legal Rationale,” *New York Times*, 27 April 2008.
32. Mark Bowden, “The Dark Art of Interrogation,” *Atlantic Monthly*, October 2003

33. Merrill Jamie, Hanning James, Leftly Mark, Clark Nick, „Revealed: How torture was used to foil al-Qaeda 2010 plot to bomb two airlines 17 minutes before explosion”, *The Independent*, Sunday, 01 March 2015. <http://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/revealed-how-torture-was-used-to-foil-algaeda-plot-to-bomb-two-airlines-17minutes-before-explosion-10077722.html>.
34. McCarthy Andrew, „Torture: Thinking about the Unthinkable”, *Commentary*, July–August 2004.
35. Mora Alberto, statement before the U.S. Senate Armed Services Committee, 17 June 2008.
36. Moore Michael, *Placing Blame*, New York Oxford University Press; Mora Alberto, statement before the U.S. Senate Armed Services Committee, 17 June 2008.
37. Neil Lewis, Eric Schmitt, „Lawyers Decided Bans on Torture Didn’t Bind Bush”, *New York Times*, 8 June 2004;
38. Onuf Nicholas, „Rules for torture?”, u: *War, torture, and terrorism: rethinking the rules of international security*, Anthony F. Lang, Jr., Amanda Russell Beattie (ed.). London/New York: Routledge, 2009.
39. Poro, Antoan. (1990). *Enciklopedija psihijatrije*. Beograd: Nolit.
40. Roksin Klaus, „Zlostavljanje u pravnoj državi – slučaj Dašner u Nemačkoj”, *Strani pravni život*, Vol. 3, Ćirić, Jovan (ur.), Beograd, 2008.
41. Ross, David W. (1930). *The Right and the Good*. New York: Oxford University Press.
42. Ronin, Roman.(2009). *Obaveštajni rad*. Službeni glasnik & Fakultet bezbednosti.
43. Svensen Fr., Laš H. (2006). *Filozofija zla*. (Prevela s norveškog Nataša Ristivojević-Rajković). Beograd: Geopoetika.
44. Slater Jerome, „Tragic Choices in the War on Terrorism: Should We Try to Regulate and Control Torture?”, *Political Science Quarterly*, 121(2), 2006.
45. Shane Scott, „Terror and Presidential Power: Bush Takes a Step Back”, *New York Times*, 12 July 2006.
46. Smith Jeffrey, Dan Eggen, „Gonzalez Helped Set the Course for Detainees”, *Washington Post*, 5 January 2005;
47. Sofaer Abraham, „No Exceptions”, *Wall Street Journal*, 26 November 2005.
48. Sherman, Nency. (2005). *Stoic Warriors: The Ancient Philosophy behind the Military Mind*. New York: Oxford University Press.
49. Sussman David, „What’s Wrong with Torture?”, *Philosophy and Public Affairs* 33(1), 2005
50. U.S. Army. (2006). *Field Manual (FM) 34-52: Intelligence Interrogation* (1992), rr. 1-8, i *FM 2-22.3: Human Intelligence Collector Operations*.
51. „Total Isolation”, www.bbc.co.uk/sn/tvradio/programmes/horizon/broadband/tx/isolation/
52. „Alone in the Dark”, http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/magazine/7199769.stm?source=rss.
53. U.S. Office of Legal Counsel, “Re: Military Interrogation of Alien Unlawful Combatants Held Outside the United States,” 14 March 2003;
54. U.S. report to the UN Committee on Torture, quoted in Association of the Bar of the City of New York, „Human Rights Standards Applicable to the United States’ Interrogation of Detainees”, 2003.
55. Feinberg, Joel. (1980). *Rights, Justice, and the Bounds of Liberty*. Princeton: Princeton University Press.
56. Foot Rosemary, „Torture: The Struggle over a Peremptory Norm in a Counterterrorist Era”, *International Relations* 20(2), June 2006.

57. Friedrich, Carl. (1957). *Constitutional Reason of State: The Survival of the Constitutional Order*. Providence, R.I.: Brown University Press; *FM 2-22.3: Human Intelligence Collector Operations*, 2006.
58. Hinkle Paul, „The Physiological State of the Interrogation Suspect as It Affects Brain Function”, u: *The Manipulation of Human Behavior*. Biderman Albert i Zimmer Herbert (eds.), New York, Wiley, 1961.
59. Human Rights Watch, *Getting Away with Torture? Command Responsibility for the U.S. Abuse of Detainees*, April 2005;
60. “Human Rights Standards Applicable to the United States’ Interrogation of Detainees,,
61. Shue Henry, „Torture”, *Philosophy and Public Affairs* 7(2), 1978;
62. Šu Henri, „Tortura u zemlji snova: uklanjanje tempirane bombe”, *Ljudska bezbednost* (tematski broj) VI/1-2, 2008.

INTERROGATION WITH THE APPLICATION OF TORTURE AS A METHOD OF COLLECTING INTELLIGENCE DATA

Summary: Collecting intelligence data from and via human sources (Human Intelligence Collection - HUMINT), despite wide and legal options that enable OSINT (Open Source Intelligence – collection of intelligence data from open sources) and TECHINT (Technical Intelligence – collection of intelligence data via technical means), remains one of the most important methods of intelligence services’ work considering the fact it represents the most reliable way of collecting information about motives, intentions, secret plans, options and decisions that are wanted to be kept in secrecy.

A part of the HUMINT’s activities represents also violent interrogation, a technique which in the era of metastatic terrorism is experiencing a new renaissance despite huge ethical dilemmas, suspicious efficiency and damage it causes not only to the interrogated subject (agent, prisoner, deserter, refugee, terrorist, etc.), but to those who practice it and approve it.

Starting from the nature of contemporary safety challenges, risks and threats, along with the efforts that are being made in order to institutionalize violent techniques in collection of data from human sources, this paper will deal with analysis of reasons for which this method of intelligence information collection is unacceptable regardless of the amount of stake and the value that can be protected.

Key words: HUMINT, intelligence services, interrogation, violence, torture.

ДРАГАН БОЖОВИЋ*
Скупштина Црне Горе
Подгорица

УДК 316.75:316.752
Монографска студија
Примљен: 04.02.2016
Одобрен: 11.02.2016
Страна: 559-572

ИДЕОЛОШКИ ЗАОКРЕТ У КАНАДСКОЈ ПОЛИТИЦИ БЕЗБЈЕДНОСТИ - ХАРПЕРОВ НЕОКОНЗЕРВАТИВИЗАМ

Сажетак: Идеологија либералног интернационализма у канадском контексту полази од индивидуалних слобода и одговорности, поштовања мултикултурног контекста и заједничког идентитета базираном на њему, као и прихватања двојезичности. Овај политички концепт је основа канадског идентитета у међународној политици, кроз спољно-политички пројекат безбједности који укључује преузимање одговорности у међународним конфликтима, конструктивном мултилатерализму, као и посвећености међународним организацијама. Канадски неоконзервативизам, који је на политичку сцену увео Стивен Харпер, у суштини је један од брендова америчког конзервативизма, који је замијенио традиционални канадски конзервативизам, утемељен на британској традицији. Харпер је одбацио либерални пројекат канадске државе благостања у оквиру негирања цјелокупног рационалистичког дискурса либералне идеологије прогресивне елите Либералне партије Канаде, и настојао да изгради политички пројекат на сасвим новим основама. У Харперовој визији, међународна политика безбједности је презентована у наративу манихејске борбе између сила добра и зла, у којој велики конфликти дефинишу позицију Канаде у свијету. Међутим, протоком времена, Харперова спољна политика постајала све мање идеологична, а све више прагматична. Харпер се држао идеолошких парадигми само онда када то није у колизији са базичним ставовима таргетираног бирачког тијела.

Кључне ријечи: идеологија, идеологија либералног интернационализма, неоконзервативна идеологија, амерички конзервативизам, традиционални канадски конзервативизам, спољна политика, вриједности

Улога идејног фактора у спољној политици

Како би смо успоставили одговарајући теоријски оквир, полазимо од разматрања значаја идејног фактора за формирање спољне политике. Од краја Хладног рата истраживање идејног фактора у међународној политици постало

* dd.bozovic@yahoo.com

је веома обимно и утицајно, у оквиру теоријског правца конструктивизма. Веома јака социолошка основа конструктивизма представља основу за афирмацију идејног фактора у формирању спољне политике. Нико више не спори да идејни фактори, као што су култура, норме, вриједности, идентитет и идеологија играју велику улогу.¹

Један од класика модерне друштвене теорије, Макс Вебер (Max Weber) поставио је идејни фактор као полазну премису уз помоћ које објашњава развој капитализма. Протестанска радна етика и религијске вриједности су по њему најзначајнији елементи из тог идејног корпуса. На позицији метоголошког антипозитивизма, он је покушао да објасни друштвену акцију, не на емпиристички начин, већ интерпретативно, на основу разумијевања сврхе и значења које појединци вежу за своје активности.

Уочи краја Хладног рата, у оквиру бихевиористичког правца у међународним односима, само у мањем дијелу је постојао простор за концепте који су засновани на идејном фактору. Неореализам, исто тако као и неолиберализам, као доминантни правци током 80-тих година прошлог вијека, полазиште су имали у материјалном националном интересу, на коме се темељио концепт рационалног избора. Немоћ ових неокласичних приступа да објасне нагли крај Хладног рата отворила је простор конструктивистичком приступу.

Гоштајнова (Goldsein) и Коејн (Keohane) разликују најопштије идеје „погледа на свијет“ (world views), затим идеје „принципијелна увјерења“ (principled beliefs) и идеје „узрочна увјерења“ (causal beliefs). Основна разлика између опште идеје погледа на свијет на једној страни, и принципијелних и узрочних увјерења на другој страни, је у већој стабилности прве у односу на друге двије врсте идеја.²

Идеја погледа на свијет веома је мало зависна од конкретног контекста, и у себи укључује елементе који се мијењају веома споро, и може да траје веома дуги временски период. Ова идеја има велики утицај на понашање свих актера у међународној политици, од појединаца до националних влада и међународних организација.

Идеје принципијелних увјерења, уз помоћ принципа преводе вриједности у опште, конститутивне стандарде политичке акције, како истиче Соња Лукарели³ (Sonia Lucarelli). Оне се флексибилно прилагођавају специфичним ситуацијама и тако конституишу принципијелна или узрочна увјерења. Тако су норме, вриједности и принципи кључни за принципијелна увјерења, која нам помажу да објаснимо неку специфичну ситуацију преко моралних судова доброг/лошег и праведног/неправедног. Ова врста идеја нам помаже да видимо

¹ Benjamin Kienzle: Ideas, Interests and the Limits of Collective Foreign Policy Output: The Case of the EU Non-Proliferation Policy, Universitat Autònoma de Barcelona, 2009, p. 38.

² Judith Goldstein and Robert Keohane, Ideas and Foreign Policy, 1993.

³ Sonia Lucarelli, "Values, Principles, Identity and European Union Foreign Policy," in Values and Principles in European Union Foreign Policy, ed. Sonia Lucarelli and Ian Manners (New York: Routledge, 2006).

свијет на практичан начин, тј. што је функционално, а што није функционално. У суштини, принципијелна и узрочна увјерења су примарни путоказ у савременом окружењу, у коме доминира сложеност и несигурност. Она нам помажу да доносимо јасне одлуке у комплексном окружењу.⁴

Често се дешава да различита нормативна и узрочна увјерења формирају узајамно повезане системе увјерења и друштвених репрезентација. Они се дефинишу као заједничке представе и концепти, уз помоћ којих, ми као појединци, организујемо наш свијет.⁵

Да би се разумјела одређена јавна политика обично је потребно идентификовати постојање неколико доминантних идеја. Доминанатне идеје оне које утјеловљују одређене предности у односу на остале, у датој области политике, и укључују такве политичке вриједности као што су једнакост, правичност и индивидуалне слободе. Утицај доминантних идеја потиче из подршке оних сегмената друштва који обезбјеђују да политичке вриједности, које подупиру доминанатне идеје, опстају као трајнији елементи политичке дебате.

Ким Ричард Носал (Kim Richard Nossal) је концепт доминантних идеја примјенио на изучавање канадске спољне политике. Проблем у изучавању тих идеја је у њиховој латентности, тако да не можемо лако показати њихово постојање у датој политици, из простог разлога зато што су ријетко експлицитно исказане. Даље, доминанатне идеје би требало разматрати у одређеном контексту, како на домаћем тако и на међународном нивоу. Он истиче да, иако доминантне идеје обично трају током времена, оне се ипак постепено мијењају под утицајем промјена у политичком, друштвеном и економском контексту.⁶ Међутим, дубоке промјене у животним условима, као што су природне катастрофе, економске кризе, грађански ратови могу изазвати нагле промјене доминантних идеја. По њему, доминантне идеје врше очигледан, али суптилан утицај на креирање одређене политике, служећи код дефинисања параметара прихватљивих политичких опција (Nossal, 1996: 165).

Горе наведена аргументација показује да широки дијапазон идеја врши директни утицај на креирање политике. Истиче се утицај доминантних политичких идеја, који одређују артикулацију политичких циљева и метода за њихово постизање. Ове идеје циркулишу у политичком окружењу са различитим степеном подршке, пружајући политичким одлучиоцима одређене опције.

Одређена политичка тенденција постаје доминанатна кроз процес, који настаје прво, кроз фазу идејног оспоравања. Дешава се да велики догађаји, као што су ратови, или смјене политичког лидерства доведу у питање текуће праксе и идеје. Нова политичка тенденција постаје доминанатна само буде подржана од кључних политичких одлучилаца. Исто тако, она треба да буде поли-

⁴ Vivien A Schmidt, 2008: Discursive institutionalism. The explanatory power of ideas and discourse, in: Annual Review of Political Science 11.

⁵ Frederic Merand, Social Representations in The European Security and Defence Policy, Cooperation and Conflict, Nordic International Studies Association, Vol. 41.

⁶ Kim Richard Nossal, The Politics of Canadian Foreign policy, Prentice Hall Canada; 1996, p. 139.

тички одржива кроз подршку јавног мњења, да буде административно и политички прилагођења потребама политичког окружења, као и интересима политичких актера, како истиче Пол Гесловски⁷ (Paul Gecelovsky).

Традиционална идеологија либералног интернационализма

Идеја либералног интернационализма у канадском контексту утемељена је у политичкој филозофији Либералне партије Канаде (Liberal Party), која полази од индивидуалних слобода и одговорности и равноправног учешћа и једнаких шанси за све грађане у политичком процесу, поштовања мултикултурног контекста и заједничког идентитета базираном на њему, прихватања двојезичности и равноправности енглеског и француског језика у званичној употреби, у складу са Уставом и Повељом о правима и слободама (Charter of Rights and Freedoms). Овај политички концепт је основа канадског идентитета у међународној политици⁸.

Ова либерална увјерења су у континуитету присутна и развијају се у оквиру Либералне партије од краја 19. вијека до данас. Тако је Вилфред Лориер (Wilfrid Laurier) 1877. истицао: „Ја сам либерал. Ја сам од оних који мисле да свуда, у људским односима, има злоупотреба које треба исправити, нових хоризоната које треба отворити, и нових снага које треба развити.“ Скоро вијек касније, Пјер Трудо (Pierre Elliott Trudeau) износи став да либерална филозофија као највећу вриједност поставља индивидуалне слободе, и да последица те слободе промјена, а не одржавање status quo-а. По њему, Либералној филозофији инхерентан је реформски приступ са намјером покретања друштва и усавршавања институција. Даље, Џон Тарнер (John Turner) 1989. истиче да либерали вјерују, у првом реду, да су индивидуална права изнад права саме државе, и да је егзистенција појединаца ограничена њиховим властитим потенцијалом. Исто тако, Жан Кретјен (Jean Chretien) је 1991. изнио став да је Либерална партија носилац промјена у Канади, и то још од Лориера који је креирао емигрантску политику према западу Канаде, Кинга (King), који је почео да гради систем социјалног осигурања, Сеинт Лорена (St. Laurent), који је осмислио јаку националну економију која укључује и јавни и приватни сектор, Пирсона (Pierson), који је социјално осигурање допунио са медицинском заштитом и на крају Трудоа, који је ојачао двојезичност и политички позиционирао фракнофонску Канаду у националне оквире. По њему Либерална партија је увијек предводила друштвене промјене у Канади.

У канадском спољно-политичком контексту, идеја либералног интернационализма, заснована на горе поменутих вриједностима и увјерењима, била је доминантна у периоду од краја Другог свјетског рата, па све до 2006. године

⁷ Paul Gecelovsky, Constructing a Middle Power: Ideas and Canadian Foreign Policy, Canadian Foreign Policy, 2009, Vol. 15, Issue 1.

⁸ The Philosophy of the Liberal Party of Canada, <https://ontario.liberal.ca/.../philosophy-of-the-libe.../19/01/2016>, p. 1.

и доласка на власт неоконзервативне владе Стивена Харпера (Steven Harper). Она је била успјешна у приказу унутрашње и спољне реалности, као и у прописивању средстава за рјешавање проблема у датом контексту.

Алан Готлиб (Allan Gotlieb) је запазио да канадска спољна политика егзистира на линији између реализма и идеализма, исказујући симптом „биполарног синдрома“. Тенденција реализма истиче заштиту националног интереса, који укључује суверенитет, безбједност и економски развој, док тенденција идеализма истиче мисију за праведнији свијет, промоцију демократије, смањење неједнакости међу народима, заштиту жртава насиља и помоћ сиромашнима⁹.

Либерални интернационализам као поглед на међународну политику који је прихватила Канада, сублимирао је обије ове тенденције у цјеловиту спољно-политичку агенду. За разлику од конзервативног интернационализма, који полази од војне моћи као главног фактора у међународној политици, овај поглед се ослања на снагу визије и идеја кроз мултилатерални приступ. Носал (Nossal) истиче активну улогу либералних интернационалиста у вези са међународном одговорношћу, конструктивном мултилатерализму, посвећености међународним организацијама и спремношћу да се употребе национални ресурси у подршци међународним организацијама (DeJong, 2011: 14).

Непосредно после Другог свјетског рата, министар спољних послова Луис Сеинт Лоран (Louis St. Laurent) у влади премијера Виљема Кинга (William Lyon Mackenzie King) одржао је чувено предавање на Универзитету Торонто. Том приликом он је поставио принципе који ће постати темељ канадске спољне политике у послераном периоду. Сеинт Лоран је истакао потребу да Канада узме активног учешћа у прихватању и унапређењу колективне безбједности. Био је убијеђен да је у канадском интересу да прави савезе са демократски уређеним земљама, промовише владавину прав у међународним односима, као и да преузима међународне обавезе у циљу јачања УН¹⁰.

Он је посебно подвукао значај канадског присуства у важним међународним институцијама, као што су УН, Свјетској банци (World Bank), Међународном монетарном фонду (International Monetary Fund), Организацији цивилног ваздухопловства (Civil Aviation Organization) и Свјетској здравственој организацији (World Health Organisation). Полазио је од става да постоји директна веза између просперитета Канаде и просперитета и напретка у свијету и да канадска спољна политика треба дјеловати у међународној политици у том правцу (Ibbitson, 2014: 2). Предавање Сеинт Лорана било је полазиште за општи политички консенсус на унутрашњој политичкој сцени током послератног периода у вези курса канадске спољне политике¹¹. Било да се ради о ли-

⁹ M. J. DeJong, *Human Security and Canadian Foreign Policy: The New Face of Canadian Internationalism*, Simon Fraser University, 2011, p. 13.

¹⁰ John Ibbitson, *The Big Break: The Conservative Transformation of Canada Foreign Policy*, CIGI Papers No. 29, 2014, p. 2.

¹¹ Дарел Брикер (Darrel Bricker) и Џон Ибитсон (John Ibbitson) су употребили термин „Лоранов консенсус“ (Laurentian Consensus) у вези са тим политичким договором око курса спољне политике. По њима то је био договор политичких снага у провинцијама Онтарио и Квебек. Тако је

бералној или о конзервативној влади, радило се о идентичном приступу у форуму УН, на међународним конференцијама или у питањима очувања мира.

Током 60-тих година одржавање мира постало је важан спољно-политички инструмент канадске дипломатије. Канадски мировни контингенти били су распоређени на Кипру 1964 год., са циљем деескалације тензија између кипарских Грка и Турака, у Доминиканској републици и Родезији 1965. год. Канада је поводом кризе у Јужној Африци заузела средњу позицију, бранећи много суптилнији приступ у УН у вези са осудом апартхејда, и супростављајући се покушајима искључења Јужне Африке из чланства УН. Канада је исто тако заузела критички став према америчкој војној интервенцији у Вијетнаму¹².

Почетком 70-тих година, Трудоова влада (Trudeau) отворила је процес преиспитивања постулата либералног интернационализма, и редефинисања политике националног интереса, истицањем политичке независности и економског напретка. Канада је једна од првих западних земаља која је прекинула изолацију комунистичке Кине, јачањем своје дипломатске и трговинске мисије у тој земљи. Исто тако, диверсификовани су трговински односи увећањем присуства на европском и јапанском тржишту. Међутим, ни у овом периоду није напуштена у цјелини политика либералног интернационализма. Канада је остала посвећена одржавању мира и међународном преговарању у оквиру иницијатива УН.

Током прве половине 80-тих година Канада се ангажује на унапређењу међународног мира и стабилности, активностима на релаксацији тензија Исток-Запад (стимулација дијалога између двије супер-силе након совјетског обарања корејског авиона на лету 007 у септембру 1983. год.), контроли конвенционалног наоружања и режима неширења нуклеарног наоружања, као и рјешавању глобалне неједнакости између Сјевера и Југа. Средином 80-тих година, Малрунијева влада (Mulroney) реафирмише партнерство са САД као примарно у националном интересу. Исто тако, крајем 80-тих, јаче се акцентирају питања из домена људских права и државног суверенитета, посебно у контексту краја Хладног рата (DeJong, 2011: 25).

Генерално гледано, пројекција вриједности канадског друштва на спољни план је *априори* једна експанзивна визија и веома амбициозан спољно-политички пројекат. У контексту угледа Канаде на одржавање мира (peacekeeping) у оквиру мировних напора УН-а у периоду после Другог свјетског рата, канадска јавност је подржавала овакав приступ изражен у спољно-политичкој агенди средином 90-тих година.

Међутим, за разлику од његових претходника, влада Жана Кретјена је промоцију канадских вриједности поставила као радикално ново полазиште

политичка елита из урбаних центара уз ријеку Сент Лоренс (St. Lawrence River), Торонта, Отаве и Монтереала управљала Канадом.

¹² M. J. DeJong, Human Security and Canadian Foreign Policy: The New Face of Canadian Internationalism, Simon Fraser University, 2011, p. 19.

канадске спољне политике. Влада је истицала да ова политика има широку подршку у канадској јавности. Чак је тврдила да је за одбрану и очување вриједности канадског друштва неопходно промовисати на међународном плану (DeJong, 2011: 3).

У оквиру канадских вриједности које треба афирмисати на међународном плану јесте и идеја да међународни поредак треба да буде заснован на владавини права, а не на моћи. Истицано је да је владавина права суштина цивилизованог понашања, како унутар земаља, тако и у њиховим међусобним односима. Чини се да је афирмација ове вриједности више била везана за амбицију Канаде да побољша свој утицај у међународној политици, као „средња сила“, у сагласју са другим „средњим силама“ у међународној политици, као што је Аустралија, Норвешка или Јапан.

Носал истиче да је промоција канадских вриједности, у склопу агенде људске безбједности, нацивјела Кретјенову владу, и остала у главном току спољне политике и у наредном приоду. Тако је и министар спољних послова Бил Грем (Bill Graham), на почетку новог миленијума, отворено реафирмисао ту политику својих претходника.

Харперов неоконзервативизам- оштар заокрет у канадској спољној политици

Шадија Друри (Shadia Drury) истиче да је неоконзервативизам у суштини бренд америчког конзервативизма, који је у новијој политичкој историји Канаде замијенио традиционални канадски конзервативизам, утемељен на британској традицији. Традиционални канадски конзервативизам је био заснован на поштовање локалне заједнице, кооперативности, преузимању друштвених обавеза, умјерености, опрезу и одбацивању радикалних промјена. Овај канадско-британски конзервативизам се веома разликује од оног америчког. По њој, амерички конзервативизам је радикалан, ратоборан, брутално такмичарски и веома близак америчкој верзији либерализма (Drury, 2011: 9).

Класични конзервативизам је у принципу био орјентисан за очување добрих тековина у друштву и постепено реформисање лоших. Британска политичка традиција донијела је либералну револуцију која је ограничила извршну власт, одбрану права појединаца и парламентарни систем са циљем спречавања злоупотреба власти. Парламентарни принцип одговорне власти је обезбиједио да власт буде ограничена правичним изборним правилима, уставним ограничењима и парламентарним надзором.

Нова конзервативна партија (New Conservative Party) успјела је да замијени канадски бренд конзервативизма, који је заступала Прогресивна конзервативна партија (Progressive Conservative Party), са новим америчким брендом неоконзервативизма. Тај неоконзервативизам је производ радикалне америчке деснице, и у основи није конзервативан и умјерен у изворном смислу те ријечи, већ окренут радикалном мијењању поретка у политици и друштву. Тако

је Стивен Харпер (Steven Harper), за тв мрежу ЦБС рекао да када заврши своју мисију у Канади, да ће она бити непрепознатљива (DeJong, 2011: 10).

У канадској академској заједници веома је заступљена теза о снажном утицају филозофа Леа Штрауса¹³ (Leo Strauss) на политичку орјентацију Стивена Харпера. Овај филозоф је утицао на профилацију америчког неоконзервативизма, промјенама у вредносној орјентацији и спољној политици.

На Харпера је, у вријеме његових мастерс студија економије, снажно утицала група професора са Универзиета у Калгарију (University of Calgary), међу њима посебно Томас Фланаган (Thomas Flanagan), који ће касније постати његов главни сајетник.¹⁴ Они су амерички неоконзервативни дискурс, заснован на Штраусовим ставовима, афирмисали у канадској јавности.

Изгледа да је Фланаган приближио Харперу опус Хајека (Friedrich Hayek) и посебно његов центални концепт о спонтаном поретку, као и аверзију према социјализму, који је за њега пут у тоталитаризам¹⁵. Харпер је прихватио начело о борби против заједничког непријатеља, а то је по Фланангану, држава благостања (welfare state) која је хипертрофирала, и коју предводе отуђене елите, које схватају друштво у рационалистичком дискурсу¹⁶. Тако је Харпер прихватио такав критички поглед на канадско друштво вођено тзв. прогресивном елитом из Либералне партије и спремао се да изгради политички покрет који би могао да се супростави тој елити на новим основама.

¹³ Штраус је водио полемику са Александром Кожевом у вези потенцијалног стварања глобалних ауторитета у међународној политици, који би требало да потисну значај националне државе. Штраус је одбацио идеју о универзалној и хомогеној држави као завршном нивоу у историјском процесу људског друштвеног развоја. По њему, реализација тог пројекта била би најгора врста тираније икада, истичући да се последице могу сагледати преко тадашњих режима у Русији и Кини. Важно је истаћи да Штраус еманацiju те тираније није видео само у горе наведеним марксистичким режимима, већ и у западним демократијама. По њему, настојање либерала на Западу да створе заједницу држава на универзалним основама, која би игнорисала специфичности националних демократија, такође је тоталитан пројекат. Такав пројекат је по Штраусу представљају Уједињене Нације. Вјеровао је да послеријатни либерализам у себи садржи премисе вриједносног релативизма чини га склоним идеализму у приступу међународној политици (Staring: 2015).

¹⁴ Scott Staring, Stephen Harper, Leo Strauss and The Politics of Fear, CIPS working paper, 2015, стр.4.

¹⁵ Хајек је истицао опасност која пријети либералном схватању друштва од стране научног социјализма. Фланаган је закључио да Хајек није у контрадикцији са традиционалним конзервативним ставовима Буркеа (Burke) о органском, спонтаном поретку и неформалним друштвеним правилима. Он је истицао два Хајекова доприноса модерном конзервативизму, и то фискални конзервативизам и морални конзервативизам. По њему, Хајек је успјешно повезао либералну и конзервативну школу мишљења у сјеверно-америчком контексту, дијелећи са Буркеом идеолошки поглед у вези са улогом владе, као и природе моралних схватања у друштву. Основна премиса, која повезује класични либерализам и традиционални конзервативизам у сјеверно-америчком контексту је да је примарни друштвени циљ је афирмација врлине (virtue), с тим да права врлина има основу у индивидуалном акту, а не у државној принуди. У супротном, врлина постаје прерогатив државе коју преузима државна бирократија. Тако индивидуалне слободе и традиција не би требало да буду у тензичном односу. Улога државе била би да штити индивидуалне слободе, док се врлина афирмише и остварује преко појединца, породице, локалних заједница, религијских организација (Boessenkool: 2015).

¹⁶ Ken Boessenkool, Sean Speer, How Harper's Philosophy Transformed Canada for the Better, <http://policyoptions.irpp.org/2015/12/01/harper/19/01/2016>, p. 9.

Харпер је нашао инспирацију у политичкој филозофији и пракси некадашњег премијера Канаде Џона Мекдоналда (John Macdonald), као успјешном примјеру из политичке историје ове земље, који је био утемељен на повезаности конзервативизма и либерализма, тзв. либералном конзервативизму (Boessenkool, Speer 2015: 11). Ова парадигма је заснована на увјерењу о рационалној, јефтиној власти, економском индивидуализму и приватном предузетништву. Исто тако, Харпер је прихватио његово схватање да неспутани либерализам треба довести у везу са поретком. Штовише, Мекдоналдово увјерење да слобода лишена поретка разара регуларни живот заједнице, врлину, дужност и част, постало је његово властито начело на коме се заснива његова доктрина „слободе са поретком“ (ordered liberty). Доктрина подразумијева да индивидуална слобода треба да буде у контексту породичних и друштвених односа, заједничких вриједности, као и легалних и моралних оквира који ограничавају индивидуалне тежње.

Уочи Харперовог доласка на власт у канадској јавности је било респектибилно мишљење да би његова политичка агенда могла да из темеља промијени канадску унутрашњу и спољну политику. Међутим, Конзервативци су планирали јачи фокус на имплементацију краткорочних циљева, као што су били кресање буџета, редукција криминала, подршка породицама у подизању дјеце, ефикаснија здравствена заштита, све то у складу са политичким околностима. Том Фланаган је истицао да треба одабрати овај политички курс из разлога што бирачко тијело није било склоно да подржи радикалне промјене у стратегији неоконзервативне владе, јер конзервативизам није била доминатна политичка идеја на унутрашњој сцени¹⁷.

Харперови конзервативци су разумјели да је канадска политичка култура у основи либерална и обликована кроз деценије владавине Либералне партије Канаде. Харпер је још 1997. године изнио став да је Канада држава благостања сјеверно-европског типа “у најгорем значењу те ријечи, и да је веома поносна на то“ (Brooke, 2011:3). Зато су конзервативци прихватили циљану тактику усмјерену на постизање мањих промјена, које би подржали популисти са запада Канаде, као и националисти из Квебека, упоредо са прогресивним конзервативцима.

Харпер је изнио своје виђење побједничке стратегије конзервативаца, која укључује спајање економских и социјалних конзервативаца, са нагласком на социјални аспект конзервативизма, јер треба ставити акценат на вредносна питања, која се посебно односе на спољну политику, одбрану, социјалну политику и сл. Он је одбацио канадску верзију либерализма и европског социјализма и филозофију канадског либерализма довео у раван са моралним нихилизмом.

¹⁷ Jeffrey Brooke, *The Harper Minority and the Majority Myth: Implementing the Conservative Agenda*, Department of Political Science Concordia University, 2011, p. 2.

Идеолошка орјентација Харперове спољне политике у домену безбједности

По природи ствари, Харперова конзервативна агенда је требало да се што јасније позиционира и направи разлику у односу на јак либерални утицај у канадској политици. Одмах на почетку мандата Харпер је одбацио неколико значајних иницијатива претходне владе. Тако је Харпер донио одлуку о повлачењу Канаде из Кјото споразума (Kyoto Accord) о климатским промјенама.

Преобликовање спољне политике и одбрамбене политике био је један од приоритета конзервативне владе. По њиховом мишљењу, у политици претходника недостајало је моралне моралне позиције у односу на значајна питања као што су борба против тероризма, Израелско-Палестински конфликт, као и недостатак воље да се користи „чврста сила“ (hard power) ради заштите канадских интереса. Исто тако, традиционална позиција Канаде као „средње силе“ и „поштеног брокера“ у међународној политици је проглашена митологијом¹⁸. У принципу, Харпер је одбацио „Лоранов консенсус“ (Laurentian Consensus), који је био основа канадске спољне политике деценијама послје Другог свјетског рата. Овај консенсус је полазио од става да је дипломатија кроз међународне институције у складу са канадским интересима и вриједностима и да јој омогућује значајан утицај у међународној политици.

У складу са моралним начелима неоконзервативизма, радикално је измијењен наратив у вези канадске спољне политике. У том новом наративу Канада је приказивана као бранилац слободе, демократије, људских права, као и да никада неће правити компромисе у односу на кључне вриједности и интересе, што радила претходна либерална влада. Значајан дио наратива је налажење ранијих извора канадске спољне политике у односу на ону која почива на либералном интернационализму. Ти ранији извори су базирани на суштинским националним вриједностима и борилачким врлинама. Тако је Харпер истакао да је рат из 1812. године допринио осјећају националног идентитета, као и да је Канада, и у Другом свјетском рату, као и у Хладном рату била на правој страни и утицала на свјетска кретања у позитивном смјеру. Међународна политика је тако приказана у визури Манихејске борбе између сила добра и зла, са нагласком да ти велики конфликти дефинишу позицију Канаде у свијету. Како је до тада, у наративу либералног интернационализма, та традиција била везана за ову политичку идеју, Харпер је настојао да делегитимише ту парадигму и замијени је новом, неоконзервативном парадигмом „храброг ратника“ (courageous warrior)¹⁹.

Харпер је имплементирао стратегију коријених измјена у канадској спољној политици и њеном „ребрендирању“ из јавног дискурса канадске владе нестали су садржаји традиционално везани за канадски допринос у међународној политици, као одржавање мира (peacekeeping), рјешавање кон-

¹⁸ Ken Boessenkool, Sean Speer, *ibid.*, p. 30.

¹⁹ Rolan Paris, Are Canadians still liberal internationalists? Foreign policy and public opinion in the Harper era, *International Journal*, Vol. 69, 2014, p. 281.

фликата, изградња међународних норми, мултилатерална дипломатија и сл. Настојало се презентовати принципијелну спољну политику, са јасно дефинисаном улогом у међународној политици, лишеном „канадске фиксације плавим шлемовима“ (Scott Staring), у супротности са улогом „поштеног брокера“, која није у складу са канадским националним интересом. Тако је Харперов министар спољних послова истакао да је политика либералног интернационализма релативизовала моралну тековину канадског друштва у разликовању добра и зла и сврставања на страни добра. Ово је речено у складу са основним моралним постулатима неоконзервативне идеологије (Paris, 2014: 284).

Теза о јаким идеолошким неонзервативним коријенима Харперове спољне политике је веома присутна у канадским академским круговима. Тако Френсис Расел (Frances Russell) износи став да је Харпер вођен идеологијом, Џејмс Фарнеј (James Farney) и Дејвид Рејсайд (David Rayside) да постоји јасан идеолошки заокрет у Харперовој спољној политици, као и став доајена канадске спољне политике Пола Хајнбекера (Paul Heinbecker) да је идеолошка орјентација те спољне политике сасвим очигледна, и да она има подршку „неокона“ америчке провинијенције и „теокона“ хришћанске евангелистичке конзервативне провинијенције. Ив Енглеер (Yves Engler) истиче радикалан став да Харперова спољна политика припада крајње десном политичком крилу политичког спектра, и то идеолошкој десници, евангелистичким хришћанима, десно орјентисаним ционистима, исламофобима и војно-индустријском комплексу. Бивши министар спољних послова у канадској влади, Џоел Кларк (Joe Clark) истиче да су амерички неоконзерватини утицаји обликовали начин мишљења, и приоритете у канадској спољној политици под Харперовим вођством.²⁰

Носал истиче да је доследна имплементација неоконзервативних идеолошких парадигми постепено опадала са протоком времена од 2006. до 2014. године. Ако у принципу идеологија упућује на конзистентност и кохерентност, онда се може закључити емпиријском евиденцијом да је Харперова спољна политика постајала све мање идеологична, а све више прагматична. Он наводи примјере из спољно-политичке праксе у вези са примјеном Кјото споразума о климатским промјенама, као и војном ангажовању у Авганистану. Са друге стране, Ролан Парис износи став да је бијег од идеолошке конзистентности узрокован несналажењем у практичној дипломатији, истичући фијаско те политике у УН.

На крају, Носал истиче радикално другачији став у односу на горе наведену аргументацију у корист идеологичности Харперове спољне политике. Он запажа да је Харпер пројектовао трансформације у спољној политици на дугорочној основи са циљем да се преко ње приближи бирачком тијелу у центру политичког спектра, које је традиционално окренуто према Либералној партији. По њему, Харпер се држао идеолошких парадигми само онда када то није у колизији са базичним ставовима таргетираног бирачког тијела. У том смјеру промишља и Џефри Симпсон (Jeffrey Simpson), који истиче да су се Харперо-

²⁰ Kim Richard Nossal, *Primat der Wahlurne: Explaining Stephen Harper's Foreign Policy*, Queen's University, 2014, p. 3.

ви неоконзервативци помјерили са идеолошких позиција према више флексибилним и приближили већинским ставовима јавног мњења, а не да се десило обрнуто, да је јавно мњење обликовано идеологијом неоконзервативаца (Nossal, 2014: 16).

Закључак

Идеологија, постављањем принципа, одређеним наративом преводи вриједности у стандарде политичке акције, прилагођавајући се околностима. Норме, принципи и вриједности су кључне компоненете сваке идеологије, уз помоћ којих је могуће просуђивати политичке догађаје, преко моралних судова доброг или лошег. Идеологија омогућује функционално разумијевање стварности, као и платформу за доношење политичких одлука, опедјељујући параметре за разматрање прихватљивог политичког избора. Скуп доминанатних идеја и ставова који чине једну идеологију треба размартати у контекстуалном оквиру, јер су оне подложне промјенама. Велике и нагле промјене у друштву исто тако утичу на радикалну промјену ових идеолошких компоненти.

Идеологија либералног интернационализма у канадском контексту полази од индивидуалних слобода и одговорности, поштовања мултикултурног контекста и заједничког идентитета базираном на њему, као и прихватања двојезичности. Овај политички концепт је основа канадског идентитета у међународној политици, кроз спољно-политички пројекат коју укључује преузимање одговорности у међународним конфликтима, конструктивном мултилатерализму, као и посвећености међународним организацијама. У својој крајње консеквентној форми ова идеологија подразумијева промоцију вриједности канадског друштва као посебни циљ спољне политике, што представља радикално полазиште у приступу међународној политици.

Канадски неоконзервативизам, који је на канадску политичку сцену на велика врата увео Стивен Харпер, у суштини је један од брендова америчког конзервативизма, који је замијенио традиционални канадски конзервативизам, утемељен на британској традицији. Тај неоконзервативизам је производ радикалне америчке деснице, и у основи није конзервативан и умјерен у изворном смислу те ријечи, већ окренут радикалном мијењању поретка у политици и друштву.

Харпер је одбацио либерални пројекат канадске државе благостања у оквиру негирања цјелокупног рационалистичког дискурса либералне идеологије прогресивне елите Либералне партије Канаде, и настојао да изгради политички покрет на сасвим новим основама. Полазећи од спознаје да је канадска политичка култура у основи либерална и обликована кроз деценије владавине канадских либерала, конзервативци су у имплементацији политичке стратегије прихватили инкременталистички приступ усмјерен на постизање мањих промјена у секвенцама и који би био прихватљив дијелу електората у центру политичког спектра.

У Харперовој визији, међународна политика у домену безбједности је презентована у наративу Манихејске борбе између сила добра и зла, у којој велики конфликти дефинишу позицију Канаде у свијету. Међутим, ако у принципу идеологија упућује на конзистентност и кохерентност, онда се може закључити емпиријском евиденцијом да је Харперова спољна политика постала све мање идеологична, а све више прагматична. Харпер се држао идеолошких парадигми само онда када то није у колизији са базичним ставовима таргетираног бирачког тијела. Тако се десило да су се Харперови неоконзервативци значајним дијелом помјерили са тврђих неоконзервативних идеолошких позиција према већинским ставовима јавног мњења, а не обрнуто, да је јавно мњење обликовано идеологијом неоконзервативаца. У прилог овој тези иде и пораз неоконзервативаца на последњим федералним изборима у октобру 2015. године и повратак на власт Либералне партије Канаде, са Џастином Трудоом на челу.

Литература:

1. Boessenkool, Ken; Speer, Sean (2005): How Harper's Philosophy Transformed Canada for the Better, <http://policyoptions.irpp.org>
2. Brooke, Jeffrey (2011): The Harper Minority and the Majority Myth: Implementing the Conservative Agenda.
3. DeJong, Melissa (2011): Human Security and Canadian Foreign Policy: The New Face of Canadian Internationalism, Simon Fraser University, 2011.
4. Drury, Shadia (2011): The rise of Neoconservatism in Canada, Humanist Perspectives, Issue 177.
5. Gecelovsky, Paul (2009): Constructing a Middle Power: Ideas and Canadian Foreign Policy, Canadian Foreign Policy, Vol.15, Issue 1.
6. Goldstein, Judith; Robert, Keohane (1993): Ideas and Foreign Policy.
7. Ibbitson, John (2014): The Big Break: The Conservative Transformation of Canada Foreign Policy, CIGI Papers No.29.
8. Kienzle, Benjamin (2009): Ideas, Interests and the Limits of Collective Foreign Policy Output: The Case of the EU Non-Proliferation Policy, Universitat Autònoma de Barcelona.
9. Lucarelli, Sonia (2006): Values and Principles in European Union Foreign Policy, New York: Routledge.
10. Merand, Frederic (2006): Social Representations in The European Security and Defence Policy, Cooperation and Conflict, Nordic International Studies Association, Vol. 41.
11. Nossal, K. Richard (2006): The World We Want? The purposeful confusion of values, goals, and interests in Canadian foreign policy, Canadian Defence and Foreign Affairs, Queen University, Ontario.
12. Nossal, K. Richard (2014): Primat der Wahlurne: Explaining Stephen Harper's Foreign Policy, Queen's University.
13. Nossal, K. Richard (1996): The Politics of Canadian Foreign policy, Prentice Hall Canada.

14. Paris, Rolan (2014): Are Canadians still liberal internationalists? Foreign policy and public opinion in the Harper era, *International Journal*, Vol. 69.
15. Schmid, A Vivien (2008): Discursive institutionalism: The explanatory power of ideas and discourse, *Annual Review of Political Science* 11.
16. Scowen, Reed (2004): Re-inventing Foreign Policy, *Literary Review of Canada*, vol. 12, no. 10.
17. Staring, Scott (2015): Stephen Harper, Leo Strauss and The Politics of Fear, CIPS working paper.
18. The Philosophy of the Liberal Party of Canada, <https://ontario.liberal.ca>

THE IDEOLOGICAL SHIFT IN CANADIAN SECURITY POLICY- HARPER NEO-CONSERVATIVISM

Summary: The ideology of liberal internationalism is the basis of Canadian identity in international politics, through the foreign-policy project, which includes taking responsibility in international conflicts, constructive multilateralism and commitment to international organizations. In its final form this ideology involves promoting the values of Canadian society as a specific objective of foreign policy, which represents a radical starting point in the approach to international politics. Canadian neoconservatism, which is introduced by Stephen Harper is one of the brands of American conservatism, which has replaced the traditional Canadian conservatism based on the British tradition. This is a product of neoconservatism of a radical American right wing, and basically is not conservative and moderate in the original sense of the word, but gravitate to a radical change the order in politics and society. Harper rejected the liberal project of the Canadian welfare state as part of the overall denial of rational discourse of liberal ideology, and tried to build a political project on a completely new basis. In Harper's vision, international policy in security domain is presented in a narrative of Manichean struggle between the forces of good and evil, in which big conflicts define the position of Canada in the world. However, if ideology generally leads to consistency and coherence, it can be concluded that the empirical record of Harper's foreign policy became less ideological and more pragmatic. Harper stuck ideological paradigm only when it is not in conflict with the basic attitudes of targeted voters. So it happened that the Harper neo-conservatives shifted a significant part of the hard neoconservative ideological positions to majority attitudes of public opinion, and not the other way around, that the public opinion is shaped by the ideology of the neoconservatives.

Key words: ideology, ideology of liberal internationalism, neoconservative ideology, American conservatism, traditional Canadian conservatism, foreign policy, values

VII

ФИЛОЗОФИЈА И ПОЛИТИКА

ИГОР ЈАНЕВ

Институт за политичке студије
Београд

УДК 111:141

Монографска студија

Примљен: 05.01.2016

Одобен: 11.02.2016

Страна: 575-590

МЕТА - ДИЈАЛЕКТИЧКА МЕТОДА У ОБЈАШЊЕЊУ ОСНОВНОГ ПИТАЊА ЕГЗИСТЕНЦИЈЕ СВЕГА ПОСТОЈЕЋЕГ И МОГУЋНОСТ НОВОГ МЕТОДА ДОКАЗИВАЊА ЕГЗИСТЕНЦИЈЕ БОГА

Сажетак: У овом раду, на основама нове методологије, вршимо разматрање основног Онтолошког проблема порекла егзистенције „Свега оног што јесте” (Битка). Потом, посебно с овим у вези, настојимо да понудимо нов приступ доказивања и објашњавања вишег бића односно самог Бога. Овај рад је базиран на Мета – дијалектичком методу и представља истраживање и доградњу класичног дијалектичког метода, који као што се показало, може да буде од користи при доказивању и објашњењу егзистенције Свега, али и вишег бића и Бога. Утврђено је да се оваква потребна редефиниција класичног дијалектичког метода може свести на Дијалектички релационизам који укључује начела „Опште теорије система”. За доказивање егзистенције Бога, с друге стране, показало се као подесно да се користе неаксиоматске логичке методе, да би се избегле тауолошке „замке” или парадокси. Релационизам, дијалектичког вида, боље објашњава природне и физичке појаве и феномене од општије дефинисане класичне дијалектике и посебно логика и концепата базираних на класичној аксиоматици. Формулисан дијалектички релационизам, коа што смо показали, укључује нове принципе где спадају несепарабилност фундаменталних елемената у релацији, и нередуцијабилност фундаменталне релације у којој су присутни несепарабилни елементи. Тако основна релација постаје фундаменталнија категорија од несепарабилних елемената. Примењујући овај релационизам у Онтологији добијамо одговор на питање „Одакле све што јесте”, методом свођења на абсурд, и закључивањем да пол „Ништице” не може егзистирати самостално, јер је у нераскидивој релационој вези са елементом (полом) „Свега” (односно са супротним и противречним елементом), јер је основна релација нередуцијабилна, а елементи (Ништа, Све) су у нераскидивој вези. Ово је слично као у квантној физици где је квант интеракције нередуцијабилан. Последице по теологију се манифестују у факту да је најфундаменталнија категорија елементарног вида истовремено и најопштија информација и највиша обједињена категорија-ентитет, чиме се поредак релационистички своди на биће са иденитетом односно субјекта, као најгенералнију категорију која је фундамент поретка.

Кључне речи: Мета-дијалектика, релационизам, систем, биће, капацитет, Бог

Увод

У овом раду настојим да на основама новог метода релационизма понудим решење за основно питање Онтологије о пореклу „*свега што јесте*”. Да би одговорио на основно питање о „*свему што јесте*”, користим Дијалектички релационизам, јер се овим методом категорија „свега” може довести у везу са својом супротношћу, чиме би се проблем могао решавати у оквирима познатих логичких операција. У оквиру овог рада успостављам проширени модел дијалектике (Мета-дијалектичку методу) којом ће најпре овде бити дат одговор на основни онтолошки парадокс о Битку (питању „*свега што јесте*”). Потом, усвајајући основе ове нове методологије, понудићу одговоре и на питања егзистенције *бића* и Бога.

Дијалектика и Мета – дијалектика као општи метод

Још у Старој Грчкој филозофија је открила важан принцип *општег кретања* који је заједничка карактеристика свих природних и друштвених феномена и појава¹. Овај у пракси опсервирани принцип, као противтежа (општем) принципу *статике*² који није имао утемељење у емпиријској стварности, постао је један од основних метода тумачења порекла и природе света (у Онтологији) односно промена у природи и друштву (а у модерној филозофији и духа).

Као што је познато, у Хегеловој филозофији, принцип општег кретања је примењен на подлогу развоја духа, где узрочно - последична веза указује на принцип противречности као основе кретања, у познатој форми: 1) теза; 2) антитеза; 3) синтеза³. Овај стари модел кретања, такође потиче из емпирије, где свака промена неког стања поретка (или система) изискује унутрашњу противречност којом се првобитно стање мења. Принцип кретања кроз унутрашње противречности се показао блиским тадашњој и посебно каснијој физици и хемији, односно природним наукама, тако да се може узети за прихватљиво објашњење кретања у оквиру системског прилаза⁴, где промене не морају имати узрок изван система, већ у самом поретку⁵.

Ако кретање продукковано противречностима узмемо као објашњење егзистенције било каквог општег система (материјалног или нематеријалног), тада можемо условно прихватити и Марксову екстензију дијалектике⁶. Она се своди на следеће битне принципе: 1) Борба јединства супротности у општем кретању; 2) Негација негације (као заједнички и за формалну логику и за дија-

¹ види Džon Barnet, Rana grčka filozofija, Zavod za udžbenike, Beograd, 2004. (Heraklit)

² Исто, види Парменид

³ види F. G. Hegel, Dijalektika, Beograd, Dereta, 1991. Vidi i G.F.W. Hegel, „Phenomenology of Spirit”, Clarendon Press, Oxford, 1977. затим F. Engels, Dialectic of Nature, International Publishers, 1968. i „Studies in Hegelian Dialectic”, Cambridge Univ. Press, 2005.

⁴ Општа Теорија Система је у стању да инкорпорира дијалектичке принципе и да пружи објашњење кретања кроз унутрашње противречности. Види I. Janev, Teorija međunarodne politike i diplomatije i nova definicija politike, IPS, 2006, стр. 99- 105.

⁵ Исто

⁶ Исто, стр. 13.

лектику), принцип који је проистекао из опште логике и из општег принципа противречности; 3) прелазак квантитета у квалитет, као принцип где повезивањем квалитета и квантитета добијамо тумачење граничних процеса познатих у математици и физици. Овај последњи принцип произилази из општег принципа кретања кроз противречности, као што се и принцип Негације – негације такође просто деривира из првог основног принципа супротности.

Као што можемо да закључимо, сва три наведена принципа имају своју примењивост у оквиру модела „Опште теорије система”⁷, за коју класици немачке филозофије, а ни представници Марксизма и затим и Лењинизма (као ни Франкфуртски круг⁸) нису знали.

У свом непознавању природних појава и модерне науке (квантне физике⁹ и хемије), марксисти двадесетог века сматрали су да се (најмањи) елементи могу делити до бесконачности. На тај начин су сузили дијалектички метод, који градећи апстрактне моделе без неопходног уважавања модерне физике, запада у логичке проблеме и намеће питања конзистентности, доводећи на тај начин у питање вредност класичног модела Дијалектике као метода.

У овом раду, увешћу појам *Мета – Дијалектике*, како би избегао конфузију са класичном дијалектиком, иако треба да напоменем да се овде ради само о доградњи Хегел – Марксистичке дијалектичке методе, у складу са решавањем непремостивих проблема присутних у том класичном моделу.

Прво, парадокс елементаризма кроз делење до бесконачности, супротан емпирији (или физичкој стварности), разрешићемо тако што допуштамо, уважавајући начело преласка квантитета у квалитет, да делење елемената има свој крај¹⁰. Несводљивост интеракције два последња елемента (или *суб-елемента*), показује нам доследно дијалектички да је *релација* у виду интеракције најосновнијих елемената или полова *основнија категорија* и од самих суб-елемената (односно полова)¹¹. Ово нам показује нераскидивост елемената нај-

⁷ види нпр. L. Von Bertalanffy, „General Systems Theory”, Penguin Press, London, 1971.

⁸ опширније видети поједина тумачења ове марксистичке групе. Види нпр. код P. Vranicki, *Historija Marksizma*, Naprijed, 1971.

⁹ Квантна физика је била непозната филозофији и познато је да су је каснији тумачи марксизма побијали. Концепт делења елемената до бесконачности је заступао Лењин. Види више о В. Лењиновој дијалектици у делу „*Materijalizam i empiriokriticizam*”, Kultura, 1948.

¹⁰ Поучени примером *Квантне физике*, и користећи дијалектички принцип преласка квантитета у квалитет уз ограничење да притвречност мора увек бити присутна међу половима процеса (супротностима), закључујем да је делење елемената (као и у самој природи) поседује свој крај, јер би се у протвном довело у питање опстајање нужне противречности која је неопходна између било која два пола, а полови се узајамно морају разликовати и морају имати бар минималану противречну природу или минимални противречни квалитет у којем се манифестује својство супротности.

¹¹ Делењем неистовитних и несиметричних под-елемената, уважавајући принцип нужне противречности између ових елемената-полова, закључујемо да само један од противречних полова, дејством преласка у нов квалитет, исчезава (постаје „*Нулти*” квалитет), док други пол има неки квантитет различит од овог, и при том квалитет потпуно различит према исчезнотом својству. Овде се јавља противречност *Ничега* и *Нечега*, односно супротност се манифестују у релацији два различита пола, где *Ништа* постаје негација сваког квалитета супротстављена било чему што је различито од овакве *Ништинице*.

нижег нивоа, где релација постаје нередуцијабилна¹². У класичној дијалектици не постоји та **нередуцијабилност** ове релације и, консеквентно овоме, нераскидивост или **несепарбилност** основних (суб-)елемената¹³. Овим приступом, сада уводимо такве принципе за основну релацију¹⁴. Они су исто тако дијалектички принципи као и горе наведени општи принципи ове логике. Евидентно, основна релација, а не посебни елемент или елементи представља основу система кретања, што постаје очигледно тек увођењем несепарбилности елемената на неком нивоу. Мета – Дијалектика, за разлику од класичне дијалектике сматра (**нередуцијабилну**) **релацију**, а не **елемент**, као полазну основу свега што јесте¹⁵. Надаље у овом раду, овакав поредак називамо Релационистичким¹⁶, а метод *Мета – Дијалектике* постаје синоним за *Дијалектички Релационизам*¹⁷. Релационизам је, одавде, могуће проучавати у оквиру *Опште теорије система* која је базирана на проширеној дијалектичкој методи. Ова веза са Општом теоријом система постаје јаснија тек у принципима преформулисане дијалектике.

Основни принципи Мета – дијалектике додати принципима опште класичне дијалектике су:

- 1) Несводивост (**нередуцијабилност**) најфундаменталније Релације
- 2) Нераскидивост (**несепарбилност**) најосновнијих елемената у оквиру (ове) најфундаменталније Релације
- 3) Кретање кроз противречности увек представља и успоставља *систем*, а на најнижем нивоу претставља *релацију* као *системску релацију*.

¹² У материјалном и свету природних појава, интерпретација пола *Ништице* (или Ничега) логички је могућа само у оквирима релације где се под-елеменат или пол може процесом поништити, међутим, тада пол има несамосталну природу, а дијалектички произилази да је релација основнија од елемената такве интеракције.

¹³ Нередуцијабилност релације за елементе који су полови, указује на несепарабилност ових елемената. Онда када су елементи (полови) несепарабилни, тада је релација несводива. Овим се решава, свођењем на апсурд, парадокс делења елемената, јер се последњи под - елеменат који је „пао” у *квантитативну нулу* не може даље делити.

¹⁴ Релација са „нултим квалитетом” као полом са екстремном вредношћу, и полом где је с друге стране квалитет различит од нултог кванитета, јесте основна и најнижа релација. Полови се овде интерпретирају као системски везани, односно дијалектички су у нераскидивој релацији. Мета-дијалектички казано: све што је различито од *Ништице*, спада у пол *Нечега* (или „*Свега*”).

¹⁵ На плану Онтологије са базичним питањем „Одакле све што постоји”, ту „*Све што постоји*” постаје пол према супротном полу *Ништици*, па доследно питање добија одговор у форми немогућности *Ничега* самостално или *per se* ван релације са *нечим*. Ово се питање детаљно разматра у следећем поглављу овог рада.

¹⁶ Порекло релационизма се може наћи већ код Лајбница. Види J. Erman, „Was Leibniz a relationist?”, у „*Studies of Metaphysics*”, 1979, Midwest Studies in PH Vol. IV, стр. 277, Univ. of Minnesota Press, (Minnesota Archive Edu.) 1979. Види о појму J. Kaipayil, „An Essay on Ontology. Bangalore: JIP Publications, 2008. или R. Christopher. *Time, Space and Philosophy*. London: Routledge, 1991.

¹⁷ Постоји и недијалектичка варијанта Релационизма, звана „Објектно орјентисани релационизам”, види линк:

<http://larvalsubjects.wordpress.com/2010/04/06/object-oriented-ontology-and-relationism/>

Дијалектички релационизам и основно питање „Свега што постоји”

До сада познате методе и филозофски правци, нису имали одговор на питање порекла „Свега оног што јесте” односно питање „Битка”. Основно питање онтологије је са правом препуштено религији¹⁸. Мета – дијалектички метод који овде излажем може да разреши проблем егзистенције „Свега што јесте”¹⁹, у оквиру неаксиоматског прилаза. Овај проблем „Свега”, до сада сматран парадоксом, може се решити на сличан начин као и парадокс „бесконачног делења елемента”. Поменути логички закони – принципи: 1) нередуцијабилност; и 2) несепарбилност елемената, примењиви су и на микро свет квантног нивоа, а и на макро – категорију „свега” описиву такође као елемент²⁰ који у оквиру општије релације исто представља пол (интераговања односно пол противречности).

Примењујући релационизам питање *свега* се мора дијалектички поставити у оквиру релације према негацији „свега” и тада добијамо следеће питање као основно симетрично питање:

„Одакле све оно што јесте у односу према ништа”

где је *ништа* – пол супротан *свему што јесте*, односно формално логички исказано: *ништа* је оно то што остане када је на другу страну пребачено „све”; или дијалектички исказано: *Све* што је различито од *Ништа* (је супротно *Ништа*) и припада полу *нечег* односно полу „свега” (као супротном полу).

Да би се одговорило на основно питање које је постављено у виду горње релације (*Све* – *Ништа*) потребно је исто горње питање логички свести на абсурд односно показати да је такво питање бесмислено. Имајући у виду да се са полом „све оно што јест” (или *Све*)²¹ немогу вршити операције свођења на абсурд, остаје да се разјасни да ли се пол „Ништице”²² (тј. пол *Ништа*) може свести на абсурд. Основно питање тако постаје: Када је пол „*Ништа*” немогућ. (тј. при којим логичким условима је пол *ништа* немогућ.) Одговором (редук-

¹⁸ Види А. Augustin, *O Božjoj državi*, Zagreb, 1982. Према Августину порекло и разлог егзистенције Бога је у Њему самом.

¹⁹ Ово је основно питање онтологије и филозофије уопште. Питање ове врсте је слично или истотипно као и проблем парадокса у оквиру елементаризма.

²⁰ Ако дијалектички „Све”, као и у предходном поглављу овог рада појам „Свега” третирамо као пол неке противречности, тада ово „Све” можемо сматрати елементом у оквиру неке релације која на другом полу увек може имати *Ништа* или Ништицу. (Овај приступ нам омогућава да на исти начин третирамо елементаристички парадокс, као и универсалистичку енигму која није до сада дијалектички била предмет онтолошко-логичке динамичке обраде.)

²¹ Пол „Све” који се односи на „све оно што јест” добија логички смисао дијалектчком отворањем система и укључењем противречности (слично као и код проблема елементаристичког парадокса). Илустрације ради, ово је на пример слично као у математици где додавањем произвољног броја нула (одн. ничега) неком скупу или елементу резултат остаје исти.

²² Лако се логички доказује да операције свођења на апсурд за скуп или пол „све оно што јест” немају смисла. С друге стране, у релацији са ништицом, могуће је доказивати услове где ништица не постоји, односно када је пол ништице сводив на апсурд. Овај пол се дијалектички и формално логички своди на апсурд, само када је третиран као излован елемент, а не као пол интеракције или релације. (Илустрације ради, математичким језиком казано тек потребним „оператором” процес тежње нули даје нулу.)

цијом на абсурд) да је *ништа* немогуће, добијамо основни одговор на полазно питање онтологије у виду: „**Нешто увек мора постојати**” (сводећи основно горње питање о *свему* на апсурд), и тако решавајући полазни проблем.²³

Решење проблема „када је ништина немогућа?”²⁴ налазимо у оквиру принципа нераскидивости за основне полове (или елементе), јер „ништа” као пол увек подразумева постојање „нечег” (односно *свега*)²⁵. Ништа, наиме, не може постојати *по себи* изван фундаменталне релације са другим (супротним) полом, јер су ови нераскидиви у релацији, а релација је *несводива*. Тиме смо доказали неопходност *нечег* односно доказали смо да се *Ништа* и *Нешто* налазе у системској нераскидивој вези²⁶. Оваква веза је нередуцијабилна, а елементи по себи немају смисла и не егзистирају ван релације. Тиме смо доказали *неопходност свега* и дали одговор на основни парадокс онтологије.

Мета – дијалектика може на микро плану и да идентификује основну противречност, на бази истих ових нових принципа. Ово се не може објаснити Дијалектиком природе код Енгелса²⁷ који није у то време имао знања постојању „прага” за физичко делење или за делење својстава елемената (нпр. наелектрисања честица и других физичких атрибута).

Делење елемената класична дијалектика природе није могла да разреши, јер елементи у том концепту увек имају дељиву структуру. Елементи увек (а у природи посебно) поседују некаква својства која их разликују. Дијалектички ове разлике мора да опстану да би се манифестовала противречност међу њима, која је и услов дељења²⁸. Оно што класични дијалектичари нису увиђали је да при бесконачном делењу елемената, примењујући принцип преласка квантитета у квалитет, у једном моменту исчезавају сва својства неког елемента, па и сам најмањи елеменат потпуно исчезава. Овакво *апсолутно* исчезавање елемената је последица процеса где наступа нов квалитет у виду отсуства сваког квантитета, а ово је супротно основном правилу одржања противречности као услова сваке квалитативне (као и квантитативне промене).

У Мета – дијалектичком прилазу који сам предложио парадокс се разрешава тако што делењем на два дела процес бива завршен када један од два поделемената, односно два пола исчезне, креирајући пол *ништице* који је у

²³ Сагласно деривираним закључку о несамосталности ништице ван релације са својом супротношћу, добијамо решење у форми: „Нешто увек мора постојати”. Тиме се решава Хајдегерово основно питање о Свему односно о Ништини. (Види М. Hajdeger, *Uvod u metafiziku*, EIDOS, 1997, стр. 9.)

²⁴ У оквиру релационизма, основно питање је сведено на проблем „када је ништина немогућа?”, а решење је пронађено у системској вези са супротним полом и у дијалектичкој нераскидивости ове везе односно релације.

²⁵ Пол „Све” ван релације нема логички смисао, као што нема смисао ни пол ништице, уколико није у нужној вези са полом који је од ништице различит.

²⁶ Као и на нивоу најосновијих елемената, ова релација је основнија категорија од несепарбилних елемената. Ту уочавамо да исти принципи најелементарнијег нивоа важе и за најшири пол „Све” где принцип потребног „прага” егзистира на најопштијем нивоу.

²⁷ види F. Engels, *Dijalektika prirode*, Prosveta, 1978.

²⁸ Појам мета дијалектике користе и други аутори. Види S. C. Roach, *Critical International Theory and Meta-Dialectics*, Millennium - Journal of International Studies March 2007. стр. 321-342. и линк: <http://mil.sagepub.com/content/35/2/321.abstract>

нераскидивој релацији са полом нечега. Оваква релација неодвојивих полова је несводива (иредуцијабилна) и сматрамо да има фундаменталнију егзистенцију од нераскидивих (несепраблиних) елемената укључених у дефиницију ове релације.

Очигледно, два најосновнија елемента немогу истовремено пасти у нулти квантитет, јер би се тиме изгубила претпостављена релација противречности која их доводи у стање исчезавања. Оданде релација противречних полова је нередуцибилна, јер ако се у једном полу манифестује исчезавање квалитета, онај други пол мора имати неки квалитет различит од квалитета (и квантитета) другог пола. На овај начин, имајући у виду да не постоји апсолутна идентичност суб-полова (јер би се радило о истом елементу), закључујемо да је најелементарнија микро – релација између **Ништице** и **Нечег**. Ова релација је истотипна и на микро, као и на макро – нивоу²⁹. Овим смо идентификовали најнижу противречност као релацију (*Ништа – Нешто*, где су ови полови (елементи))³⁰. Треба овде приметити да основна релација није могућа без система којег ова дефинише, као што система нема без ове релације. Релација елемената или полова омогућује да *Ништица*, као и *све оно што јесте* егзистира³¹. Релационизам, поред тога као што закључујемо, уводи у методологију и минимални праг процеса. Овај праг је дефинисан основном релацијом.

Основна *релација* је како видимо инваријантна у односу на променљиву времена и стално је системски нужно присутна. У овом смислу, можемо је означити као временски и просторно инваријантни *ентитет*.

Доказивање егзистенције вишег бића и Бога

Дијалектички релационизам је метод којим се може доказивати и постојање вишег бића или Бога. Пракса да се полазни општи аксиоми, по правилу у филозофији и теологији, *не доказују* конституише опште прихваћену аксиоматску логику на коју се надовезују и деривирају остали логички ставови и системи. То је углавном генерални прилаз као и код научних коцепата, било природних или друштвених дисциплина и теорија, где се на прихваћеним полазишним основама гради структура и садржина погледа на свет или друштво. Основе математике такође базирају на полазним аксиомама, као што је напри-

²⁹ Постављајући одговор на онтолошко питање кроз форму везе, парадокс неповезног основног елемента нестаје.

³⁰ До сада у дијалектици није било јасно која је противречност најнижег нивоа. Овде је и то питање добило свој одговор у виду налажења најниже основне релације са својим половима (где један пол има „екстремну вредност” односно јесте нулти сингуларитет).

³¹ Тиме се даје објашњење егзистенције било чега (односно нечег). Јер и када је релација узета као најосновнија и ако се постави питање њеног порекла, тада поново, придружујући Ништицу се решава проблем постојања (идентичном логиком). Веза увек мора постојати, а тај закључак је као што можемо запазити, инваријантан у односу на сваку логику. Сваки вид познате логике базира на неопходној вези, па је оданде претпоставка о ничему, где се веза као таква губи, нелогична. Стога неопходност везе у свакој логици је основ негације апсолутно ничег или ништице, и тиме се може потврдити да је питање егзистенције као вида негације ништице, решиво и у оквирима формалне логике.

мер геометријски аксиом о тачки, која није предмет доказивања³². У овом смислу, теорије о егзистенцији и пореклу егзистенције Бога нису изузетак. Неке теорије се заснивају на аксиоматици првог покретача, или доказу о Богу као почетном узроку и разлогу односно врши се извођење Бога из неопходности или недостатности полазног разлога или узрока, првог покретача или потребе потпуности постојеће егзистенције света.³³ Постоје као што је познато априорни и апостериорни докази о постојању Бога. Међу априорним доказима су нпр. Анцелмова концепција, као и Бонавентурина, Декартова и Лајбницова теорија, које укључују аргументацију о савршености *бића* и савршености егзистенције у којој Бог као највише биће мора да егзистира (Бог има све савршености, а *егзистенција* је савршеност која и Њега укључује). Или на пример „идеолошки” може се доказ формулисати тако да *вечне и нужне истине* сваког система могу постојати само у мисаоном *бићу* које је исто тако вечно и нужно. Апостериорни докази су или докази контингентности (сва бића у свету су таква да могу бити или не бити, а њихова бит по себи је индиферентна на егзистирање без неопходног разлога) или даље докази о каузалности (потребан је неопходни разлог свога настанка у низу везаних узрока) или затим докази кретања „неког потенцијала у неки акт” (ништа у кретању не може бити узрок самог себе, односно ништа не прелази из потенцијала у акт осим дјеловањем неког узрока који је већ у самом акту). Овим доказима се придружују номолошки докази (ред и хармонија у свету нужно претпоставља неки разум) и телеолошки доказ (намерно адаптирање средстава неком вишем циљу односно општа сврховитост која нужно претпоставља интелигенцију са крајњим циљевима или циљем).³⁴

Са становишта теологије постоје дефиниције које су циркуларног или таутолошког вида где се порекло и егзистенција Бога изводе из самог појма Бога. Примера ради св. Августин је сматрао да Бог има разлог, сврху и порекло у себи и да је објашњив самим собом³⁵. У класичној формалној логици овакав став је пример погрешног логичког деривирања, јер се исти елемент настоји таутолошки објаснити преко тог истог елемента. На овом месту, међутим, може се оправдано поставити питање при којим условима овакав тип логичког извођења није погрешан и када је допустиво да се исти објект објашњава управо преко тог истог објекта. Из предходног разматрања у поглављу о „Свему што јесте” уочили смо да је системска релација *Нечега* и *Ничега несводива* и *нередуцијабилна*. На овом примеру видимо да се извођење таутолошких деривација може вршити и кроз деривирање исте релације из ње саме, у посебним случајевима. Ако је елементарана релација најнижег вида полова *Ништа* и *Нешто* представива као нека нередуцијабилна ентитетска целина, и ако сада треба да се постави питање порекла те целине, као посебног облика елемента,

³² Тачка се не дефинише пресеком правих или кривих, јер су ове такође састављене од истог елемента тј. тачака. Таквом дефиницијом би се добила циркуларна дефиниција (односно логичка грешка закључивања).

³³ Ове теорије често базирају на *недовољности* објашњења постојања ван присуства Бога.

³⁴ Поред ових доказа постоје и докази психолошког и етичко-моралног вида, као и „етнолошки докази”.

³⁵ Види А. Augustin, *O Božjoj državi*, Zagreb, 1982.

одговор се добија тако што увек тој или таквој целини можемо додати (нову) релацију са полом *Ничега*, тако да се релациони однос нечег, без обзира дали је то елемент или сама релација, према споља односно другом полу (Ничем) никада системски не губи³⁶. На овај начин преко исте категорије (релације), без западања у логичке грешке можемо објаснити у ствари тај исти појам и ту исту категорију. Примћујемо да оваква дефиниција релационе целине преко саме релације, није у том случају циркуларног типа.

Да потсетимо у основним аспектима на битне принципе *Опште теорије система*³⁷. Ово ће бити од значаја при доказивању *бића* као најосновнијем фундамента поретка. По дефиницији *систем* има следећа својства: 1. целина односно *тоталитет* колективних обележја које креирају режим или систем, 2. *отвореност* ове целине која је динамички тоталитет, 3. динамичко *кретање сваке тачке* тоталитета и динамичко креирање колективитета, 4. *утицај сваке тачке* на сваку другу, и тоталитет у целини, и 5. *саморегулација* свих колективних кретања у тоталитету. Ови принципи, као што видимо, указују на потребу да се у разматрања укључе колективне променљиве. За ово наше истраживање од посебног значаја је принцип „*отворености*” тоталитета и одатле начело *ширења система*, као и принцип „*саморегулације кретања у тоталитету*”. Овај последњи принцип има за наше доказивање посебну важност, јер у одређеним условима *саморегулација свих колективних кретања* може да се манифестује и као принцип *самолимитације колективних информација у систему*.

Особине релације између пола „*Свега*” и пола „*Ничега*”, о чему је било речи у предходној глави овог рада, омогућује нам да доказујемо информатичку природу „*свега оног што јесте*”. Као што смо могли да закључимо, између најелементарнијих полова најнижег нивоа (Ничега и Нечега односно Ничега и Свега) и највишег макро нивоа универзалног пола „*Ничега*” и „*Свега*”, постоји иста *релација* која делује међу половима. Информатичка природа *релација Свега и Ничега* (Нечега и Ничега), је на микро плану сводива на познати однос *нуле и јединице* (0,1) као информатичку бинарну базичну релацију³⁸. Сходно Општој теорији система ови полови *нуле и јединице* измењују места креирајући информацију и, консеквентно, гомилање информација (сагласно одређеном темпу). На овај начин уочавамо да наш, као и било који други постојећи свемир (космос) представља масивну системску структуру информација, које се налазе у неком одговарајућем поретку³⁹. Треба на овом месту потсетити да

³⁶ Логички можемо бесконачно пута додавати пол „*Ничега*” свакој насталој целини, а да се тип релације не промени. Сваки настали продукт и даље ће бити израз исте релације.

³⁷ Види L. von Bertalanffy, „General System Theory”, Allen Lane The Penguin Press, London, 1971. види и E. Laszlo, „The Relevance of General System Theory”, George Braziller, New York, 1972.

³⁸ Ова најмања јединица у компјутерским наукама је „бит”. Бит у компјутерским наукама представља информацију потребну за разликовање два међусобно искључива стања. (Само као аналогија да потсетимо да се у Хришћанству сматра да „*на почетку беше реч*”, што је други израз за информацију или реч-податак.)

³⁹ У нашем космосу (Универзуму) делују силе Ентропије и негативне ентропије, а сам овај космос је представив и у неким теоријама физике као (примарно) *Информатички космос*. (Ово није аналогично, већ физичко објашњење које је у употреби.)

савремена физика показује да се све елементарне честице налазе у непрекидном кретању, да непостоје честице са нултом масом мировања (фотони и неутрини) ван кретања, те да стога закључујемо да би ван кретања цео свемир (или универзум) престао да постоји односно да је материјални космос могућ само у сталним динамичким променама⁴⁰. Својство „*свега оног што јесте*” је непрекидност кретања и непрекидност креације и губитка информација у систему, али и у (свом) сталном односу према полу „*Ничег*” као екстензији (релације). Управо својство „*свега оног што јесте*” да оргнизује информације омогућава нам да дискутујемо о егзистенцији Бога, као бића, у релационистичком систему, који је како уочавамо информатичког вида.

Савремена физика пружа могуће теорије да је Универзум у ствари информатичког вида односно да материјални свет у основи има информатичку позадину⁴¹. Информатички универзум подразумева да се у сваком и најмањем делу материје (или било чега другог) морају садржати информације.

Овим физичким својствима треба додати и особину из Опште теорије система где промене у било којој информацији или релацији система утичу на све друге релације и информације у систему. Информатички универзум или „Битак” („*све оно што јесте*”) је „органицистички” повезан скуп у смисаону целину уређених информација. Степен уређености овог система је мерило *смисаоности* (овог) поретка.

Да би смо се осврнули на постојање Бога у природном и информатичком систему (као и сваком систему), треба да укажемо на још два својства који произилазе из реалционизма и Опште теорије система. Генерални принцип реалционизма је да садржински и формално елементи релације јесу мање фундаментални од општије целине у којој су садржани. Одавде следи да најфундаменталнија општа макро целина мора бити истовремено (довољно) информатички целовито садржајна, али и *само-лимитирајућа* системска целина која обухвата сва својства информатичког динамичког универзума. Оно што релација представља у свом поретку је системски *тоталитет*, који је *нередуцијабилан*, *несводив* и *несепарабилан*⁴². У релационистичком макро поретку овакав тоталитет је увек *несепарабилни динамички ентитет*⁴³, који је системски *лимитиран* и истовремено најопштијег вида. Треба на овом месту приметити да принцип *само-лимитације* (проистекао из принципа *самоорганизације*) у ин-

⁴⁰ Види нпр. ставове о кретању код А. Ајнштајн, „*Geometrija i iskustvo*”, Проширено издање свечаног предавања одржаног на пруској академији знаности у Берлину на 27. јануара 1921, Осијек, 1923.

⁴¹ Ово је присутно и у најновијим хипотезама и теоријама физике где карактеристике спиновања елементарних честица у процесима анихилације бивају пренете *информацијама*, које би се по идеји морале кретати брзинама већим од брзине светлости. (По прелазу кванта у парове честица, ове имају обрнуте правце спиновања.)

⁴² Овакав закључак само наликује *монадама* из Лајбницевог филозофског схватања. У Лајбницовом систему монаде су најмањи (атомистички) елементи духовног карактера, који су под координацијом Бога. Види Lajbnic, *Monadologija*, Kultura, Beograd, 1957.

⁴³ Ентитет је овде изједначен са (информатичком) релацијом, која у поретку има својство продукције нових веза. Продукција нови релација доказује да систем има *капацитет ширењу*. То је отворен тоталитет.

форматичком (кибернетичком) систему подразумева процесирање информација, што у грубо техничком смислу⁴⁴ означава *интелигентну обраду* информација или форме закључивања. Процесирање информација је само екстензија информатичке релационистичке структуре, где систем добија или већ поседује информације потребне за сопствено процесирање⁴⁵. Ово својство ћемо даље у раду размотрити у вези са принципом *самолимитације* односно *самоорганизације*. На овом месту треба додати да је општи релациони *тоталитет* (општи ентитет система) за који смо утврдили да је *нередуцибилан* и *несводив*, остовремено и *динамички отворен*⁴⁶ (релационистички) новим информацијама и стога има својство ка *системском ширењу*. Такав ентитет поред описане тежње *отворености* и ширењу (или да тако изразимо „креационизму“) има и системски симетрично генерисану посебност и склоност *затварању* или аутолимитацији⁴⁷. У информатичком системском окружењу овакво својство конкретне организоване *аутолимитације*⁴⁸ тај *процесно-информатички ентитет* категорише као *биће* са обимом информација и формама закључивања о сопственој посебности и форми *аутолимитације*. Организација и садржај ових посебних информација такво биће *системски* одређује као логички *сазнајно* и стога *свесно* биће односно субјекта са знањем и капацитетом сазнавања, али и самосталног постојања (егзистирања у систему). Тај ентитет или биће је са одређеним садржајем и видом (конкретне) свести или самосвешћу⁴⁹, и, даље са способношћу уређивања / организовања и стога деловања.

Други принцип, поред ученог о фундаменталности најопштије целине-ентитета и несепарбилности *бића* као фундамента система, а који деривирамо из Опште теорије система је принцип *самоорганизације* у систему. По Општој теорији система, овакав информатички *отворен* тоталитет има, како видимо *самолимитациони принцип* којие се манифестује у постављању органичења у функцији организације поретка. Ако у неком информатичком систему имамо нагомилавање информација које је асиметричног типа⁵⁰ где се више информација гомила, него што се губи (а такав је нпр. наш ширећи природни-информатички поредак или Универзум) тада принцип *самоорганизације* уређује структуру и смисаону хијерархичност система односно спонтано систем организује рационални поредак „инпута“ и „оутпута“. На овај начин ширећи систем је по дефиницији *процесно интелигентан*, а ово је последица постојања још једног важног принципа, који овде можемо назвати ***принципом самопроцесирања информација***, који је проистекао из општијег принципа

⁴⁴ По аналогiji са компјутерима који поседују меморију и процесор. (Само као техничка аналогija може се приметити да су овде системски меморијска и процесорска „јединица“ нераскидиво обједињени.)

⁴⁵ Процесирање информација се може, по аналогiji, дефинисати као мисаони процес или, „размишљање“.

⁴⁶ По Општој теорији система, овакав информатички систем је увек *отворен* тоталитет.

⁴⁷ Системски услов постојања Бога је могућност самолимитације и сопственог органичења као бића.

⁴⁸ Аутолимитација је управљање / организовање структурисаним информацијама које су тиме *вид знања*.

⁴⁹ У овом информатичком систему свест општег бића или Бога изједначава се са (Његовом) самосвешћу.

⁵⁰ Имајући у виду деловање сила ентропије и негативне ентропије, као и отсуство апсолутне симетрије у отвореном информатичком системском поретку.

самоорганизације и самолимитације. Принципи **Самопроцесирања информација** подразумева да поредак поседује информације о самим информацијама односно *мета-информације*. Ако је основна **релација** временски инваријантна, тада мета-информације могу постојати у произвољном моменту времена. На овај начин можемо поједностављено условно рећи да од „старта” систем поседује и мета-информације и способност **Самопроцесирања информација**. (Овај временски почетак или „старт” у ствари не постоји, јер је, као што смо видели системска *релација* без свог почетка и краја односно временски инваријантна.)

Овде треба приметити да је и општи систем *самоорганизације* у природном поретцима и сам развиту у функцији од потребе обраде инпута (информација) ради функционалног „аутпута” (повратних информација), што на неком нивоу система (или ентитета) подразумева потребно креативно системско усмеравање.

Најефикаснији доносиоц одлука у природном или друштвеном систему је такав који је релативно *централизован* (сегмент или *биће*) и који и сам представља смисаону целину (и у нашем поретку *ентитет*). Овде би, наиме, систему могли да додамо и начело *ефикасности*, али тај принцип није неопходан⁵¹, јер је *принцип самопроцесирања информација* и мета-информација, довољан за доказивање општег системског *бића*, као интелигентног носиоца закључивања односно *бића* којег можемо одредити као Бог.

Овакво *биће* са горе описаним особинама је *крајњи организатор*. Он је као *биће* системски лимитиран и одвојен, и можемо га дефинисати као системски *ентитет* - *биће*. Биће као Бог је, дакле, креативно и доноси одлуке системског нивоа. Екстензија таквог егзистирања *ентитета* је, међутим, и локално дејство и доношење информација и одлука, што је системски условљено и условљено организацијом Бога, као динамичког *бића*.

У циљу доказивања постојања Бога, треба овде имати у виду да описано *биће* (*ентитет са својим капацитетом*) није настајао „касније” или у оквиру „протока времена”, већ да је својство овог ентитета истотипно као и сама (овде горе описана) основна *релација*. Наиме, као што смо могли да приметимо, *релација Ничега и Свега* је инваријантна у односу на време и не зависи од времена. Та *релација*, као неопходна и основна, увек егзистира, јер је *Ништитица* по себи логички немогућа (односно пол супротног, као *Нечег*, увек мора бити системски придружен односно присутан). Оваква временска инваријантност важи и у случају *бића* које је неопходни *ентитет*, а принцип *организације* је системски укључен у пол *Нечег*. Овакво основно *биће* *креационистичког* вида јесте Бог. Категорије априорности и апостериорности на то *биће* нису примењиве, као што нису овакве категорије временског димензионирања примењиве ни на основну *релацију*⁵². Основна *релација* је, стога, представива као основни

⁵¹ Ипак, и поред тога што *ефикасност* није главни принцип система, можемо га узимати у обзир при анализи организације система. Кибернетика овај принцип усваја као основно начело у управљању информацијама.

⁵² *Релација Ничега и Свега*, као основа је одувек постојала и увек ће постојати јер самостални пол *Ничег* не може посебно егзистирати без *нечег*. Бог има исто својство, јер је то ентитет изједначен са *релацијом*.

ентитет. У овом ентитету релационистички је садржано *биће* које је системски узевши Бог. Пол *Нечега* у конкретном поретку увек представља супротност тежњи апсолутном поништавању, и као такав овај пол има системски масивну потенцијалну и реалну димензију⁵³ (или опсег информација). Овај пол са другим полом *Ничег* креира својство кретања ентитета односно релације.

У конкретном логичком и информатичком поретку, можемо да уочимо да основна релација никада не егзистира у свом најелементарнијем виду, где један под - елемент тежи преласку у нулу, а други и достиже нулу, као отсуство сваког квалитета. Целина релације која обухвата основну информацију непрекидно тежи ширењу и пол различит од нуле (*Ништитице*) може имати знатне димензије⁵⁴. Следеће важно својство временске инваријантности релационистичког поретка је да „наредни моменат” информатичког ширења система може равноправно да замени „предходни” моменат или стање система. Другим речима, релација може задржати своја својства, чак и када узрок и последица „замене своја места” (у посебном стању времена). Ово омогућује да у информатичком поретку биће као Бог може у сваком моменту и свуда бити присутан, независно који историјски период у развоју система обсервирамо.

Конкретни развој савремене физике у будућности могао би и доказати неке овде изнете логичке ставове или закључке. Основни задатак физике у овом правцу би пре свега био да се докаже да информације у овом постојећем физичком Универзуму имају или могу да имају брзине (преноса) које надилазе универзалну константну брзину *C* (односно брзину светлости, у овом Универзуму). Овај аспект је од значаја, јер би тако физика јасно указала на карактеристике физичког простора у коме је такав простор преносник информација⁵⁵ (као што је иначе преносник и других видова физичког поља).

Напоследку, Општа теорија система указује на још једну одлику Бога као бића системског поретка. У оквиру система информатичког-природног вида, биће као што је Бог увек поседује *идентитет* који је основно опредељујуће својство таквог ентитета. Принцип *самоорганизације* који прожима цео систем и, као што смо приметили, може да подразумева централизоване ефикасни⁵⁶ ентитет, истовремено укључује и лимитацију тог ентитета који тако постаје независан *субјект* и актер. Ово и омогућује да га дефинишемо као самопроцесуирајуће *биће*, које системски (ефикасно) делује. Бог као такво посебно биће има *идентитет* који га одваја од потенцијалних или реално постојећих других могућих бића.

⁵³ Најмања релација у конкретном (нашем) универзуму може бити информатички врло масивна. Аналогија са савременом физиком је овде корисна, јер се показује да у природном космосу делење у акцелераторима физичких микро-честица нуклеона (протона или неутрона) продукује још масивније елементарне физичке честице (од оних од којих су ове настале).

⁵⁴ Делење масних честица од нуклеона, преко кваркова до још тежих и елементарнијих честица, такође има свој крај. (У супротном, ако не би било краја најосновнија физичка честица би имала масу целе васионе.)

⁵⁵ Да је физички простор преносник информација, већ је уочљиво у неким областима физике елементарних честица. Остаје је нејасно којом брзином је могуће ширење информација у физичком простору.

⁵⁶ Сваки овакав систем тежи повећању ефикасности односно, другим речима, већој смисаоности.

Из конкретне свакодневне стварности, например, опсервирамо и да људи имају појединачно своје одвојене идентитете. Идентитет човека је основно својство које везујемо за човеков *дух* односно *биће човека* који је, такође, *субјект* деловања и креирања у оквиру система који уграђује у себе и принципе ефикасности и креативности. Основно својство човека-бића је стална „глад” за информацијама и знањем. То се манифестује у сталној потреби човековог духа да разуме и објасни све феномене око себе, као и саму своју суштину. Ово људско трагање за истином је израз функције за ширењем информатичког поретка.

У целини сагледавајући, *највиша релација* (Нечега према *Ништини*) садржи системску *унутрашњу* рационалност за управљање информацијама. *Релација* као *ентитет* поседује знање које дефинише своју свест (и самосвест), као и свест према могућим спољним елементима-информацијама (или релацијама). Системска *унутрашња* рационалност је како закључујемо израз екстензије системског принципа *самоорганизације* који је у релационистичком информатичко-меморијском поретку добио облик *принципа сопствене свести* и *самосвести* информатичког динамичког *ентитета* изједначеног са основном релацијом⁵⁷.

Закључак

У овом раду ми смо доказивали и у мери која је својствена науци и филозофији покушали да докажамо постојање бића, као најфундаменталније категорије релационистичког поретка, што је потом постао и предмет доказивања Бога. Овде смо истраживања вршили применом Опште теорије система, Мета-дијалектике односно Дијалектичког релационизма. Пошто смо у првом делу рада третирали и разрешавали питање порекла *Свега што јесте*, довољно јасно је постало да се неаксиоматским методом може деривирати и релационистички *ентитет* који се подударе са *релацијом*. После анализа недовољно дефинисаних појмова или процеса дошло се до закључка да је потребно увести два нова принципа Мета-дијалектичког методског разматрања, а то су: 1) *несепарабилност* најосновнијих елемената који постоје само у оквиру релације; 2) *нередуцијабилност* основне релације, која имајући у виду наведено својство елемената, постаје *фундаменталнија* од несепарабилног основног елемента. Даља анализа показала је да је основна релације сводива на однос „Ничега” са „Свим оним што јест”, као половима релације. Оба пола се налазе у нераскидивој вези, тако да основно питање филозофије: „Одакле све оно што јесте” губи смисао односно добија одговор свођењем на апсурд. Наиме, ако претпоставимо барем пол „Ништа” (а то је најмање што се може претпоставити), овакав пол није могућ без противречног (различитог) „Нешто” односно „Свега”, јер „Ништа” је *Релационистички* немогуће без пола Нечег односно *свега што јест*. Тек релација фундаменталног нивоа омогућава постојање Ничега и Свега у јединству. Нешто касније, замењујући полове (Ничега, Свега) са *нулом и јединицом* односно (0,1), долазимо до сазнања о томе да основна релација тих

⁵⁷ Принцип системске *самоорганизације* у оваквим релационистичким условима прераста и јесте принцип и поредак динамичко-системске смисаоности.

полова претставља бит информације. Одатле следи и закључак да је релационистички макро поредак (целог) система информатичког вида.

У наставку, затим корисимо Општу теорију система. Као што се показало, системска унутрашња рационалност или системска информатичка смисаоност је израз екстензије системског принципа *самоорганизације* у форми информатичке *самолимитације*. Принцип *релационизма* је да садржински и формално елементи релације јесу мање фундаментални од општије целине у којој су садржани. Следи да најфундаменталнија општа макро целина мора бити истовремено целовито информатички садржајна, али и *само-лимитирајућа* системска целина која обухвата сва својства информатичког универзума. Основну деривацију принципа *самоорганизације* представља *принцип самолимитације* који у релационистичком систему има своју логичку екстензију као принцип *самопроцесирања информација у систему*. Ово је нови *принцип* Опште теорије система до кога се дошло у овом истраживању. Тај принцип је довољан за објашњење општег динамичког бића-ентитета односно Бога. *Самопроцесирање* подразумева да информатички поредак поседује информације о самим информацијама односно *мета-информације* које су предмет *процесирања* или *самоорганизације и обраде*. Ако је основна *релација* временски инваријантна, тада *мета-информације* могу постојати у произвољном моменту времена. Оно што релација представља у свом поретку је системски *тоталитет*, који је *нередуцијабилан, несводив и несепарабилан меморијски ентитет*. У релационистичком макро поретку овакав тоталитет је увек *несепарабилни самопроцесирајући меморијски ентитет*, који је системски *носиолац самопроцесирања*. Ентитет који поседује системску самолимитацију и особину *самопроцесирања информација* (или сопственог знања) је *биће* које можемо као самозаснајно биће дефинисати као Бог.

Будући да је на најнижем нивоу постојања ичега релација најосновији фундамент (да овај ниво означимо као „*квантни ниво интеракције*”), а да је ова иста релација истотипних полова и најосновнија категорија на нивоу целине Битка, деривирао се овде закључак да тежња за ширењем оваквог, како се доказало информатичког *смисаоног система* има основу у самој основној релацији. Системски принцип информатичке *самоорганизације* постаје тако трансформисан или допуњен новим принципом *информатичке самосвести*, која је садржана у системској релацији. Информатичка самоорганизација у таквом релационистичком поретку подразумева изванредан креационизам и структурисане (мета) информације у ширењу, сходно и према неким одређеним потребама и приоритетима. Ту се системски манифестује *свест* носиоца и регулатора тог структурисања (знања). Оваква *свест-ентитет* је биће који се у ван-временском релационистичком поретку јавља равноправно и на почетку, као и на крају (ако краја има) било ког процеса или стања. *Биће* истовремено акумулира и *самопроцесира* структурисане информације и знање што је основна одлика мисаоног интелигентног субјекта.

Литература:

1. Džon Barnet, Rana grčka filozofija, Zavod za udžbenike, Beograd, 2004.
2. F. G. Hegel, Dijalektika, Beograd, Dereta, 1991.

3. G. F. W. Hegel, „Phenomenology of Spirit”, Clarendon Press, Oxford, 1977.
4. Engels, Dialectic of Nature, International Publishers, 1968.
5. L. Von Bertalanffy, „General Systems Theory”, Penguin Press, London, 1971.
6. Vranicki, Historija Marksizma, Naprijed, 1971.
7. J. Erman, „Was Leibniz a relationist?”, in: „Studies of Metaphysics”, Midwest Studies in PH Vol. IV. Univ. of Minnesota Press, 1979.
8. J. Kaipayil, An Essay on Ontology. Bangalore: JIP Publications, 2008.
9. R. Christopher. Time, Space and Philosophy. London: Routledge, 1991.
10. Augustin, O Božjoj državi, Zagreb, 1982.
11. M. Hajdeger, Uvod u metafiziku, EIDOS, 1997.
12. F. Engels, Dijalektika prirode, Prosveta, 1978.
13. L. von Bertalanffy, „General System Theory”, Allen Lane The Penguin Press, London, 1971
14. E. Laszlo, „The Relevance of General System Theory”, George Braziller, New York, 1972.

META - DIALECTIC APPROACH APPLIED TO THE BASIC QUESTION OF ONTOLOGY OF THE ORIGIN OF “EVERYTHING THAT IS” AND THE POSSIBILITIES OF THAT METHODOLOGY IN THE PROBLEM OF PROVE AND THE EXPLANATION OF GOD

Summary: In this article, on the basis of a new methodology, we consider basic Ontological problem of the origin of existence of All that is (das Sein). Later, especially in this respect, we are trying to offer the new approach to prove and explain the (Higher) being and the God. This article is based on Meta - dialectical method and is a result of research of the meta-logic and represent an extension of the classical Dialectic methodology. It has been found that such redefinition of the dialectic methodology can be titled as a Dialectic Relationism which includes in itself the principles of the General System Theory. In an attempt to prove the existence of God, in the framework of new approach, it has been proven here to be suitable to use Non-axiomatic logical methods, in order to avoid the tautological „traps” or paradoxes. Relationism of dialectic orientation, better explains the natural and physical phenomena than the more generally defined Classical dialectic and other logic(s) and concepts based on the Classical axiomatic approach. The formulated dialectical relationism includes the new dialectical principles which are: 1. inseparability of the fundamental elements of the relation, and 2. the irreducibility of the fundamental relation containing the inseparable elements. Thus the basic relation becomes more fundamental category of the non-separable basic elements. Applying the relationism to the Ontology for resolving the most fundamental paradox or basic question „Why is there anything at all?” we are able to provide an answer to that basic question. By applying the methodology of the reduction to the absurd (on the reformulated ontological question of „Why anything exist in relation to Nothingness?” (oppositional dialectic form)), we had derived to the conclusion that, „Nothingness” (as a pole opposite to „Everything”) is impossible per se (the poles / elements are inseparable i.e. Something always must exist, because the basic relation is irreducible and elements (Nothing, Everything) are inseparably linked. This is similar to the quantum physics where quantum interactions are irreducible. Cosequences for the theology are in fact that the most fundamental category is in the same time most general information and complex category-entity, so that such order is in the framework of relationistic logic reducible to certain being with the identity and the subject as the most general category-entity that is the fundament of the system.

Key words: Meta-dialectics, relationism, system, capacity, God

АНИТА М. НИЗИЋ*

Филозофски факултет
Ниш

УДК 140.8:316.7

Монографска студија

Примљен: 19.01.2016

Одобрен: 12.02.2016

Страна: 591-602

НИЧЕОВО УЧЕЊЕ О ВЕЧНОМ ВРАЋАЊУ ИСТОГ КАО ОСНОВНА ИДЕЈА ЦИКЛИЧНИХ ТЕОРИЈА ДРУШТВА

Сажетак: Основна теза је да цикличне теорије друштва настале крајем XIX и почетком XX века, без обзира на одређене међусобне разлике, у својој основи садрже Ничеову идеју о вечном враћању истог. Ово становиште се заснива на неколико претпоставки. Прва је да идеја вечног враћања истог није просто преношење архаичних схватања о циклizmu историјских и друштвених кретања, већ да је Ниче пружио доследан онтолошки смисао овој посве оригиналној идеји на чијем ће темељу изградити своју филозофију живота. Следећа претпоставка је да све велике теме овог филозофа (смрт Бога, превредновање свих вредности, натчовек, воља за моћ) почивају на учењу о вечном враћању истог, као свеобухватној и фундаменталној идеји. Последња претпоставка би била да Ничеово ново поимање временских димензија и мисао о ограниченом броју комбинација у бесконачном времену чине филозофски темељ на коме ничу све касније цикличне теорије друштва.

Кључне речи: Ниче, вечно враћање истог, цикличне теорије друштва

Увод

Док је за антику било карактеристично уверење да постоји вечно обнављање једног и истог у космичком, неисторијском времену, са хришћанством долази до схватања о историјском, праволинијском кретању са циљем и смислом, које постаје доминантан начин мишљења. Хришћанска идеја спаса се касније трансформише у просветитељску идеју прогреса, која је брзо еволуирала до крајње некритичке вере у неограничене стваралачке могућности људског рода, што доводи до тога да се у XIX веку створе повољни услови за обнављање циклзизма као начина мишљења, што се и дешава са појавом Фридриха Ничеа, односно са његовим излагањем учења о вечном враћању истог и познате констатације о смрти Бога. Крајем XIX и почетком XX века долази до процвата цикличког начина промишљања света, чему су допринели и увиди у

* anitanizic@gmail.com

то да капиталистички свет ипак није свет остварених људских слобода и материјалног обиља и да нема неизбежног прогреса у људском друштву и историји. Сам циклizam јесте једна од најстаријих, али и типичних „скрајнутих“ теорија друштвених промена и друштвеног развоја у социологији, што значи да се налази ван главних теоријских токова у социолошкој науци. Међутим, обнова теорија о цикличном кретању друштва и историје постаје све видљивија и све актуелнија у савременој социјалној мисли, а самим тим може се сматрати и чињеницом којој је неопходно посветити пажњу. У времену свеопште кризе, када се примећује значајно опадање веровања у линеаристички развој друштвено-историјских кретања са појмом прогреса као својом основом, теорије о кружењу друштвених процеса се чине све више прихватљивим за објашњење социјалне стварности. Једно од најзначајнијих открића у проучавању дугорочних динамичких друштвених процеса је откриће социо-демографских циклуса као главне одлике динамике сложених економских система, о чему су писали С. Нефедов, П. Турчин, А. Коротајев и С. Малков. Такође, данас су веома актуелне и теорије о слому цивилизације и друштвеном колапсу, које анализирају данашње друштво захваћено дубоком кризом, пратећи процесе опадања цивилизацијске моћи и губљења културних вредности који доводе до потпуног нестанка одређеног типа друштва (Гајић 2014: 85).

Развој идеје о циклizmu друштвеног кретања

Појам прогреса је значајан и донекле незаобилазан у друштвеним наукама, па опет недовољно дефинисан, највише због тога што је неретко био одређиван за кривца неегзактности друштвене науке и бивао потискиван у сферу аксиологије. Прогрес се најједноставније може схватити као „... *напредовање у неком одређеном правцу: од услова условљеноме, од једноставног савршењем; постепени развој ка бољем.*“ (Марић 2004: 104). Теорије са прогресом као основним појмом друштвеног развоја које сматрају да се историја одвија праволинијски и цикличне теорије друштва које сматрају да се социјални процеси одвијају у одређеним циклусима и да се историја понавља, су се неретко развијале упоредо. С једне стране, постоје теоретичари који сматрају да је сасвим прихватљиво то да категорија прогреса укључује суд вредности и на основу тога одређују као прогрес сваки конкретан напредак у односу на нешто, с тим да оно што је хронолошки новије није самим тим увек и нужно вредносно старије. С друге стране, развијана су и учења о погоршању, опадању, регресу и смрти култура и цивилизација, чинећи тако супротност теоријама о константном прогресу, без обзира на то да ли је појам прогреса сматран за закон развика или је само коришћен за описивање одређених кретања у историји (Тартаља 1976: 12).

По Бертранду Раслу, XX век је писао некролог идеји прогреса. Поред генералних одбацивања прогреса присутних код неких теоретичара, јавља се и други вид исте тенденције, где се негација прогреса врши на индиректан начин, када се терминолошком заменом у расправама о друштвеним процеси-

ма искључује категорија прогреса, а јављају термини као што су флукуација, осцилација или, једноставно, социјална промена. Тако се у разарање пријатне илузије прогреса, на посебан начин, укључила и модерна теорија друштвено-историјских циклуса, која је у себи сјединила стару идеју кружења, као основног тока свих друштава и цивилизација, и савремену научну апаратуру, којом хоће да негира могућност напретка. Док је античка мисао сажимала сво кретање у форму која је сматрана за најсавршенију – круг, и тиме изражавала једно спонтано и аутентично виђење друштвене динамике по аналогiji са кретањима у природи и космосу, од модерног учења о циклусним кретањима треба очекивати да докаже у чему представља иновацију и израз свог времена. Савремена обнова учења о циклусу морала би доказати своју функционалност, своју научност или признати да је израз немоћи да се нађе неко боље решење и нова идеја – ако већ подразумева да је идеја прогреса исцрпла своју моћ, не само да задовољи знатижељу, већ и да допринесе ефикасности друштвено-историјске праксе модерног човека (Тартаља 1976: 11-12).

Паганске религије, као и источни филозофско-религијски системи, веровали су да се историјски токови, по аналогiji са природним токовима, одвијају циклички. Стари Грци су време такође поимали циклички, као космичко, неисторијско време и сви су они у основи следили Хераклита и његову мисао да је овај свет увек један и исти – вечито жива ватра која се у одређеној мери пали и одређеној мери гаси. Питагора је такође учио о вечном враћању и о себи душа. Платонова филозофија објективног идеализма значајније проширује значење појма кретања по кругу, дајући му одређени метафизички смисао: вечити повратак код Платона постаје онтолошки принцип који се односи на космос, природу, па и на самог човека и људско друштво, и у том смислу је занимљиво поменути његово учење о кружном смењивању облика државног уређења, онако како га је изложио у *Држави* (Коплстон 1999: 291-301). Аристотел није усвојио овај део Платоновог учења, али је веровао у постојање космичких циклуса који описују вечити круг постојања. Стоици ће отићи корак даље и чак израчунати меру космичког циклуса стварања и разарања универзума. Полибије је спојио филозофско учење о цикличним кретањима са историјски познатим облицима државних уређења (Милосављевић 2002: 31-33). Уопште узев, од Хераклита, преко Платона, Аристотела, стоика, Полибија, све до Ибн Халдуна и Викоа могу се наћи разни облици циклизма. Међутим, са појавом хришћанства, друштво и историја почињу да се тумаче као праволинијско стремљење ка неком циљу, а историја, по оваквом схватању, има свој јасан почетак одређен божјом вољом, своје етапе развоја, али и крај, као коначно остварење сврхе постојања. Овакав начин тумачења света са просветитељством и његовом вером у вечни прогрес постаје доминантна струја у филозофском промишљању света и ту идеју разрађују многи мислиоци – Кондорсе, Волтер, Тирго, Сен-Симон, Конт, а може се рећи да Хегелом и Марксом такво схватање друштва и историје доживљава свој врхунац. Касни XIX век је, дакле, донео мислиоце који су означили потпуни тријумф идеје непрестаног напретка, па чак и потпуно изједначили историју са прогресом, стога није требало дуго чекати појаву жестоке реакције на овакво схватање историје, друштва,

па и самог човека - јављају се прве идеје да у основи свега ипак не стоји никакав божански поредак, да Бог (ако има икаквог Бога) мора бити слеп и да на Земљи влада зло. То је био одговор песника Бајрона и Хајнеа, као и одговор Артура Шопенхауера, који је оспорио примат разуму и уздигао вољу, рационализму супротставио ирационализам, писао хвалоспеве „генију“, старим митом о Хаосу заменио модерну теорију прогреса, а нирвану и аскезу претпоставио акцији, чиме је утврдио пут Фридриху Ничеу, који је напао и последње уоприште теорије прогреса – морал – уз бојни поклич: „На морал треба пуцати!“ (Дјурант 2002: 225-254). Може се рећи да је Шопенхауер изградио један крајње песимистички поглед на свет са индиректним утицајем на обнову циклзма у филозофији историје, чиме је припремио тло за радикално рушење идеала и филозофско утемељење и оправдање идеје о кружним друштвено-историјским токовима у делу Фридриха Ничеа.

Вечно враћање истог

Ничеова констатација о смрти Бога, која пре свега означава укидање оностраног света и разарање традиционалне метафизике, претпоставка је развијања друга два битна момента његове филозофије: воље за моћ и вечног враћања истог, чиме се постављају темељи обнови циклзма почетком XX века. По Ничеу, читав свет је вртлог бесконачне игре понављања настајања и нестајања и у том смислу у свету нема ничег новог. Свет је одређени број центара снаге који увек пролазе кроз разне варијације – комбинације које се бесконачно пута понављају, чиме се имплицира кружни ток, а консеквенца тога је немогућност непрекидног напретка друштва у позитивном смеру. Људи су увек тежили неком циљу како би модификовали постојећи свет, али тај циљ никада нису могли постићи, јер да су могли, то би се већ догодило (Ниче 1978: 489). Идеја вечног враћања истог, као основна мисао Ничеове филозофије, имплицира свођење појма „прогрес“ на пуку илузију, брисање представе о човечанству као озбиљном појму, учење о кризи и пропасти грађанске културе; такође имплицира и учење о развоју као декаденцији, као и одређени ирационализам, сасвим очигледан индивидуализам и својеврсни фатализам садржан у чувеном *amor fati* – све су то суштински елементи филозофског мишљења Фридриха Ничеа, који постају веома значајни у формирању цикличних теорија крајем XIX и почетком XX века.

Разматрањем суштине и значаја првобитних митолошко-космолошких представа о друштвеним процесима, као изразу најранијег нивоа развитка свести о друштвеном кретању и историји, долази се до закључка да, хронолошки посматрано, представе о кружењу претходе свести о праволинијском току времена и непрекидном напретку. Овакав начин мишљења је могуће уочити у многим митовима првобитних заједница, као и касније код античких мислилаца, који су такве представе о сталном враћању онога што се већ догодило теоријски изразили. Са хришћанством долази до замене таквих представа приказивањем друштвеног кретања као праволинијског, са растом идеје о прогресу

која је касније тријумфовала у рационализму просветитеља и филозофији позитивизма. Када се говори о кругу као основном симболу античког схватања кретања и развоја, треба имати у виду да је учење о кружном току природе и укључивање човека у велике космичке циклусе било, између осталог, резултат настојања да се у сталној променљивости и кретању уочи нека законитост, да се открије правилност у људским и божанским стварима, и с обзиром на то да је ред људских следио ред божанских ствари, космос је био прва и најјача инспирација филозофске мисли ране антике. Многа филозофска размишљања носила су назив *О природи* и била заокупљена тражењем одговора на питања која је пред човека постављао тајанствени свет који га је окруживао. Одговор на питање о суштини и појави кретања извођен је зато на основу онога до чега су дошла античка знања у астрономији, астрологији, физици и механици (Вранички 1988: 3-9).

Оно што је заједничко архаичним схватањима о циклizmu историјских кретања и савременим цикличним теоријама јесте уверење да се историја понавља и да се човекова активност и делатност не разликује од ритмова који се срећу у природним процесима, те да се стога фазе које срећемо у природи са истом правилношћу одвијају и у друштвеном животу – рађање, младост, зрелост, старење и смрт. Међутим, док је код првобитних схватања о кружењу друштвених процеса питање враћања историје инспирисано првенствено космичко-астралним кружењима и човековом везаношћу за природу и за њене узрочно-последичне низове, дотле је основно усмерење модерног цикличног учења изразито друштвеног карактера (Тартаља 1976: 181). Оно што стоји између првобитних представа о кружењу друштвено-историјских токова и савремених цикличких теорија друштва јесте учење о вечном враћању истог Фридриха Ничеа. На први поглед може изгледати као да је он само обновио једно прастаро учење, међутим, подробнијом анализом открива се Ничеов напор да пружи доследан онтолошки смисао овој идеји која ће му послужити као темељ на коме ће изградити читаву своју филозофију живота и воље. Ничеово учење о вечном враћању истог није само обнављање античких идеја о сеоби душа или реинкарнацији, већ једна сасвим оригинална мисао. Ничеова централна премиса се заснива на томе да је материја у универзуму коначна – да она нити настаје, нити нестаје, већ да само прелази из једног стања у друго. У таквој ситуацији број могућих стања је коначан. С друге стране, само време је бесконачно што за последицу има то да мора доћи до понављања стања материје која су се већ догодила, поново и поново. Управо то ново поимање временских димензија, игра настајања и нестајања, ограничени број комбинација у бесконачном времену је, поред осталог, послужило као филозофски темељ цикличним теоријама друштва у XX веку.

У касном XIX веку су се створили услови за поновним актуелизовањем идеје о цикличном друштвеном кретању, онда када је идеја о прогресу достигла свој врхунац и разводњила се у утопистичким визијама Хегела, Конта или Маркса. Управо тада се јавља Ничеова теорија о вечном враћању истог, као оштра критика историјског линеаризма и као учење од фундаменталног значаја које је одредило ток каснијих критика праволинијског схватања исто-

рије и друштва са непрекидним напретком као основом - критика садржаних у савременим цикличним теоријама, које су тражиле враћање на филозофско мишљење пре Хегела, па и даље од тога - на становишта која су претходила просветитељству. Ничеова филозофија је такође имала велики утицај и на немачку књижевност, где су се критички преиспитивале његове тезе о великој кризи и пропасти европске културе (Gedo 1998: 337).

Несумњиво је да је Ниче мењао своја убеђења – у почетку је био приста-лица Шопенхауеровог учења и обожавао је уметност, да би касније постао велики критичар уметности, а одушевљен науком као условом културног напретка. Напослетку је постао критичар хришћанства и проповедник новог морала, покушавајући да преокрене све вредности и да створи идеал натчовека. У овим превирањима запажа се једна константа која се јавља у свим фазама његовог стваралаштва – идеја вечног враћања истог, од које је Ниче полазио у свим својим „филозофским експериментисањима“. Д. Грлић заступа тезу да је уметност она област у којој се открива вечно враћање истог (Грлић 1981: 139), што изводи из Ничеове тврдње у *Рођењу трагедије из духа музике* да је постојање света оправдано само као естетички феномен и да је уметност она метафизичка делатност живота, а не морал. Међутим, уколико се у начелу и прихвати овакво становиште, неопходно је подсетити на то да је Ниче мењао своја убеђења, као и то да је идеју вечног враћања истог сматрао много дубљом и свеобухватнијом: сматрао је да та идеја своју праву величину открива са ставом „Бог је мртав“, а свој пуни значај постиже у консеквенцама таквог става.

У Ничеовом раду се могу разликовати три велике теме у којима се сажима битна проблематика овог филозофа – смрт бога, воља за моћ и вечно враћање истог, при чему је трећа идеја темељна мисао целокупне Ничеове филозофије (око ове тврдње постоје значајна слагања при упоређивању различитих интерпретација и врло ретко се може наићи на мисао да је заправо воља за моћ Ничеова основна идеја). Хајдегер је сматрао да заправо постоји пет великих Ничеових тема – тему превредновања свих вредности и тему натчовека је обрађивао као посебне теме. По Д. Грлићу, ове теме не треба издвајати као посебне, јер су укључене у проблематику наведених трију тема. Смрћу бога (што представља и смрт дотадашње највише вредности) уједно се и превреднују све вредности, а натчовек је онај ко поседује највише воље за моћ, онај ко упркос вечном враћању изриче Да животу и који је, напokon, као уметник пре свега, садржан у теми воље за моћ и теми вечног враћања истог (Грлић 1969: 46-49). Натчовек је онај ко превладава вечно враћање - он је огледало дионизијске воље која хоће саму себе, вечна афирмација свега постојећег (Ниче 1988: 35). Рушењем традиционалних вредности (што је омогућено идејом о вечном враћању истог) натчовек се открива као природа, чиме Ниче врши померање од отуђеног, хришћанског човека ка човеку природе као човеку нових вредности. Натчовек је стваралац који познаје суштину реалности и зна да је све само воља за моћ; он актуелизује ту моћ као стваралачку активност, као вољу која у крајњој линији хоће саму себе (Савић 2012: 364). Усвајањем оваквог разликовања главних тема у Ничеовој филозофији, сама идеја вечног враћања може бити разложена и разматрана у три целине - с об-

зиром на свој космолошки, онтолошки и етички смисао. Такође, кратак осврт на идеју о смрти Бога (с обзиром на све консеквенце које је то учење изазвало), као и осврт на дионизијску компоненту читаве филозофије доприноси бољем и потпунијем разумевању идеје о вечном враћању. Сама суштина идеје о вечном враћању истог, коју је сам Ниче окарактерисао као „најстрашније учење од свих“ и коју је прихватио као гвоздену законитост, а за коју постоје, како се чини, оправдани разлози због којих се сматра филозофским упориштем цикличних теорија друштва XIX и XX века, можда је најбоље изражена одломком из *Веселе науке*: „Како ти је када се једног дана или ноћи демон дошуља у твоју најусамљенију усамљеност и каже ти: Овакав живот каквим сада живиш и каквим си живео, мораћеш да живиш још једном и још безброј пута; и у томе неће бити ничег новог, него ће ти се морати вратити свака бол и свако уживање и свака мисао и уздах и све неизрециво мало и велико у твојем животу, и све истим редом и последицом – а исто тако овај наук и ова месечина међу дрвећем, а исто тако овај тренутак и ја сам. Вечни пешичани сат постојања поново ће се окретати – а и ти са њим, зрнице прашине од прашине?“ (Ниче 1989: 236)

Једна од последица смрти Бога је то да се светска повед више не сматра делом провиђења, већ постаје упућена на саму себе – човек се даље креће без врховне трансценденције и логоса и тиме почиње владавина човека, коју омогућава само висок ступањ воље за моћ. Воља за моћ се у својој најчистијој форми јавља као борба за живот и смрт, а та борба се јавља у времену, као димензији људског опстанка која је уједно и битна граница саме воље за моћ. Воља за моћ не може вратити прошлост, већ може ићи само заједно и упоредо са временом, она тежи сталном напредовању и зато поседује стално незадовољство зато што тражи и жели кретање напред, а свесна је непроменљивости прошлог. Време је моћ у коме се исцрпљују сви други облици моћи и зато Ниче назива лудошћу ону вољу која хоће негирати време као прошлост. Ово „хтети назад“ је хтење за преокретањем целине временске структуре, да хтење прошлости постане идентично са хтењем будућности, да постане небитно шта се јавља пре, а шта после. То је могуће постићи, по Ничеу, једино ако космосом влада вечно враћање истог, као нужна консеквенца теза о смрти Бога и вољи за моћ.

Ниче прави дистинкцију између *неисторијског*, које одређује као нагонски и несвесни заборав света и времена и *историјског*, као свести о прошлом. Он указује на неопходност и неисторијског и историјског за људски опстанак, али под условом њиховог међусобног ограничавања (Ниче 1997: 70-73). У пукотини између ове две крајности неисторијског и историјског, Ниче одређује живот као оно „вечно и једнако значајно“ (Ниче 1997: 130), где се укидају границе између временских димензија и где се прошлост и садашњост непрекидно прожимају. То „сада“ чини основ *надисторијског* становишта, које М. Ђурић у потпуности поистовећује са идејом о вечном враћању истог – он наводи како је Ниче управо тако наглашавао кружно схватање времена које изводи из метафизички одређеног несвесног карактера природе, односно из њене сталне потребе за преображавањем и понављањем (Ђурић 1992: 106), мада сам Ниче нигде није истицао потпуну истоветност идеје вечног враћања истог са идејом о „надисторијском“.

Ниче истиче једну „вечну радост постојања“, која у себе укључује и стварање и уништавање, сталну игру настајања и нестајања, што представља и суштину његове дионизијске филозофије, с тим што јасно истиче како се преко вечног враћања истог не може вратити онај слабаши, „хришћански“ човек, зато што би повратак таквог типа човека учинио мисао о вечном враћању мучном и тешко подношљивом, па и немогућом (Ниче 1999: 279).

У Ничеовој филозофији се појам бесконачности односи на стално понављање истог у једном цикличном процесу, али та идентичност се не односи на природу онога што се враћа, већ се враћа управо оно што се разликује. Другим речима - не враћа се нешто „исто“, већ само враћање јесте исто и једно, тј. вечно враћање је биће које се потврђује у различитом. Целокупна историја се понавља у једном бесконачном, цикличном кретању, где је човек активни учесник у својој судбини – он у њој потврђује своју вољу. „*Моја формула за величину у човеку јесте amor fati...*“ (Ниче 2001: 42)

Ниче и цикличне теорије друштва

Све цикличне теорије друштва, поред тога што поседују одређене заједничке карактеристике, почивају на ставу да је број свих атома који чине свет, иако неизмеран, ипак коначан, па је могућ само коначан број комбинација и пермутација, из чега следи да у времену (које је бесконачно) тај број мора бити постигнут и свемир се мора поновити – почивају управо на ставу који чини основу Ничеовог учења о вечном враћању истог. Излагањем основних поставки најзначајнијих заступника цикличне мисли о друштву у XX веку и упоредном анализом ових теорија пружа се увид у могућу оправданост почетне тезе да учење о вечном враћању истог заиста стоји у темељу свих каснијих цикличних теорија о друштвеном кретању.

Као што је Ниче био задивљен предсократском филозофијом и прижељкивао повратак филозофског мишљења пре Сократа, тако и код већине циклуста постоји тежња ка поновном успостављању неке већ проживљене форме друштвеног живота, што следи из прихваћеног Ничеовог става да је број могућности које стоје пред друштвеним животом ограничен и да је историја већ поприлично исцрпљена, те на основу свега тога ништа ново се не може очекивати. Занимљиво је то да се Сорокин дивио средњем веку и прижељкивао његов повратак, не кријући своје одушевљење схоластиком. Очекивао је настанак једног новог доба које је називао новим средњим веком и у коме би дошло до препорода захваљујући религиозном преображају и сматрао је да је то једина могућност да се цивилизација у распадању претвори у велику културу (Милосављевић 2008: 233).

Заједничко за све цикличаре је то што је сваки нови заступник учења о вечном враћању допуњавао затечену схему увођењем сопствене епохе у њу, демантујући тако, у одређеној мери, своје филозофске претходнике. Такође, одређена доза песимизма својствена Ничеу постоји у свим теоријама кружења,

и често се наилази на тврдњу да је баш тај период у коме ствара одређени теоретичар период велике кризе човечанства. За Шпенглера, рецимо, културе су сублимиране животне суштине које расту са истом бесциљном супериорношћу као што расте цвеће на пољу (Шпенглер 1990: 17). Шпенглер је, иначе, сам истицао да је на њега пресудан утицај извршила Ничеова филозофија тако да се код њега може наћи доста Ничеових идеја у нешто другачијем виду, па чак и сам надахнути и узбудљиви начин писања. Као исходишни појам своје филозофије узео је живот у најширем смислу, као еквивалент појму времена, душе и судбине, док је светску историју видео као нешто лишено циља и јединства, где постоје само цикличне форме историјских еволуција у којима се културе рађају и живе у узвишеној бесциљности и исто тако нестају без сврхе и смисла.

Аналогије са природом, као карактеристичан начин мишљења за архаичне и античке цикличаре, јављају се у истој мери и код Ничеа и код савременијих цикличних теоретичара. Шпенглер је истицао да културе настају и нестају као организми, док је Данилевски настојао да истакне апсолутну аналогију између природног организма и друштвене целине из чега су следиле формулације закона друштвене структуре и динамике по моделу оних које владају у свету природе. Данилевски ствара појам културноисторијског типа, којим жели да истакне цивилизацијску разлику између Европе и Русије, а његов циклizam настаје са оповргавањем оправданости доминације једног културноисторијског типа над другим, чиме жели да укаже на истрошеност и исцрпљеност Запада. Да би доказао своје ставове, Данилевски разара кључне појмове теорије прогреса и пише о томе како се човечанство не развија континуирано, већ да су цивилизације смртне и да прогреса у историји нема. Данилевски је сматрао да долази време које припада руском народу као доминантном културноисторијском типу, а занимљиво је то да се на ту идеју наилази касније код Шпенглера и Тојнбија, који такође сматрају да ће будућност противити у знаку руске цивилизације (Милосављевић 2008: 210-213).

Неки цикличари сматрају да може доћи до привременог побољшања обнављањем неких старих вредности, док се код других наилази на заступање тезе о постојању неке надисторијске духовне реалности која, бар на субјективном плану, може донети превазилажење произвољних и насумичних „бацања коцкица“, тј. игара судбине. Код многих преовлађује и инспирација мистичком традицијом Истока и жеља за откривањем нирване (Тартаља 1976: 181-185). Сорокин је сматрао да социокултурни системи, као реалности, настају и нестају са историјске сцене, док њихови праликови, као чисти системи значења остају безвремени. Такође је сматрао да не постоји непрекидни прогресивни линеарни ток, већ само серија осцилација од једног доминантног социокултурног система до другог (Милосављевић 2008: 232). Сам Сорокин је покушавао да се огради од цикличних теорија и није прихватао вечно враћање истог као модел друштвених промена. Своју теорију је називао „теоријом социокултурне флукуације“ у којој се смењују три основна облика културних система, али са могућношћу иновације. Не улазећи дубље у разматрање овог проблема, може се рећи да је Сорокин својим принципом ограничених могућности промене дао

једну систематску, модернију и разрађенију варијанту Ничеове тезе о поновљивости животних форми која произилази из њиховог коначног броја.

Једна од главних карактеристика свих савремених цикличних теорија је сасвим специфично схватање појма законитости. У закону као нужном, општем и релативно константном односу који се понавља у низу појединачних случајева, савремени цикличари издвајају елеменат поновљивости и производе га у одлучујућу одредбу друштвеног развика. Међутим, ово пренаглашавање поновљивости друштвених кретања доводи у везу појмове детерминизма и нужности на начин на који је то чинио класични механицизам, па се отуда историјска кретања, овако посматрана, указују као дефинитивна, а стварни детерминизам прераста у одређени фатализам. Тиме се може објаснити и то зашто се на појам судбине или историјске коби, садржаног у Ничеовој теорији, наилази и у скоро свим теоријама цикличног кретања друштва у XX веку (Тартаља 1976: 184). Код Шпенглера појам судбине има значајно упориште и у његовој теорији оно Ничеово *amor fati* прераста у одлучујућу детерминанту будућности друштвеног и историјског кретања, независну од људских идеала или жеља. Тојнби се, међутим, није више ослањао на судбину, већ се окренуо чињеницама – хтео је да види може ли енглески емпиризам као метода да учини нешто више тамо где је немачки апприоризам затајио. Његова основна мисао је да се универзум вечито креће и да се стално смењују стања мировања и стања кретања, док појам људске воље код Тојнбија заузима значајно место и сматра се основним покретачем напредовања цивилизација. Иако му је један од главних задатака било оспоравање Шпенглерових идеја, нарочито оне да су све културе осуђене на пропаст, морао је да призна како су све главне тачке његовог система већ присутне код Шпенглера, или, како ће Сорокин приметити – Тојнбијева теорија је варијација Шпенглерове схеме, која је опет варијација теорије Данилевског (Милосављевић 2008: 226), а које све, у начелу, почивају на Ничеовом учењу о вечном враћању истог.

Ничеова филозофија је настала у доба кризе модерне европске културе и јавља се као израз саме те кризе, те је Ниче управо тако и разуме – као филозофију која израста из једног историјског кретања и представља место његовог преокрета, тј. представља судбину. На то указује и Е. Финк када каже: „*Он себе разумије као судбину, као повијесну нужност, вјерује да се наводи изван сваке произвољности и случајне индивидуалности; у њему, Фридриху Ничеу, преобрће се повијест човјечанства; али то није његова властита изврсност која ту нешто изводи – он проводи само изричито оно што се припремило као европски нихилизам: испражњење смисла живота, обезвређење досадашњих вредности.*“ (Финк 1981: 191) Ниче је увидео дубоку кризу европске културе и постао њен најоштрији критичар, што је утрло пут томе да крајем XIX и почетком XX века циклични начин мишљења доживи ренесансу. Песимизам настоји да буде образложени поглед на свет и теоријски израз историјских разочарења, а национални антагонизми који доводе до избијања Првог светског рата утичу на то да неки од теоретичара циклизма идеју нације замене идејом културе (Милосављевић 2008: 209).

Ничеово учење о вечном враћању истог на један сасвим нови и оригинални начин решава питања временских димензија, као и питање саме индивидуалне егзистенције и њен однос према тако схваћеном времену. Прошлост, садашњост и будућност бивају повезани и доведени у међусобну зависност на начин супротан ономе којим су те димензије доводили у везу теоретичари прогреса. Не може се предвидети чињеница да постоје и елементи недоречености Ничеовог учења о вечном враћању истог који остављају доста простора и могућности за различита тумачења ове идеје, па се може рећи да је и то један од разлога што се касније појављују цикличне теорије друштва са мноштвом варијантних објашњења како се и на који начин кружни друштвено-историјски токови одвијају. Међутим, иако се у модернијим цикличним теоријама друштва као интерпретацијама и модификацијама учења о вечном враћању истог могу запазити значајне разлике и несугласице, није могуће пренебрегнути одлучујући значај ове својеврсне „метафизике воље“ у формирању и изградњи темеља на ком су никле цикличне теорије друштва у XX веку.

Литература:

1. Vranicki, Predrag (1988): *Filozofija historije I*. Zagreb: Naprijed.
2. Gajić, Aleksandar Saša (2014): „Džared Dajmond i Piter Turčin: dve savremene teorije društvenog kolapsa“. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*. 1/2014, br. 146, str. 85-104.
3. Gedo, Andras (1998): „Why Marx or Nietzsche?“. *Nature, Society and Thought*. 11/3/1998, str. 331-346.
4. Grlić, Danko (1969): *Ko je Niče?*. Beograd: Vuk Karadžić.
5. Grlić, Danko (1981): *Friedrich Nietzsche*. Zagreb: Libek.
6. Djurant, Vil (2002): *Um caruje – životi i mišljenja velikih filozofa*. Niš: Bajka.
7. Đurić, Mihailo (1992): *Putevi ka Ničeu – prilozi filozofiji budućnosti*. Beograd: Srpska književna zadruga.
8. Koplston, Frederik (1999): *Istorija filozofije – Grčka i Rim*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
9. Marić, Svetislav (2004): *Filozofija – prvi srpski rečnik filozofije*. Beograd: Dereta.
10. Milosavljević, Ljubinko (2002): *Staništa ideja*. Niš: Zograf.
11. Milosavljević, Ljubinko (2008): *Pod/sticanje slobode – novovekovna misao o društvu*. Niš: Filozofski fakultet.
12. Niče, Fridrih (1978): *Volja za moć*. Zagreb: Mladost.
13. Niče, Fridrih (1988): *Dionisovi ditirambi*. Beograd: Grafos.
14. Niče, Fridrih (1989): *Vesela nauka*. Beograd: Grafos.
15. Niče, Fridrih (1997): *Nesavremena razmatranja*. Beograd: Prosveta.
16. Niče, Fridrih (1999): *Tako je govorio Zaratustra*. Podgorica: Oktoih.
17. Niče, Fridrih (2001): *Ecce homo*. Beograd: Dereta.
18. Savić, Mićo (2012): „Ničeova kritika moralnih vrednosti“. *Filozofija i društvo*, 23/3/2012, str. 348-370.
19. Tartalja, Smilja (1976): *Skriveni krug – obnova ciklizma u filozofiji istorije*. Beograd: Velika edicija ideja.
20. Fink, Eugen (1981): *Nietzscheova filozofija*. Zagreb: CKD SSO.
21. Špengler, Oswald (1990): *Propast Zapada*. Beograd: Kristali.

NIETZSCHE'S ETERNAL RECURRENCE OF THE SAME AS THE BASIC IDEA OF CYCLICAL THEORIES OF SOCIETY

Summary: The basic thesis is that the cyclical theories of society created in the late nineteenth and early twentieth centuries, regardless of certain differences between them, essentially containing Nietzsche's idea of the eternal recurrence of the same. This view is based on several assumptions. The first is that the idea of eternal recurrence of the same is not simply transfer archaic understanding of circulation of historical and social developments, but that Nietzsche gave consistent ontological sense of this completely original idea on which he will build the basis of his philosophy of life. The next assumption is that all the great themes of philosophers (the death of God, a reevaluation of all values, superhuman, will to power) are based on the doctrine of eternal recurrence of the same, as a comprehensive and fundamental idea. Last assumption would be that Nietzsche's new understanding of time dimensions and thought about a limited number of combinations in infinite time make a philosophical foundation on which are springing up all subsequent cyclical theories of society.

Key words: Nietzsche, the eternal recurrence of the same, cyclical theories of society

VIII

ДРУШТВО И ЕКОНОМИЈА

ВУК М. РАИЧЕВИЋ*
РАДИВОЈ В. ПРОДАНОВИЋ
Факултет за економију и
инжењерски менаџмент
Нови Сад

УДК 339.13:364(497.11)
Монографска студија
Примљен: 01.02.2016
Одобрен: 27.02.2016
Страна: 605-619

ТРЖИШТЕ ФУНКЦИОНАЛНЕ ХРАНЕ У СРБИЈИ И ПОТРЕБА ДОНОШЕЊА ПРАВНЕ РЕГУЛАТИВЕ

Сажетак: Функционална храна је новији тренд у исхрани, а односи се намирнице које поред своје основне функције да задовољавају нутритивне потребе имају и секундарну, не мање важну функцију, да позитивно утичу на здравље човека, било да су превентива настанку обољења или имају терапеутски карактер. Са растом тражње наведене категорије хране расту и мотиви за истраживања тржишта, потрошача и нормативног уређења промета. Веза између хране и здравља је научно доказана и значајна. Развојем тржишта и подстицањем промета функционалне хране у добитку су и произвођачи и потрошачи, као и друштво у целини. Тржиште функционалне хране у Србији је у развоју и може имати пресудан утицај на производне токове. Циљ рада је да се истраже значајнији фактори који утичу на промет функционалне хране, као и да се сагледа како би правна регулатива могла унапредити тржишне токове.

Кључне речи: функционална храна, тржиште, промет, здравствене тврдње, правна регулатива

Увод

Промене у начину живота и усавршавање прехранбених технологија допринеле су променама навика у исхрани, те се више конзумира „брза храна” и грицкалице, што није погодно за организам. Истовремено, са напретком технологија у производњи хране научна истраживања указују на промену ставова и свести потрошача у правцу све већег интересовања за храну која може обезбедити бољу здравствену кондицију.

Концепт функционалне хране, по дефиницији, представља храну која поред хранљиве вредности садржи и такве састојке који утичу на поправљање општег здравственог стања, било да су превентива настанку болести или делују терапеутски на нека обољења.

* vuk.m.raicevic@gmail.com

Све је више научних доказа да поред неопходних хранљивих материја постоје и многи други састојци хране који могу да подржавају здравље (Bast et al., 2002). Недостатак неких састојака хране може имати негативан утицај на функционисање организма, односно могу се предупредити неке болести конзумирањем различитих састојака.

Интересовање за функционалну храну расте због неколико фактора, укључујући раст бриге о себи, промене у прописима о храни и научни докази који наглашавају везу између исхране и здравља (Hasler, 2000).

Потрошачи све више воде рачуна о здрављу, исхрани и квалитету хране, па сходно томе прехранбена индустрија се све више фокусира на развој производа са нутритивним (здравственим) предностима. Производња и промет функционалне хране доносе економске ефекте, али постоји и ризик тржишта. У том контексту овај рад се бави могућностима за развој тржишта, које може подстаћи раст производње функционалне хране и тако допринети остварењу вишеструких користи, за произвођаче, трговце, потрошаче, а држава ће имати здравије становништво.

Улогу функционалне хране треба посматрати и у снижавању трошкова здравствене заштите, њеној улози у продужењу животног века и побољшању квалитета живота, посебно људи у поодмаклим годинама. У том светлу здравствене власти у многим земљама покушавају исходovati „здравствене тврдње” функционалне хране и компоненти које су њени састојци. Здравствена тврдња описује позитиван однос између компонената хране и болести, у смислу да те компоненте спречавају или елиминишу болест (Roberfroid, 2000).

Предмет истраживања

Предмет истраживања је тржиште функционалне хране, односно фактори који имају значајан утицај на понуду и тражњу и потрошачке перцепције, које су важне у опредељењу потрошача.

С обзиром да маркетинг кампања често користи здравствене тврдње, и кад нису сасвим тачне, истакнућемо и значај доношења правне регулативе односно Правилника о нутритивним и здравственим изјавама, како се потрошачи не би довели у заблуду.

Циљ и значај рада

Циљ рада је да се истраже значајнији фактори који утичу на промет функционалне хране, као и да се сагледа како би правна регулатива могла унапредити тржишне токове.

С обзиром на тренд раста тражње за функционалном храном, који је изазван променом свести потрошача, истраживање ове проблематике може се означити као значајно.

Методи истраживања

Методом научног студирања дефинишу се основни појмови који се односе на дату проблематику. Користи се дедукција и индукција, анализа и синтеза, генерализација, апстракција и др.

Како би се истражиле перцепције потрошача, односно њихови ставови користиће се анкетни упитник и интервју.

Подаци прикупљени анкетним упитником обрадиће се статистичким пакетом SPSS 21 и Microsoft Office Excel. Логички метод је коришћен да се елиминишу евентуалне грешке током уноса и обраде података, као и за формирање закључака.

Основне карактеристике тржишта функционалне хране

Тржиште функционалне хране почело је да се развија 90-их година прошлог века, паралелно са прихватањем наведене категорије хране од стране потрошача. Ово тржиште бележи значајне стопе раста, посебно у развијеним земљама које имају већу платежну способност и чији грађани су схватили да је здравље изузетно важна категорија.

Диференцијације унутар прехранбене индустрије, повећање опште забринутости за здравље, проблем гојазности, старење популације и захтев за смањењем трошкова јавног здравства отварају огромно тржиште за функционалну храну (Niva and Mäkelä, 2007).

С обзиром да није извршена прецизна подела, односно дефинисање која све храна спада у категорију функционалне, није једноставно ни проценити тржиште ових производа.

Раст тржишта функционалне хране захтева његово константно праћење и истраживање, како би се потпуно схватило понашање потрошача и адекватно маркетиншки реаговало, те тако остварио профит и унапредило јавно здравље. Већу експанзију овог тржишта ограничавају здравствене изјаве, где мала и средња предузећа не могу због висине трошкова да се такмиче са мултинационалним компанијама (Митић и Глигоријевић, 2012). За раст тржишта функционалне хране било би значајно усвојити законске регулативе везане за „здравствене тврдње”¹. У Црној Гори, Македонији, БиХ и Србији храна са здравственим тврдњама је надолazeћи тренд на тржишту хране, док је у Хрватској и Македонији то актуелни тренд, по речима потрошача (Food Consumer Science in the Balkans, 2011).

¹ Здравствена тврдња треба да је истакнута на паковању, а повезује хранљиве састојке и нормално функционисање организма или има позитиван утицај на неку болест. Пример: виши садржај и избалансирана исхрана калцијумом помаже у изградњи јаких костију и може да смањи ризик од остеопорозе. Коришћење здравствених тврдњи може побољшати перцепцију потрошача о здрављу и функционалној храни.

Иако прописима концепт функционалне хране још увек није добро подржан, у многим земљама ова ситуација није значајна препрека за развој нових функционалних производа у прехранбеној индустрији. У САД и европским земљама, тржишта за функционалне намирнице брзо се шире (Arihara, 2006).

Тржиште функционалне хране доминантно се развија захваљујући „технолошком притиску” који је оријентисан на истраживање нових могућности за иновативним производима, а у мањој размери по захтеву потрошача. Сходно томе, велики број производа не оствари тржишни успех, чак и они који долазе из реномираних компанија (Scholderer and Barcellos, 2008).

Сегмент тржишта функционалне хране у Србији, у поређењу са развијенијим тржиштима земаља из окружења, неразвијен је и више вођен акцијама произвођача, а не потрошача (Стојановић и сар., 2013). Домаће тржиште функционалне хране је оперативно, али нерегулисано и као такво пружа веће могућности за манипулацију са потрошачима. Неспецифичне здравствене тврдње могу само бити препрека даљем развоју овог сегмента тржишта. Поред тога, потрошачи су збуњени различитим производима који се агресивно нуде потрошачима као производи с позитивним утицајем на здравље (Стојановић и Драгутиновић-Митровић, 2012). Увођење здравствених тврдњи у Србији би вероватно довело до значајних позитивних промена на тржишту функционалне хране, као што се већ се десило у земљама у региону које су усвојиле одговарајуће Уредбе (Словенија и Хрватска).

Побољшање имица компаније најважнији је услов за раст тржишта функционалних прехранбених производа у Србији. Профит, социјална одговорност, проширење асортимана и едукација потрошача су исто значајни за трговце, али у мањој мери. Кључна баријера за раст тржишта функционалне хране у Србији су научни проблеми из области хране и биотехнологије, где је изостанак сарадње са истраживачким центрима на првом месту. Финансијски проблеми, непознавање потреба потрошача, пад куповне моћи, краткотрајност појединих намирница и висок ниво конкуренције су исто тако значајне препреке развоју тржишта функционалне хране из угла произвођача (Стојановић и сар., 2013).

Упркос значајном расту производње и промета функционалне хране, ова категорија хране је још увек непозната за многе потрошаче. Heasman & Mellestin (2001), наводе да су многи функционални прехранбени производи лоше прихваћени на тржишту, а један од разлога свакако је различит маркетинг приступ који је много тежи у односу на маркетинг конвенционалне хране (Kleef et al., 2005).

Још један важан аспект развоја тржишта функционалне хране представља развој релевантних приватних робних марки у последњих неколико година, посебно када су у питању производи млекарске индустрије. Као и на тржишту хране у глобалу, тако и на сегменту који се односи на функционалну храну присутна је висока стопа неуспеха. Упркос недостатку тачних података за функционалну храну у Европи може се претпоставити да је стопа неуспеха производа у овом сегменту највероватније већа у односу на укупно тржиште

хране, због специфичних изазова у развоју и маркетинга функционалне хране (Menrad, 2003).

Ипак, према расположивим будућим тржишним проценама, може се претпоставити да ће функционална храна повећати тржишно учешће у наредним годинама значајно. Будућност тржишта ове категорије производа зависиће од знања и степена прихватања од стране потрошача. Здравствена слика функционалне хране или специфичних састојака представља неопходан услов, али не и довољан за могући тржишни успех. Важан фактор за успех концепта функционалне хране је промена свести потрошача и њихових образаца исхране. Menrad (2003), каже да су неопходне снажније информационо комуникационе активности усмерене ка потрошачу. Порука здравственог ефекта мора да се пренесе релативно једноставно и да је потрошачи лако разумеју.

Barcellos and Lionello (2011), истичу да је раст тржишта функционалне хране условљен:

- Свешћу о погоршању здравља, што је резултат брзог начина живота, лошег избора хране и недовољне физичке активности.
- Нивоом информација о исхрани и њеној повезаности са здрављем, што је створило више образоване купце.
- Научним истраживањима која су довела до открића састојака, који могу бити интегрисани у храну, а имају позитиван утицај на здравље.
- Повећана потрошња лекова, односно трошкова лечења, што доводи до повећања осећаја личне одговорности за здравље.
- Јачањем конкуренције на тржишту хране, где императив за произвођаче постаје диференцирање и понуда нових производа.

Тржиште функционалне хране неће прерасти у масовно, али ће представљати многонишно тржиште са великим бројем производа од једног сегмента и врло мало различитих категорија производа (Menrad, 2003). Поред аспеката интелектуалне својине, технолошки, регулаторни и тржишни изазови, као и свест потрошача, њихово знање и коначно прихватање функционалних састојака је кључ успеха на тржишту, посебно у сегменту функционалне хране (Verbeke, 2005).

И код нас постоји велики потенцијал за раст тржишта функционалне хране, који се остварује са старењем популације и подизањем образовног нивоа становништва, које укључује информације о исхрани и здрављу. Промене у куповној моћи, односно раст животног стандарда и животни стил могу позитивно утицати на раст тржишта функционалне хране.

У целини, за успешан развој тржишта функционалне хране, потребе потрошача и могућности научно-истраживачког рада треба да буду узети у обзир од најраније фазе. Поред тога, вредност диференциране понуде треба да буде успостављена, а самим тим, истраживање тржишта у одрживости нових производа је од кључног значаја (Lusk and Hudson, 2004).

Фактори који утичу на понуду и тражњу функционалне хране

Истраживање тржишта функционалне хране треба да пружи основне информације о кретањима понуде и тражње, мотивацији потрошача, њиховим ставовима и евентуалним намерама куповине (Barcellos and Lionello, 2011). Посебно је важно акценат у истраживању тржишта ставити на посебне групе потрошача као што су нпр. млади људи, деца, жене, старије особе.

Кључне промене у погледу тражње за функционалном храном су под утицајем демографских фактора и промена животног стила потрошача. Старење популације, урбанизација, смањење величине домаћинства, пад наталитета и раст запослености жена су најзначајније демографске промене (Митић и Глигоријевић, 2012).

Од свих фактора који детерминишу промет функционалне хране, истраживања показују да је најјачи здравствена корист и да ће бити кључни фактор у ширењу овог тржишта, као и прихватања од стране потрошача (Hasler, 2000). Здравствени аспект и веровање кредибилитету информација су главне позитивне детерминанте прихватања функционалне хране, у мањој мери утиче знање (Labrecque et al., 2006). При том, здравствене користи везане за здравље срца, остеопорозу, рак имају предност над користима везаним за стрес, недостатак енергије и изглед (Kleef et al., 2005).

Истраживања у Финској су показала да на избор функционалних прехранбених производа утичу укус, задовољство, практичност, цена и поверење, више него њихов позитиван утицај на здравље. Поверење је било више повезано са именом и брэндом (произвођачем), него са здравственим ефектима. Осећај задовољства Финцима је најјачи мотив за прихватање и конзумирање функционалне хране (Urala, 2005). Потрошачи у Финској су апсолутно сигурни у здравствену безбедност намирница, па је то један од важних разлога зашто им здравствени ефекат функционалних намирница није најзначајнији мотив при одабиру истих (Siró, et al., 2008).

На развој тржишта функционалне хране утичу капацитети прехранбене индустрије, здравствени радници и нутриционисти као својеврсни промотери који потрошачима могу улили поверење и едуковати их, законска легислатива која би омогућила истицање здравствених предности на паковању.

Најрелевантнији фактори који објашњавају мотиве за потрошњу хране у Србији су сензорне карактеристике, цена и здравствени аспект (Стојановић и Barjolle, 2012). Свест потрошача и прехранбене навике детерминишу ниску потрошњу функционалних прехранбених производа, док, цена, доступност производа и конкуренција се не сматрају важним проблемима. Међутим, већина произвођача сматра да су цена и укус најрелевантнији критеријуми за доношење одлуке о куповини (Стојановић и сар., 2013).

У истраживању Огњанов и сар. (2010), о потрошњи воћа у Србији испитаници наводе да су им мотиви куповине укус, здравље (унос витамина), задовољство, навике и бољи осећај. При томе, испитаници из руралних подручја више вреднују здравствени аспект, док они урбани чешће наводе укус, задо-

вољство и пријатност. Као разлози због којих се не купује воће наводе се временско ограничење (мало слободног времена), висока цена, непостојање навике да се воће једе, као и непостојање одређене дневне рутине. Страх да је већина воћа хемијски третирана је исто тако један од ограничавајућих фактора куповине.

У нашем истраживању (246 испитаника) само је њих 12,4 % рекло да је чуло за термин функционална храна, али скоро сви испитаници су чули за појам „здрава храна”, њих 96 %, што може да се окарактерише као ограничавајући фактор куповине. Док истраживање, Labrecque at al. (2006), показује прилично већи проценат испитаника који зна шта означава термин функционална храна (табела 1). Субјективно знање о функционалној храни повећава атрактивност, кредибилитет и куповне намере (Verbeke at al., 2009).

Табела 1. Знање о функционалној храни (да ли сте чули)?

% учешће	N	Да	Повремено или веома ретко	Никад
Укупно	538	38.5%	30.3%	31.2%
Канада	225	45.8%	29.8%	24.4%
САД	153	56.9%	35.9%	7.2%
Француска	160	10.6%	25.6%	63.8%

Извор: *Labrecque at al. (2006)*

На основу истраживања тржишта можемо закључити да већина потрошача не познаје израз „функционална храна”, али већина испитаника подржава обогаћивање хране функционалним састојцима (витаминима, минералима, дијеталним влакнима...)

На питање колико често купујете функционалну или „здраву” храну, а након појашњења наведеног термина, њих две трећине каже да повремено купују, док једна трећина купује ретко или никада.

Поверење у информације о функционалним прехранбеним производима такође није високо, јер је оцена на скали од 1 до 7 скромних 3,8. Изражавају благо позитиван интерес или намеру за куповину. Испитаници који купују функционалну храну кажу да учесталост куповине је неколико пута месечно, а такође има и оних који уопште не обраћају пажњу на здравствени аспект функционалне хране. Функционална храна, иако није део редовне исхране, можемо закључити да, постепено улази на трпезу, као и то да је све већи број оних који су заинтересовани за куповину и информације о користима које пружа функционална храна. Намера куповине је у позитивној корелацији са варијаблама као што су ставови потрошача, здравствени аспект, кредибилитет информација.

Резултати истраживања указују да су жене више заинтересоване за здравље и укус хране него мушкарци, и млађи испитаници су мање забринуте за здравље, али више заинтересоване за укус од старијих испитаника. Образоване жене са релативно вишим приходима верују у здравствене предности функционалне хране. Потрошачи све више повезују здравље са исхраном, тако да зах-

тевају све више информација о томе како да се постигне боље здравље кроз исхрану. Томе увелико може допринети едукација потрошача, односно ефикасна комуникација с њима, путем етикетирања, рекламе, образовања итд. Childs (1997), наводи да ниво разумевања и свести потрошача о значају исхране у очувању здравља и превенцији болести порасла као резултат бројних акција владе, јавног здравства, едукација и кампање.

Од оних који повремено или често купују функционалну храну, наши резултати кажу да 82 % испитаника верује у њен здравствени аспект, док мањи део испитаника се није тако изјаснило. Према Verbeke (2005), веровање у здравствене предности функционалне хране је главна детерминанта прихватања, након чега следи присуство болесног члана породице. Такође и знање је у високој корелацији с прихватањем функционалне хране.

Табела 2: Фактори који мотивишу на куповину функционалне хране

Здравствена корист	Укупно (1000)	Жене (711)	Мушкарци (289)
Осигурати целокупно добро здравље	88 %	91 %	82 %
Смањити унос масти	81	84	72
Пратимо савет лекара	73	75	69
Смањење / контрола тежине	73	76	67
Смањење нивоа холестерола	72	74	66
Смањење ризика од болести	66	69	59
Побољшање издржљивости или нивоа енергије	64	65	60
Жеља да се управља или лече специфични здравствени проблеми	63	65	56
Нетолерантност на храну	48	50	43
Управљање стресом	46	46	44
Управљање алергијама	41	45	33
Успорити процес старења	39	41	35

Извор: Hasler (2000)

Погодност не може бити значајна у избору функционалне хране, када су у питању сличне конвенционалне алтернативе, са којима је потрошач већ упознат или је већ купује. На пример, код појединца који купује хлеб, погодност не би била релевантан фактор за разматрање приликом одлучивања и избора функционалне векне односно интегралног хлеба, уместо белог. Други фактори који могу бити важнији у избору функционалне хране су чулне карактеристике као што су укус, мирис, додир, сензорна својства. Међутим, није лако хипотетичком окружењу извршити реалне процене, јер одговори испитаника не узимају у обзир сензорне ефекте. На пример, било би немогуће описати укус или укус функционалне хране и упоредити са конвенционалном алтернативом (Hair et al., 1998).

Bech-Larsen & Grunert (2003), истичу да је прихватање функционалне хране под утицајем фактора као што су: здравље, методи прераде, цена, обога-

ћивање компонентама и здравствене тврдње које се користе у производњи и промету функционалне хране. Интеракција између основних и обогаћених производа биле су битне за перцепцију потрошача, која је више детерминисана хранљивим квалитетом основног производа него било којом здравственом тврдњом.

Табела 3. *Фактори од утицаја на промет функционалне хране*

Подстицајни фактори	Ограничавајући фактори
Државни програми контроле гојазности	Рестриктивна регулатива ² и скупе дозволе
Повећање свести о значају здравог начина исхране	Високе цене
Старење популације	Слаба доступност у каналима продаје
Раст дохотка	Перцепција да је реч о моди или маркетиншком трику
Промотивно - едукативне кампање и ширење канала дистрибуције	Ограничен развој и недовољан понуда нових производа
Развој нових брендова и приватних робних марки	Ниска свест потрошача о значају здраве исхране
Притисак јавности и медија да се нешто уради на плану друштвено одговорног понашања произвођача	Боља медицинска нега води бољем здрављу
Нутритивно обележавање и здравствена тврдња	

Извор: *Health and Wellness –World* (www.euromonitor.com)

Старија популација купује функционалну храну из разлога јер она представља одговор на њихову потребу за променом у начину исхране из здравствених разлога (Niva and Mäkelä, 2007).

Веома је важно разумети мотиве који покрећу потрошаче да купе (купују) функционалну храну, јер преко њих се може утицати на побољшање здравља путем утицаја на здраве навике у исхрани људи, али превасходно на раст обима продаје (Митић и Глигоријевић, 2012).

Перцепције потрошача функционалне хране

Истраживање ставова и перцепција потрошача један је од кључних елемената у развијању ефективне маркетиншке стратегије и кључни посредник у трци за конкурентске предности.

Физичка активност и квалитетна исхрана су фактори којима већина испитаника придаје највећи значај за опште здравствено стање. Чак 57 % њих је

² На пример, ЕУ има веома рестриктивну регулативу када је реч о функционалној храни, као једној категорији здраве хране. Уколико произвођач жели да пласира нов производ мора да прође бројне комплексне, дуготрајне и скупе процедуре (документација, сертификати и дозволе), што некада траје и више од 2 године.

потврдило да квалитет хране има велики утицај на здравље, док је 40 % испитаника рекло да су им здрава исхрана и физичка активност веома значајни за одржавање здравља. Овако високи проценти говоре у прилог констатацији да су потрошачи врло свесни утицаја исхране на здравље, и на другој страни, да је маркетинг „здраве хране” имао утицај на промену свести потрошача.

Најпозитивније реакције потрошача у смислу перцепције здравља постигнуте су код производа обогачених функционалним састојцима или ако је у питању природни производ са функционалним компонентама. Калцијумом обогачени воћни сок је најмање прихваћен концепт производа. Иако су воћни сокови природно функционална храна, додавање калцијума довело је до скептицизма од стране потрошача. Насупрот томе, додавање омега-3 масних киселина производу прихватљиво је од стране потрошача, што може бити резултат угледа овог функционалног састојка од пре. Највероватније овај ефекат одражава претходне комуникационе и маркетиншке напоре, комбиновано са научним доказима и ширењу свести о здравственим предностима повезаних са уносом омега-3 масним киселинама (Verbeke at al., 2009).

У истраживању Nakaweesa Munene (2006), резултати показују да се 96 % испитаника слаже да неке намирнице имају специфичне здравствене предности, које смањују неке ризике од развоја хроничних болести.

Наши резултати истраживања показују да се 49 % испитаника слаже да функционална храна укључују целе, обогачене или побољшане намирнице које имају састојке инкорпориране у њих да обезбеде специфичну здравствену корист, док 46 % њих наводе да нису сигурни шта функционална храна укључује. Око 18 % испитаника слажу се са тврдњом да „само намирнице које се могу сврстати у функционалну храну поседују јачи здравствени него нутритивни ефекат”. 46 % испитаника се не слажу са овом тврдњом и 35 % њих нису сигурни.

Перцепција испитаника о повезаности исхране и здравља мерена је помоћу Ликертове скале која иде од 1 – 5, с тим што 5 представља слажем се, а 1 – не слажем се. Испитаницима је понуђено да оцене констатацију „*квалитет исхране увелико утиче на здравље човека*”. За оне који немају мишљење остављена је могућност да заокруже „нисам сигуран”. Најмање 80 % испитаника се слажу да неке намирнице повећавају ризик од појаве неких болести, а друге намирнице умањују тај ризик. Око 85 % испитаника се слаже да усвајање бољих навика у исхрани је од суштинског значаја да се смањи стопа смртности од различитих хроничних болести. Важно је истаћи да потрошачи постепено прихватају функционалну храну и све више верују у њену функцију - побољшање здравља. Већина испитаника се декларативно изјашњава да има намеру прећи на здравији начин исхране, док једна четвртина наводи да су усвојили такве захтеве.

Што се тиче извора информација потрошача функционалне хране предначе реклама и пропаганда, етикета, интернет и препорука пријатеља. Скоро половина испитаника одлуку о куповини функционалне хране доноси захваљујући рекламној поруци.

Ставови о функционалној храни могу се формирати и под утицајем знања или информација које потенцијални потрошач има, демографски фактори, обрасци куповине, веровања потрошача у атрибуте функционалне хране.

Показало се да више од две трећине испитаника позитивно вреднује здравствену корист и природност, док око половина испитаника ставља позитивну вредност више на здравствене бенефиције и органске карактеристике (Teratanavat and Hooker, 2006). Већина купаца (њих 93 %) више воле природне функционалне намирнице, него оне модификоване или пак суплементе. Мада је присутан тренд раста потрошача који верују да су и суплементи неопходни у свакодневној исхрани.

У истраживању Niva and Mäkelä (2007), већина испитаника верују у корисне ефекте функционалне хране уколико медицински експерти дају препоруку, односно представе поједине намирнице као функционалне.

Будућност, одрживост и успех функционалне хране на тржишту зависе од неколико елемената. Кључно питање је прихватање таквих производа од стране потрошача. Да би потрошачи пристали да плате за функционалну храну, морају бити уверени да ће она испунити њихове здравствене захтеве и да неће бити изманипулисани (Granato et al., 2010).

Потреба доношења регулативе у промету функционалне хране у Србији

Производи са функционалним састојцима морају поседовати научно утемељене доказе да имају превентивни, односно терапеутски ефекат по људско здравље. Ти „нови докази” често су основ за маркетинг функционалне хране (Hasler, 2002). У Србији још увек није регулисано правилницима да функционална храна мора поседовати здравствену тврдњу (Чалић и сар., 2011).

Здравственатврдње су моћно средство када је у питању маркетинг функционалне хране. Потрошачи су веома осетљиви на комуникације у вези са здрављем и коришћење здравствених тврдњи, које су нажалост, често повезане са намерама да се потрошачи заведу.

У промоцији функционалне хране целисходно је користити терминологију, као што је „може да смањи ризик од” уместо „ће спречити” да опише храну или неке њене компоненте. На пример, телевизијски водитељи могу питати лекара који је спровео клиничке студије да представи резултате испитивања (Mark-Herbert, 2003). Дијететичари, нутриционисти и стручњаци за поље прехране имају висок кредибилитет и могу да помогну у промоцији функционалне хране (информисање потрошача о појединим категоријама функционалне хране) (Barcellos and Lionello, 2011). Овај начин промоције може да се злоупотреби и да се храни припишу додатне здравствене тврдње које нема. Зато је важно да се донесе регулатива која ће подразумевати објективно изношење научно утемељених доказа везаних за здравствене користи, које храна може да обезбеди.

Регулисање промета функционалне хране је потребно да се обезбеди потрошачима висок квалитет хране и тачне информације. Уређивање промета функционалне хране има за циљ да се избегне ситуација у којој произвђачи тврде да намирница има здравствени ефекат иако то научно није потврђено, као и да се избегну збуњивања потрошача при њиховом одлучивању када покушавају да изберу у контексту избалансиране исхране високовредне намирнице које имају здравствени ефекат (Pravst, 2012).

У оквиру Европске уније, уредба ЕС 1924/2006 (Европска комисија, 2007) дефинише практично две врсте захтева за намирнице: нутритивни захтеви и здравствене тврдње. Ово последње може се поделити на здравствене тврдње и смањење ризика од болести. Већина истраживача заузима став да здравствена тврдња мора имати приоритет приликом позиционирања. Здравствене тврдње надмашују информацију о саставу производа, и оба ова инструмента надмашују смањење ризика од болести (Verbeke et al., 2009).

Информације, као и здравствене тврдње о одређеним функционалним прехранбеним производима или неким компонентама, треба да буду представљене у више итерација, на етикетама, у медијима, код нутрициониста и лекара (Gilbert, 2000).

Доношењем регулативе о промету функционалне хране по угледу на ЕУ, значајно би се избегле замке за потрошаче и било би кажњиво нетачно декларисање и на основу тог промоција ове категорије хране.

Потрошачи ће препознати такве хранљиве материје као вредност здравља и биће мање забринути и онемогућиће им се да буду законски обманути.

За сада, Република Србија је у процесу припреме поменуте регулативе, која ће кроз Правилник о нутритивним и здравственим изјавама свакако боље уредити тржиште функционалне хране. Према очкивањима, исти треба да се усвоји најкасије до краја следеће године.

Закључак

Потрошачи све више вреднују функционалну храну и схватају њену позитивну улогу у очувању здравља. Захваеујући томе тржиште функционалне хране расте и развија се, а тиме и производња. Раст производно прометних токова функционалне хране обезбедиће већи профит, потрошачи ће имати мање здравствених тегоба, док ће држава мање издвајати за здравство.

Компаније које се баве производњом функционалне хране настоје да се позиционирају на брзо растућем тржишту. Главни инструменти позиционирања функционалне хране су здравствена добробит, иновације и додатна вредност производа, иако значајне непознанице постоје у вези са перцепцијом функционалне хране од стране потрошача.

Тржиште функционалне хране бележи стопе раста и има значајан потенцијал развоја. Повећана тражња, недовољна понуда и нижи степен конкуренције отварају могућности развоја овог тржишта. Едукација становништва о

значају функциомалне хране, као и мењање лоших прехранбених навика имају кључну улогу у развоју концепта функционалне хране. Развој тржишта функционалне хране може се подстаћи и одговарајућом законском регулативом, усвајањем и доношењем одговарајућих правилника, како би потрошачи били боље упознати и спречиле се разне махинације.

Фактори који утичу на тражњу функционалне хране су старење популације, повећани трошкови здравствене заштите, те свест и жеља за побољшањем здравља, нови научни докази да исхрана значајно утиче на здравствено стање.

Маркетиншке активности морају истакнути предности функционалне хране у односу на осталу, у смислу да би требало креирати ефикасне здравствене поруке које су разумљиве, кредибилне и научно утемељене. Здравствене тврдње би требале утицати на ниво свести и бригу о потрошачима, а то је могуће и сервирањем кредибилних информација. Управо зато је неопходно уредити промет функционалне хране одговарајућим правилником.

Заштита потрошача против погрешних тврдњи, уз усклађивање са европском регулативом, јесу су кључна питања која треба решити.

Општи је интерес да се регулише промет функционалне хране, да се спречи нелојална конкуренција, а потрошачима обезбеди квалитетан производ са функцијама које заиста поседује. Интерес је друштва да се развије промет функционалне хране ради унапређења јавног здравља и мањег издвајања за здравство. Потрошачи ће стећи веће поверење уколико промет ове категорије хране буде регулисан, а и произвођачи ће имати већу корист елиминисањем оних који лажно означавају поједине прехранбене производе.

Литература:

1. Arihara, K. (2006). Strategies for designing novel functional meat products. *Meat Science*, 74; 219–229.
2. Barcellos, M. D. and Lionello, R. L. (2011). Consumer Market for Functional Foods in South Brazil. *Int. J. Food System Dynamics*, 2 (2); 126 - 144.
3. Bast, A., Frank Chandler, R., Choy, P., Delmulle, L., Gruenwald, J. S., Halkes, B., Keller, K., Koeman, J., Peters, P., Przyrembel, H., Ree, E., Renwick, A., Vermeer, I. (2002). Botanical health products, positioning and requirements for effective and safe use. *Environmental Toxicology and Pharmacology*, 12: 195-211.
4. Bech-Larsen, T. and K.G. Grunert. (2003). „The Perceived Healthiness of Functional Foods: A Conjoint Study of Danish, Finnish and American Consumers' Perception of Functional Foods.” *Appetite*, 40:19-14.
5. Burton, M., Pearse, D. (2002). Consumer Attitudes Towards Genetic Modification, Functional Foods, and Microorganisms: A Choice Modeling Experiment for Beer. *AgBioForum*, 5 (2); 51-58.
6. Verbeke, W. (2005). Consumer acceptance of functional foods: socio-demographic, cognitive and attitudinal determinants. *Food Quality and Preference*, 16 (1); 45–57.
7. Verbeke, W., Scholderer, J., Lähteenmäki, L. (2009). Consumer appeal of nutrition and health claims in three existing product concepts. *Appetite*, 52; 684–692.

8. Gilbert, L. (2000). Marketing Functional Foods: How to Reach your Target Audience. *AgBioForum*, 3 (1); 20-38.
9. Granato, D., Branco, G., Nazzaro, F., Cruz, A., and Faria, J. (2010). Functional Foods and Nondairy Probiotic Food Development: Trends, Concepts, and Products. *Comprehensive Reviews in Food Science and Food Safety*, 9:292–302.
10. Jong, N., Ocke', M., Branderhorst, H.A.C. and Friele, R. (2003). Demographic and lifestyle characteristics of functional food consumers and dietary supplement users. *British Journal of Nutrition*, 89, 273–281.
11. Kleef, E., Trijp, H., Luning, P. (2005). Functional foods: health claim-food product compatibility and the impact of health claim framing on consumer evaluation. *Appetite*, 44: 299–308.
12. Labrecque, J., Doyon, M., Bellavance, F. and Kolodinsky, J. (2006). Acceptance of Functional Foods: A Comparison of French, American, and French Canadian Consumers. *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 54: 647–661.
13. Lusk, J. L. and Hudson, D. (2004). „Willingness-to-Pay Estimates and Their Relevance to Agribusiness Decision Making.” *Review of Agricultural Economics*, 26 (2); 152-169.
14. Mark-Herbert, C. (2003). Development and Marketing Strategies for Functional Foods. *AgBioForum*, 6 (1&2); 75-78.
15. Menrad, K. (2003). Market and marketing of functional food in Europe. *Journal of Food Engineering*, 56: 181–188.
16. Mitić, S., Gligorijević, M. (2012). Globalni izazovi i perspektive marketinga proizvoda zdrave hrane. *Marketing*, 43 (3); 205-218.
17. Nakaweesea Munene, C. (2006). *Analysis of Consumer Attitudes and Their Willingness to Pay for Functional Foods*. A Thesis - Department of Agricultural Economics and Agribusiness, Faculty of the Louisiana State University.
18. Niva, M. and Mäkelä, J. (2007). Finns and functional foods: socio-demographics, health efforts, notions of technology and the acceptability of health-promoting foods. *International Journal of Consumer Studies*, 31; 34–45.
19. Ognjanov, G., Stojanović, Ž., & Filipović, J. (2010). Kvalitativno istraživanje razloga, prepreka i stereotipa vezanih za potrošnju i potrošače voća u Srbiji. *Marketing*, 41 (3); 141-150.
20. Pravst, I. (2012). Functional Foods in Europe: A Focus on Health Claims, Scientific, Health and Social Aspects of the Food Industry, 165-208.
21. Roberfroid, M. (2000). Concepts and strategy of functional food science: the European perspective. *American Journal Clinical Nutrition*, 71 (suppl):1660–1664.
22. 23. Scholderer, J., and de Barcellos, M. (2008). *Feasibility study for meat - derived functional ingredients (Restricted)*. MAPP, Aarhus School of Business, Denmark.
23. Siró, I., Kápolna, E., Kápolna, B., Lugasi A. (2008). Functional food. Product development, marketing and consumer acceptance - A review. *Appetite*, 51:456–467.
24. Stojanović, Ž., Barjolle, D. (2012). Socioekonomski i demografski profil potrošača tradicionalne i funkcionalne hrane u Srbiji. *Marketing*, 43 (1); 41-48.
25. Stojanović, Ž., Dragutinović-Mitrović, R. (2012). The Serbian Functional Food Market: Does Regulation Make a Difference? *Economic Annals*, Volume LVII, No. 193.
26. Stojanović, Ž., Dragutinović-Mitrović, R., Ognjanov, G. (2013). Functional Food Market Development in Serbia: Motivations and Barriers. *Industrija*, 41 (3); 25-38.
27. Teratanavat, R. and Hooker, N. (2006). Consumer Valuations and Preference Heterogeneity for a Novel Functional Food. *Journal of Food Science*, 71 (7); 533-541.
28. Unnevehr, L. J., Villamil, A. P. and Hasler, C. (1999). „Measuring Consumer Demand for Functional Foods and the Impact of Health on Labeling Regulation.” Paper presented

- at the FAMC Conference on New Approaches to Consumer Welfare, Alexandria, VA, January 14-15.
29. Urala, N. (2005). *Functional foods in Finland: Consumers' views, attitudes and willingness to use*. Academic Dissertation, VTT Publications 581 (URL: <http://www.vtt.fi/inf/pdf/>).
 30. Food Consumer Science in the Balkans – FOKUS (2011). Motivi i barijere za kupovinu. Seventh Framework Programme. Dostupno na (08.06.2015): <http://www.focus-balkans.org>
 31. Hair, F.J., Anderson, R.E., Tatham, R.L. and Black, W.C. (1998). „*Multivariate Data Analysis*.” Upper Saddle River, N. J., Prentice Hall.
 32. Hasler, M. C. (2000). The Changing Face of Functional Foods. *Journal of the American College of Nutrition*, 19 (5); 499–506.
 33. Hasler, C. (2002). Functional Foods: Benefits, Concerns and Challenges—A Position Paper from the American Council on Science and Health. *J. Nutr.*, 132: 3772–3781.
 34. Health and Wellness – World: Executive Briefing, State of the Market, (17.15.2015.) Dostupno na: www.euromonitor.com
 35. Howlett, J. (2008) Functional Foods - From Science to Health and Claims, Concise Monograph Series. International Life Sciences Institute (ILSI Europe).
 36. Childs, N. M. (1997). „Functional Foods and the Food Industry: Consumer, Economic and Product Development Issues.” *Journal of Nutraceuticals, Functional and Medicinal Foods*, 1 (2); 25-43.
 37. Čalić, S., Friganović, E., Maleš, V., Mustapić, A. (2011). Funkcionalna hrana i potrošači, *Praktični menadžment*, 2 (2); 51-57.

FUNCTIONAL FOOD MARKET IN SERBIA AND NEEDS OF PASSING LEGISLATION

Summary: Functional food is new trend in the diet, and refers to foods that in addition to its basic functions to meet the nutritional needs are secondary and, no less important function, to positively influence the health of a person, whether preventive certain disease or have a therapeutic character. With growing demand, specified categories of food the disincentives for market research, consumer and normative regulation of traffic. The link between food and health has been scientifically proven and significant. Market development and encouraging turnover of functional foods in profit are both manufacturers and consumers, as well as society as a whole. The market for functional food in Serbia is in development and can have a significant impact on production trends. The aim is to investigate the significant factors affecting the transport of functional foods, as well as to review how the legal framework could improve market trends.

Key words: functional food, market, traffic, healthcare claims, legal regulations

ОЗРЕН Н. УЗЕЛАЦ*
Економски факултет
Суботица

УДК 369:366
Монографска студија
Примљен: 21.01.2016
Одобрен: 18.02.2016
Страна: 621-633

ОДРЕЂИВАЊЕ ПОЈМОВА „ПОТРОШАЧ” И „КОРИСНИК УСЛУГЕ ОСИГУРАЊА” И РАЗЛОЗИ ЗА ЗАКОНСКУ ЗАШТИТУ ИНТЕРЕСА КОРИСНИКА УСЛУГА ОСИГУРАЊА

Сажетак: У раду се анализирају дефиниције појмова „потрошач” и „корисник услуге осигурања” јер садржина тих појмова опредељује круг лица са статусом потрошача и која, због тог својства, уживају заштиту у правном односу са јачом уговорном страном. Аутор анализира дефиниције тих појмова у науци и пракси осигурања, а посебно у прописима Европске уније и одређеном броју права држава чланица ЕУ. Аутор посебно анализира како је заштита уговарача осигурања на основу разликовања великих и масовних ризика спроведена у националним законима држава чланица ЕУ.

Циљеви рада су двоструко постављени: први, да се анализирају својства и околности у којима се неко лице сматра потрошачем на кога се примењују правила о заштити његових интереса, а други да се истраже разлози за законску заштиту корисника услуга осигурања према праву Европске уније и ставовима правне теорије.

Кључне речи: потрошач, заштита, уговарач осигурања, ризици, информације, слабија уговорна страна

Увод

Одредити појам потрошач без објашњења са њим повезаним појмовима као што су потрошња, потрошачко друштво и конзумеризам било би неприкладно за разумевање ширег контекста у којем се тај појам користи. Са друге стране, утврдити дефиницију није нимало наиван задатак за свакога ко жели да она буде садржајно адекватна и да обухвата све замисливе специфичности онога шта се дефинише. Зато дефинисати нешто значи дати објашњење, одредити значење давањем тумачења које ће одредити садржину границе дејства датог објашњења на одређене ситуације. Одредити шта се подразумева под одређеним појмом, која су својства предмета дефиниције или статус, као и које

* o3peh_y@yahoo.com

последнице произлазе из тако дефинисаног појма и у којим околностима, највише зависи од постављених циљева и потреба онога ко обавља одређену делатност (привредну, културну, друштвену итд.) или спроводи политику (законодавну и надзорну у одређеним областима друштва и привреде) ради институционализовања одређеног стања или статуса.

Пре одређивања садржине појма „потрошач”, неопходно је утврдити шта се подразумева под појмовима „потрошачко друштво” и „конзумеризам.” „Потрошачко друштво” је појам који се, са друштвеним опоравком и привредним замахом после Другог светског рата, усталио за означавање таквог степена развијености производних снага и односа у друштву када су потребе за улагањима у развој производње почеле да расту релативно спорије од националног дохотка, што је омогућило сразмерно већу непосредну потрошњу. У складу са тим, потрошачко друштво се дефинише као друштво у којем становништво често купује ствари, посебно оне које им не требају и за које је највећа вредност управо у поседовању тих ствари.¹ У Оксфордском речнику енглеског језика потрошачко друштво се у пежоративном смислу описује као „друштво у којем је куповина и продаја ствари и услуга најважнија друштвена и економска активност: потрошачко друштво са својим универзалним материјализмом.”² Следствено наведеном, „конзумеризам” је идеологија која уоквирује поглед на свет, вредности, односе, идентитет и понашање оних који живе у друштву потрошача (Цоле, 2015).

Тако се и појам „потрошач” у науци и у пракси користи у различитим значењима. У зависности од околности случаја, појам „потрошач” се користи као синоном да би се означио статус који неко лице он има у конкретном правном односу, ван правног односа или у датој пословној трансакцији, као на пример: купац, закупац, путник, клијент, корисник (услуга осигурања), уговарач, асигнатар, прималац лизинга итд. Ради илустрације специфичности дефинисања појма „потрошач” наводимо да се у смислу Директиве Европских заједница о пакет туристичким путовањима и одморима (чл. 2, ст. 1, тач. 4), потрошачем сматра лице „које прихвати или купи пакет („главни уговарач”) или лице у чије име главни уговарач уговара куповину пакета („други корисници”) или лице на које главни уговарач или други корисници пренесу пакет („асигнатар”).”

У наредним излагањима нећемо наводити све постојеће дефиниције појма „потрошач”, већ ћемо се ограничити само на оне дефиниције за које сматрамо да су релевантне за потребе овог рада.

Појам „потрошач” типичан је за економске науке где се њиме означава лице или организација која прибавља ствари и услуге за своје потребе.³ Дру-

¹ Consumer society. *Cambridge Advanced Learners Dictionary & Thesaurus*. Cambridge: Cambridge University Press. Dostupno na: <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/consumer-society>, 12. 12. 2015.

² Consumer society. *Oxford English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press. Dostupno na: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/consumer-society>, 12. 12. 2015.

³ Consumer. *Collins English Dictionary – Complete & Unabridged 10th Edition*. Glasgow: William Collins Sons & Co. Ltd. Dostupno na: <http://dictionary.reference.com/browse/consumer>, 12. 12. 2015.

гим речима, ради се о лицима која набављају ствари и услуге за коначну потрошњу а не ради даље препродаје или о привредним организацијама које набављају робу или услуге ради обављања своје делатности трговине или производње. Из дефиниције „потрошње” из Просветине „Мале енциклопедије” произлази да је потрошач лице које користи материјална добра и услуге за непосредно задовољење текућих потреба, кроз коначну тренутну или постепену потрошњу употребних вредности (Потрошња, 1986: 62). У новије време, Мајкл Волф, амерички економиста увео је и појам „алфа потрошача” (Wolf, 1999: 110) којим се означава лице које прво отвори или врло рано започне тренд одређеног понашања на тржишту (прихвати или набави нови производ) много пре осталог становништва и које се због тога сматра „прогнозером” економских кретања.⁴ Према овом економисти, ако је реакција алфа потрошача на неки производ негативна, онда ни обимно рекламирање ни интензиван публицитет не могу умањити почетну негативну реакцију. Како се дефинише потрошач у односу осигурања у Комунитарном праву и националним прописима држава чланица ЕУ, видећемо у наредном поглављу.

Право ЕУ и национални прописи држава чланица ЕУ о кориснику услуге осигурања

Масовна продаја стандардизованих производа и комбинованих финансијских услуга (банкаосигурање, осигурање и инвестирање) доводи до успостављања снажнијег уговорачког положаја пружаоца услуга у односу на клијента. То је законодавца навело да клијенту призна додатна права ради заштите равнотеже између уговорних страна. Тако се показало веома важним одредити који клијент и под којим околностима се налази у слабијем преговарачком положају у поређењу са другом страном, у обиму због којег му је потребно признати додатна права ради избегавања ситуација у којима опште, традиционално право предвиђа слабију заштиту.

Са друге стране, један од циљева Комунитарног права које се често прокламује у преамбулама директива јесте и постизање највећег степена уједначавања права држава чланица а да се истовремено државе чланице овлашћују на проширење правила садржаних директива и то на поједине специфичне случајеве. Због тога се и истиче да је неопходно да законодавац ЕУ посебну пажњу посвети дефиницији потрошача ако жели да у целини или делимично регулише заштиту потрошача у складу са принципом највећег уједначавања националних прописа (Ebers, 2008: 731).

Имајући у виду горе наведено, дефинисати појам „потрошач” неопходно је из најмање два разлога. Прво, појам „потрошач” је институт којим се у Комунитарном праву врши разграничење примене појединих правила о заштити потрошача. Други разлог за његово дефинисање лежи у чињеници да се тиме

⁴ Alpha consumer. *The Rice University Neologisms Database*. Hourston: Rice University. Dostupno na: <http://neologisms.rice.edu/index.php?a=term&d=1&t=3590>, 12. 12. 2015.

одређује круг лица која имају право на појачану заштиту у субјективном и објективном смислу. У субјективном смислу, заштита потрошача се спроводи у односу на привредне субјекте веће економске снаге и јаче преговарачке вештине и моћи, док се из објективног угла заштита спроводи у односу на остваривање основних права потрошача. Међутим, судећи по одредбама директива, не само да нема јединствене дефиниције у праву ЕУ, већ разлике постоје и између националних прописа држава чланица.

Принцип избегавања права јаче стране у уговору спроводи се применом правила о заштити потрошача која су, поред осталих, прописана правом ЕУ ради решавања типичних уговорних ситуација у којима је клијентов преговарачки положај слаб, као што су правила о неправичним условима у потрошачким уговорима које уговорне стране нису самостално уговориле. И већина посебних правила ЕУ која предвиђају додатну заштиту слабије стране у масовној продаји производа и стандардизованих услуга означавају ову страну појмом „потрошач” и њега дефинишу као „физичко лице које иступа у сврхе које су ван његове трговачке, пословне, занатске или професионалне делатности” (Директива о правима потрошача, 2011, чл. 2, ст. 1, тач. 1). Доследно наведеној дефиницији, немачки Грађански законик у чл. 13 садржи следећу дефиницију: „Потрошач је свако физичко лице које закључује правне послове у сврхе које су у највећој мери ван његове трговачке, пословне или професионалне делатности.” Међутим, дефиниција појма „потрошач” у немачком праву је шири од дефиниција из директива ЕУ, јер обухвата и запосленог по уговору о раду, при чему се правила о неправичним уговорним одредбама и правила о гаранцији из уговора о продаји примењују на све врсте уговора, без обзира на то да ли се ради о потрошачком уговору (Schulte-Nölke, et al. 2008: 85). Ипак, када се ради о уговору о раду и заштити права запосленог, такође се примењују и специјална правила радног законодавства, а за друге врсте уговора и сви други специјални прописи који га регулишу.

Без обзира на језичке финесе и стилске разлике у формулисању појма „потрошач” у разним директивама ЕУ и националним прописима, из претходно наведене дефиниције произлазе његове две основне карактеристике: (1) потрошач је физичко лице и (2) има статус потрошача увек када не иступа у склопу обављања своје делатности. Другим речима да би се неки правни однос сматрао потрошачком трансакцијом, неопходно је да је непосредна сврха због које једна страна закључује посао задовољење личних или породичних потреба, односно потреба домаћинства, а не обављање професионалне делатности (Иванчевић, 2008: 369).

Према праву ЕУ, дефиницијом „потрошача” нису обухваћена правна лица чак и онда када се ради о непрофитним институцијама. Европски суд правде је по овом питању био доследан у најмање два спора о којима је одлучивао, с тим да претходно наведено правило не искључује право држава чланица да усвоје шире дефиниције у областима регулисаним минималним уједначавањем права (Јудгмент Ц-361/89, 1991, ст. 19 у вези са применом Директиве из 1985. године о заштити потрошача код уговора који се закључују ван пословних просторија; Јудгмент Ц-541/99 and Ц-542/99, 2001, ст. 14 у вези са применом

Директиве из 1993. године о неправичним уговорним одредбама потрошачких уговора).

Широко распрострањено становиште концепта потрошача као стране у уговорима коју треба заштитити, доводи до општег разумевања да је клијент синоним за слабију страну те да се такав концепт заснива на „принципу заштите слабије стране.” Међутим, ова дефиниција не обухвата правила која предвиђају додатну заштиту уговарача осигурања која су шира и не зависе од горепоменуте опште дефиниције потрошача.

Одређени број националних закона о уговорима о осигурању, посебно они који су новијег датума, предвиђају принудна правила која служе заштити уговарача осигурања на пример, правила која прописују ништавост неразумно тешких санкција у случају кршења услова осигурања као што је губитак осигуравајућег покрића, без обзира што уговарачи осигурања и одређена друга лица потпадају под дефиницију потрошача из прописа о потрошачима (француски Законик о осигурању, чл. 113-11) или навођењем одредби закона о уговору о осигурању од којих се споразумом не може одступити на штету осигураника (тзв. полупринудне норме) (немачки Закон о уговору о осигурању, 2008, чл. 18, 32, 67, 87, 112, 129 итд). Тако је основни концепт слабије стране по посебним правилима закона о уговорима о осигурању делимично шири од дефиниције потрошача по општим правилима прописа о потрошачима. Поред наведеног, неки типични принципи заштите потрошача, који су обухваћени у бројним прописима о потрошачима, као што је рок у којем је могуће одустати од уговора и неке обавезе информисања о производима и услугама њихових пружалаца, налазе се у неким законима о уговору о осигурању.

Када се ради о заштити уговарача осигурања на основу разликовања великих и масовних ризика, онда можемо да констатујемо да национални закони држава чланица ЕУ нису уједначени. Тако, наведено разликовање постоји у одређеном, мањем броју, правних система.⁵ Остали већи број других држава чланица ЕУ нису ускладили своје националне правне системе са решењима из релевантних директива на начин на који је то урађено у наведеним правним системима.

Зато се приступ примењен у националним законима о уговору о осигурању држава чланица ЕУ у вези са применом принципа заштите слабије стране у уговорним односима, разликује од приступа из прописа о потрошачима. Правило је да сви уговарачи и остала лица када се ради о масовној продаји, морају да уживају додатну заштиту кроз принудна правила уведена законима о уговору о осигурању, под условом да не спадају у изузетке по основу дефиниције великих ризика.

Циљ надзора осигурања у ЕУ јесте заштита уговарача осигурања и осигураника. Међутим, критеријуми у вези са тим ко је јача страна у уговору када се ради о примени правила о великим ризицима, важе само за уговарача осигу-

⁵ Чл. 10 литванског Закона о осигурању; Анекс Д мађарског Закона о друштвима за осигурање и делатности осигурања; чл. 210 немачког Закона о уговору о осигурању; чл. 1:1 холандског Закона о финансијском надзору.

рања⁶ То је зато што је дефиниција великих ризика ЕУ уведена да би се уговарачи осигурања изузели од ограничења у погледу меродавног права уговора о осигурању и зато се то правило не примењује на осигураника и / или корисника надокнаде из осигурања, ако се та лица разликују од личности уговарача осигурања (Рокас, 2013: 35). Поред тога, ради преноса портфеља осигурања, заштићено лице према праву ЕУ је уговарач осигурања, осигураник и корисник надокнаде из осигурања.⁷

Принципи Европског уговорног права осигурања

Принципи Европског уговорног права осигурања (*Principles of European Insurance Contract Law*, даље у тексту: ПЕУПО) су резултат досадашњег рада и рада који је у току у оквиру Пројектне групе „Реформа Европског уговорног права осигурања”, који представља пројекат покренут на иницијативу групе европских професора са циљем да се сачини нацрт „Принципи Европског уговорног права осигурања” који је започео 1999, а Европској мрежи савршенства Европског уговорног права осигурања придружио се 2005. године када је она и формирана. Принципи ПЕУПО-а представља допринос Општем референтном оквиру (даље у тексту: ОРО) Европског уговорног права. ОРО уговорног права у ЕУ има за циљ стварање уједначенијег Европског уговорног права (општи принципи, терминологија и систематика). Њима је обухваћен и уговор о осигурању.

Оригиналност ПЕУПО у уређивању информација које је осигуравач дужан да достави понудиоцу није само у томе што је у њему одређено да оне истовремено чине садржину полисе осигурања, већ у решењу Нацрта да их осигуравач мора саопштити понудиоцу пре закључења уговора и обухватити у полиси само када су оне битне (Славнић, Јовановић, 2008: 23).

У сваком случају, ПЕУПО садрже два нивоа заштите потрошача као корисника услуге осигурања (Rokas, 2013: 35). То су:

- (а) Сви уговарачи осигурања, осигураници, корисници надокнаде из осигурања, који би се могли сматрати „потрошачима у смислу уговорног права осигурања.”
- (б) Сви уговарачи осигурања и остала лица, која имају додатне карактеристике „потрошача у смислу општих прописа о потрошачима.”

Право САД

Према Грам-Лич-Блајлијевом закону од 12. новембра 1999. године (*The Gramm-Leach-Bliley Act of 1999* – Public Law 106–102, 106th Congress) „потрошач” је „појединац који, од финансијске институције, прибавља финансијске производе или услуге које су намењене за његову личност, породицу или домаћинство, а који је истовремено и законски заступник тог појединца” (амер-

⁶ Чл. 13, ст. 1, тач. 27 Директиве о солвентности II.

⁷ Чл. 39, ст. 6 Директиве о солвентности II.

ричког Закона, чл. 6809, ст. 9). Наведени Закон познаје још једну врсту потрошача кроз појам „клијентског односа.” Тако је клијент потрошач који је са пружаоцем финансијских услуга развио однос са правима на приватност у складу са тим Законом.

Разлози за заштиту корисника услуга осигурања

На нивоу Европске уније, приликом доношења Директиве о солвентности ИИ, такође се сматрало да је код услуга осигурања неопходно унапредити ниво заштите потрошача.⁸ Посебно је потреба за заштитом уговарача осигурања изражена код производа осигурања комбинованих са инвестиционим компонентом – инвестиционим ризиком. Зато се у финансијском сектору, у који спада и осигурање, „заштита првенствено односи на откривање прецизног карактера сваке инвестиције, као и на пружање довољно информација тако да и непрофесионалци могу да разумеју производ и да буду у позицији да начине најбољи избор, сходно њиховим потребама” (Тодоровић Симеонидис, 2011: 48).

Разлог за повећаном заштитом корисника финансијских услуга лежи у чињеници да су финансијски производи сложени тако да просечан потрошач, уколико не поседује одређена знања, тачне и потпуне информације о производу, тешко може да га разуме. Зато ни не чуди што је у Студији о аспектима заштите потрошача финансијских услуга Скупштине Европе констатовано да су финансијски производи који имају потенцијал да погоде велики број потрошача на различитим националним тржиштима: продаја осигурања од немогућности враћања дуга, недовољна информисаност о производима осигурања живота и недовољно информисање и непостојање адекватних инвестиционих производа (Consumer Protection Aspects of Financial Services, 2014: 69). Потрошач најчешће није свестан могуће ризичности финансијских производа, посебно када се њихов учинак не показује одмах, него тек у будућности. За потрошача је тешко да изврши поређење добијених података за финансијске производе који су одлучујући за правилну одлуку при одабиру понуђених производа. Типичан пример за то су облици животног и пензионог осигурања који претпостављају закључење уговора на дужи временски период (Иванчевић, 2008: 371). Са друге стране, не може се поћи од претпоставке да увек постоји „добра воља” осигураваача у погледу заштите интереса лица које закључује уговор о осигурању живота, због чега би осигураваач био спреман да у услове осигурања угради клаузуле којима би осигураник био адекватно заштићен (Лабудовић, 2008: 353–368). Моралност осигураваача у претходно наведеном смислу посебно може да буде проблем када он намерава да уведе нове производе осигурања на тржиште (Мркшић, 2004: 205–210). Како се истиче у области приватног здравственог осигурања, у случају непостојања прописа који би регулисали његово спровођење, осигураваачи би могли да то искористе како би

⁸ Преамбуле 14, 16 и 17 Директиве о солвентности II.

према потрошачима наступали са условљеном продајом осигурања као што је раскид добровољног здравственог осигурања код тренутног осигуравача и закључење уговора о обавезном здравственом осигурању код конкуренције (Thomson, Mossialos, 2006: 14). Зато је и Европска комисија поводом измена и допуна Директиве о посредовању у осигурању из 2002. године сматрала да ће кроз унапређење и уједначавање правила, потрошачи имати користи путем побољшане упоредивости производа осигурања без обзира на врсту продајног канала и што ће смањити однос трошак / цена коју плаћа потрошач (Executive summary, 2012: тач. 7.1, ст. 1). Још један од разлога за заштитом потрошача који је Европска комисија истакла у вези са оценом утицаја Директиве о посредовању у осигурању на продају производа осигурања и заштиту потрошача био је тај да постоји висок ризик брзог отказивања неадекватних полиса осигурања и незадовољства потрошача ако потрошач купује полису осигурања која не задовољава његове потребе и која се не уклапа у његове финансијске могућности (Executive summary, 2012: тач. 7.1, ст. 2). Осим тога, у случају отказивања полисе осигурања живота уговарач може да буде оптерећен неповољним пореским третманом на пример, ако се порез наплаћује на откупну вредност без изузетка (Executive summary, *Исто*).

У зависности од сопственог образовања, старосне доби и информисаности, уговарачи осигурања не морају да буду посебно мотивисани да се упуштају и оцену адекватности производа осигурања према сопственим потребама и очекивањима, ризичности закључења конкретног уговора о осигурању са одређеним осигуравачем у погледу одрживости његове финансијске снаге и солидности и неретко се одлучују на закључење уговора о осигурању искључиво руковођени примамљивим (јефтиним – прим. аут.) премијама или високим каматним стопама (код осигурања живота са штедном компонентом). Ипак, нереално је очекивати од уговарача осигурања, који по правилу немају осећај, знање и искуство у вези са ризицима осигурања и који се суочавају са огромном асиметријом у информацијама о производима осигурања, услугама осигуравача и његовом финансијском стању, да буду адекватно пажљиви и дисциплиновани да би могли да заштите своје интересе. Са друге стране, и осигуравач мора да има право на информације о осигуранику и ризику за који се тражи осигуравајуће покриће, а посебно када је неопходно истражити узрок штете и извршити њену процену и ликвидацију. Проблеме у остваривању права осигуравача на информацију, посебно имајући у виду Закон о заштити података о личности, у нашој правној теорији разматрали су поједини аутори (Јовановић, М. 2009; Јовановић, С. 2010).

Уврежено је мишљење да је највећи ризик сваког уговарача осигурања, а посебно, физичког лица, да поседује полису осигурања и да редовно плаћа премије а да при томе нема никакво или скоро никакво покриће осигурања (Тодоровић Симеонидис, 2014: 256).

Посебан проблем код уговора о осигурању представља нетранспарентност општих и посебних услова осигурања које осигураник уопште не познаје или их само површно прелиста приликом закључења полисе осигурања, а да се суштински није ни упознао са њима или их није разумео. Иако услови осигу-

рања данас имају доста сличности, ипак како се тврди у нашој правној теорији, постоји опасност да се у уговор о осигурању унесу одредбе којима је циљ да се осигуравач заштити од већих обавеза на штету легитимних интереса осигураника (Пак, 2004: 192). Из угла већина уговарача осигурања која су физичка лица, прибављање осигуравајућег покрића се своди на његову намеру да се осигура од неког ризика и да редовно плаћа премију за, из његовог угла гледано, „савршену полису осигурања.” Све тече уобичајено и „без проблема” док не наступи штета када уговарач осигурања сазнаје да полиса искључује из покрића ту врсту штета, иако је он „био сигуран” да има осигурање и од таквог штетног догађаја. Сличан проблем се јавља и код „осигурања од свих ризика.” Ради се о појму којим се означава посебна врста производа осигуравача у којем осигуравајуће покриће није ограничено на штете настале дејством било којег одређеног ризика и код којег обавеза осигуравача постоји у свим случајевима у којима узрок штете није изричито искључен из покрића. Управо у таквој неодређености ризика, лежи огроман проблем за неискусног и необавештеног уговарача осигурања. Због тога се, како се истиче у нашој теорији, врло рано у класичном имовинском осигурању јавио отпор оваквом збуњујућем означавању полиса „сви ризици” (Самарџић, 2009: 98). У области здравственог осигурања, садржај појма „болест” и „незгода” се много разликује у праву осигурања од оног што се под тим подразумева у свакодневном животу. Ово уговарач осигурања схвата углавном тек када се деси штетан догађај и када му се одбије исплата накнаде из осигурања. Недостатак детаљнијег знања о овим аспектима има више разлога, од којих проф. Рорбах истиче следеће: (1) за велики део уговарача осигурања представља оптерећење читање формулација из области права осигурања у условима и у опису тарифа осигурања, (2) у информативним разговорима са уговарачима осигурања премало се говори о томе „када нема осигуравајуће заштите” и (3) током рекламирања и презентовања многих производа осигурања користи се свакодневни језик, због чега се и схватања уговарача осигурања често не поклапају са стварним правним значењем (Rorbah, 2012: 127). Наведени сценарији врло су чести у пракси и представљају само неке од примера у којима су изневерена очекивања уговарача осигурања од закључене полисе осигурања.

Специфичност и сложеност производа осигурања представља нарочит проблем за уговарача осигурања који је физичко лице, да сагледа целокупан обим и квалитет осигуравајуће заштите за коју се определио. Потреба осмишљавања институционалне заштите уговарача осигурања посебно је значајна из бројних разлога, од којих овде наводимо само неке: (1) ако се физичка лица појављују као уговарачи осигурања ван своје комерцијалне, занатске или трговачке делатности, (2) због тога што се уговори о осигурању, по правилу све више, закључују као уговори по приступу када уговарач осигурања нема могућност преговарања о његовим условима, (3) стварање стимулативног амбијента у смислу поједностављења, убрзања и појефтинјења поступка остваривања накнаде, увођења ефикаснијих средстава и обезбеђења транспарентности – јавности и лаке доступности релевантних података о правима уговарача осигурања (Галић Димитријевић, 2006: 47), (4) слабог или никаквог познавања усло-

ва и начина функционисања осигурања и осигуравајуће заштите од стране физичких лица као уговарача осигурања, (5) заштита личних података уговарача осигурања, (6) динамизма којим друштва за осигурање уводе нове врсте и комбинације уговора о осигурању у правном промету као што су на пример, осигурање од еколошке катастрофе, осигурање доброг извршења уговорне обавезе, осигурања живота везана за вредност инвестиционе јединице, као и комбинована осигурања лица (живот / незгода, живот / тешке болести, здравствено / пружање неге) итд.

Имајући у виду горе наведене проблеме, у правној теорији је заступљено мишљење по којем би, уколико би законом били регулисани основни ризици и минимални обим покрића за неке основне именоване уговоре осигурања који већ постоје или се тек развијају на тржишту осигурања у Србији, потрошач требало да буде заштићен превентивним дејством таквих одредби али и због постојања правне сигурности и извесности евентуалног спора са осигуравачем (Тодоровић Симеонидис, 2014: 257).

Као још један од разлога за заштитом корисника услуга осигурања наводимо и став по којем сви осигураници, били они потрошачи или професионалци, имају потребу за заштитом од неправичних уговорних одредби, јер уговор о осигурању обележава неравнотежа инхерентна његовој природи (Петровић, 2014: 46).

Закључак

Дефинисање појма „потрошач” могуће је вршити полазећи од различитих критеријума, али је преовлађујуће мишљење да се ради о статусу који неко лице он има у конкретном правном односу, ван правног односа или у датој пословној трансакцији. У економским наукама, појмом „потрошач” означава се лице или организација која прибавља ствари и услуге за своје потребе, док се у праву ЕУ „потрошачем” сматра свако физичко лице које иступа у сврхе које су ван његове трговачке, пословне, занатске или професионалне делатности.

Сложеност производа осигурања, мало или никакво познавање финансијске математике, принципа по којима функционише осигурање, врсте осигуравајућих покрића, као и економски снажнији положај осигуравача у својству пружалаца услуге осигурања који самостално одређује услове уговора о осигурању, представљали су главне разлоге за доношење прописа о заштити корисника услуге осигурања. С обзиром да исти ниво заштите није неопходан за све купце производа осигурања, на нивоу Европске уније дефинисани су велики и масовни ризици за које државе чланице нису били дужне да гарантују институционалну заштиту.

И поред очигледне потребе за заштитом слабије уговорне стране, у правној теорији је заступљено мишљење да претерана регулација може да иде и на штету потрошача, пошто се на тај начин кочи позитивна конкуренција у области цена и понуде.

Литература:

1. Wet van 28 september 2006, houdende regels met betrekking tot de financiële markten en het toezicht daarop (Wet op het financieel toezicht), *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, 2006, 475 (holandski Zakon o finansijskom nadzoru).
2. Galić Dimitrijević, R. (2006): *Uloga NBS u zaštiti potrošača*, Revija za pravo osiguranja, 5(1–2), 47–49.
3. Gesetz über den Versicherungsvertrag (Versicherungsvertragsgesetz – VVG) vom 23. November 2007 (BGBl. I S. 2631), (nemački Zakon o ugovoru o osiguranju).
4. Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 November 2009 on the taking-up and pursuit of the business of Insurance and Reinsurance (Solvency II) („Direktiva o solventnosti II”), *Official Journal of the European Union*, L 335, 17. 12. 2009, 1–155.
5. Directive 2011/83/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2011 on consumer rights, amending Council Directive 93/13/EEC and Directive 1999/44/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directive 85/577/EEC and Directive 97/7/EC of the European Parliament and of the Council („Direktiva o pravima potrošača”), *Official Journal of the European Union*, L 304, 22. 11. 2011, 64–88.
6. Draudimo ĮSTATYMAS, Valstybės žinios: 2003-10-08, Nr. 94-4246, Valstybės žinios: 2004-08-03 Nr.120-4434, Valstybės žinios: 2004-10-26 Nr.156-5688, Valstybės žinios: 2005-02-08 Nr.18-571, Valstybės žinios: 2005-11-03 Nr.130-4664, Valstybės žinios: 2006-07-18 Nr.78-3059, Valstybės žinios: 2006-08-08 Nr.87-3409, Valstybės žinios: 2007-06-02 Nr.61-2342, Valstybės žinios: 2007-12-01 Nr.125-5092, Valstybės žinios: 2008-11-15 Nr.131-5039, Valstybės žinios: 2009-04-04 Nr.38-1439, Valstybės žinios: 2009-12-28 Nr.154-6956, Valstybės žinios: 2010-11-23 Nr.137-6993, Valstybės žinios: 2011-12-01 Nr.145-6816, Valstybės žinios: 2012-11-03 Nr.127-6385, Valstybės žinios: 2013-05-07 Nr.46-2247 (litvanski Zakon o osiguranju).
7. Ebers, Martin (2008a): *The notion of “consumer”* in: Schulte-Nölke, H., Twigg-Flesner, C. and Ebers, M. (Eds.) *Consumer Law Compendium – Comparative Analysis (713–731)*, Universität Bielefeld, Bielefeld.
8. *Executive summary of the impact assessment accompanying the document Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on Insurance Mediation*, Commission staff working document, European Commission, Strasbourg, 3.7.2012, SWD(2012) 192 final.
9. Zakon o osiguranju, „Narodne novine RH”, br. 151/05, 87/08, 82/09 i 54/13 (hrvatski zakon o osiguranju).
10. Ivančević, Katarina (2008): *Zaštita potrošača kroz zakonske odredbe koje se odnose na ugovor o osiguranju*, u: Slavnić, J. Šulejić, P. i Pak, J. (urednici). „Evropski put” prava osiguranja Srbije posebno ugovora o osiguranju” (369–391), Udruženje za pravo osiguranja Srbije, Beograd.
11. Jovanović, Milovan. (2010): *Zaštita ličnih podataka i osiguranje*, Revija za pravo osiguranja, 9(4), 59–63.
12. Jovanović, Slobodan. (2009): *Pravo osiguravača na informaciju i pravila o zaštiti podataka o ličnosti*, u: Slavnić, J. i Jovanović, S. (urednici). „Integracija (prava) osiguranja Srbije u evropski (EU) sistem osiguranja” (380–397), Udruženje za pravo osiguranja Srbije, Beograd.

13. Labudović, Jasmina (2008): *Klauzule u ugovorima o osiguranju života koje štite osiguranike*, u: Slavnić, J. Šulejić, P. i Pak, J. (urednici). „Evropski put prava osiguranja Srbije posebno ugovora o osiguranju” (353–368), Udruženje za pravo osiguranja Srbije, Beograd.
14. Mrkšić, Dragan (2004): *Novi vidovi osiguranja – Dobrovoljno penzijsko osiguranje i dopunsko zdravstveno osiguranje*, u: Slavnić, J. i Šulejić, P. (urednici). „Privreda i pravo osiguranja u tranziciji” (205–210), Udruženje za pravo osiguranja Srbije i Crne Gore, Beograd.
15. Pak, Jasna (2004): *Pravna zaštita korisnika usluga osiguranja*, u: Slavnić, J. i Šulejić, P. (urednici). „Privreda i pravo osiguranja u tranziciji” (187–204), Udruženje za pravo osiguranja Srbije i Crne Gore, Beograd.
16. Petrović Tomić, Nataša (2014): *Nepravične klauzule i Principi evropskog ugovornog prava osiguranja*, Evropska revija za pravo osiguranja, (HeinOnline), 13(2), 44–51.
17. Potrošnja (1986): *Mala Enciklopedija Prosveta*, četvrto izdanje, tom 3 (62). Beograd: Prosveta.
18. Rokas, Joanis (2013): *Principi Evropskog ugovornog prava osiguranja kao napredan i uravnotežen sistem zaštite ugovarača osiguranja*, Revija za pravo osiguranja, 12(1), 32–36.
19. Rorbah, Wolfgang (2012): *Sigurnost i prava pacijenata u ogledalu osiguranja lica*, u: Slavnić, J. i Jovanović, S. (urednici). „Izazovi usklađivanja prava osiguranja Srbije sa evropskim (EU) pravom osiguranja” (119–132), Udruženje za pravo osiguranja Srbije, Beograd.
20. Samardžić, S. (2009). *Požarno osiguranje u sistemu neživotnog osiguranja*. Beograd: Želnid.
21. Saserat-Alberti, Nataša (2013): *Nove tendencije u zaštiti potrošača u Evropi i Nemačkoj*, u: Marano, P. Jovanović, S. i Labudović Stanković, J. (urednici). „Pravo osiguranja Srbije u tranziciji ka evropskom (EU) pravu osiguranja” (127–140), Udruženje za pravo osiguranja Srbije, Beograd.
22. Slavnić, Jovan i Jovanović, Slobodan (2008): *Sadržina ugovora o osiguranju u Nacrtu opšteg referentnog okvira za evropsko ugovorno pravo osiguranja i zakonima država članica Evropske unije*, Revija za pravo osiguranja, 7(1–2), 19–36.
23. Schulte-Nölke, Hans; Twigg-Flesner Christian; Ebers, Martin (2008): *EC Consumer Law Compendium – Comparative Analysis*, Universität Bielefeld, Bielefeld.
24. Todorović Simeonidis, Mira (2014): *Imenovani ugovori u neživotnom osiguranju – poseban osvrt na rešenja u grčkom ugovornom pravu osiguranja*, u: Jovanović, S., Marano, P. i Žarković, N. (urednici). „Moderno pravo osiguranja: tekuća pitanja i trendovi” (256–271), Udruženje za pravo osiguranja Srbije, Beograd.
25. Todorović Simeonidis, Mira (2011): *Neophodnost regulisanja investicionih polisa i paketa maloprodajnih investicionih proizvoda – sa akcentom na trenutna rešenja i diskusije u Evropskoj uniji*, u: Slavnić, J. i Pak, J. (urednici). „Promene u pravu osiguranja Srbije u okviru evropskog (EU razvoja prava osiguranja” (47–58), Udruženje za pravo osiguranja Srbije, Beograd.
26. Thomson, Sarah, Mossialos, Elias (2006): *Regulating private health insurance in the European Union: the implications of single market legislation and competition policy*, LSE Health Working Papers, 4. London: London School of Economics and Political Science.
27. Code des assurances 1930, version consolidée au 17 mai 2015 (francuski Zakonik o osiguranju).

28. *Consumer Protection Aspects of Financial Services*, European Parliament, IP/A/IMCO/ST/2013-07, 2014.
29. 2003. évi LX. törvény a biztosítókrol és a biztosítási tevékenységről (2003. VII. 15.) (mađarski Zakon o društva za osiguranje i delatnosti osiguranja).

Извори са интернета:

1. Wolf, J. Michael (1999): *The Entertainment Economy – How Mega-Media Forces are Transforming Our Lives*. New York: Random House. Dostupno na: <http://neologisms.rice.edu/index.php?a=term&d=1&t=3590>, 12. 12. 2015.
 2. *White Paper: Financial Services Policy 2005-2010*, The European Commission, COM (2005) 629, 1. 12. 2005. Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52005DC0629&rid=1>, 12. 12. 2015.
 3. Cole, Nicki Lisa. "A Sociological Definition of Consumerism." Dostupno na: http://sociology.about.com/od/C_Index/fl/Consumerism.htm, 14. 12. 2015.
 4. Consumer society. *Cambridge Advanced Learners Dictionary & Thesaurus*. Cambridge: Cambridge University Press. Dostupno na: <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/consumer-society>, 12. 12. 2015.
 5. Consumer. *Collins English Dictionary – Complete & Unabridged 10th Edition*. Glasgow: William Collins Sons & Co. Ltd. Dostupno na: <http://dictionary.reference.com/browse/consumer>, 14. 12. 2015.
- Consumer society. *Oxford English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press. Dostupno na: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/consumer-society>, 15. 12. 2015.

DEFINING THE TERMS “CONSUMER” AND “INSURANCE BUYER” AND REASONS FOR LEGAL PROTECTION OF THE INSURANCE BUYER INTEREST

Summary: The paper deals with the definition of the terms “consumer” and “insurance buyer” because they outline group of the persons as consumers and, who due to such feature, enjoy protection in the legal relation with the stronger contract party. Author analyzes their notions in science and insurance business, particularly in the EU law and a few laws of the EU member states. Author looks at how insurance buyer protection based on large and massive risks differentiation was transposed into the laws of the EU member states.

The aims of this paper are double-fold: first, to analyze features and circumstances when a person is to be treated as the consumer, whose interests are protected by the rules and second, to explore reasons for legal protection of the insurance buyer having regard to the EU law and views of the legal theory.

Key words: consumer, protection, policyholder, risks, information, weaker contract party

САНДРА Д. БРКАНЛИЋ*

МАЈА Р. ЋИРИЋ

Факултет за економију и
инжењерски менаџмент
Нови Сад

УДК 378.1:378.18

Монографска студија

Примљен: 01.02.2016

Одобрен: 27.02.2016

Страна: 635-650

УТИЦАЈ УСЛУЖНОГ АМБИЈЕНТА ВИСОКОШКОЛСКЕ УСТАНОВЕ НА САТИСФАКЦИЈУ СТУДЕНАТА

Сажетак: Предмет овог рада јесте истраживање утицаја услужног амбијента високошколске установе и његових појединих елемената на сатисфакцију студената. Циљ рада јесте да се дође до сазнања о томе да ли и у којој мери улагање високошколских установа у унапређење услужног амбијента доводи до повећања сатисфакције студената, као и на које елементе услужног амбијента високошколске установе требају бити највише фокусиране. Осим тога циљ је да се дође до сазнања да ли високошколске установе у Србији поштујући стандарде за акредитацију високошколских установа и студијских програма, који се односе на простор, опрему и библиотеку имају само додатни трошак како би испунили своју законску обавезу, или је пак поштовање наведених стандарда и чак превазилажења минималних оквира које ови стандарди постављају у ствари дугорочна инвестиција високошколских установа у повећање сатисфакције њихових студената и унапређење конкурентности на Европском подручју високог образовања (ЕХЕА). Методологија истраживања коришћена у раду обухвата методу анкете као и статистичке методе корелационе и регресионе анализе, којима се утврђивала повезаност и релације посматраних појава. Резултати добијени истраживањем указују на статистички значајну повезаност између сатисфакције студената и услужног амбијента посматраног у целини као и сатисфакције студената и појединих елемената услужног амбијента, при чему се посебно дискутује утицај сваког појединачног елемента. На основу добијених резултата извучени су закључци и препоруке за даља истраживања.

Кључне речи: услужни амбијент, сатисфакција студената, тржишна оријентација високошколских установа, акредитација у Србији, конкурентност у ЕХЕА

Увод

На тржишту високог образовања у свету, па тако и у Републици Србији је дошло до великих промена крајем прошлог и почетком овог века. Промене

* sbrkanlic@gmail.com

се манифестују тенденцијом стварања јединственог европског високообразовног подручја (EXEA). Високошколске установе на подручју EXEA како државне, тако и приватне суочавају се са све интензивнијом конкуренцијом. У таквим околностима од њих се очекује да све више буду предузетнички и тржишно оријентисане. Тржишна оријентација постаје релевантна за високошколске установе, баш као што је и за предузећа, имајући у виду све разлике које постоје међу њима, а које се првенствено односе на потребу за друштвено одговорним понашањем високошколских установа и незапостављањем своје академске и научноистраживачке улоге.

Лиу (Liu, 1998) објашњава неопходну, али другачију улогу маркетинга у високом образовању описијући на који начин се универзитети разликују од осталих услужних предузећа. Чланак такође указује на друштвене одговорности универзитета, објашњавајући јединствени контекст високог образовања и ефективно тврдећи да краткорочни приход као и повећавање зараде не би требало да буду њихов основни циљ. Тржишна оријентација универзитета требало би да допринесе побољшању перформанси и пре свега већој сатисфакцији њихових стејкхолдера. На приватним факултетима, под стејкхолдерима се подразумевају потенцијални студенти, садашњи студенте, алумни, послодавци дипломираних студената и спонзори. На државним факултетима, листа стејкхолдера такође подразумева пореске обвезнике, државно законодавство и јавност (Hayes, 1993). Стога је тржишна оријентисаност изузетно драгоцен фактор факултетима као и целокупном друштву јер доприноси већој сатисфакцији потреба и жеља стејкхолдера факултета.

Након слома самоуправног система и преласка на тржишну привреду, а након потписивања Болоњске декларације, Србија је започела са реформом високог образовања како би побољшала квалитет својих приватних и државних факултета. Међутим само законодавне промене нису довољне за унапређење конкурентности факултета у Србији. Иако су промене неопходне, треба да буду структуралне и оперативне, а факултети би требало да буду тржишно оријентисани у свом раду. Анализирајући постојећу ситуацију на универзитетима у Србији дошло се до закључка да су до сада спроведене реформе у високом образовању допринеле расту значаја маркетиншке оријентације на универзитетима, али да су спроведени тек први почетни кораци у том правцу и да постоји још низ мера које би универзитети могли предузети како би били у потпуности маркетиншки оријентисани и тиме конкурентнији у EXEA (Ćirić, Vapa Tankosić & Ilić, 2012: 442). Такође, према наведеном истраживању високошколске установе у Србији од свих стејкхолдера највећи значај посвећују сатисфакцији постојећих студената.

Према стандардима за акредитацију високошколских установа и програма, у Републици Србији, поред значаја који је дат структурирању курикулума и компетенцијама наставног особља, веома значајан акценат је стављен и на простор, опрему и библиотеку којом високошколска установа располаже. Тако су дефинисани и конкретни квантитативни параметри, као што је 2м² простора по студенту, минимум 20 рачунара и минимум 1000 библиотечких јединица за установу, а 100 по студијском програму (Акредитација и спољашња провера

квалитета у високом образовању, 2013). Осим конкретних квантитативних параметара, Комисија за акредитацију и рецензенти са пажњом процењују и квалитативне параметре услужног амбијента високошколских установа. За неке високошколске установе испуњавање ових минималних стандарда није представљао проблем, међутим, за неке друге њихово испуњавање значило је веома висока улагања и поприличне трошкове, што је изазивало незадовољство и склоност ка осуђивању уведених стандарда, јер су их установе доживљавале искључиво као своју законску обавезу, а не као могућност за повећање сатисфакције својих студената и дугорочно унапређење своје позиције на тржишту високог образовања, како у Србији тако и на подручју ЕХЕА.

Имајући у виду колики се значај придаје појединим елементима услужног амбијента у стандардима за акредитацију, као и у релевантној литератури из маркетинга услуга, а опет сусрећући се са различитим реакцијама високошколских установа у Србији на њихово увођење, циљ овог истраживања је био да утврдимо да ли је и колико услужни амбијент важан за сатисфакцију постојећих студената. Односно, да видимо колико усклађивање појединих елемената услужног амбијента високошколских установа у Србији са стандардима за акредитацију и чак превазилажење минималних оквира које ти стандарди налажу доприноси сатисфакцији њихових постојећих студената на које су високошколске установе у Србији највише фокусиране.

Анализирајући релевантну литературу која се бави сатисфакцијом студената и њеним значајем за високошколске установе, као и улогом и значајем коју услужни амбијент и његови поједини елементи имају за сатисфакцију студената, дошли смо до теоријске подлоге која нам је дала оквир за конципирање истраживања о утицају услужног амбијента високошколске установе посматраног у целини и његових појединих елемената на сатисфакцију студената. Резултати до којих смо дошли омогућили су нам да изведемо закључке о томе да ли високошколске установе улагањем у осавремењавање услужног амбијента могу повећати сатисфакцију својих постојећих студената, као и на које елементе услужног амбијента највише требају бити фокусиране.

Сатисфакција студената и њен значај за високошколске установе

Постоји велики број дефиниција сатисфакције потрошача. Најзначајније разлике у схватању сатисфакције потрошача јављају се између поборника трансакционог и кумулативног приступа сатисфакцији (Anderson, Fornell & Lehmann, 1994: 54). Код трансакционог приступа важан је нагласак на задовољству након донесене одлуке те се сатисфакција посматра као резултат једне трансакције нпр. куповине, односно коришћења услуге, с организацијом. Док кумулативни приступ подразумева праћење сатисфакције кроз дужи временски период и обухвата потрошача односно његову сатисфакцију која се ствара у свим релацијама с организацијом. Дакле, посматра се укупно задовољство потрошача. Може се рећи да је кумулативни приступ код сатисфакције комплекснији и дугорочнији, али управо зато омогућава услужној организацији да

на дужи период управља задовољством потрошача. Стварање веза са потрошачима огледа се у поновљеним трансакцијама с услужном организацијом те се тако остварује већа сатисфакција што би последично требало да утиче позитивно на пословање организације.

Уколико се анализира значај сатисфакције за услужне организације мишљења аутора су подељена, неки пак сматрају да је улагање у сатисфакцију потрошача трошак за услужне организације, те да се негативно одражава на профитабилност организација. Међутим, доминирају становишта оних који сматрају да улагање у сатисфакцију потрошача представља инвестицију са дугорочним позитивним импликацијама на профитабилност организација. Стога, један од основних циљева сваке услужне организације мора бити обезбеђивање сатисфакције потрошачима. Затим, успостављање стратегија и тактика за остваривање наведеног циља, те по том основу постизања конкурентских предности и високих пословних резултата. Улагање у сатисфакцију потрошача подразумева одређене издатке за организацију, међутим дугорочно посматрано, приходи који се остварују по основу користи од задовољних потрошача превазилазе почетне трошкове и доприносе већој профитабилности услужне организације. Према томе, свака услужна организација која жели да се дугорочно позиционира на тржишту мора да у свом фокусу има потрошаче, њихово задовољство и да у континуитету ради на унапређењу сатисфакције потрошача (Ћирић и Клинцов, 2008: 100).

Када је реч о високошколским установама значај сатисфакције се не може апсолутно поистоветити са значајем који она има у другим услужним грамама, с обзиром на специфичну природу високошколских установа и чињенице да државне високошколске установе нису профитабилне организације, нити профит сме бити основни циљ било које високошколске установе без обзира на власничку структуру. Док су у већем делу услужних делатности жалбе, преношење информација од уста до уста, лојалност, поновљена куповина и зарада приказани као последица сатисфакције, неке од ових последица немају никаквог смисла у високом образовању. У високошколским установама сатисфакција студената као и дугорочна веза са студентима може институцији обезбедити једну врсту конкурентске предности, посебно на нивоу позитивне информације од уста до уста која се тиче потенцијалних, садашњих и будућих студената, као и кроз могућу сарадњу са институцијом, нарочито након дипломирања, што доприноси запослењу скорашњих дипломаца. Незадовољство студената, напротив, може имати кобне последице за факултет као и за студенте, наиме, неуспешне студенте који одустају или се пребацују на други факултет и негативне информације од уста до уста, штетне по будуће пријаве (Alves & Raposo, 2007: 572).

Као и када је реч о дефиницији и значају сатисфакције потрошача, тако се приступи аутора разликују и када је реч о детерминантама које утичу на сатисфакцију. Шведски барометар сатисфакције потрошача - ЦСБ полази од тога да је сатисфакција потрошача функција очекивања и перцепираног квалитета. Овај модел представља први у низу модела који се баве мерењем сатисфакције потрошача (Fornell, 1992: 10). Амерички индекс сатисфакције потро-

шача - АЦСИ се заснива на моделу по којем је сатисфакција одређена перцепираним квалитетом, очекивањима и перцепираном вредношћу (Fornell, Johnson, Anderson, Cha & Bryant, 1996: 9). Према Европском индексу сатисфакције потрошача - ЕЦСИ, који је уједно и најпотпунији, детерминанте сатисфакције потрошача јесу: имиџ, очекивања потрошача, перцепирани квалитет производа и перцепирани квалитет услуге (Gronholdt, Martensen & Kristensen, 2000: 510).

Када је реч о високом образовању неки истраживачи (Halstead, Hartman & Schmidt, 1994; Hartman & Schmidt, 1995) сматрају да варијабла очекивања нема висок утицај на сатисфакцију потрошача и да доминира варијабла перформансе (перцепираног квалитета). Међутим, неки други аутори (Shank, Walker & Hayes, 1995; Walker, 1995) пак сматрају да варијабла очекивања има јачи утицај на сатисфакцију због неопипљиве природе услуга и тешкоћа студената у процени квалитета, и то пре свега техничке димензије квалитета. Хартман и Шмит (Hartman & Schmidt, 1995) и Веб и Јагун (Webb & Jagun, 1997), су доказали да је сатисфакција студената такође, под утицајем перцепиране вредности. Кад је реч о утицају имиџа на сатисфакцију студената Алвес и Рапосо (Alves & Raposo, 2007) доказали су његов позитиван утицај на сатисфакцију студената.

На основу наведених модела сатисфакције за мерење сатисфакције потрошача, као и истраживања вршених управо у сфери високог образовања видимо да су детерминанте које утичу на сатисфакцију потрошача бројне, а мишљења аутора различита. Уколико пођемо од само једне детерминанте као што је перцепирани квалитет услуге, око које се највећи број аутора слаже да има директан утицај на сатисфакцију потрошача и студената онда видимо да је и ова детерминанта сама по себи под утицајем низа других детерминанти. Наиме, Парасураман, Зејтхамл и Бери (Parasuraman, Zeithaml & Berry, 1988: 23) су дошли до закључка да су основне димензија квалитета:

1. опипљивост (физички објекти, опрема, изглед услужног особља)
2. поузданост (способност да се испоручи обећана услуга)
3. осетљивост (воља да се помогне корисницима и обезбеди брза услуга)
4. сигурност (знање и љубазност особља и њихова способност да придобију поверење)
5. емпатија (брига, појединачна пажња према корисницима).

Дакле, опипљивост дефинисана кроз физичке објекте, опрему и изглед запослених, који пак представљају елементе услужног амбијента једна је од детерминанти перцепираног квалитета која утиче на сатисфакцију потрошача. Што даје и теоријско упориште нашем истраживању о потреби утврђивања у којој мери услужни амбијент високошколских установа утиче на сатисфакцију студената и који су то конкретни елементи услужног амбијента и у којој мери важни за високошколске установе. Стога се у наставку рада детаљније бавимо досадашњим истраживањима везаним за појам, елементе и значај услужног амбијента за сатисфакцију потрошача, посебно са освртом на сатисфакцију студената.

Значај услужног амбијента високошколске установе за остваривање сатисфакције студената

Услужни амбијент (*serviceescape*) представља физичко окружење у којем се реализује процес пружања, односно испоруке услуге. Услужни амбијент чине пре свега екстеријер објекта (дизајн екстеријера, ознаке, паркинг, пејзаж, окружење) и ентеријер објекта (опрема, ознаке, распоред, квалитет ваздуха/температуре, звук и мириси/осветљење), али и други опипљиви облици комуникације (визит карте, прибор за писање, обрачуни, извештаји, одећа запослених, униформе, брошуре, веб странице, виртуелни услужни амбијент (Zeithaml, Bitner & Gremler, 2006: 314). Потрошачи се често ослањају на услужни амбијент приликом процене услуге пре куповине исте, као и приликом процене свог задовољства услугом током и након употребе. Сходно потребама одговарајућих услужних делатности, варира и значај појединих елемената услужног амбијента као и њихова композиција. Значај услужног амбијента је много већи код услуга које укључују већи контакт између потрошача и услужног персонала унутар пословнице, филијале или неког другог услужног објекта. Приликом одлучивања о куповини неке нове услуге управо услужни амбијент игра пресудну улогу, јер потрошач до сада није имао контакта са одређеном услугом и новим предузећем које је пружа, па исту процењује на основу елемената услужног амбијента, који представљају неодвојиви део стварања и испоруке услуге (Вељковић, 2009: 332).

Вељковић (2009: 341) сматра да је услужни амбијент нарочито битан у области услуга у којима директно утиче на сатисфакцију потрошача и управо из тог разлога је значајно да он функционише на одговарајући начин, јер у супротном може донети велику штету услужној организацији. Стална модернизација и унапређивање услужног амбијента су неопходни, услед сталних конкурентских утакмица на тржишту и услед настојања за постизањем иновација и изградњи модерног имиџа компаније која је окренута искључиво потрошачу.

Битнер (Bitner, 1992: 66) наглашава да услужни амбијент у многим ситуацијама игра кључну улогу у формирању очекивања као и диференцирања услужних фирми, на тај начин олакшавајући циљеве потрошача и запослених, а такође утиче и на очекивања потрошача. Битнер *servicescape* дефинише као изграђено амбијентално окружење услуге. Љубојевић (2002: 229) сматра да оваква дефиниција ставља акценат на димензије физичког амбијента, али с обзиром да људи у великој мери могу да утичу на тај амбијент и да га мењају и преобликују, у дефиницију је укључен и социјални амбијент.

Тирић (2013: 79) указује на то да услужни амбијент може утицати на понашање привлачења или одбијања појединих потрошача, као и запослених и на њихове међусобне интеракције као бихејвиорални одговор на то да физичко окружење утиче на веровања и спознају људи о услужној организацији, њихове емоције у односу на место, као и њихове стварне физиолошке реакције док се налазе у физичком објекту услужне организације.

Гајић (2010: 256) истиче да карактер услуге, сам по себи, јесте такав да се употребом различитих метода и средстава услуга мора учинити доступнијом потрошачима. Такав захтев се поставља и високошколским установама, чији је задатак, такође, да услугу учини доступнијом потрошачима, односно студентима у овом случају. У приближавању наставног процеса, и свих расположивих услуга које пружа високошколска установа, студентима велику и значајну улогу игра услужни амбијент. Уз помоћ услужног амбијента установа се диференцира у односу на конкуренцију и сл.

Када је реч о елементима услужног амбијента у високошколским установама Грубор (2012: 619) истиче да се ту ради о амфитеатрима, слушаонама, библиотекама, тј. акредитованом простору, а у ширем смислу услужни амбијент високообразовних услуга укључује и студентске домове, мензе, студентска одмаралишта, спортске терене и сличне просторе који су у функцији подизања квалитета студентског живота. Ради се о компоненти високообразовних услуга која утиче на „критичне инциденте“ који се појављују у оквиру академских догађаја, а који у крајњој инстанци доводе до задовољства или незадовољства студената. Осим тога, услужни амбијент указује и на одабрану стратегију циљног маркетинга, као и на тржишну позицију високообразовне институције.

Вељковић (2009: 333) долази до закључка да постоји више различитих функција које услужни амбијент може да обавља када је реч о високошколским установама, тако на пример универзитетски амбијент има значајан допринос у изградњи имица високошколских установа и сл. Веома важно у планирању физичког окружења јесте управо сагледавање функционалности амбијента у циљу најбоље реализације образовних активности. Примена аудио – визуелних и инфомационо – комуникационих технологија има посебне амбијенталне захтеве како би се остварила максимална ефективност. Значајну функцију са циљем што бољег сналажења студената, посетилаца и запослених има обележавање. Раст броја студената, запослених, ванредних студената као и страних студената захтева да се овој функцији услужног амбијента посвети посебна пажња. Знакови треба да буду јасни, лепо дизајнирани, конзистентни у стилу и постављени на одговарајућој локацији. Функција самог изгледа и атмосфере високошколске установе има значајан утицај на понашање и ставове корисника образовне услуге. Јер управо физичко окружење, према мишљењу многобројних архитеката, има значајну улогу приликом регрутовања студената као и у процесу задржавања истих. Ту функцију физичког окружења су препознали приватни универзитети и постали су свесни значаја атрактивног изгледа услужног објекта и кампуса које вешто користе и у промотивним кампањама. Функција услужног амбијент је паковање услуге које утиче на креирање очекивања, односно представља визуелну метафору неопипљиве услуге. Елемент је грађења имица и у том смислу шаље поруку, скреће пажњу и изазива ефекте или реакције код корисника .

Физичко окружење универзитета, сам кампус као и специфични објекти, може имати огромну улогу у доношењу одлука студената као и у њиховим стварним искуствима. Неки универзитети данас нуде виртуелне обиласке сво-

јих кампуса онлине који омогућавају студентима да унапред прегледају физичко окружење, што јасно указује на значај физичког окружења у самом процесу доношења одлуке о избору високошколске установе (Zeithaml, Bitner & Gremler, 2006: 316).

Котлер и Фокс (Kotler & Fox, 1995: 344) су установили да високошколске установе морају да донесу четири битне одлуке у вези са изгледом услужног објекта:

- Спољашњи изглед објекта – одлука треба да буде у складу са локацијом на којој се налази образовна установа, као и са поруком коју жели да пошаље потенцијалним студентима.
- Функционалне и променљиве карактеристике објекта – одлука треба да буде у складу са употребом и типом простора који се користи и да одговори свим погодностима (библиотека, амфитеатар, ресторан, спортске сале, али и прилагођеност простора и опреме за људе са посебним потребама).
- Унутрашњи изглед зграде – у складу са имиџом, поруком коју шаље унутрашњост универзитета може да буде модерна, светла, пословна, топла и сл. Свака од карактеристика има различит ефекат на учеснике и њихово укупно задовољство у току студирања.
- Материјал који ће најбоље подржавати жељени ефекат – боја, материјал, намештај стварају жељени утисак.

Претходно наведени ставови релевантних аутора, који су различитим истраживањима дошли до сазнања у вези са значајем услужног амбијента, у пословању услужних организација и високошколских установа међу њима, јасно указују на важност овог инструмента. Међутим, нисмо приликом проучавања литературе наишли ни на једно истраживање које би се бавило искључиво утицајем услужног амбијента на сатисфакцију студената, као ни конкретним значајем појединих елемената услужног амбијента високошколске установе за сатисфакцију студената. Отуда и потреба за овим истраживањем којим се настоји установити који су то елементи услужног амбијента највише повезани са задовољством студената и како се у складу са тим може унапредити сатисфакција студената.

Методологија истраживања

Предмет овог рада јесте истраживање утицаја услужног амбијента високошколске установе и његових појединих елемената на сатисфакцију студената. Циљ рада јесте да се дође до сазнања о томе да ли и у којој мери улагање високошколских установа у унапређење услужног амбијента доводи до повећања сатисфакције студената, као и на које елементе услужног амбијента високошколске установе требају бити највише фокусиране.

Истраживање је спроведено на Универзитету Привредна академија у Новом Саду, који чине Факултет за економију и инжењерски менаџмент у Новом Саду, Правни факултет за привреду и правосуђе у Новом Саду, Стоматолошки факултет у Панчеву и Факултет за примењени менаџмент у Београду.

Узорак чине 720 студената, свих нивоа и година студија, са свих факултета чланица Универзитета Привредна академија у Новом Саду. За избор узорка коришћена је метода случајног одабирања. Избор случајног узорка извршен је са списка студената основних, мастер и докторских студија помоћу таблица случајних бројева. Анализа података вршена је након елиминисања непотпуно испуњених упитника, при чему је коначан број испитаника 703.

Истраживање је пажљиво припремљено. Јасно и прецизно је предвиђен третман испитаника. Припремљена су јасна, тачна и довољно подробна упутства испитаницима и сарадницима у испитивању. Одређен је начин прикупљања и бележења података.

Примењивана је метода анкете, а инструмент којим је вршено анкетирање јесте упитник који није стандардизован већ је креиран за потребе овог истраживања. Користећи детаљну анализу теоријских извора података на постављену тему, консултовањем како домаћих тако и страних аутора, одређене су кључне области, фактори и обележја на основу којих је формиран упитник са питањима чији одговори доводе до могућности обраде жељених података и добијања потребних резултата. Упитник је састављен од 16 ставки на које испитаници дају одговор у складу са степеном слагања са датом тврдњом на скали од 1 до 7 (1 – у потпуности се не слажем, 7 – у потпуности се слажем). Упитник је у складу са варијаблама истраживања подељен на 2 тематске области или сегмента (први сегмент се односи на елементе услужног амбијента, а други сегмент на сатисфакцију студената).

Процедура прикупљања података – упитници су испитаницима задавани групно на наведеним факултетима Универзитета Привредна академија у Новом Саду. Учешће у истраживању је било анонимно.

Методе обраде података – подаци су анализирани у програму SPSS for Windows 17.0. Од метода је коришћена корелациона анализа (Пирсонов коефицијент корелације) и регресиона анализа.

Хипотеза која је тестирана у истраживању је дефинисана на следећи начин:

- *Хипотеза 1* – Постоји статистички значајна повезаност између услужног амбијента и сатисфакције студената.

Резултати и дискусија

Резултати истраживања јасно указују на потврђивање постављене хипотезе истраживања, чиме је јасно потврђена повезаност услужног амбијента са сатисфакцијом студената, али је степен повезаности различит за сваки од елемената услужног амбијента (Табела 1).

Табела 1: *Коефицијенти корелације између услужног амбијента, његових појединих елемената и сатисфакције студената*

Елементи услужног амбијента	Сатисфакција (просечан скор на свим елементима сатисфакције)	
	Пирсонов коефицијент корелације (r)	Ниво значајности (p)
Локација факултета је у потпуности адекватна	.524	.000
Дизајн зграде факултета и комплетан екстеријер је у потпуности адекватан.	.531	.000
Факултет располаже у потпуности адекватним бројем амфитеатара и учионица за несметано обављање наставе.	.607	.000
Ентеријер и опремљеност просторија на факултету је у потпуности адекватна.	.632	.000
Факултет располаже у потпуности адекватном рачунарском опремом за несметано обављање наставе.	.579	.000
Факултет располаже функционалном и добро снабдееном библиотеком.	.549	.000
Облачење запослених на факултету је у потпуности адекватно.	.579	.000
Комплетан услужни амбијент на факултету је у потпуности адекватан.	.634	.000

Резултати корелационе анализе показују да постоји умерена статистички значајна позитивна повезаност сваког од елемената услужног амбијента и сатисфакције студената (коефицијенти корелације крећу се од .524 до .632). Прегледом коефицијената видимо да је већи степен повезаности између ентеријера и опремљености просторија на факултету и сатисфакције студената (Пирсонов коефицијент корелације $r=.632$), као и између адекватног броја амфитеатара и учионица и сатисфакције студената (Пирсонов коефицијент корелације $r=.607$). Умерено висок степен повезаности постоји и између свих осталих елемената услужног амбијента и сатисфакције студената, што се види из наведене табеле. Међутим интересантно је уочити да су коефицијенти корелације већи за елементе услужног амбијента који се односе на ентеријер зграде, број амфитеатара и учионица, опремљеност рачунарских лабораторија и облачење запослених него што су за елементе као што су снабдевеност библиотеке, локација факултета и дизајн и екстеријер зграде факултета.

Како бисмо остварили бољи увид у релације између услужног амбијента и сатисфакције студената спроведена је вишеструка регресиона анализа, при чему је критеријумску варијаблу чинила сатисфакција студената, а предиктори елементи услужног амбијента. Због релативно високих интерколеација (преко 0.7) између елемената услужног амбијента и у циљу избегавања проблема мултиколинеарности предиктора, поједини елементи су спојени у нове варијабле

- Локација и дизајн граде су спојени у јединствени елемент услужног амбијента који смо назвали Екстеријер високошколске установе.
- Број амфитеатара и учионица, рачунарска опрема и ентеријер као и опремљеност просторија су спојени у јединствени елемент услужног амбијента који смо назвали Ентеријер и опрема високошколске установе.
- Библиотека није показала коефицијент корелације већи од 0.7 са другим елементима услужног амбијента па она није спајана са њима и
- Облачење запослених, исто као и библиотека, није у интеркорелацији већој од 0.7 са другим елементима услужног амбијента, па није спајано.

Дакле предикторски сет чине следеће четири варијабле: екстеријер високошколске установе, ентеријер и опрема високошколске установе, библиотека и облачење запослених.

Резултати показују да елементи услужног амбијента објашњавају 50.3% (кориговани $R^2=.503$) варијансе сатисфакције студената (Табела 2.). Статистичка значајност модела потврђена је Φ - тестом ($\Phi=178.884$, $p<0.001$).

Табела 2: Регресиона анализа: критеријум сатисфакција студената

	Сума квадрата	Степени слободе	Просечан квадрат	F	Ниво значајности	R	R^2	Кориговано R^2
Регресија	668.790	4	161.197	178.884	.000	.711	.506	.503

Табела 3: Елементи услужног амбијента као предиктори сатисфакције студената

Модел		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	1.872	.148		12.607	.000
	Екстеријер високошколске установе	.099	.028	.141	3.546	.000
	Ентеријер и опрема високошколске установе	.305	.036	.360	8.433	.000
	Библиотека	.064	.029	.087	2.192	.029
	Облачење запослених	.210	.030	.242	7.020	.000

Табела 3. даје увид у појединачне доприносе сваког од предиктора, дакле приказује појединачне односе сваког од елемената услужног амбијента са сатисфакцијом студената. Стандардизовани коефицијент бета указује на висину доприноса појединачног предиктора сатисфакцији студената. Видимо да су се као значајни показале све варијабле предикторског сета: екстеријер високошколске установе, ентеријер и опрема високошколске установе, библиотека и облачење запослених.

Највећи допринос сатисфакцији студената остварује ентеријер и опрема високошколске установе, следи облачење запослених, а затим екстеријер високошколске установе. Иако статистички значајан, врло мали допринос даје предиктор који се односи на опремљеност библиотеке.

Резултат који показује да се елементима услужног амбијента може објаснити 50.3% варијансе сатисфакције студената, потврђује значајан утицај који услужни амбијент високошколске установе има на сатисфакцију студената. Наравно да поред услужног амбијента и други елементи које смо помињали у прегледу литературе утичу на сатисфакцију студената, но резултат од 50.3% несумњиво указује на потребу високошколских установа да воде рачуна о услужном амбијенту уколико желе да имају задовољне студенте. Овакав резултат је у сагласности са ставом Вељковића (2009: 341) који наводи да је услужни амбијент нарочито битан код услуга код којих директно утиче на сатисфакцију потрошача. Такође, у складу је и са истраживањем које је спровео Старк, Задех, Екман и Олсон (Starck, Zadeh, Ekman & Olsson, 2013) на Bangkok University International College, где је 36% студената истакло значај услужног амбијента као једног од инструмената маркетинг микса, док је на Webster University чак 40% студената одговорило на исти начин и указало на важност услужног амбијента приликом доношења одлуке о избору установе коју ће похађати

Када је реч о утицају појединачних елемената услужног амбијента на сатисфакцију студената не изненађује чињеница да највећи утицај има ентеријер високошколске установе и опрема, обзиром да студенти највише времена проводе управо у унутрашњости зграде, где им је за квалитет слушања и учествовања у настави непходно да имају одговарајући број учионица, како би сваки студент имао своје место, да имају рачунаре како би наставници били у могућности да примењују савремене методе извођења наставе, које студентима олакшавају савладавање градива, те да су просторије чисте, светле и проветрене. С обзиром да смо у прегледу литературе, Котлер и Фокс (1995), Вељковић (2009), видели да се сви ти елементи одражавају на начин како студенти перципирају квалитет услуге.

Оно што нас је у овом истраживању донекле изненадило јесте значај који студенти придају облачењу запослених, као што смо видели, овај елемент се показао значајнијим и од екстеријера високошколске установе и од библиотеке. Но овај резултат можемо повезати са становиштем Љубојевић (2002: 229) који као што смо навели у прегледу литературе сматра да људи у великој мери могу да утичу на услужни амбијент и да га мењају и преобликују и стога он сматра да у дефиницију услужног амбијента мора бити укључен и социјални амбијент. Дакле, на целокупан доживљај услужног амбијента високошколске установе и сатисфакцију студената утиче и то како студенти перципирају запослене у високошколској установи. А овим истраживањем је показано да поред тога шта и како наставници предају веома је важно и како они изгледају, односно како се облаче и какав утисак остављају. То је пак у складу са ставом Шанка и сар. (Shank, Walker & Hayes; 1995) и Волкера (Walker, 1995) који су утврдили да због неопипљиве природе услуга студенти имају потешкоћа у

процени техничке димензије квалитета, односно стручности запослених. Стога, можемо закључити да у њиховој процени доминира функционална димензија квалитета, која се огледа у томе не шта и колико стручно наставници предају, већ начин на који наставници предају, како се понашају и облаче.

Екстеријер високошколске установе који укључује и локацију установе, према добијеним резултатима, такође, је статистички значајан за остваривање сатисфакције студената, но не и пресудан, јер је тек на трећем месту по утицају на сатисфакцију (са стандардизованим коефицијентом бета од .141). Да локација није пресудна у избору високошколске установе говори и истраживање Гајића (2012: 29-41) према којем је свега 2% студената истакло значај локације као одлучујућег фактора приликом доношења одлуке о избору високошколске установе. Док је према истраживању перцепираног квалитета високообразовних услуга на Универзитету у Новом Саду (Грубор, 2012: 625) од свих варијабли једино локација и приступачност факултета превазишла очекивања студената, што с једне стране може говорити о томе да је управо овај елеменат услужног амбијента оно што је конкурентска предност Универзитета у Новом Саду, али, исто тако добијени резултат може говорити и у прилог томе да су очекивања студената по питању локације ниска, па их је тиме и најједноставније превазићи. У сваком случају, ни овај елеменат се не сме изгубити из вида, јер чак иако не доприноси у великој мери сатисфакцији студената када је екстеријер и локација добар, сасвим сигурно могу допринети незадовољству када је лош.

На последњем месту по значају за високошколске установе и по утицају на сатисфакцију студената јесте функционалност и снабдевеност библиотеке. Овај резултат се може објаснити чињеницом да данас у ери експанзивног развоја информационих технологија и употребе интернета, студенти већину уџбеника, књига и научних и стручних радова могу наћи у електронској форми, те их читати код куће са својих рачунара, стога библиотека и читаоница на високошколским установама полако губе на значају.

Закључак

Резултати до којих смо дошли у овом истраживању упућују нас на закључак да је услужни амбијент високошколске установе од великог значаја за конкурентност високошколских установа како на тржишту високог образовања у Србији, тако и у ЕХЕА. Разлог за то је што услужни амбијент посматран у целини као и сви његови појединачни елементи које смо испитивали (екстеријер високошколске установе, ентеријер и опрема високошколске установе, библиотека и облачење запослених) утичу на сатисфакцију студената. Стога, високошколске установе у Србији увођење и поштовање стандарда акредитације који се односе на простор, опрему и библиотеку, не треба да доживљавају као принуду и своју законску обавезу, већ као шансу да повећају сатисфакцију својих студената и унапреде своју конкурентност у ЕХЕА.

При томе, у својим стратегијама за унапређење квалитета услужног амбијента високошколске установе највећи акценат треба да ставе на ентеријер установе, који укључује број амфитеатара, учионица, њихову опремљеност, савремену опрему за извођење наставног процеса, као и чистоћу, осветљеност и проветреност просторија. Високошколска установа улагањем средстава у унапређење ентеријера у кратком року повећава своје трошкове, али у дугом року она у ствари инвестира у сатисфакцију својих студената и своју конкурентност.

Такође, препорука за високошколске установе јесте и увођење одговарајућег кодекса облачења запослених, обзиром да се овај елемент услужног амбијента, такође, показао веома важним за сатисфакцију студената. Наиме, сви запослени на високошколским установама би требали да буду свесни да не само својом стручношћу, већ и комплетном појавом треба да репрезентују једну научну и високообразовну установу, те треба да се труде да у сваком погледу, укључујући и естетски треба да буду узор својим студентима.

Екстеријер и локација високошколске установе иако утичу на сатисфакцију студената нису од пресудног значаја, стога, високошколске установе ако размишљају о проширењу капацитета треба више да се оријентишу на ентеријер зграде, него на њену локацију и екстеријер. Но ни овај фактор не сме бити запостављен, јер иако добра локација неће у великој мери повећати сатисфакцију студената, изузетно лоша локација и екстеријер би могли довести до незадовољства студената.

Библиотека као елемент услужног амбијента има веома скроман утицај на сатисфакцију студената и можемо очекивати да у ери интернета и савремених информационих технологија, њен значај све више опада, осим уколико се у перспективи не осавремени и у потпуности не дигитализује, чиме би пружио додатну конкурентску предност високошколској установи.

Правци даљег истраживања које предлагемо подразумевају истраживање повезаности истих појава и елемената на државним универзитетима на територији Републике Србије, с обзиром да је истраживање рађено само у оквиру приватног Универзитета Привредна академија у Новом Саду, као и могућност компаративне анализе добијених података. Такође, сврсисходно би било урадити истраживање повезаности истих елемената и на универзитетима на територији неких других држава и компаративном методом их довести у везу са подацима до којих се дошло на територији Републике Србије.

Литература:

1. *Akreditacija i spoljašnja provera kvaliteta u visokom obrazovanju*. (2013): Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, Beograd
2. Veljković, Saša (2009): *Marketing usluga*, CID Ekonomskog fakulteta, Beograd
3. Gajić, Jelena (2010): *Marketing strategija u visokom obrazovanju* (doktorska disertacija, Univerzitet Singidunum, Beograd

4. Grubor, Aleksandar (2012): Izazovi kvaliteta usluga visokoobrazovnih institucija. *Ekonomske teme*, 50 (4), 615–631
5. Ljubojević, Čedomir (2002): *Marketing usluga* (3. izd.), Stilos, Novi Sad
6. Ćirić, Maja (2013): *Upravljanje odnosima sa klijentima u bankama: monografija*, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment u Novom Sadu, Novi Sad
7. Ćirić, Maja i Klincov, Radovan (2008): Satisfakcija korisnika usluga: trošak ili investicija za uslužne organizacije?. *Ekonomika*, 54 (1–2), 90–100
8. Alves, Helena & Raposo, Mário (2007): Conceptual Model of Student Satisfaction in Higher Education. *Total Quality Management*, 18 (5), 571–588
9. Anderson, Eugene W., Fornell, Claes & Lehmann, Donald R. (1994): Customer satisfaction, market share and profitability: Findings from Sweden. *Journal of Marketing*, (58), 53–66
10. Bitner, Mary Jo (1992): Servicescapes: The impact of physical surroundings on customers and employees. *Journal of Retailing*, 56 (2), 57–71
11. Ćirić, Maja, Vapa Tankosić, Jelena & Ilić, Dragan (2012): Can Serbian Universities Be More Competitive in EHEA by Being Market-oriented?. *Poslovna ekonomija*, 6 (1), 427–443
12. Fornell, Claes (1992): A National Customer Satisfaction Barometer: The Swedish Experience. *Journal of Marketing*, 56 (1), 6–21
13. Fornell, Claes, Johnson, Michael D., Anderson, Eugene W, Cha, Jaesung & Bryant, Barbara Everitt (1996): The American Customer satisfaction Index: Nature, Purpose, and Findings. *Journal of Marketing*, 60 (4), 7–18
14. Gajić, Jelena (2012): Importance of Marketing Mix In Higher Education Institutions. *Singidunum Journal of Applied Sciences*, 9 (1), 29–41
15. Gronholdt, Lars, Martensen, Anne & Kristensen, Kai (2000): The relationship between customer satisfaction and loyalty: cross-industry differences. *Total Quality Management*, 11 (4–6), 509–514
16. Halstead, Diane, Hartman, David & Schimdt, Sandra L. (1994): Multisource effects on the satisfaction formation process. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 22 (2), 114–129
17. Hartman, David E. & Schmidt, Sandra L. (1995): Understanding student/alumni satisfaction from a consumers' perspective. *Research in Higher Education*, 36 (2), 197–217
18. Hayes, Thomas Joseph (1993): Image and the University. *Journal of Marketing for Higher Education*, 4 (1–2), 423–425
19. Ho, Hsuan-Fu & Hung, Chia-Chi (2008): Marketing mix formulation for higher education. *International Journal of Educational Management*, 22 (4), 328–340
20. Kotler, Philip & Fox, Karen (1995): *Strategic Marketing for Educational Institutions*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs
21. Liu, Sandra S. (1998): Integrating Strategic Marketing on an Institutional Level. *Journal of Marketing for Higher Education*, 8 (4), 17–28
22. Parasuraman, Arun, Zeithaml, Valarie A. & Berry, Leonard L. (1988): SERVQUAL: A Multiple-Item Scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality. *Journal of Retailing*, 64 (1), 12–40
23. Shank, Matthew D., Walker, Mary & Hayes, Thomas (1995): Understanding professional service expectations: do we know what our students expect in a quality education?. *Journal of Professional Services Marketing*, 13 (1), 71–89
24. Starck, Kristian, Zadeh, Shahriyar Hossein, Ekman, Peter & Olsson, Eva Manninen (2013): *Marketing within higher education institutions: A case study of two private Thai universities* (Doctoral dissertation), Mälardalen University, Västerås

25. Walker, James (1995): Service encounter satisfaction: conceptualized. *Journal of Services Marketing*, 9 (1), 5–14
26. Webb, Dave & Jagun, Abiodun (1997): Customer care, customer satisfaction, value, loyalty and complaining behaviour: validation in a UK university setting. *Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behaviour*, 10, 139–151
27. Zeithaml, Valarie A., Bitner, Mary Jo & Gremler, Dwayne M. (2006): *Services Marketing: Integrating Customer Focus Across the Firm* (4th ed.), McGraw-Hill, Boston

THE INFLUENCE OF SERVICESCAPE OF A HIGHER EDUCATION INSTITUTION ON STUDENT SATISFACTION

Summary: The purpose of the paper is to examine the influence of servicescape of a higher education institution and its elements on student satisfaction. The aim of the paper is to determine whether and to which extent higher education institutions may increase student satisfaction by investing in servicescape and improving it, as well as which elements of servicescape of a higher education institution require the most attention. Apart from this, the aim is to determine whether higher education institutions in Serbia in order to fulfill their legal obligations, merely make additional costs by obeying to the standards for accreditation of higher education institutions and study programs, related to premises, equipment and the library; or whether higher education institutions actually make a long-term investment to increase student satisfaction and improve their competitiveness in the European Higher Education Area (EHEA) by obeying to the set standards and even exceeding the minimal frames set by these standards. The research methodology used in this paper involves a questionnaire as well as statistical methods of correlation and regression analyses, which determine the relation of the observed phenomena. The obtained research results show that there is a statistically significant relation between student satisfaction and servicescape overall, as well as between student satisfaction and separate elements of servicescape. Each element of servicescape is discussed separately. The obtained results helped in drawing conclusions and recommendations for further research.

Key words: servicescape, student satisfaction, marketing orientation of higher education institutions, accreditation in Serbia, competitiveness in the EHEA

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату B5 (17,6x25,0cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацама). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списка.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti*, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештамповати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издажење часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу и информисање АП Војводине

<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Београдска пословна школа, Краљице Марије 149. Београд

Економист доо, Нови Сад

САДРЖАЈ:

- I ПОЛИТИКА И ИСТОРИЈА
- II ГЕОПОЛИТИКА, ЕУ И МИГРАНТСКА КРИЗА
- III ПРАВО И ДРУШТВО
- IV ПОЛИТИКА И ДРУШТВО
- V СОЦИОЛОГИЈА И ДРУШТВО
- VI ДРУШТВО И БЕЗБЕДНОСТ
- VII ФИЛОЗОФИЈА И ПОЛИТИКА
- VIII ДРУШТВО И ЕКОНОМИЈА

CONTENT:

- I POLITICS AND HISTORY
- II GEOPOLITICS, EU AND MIGRANT CRISIS
- III LAW AND SOCIETY
- IV POLITICS AND SOCIETY
- V SOCIOLOGY AND SOCIETY
- VI SOCIETY AND SECURITY
- VII PHILOSOPHY AND POLITICS
- VIII SOCIETY AND ECONOMY

ISSN 1820-4589

9 771820 458005